

★★★★★★
БОРБЕ СА
ГЛАВНИНОМ
НЕМАЧКЕ ГРУПЕ
АРМИЈА „Е”
У ОСЛОБАЂАЊУ
ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ
1944. ГОДИНЕ
★★★★★★

Издавачи

Историјски архив Краљево — Фонд за историју радничког покрета и НОБ Краљево и околине; Војноисторијски институт ЈНА, Београд; Единица „Србија у рату и револуцији, 1941—1945“, Београд; Међуопштински историјски архив Чачак; Међуопштински одбор СУБНОР региона Краљево са општинским одборима Краљево, Чачак, Крушевац, Трстеник.

За издавача: Радојица Бирић, директор Историјског архива Краљево

Уређивачки одбор

Душан Дозет, Секула Јоксимовић, др Коча Јончић (председник), Богдан Корићанац, Радош Ж. Мацаревић, Радојица Бирић, др Младенко Цолић

Секретар уређивачког одбора

Владимир Бережнов

Главни уредник

Др Коча Јончић

Технички уредник

Драган Пешић

Лектори

Вера Вучковић, Бурђица и Раде Јоветић

Коректори

Радован М. Маринковић

Зоран Маринковић

Регистри:

Владимир Бережнов, др Коча Јончић и др Младенко Цолић

Тираж: 1500 примерака

Штампа

„Литопапир“ — Чачак

Организациони одбор научног скупа

Др Коча Јончић, председник, Фонд за историју РП и НОБ Краљево. Благомир Бишеван, сектор, Историјски архив Колајева. Рајко Ткпанан. Општински одбор СУБНОР Рашка, Душан Дозет, Фонд за историју РП и НОБ Краљево. Душан Јелисавчић, Општински одбор СУБНОР Врњачка Бања, др Жарко Јовановић. Институт за историју радничког покрета Србије, Секула Јоксимовић. Војноисторијски институт, Александар Јанић, Републички одбор СУБНОР Србије, Богдан Корићанац, Фонд за историју РП и НОБ Краљево, Милан Јгечић, Општинска конференција ССРН Краљево, Дмитар Мандић, МО СУБНОР региона Краљево, Радош Мацаревић, Међуопштински историјски архив Чачка, Бранислав Јоксовић, И Вићентије Борђевић, комисија за историју СКС, др Милан Матијевић, Фонд за историју РП и НОБ Краљево, Миливоје Миливојевић, Општински одбор СУБНОР Краљево, Иван Пудло, Историјски архив Крушевца, Добривоје Секуловић Малиша, Републички одбор СУБНОР Србије, Драган Суботић, Општински одбор СУБНОР Чачак.

**БОРБЕ СА ГЛАВНИНОМ НЕМАЧКЕ ГРУПЕ АРМИЈА „Е“
НА ИБАРСКО-ЗАПАДНОМОРАВСКОМ ПРАВЦУ
У ОСЛОБАЂАЊУ ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ 1944. ГОДИНЕ**

**ЗБОРНИК РАДОВА НАУЧНОГ СКУПА ОДРЖАНОГ
У КРАЉЕВУ 26-27. НОВЕМБРА 1986. ГОДИНЕ**

БЕОГРАД - КРАЉЕВО - Ч А4 АК, 1990.

ПРЕДГОВОР

Борбе за ослобођење Краљева и Чачка, односно на ибарско-западноморавском простору, а шире узев на простору западне Србије — од Крушевца и Рашке, преко Краљева и Чачка до Ужица и Зворника, вођене су октобра-децембра 1944. године у оквиру борби за коначно ослобођење Србије. Оне представљају, поред Београдске операције, најобимнија и најдужа ратна збивања на подручју Србије 1944. године. Вођене су непосредно на ибарско-западноморавском простору преко 45 дана, а са борбама на простору Пожега—Ужице—Крупањ—Бајина Башта—Љубовија—Зворник укупно око 60 дана. У њима су учествовале, са наше стране, под командом Штаба 14. корпуса, 5 дивизија НОВЈ (2. пролетерска, 17. ударна источнобосанска, и три српске: 23. ударна, 25. и 45). У њиховом саставу је било 16 бригада (11 од укупно 26 српских и 5 бригада образованих ван подручја Србије), као и 4 партизанска одреда (Ибарски, Краљевачки, Чачански и Ужички) и неке друге мање јединице. Учествовале су тагоше и 4 дивизије (52, 93, 113, 223) Црвене армије из састава 64. и 68. корпуса 57. армије у саставу 3. украјинског фронта, ојачане тенковским, артиљеријским и другим јединицама. Борбе су вођене против 6 немачких дивизија у саставу 34. армијског корпуса, такође ојачаних тенковским, артиљеријским и другим јединицама, као и неких јединица домаћих издајника које су штитиле извлачење главнине немачке Групе армија „Е“, под командом генерала Лера, из Грчке, преко Македоније и Косова, долином Ибра и Западне Мораве, ка Дрини. Са немачке стране повремено су учествовале и друге јединице из ешелона који се повлачио овим правцем. Са обе стране учествовале су и ваздухопловне јединице.

Ове дуге, тешке и значајне борбе за даљи развој завршних операција за ослобођење Југославије, и посебно Србије, нису у целини изучене, а њихов значај и резултати нису били познати широкој јавности. Стога је Фонд за историју радничког покрета и НОБ Краљева при Историјском архиву Краљева покренуо иницијативу, 1984. године, да се оне шире изуче и обраде на скупу који би ауторитативно оценио њихов значај. Ова иницијатива је прихваћена. Закључено је да се одржи научни скуп. Образован је заједнички организациони одбор који је успешно обавио припреме. Скуп је одржан у Краљеву, 26—29. новембра 1986. године.

У фази припрема скупа представници организационог одбора су обавили консултације са органима власти и друштвено-политичких организација Србије, као и са највишим руководиоцима Савезног секретаријата за народну одбрану, укључујући тадашњег савез-

ног секретара, адмирала Бранка Мамулу. Сви су дали подршку организовању научног скупа. Закључено је да тематика овог скупа представља значајан прилог и саставни део тематике третиране на скуповима о завршним операцијама за коначно ослобођење Југославије 1944—1945. године, одржаним 1984—1985. године, поводом 40-годишњице тих историјских збивања, мада превидом није била обухваћена тим скуповима. Стога је оцењено да ССНО треба накнадно да организује скуп посвећен у целини борбама против Групе армија „Е“ на просторији Југославије приликом њеног извлачења кроз Југославију, дајући пуну подршку организовању овог скупа, с обзиром да он третира једну од најважнијих етапа тих борби.

Подршку организовању скупа дали су Председништво СР Србије, Централни комитет Савеза комуниста Србије и Председништво Републичког одбора СУБНОР-а Србије.

У току припрема, ангажовањем Војноисторијског института, направљен је Преглед документационе грађе која се односи на ова збивања, у коме су дата регеста 1.078 докумената — 750 из Фонда НОВЈ и око 300 немачких докумената, а у сарадњи Фонда и Народне библиотеке Краљева сачињена је Библиографија радова који третирају ову тематику. Стручна служба Извршног већа Скупштине СР Србије обавила је безглатно графичке услуге, као свој допринос.

У раду скупа је учествовало преко 60 учесника — истакнуте војне и политичке старешине јединица које су дејствовале у овим борбама, као и чланови органа НОП-а краљевачког и чачанског округа, научници и стручни сарадници из Војноисторијског института, Центра високих војних школа, односно Центра за стратегијска истраживања, Института за историју радничког покрета Србије, Института за савремену историју, историјских архива Краљева, Чачка и Крушевца, као и други стручни сарадници који су се бавили овом проблематиком.

Скупу су такође присуствовали: делегација ЈНА, на челу са генерал-потпуковником А. Спирковским, командантом I армијске области, делегација Републичког СУБНОР-а Србије, на челу са председником Александром Јанићем, начелник Војноисторијског института, пуковник Урош Костић, са сарадницима, у име ЦК СК Србије

— Добросав Бјелетић, извршни секретар, делегација Међуопштинске регионалне заједнице Краљева, на челу са председником Скупштине др Миланом Недељковићем и други.

На скупу су поднета три уводна излагања и 33 писмена реферата и саопштења. Накнадно су достављена, на молбу организатора, још два рада који обрађују дејства јединица које нису обухваћене другим прилозима. У врло плодној расправи учествовало је 27 присутних.

На основу закључка организационог одбора, образован је уређивачки одбор са задатком да припреми и објави зборник грађе са скупа.

Организациони одбор позвао је око стотину лица да учествују на скупу својим прилозима или у расправи, у тежњи да се, по могућности, што шире обухвати тематика скупа. Свима позванима био је понуђен оквирни план могућих тема. Међутим, један број поз-

ваних није се одазвао, углавном из објективних разлога. На жалост, то је утицало на сужавање оквира тема, тако да неке од њих, мада су представљале значајан интерес, нису обухваћене. Исто тако, и обрађене теме у рефератима, и поред свесрдног залагања њихових аутора, нису вероватно обухватиле сва релевантна питања. То је, уосталом, судбина свих досад организованих скупова. Приређивачи овог зборника се ипак надају да он представља значајан допринос савременој историографији и да ће подстицати и олакшати накнадну обраду необухваћених или недовољно третираних тема и питања.

У припремама и организовању скупа и приређивању зборника значајну помоћ су пружиле техничким и другим услугама и материјалном и другом помоћи скупштине општина и међуопштинске заједнице, органи друштвено-политичких организација и један број општинских и међуопштинских орагна и организација, као и радних организација Краљева, а нарочито радници историјских архива Краљева и Чачка, па им и овом приликом изражавамо захвалност.

Јуна 1990.

УРЕБИВАЧКИ ОДБОР

ПОЗДРАВМ

АЦО СПИРКОВСКИ, генерал-потпуковник, командант
I армијске области, у име ЈНА

Другарице и другови, имам пријатну дужност и част да у име Југословенске народне армије најсрдачније поздравим све учеснике научног скупа на тему „Борбе за ослобођење Краљева и Чачка 1944. године“ и да свима пожелим плодан рад у дводневним расправама које ћете водити.

Посебно ми је драго што међу учесницима овог научног скупа могу да поздравим команданте, комесаре и друге високе војне руководиоце прослављених јединица Народноослободилачке војске Југославије које су пре 42 године на овом простору, заједно са јединицама Црвене армије, водиле тешке и упорне борбе против јаких немачких снага из армијске групе „Е“ и домаћих издајника: четника, недићеваца, љотићеваца и белогардејаца.

Подсетио бих овом приликом да је у 1984. и 1985. години у оквиру програма обележавања четрдесетогодишњице значајних јубилеја народноослободилачког рата и социјалистичке револуције одржано девет научних скупова, односно расправа за округлим столом о борбама и најзначајнијим збивањима у завршним операцијама за коначно ослобођење Југославије. Те скупове су организовале високе команде и научно-истраживачке институције ЈНА уз учешће око 1.400 најистакнутијих учесника завршних операција за ослобођење Југославије, савременика који имају највеће морално право да пред историјом и будућношћу сведоче о људима и збивањима, затим истраживача са подручја ратне вештине, историје, социологије и других друштвених наука. Све је то допринело не само достојном обележавању 40-годишњице ослобођења земље, већ да се најшира југословенска јавност у ово време подсети на значајне догађаје у последњој години народноослободилачког рата који су се одвијали на целој територији Југославије и снажно утицали на њен послератни развој и величину доприноса наше земље победи над фашизмом под вођством Комунистичке партије Југославије и друга Тита, као и израстање и стасање Народноослободилачке војске Југославије у савремену и снажну оружану силу.

Та народна и револуционарна оружана сила је по важности своје улоге и величини победа била равноправна са силама антифашистичке коалиције.

Овај научни скуп се определио да расправља такође о једној значајној и специфичној операцији која се у низу великих битака Народноослободилачке војске Југославије, које су вођене за коначно ослобођење Југославије, одвијала на простору Србије, пшрем подручју Краљева и Чачка, и о којој се до сада није расправљало на овакав начин. Значај тих борби је познат и о томе ће се овде сигурно говорити, а ја бих истакао само један. Да су те борбе биле једне од најтежих које су се водиле на тлу Југославије у то време и да је после педесетодневних жестоких окршаја и великих губитака нанети непријатељу у људству и материјалним средствима, коначно ослобођена цела територија Србије, што се без сумње позитивно одразило на даљи ток завршних операција. У данашње време, када се суочавамо са веома неповољним међународним кретањима која угрожавају безбедност наше земље и тешкоћама које имамо у земљи у даљем развоју социјалистичког самоуправљања на темељима наше револуције и Титовом путу, питање одбране земље и способности наших оружаних снага да бране слободу, независност, интегритет и уставни поредак поставља се са свом озбиљношћу и одговорношћу.

Зато су данашњим припадницима оружаних снага веома значајна наша оригинална ратна искуства која су се у оно време показала као свежа и квалитетно нова у ратној вештини и која су после другог светског рата користили многи народноослободилачки и револуционарни покрети у борби за ослобођење од колонијализма и стицање независности.

Сва та многобројна искуства народноослободилачког рата имају сталну вредност и активан значај у разрази наше концепције и доктрине општеномодног одбрамбеног рата и друштвене самозаштите. На светлим борбеним традицијама народноослободилачког рата и социјалистичке револуције ми у армији данас васпитавамо генерације и генерације војника и старешина и мотивишемо их у извршавању задатака на морално-политичкој и борбеној изградњи команди јединица и установа. Због наших познатих унутрашњих тешкоћа у последње време се све чешће чују они који настоје да деградирају и девалвирају темељне тековине народноослободилачког рата и наше револуције. Зато је веома важно да се учесници тих историјских догађаја, Титови саборци, ударници и пролетери и сви поштени грађани ове земље одлучно супротставе таквим негативним испадима ради одбране тековина наше револуције. То је и данас, а остаје и у будуће, задатак и заједнички интерес свих наших људи, народа и народности и грађана Југославије.

Ја вас на крају још једном поздрављам, желим пун успех свим учесницима овог научног скупа, свим ратним командантима, комесарима, истакнутим војним старешинама и свим борцима ових јединица добро здравље и дуг живот. Верујем да ће и овај скуп дати нов допринос осветљавању историјских догађаја за ослобођење земље и обогатити нашу војну мисао новим сазнањима и садржајима. Хвала.

Др МИЛАН НЕДЕЉКОВИЋ, председник Скупштине, у име
Међуопштинске регионалне заједнице Краљево

Другарице и другови, драги гости,
поштовани учесници научног скупа!

Велика је и ретка част коју данас имам што могу у име Скупштине и друштвено-политичких организација Међуопштинске регионалне заједнице Краљево, коју чине петнаест општина, да поздравим научне раднике и револуционаре нашег краја и земље, народне хероје, прослављене команданте и комесаре славних јединица, истакнуте партијске раднике и све друге учеснике научног скупа „Борбе за ослобођење Краљева и Чачка 1944. године“.

Скуп је посвећен једној од највећих борби 1944. године у операцијама за коначно ослобођење земље, за ослобођење подручја Краљева и Чачка, односно ибарско-западноморавског подручја у оквиру општег развоја војно-политичке ситуације у Србији и Југославији.

Читав овај крај је у борбама током НОБ-е и револуције играо веома истакнуту улогу и дао велики допринос коначној борби и победи над фашизмом и страним режимом. Са развојем војних дејстава 1944. године присутан је био и веома интензиван рад на обнављању и организовању делатности политичких органа НОП-а и органа нове народне власти на подручју краљевачког и чачанског округа, на широј слободној и још неослобођеној територији у условима свакодневних тешких и великих борби. Позадина фронта је свим својим потенцијалима била активно укључена у свестрану помоћ јединица које су се бориле на фронту.

Овај научни скуп има за циљ да се са научне тачке гледишта сагледају, проуче и валоризују сви релевантни чиниоци који су пресудно утицали и карактерисали борбена дејства НОВЈ и Црвене армије, с једне, и немачких и издајничких снага, с друге стране, као и да оцени њихов реални доматај и значај за даљи развој НОБ-е и револуције и то не само на овом подручју него и у Србији и Југославији. Његов је задатак, исто тако, да се истраже услови и активности у општем развоју политичких органа и облика делатности НОП-а у успостављању и учвршћивању нове народне власти на овом подручју.

И поред досадашњих напора и несумњивих резултата, које никако не треба подцењивати, на плану научног истраживања и из-

лагања резултата борби за ослобођење Краљева, Чачка и других делова нашег региона, чињеница је да још увек о томе нема довољно публикованих радова у новинама, часописима, зборницима, сећањима, мемоарима, и посебно у облику научних монографија и студија. За то је било и објективних разлога као што су: недостатак потребних финансијских средстава, недовољан број научних и стручних кадрова који се могу квалификовано бавити овим истраживањима, недоступност потребне грађе, будући да су многа документа о овим догађајима, посебно она у иностранству, још увек недоступна научним радницима. Било је и других мање или више отежавајућих околности.

Користим прилику да присутнима презентирам неколико основних података који илуструју садашњи тренутак развоја региона Краљево, средине која је ангажована на фундаменталним задацима садашње етапе развоја нашег друштва и која, поред осталог, има потребу и могућност да подстиче научна истраживања у области историје, привредног, политичког и културног живота, јер отвореност за проблеме, потреба да се трага за истином посебно истином о револуционарној прошлости, и у овој средини се схвата и прихвата као услов за брже кретање напред у домену јачања материјалне основе друштва, развоју самоуправљања, политичког система социјалистичке самоуправне демократије, и културе.

На крају, желим да се захвалим свим онима који су се ангажовали на томе да ова научни скуп буде организован и да се створе сви неопходни услови за његов успешан рад. Посебну захвалност дугујемо научним радницима који су својим прилозима допринели да се остваре потпунији увиди у суштину, проблеме и резултате борбе за ослобођење Краљева и Чачка 1944. године. Уверен сам у то да ће овај научни скуп дати значајан импулс даљим истраживањима НОБ-е и социјалистичке револуције у нашем региону како би се утврдиле многе нове научне чињенице и истине. Учесницима и организаторима симпозијума желим успех у раду, гостима града пријатан боравак у нашој средини.

ДРАГОСЛАВ ПЕТРОВИЋ — ГОРСКИ,
генерал-пуковник у пензији

ВОЈНО СТРАТЕГИЈСКИ ПОЛОЖАЈ КРАЉЕВА И ШИРЕГ
ЗАПАДНОМОРАВСКО-ИБАРСКОГ ПОДРУЧЈА С ПОСЕБНИМ
ОСВРТОМ НА КРАЉЕВАЧКО-ЧАЧАНСКУ ОПЕРАЦИЈУ 1944. ГОД.

Разматрајући ширину триторије — области коју тема треба до обухвати, одлучио сам се да се задржим углавном на географској области тадашњег краљевачког и највећег дела чачанског округа, јер се на том простору одвијао највећи део војних операција у октобру и новембру 1944. године. На неке шире географске области само сам се делимично освртао и то првенствено на рељеф и комуникације, које би непријатељ могао или је већ користио.

Ова географска област на истоку је ограничена Гочом, Гледичким планинама, Копаоником и Жељином, на северу планином Рудником и Сувором, на западу источним падинама планине Маљен, Кабларом и Овчаром и укључно Драгачевом и даље планинама Чемерном, Радочелом, Голијом и Рогозном, а на југу долином реке Ибра до Звечана.

Највећи део ове области у основи сачињавају централни део Западног поморавља до Трстеничког теснаца и долина Груже, а на југу средњи и доњи ток реке Ибра (Подибар и Надибар).

Границе ове области обележене су на истоку средње-планинским земљиштем, на 81 ниско-планинским земљиштем, на северу ниско и средње-планинским земљиштем; на 52 и западу нископланинским земљиштем и Овчарско-кабларском клисуром, а на југу и Ј2 средњепланинским, теже проходним земљиштем.

Рељеф ове територије је доста разнолик — на северу је углавном низијски и изразито проходан, нарочито у средишњем делу Западног поморавља, где се истичу главне комуникације. На југу је углавном теже проходан — планински са основним правцем пружања планина север-југ. Овим правцем је Група армија „Е“ вршила одступницу, извлачила главнину снага долином реке Ибра и Западне Мораве у правцу Босне. Ово планинско земљиште и источно и западно од Ибра има само неколико пролазних превоја, што може да испољи знатан утицај на живот, снабдевање и дејства копнених снага и авијације, као и на организацију и опрему јединица нарочито У јесењим и зимским условима дејства.

Иако првенствено обрађујем област Западног поморавља са долином реке Ибра, осврнућу се укратко и на планинску област — стратегијске греде Копаоник—Жељин—Равна—Студена—Столови —Гоч, као и на област планина Старог Влаха и северног Санцака, јер је директно везана са темом у наслову и са извлачењем Групе армија „Е“ из Грчке преко те територије.

Општа карактеристика те планинске области је да је испуњена испресецањем, највећма пошумљеним (сем Пештерско-сјеничке висоравни), теже проходним планинама. Приближно кроз средину, пресечена је у меридионалном смеру проломом реке Ибра, којим води сноп комуникација за везу Косова са Западним поморављем. Ова планинска област затвара и непосредне прилазе у планинску област Црне Горе и југоисточне Босне, као и прилазе, који из долине реке Ибра и Јужне Мораве воде у северозападну Србију и североисточну Босну. Због правца пружања, облика и карактера стратегијске планинске греде: Копаоник — Жељин — Равна планина

— Столови већина комуникација је широко обилазе, сем једне слабије: Брус — превој Плоча — Јошаничка Бања. Западно од Ибра област Старог Влаха и северног Санцака обухвата сликове планинских река Рашке, Студенице, Моравице, Лима и Увца, дубоко усечених, често клисурастих обала, са стрмим околним средњепланинским земљиштем, са малим бројем управних комуникација. Овде мислим првенствено на претпостављени правац извлачења снага Групе армија „Е“, углавном исток — запад и Л—82, које су осетљиве због узаности долина, великог броја мостова, узаних путева, знатних серпентина и спада у област тешку за операцију копнених снага, и врло тешку за употребу технике, која је у овој области каналисана искључиво на путеве. Таква је планинска област између слива река Ибра, Рашке, Лима и Увца све до Дрине. Ради примера истичем да између 3. Мораве до Проклетија (Богихевица) само три аутомобилска пута изводе на ширини 160 км, у сву планинску унутрашњост (преко високих превоја: Чакора и преко Сјенице ка Пријеполју). Снабдевање и евакуација у овим условима су врло тешки, а за јаче снаге и са осредњом техником готово и несавладиве.

Ово земљиште указује да у овој области постоје услови за **дејство** првенствено мањих, специјалних брдских јединица са **сточним** транспортом. За одбрану су најпогоднији венци и вододелнице **река** Ибра и Рашке, Рашке и Лима, Лима и Увца, Лима и Дрине, **те Моравице и Дрине.**

Значај целе ове територије Западног поморавља, Старог Влаха и Санцака је нарочито интересантан за извлачење немачке Групе армија „Е“ које су се већ почетком септембра извлачиле овим **правцем**, а нарочито ибарском и западноморавском удолином ка Ужицу и Вишеграду на запад са прилично модерном техником те мотомеханизованим и тенковским јединицама, па су им због тога добре комуникације много значиле.

У ширем рејону Краљева — Чачка и Кнића и околном планинском земљишту у завршним операцијама (октобар—новембар 1944. године) Немци су после поновног заузимања Пожеге и Ужица имали јак мостобран, кога су упорно бранили. Овај мостобран је

обезбедио одступницу главици снаге Групе армија „Е“ долином Ибра и Западне Мораве у правцу Босне и рокирање на север и северозапад ради пружања помоћи Групи армија „Г“ на Сремском фронту и у Мађарској. После завршене Нишке и Београдске операције, те ослобођења Крагујевца (21. X 1944.) јаким снагама: 14. корпус НОВЈ, 2. пролетерска дивизија, 17. ударна дивизија, те Ибарски, Чачански, Краљевачки и Ужички партизански одред, уз садејство 223. и 93. совјетске стрељачке дивизије, нападали су и у жестоким борбама крајем октобра и у новембру 1944. успешно и коначно ослободили Краљево (29. новембра), Чачак (2. децембра), а затим Пожегу (13. децембра) и Ужице (16. децембра 1944. године). Пространа Чачанска и Гужанска котлина је врло проходна и значајна у погледу маневарске и тенковске проходности за све родове војске и добро повезана са важним комуникацијама, како на истоку и северу, тако и ка западу. У средини ове западноморавске области је саобраћајни тријангл: Краљево—Чачак—Кнић, важно саобраћајно чвориште у средишњем делу Србије (делом нешто преграђено ниском планином Котленик), густо насељено, са индустријским центрима (Чачак, Краљево), које је представљало и улаз комуникација с југа (Косова).

Краљево је једна од најважнијих саобраћајних раскрсница готово у средишту Србије. Ту се укрштају железничке пруге и путеви из Панонског басена на северу, Јадранског и Егејског басена на југу, средњег Поморавља на истоку и средњег Подриња и источне Босне на западу. Важан је комункацијски чвор и раскрсница између праваца Београд — Краљево — Скопље и Санџак — Црна Гора — јужни Јадран и праваца: Ужице — Краљево — Крушевац — Ниш. Краљево је и најјужнија тачка Чачанске котлине и напред наведеног тријангла, за непријатељску немачку Групу армија „Е“ представљало је и саобраћајни чвор и разводник у свим правцима, а поготову према западу.¹ Пошто је испресецано пругама север — југ (норм. колосека) и исток — запад (уског колосека) и dobrим комуникацијама из пет праваца, које се све стичу у његовом центру, а не обилазећи га ни у једном, то је његов значај тим већи. Краљево је имало и кроз векове у историји па и 1944. велики географски и стратегијски значај на правцу са севера ка југу: ка Грчкој, Албанији, Црној Гори и Јадранском мору, а такође и као попречна веза за продор са југоистока у централно подручје Босне и обротно.

Краљево је на месту где је некада било утврђено римско насеље. Средњовековног је порекла и највероватније основано на данашњем географском положају, крајем XIV века. Као важније насеље под турском влашћу најпре се спомиње 1526. године. Насељавали су га номадски сточари — власи. Први назив добило је Рудо Поље, а други Карановац, у другој половини XVI века. Ка њему су гравитирала због најпогоднијег географског и саобраћајног положаја, ближа и даља села из Поморавља, долине Ибра и са копаоничког и старовлашког залећа. После Пожаревачког мира 1718. године Карановац је и гранично место са царином. Граница између Турске и Аустрије је на Западној Морави. Карановац је у аустро-турским ратовима и борбама за ослобођење Србије у XVIII и по-

четком XIX века више пута паљен и рушен (1737, 1787. и 1805). Године 1882. Карановац је променио име у Краљево.

Град је почетком 1941. године имао око 16.000 становника. У познатом октобарском стрељању од стране немачких фашиста страдало је око 6.000 грађана (углавном радника и омладине). Краљево је приближно четвороугаоног, нешто неправилног облика, са тргом у средини, са седам паралелних улица (52—Л) и четири управне улице (Ј2—51). У северном и североисточном делу града је индустријски комплекс.

У самом северном делу града налазио се железнички чвор са железничком станицом и мрежом колосека за ранжирање возова и системом веза и диспозиционим центром, одакле се управљало железничким саобраћајем на делу пруге од Лапова до Косовске Митровице и од Крушевца до Чачка. У чвору је била и матична ложионица са локомотивама за вучу возова и техничко особље за одржавање локомотива и вагона. На самој јужној периферији града 1944. године налазила су се и два моста: гвоздени за сухопутни саобраћај источно и 100 м западније дрвени (за пругу уског колосека са Гоча). На северу на 3 км 51 од Краљева преко Западне Мораве били су гвоздени железнички мост звани „Камиџорски" и близу овог дрвени за сухопутни саобраћај (ка Крагујевцу) као и железнички гвоздени мост на Ибру (ка Крушевцу). Северно од Краљева ка селу Сирчи, преко Западне Мораве постојао је и дрвени мост (са slabим прилазним путевима). На 12 км западније од Краљева, на Западној Морави, налазио се дрвени мост за сухопутни саобраћај, звани Милочајски. Тонажа, носивост Сирчанског и Милочајског моста на Западној Морави и дрвеног на реци Ибру је била недовољна, нарочито за тежа моторна возила и за тенкове. Долина реке Ибра је клисураста, делом и кањонска са доста стрмих и ерозионих страна. Од Звечана до Краљева дугачка је око 110 км. Може лако да се руши и запречава. Од следеће, управне, Јужноморавске долине одвојена је са 80—100 км високим и средњепланинским венцем Копаника и Жељина и средњепланинским венцем планине Велики Јастребац. За немачке снаге била је основна Ибарска магистрала, а за снаге НОВЈ Јужноморавска, за Ибарску су снаге НОВЈ отпочеле одлучне борбе тек крајем октобра и новембра 1944. године.

Водостај² реке Ибра у доњем току и Западне Мораве (код Милочајског моста) у овим јесењим новембарским данима 1944. године био је у приличном порасту и износио 2—2,5 м дубине, у вировима 5—6 м, а ширине око 70—150 м. Протицај на Ибру био је сса 60 мУзес, а Западне Мораве сса 31 м³/зес (као и у просеку предатног мерења 1926—1940. године). Према томе, обе реке су на овим доњим и средњим токовима биле у новембру теже газне, те су за њихово форсирање и савтаћивање била неопходна бар основна понтонска средства, поготову за већа моторна возила, оруђа и стоку.

Просечан број кишних дана у новембру месецу у Краљеву (мерења 1926—40. године) износио је 13, а годишње количине падавина просечно 736,7 мм. Видљивост је у овом месецу прилично смањена.

Око Краљева се налазило и неколико већих војних складишта (Богutowaц—Полумир, Роћевићи/ Мрсаћ, Ратина³, Матаруге, Бера-новац, Јовац, Витановац и др.), значајних за снабдевање јединица Групе армија „Е“, које су се овим правцем извлачиле из Грчке. У самом Краљеву налазила се и Фабрика вагона, неопходна за поправку вагона на ширим гравитационим релацијама.

Краљево је удаљено од Крагујевца 51 км, Крушевца 59, Рашке 91, Косовске Митровице 155, Ужица 106 и Сарајева 298 км. Планина Копаоник је један од највећих, планинских масива Србије (Суво рудиште 2017 м). Средњи део ове планине Равни Копаоник представља пространу површину од око 1.700 м висине, осетљиву на ваздушне и једриличарске десанте. Главно било планине пружа се меридијански. Дужина Копаоника износи 75 км, а ширина у средњем делу је око 40 км. Истакнути врхови и добри војни положаи кроз векове били су јужније од Сувог рудишта: Пилатовица (1703), Чир, Чардак, Мадљика, Мусинац (1725), Оштро копље (1789), Барел (1583), село и превој Бајгора и Црни врх (1364). Ка северозападу Копаоник се наставља преко Жељина (1785), Равне планине (1543), Студене (1356) и Столова (1375), Гоча (1154), те Љуктена (1219), који испуњавају, као нископланинско земљиште, окуку југоисточно од Краљева, између Ибра и Западне Мораве. Овај венац прелази само један пут 3. реда: Брус — пр. Плоче—Јошаничка Бања. Планински масив је углавном гранитног састава, око којег леже серпентини са дацитима и антрацитима, у којима су и најважније различите руде којима је богат. Рудиште Трепче садржи олово, цинк, сребро, док гвожђа и мање кобалта има код Кремића (богата руда магнетита). Код Балеваца је рудник магнезита. Затим рудник азбеста Корлаће, а каменог угља има у Ушћу и Јарандолу, калоричне вредности преко 6000 к/са. Рудник Трепчу Немци су порушили при извлачењу 11. новембра 1944. године. На левој обали реке Ибра пружају се планине: Рогозна (1504), Голија (1833), Радочело (1643), Чемерно (1579), Троглав (1177) и ка северозападу Јелица (929) на десној обали Западне Мораве. Преко ових планина постојао је само макадамски и бољи колски пут преко планине Рогозна (с. Бањска — Н. Пазар) и Рашка — Н. Пазар — Сјеница долином Рашке и Људске реке (делом 2. и 3. реда). Планинске стране на обема странама реке Ибра доминирају над долином са 500—700 м висинске разлике.

На самој североисточној периферији Краљева (3 км од центра) налазио се и војни аеродром (са складиштем погонског горива у селу Витановац), врло значајан за непријатеља, како у погледу географског положаја тако и у погледу квалитета писте и др. саобраћајних погодности. Његов значај за немачке јединице Групе армија „Е“ је тим већи, када се зна да су немачке јединице могле тада да користе као најближе аеродроме: Скопље (170 км) и Сарајево (св. 220 км), поред неких мање важних као узлетишта (Обилић — Приштина, Прељина и Беране). У односу на ваздухопловне јединице НОВЈ и Црвене армије најближи аеродроми су били: Ниш (100 км) и Земун (125 км). Значај овог војног аеродрома види се и по томе што је непријатељ првих дана октобра 1944. године командно место Армијске групе „Србија“ (војноуправни командант ЈИ) пребацио авионима на краљевачки аеродром у Краљево.⁴

Краљево је још више добило на значају, када су 9. X 1944. године мотомеханизоване и тенковске јединице Црвене армије заузеле важно железничко чвориште Јтапово, јер је то имало за последицу прекид покрета немачких јединица југ — север, преко линије Скопље — Краљево — Београд, те отежало немачким јединицама јединствено командовање у Србији⁵ и прекинуло велике ланце снабдевања из Панонске низије.

Значај Краљева и околних комуникација у овом јесењем периоду 1944. године може да се схвати, када се зна да је главнина Групе армија „Е“ почела да се извлачи,³ после капитулације Румуније, из Грчке већ почетком септембра 1944. године, а да је на тој релацији још увек, имала око 350.000 војника, бројну моторизацију, технику и сточни састав. Ове јединице су се углавном извлачиле преко краљевачког саобраћајног чворишта железничким и другим комуникацијама и преко овог мостобрана са свим бочним обезбеђењима на десном заобљу Ибра: планинама Копаонику — Жељину — Студеној — Столовима — Гочу и на левом заобљу реке Западне Мораве: планинама Котлинику, Вујну и Рожњу.

За одбрану тријангла Краљево — Чачак — Кнић имале су приличан значај и комуникације: Трстеник — Краљево, Кнић — Витановац — Краљево, Горњи Милановац — Прељина — Чачак, врло осетљива у Брђанској клисури, и Прељина — Мрчајевци — Крал'во. И бољи колски пут Горњи Милановац — планина Вујан — село Доња Трепча био је значајан. За шире маневрисање и извлачење јединица немачке Групе армија „Е“ из Грчке поред Ибарско — западноморавске магистрале (Косовска Митровица — Краљево — Чачак — Ужице — Вишеград)⁶ за непријатеља су долазили у обзир правци:

1. Косовска Митровица — Рашка — Нови Пазар — Сјеница — Пријепоље — Вишеград, са доста успона, серпентина, вештачких објеката, осетљива на средње планинском земљишту и због снегова преко планине Рогозне, Дуге Пољане и Милошева Дола. Пут је II и III класе, доста слабе макадамске подлоге у долини Рашке, Људске реке и реке Вапе, са низом слабих мостића на рекама. Удаљена и издвојена од западноморавске 80—100 км средњепланинским земљиштем Старог Влаха, без могућности директних веза управним комуникацијама.

2. Преко Косова, Црне Горе и источне Херцеговине (Призрен — Пећ — Андријевица — Подгорица — Никшић — Требиње — Мостар), са бројним серпентинама и вештачким објектима, осетљива на средње и високо планинском земљишту и превојима: Превалац, Чакор, Комови, Вјетерник, Повија — Богетићи и др. путеви II класе. У новембру 1944. било је доста снега на овим висинама.

3. Штимље — Призрен — Кукс — Скадар, слабе подлоге са доста вештачких објеката и слабих мостова, осетљива на запречавање, а у новембру 1944. године осетљива и на поплаве у ерозивним теренима реке Дрима.⁷

Најближа, донекле рокадна, комундкација западноморавској је комуникација недовољне пропусне моћи: Краљево — село Роћевићи — село Каона — Гуча — Ужичка Пожега (макадам, делом бо-

љи колски пут са slabим мостовима и доста кривина), раздвојена ниском планином Јелицом коју је непријатељ у октобру и новембру 1944. године могао да користи уз помоћ квислиншких четничких снага.⁸

За тттиру одбрану магистрале: Скопље — Краљево — Ужице — Вишеград, којом су се Немци у октобру и новембру 1944. са главнином снага извлачили у Босну имале су значај и комуникације Ужице — Ваљево и Ужице — Бајина Башта због угрожавања бока Групе армија „Е” на њеном правцу повлачења, те је командант Југоистока, наређењем од 25. октобра 1944. године, наредио Групи армија „Е” зарушавање најважнијих објеката на том брдскопланинском земљишту и комуникацији Ужице — Ваљево.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

После успешно завршене Нишке и Београдске операције и пошто је ослобођен Крагујевац (21. октобра 1944) на трећу годишњицу оног трагичног октобра 1941. године, када су немачки завојевачи, као одмазду за своје војнике стрљали неколико хиљада крагујевачких родољуба, тежиште борби по ослобођењу највећег дела Србије пренето је на средњи ток Западног поморавља (Чачак — Краљево — Кнић).

Овде је немачки 34. армијски корпус и сам стално ојачаван новим јединицама из Грчке, држањем Краљева и Чачка и поновним заузимањем Ужица, обезбеђивао главнине Групе армија „Е” одступницу долином реке Ибра и Западне Мораве у правцу Босне.⁹

До заузимања значајног железничког чворишта Лапова од сране јединица Црвене армије (9. X 1944), 1^е јединице Групе армија „Е” су се снабдевале железничком пругом Београд—Лапово—Краљево—Косовска Митровица угљем, интендантским и техничким потребама, а нарочито погонским горивом из Посавине и Рајха, а од овог момента све је прекинуто, што је необично отежало како снабдевање свих јединица које се извлаче из Грчке, тако и јединство командовања. У ствари, Краљево је са Чачком и Книћем, било за непријатеља саобраћајно чвориште најважнијих путева, важна латна основица и мостобран, маневарска просторија на десном заобаљу реке Ибра и левом заоблг средњег Западног поморавља. Овај мостобран у доњем току реке Ибра и средњем Западном поморављу (шире Чачанској и Гружанској котлини) са околним нископланинским земљиштем био је широк правцем исток—запад око 50 км, а дубок правцем север—југ 23—30 км. На југу се пружала дубока клисурасто кањонска долина реке Ибра са кратким стрмим и осетљивим ерозивним странама заобаља са средњепланинским земљиштем: Гоч, Столови, Равна, Студена, Жељин и Копаоник на десном заобаљу, а Јелица, Троглав, Чемерно, Радочело, Голија и Рогозна на левом заобаљу и железничким и путним комуникацијама у долини Ибра. Јужније од Краљева до Косовске Митровице на реци Ибру постојало је 15 железничких мостова и 20 тунела дужине од 100—1.200 м. Поред ових на реци Ибру преко његових мањих, ле-

вих и десних притока постојало је још двадесетак мостића и пропуста (гвоздених и армирано-бетонских). Већина тунела и мостова на Ибру имала је одговарајуће бункере с обе стране реке, са мањим сталним посадама.

Долином реке Ибра су јединице 34. немачког АК уз помоћ балистичких јединица са Косова, као и руских белогардејских јединица¹⁰ и четничких јединица II косовског корпуса,¹¹ са низом мањих посадних јединица, обезбеђивале ибарску железничку пругу. Ову пругу су Немци са тешкоћама одржавали већ почетком септембра,¹² а поготову у октобру и новембру 1944. године, због честих савезничких и масовних бомбардовања и диверзантских дејстава јединица НОВ и ПОЈ на овом правцу.

У Краљеву је у октобру месецу 1944. године било и командно место армијске групе „Србија“ (Војноуправни командант Југоистока), са 37. ПА пуком и оперативним аеродромом; од 23. октобра командно место армијског корпуса „Милер“, а од 12. новембра и командно место 34. армијског корпуса за нарочиту употребу.

Ослобођењем Краљева (29. новембра 1944) и Чачка (2. децембра 1944) непријатељска Група армија „Е“ је набачена на комуникацију: Н. Пазар — Сјеница — Милошев До — Пријепоље, далеко слабије подлоге и квалитета, са великим серпентинама, низом мостова мале носивости — тонаже, приличне надморске висине (1000—1250 м), где су крајем новембра и почетком децембра 1944. године кише, а и снежне падавине готово редовно појава. То је изразито успоравало темпо извлачења и смањило општу проходност на овом планинском земљишту (Дуга Пољана — Пометеник, Милошев До — Јадовник планина) и даље на запад ка Пријепољу и Пљевљима. Ослобођено је десетак среских места, а и важне долине доњег Подибра и средњег Западног поморавља са приличним људским и привредним капацитетима.

Овако важан географско-стратегијски положај Краљева у овим завршним операцијама за ослобођење Србије био је чињеница која је вековима утицала на дејства непријатеља и историју народа, који су живели око тих путева и овог важног саобраћајног центра.

НАПОМЕНЕ

1. ВИИ, том 12/1У, док. 164, стр. 673. Извештај к-данта Гр. арм. „Е“ од 26. окт. 44. о ситуацији на комуникацији Краљево — Чачак — Ужице.

2- Др Душ. Дукић: Воде СР Србије, Београд, 1978.

3. ВИИ, том 12/1У, стр. 561—562, док. 123, буг. интенд.складиште.

4. ВИИ, том 12/1У, док. 168, стр. 690—691.

5- ВИИ, том 12/ГУ, док. 168, стр. 692 (Преглед непријат. дејства Гр. арм. „Е“ од 23. авг. до 4. новем. 1944. године, о значају Лапова).

6. ВИИ, том 12/1У, стр. 1172. Извод из ратног дневника Гр. армије „Е“ од 1. октобра до 31. децембра 1944. године, о ознакама главних маршевских путева за извлачење из Грчке.

7. На стр. 9.—2.

Извод из Ратног дневника Групе армије „Е“, о ознакама главних маршевских путева за извлачење из Грчке, 05. 11. 1944. године. (ВИИ, том 12/1У, стр. 1172) П^А ТеВа за извлачење из Грчке.

- а) Плави пут: Битољ — Струга — Елбасан — Тирана — Скадар — Подгорица — Требиње — Мостар.
- б) Љубичасти пут: Штимље — Призрен — Кукс — Скадар.
- в) Првени пут: Призрен — Пећ — Андријевица — Беране — Пљевља — Увац.
- д) Зелени пут: Урошевац — Митровица — Нови Пазар — Пријеполје — Прибој — Вишеград.
- е) Смеђи пут: Урошевац — Рашка — Краљево.
- ф) Црни пут: Краљево — Чачак — Ужице — Вишеград — Рогатица — Сарајево.

8. ВИИ, том 12/1У, док. 171, стр. 713. Извештај команде Гр. армија „Е“ од 11. новембра 1944. године команданту Југоистока о постигнутом споразуму са четницима који се повлаче из Србије према Фочи, за заједничка дејства против јединица НОВ и ПОЈ.

9. ВИИ, том 12/1У, стр. 1156 од 16. X 1944, Извод из Рат. дневника Групе армија „Е“ команди корпуса „Милер“ да има задатак да безусловно спречи пробој противника ка Краљеву.

10. ВИИ, том 12/1У, док. 125, стр. 517. Обезбеђење ибарске пруге од стране јединица два непотпуна белогардејска заштитна пука.

ВИИ, том 12/ГУ, док. 171, стр. Група Ж. Марковића — команданта 2. косметског четничког корпуса (2500—3000) осигурава одсек: Рашка — Митровица — Рашка и др.

12. Милован Целебић, Вој. дело 71/1 стр. 115—117. „Ка*шеек“ — „недеља пацова“ план координације дејстава балканских ваздушних снага и јединица НОВ и ПОЈ, а које су од виталног значаја за немачку стратегију на Балкану. Операција је трајала 7 дана и 8 ноћи (31. августа до 7. септембра), учествовала и 15. америчка ваздушна армија. Основни циљ рушења путних и жељ. комуникација са пратећим објектима широм целе Југославије. Требало је спречити и дезорганизовати немачку одбрану на овом делу европског ратишта и онемогућити извлачење знатних немач. снага из Грчке (400.000 вој.) Бомбардовано Краљево и Ибарска магистрала и порушен жељезнички мост на реци Ибру.

БИБЛИОГРАФИЈА

Др Јоца Марјановић: Србија у рату и револуцији (стр. 41—45).

Др Драг. Миловановић: Краљево и његово уже гравитационо подручје, Београд, 1973.

Љубивоје Пајевић: Народни устанак и борбе за Краљево 1941.

Благоје Богавац: Краљево у устанку 1941, стр. 306.

Основи војне географије, Југославија и суседне земље, Београд, Војно дело, 1960.

Др Јован Марковић: Географске области СФРЈ, Београд, 1970.

Др Бора Ж. Милојевић, Долине Мораве, Мораче и Треске, Београд, 1948.

Др Душан Дукић, Воде СР Србије, Београд, 1978.

Др Бран. Јовановић, Краљево, и околина, Београд, 1966, (стр. 7—18).

Београдска операција, група аутора ВИИ, Београд, 1964, (стр. 201).

Карте 1:100.00 по Паризу, нем. изд. 1939. г. 80p1eгаиз\$аће Чачак, Крушевац,

Н. Пазар, Сјеница, Куршумлија.

Карте ГИЈНА 1:200.000 Париз, изд. 1948. год. реамбулација Ужице, Крагујевац,

Н. Пазар, Приштина.

Др КОЧА ЈОНЧИН, председник Програмског савета Фонда
за историју РП и НОБ Краљево

ВОЈНО-ПОЛИТИЧКА СИТУАЦИЈА У СРБИЈИ У ВРЕМЕ БОРБИ ЗА КОНАЧНО ОСЛОБОЂЕЊЕ ЗЕМЉЕ 1944. ГОДИНЕ

(С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА КРАЉЕВАЧКИ И ЧАЧАНСКИ ОКРУГ)

I

СРБИЈА У СТРАТЕШКИМ ПЛАНОВИМА ОКУПАТОРА, НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ ПОКРЕТА, ЧЕТНИКА И САВЕЗНИКА 1943—1944. ГОДИНЕ

Зачеци битке за Србију, војне и политичке, настају већ од лета 1943. године, а нарочито после капитулације Италије и II заседања АВНОЈ-а, крајем 1943. године.

1. Планови и мере немачких окупатора

Већ у лето 1943. године, у време преврата у Италији, 24. јула, Немачкој је било јасно да губи свог најзначајнијег савезника у Европи и да се поприште рата премешта из северне Африке у Италију, а можда и на Балкан. Суочена са ситуацијом битне промене односа снага у источном Медитерану, немачка Врховна команда настојала је да предупреди нежељени ток догађаја, па је предузела мере за реорганизацију војно-оперативних и управних органа на Балкану. У тим мерама посебан значај дат је „српском простору“, с обзиром на његов гео-стратешки значај. Хитлер издаје „Директиву бр. 48“, 26. јула, о реорганизацији командовања на подручју Балкана, наглашавајући „да изванредан значај српског простора за целокупно вођење рата на Југоистоку захтева обједињавање свих немачких служби“.¹ С тим у вези извршена је реорганизација немачког командовања, августа 1943. У Београду је образована Виша команда Југоистока (уместо дотадашње Команде Југоистока у Солуну), на челу са врховним заповедником фелдмаршалом вон Вајксом. За централно подручје Балкана образована је Група армија „Ф“, на челу са генералом пешадије Фелбером, који је истовремено војни командант Југоистока и Командујући генерал и заповедник Србије. Формално је под командом Вајкса, а оперативно подчињена непосредно Кајтелу, начелнику Врховне команде Рајха. Смештена је делом и на подручју Србије, а усмерена на одбрану Балкана, па и заштиту јужног

крила немачке армије од очекиваног продора Црвене армије на Балкан, ангажована углавном против НОВЈ. За одбрану Грчке од евентуалног десанта савезника остављена је у Грчкој Група армија „Е“, под командом генерала Лера, са командним седиштем у Солуну. Један део командних служби Југоистока смештен је у Врњачкој Бањи, делом и у Краљеву.

У оквиру ове нове одбрамбене концепције, Немци су за з'титу својих виталних интереса на Балкану, управо на подручју Србије, као центру комуникација за маневар по дубини, утврдили два глобална задатка: (а) спречити продор већих снага НОВЈ из западних подручја Југославије на подручје Србије и јачи развој НОП на подручју Србије,² и (б) максимално искористити у остварењу тог задатка све расположиве снаге домаћих издајника, укључујући и четнике, као најизразитије и најефикасније противнике НОП-а међу њима, уз сву резерву да би они били ослонац и савезник евентуалном искрцавању западних савезника на Балкану и њиховом продору ка Србији. Мада је међу појединим старешинама немачких команди и служби било разлика у оценама и ставовима о питању поверења у ту сарадњу са четницима против НОП-а, па и у погледу врсте и обима помоћи коју им треба пружити, чињеница је да су за ту сарадњу били далеко више опредељени сви немачки органи и службе у Србији, у односу на знатно веће резерве Хитлера и неких централних органа Рајха.

С тим у вези Немци су пружали четницима све већу помоћ у наоружању и опреми, преко органа Недићевих власти, али све више и путем непосредних веза немачких команди са четничким старешинама, уз сталне захтеве за легализацију те сарадње кроз непосредно садејство у борбама. То је све више компромитовало до тадашњу дволичну политику четника. Ово је нарочито дошло до изражаја при продорима крупних војних снага НОВЈ, у пролеће и лето 1944, јер су четници учествовали масовно и отворено у садејству са немачким, бугарским, недићевским и љотићевским, па и албанским фашистичким јединицама, под немачком командом.

2. Планови и мере највиших органа НОП и НОВЈ за преношење тежишта ратних дејстава у Србију

Утврђујући даље стратешке задатке НОП и НОВЈ у новим, измењеним, све повољнијим војним и политичким условима у време и после капитулације Италије, али и појачаних јавних и закулисаних игара у иностранству око будућности Југославије и Србије, на састанку ВШ НОВ и ПОЈ, око 5. октобра 1943, Тито је изнео оцену: „да је дошао тренутак да се тежиште ратних дејстава пренесе на истоку — у Србију у којој су јединице НОВ и ПОЈ у веома тешким условима водиле борбу“³ против окупатора и домаћих издајника. Таково његово опредељење заснивало се на реалним проценама ситуације од стране ЦК КПЈ и ВШ, не само у вези са офанзивом Црвене армије ка границама СССР-а и Савезника у Средоземљу, већ и на основу праћења и анализирања података о мерама које су предузимали званични органи савезничких држава и непријатељи

НОП, у земљи и иностранству, нарочито из кругова око југословенске избегличке владе (која се од августа 1943. поново пребацила у Каира) и краља Петра у Лондону, у уској вези са одређењима и мерама четника ДМ у земљи, који су очекивали бржи расплет ситуације у Средоземљу после капитулације Италије, па и искрцавање савезничких снага на Балкану, а тиме и свој повратак у земљу, уз њихову подршку.⁴

Тито је, у својству врховног команданта НОВ и ПОЈ и генералног секретара ЦК КПЈ, предузео већ у октобру низ мера на остваривању донетих одлука. Упућена су директивна писма: делегату ВШ и ЦК КНЈ Светозару Вукмановићу Темпу (који се налазио у Македонији и јужној Србији), Главном штабу НО и ПО Србије, штабу 2. корпуса НОВЈ (сва од 9. октобра) са оценама новонастале ситуације и директивама за деловање у правцу утврђених задатака.⁵ Он је, на основу претпоставки о могућем повлачењу немачких трупа са Балкана услед напредовања Црвене армије и евентуалног искрцавања савезничких снага на Балкану,⁶ упозорио у писму ГШ-у НОВ и 110 Србије — да с четницима ДМ „не може бити никаквог споразума и сарадње“, сем појединачно и групно изражене жеље да пређу у НОВЈ и то само они који се нису компромитовали у злочинима и издаји, „да треба бити опрезан и не наследити никаквим смицаљцима“ југословенске избегличке владе и дволичној игри савезничких влада и њихових мисија при штабовима НОВЈ и ДМ (шефови обе мисије тада су били у рангу генерала), а посебно В. Британије чији су представници изјављивали да они „помажу Дражу у Србији због тога што он тамо представља главну и реалну силу у борби против окупатора“.⁷

У оквиру спровођења заузетих ставова и закључака, ВШ је предузео низ мера крајем 1943. и почетком 1944. године ради концентрације што јачих снага НОВЈ за продор у Србију, у погодном тренутку. У ствари ВШ је већ раније имао разрађен стратешки план за преношење тежишта дејстава НОВЈ у Србију, па је постепено приступао његовој реализацији. У току лета 1943, после битке на Сутјесци, усмерене су снаге 2. ударног корпуса у Црну Гору и Санџак, а октобра 1943. оне добијају директиву да морају своје операције што пре „уперити према Србији“. При томе Тито наглашава да је „најважнија стратешко-политичка задаћа садашњице да се онемогући Дража. Треба радити хитно у том правцу, због вањско-политичких разлога“.⁸ С тим у вези Тито пише штабу 2. корпуса, 9. октобра: „Мој план јесте: концентрисати I корпус и ваш II корпус на сектору Санџака и Метохије, и када за то буде моменат сазрео, кренути у правцу Србије и Македоније“,⁹ уз напомену на другом месту: „Скоро ћу доћи и ја с још двије дивизије“.¹⁰ Општи развој ситуације одложио је остварење тога плана за скоро годину дана.

Истовремено, штаб 2. корпуса НОВЈ обавештава ВШ, 28. септембра 1943, да четничка организација ДМ предузима мере, уз сарадњу са Недићем и подршку британске војне мисије при штабу ДМ, на мобилизацији људства и војним припремама да, у случају савезничког искрцавања на јадранској обали, четници упадну у Ср-

бију пре јединица НОВЈ.¹¹ Стога ВШ усмерава у правцу Србије, око 10. октобра, 5. крајишку ударну дивизију, која је тада била формацијски у саставу 1. пролетерског корпуса НОВЈ. Она је уствари упућена као његова претходница, „до доласка 1. дивизије у догледној будућности”.¹² Она је требало да се постави на просторију Пљевља—Пријепоље, на границама Србије (стигла је већ крајем октобра на просторију Вишеград—Добрун). Планирано је да 2. пролетерска и 5. крајишка ударна дивизија буду спремне, као посебна оперативна група, да продру у Србију (што је учињено почетком 1944. године). Исто тако, 3. ударни корпус (до тада 1. босански) усмерен је октобра 1943. у источну Босну да заједно са 16. војвођанском дивизијом створи оперативну основицу за продор у северозападну Србију преко Дрине.¹³ Тиме је већ крајем 1943. године не само разрађен план већ и предузете конкретне мере за његово остварење.

Други битан стратешки задатак било је образовање већих регуларних јединица НОВЈ и централних политичких органа НОП на тлу Србије и, с тим у вези, пружање помоћи органима НОП у Србији у кадровима на свим нивоима, како би били оспособљени за успешно решавање крупних војних и политичких задатака који ће се у тој ситуацији пред њих поставити. Стога је већ 28. августа 1943. упућена у Србију (преко источне Босне и Срема) група од 7 истакнутих војних и политичких руководилаца, пореклом из Србије (који су учествовали у устанку у Србији 1941, а затим били старешине у 1. и 2. пролетерској бригади и другим јединицама или на политичким задацима).¹⁴ Они су били предвиђени за највише војне и политичке дужности при стварању бригада и дивизија у Србији и за политичка руководства НОП-а (стигли су у Србију у септембру). Они су истовремено однели директивно писмо и усмене концепцијске директиве органима НОП-а Србије за развој и делатност НОП и НОВЈ у Србији. Већ тада било је предвиђено образовање пет дивизија НОВЈ у Србији, кад се стекну услови за то, и резервисани су бројеви за њихов формацијски редослед (21, 22, 23, 24, 25). До њиховог образовања је дошло тек маја-јуна 1944. године.¹⁵

У наведеном директивном писму које је група упућених руководилаца донела руководству НОП-а у Србији наглашено је, поред осталог, да ће из састава 1. и 2. пролетерске бригаде, које ће такође бити упућене у Србију, моћи добити „знатан број руководилаца, политичких и војних, и то веома искусних за ваше нове јединице НОВЈ.“ Такође, предвиђено је да ће се и из других јединица које стигну у Србију моћи користити велики број искусних руководилаца.¹⁶ То је и остварено у лето и јесен 1944. године.

Исто тако предузете су мере за редовнију, бржу и бољу везу органа НОП Србије са ВШ и ЦК КПЈ, упућивањем радио-станице са наведеном групом руководилаца, како би се обезбедило свестраности и благовремено узајамно обавештавање, ради усклађивања ставова и делатности, нарочито у вези са очекиваним динамичнијим развојем ситуације у Србији.¹⁷

Међутим, услед разних околности,¹⁸ све ове и друге планиране мере нису могле бити остварене у потпуности све до лета и јесени 1944. године, али постојање једног таквог јасног и разрађеног кон-

цепцијског програма сведочи о правовременим и студиозном анализирању ситуације, реалном предвиђању развоја догађаја, утврђивању начелних ставова и конкретних задатака и предузимању мера за њихово остваривање. Тај програм је представљао основу на којој се одвијала делатност читаву годину дана, у зависности од развоја конкретних услова, до лета и јесени 1944. године.

3. Планови и мере четничког покрета Драже Михаиловића и Недића

Уочивши, мада не у целини, стратешки план органа НОП за преношење тежшта битке за Србију у Србији, али и на основу промена односа Савезника према НОП и четничком покрету, Дража Михаиловић предузима такође, од јесени 1943, низ мера војног и политичког карактера с циљем да онемогући остваривање стратешке концепције НОП-а у односу на Србију.

У свом распису програмског карактера — „Свима“, упућеном 7. новембра 1943, Дража Михаиловић упозорава: „Сад комунисти предузимају сличан покрет из Санџака у Србију са тежњом да и ову покрајину упропасте на исти начин...“. Стога, „Наређујем: Прво, да се у целој земљи у свим нашим покрајинама прогласи — сви Срби на окуп и у заједничку борбу противу најопаснијег нашег непријатеља — комуниста у чијим се редовима налазе усташе и цео остали олош ове земље... Друго, проглашавам општу мобилизацију свих расположивих оружаних снага и свих покрајина наше земље и то одмах... Треће, у свим покрајинама предузети најенергичније ударе на комунисте... Четврто, путем прогласа обратите се свом народу и изложите му сву опасност... Позовите у наше редове исправне муслимане и све исправне Хрвате“ (које су до тада расистички уништавали — КЈ). У распису је такође оспорен, као „лаж“, закључак московске конференције министара спољних послова САД, В. Бриганије и СССР (одржане октобра месеца у припреми Техеранске конференције) — о међународном признању и пружању помоћи НОВЈ као и став о обнови Југославије као независне државе после рата.¹⁹

Битна промена ситуације захтевала је стварање широке политичке платформе око које би се окупили сви противници НОП-а и образовање централног политичког тела које би парирало АВНОЈ-у. Стога је одржан Конгрес четничког покрега 25—28. јануара у селу Ба, код Љига, на коме је утврђен политички програм и изабран Централни национални комитет, као политички орган. Учествовало је око 274 делегата, међу њима представници скоро свих предратних политичких партија из Србије.²⁰

У настојањима да по сваку цену спречи размах НОП-а у Србији, Дража Михаиловић ће у току зиме 1943—44. године, а нарочито при покушају продора стратешких снага НОВЈ преко Санџака (2. и 5. дивизија) и Дрине (16. и 17. див.), у пролеће 1944, предузети Мере за мобилизацију целокупних четничких снага у Србији, уз масован терор над припадницима и симпатизерима НОП-а. Био је, најзад, приморан и на отворена садејства са немачким и бугарским

окупаторима и свим домаћим издајницима, па и муслиманском и албанском фашистичком милицијом у Санџаку, уз учешће придруженог црногорског здруженог одреда Павла Буришића. Очито се радило о заједничком стратешком интересу.²¹

Милан Недић, притиснут такође неповољним развојем догађаја крајем 1943. године, покушава да образује „Национални фронт“ укључивањем свих противника НОП-а у Србији, нарочито рачунајући на четнике који се боре „бескомпромисно“. Немци нису прихватили ту његову идеју. Такође, крајем 1943. јавља се и идеја о стварању „Великосрпске федерације“, у коју би ушле Србија, Црна Гора и Санџак. Ову идеју су подржали Нојбахер, Вајкс и Фелбер, али је Рибентроп био против. Хитлер је испољио резерве. С тим у вези, Нојбахер иде двапут (14. 12. 1943. и 6. маја 1944) у Берлин. Развој ситуације у Црној Гори и Србији прекинуо је даље разговоре о томе.²²

4. Питање Србије у плановима и мерама Савезника у вези са преговорима за међународно признање НОП-а

Од јесени 1943. до лета 1944. битно се променио и однос Савезника према НОВЈ, односно НОП-у, у позитивном смислу, и према четничком покрету, у негативном смислу. У оквиру тога процеса било је стално и доминантно присутно и питање Србије.

Тај двострани процес промене односа према збивањима у Југославији и њиховим главним носиоцима интензиван је уствари почетком 1943. добијањем података од војних мисија при штабовима НОВЈ и четника и прислушкивањем радио-веза немачких штабова о све већој сарадњи четника са окупаторима²³ и све значајнијој снази и улози НОВЈ, односно НОП у борби против Сила осовине. Међутим, погрешно процењујући да је доминантан утицај четника у Србији,²⁴ а НОП-а у западним крајевима Југославије, али и због подршке југословенској избегличкој влади и краљу, и из својих ужих стратешких интереса, британска влада је све до пред крај 1943. и почетком 1944. године водила политику признавања и помагања оба покрета, уз наглашенију подршку четницима, с тим што је све енергичније захтевала од њихових штабова да прекину сарадњу са окупаторима и пређу на извођење саботажа, диверзија и оружаних акција против окупаторских снага. Истовремено је гајила илузије о могућем постизању компромиса и сарадњи НОП и четника на тој основи. Међутим, сва ова настојања показала су се нереалним. Британија је стога почетком 1944. прекинула даље упућивање војне помоћи четницима, а у мају је повукла и своје мисије из њихових штабова, уз јачање мисија и обима помоћи јединицама НОВЈ. То је имало, поред војног, и велики политички ефекат у Југославији, и посебно у Србији.

Крајем 1943. и почетком 1944. године, после капитулације Италије и војних успеха Савезника на свим фронтovima, пошто се најзад назирао пораз Хитлера и позитиван крај рата, дошло је и до изразитијих настојања Савезника да изграде своје концепције о послератним односима у Европи и да обезбеде њихово остваривање.

У тим оквирима се поставило и питање будућности Југославије, па и међународног признања НОП-а као значајне ратујуће војне и политичке снаге на страни Савезника која је имала сасвим различите концепције о будућем уређењу Југославије у односу на њену легалну владу и краља у избеглиштву.

У погледу одређивања односа Савезника према том питању посебан, преломан значај имала је Техеранска конференција, крајем новембра 1943, на којој је питање Југославије разматрано као посебна тачка. Донета су два битна закључка: (а) НОВЈ је званично призната као значајна војна снага која се бори против Сила осовине, те јој треба пружити помоћ у ратном материјалу „до највеће могуће мере“; (б) заузет је став да ће се Југославија обновити после рата као независна држава.²⁵ Тиме су углавном отпале све дотадашње варијанте о њеној подели на интересне сфере, али је уствари остало отворено питање њеног послератног уређења, као предмет даљих преговора, па и погађања међу заинтересованима, у земљи и иностранству, с обзиром да су и велике силе имале о томе различите ставове и интересе.

Међутим, одлуке управо истовремено одржаног II заседања АВНОЈ-а суочиле су убрзо Савезнике, као и све противнике НОП у земљи и иностранству, са чињеницом да је НОП прерастао и у значајну и независну политичку снагу у Југославији, која самостално утврђује основна политичка начела будућег уређења Југославије и образује органе за њихово остваривање. За међународне односе од посебног значаја је била одлука АВНОЈ-а о одузимању права југословенској влади у избеглиштву да даље представља Југославију и о забрани повратка у земљу краљу Петру, док се начелно после рата не реши демократским путем питање облика владавине.

Оваква изненадност, дубина и драматичност одлука о будућности Југославије, за које се није знало на Техеранској конференцији, захтевала је од Савезника брзо реаговање. Мада се званично у прво време уздржала од реаговања, влада В. Британије, и Черчил лично, као њен председник, као носилац политике Савезника према Југославији и носилац веза са њеним главним актерима у земљи и иностранству, на чијој територији су били и званична влада и краљ Југославије, морала је хитно да заузме свој начелан став према новонасталој ситуацији, да изгради свој нови стратешки однос према свим битним отвореним питањима и процесима и њиховим субјектима, уз утврђивање циљева, облика и метода своје нове политике. С обзиром на свој положај и значај, и перспективу развоја догађаја, Србија је добила врло значајно, доминантно место у тим анализама, ставовима и збивањима.

Уствари, дубља анализа стања и процеса у Југославији, и питање њене будућности, почела је у В. Британији још и раније, а посебно у припремама пред Техеранску конференцију. О томе сведочи и податак да је шеф британске војне мисије при ВШ НОВЈ бригадир Фицрој Маклин упутио веома исцрпан извештај, под називом „О партизанском покрету у Југославији“ 6. новембра 1943. У њему је дао детаљан преглед програмске опредељености, организационе структуре и практичне војне и политичке делатности НОП-а. У вези с

питањем утицаја НОП-а у српском народу и Србији, упозорио је да у структури свих органа и организација НОП-а „Срби заправо преовладавају”, а да краљевска влада и краљ Петар лично не уживају никакав углед, да су изазвали мржњу у народним масама према себи због подршке Дражи Михаиловићу и непријатељског односа према НОП-у.²⁶ При повратку са Техеранске конференције, Черчил је позвао Маклина на реферисање у Каиро. Он га је и детаљно лично упознао са стањем у Југославији, па и са одлукама АВНОЈ-а. Као прва мера након тога, била је одлука британске владе да се одмах ускрати даље упућивање помоћи четницима због њихове сарадње са Немцима.²⁷

Одмах после Техеранске конференције британска влада је предузела мере за свестрану анализу ситуације у Југославији и перспектива њеног развоја, вероватно и у вези са одлукама АВНОЈ-а. У периоду децембар 1943 — лето 1944. године ангажоване су на том задатку све обавештајне, војне, дипломатске, политичке-аналитичке и друге стручне службе и најбољи познаваоци прилика у Југославији (Маклин, Бејли, Хадзон и др.). Посебно је била посвећена пажња стању, процесима, односима снага и расположењу становништва у Србији. Ради потпунијег увида, успостављена је војна мисија В. Британије, фебруара 1944, при ГШ НОВ и ПО Србије, на челу са мајором Хоникером. Приступило се и утврђивању варијаната могућих концепција нове британске политике у новим условима, која би обезбедила утицај и заштиту сопствених интереса. Рад на овој анализи је непосредно иницирао и усмеравао лично Черчил, а неким састанцима је и руководио или присуствовао.²⁸

Ефекти ових мера почели су убрзо да дају прве резултате. Амбасадор В. Британије при југословенској влади у Каиру Стивенсон, непосредно повезан са Центром обавештајних стратешких служби за Блиски исток, раније веома опредељен за подршку четницима, влади и краљу, послао је у децембру три телеграма британском МИП-у у коме, слично Маклину, оцењује снагу, утицај и углед НОЊа и сарадњу четника са Немцима и, с тим у вези, губљење угледа југословенске владе и краља у народу. У телеграму од 25. децембра он сугерише да се политика В. Британије темељи на три основна фактора у односу на збивања у Југославији: „(а) Партизани ће управљати Југославијом; (б) Паритзани су нам, што се тиче војног сатновишта, тако важни да их морамо потпуно подупирати, подређујући политичке обзире војнима; (в) Сасвим је даље илузорно монархију сматрати уједињујућим елементом у Југославији”²⁹ Британско МИП је одмах доставило Черчилу те предлоге као своје ставове. Већ пре тога, британски министар спољних послова Идн, у свом говору у Парламенту 14. децембра, јавно је признао НОВЈ као савезничку снагу која се успешно бори против Сила осовине у Југославији. То исто је учинио и Черчил у свом иступању пред Доњим домом, 22. фебруара 1944. године.³⁰

За афирмацију НОП-а у савезничкој јавности у то време огромну улогу је одиграла штампа. Мада су званични органи савезничких држава настојали да прикривају од своје јавности истину о стварним збивањима у Југославији, па и о одлукама АВНОЈ-а,³¹

нарочито под притиском југословенске владе, поједини угледни листови, посредством Југословенског националног комитета у Швајцарској и Лондону, објавили су ове вести као велику сензацију (Асошијетед Прес — 4. децембра, Њујорк Тајмс — 5. и 9. децембра, Радио-Женева — 5. децембра, а затим и други).³² То је допринело значајном ангажовању прогресивних кругова, а нарочито исељеничких организација на челу са Лујом Адамичем, на подршци НОП-у и осуди четника ДМ.

Питање Србије нарочито је било присутно у вишемесечној преписци и порукама између Черчила и Тита, почев од 8. јануара па до њиховог сусрета 12. августа 1944. у Напуљу. Очито је било да западни Савезници воде преко владе В. Британије двоструку игру. С једне стране, са војног становишта је јасно било да је НОВЈ израсла у најјачу оружану снагу отпора Силама осовине у Европи, на коју се морало рачунати и коју се морало помагати наоружањем и другом опремом и у сопственом интересу. Истовремено, потпуно је био разобличен четнички покрет ДМ као издајнички, у служби окупатора и у спрези с њим, војно и политички безвредан, чак штетан за Савезнике, огрезао у злочинима над сопственим народом. Међутим, с друге стране, очито је било да се политичким признавањем НОП-а доводе у питање сопствени интереси и позиције у послератним односима у Југославији, да се тиме онемогућава повратак у Југославију и на власт краљу и легалној влади у избеглиштву, као представницима старог друштвеног поретка и најсигурнијем ослоњу у остваривању сопствених интереса. Зато је у првој половини 1944. године настала вишемесечна дипломатска игра ради проналажења заједнички прихватљивих решења путем обостраних погађања, притисака и уступака. Черчил је пристајао да призна НОВЈ, па и НКОЈ, на челу са Титом, под условом да НОП призна краља и избегличку владу у новом саставу, од личности које се нису компромитовале у подршци ДМ. Највећи отпор укупним преговорима, па и признавању НОВЈ и НОБ управо су давали политичари из Србије, у влади и око ње, јер би тиме губили своје позиције у власти, а они су управо и даље рачунали да имају подршку у Србији и право да говоре у име српског народа. Стога је управо највише било погађања у вези са Србијом и српским народом. И поред упозорења Маклина и Стивенсона о непопуларности краља и избегличке владе, и у српском народу, Черчил управо инсистира на њиховом признавању и легитимитету. Стога у својој преписци са Титом он дуго инсистира на сусрету краља и Тита ради проналажења заједничких решења, уствари ради приморавања НОП-а на компромис са њима. Он наглашава да би такав сусрет био посебно значајан за „српске елементе који су сада отуђени“ (5. фебруара), да „не може терати Краља Петра да отпусти Михајловића, одбаци своју владу и пререже везе са Србијом, пре него што би знао да ли може рачунати на његову сарадњу са Титом“ (25. фебруара).³³ У поруци 6. марта, преко Маклина, Черчил обавештава Тита да је саветовао краљу Петру да отпусти владу Пурића, што укључује и отпуштање Драже Михаиловића са положаја министра војске, али да се још не може „просудити како ће то деловати на Михајловића или његове следбенике у Србији који су, по свим нашим информацијама, бројни“.³⁴

Стога је питање Србије доминирало и на стручним састанцима, и иступањима званичних британских представника пред јавношћу. На састанку у МИП-у 2. маја, на предлог Черчила, на коме су учествовали стручњаци разних профила ради глобалног разматрања југословенског проблема, па и Маклин, Черчил поставља и питање: „како активирати 200.000 бораца из Србије“, да ли упутити краља у Србију ради смењивања ДМ и преузимања команде, како приволети Тита да се одрекне комунизма ради придобијања народа у Србији?³³ Сличне тезе Черчил износи и у свом говору у британском парламенту 24. маја, обавештавајући о спором и тешком процесу споразумевања, формирању нове југословенске владе и Шубашићу као највероватнијем кандидату за председника, уз резерву — како ће то бити примљено у Србији, уз признање да се „велики број Срба бори на страни маршала Тита“.³⁶

Тако је у општем развоју међународне ситуације у вези са Југославијом и преговорима око будућности Југославије у први план избила теза: Чија је Србија? За кога је Србија? Уствари, поставило се питање стратешког значаја Србије за будуће друштвено уређење Југославије и међународно признање НОП-а.

Конечно, пред одлучујуће догађаје у Србији, ипак су остварени неки преломни резултати у процесу међународног признавања НОП-а и напуштања подршке четницима, који су имали изванредан политички одјек и у Србији у афирмацији НОП-а и политичком поразу четништва.

У току маја В. Британија је повукла све своје војне мисије из четничких штабова (мада су остале америчке) и тиме званично прекинула даљу подршку ДМ.³⁷

После дугих, вишемесечних, често драматичних преговора, притисака и уцењивања, уз пад две југословенске владе (Трифуновића и Пурића) и отпор већине србијанских политичара и дипломата у емиграцији, коначно је британска влада приволела краља Петра дапусти владу Пурића, 25. маја. Тиме је смењен и Дража Михајловић са дужности „министра војске у отаџбини“ (а затим указом краља Петра — и начелника Врховне команде, 29. августа).³⁸

Краљ Петар је најзад прихватио указом од 1. јуна, да повери мандат за састав нове владе др Ивану Шубашићу којој је основни задатак био да приступи званичним преговорима са НКОЈ око постизања договора за образовање заједничке владе која би радила на споразуму о будућем уређењу Југославије, уствари о заједничком учењу у власти. Тиме је отворен процес политичког признавања НОП-а. У том процесу и даље је велики значај придаван расплету ситуације у Србији. С тим у вези Черчил је у наведеном говору у парламенту, 24. маја, јасно разграничио однос према НОП-у и значај који се придаје Србији: да је циљ владе В. Британије да се „све снаге у Југославији и *целокупна уједињена снага Србије*“, уједине под војним (подцртао К. Ј.) руководством маршала Тита, на стварању уједињене, независне Југославије.³⁹ Тиме је сматрао и даље отвореним питање политичког признања НОП-а и опредељења Србије. Шубашић је управо у време пред преношење војних дејстава у Србију дошао на Вис 15/16. јуна, као мандатор нове владе и постигао први споразум са

представницима НКОЈ.⁴⁰ (Званично саопштење о сусрету објављено је 9. јула).

У време уговарања састанка Тито — Шубашић британска влада је покушала да наметне и сусрет Тито — краљ Петар. Краљ је ради тога дошао у Бари из Лондона, 10. јуна, заједно са Шубашићем, Стивенсоном и Бејлијем. Успут се сусрео са генералом Вилсоном и Макмиланом у Алжиру. Међутим, Тито је инсистирао да састанак буде на Вису, на југословенској територији, чиме је та могућност елиминисана на основу одлуке АВНОЈ-а о забрани повратка краља у земљу. У писму Черчилу, 17. јуна, Тито се захвалио на посредовању за сусрет са Шубашићем, предлажући да се питање краља препусти времену, кад се заврши рат.⁴¹

Након Вишког споразума дошло је до интензивирања односа НКОЈ са Савезницима, односно владом В. Британије, па и са Шубашићем као председником владе у формирању. Питање Србије је и даље доминирало, често доводећи у кризу даљи позитиван развој односа. Примивши информацију о предлогу за састав нове владе, Тито је у име НКОЈ изразио незадовољство што у владу не улази ниједан представник из Србије. Шубашић је одговорио, 1. јула, да српски политичари пружају отпор да уђу и подрже владу уперену против Драже Михаиловића, „не желе да се Србија бори под Вашом командом“.⁴² Краљ Петар је донео Указ о образовању нове владе, 7. јула, и именовању Шубашића за председника⁴³ У њој није било чланова из Србије.⁴⁴ Нова влада је објавила своју декларацију, 8. августа, у којој је осуђен Д. Михаиловић као сарадник окупатора.

Међутим, и поред овог значајног успеха у међународној афирмацији НОП-а, Савезници су наставили са притисцима за компромис у питању Србије. Одмах по повратку Шубашића са Виса, британско МИП упутило је инструкцију Стивенсону, уз сагласност Черчила, 20. јуна, да ургира код Тита и Шубашића да посебно пазмотре „српски проблем“, јер то при сусрету на Вису није решено.⁴⁵ Инсистирало се на два отворена питања: да НКОЈ призна краља и да се оствари споразум са политичарима из Србије, који су упорно условљавали да се не одбаци ДМ као „представник отпора у Србији“, већ да се са њим постигне компромис.

Најзад је дошло до сусрета и разговора Черчила и Тита, 12. августа у Напуљу. Питања у вези са Србијом у знатној мери су доминирала. Черчил је замолио Тита да помогне Шубашићу да „пронађе Србе“ који би ушли у владу и поново нагласио обавезе В. Британије према краљу („част захтева да не оставимо краља на цедилу“) и да је „циљ свих измирење партизана и Срба“. Тито је реговао — да НОП и он лично нису у свађи са Србима већ само са Михаиловићевим четницима, због њихове сарадње са окупатором. Черчил је изнео тезу — да је сумњиво да ће народ у Србији прихватити НОП, да му треба дати могућности да се изјасни, да је признање краља и избегличке владе уступак у интересу српског народа. Тито је истакао противтезу — да је и српски народ у огромној већини за НОП, и у Србији и ван ње, али да још нема могућности да се изјасни у условима окупаторско-недићевско-четничког терора; да нема проблема са српским народом, већ са четницима због њихове дволичне игре — сарађују са окупаторима, а приказују се пријатељима Савезника.⁴⁶

Сустрет Черчил — Тито и његов у основи позитиван исход, и поред низа разлика у ставовима о многим отвореним питањима, а посебно у вези са Србијом, имао је огроман позитиван значај као дотад највећи допринос међународној афирмацији НОП-а. Међутим, управо разлике у ставовима о неким питањима у вези са опредељењима народа Србије за НОП или ДМ користили су противници НОП-а да би му умањили значај. Стога је преношење тежишта ратних збивања у Србију требало да одговори и на ова питања, и у односу на Савезнике и у односу на јавност Србије.

Овакав преокрет у међународној афирмацији НОП код Савезника, а нарочито образовање и споразум владе Шубашића са НКОЈ и отпуштање ДМ са дужности министра војске, изазвали су запрепашћење и оштро реаговање код руководиоца четничког покрета у Србији. На седници Централног националног комитета „у слободним српским планинама“, 20—23. јула, на којој су учествовали и „представници демократских странака и организација у Југославији“, (7 партија и 4 организације), у усвојеној резолуцији они су „у својству представника и тумача воље и расположења српског и словеначког народа, као и једног дела Хрвата“ (ХСС) одбили да прихвате владу Шубашића, изјављујући да остају верни краљу и династији и резервишући себи право за пуну слободу акције (носили су се мишљу да образују своју владу). На основу усвојене одлуке упућени су у Италију, 9. августа, као емисари Адам Прибићевић и др Живко Топаловић ради предузимања противакције, заједно са српским политичарима у емиграцији.⁴⁷

II

РАЗВОЈ ОПШТЕ ВОЈНО-ПОЛИТИЧКЕ СИТУАЦИЈЕ У СРБИЈИ У ЛЕТО 1944. И ЊЕН ЗНАЧАЈ ЗА РЕШАВАЊЕ ПИТАЊА БУДУЋНОСТИ ЈУГОСЛАВИЈЕ И СРБИЈЕ

1. *Утицај општег развоја ситуације на преношење тежишта војних дејстава у Србију*

Ситуација на фронтовима на југоистоку Европе у лето 1944. године била је врло повољна за Савезнике и, што је најважније, стварала је најзад услове за преношење крупних војних дејстава савезничких снага на Балкан и, заједно са снагама НОВЈ, пре свега у источни део Југославије, на подручје Србије.

Црвена армија је у својим летњим офанзивама, нарочито на свом левом, јужном крилу пренела ратна дејства ван граница Совјетског Савеза — офанзивом од 22. јуна за ослобођење Белорусије и западне Украјине, а затим у августу месецу — за ослобођење Румуније. Од посебног значаја за Југославију, а нарочито за Србију била је Јашко-Кишињевска операција у којој је Црвена армија до ногу потукла немачку Групу армија „Јужна Украјина“, чиме је себи створила услове за брзи продор кроз Румунију (20. августа) и капитулацију Румуније (23. августа), а затим и Бугарске (8. септембра).

Истовремено, армије западних Савезника наставиле су своја упорна офанзивна дејства кроз Италију и 4. јуна ушле у Рим. Најзад, 6. јуна отвориле су други фронт у Европи, искрцавањем у Нормандији, а 15. августа су се искрцале и у јужну Француску. Тиме је битно угрожено десно крило немачке армије на Балкану, суочено с чињеницом могућег отварања два нова фронта на Балкану — на североистоку и на југу, односно југозападу, поред већ постојећег фронта — против НОВЈ.

У Југославији је такође дошло до битне промене ситуације у корист НОВЈ, а на штету Немаца и њихових домаћих савезника. Прво је уследила велика немачка офанзива крајем маја и почетком јуна у централној Босни, неуспелим десантом на Дрвар, усмереним на уништење врховних органа НОП-а и НОВЈ, с Титом на челу. Затим је дошло до снажних офанзивних дејстава НОВЈ на свим војиштима у земљи. Посебан значај имао је размах НОП у јужној и источној Србији, што је довело до образовања преко 20 српских бригада и 5 српских дивизија НОВЈ, маја и јуна месеца. Битно су се изменили и обострани услови за ратна дејства. Немци нису више били у могућности, ни због сопетвене ситуације ни због нараслих снага НОВЈ, да развију једну општу офанзиву, већ су покушавали офанзивним дејствима на појединим војиштима да стекну макар привремену превагу и да наносе поразе појединим јединицама. У основи, њихова замисао је била усмерена на држање градова, нарочито већих индустријских и саобраћајних центара и обезбеђење свих важнијих саобраћајница, како би осигурали себи што већу маневарску могућност, мада су им офанзивна дејства НОВЈ то све више онемогућавала. Истовремено, настојали су свим средствима да удруже и усмере све издајничке снаге на тлу Југославије, па и Србије, укључујући и четнике ДМ, на борбу против НОВЈ. У суштни немачке снаге на југоистоку Европе, на Балкану и у Подунављу нашле су се у двостраној угрожености, о чему су такође постојале реалне претпоставке. Управо због тога Немачкој је било стало до што стабилније ситуације у Србији као стратешкој основи за маневар својих снага по дубини, било према североистоку или југу и југозападу.

Покушај продора Оперативне групе (2. и 5) дивизија НОВЈ у Србију, марта-маја 1944, прво правцем ЈТим — Ибар, а затим Златибор — Маљен, мада није успео у основној замисли — повезивању са јединицама НОВЈ у Србији, услед тоталног отпора свих окупационих и издајничких снага, био је по својим последицама од огромног војно-политичког значаја за даљи развој ситуације у Србији. Ангажоване окупаторске и издајничке снаге претрпеле су озбиљне војне ударе, па и поразе. Њиховим ангажовањем на овом простору смањен је притисак на снаге НОВ и ПО Србије у другим подручјима. Продор групе дивизија знатно је допринео и општој политичкој активизацији маса у подршци НОП-у. Народ је био суочен са постојањем крупних војних јединица НОВЈ, сада на границама Србије. Тиме су разбијене пропагандне лажи окупатора и издајника о њиховом уништењу. Анализирајући искуства и резултате тога продора за даљи развој НОП у Србији, ПК КПЈС је дошао до следећег закључка: „Поред свих недостатака, наш двомесечни боравак у Србији

одиграо је огромну улогу, политички смо до краја разобличили четнике, војнички опробали наше и непријатељске снаге. Али не треба очекивати да ће у Србији бити лакша борба против непријатеља него у осталим деловима Југославије, већ напротив".⁴⁸

Битно су побољшани услови и за деловање руководећих органа НОП и НОВЈ на усмеравању и хсоординацији војних дејстава и политичке делатности, поготову у односу на Србију, премештањем ВШ НОВ и ПОЈ.НКОЈ, ЦК КПЈ и других централних органа и служби на Вис, почетком јуна месеца. Створени су услови за далеко безбедније, мирније и свестраније усмеравање делатности, како у земљи тако и у иностранству. Од посебног значаја је било успостављање далеко повољнијих веза са свим крајевима Југославије, развојем радио-служби и ваздушним превозом из Барија у Италији, где је створено снажно комуникационо упориште — База НОВЈ. Преко ње омогућене су и далеко свестраније и динамичније међународне везе највиших органа НОП са међународном јавношћу, што је омогућило далеко брже, свестраније и потпуније продирање истине о стању у Југославији, о развоју и успесима НОП-а. Све је то створило и далеко погодније услове и могућности за вођење веома сложене и деликатне битке за признавање иове Југославије.

У свим тим оквирима, први пут од почетка НОР-а 1941. године створени су услови за успостављање, радио-путем и ваздушним мостом, и релативно врло добрих веза са Србијом, нарочито са њеним југоисточним подручјем у коме је остварен најшири развој НОП-а и где су се налазили углавном сви његови руководећи органи. То је омогућавало и пружање далеко обимније и свестраније помоћи за његов даљи развој и бољу координацију и усмеравањ^ војних дејстава и политичке делатности.

2. Свестране припреме органа НОП Југославије и Србије за обезбеђење одлучујуће победе НОП у Србији

Органи нове Југославије, увиђајући гео-стратешки и војно-политички значај Србије у предвечерје коначног обрачуна са фашистичким „новим поретком" у Европи, а и њен прворазредан значај у перспективи завршетка рата за решавање питања карактера власти и унутрашњег уређења у Југославији, одлучили су да предузму све војне, политичке и друге мере како би се благовремено обезбедили услови за војну и политичку победу НОП-а и на тлу Србије. У томе је од посебног значаја био обрачун са издајничким четничким покретом ДМ, чије војне снаге и политичке позиције, за разлику од отворених слугу окупатора — Недића и Љотића у Србији и усташа у Павелићевој НДХ — још нису биле у толикој мери војно разбијене и политички разобличене, а уживале су подршку избегличке владе и краља и реакционарних кругова из иностранства, па " неких званичних органа савезничких држава.

Стога је битка за Србију у лето и јесен 1944. године била усмерена у више праваца. У војном погледу у кратком времену концентрисане су на западним границама Србије три елитне групе дивизија (Оперативна група 2, 5. и 17. дивизија за продор у југоисточну

Србију, 1. пролетерски корпус за продор кроз западну Србију и Шумадију ка Београду и 12. корпус — за продор у северозападну Србију) у јачини од 9 дивизија, у ослонцу на 2. и 3. корпус у Црној Гори, Санцаку и источној Босни, и у садејству са 5 дивизија под командом ГШ НОВ и ПО Србије, (а касније још три дивизије) у саставу 13. и 14. корпуса. Тито је 9—11. јула издао наређење за продор оперативних група у Србију, а од 15. августа је потпуно преузео у своје руке вођење операција у Србији.⁴⁹ У узајамном садејству тако крупних снага НОВЈ требало је да се остваре четири основна задатка: (а) да се пресецањем и рушењем главних саобраћајница и паралисањем немачког фронта и позадине олакша продор Црвене армије у Југославију и заједно са њом ослободи Србија од окупатора, (б) да се изврши обрачун са четницима и другим домаћим издјацима, (в) да се ослобођењем Србије омогући њено конституисање као федералне јединице нове Југославије и тиме обезбеди народу Србије да сам одговори на изазове — чија је Србија и за кога је Србија, (г) да се створе услови да највиши органи НОП Југославије почну да делују из Београда као престонице Југославије на консолидацији нове Југославије и њеном међународном признању. Та битка се водила у знатној мери и на одговарајући начин, због географског положаја и развоја ситуације, и на подручју краљевачког и чачанског округа.

У почетној фази ових збивања Србија се налазила у врло тешкој и сложеној ситуацији. Дрastiчним терором окупатора и домаћих издајника, а нарочито четника ДМ, организације КПЈ и НОП су биле у знатној мери разбијене и неповезане, сем у југоисточној Србији. Првобитни састав ПК КПЈ за Србију из 1941. године је био сведен на четвртину чланова.⁵⁰ Мада допуњаван новим, кооптираним члановима, он није деловао као целина од краја 1943. године. Два његова руководећа члана (Б. Нешковић, полит. секретар, М. Марковић, орг. секретар и полит. комесар ГШ НОВ и ПО Србше) налазили су се са још два члана (Јђ. Милосављевић, С. Јосиповић) ван територије Србије од новембра 1943. до лета 1944. године у Босни и Санцаку, са 1. јужноморавском и 1. шумадијском бригадом, углавном без везе са руководством у Србији (сем радио-путем). Због неуспелог продора Оперативне групе дивизија НОВЈ марта—маја 1944. они нису успели да се врате на терен Србије. У Србији су деловала три јака тшоришта НОП-а: најуспешније и налаче у југоисточној Србисти (на челу са П. Стамболићем, чланом ПК и командантом ГШ НОВ и ПОС, са делом чланова ПК и ГШ) и два мања — у источној и централној Србији, недовољно повезани међу собом. Снаге НОВ и ПО у Србији нагло су нарастале приливом нових бораца, али су биле без довољно искусних и способних кадрова, како воших тако и политичких, без довољно оружја и опреме, стално изложене интензивним нападима оружаних јединица окупатора и домаћих издајника. Стога је било неопходно да се хитно предузму све мере за превазилажење овакве ситуације.

У припремама за обезбеђење услова за одлучујуће победе НОП-а у Србији посебан значај имају састанци руководећих органа НОП Југославије и Србије на Вису, крајем јуна 1944. године. На

њима су усвојени планови и предузете организационе, каДровске и друге мере ради јачања и оспособљавања свих војних и политичких снага и руководства НОП у Србији за предстојеће преломне задатке.

Неке значајне мере предузимане су одмах по пребацивању руководства НОП-а на Вис, 9. јуна, на основу раније усвојених ставова и одлука. Поред осталог, на Вису је боравио, 12—14. јуна, Коча Поповић, командант 1. пролетерског корпуса. Он је од Врховног команданта примио задатак за пребацивање Корпуса из централне Босне преко Санџака ка Србији, у вези са већ сачињеним планом продора оперативних група дивизија у Србију. Због отежаних услова за пребацивање он је остао у Барију до краја јуна и одатле поново позван на Вис ради упућивања на дужност команданта ГШ НОВ и ПО Србије.⁵¹

Исто тако, Спасенија Цана Бабовић је почетком јуна примила задатак у ЦК КПЈ, као ранији члан Политбироа ПК КПЈС, да крене у Србију на рад у ПК, с тим да посебно ради на припремама за конституисање највиших органа власти федералне Србије.

Именовани су неки команданти новообразованих дивизија у Србији и упућени на нове дужности (М. Милојевић, М. Ивановић, Р. Софијанић, Р. Јовановић Брадоња и др.).

На предлог Б. Нешковића,⁵² око 22—25. јуна одржан је на Вису низ састанака представника највиших органа НОП-а Југославије и Србије (ЦК КПЈ и ПК КПЈС, ВШ НОВ и ПОЈ и ГШ НОВ и ПОС, и других органа и руководства) на којима је израђен односно разрађен темељан стратешки план и утврђени оперативни задаци и мере за његово остваривање. Прво је, 22. или 23. јуна⁵³ одржан састанак чланова политбироа ЦК КПЈ и ПК КПЈС, под председништвом Тита, а затим више састанака у ЦК-у и ВШ-у и у другим органима НОП-а Југославије, са кадровима који су били одређени на разне руководеће дужности у органима НОП за Србију.⁵⁴

На претходном састанку са А. Ранковићем, орг. секретаром ЦК КПЈ, 22. или 23. јуна, Нешковић и Марковић су га детаљно обавестили о стању партијске организације у Србији, о развоју НОП и стању партизанских одреда, о стању и односима у ПК и др. Заједничка оцена је била да су постигнути велики успеси, али и почињене неке веће политичке грешке и пропусти. Највећа замерка је била због неспровођења директиве ЦК да ПК делује на окупу, као колективно руководство, што није прешао на слободну територију, тамо где је било најповољнијих услова за рад и где је покрет био најачи, већ је остао дуго у Београду, губио везе са тереном и изгубио многе кадрове који су по сваку цену задржавани у Београду.⁵⁵

На основном састанку руководиоца ЦК КПЈ и ПК КПЈС, (одржаном истог дана после подне или сутрадан, тј. 22. или 23. јуна) учествовали су: Тито, Ранковић, Кардељ, Билас, Милутиновић, Бакарић, Нешковић и Марковић. Нешковић и Марковић су поднели исцрпан извештај о општој ситуацији у Србији и посебно о стању организације КПЈ и јединица НОВ и ПО Србије и о проблемима које треба решавати. Тито је изложио војнополитичко стање у свету и у односу на Југославију, посебно у оквирима најновијих збивања, па и о тек завршеним разговорима са Шубашићем, као ман-

датаром з'а састав нОве Владе, Који је прихватио да се Дража Михајловић иполитички ликвидира као министар војске, што је било од великог значаја за развој НОП-а у Србији. Тито је посебно изнео своје виђење развоја ситуације у Србији и у вези са Србијом, обавестио је о планираном продору јаких снага НОВЈ у Србију и задацима партијских и војних руководства у Србији у предстојећим крупним збивањима (по сећањима М. Марковића, Тито је посебно нагласио од коликог је значаја да се управо на тлу Србије и са српским јединицама развију сви планови и комбинације непријатеља у вези са Србијом). Уследио је исцрпан и свестран договор о „пресудним задацима који стоје пред партијским организацијама и предруководством НОП-а Србије у време када се назире крај рата“.

На основу усвојених начелних ставова, на састанку у ВШ са начелником Арсом Јовановићем и сарадницима детаљно је разрађен план мера и задатака у вези са продором оперативних група дивизија и о њиховом садејству са јединицама НОВ и ПО у Србији.

Други крупан задатак односио се на обнову и проширивање рада организације КПЈ у Србији и помоћ партијској и другим политичким организацијама НОП-а и војним јединицама у Србији у искусним политичким и војним кадровима. Првенствено се рачунало на оне из 1. и 2. пролетерске бригаде и друге из Србије који су се већ три године налазили на дужностима ван Србије. Пре свега ојачан је ПК, да би био способан да буде носилац битке за Србију. Поред већ кооптираних, предвиђени су за кооптирање нови чланови ПК. Један од првих задатака било је одржавање оснивачког конгреса на коме би се образовала КП Србије и изабрао њен Централни комитет. (Као што је познато, овај задатак је из више разлога одложен до пролећа 1945).

Потврђене су већ донете одлуке и мере за развој и јачање организације војних јединица у Србији и попуну искусним старешинским кадром из других јединица. Утврђен је нови састав Главног штаба НОВ и ПО Србије.⁵⁷ Одређени су или предвиђени кадрови за попуну штабова бригада, дивизија, касније и корпуса у Србији, а накнадно и за ниже војне јединице и војно-позадинске органе.

Следећи крупан задатак било је образовање политичких органа НОП Србије и припреме за њено конституисање као федералне јединице. Закључено је да је крупан политички недостатак што Србија још нема шире политичко народно представништво које би изражавало опште политичко расположење народа Србије и постало највиши орган власти Србије као федералне јединице. Стога је предвиђено да се одржи његов оснивачки састанак чим се створе за то могућности на тлу Србије, у неком од већих ослобођених градова. С тим у вези утврђен је и задатак да се придобије и изведе на слободну територију један број истакнутих политичких, научних и других угледних личности Србије које би прихватиле да уђу у састав највишег представничког тела Србије. Такође закључено је да се припреми и одржи скупштина ЈНОФ Србије и изабере Главни одбор, у који би такође ушле истакнуте политичке и друштвене личности.

Исто тако, разрађени су организациони, кадровски, акциони и други задаци за развој и делатност других друштveno-политичких организација НОП-а (АФЖ, УСАОС, синдикати), као и за организацију органа нове народне власти, војнопозадинских и управних органа и других служби.

Из свих тих разлога састанци на Вису и њихове одлуке и закључци могу се сматрати преломним и свестрано значајним за коначно организовање и усмеравање НОП-а у Србији за одсудне борбе и задатке у коначном ослобођењу Србије и њеном конституисању као федералне јединице нове Југославије.

Од 10. јула, преко Базе НОВЈ у Барију дошло је до сукцесивног пребацивања бројних кадрова на политичке и војне дужности и задатке у Србију.⁵⁸

Синхронизованим деловањем органа НОП Југославије и Србије, већ постојећих и новоупућених кадрова у Србији, у осlonцу на масовну подршку народа Србије НОП-у, и дејства војних јединица, а касније и уз значајну војну помоћ јединица ЦА које су дејствовале у Србији и ваздушног моста Савезника, у следећим месецима се развила свестрана војна и политичка делатност НОП-а на тлу Србије која је омогућила победу НОП-а у Србији и пораз домаћих издајника и противника НОП-а, у Србији и ван ње. Тако су уствари, у периоду јули — септембар 1944. године отворени сви позитивни процеси који су омогућили и обезбедили да НОП у Србији постане основни носилац свих војних и политичких збивања на тлу Србије.

За широко иницирање и усмеравање политичке делатности НОП-а у Србији у то време од посебног значаја је било Циркуларно писмо ПК КПЈС од 1. септембра 1944. године, упућено непосредно пред почетак завршних војних операција за ослобођење Србије. У њему је ПК као политичко руководство НОП-а у Србији врло исцрпно указао руководством и члановима организације КПЈ у Србији и другим политичким активистима на значај војно-политичког тренутка и основне правце акције. Конкретизовани су задаци у свим областима делатности уз указивање на неопходност прелома у раду, ослобађања од секташтва и шаблонског рада, за привлачење у НОП свих поштенних и угледних политичара, јавних радника и других личности „које имају угледа и утицаја у народу и који ће свој углед и утицај ставити у службу” НОП-у.⁵⁹ Несумњиво је да је Циркуларно писмо, и кроз организационе и акционе мере за остваривање у њему постављених задатака, значајно утицало да се, паралелно са развојем оружаних дејстава, развије широка политичка делатност која је допринела општој активизацији и привлачењу у НОП најширих народних маса. Таквом најширом политичком активношћу, заједно са војним успесима, стварани су политички предуслови да народ Србије изрази суверено, на свестран начин, своје опредељење и одговори на отворено историјско питање — чија је Србија и за кога је Србија. А та битка није била ни мало лака ни једноставна, па ни свуда равномерна и подједнако успешна. То су потврдиле бројне чињенице о збивањима у наредном периоду.

III

РАСПЛЕТ СИТУАЦИЈЕ У СРБИЈИ

Приближивање Црвене армије границама Југославије, а пре свега Србији, општа офанзива снага НОВЈ у Србији, нагло јачање делатности и утицаја КОП-а у најширим масама Србије, као и даља међународна афирмација нове Југославије и званична политичка ликвидације Драже Михаиловића од стране влада савезничких земаља и новообразоване владе Шубашића довели су у војну и политичку дезоријентацију и бесперспективност не само отворене издајнике већ и четнике, па и оне грађанске кругове у Србији који су до тада формално били по страни, а у ствари очекивали крај рата — да им други врате власт. У општој конфузији сви они покушавају да траже излаз из свог безнадежног положаја на све стране, у свим варијантама, истовремено појачавајући терор против припадника НОГ1, па и најширих маса, како би продужили опсатнак и што више ослабили или бар успорили победу НОП-а.

Немачки окупатори, уочавајући сву озбиљност распада свог окупационог система и угроженост својих војних ефектива на Балкану наглим продором Црвене армије, и још увек неизвесним савезничким искрцавањем на Балкан, предузели су мере, додуше са знатним закашњењем, да прегрупишу своје снаге на балканском ратишту и да задрже продор ЦА у Југославију, уздајући се у борбену способност својих снага.

Немци су настојали, притисцима и преговорима, уз истовремено обимно снабдевање у оружју и опреми, да што више ангажују све домаће издајничке снаге, а нарочито четнике као ударну снагу, како би спречили продоре крупних јединица НОВЈ у Србију, а истовремено ослободили што више своје ефективе за важнија дејства. Приоритет су добили војно-оперативни интереси, испред функционисања окупационо-управног механизма. Првенствени заједнички интерес окупатора и издајника био је обрачун са НОП-ом у Србији, мада са нешто већ подељеним интересима. Немцима је било стало по сваку цену да сачувају магистралне саобраћајнице за маневар по дубини и што повољнију безбедност позадине својих трупа, према истоку и југу. Недићевци, Љотићевци и четници су настојали да што више искористе присуство Немаца за наношење што тежих удараца НОП-у — свом главном противнику у будућем решавању питања власти у Србији, уз постепено окретање леђа Немцима и тражење других излаза, после Немаца.

Домаћи издајници у Србији, до тада отворени сарадници окупатора који су гледали своје перспективе и интересе само или првенствено у оквирима фашистичког новог поретка у Европи, суочени са његовим распадањем тражили су, сваки за себе, најповољнији излаз, мада још увек приморани да му служе. На то их је примораво и преокрет у званичном односу западних Савезника и избегличке владе према НОП-у, нарочито после састанка Черчила и Тита у Напуљу.

Стога, крајем лета и почетком јесени долази до још отворе- није и интензивније сарадње издајника међу собом и са окупато- рима. Одржава се низ састанака у циљу обједињавања снага у деј- ствима. Дража Михаиловић и Милан Недић састају се 12. и 13. авгу- ста у Ражани код Косјерића и договарају се око обједињавања деј- става и прибављања помоћи у оружју од Немаца. Недић додељује Дражи и знатна новчана средства. Командант Југоистока фелдмар- шал фон Вајкс састаје се са Недићем и члановима његове владе у Београду 17. августа. Недић иступа и у име Драже на основу претходног договора. Код Хитлера се одржава састанак, 22. авгу- ста, на инсистирање фон Вајкса и опуномоћеника немачког МИП за Балкан, др Нојбахера, око питања наоружавања четника ради њиховог већег ангажовања у служби окупатора. Недић и Дража проглашавају и услед продора оперативних група дивизија у Србију покушавају да спроведу оштру мобилизацију, 24—30. августа. Дра- жа Михаиловић се састаје са делегатима Недићевих војних форма- ција: Српског добровољачког корпуса, Српске државне страже и Српске граничне страже, ради стварања јединствене команде за заједничко дејство свих издајничких снага. Уследио је низ састана- ка на нижим нивоима ради конкретних договора и образовања тзв. Српског националног фронта. Карактеристично је, међутим, да су све те снаге стављене под команду виших официра ДМ, те се може поставити питање — није ли то био покушај њиховог спасавања под окриљем ДМ који се још увек надао да ће бити прихваћен од Са- везника (америчке војне мисије још увек су биле при његовим шта- бовима).⁶⁰

Све те мере окупатора и издајника представљале су уствари и реаговање на споразум Тито — Шубашић и на Декларацију вла- де Шубашића, од 8. августа, којом је недвосмислено осуђена свака јавна и прикривена сарадња са окупатором као злочин и издајство земље и на Декларацију Тита као председника НКОЈ од 17. августа, којом су последњи пут позвани припадници издајничких и четничких формација да приђу НОВЈ.

И поред заједничких мера за отпор НОП-у, многи вођи и ста- решине недићеваца и љотићеваца, нарочито они који нису припа- дали војним формацијама, видећи скори слом окупаторских снага којима су до краја служили, потражили су излаз у бекству на За- пад под окриљем Немаца. Били су свесни одговорности за издају и злочине према сопственом народу и нису се усуђивали на пре- дају.

У најконфужнијој ситуацији су били четници. Схватајући да им је НОП најопаснији противник, они су настојали свим средствима да спрече продоре крупних војних јединица НОВЈ у Србију и да својим офанзивама на ослобођену територију и против јединица НОВЈ у Србији, сами Или заједно са окупаторима, нанесу што веће губитке НОП-у, примењујући при томе драстичан терор. Настојали су уз помоћ окупатора и недићеваца, док су још били ту, да НОП што више ослабе и онеспособе да буде носилац борбе за коначно ослобођење Србије и изградње нове власти, надајући се да би у так- вој ситуацији могли да себе представе као најутицајнију снагу у

Србији и представника народа Србије. Међутим, после пораза на Копанику у августу и на Јеловој гори у септембру — и те наде су им пропале. Стога су још увек гајили извесне наде у Савезнике — и због дволичног држања њихових влада, а нарочито због присуства америчких војних мисија при њиховим штабовима и држања владе САД. Очекивали су макар спасилачку помоћ и подршку савезника у последњем моменту искрцавање Савезника на јадранској обали ради њиховог прихватања, како не би били приморани да се предају Црвеној армији и НОВЈ. Одређени кругови (и Топаловић у писму Дражи из иностранства) подстицали су илузије у скорој сукоб међу Савезницима на крају рата, па и око будућег уређења у Југославији.⁶¹ Конфузије и наде подстицао је и краљ Петар својим контроверзним изјавама и поступцима, као и отпор већине српских политичара у избеглиштву да уђу у владу Шубашића и њихово одбојно држање према НОП-у. У том смислу коришћена је и резолуција ЦНК.

Компромисан однос Великих сила, па чак и СССР-а према питању споразума са Шубашићем и нарочито око остајања краља Петра на престолу, уливао им је такође неке наде. СССР је, бар у званичним ставовима совјетске владе, иступао још увек суздржано и дволично. Највише наде им је уливало присуство и понашање чланова америчке војне мисије на челу са Мек Даулом. Они су чак заједно са четницима ишли на преговоре са представницима Немаца и Недића (у августу са Нојбахером, а у септембру са Штеркером), захтевајући од њих да капитулирају и пре доласка ЦА и да предају власт четницима, као и наоружање, чиме би четнике претворили у последњем моменту пред крај рата у снаге Савезника, а њиховим наоружавањем уствари омогућили братоубилачки рат у Југославији и посебно у Србији, и после краја рата.⁶²

Истовремено, пошто је у изгледу била војна перспектива најнеповољнија за четнике — продор Црвене армије у Србију, уместо снага западних Савезника, Дража Михаиловић и његови команданти, препуштени сами себи, покушали су да траже излаз у таквој ситуацији у повезивању са штабовима ЦА, и пре него што је ЦА дошла на тле Југославије, односно Србије. Нудили су закључивање споразума о заједничкој борби против Немаца као тобожњи борци против фашизма. Тако је Дража Михаиловић одмах по избијању јединица ЦА на Дунав, на југословенско-румунску границу, упутио свога емисара, потпуковника Пилетића, команданта североисточне Србије, у Румунију 10. септембра, са писменом наредбом (овлашћењем), да ступи у везу са „савезничком Црвеном армијом“ ради споразума о садејству. У широј усменој политичкој инструкцији коју је Пилетићу пренео члан мисије потпуковник Ратковић, замољена је команда Црвене армије, поред осталог да: посредује код партизана у циљу окончања „грађанског рата“ у Југославији с тим да се све домаће оружане снаге заједно боре са ЦА против непријатеља, а по окончању рата да се повуку у касарне, да се одрже слободни избори под неутралном владом и контролом три велике силе, да се сва суђења за ратне злочине одгоде до после избора, а тада да их суде цивилни судови. Четнички емисари су успоставили везу са пред-

ставницима ЦА у Крајови, но одмах су ухапшени, 1. октобра, и спроведени у Москву. Дража ипак није сачекао резултате упућене мисије у Србији, већ се, да би избегао нежељени сусрет са ЦА, пребацио у септембру у источну Босну, под окриље Немаца. Надајући се у успех упућене мисије, а и да би припремио своје подчињене за неминовни сусрет са совјетском армијом, Дража је упугио циркуларно писмо подређеним штабовима, 5. октобра, у коме им је предложио повезивање са ЦА ради заједничке борбе против Немаца, уз закључак: „сматрамо Русе својим савезницима. Борба против Титових снага у Србији наставиће се“. Међутим, у међувремену Је у Москви закључен споразум између представника владе СССР-а и председника НКОЈ-а о сарадњи и објављен 28. септембра. Њиме је дата сагласност за улазак ЦА у Југославију ради заједничких операција, под условом да СССР поштује суверенитет Југославије и НКОЈ као јединог њеног званичног представника. То је подразумевало искључиву сарадњу ЦА само са НОВЈ. СССР се сматрао ослобођеним ранијих обавеза према југословенској влади у избеглиштву променом односа западних Савезника према тој влади и променом односа владе према НОГ1 и ДМ Вишким споразумом Тито — Шубашић, објављивањем Декларације од 8. августа. Стога четнике нису сматрали оружаном снагом те владе. Тито и Толбухин договорили су се у Крајови о конкретном начину спровођења споразума из Москве.

Држећи се добијених упутстава од ДМ, неки четнички команданти су настојали да успоставе везе са штабовима ЦА и да им се ставе на расположење у борби против Немаца. Изгледа да неки команданти ЦА нису имали јасну представу о односу према четницима (или су поступали по неким ранијим инструкцијама, пре споразума у Москви), те су прихватили понуђену сарадњу са четницима. Тако је дошло до сарадње четника под командом Кесеровића и штаба 52. дивизије ЦА при ослобођењу Крушевца, 14. октобра. Кесеровић је одмах о томе послао поруку команданту 2. јуришног корпуса Предрагу Раковићу. Међутим, два дана касније Кесеровић је обавестио Рачића да су Руси одбили сарадњу, изјавивши да сарађују само са НОВЈ (комунистима), да захтевају разоружање четника, а 19. октобра обавестио је Врховну команду ДМ да се представник четника код штаба дивизије ЦА вратио са ултиматумом да четници положе оружје до 18. октобра и оду у логор код Параћина.

Најширу сарадњу са ЦА остварио је четнички командант Раковић половином октобра управо на подручју чачанског округа. Споразум су потписали Раковић и гардијски пуковник Саличев, командант 93. дивизије ЦА. Према том споразуму, Раковићев 2. јуришни корпус налазио се од 18. октобра под командом пуковника Галичева, под заштитом Црвене Армије. Представник Раковићев у штабу 93. дивизије био је поручник Вукојичић. По том споразуму четници су требали да достављају обавештајне податке о покретима Немаца, да руше мостове на комуникацијама Краљево — Чачак и Чачак — Гуча, да нападају немачке колоне у повлачењу и да учествују са ЦА у ослобађању Чачка. Енергичном интервенцијом представника НОВЈ сарадња је прекинута.

Одмах по пријему обавештења да неки команданти јединица ЦА сарађују са четницима, Тито је енергично протествовао код Толбухина. Он је одмах упутио поруку подчињеним штабовима да са четницима не треба сарађивати и да ће им упутити улиматум са захтевом да одмах положи оружје или да се ставе под команду НОВЈ. Тиме су распршене последње илузије и наде четника да могу сарађивати са ЦА. Стога су се повукли заједно са Немцима у источну Босну, с тим што су се окупили у подручју Сутјеске у намери да крену ка Јадранској обали. Надали су се да би били прихваћени од Савезника. Јединице НОВЈ су разбиле ове њихове снаге.⁶³

Војном победом НОВЈ, у садејству са Црвеном армијом, оружане снаге непријатеља на тлу Србије биле су поражене, мада не све и докрајчене. Окупатори су били побеђени и прогнани. Недићевско-љотићевске снаге су ликвидирани као војне ф^оР^{ма}ЦИЈе. Међутим, један део четничких снага није био у потпуности ликвидран. Они су се определили за одметништво, хајдучију и индивидуални терор, не само над припадницима НОП-а, већ и над становништвом. Представљали су још неколико година оружану основу непријатељској политичкој делатности, не само у земљи већ и у иностранству, све до суђења и хватања Драже Михаиловића.

Нови демократски политички систем, заснован на учешћу у власти народних маса, брзо је успостављен у читавој Србији, мада са многим почетничким тешкоћама и слабостима. Заседање Велике антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије (ВАСНОС), 9—12. новембра у ослобођеном Београду и њене одлуке били су најкрупнија политичка победа у конституисању Србије као демократске заједнице и федералне јединице Југославије, уз образовање ЈНОФ Србије и органа других политичких организација.⁶⁴

Коначан споразум са Шубашићем, о образовању заједничке владе закључен управо у Београду као новоуспостављеној престоници нове Југославије, 1. новембра 1944. године, значио је не само крупан политички успех у конституисању нове народне власти у Југославији проистекле из народно-ослободилачког рата, већ и до тада најкрупнију међународну победу НОП-а у борби за коначно признање нове Југославије.⁶⁵

Међутим, политичка ситуација у Србији тиме није била у целини решена. Дубина друштвених процеса у време рата имала је снажан одраз на поделе и опредељења појединих друштвених слојева и група и сукобе њихових интереса у новим условима. О томе најмаркантније сведочи сачувана анализа непознатог хроничара од 11. новембра, рађена управо у време заседања ВАСНОС-а у ослобођеном Београду, где су се ти сукоби група и интереса највестраније изражавали. У анализи се истичу битне карактеристике врло слојевите политичке ситуације у Београду, која је на одређени начин изражавала и стање у читавој Србији.

Аутор наглашава на почетку да прилази задатку са великом резервом и одговорношћу: „Осетити, схватити и растумачити политичко-друштвену ситуацију у данашње време у Београду јесте јако тежак и деликатан проблем. .. утолико тежи и деликатнији уколико се настојава да се што објективније и што разложеније пос-

тави и реши". Он указује на разлоге таквој сложености ситуације полазећи од неких битних историјских, социјалних, али и тренутних политичких особености Београда: „да је Београд седиште и центар људи и збивања из наше ближе и даље прошлости", да је био „духовни и материјални ослонац покрета ДМ", да је у њему „немачка и квислиншка пропаганда дејствовала три и по године"; да су „Срби избеглице из Хрватске ударили свој печат у јавном мњењу Београда", али да је Београд и „варош малог човека — који је трпио и патио и пре рата и за време окупације".

Он сматра да су ставови и понашање разних сарадника окупатора који су војно поражени — мање важан политички проблем, али указује узгред и на њихова опредељења и понашања: „Они кругови и појединци који су тешко погођени ослобођењем Србије и Београда", јер су изгубили дотадашње позиције, „шапатам или неумесним примедбама излажу руглу ослобођење и слободу" (уогаптавају поједине случајеве, казне и хапшења, преувеличавају нужне инциденте и доводе свет у заблуду и психозу несигурности). Међутим, „морамо истаћи да је читави Београд, огромна већина широких народних маса срећна да поздрави ослобођење и слободу", уз напомену да „Овај добронамерни и прави Београд је свестан да са ослобођењем Београда није завршено ослобођење наше државне територије, није још крај рата".

Он посебно указује на опредељења, понашања и калкулације неких тада најзначајнијих политичких група и друштвених субјеката:

„Политички живот у Београду карактеристичан је по следећим моментима:

1. Наше раније грађанске странке као што су Радикална странка, Демократска странка, Земљорадника странка др Милана Гавриловића, и донекле Југословенска национална странка, чија су вођства и шефови у емиграцији имају још јак утицај на формирање јавног мњења... — У овој новоформираној нашој политици они нису добили одређено место. А далеко су од тога и да помисле а још мање да схвате да то место и не заслужују... Они полажу право на велики утицај у политичком животу и нове Србије односно Југославије". Узимајући право да тумаче „и улогу др Ивана Шубашића, кога би хтели сматрати представником свих наших емигрантских политичких вођстава у разговорима са маршалом Титом... Они се позивају на легитимност бивше Краљевине Југославије; они се сматрају позвани да регулишу односе између Срба и Хрвата... налазе да данашње вођство народног покрета није ни политички ни технички искусно да поведе земљу и народ новим путем и да ће због тога бити принуђено да тражи њихову сарадњу коју ће они увек условити оним што сматрају 'темељом наше националне и државне политике'".

2. Испред усташког терора V Србију је побегао велики број Срба из тих крајева, који је највећим делом нашао себи уточишта V Београду". Они међу њима који су били у служби Недића па чак и Немаца уогаптавају оцену „да су виновници српске трагедије били сви Хрвати... тако да је (се) наш свет, недовољно и нетачно обавештен, скоро био оријентисао у антихрватском па чак и антијуго-

словенском ставу. — Оваква се ситуација и данас подржава намерно и плански јер се хоће пошто-пото да ослаби покрет Народно-ослободилачког фронта...

.. Према сигурним и позитивним информацијама Српска православна црква коју данас стварно води митрополит Јосиф противна' је данашњем политичком стању и не жели да га нипошто призна... За сада се у том правцу неће изјашњавати јер чека даљи развој догађаја али је спремна... да поведе најбескромпромиснију борбу и то не по основи политичкој већ само са националног становишта, у име угроженог српства. (аргументи): а) границе Федеративне Србије... не могу се признати. Србија полаже право на Македонију... није жеља ни српског ни црногорског народа да буду раздељени федеративним границама. . ., б) СПЦ не може и неће да пређе преко свих недела почињених од стране Хрвата и Католичке цркве према Србима и Православној цркви у Хрватској", с тиме у вези она је „спремила силне елаборате са којима мисли да изађе пред светску јавност... Црква је спремна на борбу... за заштиту српских националних права."⁶⁶

У таквој врло сложеној, може се рећи — и натегнутој политичкој ситуацији у Београду, која је у одговарајућој мери била израз стања у читавој Србији, у тренутку интензивних политичких збивања у којима су сви актери, политички и шири друштвени субјекти преиспитивали укупну своју прошлост и садашњост и заузимали отворене или калкулисали са скривеним ставовима и намерама према будућности, започињући најразноврсније игре и погодбе или притајено чекали погодан тренутак, изграђујући своју нову стратегију и тактику у борби око власти, одвијала се последња етапа оружане борбе за коначно ослобођење Србије у њеном југозападном простору — на подручјима Ибра, Западне Мораве, Бетиње и Дрине.

IV

О НЕКИМ БИТНИМ КАРАКТЕРИСТИКАМА ВОЈНО-ПОЛИТИЧКЕ СИТУАЦИЈЕ И ДЕЛАТНОСТИ НОП У КРАЉЕВАЧКОМ И ЧАЧАНСКОМ ОКРУГУ 1944. ГОДИНЕ

После осеке народног устанка 1941. године у оба округа је дошло до суровог терора свих непријатеља — окупатора и домаћих издајника против припадника НОП-а. Терор у појединим местима био је утолико већи уколико је делатност НОП-а у устанку била масовнија и јача. Афирмисани комунисти, скојевци а нарочито борци партизанских одреда масовно су хагаиени, многи убијани на лицу места или по затворима, а други интернирани у логоре у Србији и по Европи. У том терору постојала је Виска сарадња између Гестапоа, Специјалне полиције, Недићеве жандармерије (СДС) и четника, нарочито злогласних „црних тројки".

Па ипак, у току 1942. године долази до знатног обнављања делатности НОП-а, али крајем те и почетком 1943. године организације и органи КПЈ, СКОЈ и НОП били су скоро потпуно уништени у оба округа, нарочито у оба града. Нешто повољнији услови рада били

су у избегличким домовима у Врњачкој и Матарушкој Бањи. Међутим, у неким подручјима оба округа, као што су студенички срез у краљевачком и таковски срез у чачанском округу, делатност НОП-а се успешно одржала скоро непрекидно, мада у веома отежаним, понекад и суровим условима и врло уским оквирима.

Слично је било и са партизанским одредима. Краљевачки одред није био обновљен све до 1944. године. Чачански одред се одржао скоро читаво време рата, у суровим условима. У студеничком срезу је било двапут покушаја да се одред обнови — у пролеће 1942. године од избеглих бораца ранијег Копачичког одреда из Нишког логора и јастребачких партизана и новембра 1943. године, разоружавањем четника на Голији, али се људство морало повући у Црну Гору испред даноноћних потера.

Општи развој ситуације у Југославији и свету, а посебно у Србији почетком 1944. године допринео је побољшању услова и интензивирању делатности НОП у оба округа. На то је посебно утицало преношење тежишта ратних дејстава НОВЈ у Србију, управо преко подручја ова два и ужичког округа.

Први такав значајан догађај био је продор Оперативне групе (2. и 5) дивизија НОВЈ, марта—априла 1944. године преко Лима и Санџака у Србију. Делови ових дивизија дубоко су продрли у југозападна подручја оба округа, скоро надомак Рашке, Краљева и Чачка — до леве обале Ибра у студеничком и жичком срезу. Ослобођена су села на источним падинама Голије, Радочела, Чемерна и Троглава, рудници Јарандо и Бела стена у Баљевцу, и Ушће, све до Бресника, Богutowца и Рођевића надомак Краљева и Каоне према Чачку и Гучи. Исто се то поновило у априлу—мају према Златибору, Чајетини и селима надомак Ужица. Први пут после две и по године на подручјима оба округа јаче снаге НОВЈ су водиле велике борбе против бројних снага немачких и бугарских окупатора и свих домаћих издајника, са употребом оклопних јединица и возова, уз велике губитке. Окупатори и издајници били су приморани на општу мобилизацију свих расположивих снага да би зауставили продор преко Ибра и повезивање са јединицама НОВЈ на југу Србије. Истовремено вршили су масован терор над становништвом. Четници су били приморани да напусте своју дволичну игру и пређу на отворену сарадњу са окупатором, озбиљно се компромитујући у народу. Сви непријатељи су изгубили поуздање у своје дотадашње преимућство и способност да спрече продор НОВЈ и јачање НОП-а у Србији. Стога су били приморани, под притиском Немаца а и у сопственом интересу, да сарађују са дојучерашњим непомирљивим противницима, муслиманском милицијом и албанским издајницима.⁶⁷ Први пут су издајници били, такође, приморани да упознају најширу јавност о великим и бројним вишемесечним борбама и губицима, у „Новом времену" и другој штампи. Они упућују драматичне апеле „о спасавању српства од комунистичке опасности".⁶⁸

Продор 2. и 5. дивизије допринео је у краљевачком и чачанском округу оживљавању рада илегалних група и појединаца, мада на кратко време. Недићевци, Љотићевци и четници су после одбијања дивизија НОВЈ према Лиму поново предузели сурове мере терора.

Међутим, опште расположење становништва и спремност појединаца да се укључе у делатност НОП-а, макар и у најужим облицима, и поред страха од репресалија, доприносила је постепеном преломном мењању односа снага, макар прво претежно у политичко-психолошком погледу. Услови за ширу, отворенију и масовнију делатност НОП-а ипак још не постоје.

Можда најзначајнији допринос обнављању делатности НОП-а представља директивно писмо руководиоца ПК КПЈС и ГШ НОВ и ПО Србије Б. Нешковића и М. Марковића (који су се налазили при Оперативној групи са две српске бригаде) руководству НОП у студеничком срезу, априла месеца, да се приступи образовању Окружног повереништва за Ибарску долину (уместо ранијег краљевачког округа) које је требало да обухвати студенички, жички и дежевски срез (Нови Пазар). За секретара ОП је именован Ратко Дражовић. Повереништво је образовано и отпочело са радом, али му се делатност одвијала, због отежаних услова, углавном на подручју студеничког среза.⁶⁹

Други продор, ојачане Групе дивизија (2, 5, 17), августа 1944, из Санцака преко Рогозне и Ибра на Копаоник, преко јужног дела краљевачког округа, и повезивање са снагама НОВЈ из јужне Србије, имао је далеко шире и трајније резултате, нарочито на подручју студеничког среза. Главнина четничких корпуса претрпела је на Копаонику и другим положајима крупне поразе. Међу четничким бригадама био је већи број бригада и са подручја оба ова округа, са знатним бројем присилно мобилисаног људства, нарочито младих, па и илегалних активиста и симпатизера НОП-а. Велики број присилно мобилисаних је изгинуо или био рањен, многи су заробљени или се сами предали. Један број њих је одмах добровољно приступио јединицама НОВЈ. Неки четници су побегли из јединица или из заробљеништва. Дошавши у своја села они су успаничено причали о снази јединица НОВЈ и поразу четника. Један део разбијених четничких бригада задржан је у селима јужно од Западне Мораве, па и у жичком срезу (Врба, Подунавци и др.). Људство је било потпуно деморалисано док су се старешине вратиле на терен да моблишу ново људство, нарочито омладину. То им је тешко полазило за руком јер су се многи скривали, очекујући скоро ослобођење. Родбина и пријатељи су сарађивали у њиховом прикривању. Стога су четничке старешине примењивале терор против породица одбеглих, још више потенцирајући незадовољство у народу. У сачуваним забелешкама илегалног партијског радника у таковском срезу описано је следеће стање у четничким јединицама: „Њихово стање је очајно. Морал испод сваке критике. Силом мобилисани предузимају све мере да би себе здравствено онеспособили те да би се као болесни пуштали кући”.⁷⁰

Заједно са оперативном групом дивизија на подручје студеничког среза пребацио се обновљени Копаонички одред. У прво време је носио назив: Ибарско-моравички одред, јер је требало да делује на подручју Голије, али се није успео одржати због сталних прогона четника па се преко Рогозне пребацио на Копаоник и наставио дејства као Ибарски одред. У јесен 1944. године развио је

успешна борбена дејства на комуникацијама у долини Ибра и против четника, а знатно је допринео обнављању политичке делатности НОП на подручју среза. Нарастао је на преко 1000 бораца.⁷¹

Деморализацију у четничким јединицама на подручју жичког среза убрзала је делатност групе активиста НОП-а у селима Над-ибра, уз подршку организације НОП-а из града, на обнављању Краљевачког одреда, масовним приливом присилно мобилисаних из четничких јединица и оних који су се крили („зелени кадар“), у току септембра.

До даљег оживљавања НОП-а у једном броју планинских села јужно од Западне Мораве дошло је почетком септембра, приликом пролаза (марш-маневра) преформиране Групе дивизија (5, 17, 21) од Јастрепца, преко Жељина, Гоча и Столова, затим преко Ибра, Чемерна и Јелице према Овчару и Златибору, у састав 1. пролетерског корпуса. Један број активиста добровољно је ступио у њихове јединице. Нарочито је био користан боравак неких од ових јединица у продору кроз Шумадију ка Београду и заштитници Београдске операције, на подручју таковског среза.

Услови рада активиста НОП-а били су веома тешки, зато с^а рад често сводио само на појединачне везе. Они су се могли кретати само ноћу, па и тада стално угрожени четничким заседама. Међутим, осећајући крај рата па и четничке страховладе, народ је пружао све отворенији отпор четницима и подршку активистима. О томе сведочи и извештај непознатог активисте од 19. августа: „Народ је огорчен против четничких и осталих реквизиција и терора који спроводе четници и расположен је све више да узме пушку у руке па да се бори али под условом да наиђе једна већа количина партизана па да са њима крене већи број сељака те да би тим масовним одласком у партизанае спречили неки масовни терор над народом.“⁷² Међутим, на ослобођеним подручјима одмах је долазило до масовног одзива за акције, нарочито омладине. Сличне процене ситуације даје под 18. августом и Радисав Недељковић, члан ОК КПЈ Чачак: „Расположење народа је доста добро. Око 60% за нас, 20% пасивно, око 20% расположено за четнике“.⁷³ Тај масован притисак народа НОП-у управо се манифестовао доласком јединица НОВТ на подручје оба округа, половином октобра. Народ је отварао своје домове борицима, активисти су служили и као обавештајци, провлачећи се ноћу кроз положаје непријатеља. Многи су добровољно ступали у НОВЈ.

Такви повољни услови за легалну или полулегалну (у условима борби) делатност допринели су обнављању организација КПЈ и СКОЈ-а и свих политичких облика делатности НОП-а. Ово је релативно брзо и лакше остварено на подручју чачанског округа. Већ од пролећа 1944. године деловао је обновљени Окружни комитет. Стање у срезovima је било неуједначено, у зависности од услова и затеченог стања. Знатно је била развијена делатност у таковском срезу, на чијем подручју је боравио и ОК, и делу љубићког среза, а ослобођена је већина села већ у септембру. Спорије је обновљен рад у трнавском и драгачевском срезу, и због присуства бројних

четничких јединица, а одсуства јединица НОВЈ све до новембра месеца.⁷⁴

Знатно теже се обнављао рад НОП-а на подручју краљевачког округа, изузимајући студенички срез. Окружни комитет за Ибарску долину реорганизован је у ОК КПЈ Рашка (без Новог Пазара), од августа месеца, на основу директивног писма ПК КПЈС. Међутим, због великог присуства јаких непријатељских снага које су се повлачиле из Грчке и Македоније и дуготрајних борби око Краљева и У Ибарској клисури, делатност овог ОК углавном се одвијала на подручју студеничког среза. Тек крајем октобра образован је ОК КПЈ за краљевачки округ, са седиштем у Врњачкој Бањи, до ослобођења Краљева.⁷⁵ Организација КПЈ скоро да није постојала, сем ужих група у дубокој илегалности. Изузетак је представљао избеглички дом у Матарушкој Бањи који је био укључен скоро непрекидно у делатност НОП-а, развијајући је и у околним селима, нарочито непосредно пред ослобођење. Организације КПЈ у оба града **скоро** да није било, али су постојале добро организоване и активне уже групе активиста, нарочито омладине.

Доласком већег броја јединица НОВЈ на подручја оба округа и њиховим скоро двомесечним задржавањем пружена је врло велика и значајна помоћ развоју НОП-а по селима, не само у образовању организација КПЈ, СКОЈ, УСАОС, АФЖ и народноослободилачких одбора, већ и преношењу богатих искустава у њиховом раду. У већем броју села развијена је и културно-просветна делатност. Међутим, и њихова делатност није била редовна и равномерна, због учешћа бораца и старешина у борбама, а и због присуства великог броја младих и неискусних кадрова у неким јединицама, као и због њихове циркулације (премештаји, рањавања, упућивање на курсеве и др.). Стога је тежиште рада било на батаљонским и бригадним руководством.

У таквим условима представља веома значајан успех упућивање делегација из оба округа на заседање Велике антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије, 9—12. новембра у Београду. Делегати су обезбеђени и из неослобођених села и оба града. Тиме су представници и ова два округа учествовали у конституисању федералне Србије.

Ослобађањем подручја оба округа створени су услови за успостављање нове власти и других облика делатности НОП на организацији живота, и помоћи фронту. Посебно тешки задаци су били на обнављању ратом разрушене привреде, и саобраћајница. У врло тешкој ситуацији нашло се Краљево, које је било знатно разрушено, прво у априлском рату 1941, затим у борбама у јесен 1941, када је стрељано више хиљада људи, првенствено зрелог радног доба, фабричких радника и стручњака, а затим у години пред ослобођење — бомбардовањима од стране савезничке авијације и најзад при ослобођењу — због двомесечног дејства разарајућих оружја, нарочито артиљерије и авијације.

НАПОМЕНЕ

1. Архива ВИИ, НА, Ц-8/1092 и НАВ, Н—Т 501, р. 267, сн. 1237; Ослободилачки рат народа Југославије, I, стр. 532, М. Борковић, Контрареволуција у Србији, II, стр. 153, 154.

2. Откривши шифре веза ВШ са штабовима корпуса и других јединица НОВЈ, немачка команда за Југоисток је пратила и анализирала намере и мере ВШ-а, па је вршила размештај својих елитних јединица ради онемогућавања и парирања дејстава НОВЈ. Тако је пребацила у Србију неке јединице прекаљене у борби против НОВЈ- Борбену групу „Фишер“, 7. СС дивизију „Принц Еуген“ (Јосип Броз Тито, Сабрана дјела, књ. 17, стр. 34).

3. Ј. Б. Тито, СД, књ. 17, стр. VIII, 38, 40, 311.

4. Октобра 1943. уочена је систематска политичка игра око будућности Југославије и Србије. Четничка радио-станица „Демократска Југославија“ објавила је неколико емисија у којима се тврдило да источно од Дрине нема никаквог утицаја НОП, да тамо доминирају четници који воде „славне борбе“ против окупатора. Такође, објављен је „Апел слободном свету“ Националног комитета покрета ДМ, а затим подршка краља Петра том Апелу у којој изјављује, 20. октобра, да ће посетити „југословенске трупе у Египту и Палестини које се увежбавају за повратак у земљу“, те да и „његов повратак у Београд није далеко“. Подршку „Апелу“ дао је и британски посланик на Југословенском двору Р. С. Стивенсон пред ратним дописницима, изјавивши да прихвата тумачење о „одвојеним територијама“ у Југославији, источно и западно од линије Дрина — Сутјеска — Требешница, јер „Михаиловић сигурно држи у рукама целу Србију, један део Босне и Херцеговине и Црне Горе“, те да „се може рећи да нема ниједног човека у Србији, па чак ни међу онима који данас службе окупатору и његовим помагачима који није фанатично одан Михаиловићу“ (ТС, СД, к. 17, с. 317, Архив ВИИ, Фонд Ев, кут. 268, рег. бр. 36/7).

5. ЈБТ, СД, књ. 17, стр. 9, 20, 28, 34, 35, 43, 48; V конгрес КПЈ, стенографске белешке, стр. 86; Србија у рату и револуцији, стр. 267.

6. ЈБТ, СД, књ. 16, стр. 195.

7. Исто, књ. 17, стр. 40—42.

8. АВНОЈ и револуција, стр. 394; ЈБТ, СД, књ. 16, стр. 83, 277 и књ. 17, стр. 90, 327.

9. АВНОЈ..., стр. 393; ЈБТ, СД, књ. 17, стр. 43 и књ. 18, стр. 23—27.

10. ЈБТ, СД, књ. 17, стр. 90, 327 (мисли на 1. прол. корпус у чијем су саставу тада биле 1. пролетерска и 6. личка прол. дивизија).

11. Исто, књ. 16, стр. 240, 309, и књ. 17, стр. 318.

12. Исто, књ. 17, стр. 5, 43, 309, 327.

13. Исто, стр. 114, 122, 342; Србија у рату и рев., стр. 267.

14. За војне руководиоце су упућени Ратко Софијанић, Саво Дрљевић, Никола ЈБ?бичић и Сава Радоичић ФеРп, а за политичке — Љубинка Милосављевић. Милосав Милосављевић и Срба Јосиповић. Сви ће се они наћи у јесен 1944. на високим дужностима у Србији (ЈБТ, СД, стр. 124, 134, 284 и књ. 17, стр. 17, 40; Србија у рату и рев., стр. 267).

15. ЈБТ, СД, књ. 16, стр. 134—136, 286 и књ. 17, стр. 40.

16. Исто, књ. 17, стр. 20.

17. Исто, стр. 40, 317, 322.

18. Поред осталог, мобилизација свих непријатељских снага да спрече продор НОВЈ у Србију и велики губици 2. пролетерске дивизије око Пријепоља, децембра 1943, као и десант на Дрвар и тзв. седма офанзива, маја—јуна 1943.

19. АВНОЈ и рев., стр. 394, 395.

20. Хронологија ОБНЈ, стр. 677; Издајник и ратни злочинац Д. Михаиловић пред судом, стр. 98, 318, 328; Ј. Томашевић, Четници, стр. 355.

21. Хронологија ОБНЈ, стр. 715—718, 719—722, 740—745, 769—775; ЈБТ, СД, књ. 19, стр. 131, 314, 315; „Издајник и ратни злочинац Дража Михаиловић пред

судом", стр. 41—45 и др. Павле Буришић, командат' црногорских четника, про-
гао је 12. маја кроз Рашку за Врњачку Бању, вероватно у немачку коман-
ду за Југоисток, (Србија у рату и рев., 454).

22. М. Борковић, Контрареволуција у Србији, II, стр. 223—238.

23. Војни органи и об. службе В. Британије, као основни носиоци по-
литике Савезника према Југославији, имали су већ крајем 1942. сасвим чвр-
сте доказе о сарадњи четника са окупаторима, како преко извештаја својих
војних мисаја при штабовима ДМ, тако и прислушкивањем радио-веза ме-
ђу немачким штабовима, чије су шифре били открили (Ј. Томашевић, Четници
у II св. рату, стр. 256—277).

24. После пораза четника V борбама против НОВЈ на Неретви и у ис-
точној Босни, Херцеговини и Санпаку, у периоду март—мај 1943, Британци
су дошли до закључка да четнички покрет Једино представља војну снагу и
има утицај у народу у Србији, те да представља великосрпски покрет. Зато
су захтевали од ДМ да се његове Јединице, заједно са Врховном командом,
повуку источно од р. Ибра. Д. Михаиловић, а на основу његовог захтева и
југ. влада енергично су одбили овај захтев (АВНОЈ и рев., стр. 355—370, Ј.
Томашевић, исто, стр. 266—267).

25. АВНОЈ и рев., стр. 603.

26. Исто, стр. 376—384.

27. Хронологија ОБНЈ, СКЈ, II, стр. 615; ЈБТ, СД, књ. 18, стр. 243.

28. Хронологија РП и СКЈ, II, стр. 263, х. Ј'ед. 3016, стр. 264, х. јед. 3034;
ЈБТ, СД, књ. 20, стр. 210—212, 308, 309.

29. АВНОЈ и рев., стр. 605—606.

30. Исто, стр. 611—612.

31. Исто, стр. 467—471.

32. Хронологша ОБНЈ, стр. 615—616.

33. АВНОЈ и рев., стр. 613; ЈБТ, СД, књ. 18, стр. 243; књ. 19, стр. 241,
књ. 20, стр. 247, 248.

34. Исто.

35. Хронологија РП и СКЈ, II, стр. 263, х. Јед. 3016.

36. Поред осталог, Черчил наглашава: „Не знамо шта ће се догодити
у оном делу Југославије који је српски". Ја постоји такође велики број срп-
ских сељака земљорадника, можда њих 200.000 „који су противнемачки распо-
ложени, али гаје јак национални осећај" (АВНОЈ и рев., стр. 619—620).

37. Јозо Томашевић, исто, стр. 301.

38. АВНОЈ и рев., стр. 609—630; Хронологтгја ОБНЈ, стр. 749, 750.

39. АВНОЈ и рев., 619—720.

40. АВНОЈ и рев., 620—623- ЈБТ. СД. књ. 20, стр. 250—251; Хронологија
РП и СКЈ, II, стр. 272, хр. јед. 3124; П. и Б. Савић, Подписао Тито, стр. 154.

41. Хронологија РП и СКЈ, II, 271—3102, 3108, 3114, 273—3135. П. и Б. Са-
вић, исто, стр. 154.

42. Хронологија РП и СКЈ, II, 277—3197.

44. Отпор образовању нове владе и сарадњи са НОП-ом пружили су и
реакционарни кругови из исељеништва: Амбасадор Фотић обавестио је теле-
грамом из Вашингтона, 28. Јуна, да се Конгрес Српске народне одбране, одр-
жан у Чикагу, изјашњава против признавања Шубашићеве владе као Владе
Срба и тражи од краља да се прогласи краљем Србије (АВНОЈ и рев., с. 625).

45. Хронологија РП и СКЈ, II, 274—3143.

46. АВНОЈ и рев., стр. 630—634; П. и Б. Савић, исто, стр. 155—157, 224.

48. Архив ЦК СКЈ, Фонд КПТ, Србија II, док. бр. 186 (књига депеша Б.
Нешковића ЦК-у КПЈ, деп. бр. 18 од 25. маја).

49. Хронологија ОБНЈ, стр. 800, 808; П. и Б. Савић, исто, стр. 157.

50. У току НОБ погинуло је 12 чланова ПК, а остали су живи само
четворо: Б. Нешковић, М. Марковић, С. Бабовић и Љ. Милосављевић, порЈД
оних који су били прешли на рад у ЦК КПЈ (А. Ранковић, С. Жујовић). У
току 1942—1943. били су кооптирани П. Стамболић, Д. Сатменковић, Н. Кара-

ичип, а затим М. Митровић и С. Јосиповић (након упућивања на рад у Србију). На Вису је закључено да се кооптирају Д. Радосављевић, С. Пенезић и М. Неоричић, а чим се руководство врати у Србију да кооптира: М. Поповића, Р. Антуновића, М. Минића, В. Лековића, Д. Петровића и још неке (према М. Марковићу, Рат и револ., стр. 278).

51. Постоје неслагласности у документима и неким сећањима учесника у погледу датума и сврхе боравка Коче Поповића на Вису и његовог именовања за команданта ГШ НОВ и ПО Србије. М. Марковић наводи (Рат и револуција, стр. 273, 277) да је срео К. Поповића у Барију, око 20. јуна, да је ишао са Виса за команданта ГШ Србије, што није тачно. К. Поповић је уствари био два пута на Вису, а у међувремену у Барију. Први пут је био 12—14. (а не 9—14 јуна) у својству команданта 1. прол. корпуса ради примања задатка да са Корпусом крене ка Србији (у депеши ВШ штабу Корпуса од 15. Јуна јавља се „Коча био код нас. Сада чека у Барију. Јавите где да се спусти авионом“, а 21. јуна из штаба Корпуса следи питање — да ли је пошао и да је једина могућност за слетање — Гламочко поље — ЈБТ, СД, књ. 20, стр. 157, 167). К. Поповић у својој књизи „Белешке уз ратовање“ (стр. 273) наводи да је још фебруара 1944. ПК КПЈС тражио да га поставе за команда на ј ШС. Међутим, одлука о овом његовом именовању донета је на састанцима ЦК и ПК на Вису 22—27. јуна, те он долази по други пут на Вис 28. или 29. јуна ради упућивања на нову дужност (ЈБТ, СД, књ. 20, стр. 191, 297, 299, 304; к. 21/35, 304; К. Поповић, Белешке уз ратовање, стр. 263—264, 266—268). О томе је обавештен штаб 1. корпуса 2. јула (ЈБТ, СД, књ. 21, стр. 28, 302).

52. Иницијатива за састанак највиших руководиоца НОП Србије са руководиоцима НОП Југославије на Вису потекла је, вероватно, 5. јуна на састанку у штабу 2. корпуса у Црној Гори, приликом разматрања плана продора Оперативне групе дивизија у Србију. На том састанку су учествовали делегат ВШ НОВ и ПОЈ генерал-амјор П. Илић Вељко, секретар ПК Б. Нешковив, политкомесар ГШ Србије М. Марковић и члан ПК Љ. Милосављевић (ЈБТ, СД, књ. 20, стр. 156, 297). Б. Нешковић је послао депешу ЦК-у КПЈ 17. Јуна са предлогом: „да ли би могли да се видимо са вама, а затим преко Барија за Топлицу“, а 19. јуна ургира: „Осећам неопходност да се видимо са вама у вези мог досадашњег и будућег рада. Михајло“ (Архив ЦК СКЈ, Фонд КПЈ, Србија II, док. бр. 186).

53. Према књизи депеша ПК КПЈС, Б. Нешковић—П. Стамболићу, под 22. јуном послата је следећа депеша: „Ми ћемо бити неко време удаљени од наше радио-станице“ (тј. из источне Босне — КЈ) (Архив ЦК СКЈ, Фонд КПЈ, Србија II, док. бр. 187). М. Марковић наводи, према сећањима, да су он и Љ. Милосављевић отпутовали авионом у Бари у ноћи 20/21. јуна и да су одмах продужили за Вис, али се исправља — да је према књизи депеша Милентија Поповића то било у ноћи 21/22. јуна (М. Марковић, нав. дело, стр. 273, 275). Милентије Поповић је дошао на Вис 22. јуна (ЈБТ, СД, књ. 20, стр. 165, 299).

54. Према сећањима М. Марковића, тим састанцима су присуствовали, у зависности од питања која су расправљана: Б. Нешковић, М. Марковић, Љ. Милосављевић, — чланови ПБ ГИК КПЈС, а затим: Арса Јовановић, С. Стефановић Бећа, Слободан Пенезић, Рато Дугоњић, Милијан Неоричић и др. Њима се придружио и Милентије Поповић, дотада командант Базе НОВЈ у Барију, убрзо такође упућен у Србију на рад у ПК. С. Жујовић и М. Тодоровић су већ били на путу ка Србији са 1. прол. корпусом (М. Марковић, исто, стр.

55. М. Марковић, исто, стр. 275.

56. Исто, стр. 275—276.

57. За команданта — К. Поповић, за политкомесара — Д. Радосављевић Боби, али је задржан на раду у Македонији па су в. д. политкомесара били М. Марковић и М. Милосављевић, за заменика команданта — Љ. Бурић, за нач. штаба — Р. Приморац. М. Марковић је касније постављен за члана ГШ и начелника персоналног одељења због огромних задатака на попуњавању јединица кадровима. На дужности команданта и комесара дивизија упућено је 5 старешина (М. Марковић, исто; ЈБТ, СД, књ. 20, стр. 186, 303 и књ. 21, стр. 299, и 35, 304). Сва та именовања су извршена на састанцима 22, 23. и 27. јуна (ЈБТ, СД, књ. 20, стр. 186, 303, књ. 21, стр. 35, 299, 304).

58. Према М. Марковићу, Нешковић је инсистирао на неопходности што Оржег одласка у Србију јер „догађаји сустижу једни друге, ситуација се не-престано мења". Међутим, по свему судећи, поред објективних временских услова, представници војних органа В. Британије, схватајући значај битке за Србију и у односу на своје интересе, и наслуђујући значај програма и мера донегих у ВШ и ДК КПЈ тих дана, покушали су на све могуће начине (метеоролошким, безбедним, техничким и др. разлозима) да што више успоре и ометају пребацивање кадрова авионима у Србију. Али, захваљујући енергичности, упорности и довитљивост представника НОП у Италији и спремности совјетских пилота у Барију, Британци су били приморани да учествују у остварењу плана хитног пребацивања великог броја кадрова (М. Марковић, исто. стр. /81—284).

59. Архив ЦК СКЈ, Фонд КПЈ, Србија II, док. бр. 192.

60. Србија у рату и рев., стр. 333, 336.

***61. Ј. Томашевић, исто, стр. 337, 349.

62. Исто, стр. 341, и др. Дража Михаиловић пред судом, стр. 48, 49.

63. Јозо Томашевић, исто, стр. 349—351; АВНОЈ и рев., стр. 627, 628; Архив Чачак, Фонд НОР, р. бр. 40 (238).

64. Образовање највиших политичких органа федералне Србије сазревало је, као процес, од састанка на Вису до ослобођења Београда. Било је дилема и у погледу назива највишег представничког тела, земаљско веће (као у другим фед. јединицама), или савет. Половином јула јављено је ЦК-у КПЈ да ће се „Конгрес за Сроију" одржати 1. септембра. Планирано је да се одржи у Тошници или Јабланици (Прокупљу). Биле су позване делегације из околних источне и јужне Србије за 12. септембар. Међутим, због немогућности да добу делегати из централне и западне Србије, претворен је у саветовање. Жу-Јовић, који је дошао у Србију са 1. прол. корпусом, предлагао је да скуп буде у западној Сроији (Ваљево). Нешковић је везивао одржавање скупа са могућношћу доласка делегације из свих подручја Србије. Најзад, одлучено је да заседање сазове дотадашњи ГНОО Србије и да се оно претвори у савет. Накнадно је одлучено да назив највишег органа буде — скупштина и да се одржи 10. октобра (није одлучено — где). Тито је поручио 5. октобра из Крајеве да задржава себи право да одреди време и место заседања, вероватно имајући у виду скоро ослобођење Београда. (АВНОЈ и рев., стр. 598 и др.).

65. Споразумом са Шубашићем о образовању заједничке владе нису престале игре око Југославије у вези са Србијом. Влада В. Британије и Черчил лично инсистирали су да се споразум закључи пре ослобођења Србије. Черчил је пожуривао одржавање састанка Тито—Шубашић. Шеф војне мисије НКОЈ у Британији В. Велебит обавештава НКОЈ 21. септембра да се врши „страховита пресија од стране Енглеза" за одржавање јединствене владе и да су, према једној верзији, Енглези били против уласка Срба из Србије у Шубашићеву владу, држећи их у резерви (преговарају са Гролом који је против НОП). Шубашић такође инсистира на сусрету 28. септембра. Тито намерно одлаже сусрет и образовање заједничке владе, очекујући повољније услове — он одговара 9. октобра и позива на разговоре кроз 10—15 дана, тј. после предвиђеног ослобођења Београда. Истовремено, са састанка у Москви, 13. октобра, Молотов и Иди су упутили поруке Титу и Шубашићу уз поздрав иницијативи за стварање заједничке југословенске владе, а Черчил и Стаљин праве погодбу, 9. октобра, о подели интересних сфера у Југославији: 50 према 50 посто. Најконтроверзнији је био говор краља Петра поводом ослобођења Београда, 21. октобра, у коме је одао признање НОВЈ (АВНОЈ и рев., стр. 637—641, П. и Б. Савић, стр. 162—165, 224).

66. Архив ЦК СКЈ, Фонд КПЈ, 1944, док. бр. 748.

67. Под притиском дејстава 2. корпуса НОВЈ из Црне Горе према Санџаку и јужном делу студеничког среза, посебно продором оперативних група дивизија на ово подручје, дојучерашњи непомирљиви противници на националној и верској основи, сарадници окупатора — воде преговоре о прекидф мевусобних сукоба и удруживању у борби против НОП-а. Маја—јуна 1944. одржан је такав састанак на коме учествују Тихомир Шарчевић, индустријалац из Рашке, један од водећих припадника четничког покрета, албански

фашисти из К. Митровице Ферхатбег Драга, Џафер Дева, и прваци муслиманских фашиста из Н. Пазара и Сјенице Аћим Хаџиахметовић и Хасан Звиздић (Србија у рату и револуцији, стр. 454—456; Д. Пешић, Студенички срез у НОР и револуцији, стр. 439—441).

68. Коча Јончић, Краљево у устанку и револуцији, Краљево и околи-на, стр. 420.

69. Револуционарни раднички покрет у краљевачком округу (Развитак и делатност КПЈ), VI период: март 1943 — децембар 1944, обрађивач К. Јон-чип, радна верзија текста, Историјски архив Краљево, Студенички срез у НОР и револуцији, стр. 450—451.

70. Писмо „За Милутина“, упућено Милошу Минићу, секретару ОК КПЈ Чачак, Архив Србије, Фонд ОК Чачак, док. бр. 38/11. 08. 1944.

71. Студенички срез у НОР и рев., стр. 461, 463—478.

72. Архив Србије, Фонд ОК КПЈ Чачак, док. 36—38.

73. Исто, док. 26.

74. Исто, док. бр. 722.

75. Архив Србије, Фонд ЦК СКС, ОК Краљево, док. бр. 17 од 19. VIII 1944; Фонд ПКС, бр. 671, извештај ОК Рашке од 09. 9. 1944; Фонд ПКС, док. бр. 721 од 24. 11. 1944.

Проф. др МЛАДЕНКО ДОЛИН, центар оружаних снага
за стратегијска истраживања и студије „Маршал Тито“

ПРЕГЛЕД БОРБЕНИХ ДЕЈСТАВА ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ СРБИЈЕ СА
ТЕЖИШТЕМ НА БОРБАМА ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ ПОДРУЧЈА
КРАЉЕВА И ЧАЧКА И ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ У
ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 1944. ГОДИНЕ

Средином 1944. године други светски рат ушао је у завршни период, чему су, у првом реду, допринеле победе Црвене армије, која је продрла до Румуније и Пољске. Англоамеричке снаге у Италији, пошто су пробиле немачке положаје на тзв. Густавовој линији и 17. маја освојиле дуго брањени Касино, наступале су на север и 4. јуна заузеле Рим. На Западу су, уз интензивно бомбардовање Немачке и Француске, савезничке снаге вршиле припреме за десант у Нормандији који је уследио 6. јуна.¹

ВОЈНО-ПОЛИТИЧКА СИТУАЦИЈА НА ЈУГОСЛОВЕНСКОМ
РАТИШЋУ СРЕДИНОМ 1944. ГОДИНЕ

У таквој ситуацији југословенско ратиште ускоро је постало својеврсна спона савезничких фронтова — совјетског јужног крила и англоамеричког у Италији. Очекивало се испадање из рата фашистичке Румуније и Бугарске и повлачење немачке Групе армија „Е“ из Грчке. Изузетно је порасла стратегијска важност Југославије, а посебно вардарско-моравског комуникацијског правца и источних делова земље.

Спољнополитичка активност Националног комитета ослобођења Југославије допринела је афирмацији тековина револуције, признању нове Југославије и успешном развоју НОР-а у свим крајевима земље. Због свега тога било је од изузетног значаја да се у Србији што пре извојују одлучне војничке и политичке победе. На њеном тлу требало је коначно ликвидирати доста јаке четничко-недићевске снаге, што би знатно утицало на исход НОР-а и револуције у Југославији и онемогућило планове реакционарних кругова на Западу и реакције у земљи да, ослањајући се на те снаге, утичу после рата на државно и друштвено уређење Југославије.

Одлуке Другог заседања АВНОЈ-а и активност НКОЈ, у улози привремене владе, на изградњи нове Југославије и на њеном међународном признању дали су снажан импулс даљом војном и по-

литичком јачању народноослободилачког покрета (НОП-а) и учврстили веру југословенских народа у коначну победу. Промене у односима влада сила антифашистичке коалиције према збивањима у Југославији добиле су свој пунији израз у њиховој сагласности да се НОП призна као прворазредан унутрашњи и међународни фактор.

Споразум између делегације НКОЈ с маршалом Титом на челу и мандатора за састав нове владе Краљевине Југославије у избеглиштву др Ивана Шубашића, склопљен на отоку Вису, значио је крунну политичку победу КОП-а. Реконструисана влада у иностранству се обавезала на јавно признање националних и демократских тековина које су југословенски народи извојевали у трогодишњој оружаном борби, на осуду свих квислиншких и колаборационистичких снага у земљи, које су пуне три године помагале нацифашистичке окупаторе, укључујући и четнике Драже Михајловића, и на организовање помоћи и подршке НОП-у. То је допринело јачању међународног положаја нове Југославије, како у војничком тако и у политичком погледу. Вишким споразумом, који је углавном наишао на одобравање савезника, практично је започето коначно решавање међународног положаја нове Југославије.

Ситуацију на територији Југославије — југословенском ратишту половином 1944. године карактерисали су све бржи пораст јединица НОВ и ПОЈ, повећање њихове оперативне способности и све интензивнија борбена дејства на читавом подручју Југославије, са тежиштем ка Србији.

Крајем јуна 1944. године НОВ и ПОЈ имали су 12 корпуса, односно 39 дивизија и више самосталних бригада, батаљона и НОП одреда, Ратну морнарицу и 1. ловачку ескадрилу, са преко 350.000 бораца. Врховни штаб је са Виса, непосредно и преко главних штабова, усмеравао борбена дејства свих снага према захтевима оперативнo-стратегијске ситуације на југословенском ратишту. НОВ и ПОЈ су дејствовали на читавом југословенском подручју, и то: у Словенији, под командом Главног штаба, 7. и 9. корпус и 4. оперативна зона (5 дивизија); у Хрватској, под командом Главног штаба, 4, 6, 8, 10. и 11. корпус (13 дивизија) и Морнарица НОВЈ, у Босни 3, 5. и 12. корпус (8 дивизија), у Црној Гори, Херцеговини и Санџаку 2. корпус (3 дивизије), у југоисточној Србији, под командом Главног штаба, дејствовало је пет дивизија: 21, 22, 23, 24. и 25. дивизија, на подручју Космаја, Букуље, Венчаца и Рудника 2. шумадијска бригада и Космајски НОП одред, у Војводини, две бригаде и четири самостална батаљона; у Македонији, под командом Главног штаба, 1, 2. и 3. македонска и 1. косовско-метохијска бригада; 1. пролетерски корпус (1. и 6. дивизија) у покрету из Босне ка Санџаку и даље ка Србији и Оперативна грута дивизија (2, 5. и 17. дивизија) У долини Лима са задатком да дејствује према Србији.²

Цела југословенска територија била је прекривена системом војне организације оперативних, партизанских и војнопозадинских јединица и установа. НОВЈ је својим борбеним дејствима, под Титовим руководством, систематски развлачила и уситњавала бројчано и технички надмоћније окупаторско-квислиншке снаге и, чврсто држећи стратегијску иницијативу, маневарском одбраном измицала

ударима концентрисаног непријатеља, а наметала му одлучне борбе тамо где је стекла оперативно-тактичке предности.

Немачка је на Балкану и даље држала крупне снаге, које су, под командом команданта Југоистока фелдмаршала фон Вајкса, чије је седиште било у Београду, имала следеће задатке:

Група армија „Е“, јачине преко 350.000 војника, у Грчкој и Албанији да брани обале Егејског мора, спречи искрцавање савезника и да води борбу против снага НОП-а у Грчкој;

Група армија „Ф“, састава:

1) *2. оклопна армија (5, 15, 21. и 69. армијски корпус са 11 дивизија и већим бројем мањих самосталних јединица) на подручју Хрватске, Босне и Херцеговине, Црне Горе, Санџака и делом снага у Албанији, да дејствује против НОВЈ и албанског НОП-а и уједно штити јадранску обалу од евентуалног искрцавања савезника;*

2) *Трупе војноуправног команданта Србије, састава: бугарски 1. окупациони корпус (5 дивизија), Српски добровољачки корпус, Руски заштитни корпус, Српска државна стража, три немачка полицијска пука и неколико самосталних полицијских и других батаљона, да спрече развој НОР-а у Србији и продор на то подручје снага НОВЈ са правца Црне Горе, Санџака и источне Босне;*

3) *На оперативном подручју Групе армија „Ф“ дејствовале су оружане снаге НДХ, четничке оружане формације Драже Михаиловића и балистичке снаге, а у Македонији се налазила бугарска 5. армија (3 дивизије, 2 бригаде и 2 пука);*

— *У Истри и Словеначком приморју налазио се немачки 97. армијски корпус (188, 71. и 237. дивизија), из Групе армија „Ц“ која се налазила у Италији, а у делу Словеније анектираном од стране Немачке налазиле су се 438. дивизија, јединице за обуку и СС полицијске јединице које су припадале 18. корпусној области у Аустрији.*

Укупна јачина окупаторских, квислиншких и четничких снага на територији Југославије износила је у то време око 700.000 војника, сврстаних у 26 дивизија, 35 самосталних пукова, 40 самосталних батаљона и бројне друге самосталне бригаде, пукове, батаљоне и друге пешадијске родове, ваздухопловне, морнаричке, полицијске, осигуравајуће, школске и помоћне јединице, као и квислиншке и четничке војне формације.³

Држање овако крупних снага на Балкану, чак и после пораза Групе армија „Центар“ у Белорусији није одговарало оперативно-стратегијској ситуацији у којој се налазила Немачка. Али, Хитлер је хтео да се са довољно јаким снагама супротстави евентуалном покушају искрцавања савезника на Балкану, да и даље утиче на држање Бугарске и Румуније и да осигура неутралност Турске. Поред тога, Група армија „Е“ мораће се одлучно ангажовати у борби против НОВЈ, јер је она, према процени немачке Врховне команде, озбиљно угрожавала слободу маневра ове групе армија и Истовремено представљала веома јак ослонац инвазионим снагама савезника у евентуалном искрцавању на Балкану, односно јужном крилу Црвене армије у продору у подручје доњег тока Дунава.

План Врховног штаба за преношење тежишта операција на подручје Србије

Разматрајући гадашњу војно-политичку ситуацију, (врховни командант маршал Тито одлучио је да што пре спроведе у дело своју стратегијску замисао о продору крупних снага НОВЈ са суседних западних подручја у Србију, и да с тим снагама и оним које су тамо дејствовале, предузме офанзиву за потпуно ослобођење Србије.

Према замисли Врховног штаба НОВ и ПОЈ, требало је, најпре, у Црној Гори, Санцаку и источној Босни, као и у самој Србији, између Лима и Ибра, извршити груписање три јаке оперативне групе које ће, са тих ослонаца, извршити продор у Србију и на широком фронту почети дотада највећу офанзиву НОВЈ. У исто време требало је да снаге НОВ из јужне Србије продру у источну Србију, а једним делом овладају грebenом пл. Копаоника, да би прихватиле јединице које ће из Црне Горе и Санцака продрети у Србију.

Груписање и задаци снага. У духу општег плана издате су потребне директиве и уследило груписање и задаци снага:

— *Оперативна група дивизија* (2, 5. и 17. дивизија), која је привремено стављена под команду Штаба 2. корпуса, требало је да се прикупи у долини реке Лима, у рејону Берана, с циљем да се у погодном моменту 5. и 17. дивизија упуте на Јавор и Голију са задатком да тамо обезбеде ослонац за дејство ка долини Западне Мораве и Шумадије, а да 2. пролетерска дивизија продре у Топлицу ради садејства са дивизијама Главног штаба Србије;

— *1. пролетерски корпус* (1. и 6. дивизија) имао је задатак да се прикупи у долини Лима источно од Пљеваља и да преко Лима и Златибора изврши продор ка горњем и средњем току Колубаре;

— *12. корпус* (16. и 36. дивизија), по прикупљању у источној Босни на просторији: Зворник — Вишеград, требало је у погодном моменту да преко Дрине продре у Србију на правцу Медведника и Маљена;

— *11. и 28. дивизија* имале су задатак да се прикупе у рејону Зворника и у погодном моменту пребаце преко Дрине у рејон Круиња и да уђу у састав 12. корпуса;

— *2. и 3. корпус* у Црној Гори и источној Босни имали су задатак да активним дејствима вежу што јаче снаге непријатеља за себе и да тиме олакшају продор предвиђених снага у Србију.⁴

Као што се види, за продор у Србију ангажовано је девет дивизија, у Србији се налазило пет дивизија, а за обезбеђење продора ангажовано је пет дивизија, што укупно износи 19 дивизија, или око 50 посто од укупног броја дивизија колико је тада имала НОВЈ.⁵

Намере и распоред непријатеља. Немачка Врховна команда са знала је да ће уследити продор јачих снага НОВЈ из Црне Горе и источне Босне у Србију. Немци су до тих података дошли прислушкивањем и дешифровањем радио-депеша јединица НОВЈ.

При том је од посебног значаја и чињеница да су немачке команде биле у потпуности упознате с тим да јединице НОВЈ намећавају, применом марш-маневра, без задржавања око појединих

утврђених објеката и дуж поседнутих комуникација, продрети у дубину Србије с разних праваца. То им је гхомогло да одаберу најефикаснији метод парирања таквим дејствима, користећи се при том искуствима из претходних борби на југословенском ратишту.

Због тога је немачка Врховна команда наредила Команди Југоистока да изведе циклус једновремених нападних операција на три одвојена подручја: у Србији, у источној Босни, у Црној Гори и Санцаку, рачунајући да ће на тај начин снагама НОВЈ груписаним за продор у Србију наметнути борбу у њиховим полазним рејонима и да ће их одбацити што даље од западне границе Србије, а у исто време, концентричним нападом на најјаче снаге НОВЈ у југоисточној Србији, постићи одлучујућу победу у тој области.⁶

Продор стратегијске групације НОВЈ у Србију (28. VII — 20. IX 1944)

Почетком јула распоред снага одређених за операције у Србији био је у завршној фази, а Оперативна група дивизија, 1. пролетерски и 12. ударни корпус спремни да из разних праваца продру у Србију, где су снаге НОВЈ биле у порасту.

После тешких борби против јаких немачких и албанских квислиншких снага у *Андријевачкој операцији* у другој половини јула, и у *Дурмиторској операцији* у току августа, предвиђене снаге НОВЈ продрле су у Србију: Оперативна група дивизија из рејона Берана, преко Лима и Ибра на Копаоник и у јужну Србију, 1. пролетерски корпус, преко Лима и Златибора, а 12. корпус преко Дрине у западну Србију. После спајања са снагама НОВЈ у Србији, које су у јулу и почетком августа водиле оштре борбе против немачких, квислиншких и четничких јединица у *Топличко-јабланичкој операцији*, ослобођен је знатан део Србије, где је дошло до новог снажног полета НОБ-е и масовног прилива нових бораца у јединице НОВЈ.

Од јединица које су с других подручја продрле у Србију, 15. септембра је формирана *Прва армијска група* (1. и 6. пролетерска, 5. и 11. крајишка, 17. источnobосанска, 16. и 36. војвођанска, 28. славонска и 21. српска дивизија) која је до првих дана октобра ослободила западну Србију, осим Шапца и Обреновца, и део Шумадије, и приближила се Београду. Недићеве снаге потпуно су разбијене, а остаци разбијених четника Драже Михаиловића повукли су се у источну Босну.⁷

Формирање 13. и 14. корпуса НОВЈ

Док су 1. пролетерски и 12. ударни корпус и Оперативна група дивизија изводили продоре у западну Србију и Шумадију, Главни штаб НОВ и ПО Србије, извршавајући директиву врховног команданта маршала Тита од 19. августа, предузео је мере за учвршћење командовања и формирање нових јединица.

Када је 27. августа отпочело повлачење бугарског 1. окупационог корпуса из Србије, по наређењу Главног штаба НОВ и ПО Србије, понуђено је штабовима бугарских јединица да у својим гар-

низонима ликвидирају немачке и недићевско-четничке снаге, а потом да под командом Главног штаба НОВ и ПО Србије садејствују у борби против заједничког непријатеља — Немаца, или да приступе новој бугарској војсци. Међутим, бугарски команданти су одбили да сарађују са НОВЈ у борби против Немаца и настојали су да своје трупе што пре извуку из Србије са оружјем. Иако се главнина бугарских снага успела извући, ипак су јединице Главног штаба НОВ и ПО Србије заплениле извесне количине оружја и ратног материјала и бројно су брзо расле. Тако је 3. септембра формирана 45. дивизија, а 6. септембра су формирани 13. и 14. корпус НОВЈ.⁸

У састав 13. корпуса ушле су 22. и 24. дивизија, као и 46. и 47. дивизија које су биле у формирању. Дејства 13. корпуса усмерена су на простор од Ибра и Западне Мораве на југоисток до југословенско-бугарске границе, реке Пчиње и гребена Скопске Црне Горе, са задатком да уништава остатке четничко-недићевских снага у јужној Србији, руши комуникације, нарочито у долини Јужне Мораве, Ибра и Нишаве, напада и ослобађа села и градове које је још држао непријатељ, мобилише људство у НОВ, формира нове јединице, организује корпусну војну област, политички делује у народу и одржава везу с јединицама НОВЈ које су дејствовале у Македонији, на Косову, у Црној Гори и Санџаку.

У састав 14. корпуса ушле су 23, 25. и 45. дивизија, а оперативно подручје му је било у источној Србији. Задатак 14. корпуса био је да очисти Тимочку крајину и да избије на Дунав у зони Неготина, Брзе Паланке и Доњег Милановца, и што пре ухвати везу са трупима 2. и 3. украјинског фронта Црвене армије да тиме олакша прелазак јединица Црвене армије преко Дунава и с њима настави дејства за коначно ослобођење источне Србије.

Друга пролетерска дивизија задржана је под непосредном командом Главног штаба НОВ и ПО Србије и имала је задатак да дејствује према Крушевцу и Сталаћу с циљем да пресече комуникације Ниш — Београд и Сталаћ — Краљево.

Значај јужне и источне Србије још више је порастао после 6. септембра 1944. године, када су трупе Црвене армије избиле на Дунав, код Турн Северина, и на румунско-југословенску границу.⁹

Намере немачких команди

Када је крајем августа 1944. године капитулирала Румунија, отпочело повлачење бугарских окупационих снага из Југославије и очекивала се капитулација Бугарске, положај Немаца на југу Балкана нагло се погоршао. Фронт према истоку био је отворен и комуникације које су изводиле на југ, а тиме и Група армија „Е“, били су непосредно угрожени. Међутим, немачка Врховна команда је одмах после продора снага Црвене армије у Румунију одлучила да формира фронт према истоку, задржавајући и даље снаге у Грчкој.

Зато је командант Југоистока, у тој ситуацији, добио задатак да организује фронт према јужном крилу Црвене армије и да спречи сваки покушај искрцавања савезника на Балкан. А пошто није имао резерви, командант Југоистока је, да би организовао фронт

према истоку, морао да повуче део снага из састава Групе армија „Е" и 2. оклопне армије. У Банат, на фронт према Румунији пребачени су: из северне Грчке 4. СС полицијска моторизована дивизија, а из северне Далмације (из 2. оклопне армије) 92. моторизована бригада и 1. пук „Бранденбург".

У рејон Београда, тада је требало да се пребаци 11. ваздухопловна пољска дивизија из Грчке, а у простор источне Србије 1. брдска и 7. СС дивизија из Црне Горе и Санџака. Када је капитулирала Бугарска, командант Србије добио је задатак да организује фронт на српско-бугарској граници (на линији: село Клисуре — Бела Паланка — Кладово), док је команданту Македоније наредио да организује одбрану на македонско-бугарској граници и да обезбеди комуникације које из Грчке, преко Македоније, изводе на север. На располагање му је стављена 11. ваздухопловна пољска дивизија, која се, према ранијем наређењу, налазила у покрету ка Београду и 22. пешадијска дивизија из Солуна. Ангажовањем ових двеју дивизија, до краја септембра, био је организован фронт одбране на линији: Орфано — доњи ток Струме — Берово — Царево Село — Бујановац, где се наслањао на фронт одбране Армијске групе „Србија".¹⁰

Средином септембра, уместо 11. ваздухопловне пољске дивизије која је задржана у Македонији, требало је из Атине у рејон Београда да се пребаци 117. ловачка дивизија, а крајем овог месеца, и по један пук из још четири дивизије из састава Групе армија „Е" и из две дивизије 2. оклопне армије. Међутим, према Београду је успео да се пробије само један пук 117. ловачке дивизије, која је била у покрету, и један пук из 118. ловачке дивизије из 2. оклопне армије, док је ваздушним путем из Грчке пребачен један пук дивизије „Родос".

Планови и намере четничко-недићевских снага

Нарастањем јединица НОВЈ у Србији у првој половини 1944. године и продором јаким снага НОВЈ са југозапада на подручје Србије четничко-недићевске снаге, на том подручју, нашле су се у тешком положају. Јер, повлачењем Бугара и јачим ангажовањем Немца према источним границама у сусрет Црвеној армији, четничко-недићевске снаге биле су саме изложене ударима јединица НОВЈ. Поред тога, избегличка краљевска влада је развојем догађаја у Југославији и Вишким споразумом била присиљена да декларацијом од 8. августа осуди сваку јавну и прикривену сарадњу са окупатором и да позове народе Југославије да се уједине у борби против окупатора под вођством маршала Тита. Неколико дана касније уследила је декларација председника Националног комитета ослобођења Југославије и врховног команданта НОВ и ПОЈ маршала Тита, којом су последњи пут позвани припадници четничких и квислиншких формација у земљи да се придруже НОВЈ.¹¹

Обе ове декларације имале су снажан одјек код народа, а нарочито међу мобилисаним припадницима четничких, домобранских, недићевских и других квислиншких формација. Дезертерство и слаб-

љење дисциплине и морала у редовима четничких јединица постали су у овој ситуацији масовна појава.

Међутим, упркос тога, Дража Михаиловић је, да би могао да се супростави јединицама НОВЈ које су продрле у западну Србију, 1. септембра објавио општу мобилизацију и отпочео концентрацију јачих четничких снага у западној Србији. Тако је 4. група четничких јуришних корпуса, пошто се после пораза на Копанику, прикупила на простору: Крушевац — Трстеник — Краљево убрзаним маршем упућена на јужне падине Повлена и Маљена. Одатле су четничке снаге концентрисане у рејон Косјерића, са задатком да уз помоћ Немаца по сваку цену спрече продирање 1. и 12. корпуса у западну Србију.

З а к љ у ч а к

У својој победоносној офанзиви, јединице НОВЈ су до краја септембра 1944. године већ биле ослободиле и учврстиле око две трећине територије Србије, очистиле од непријатеља простор од неколико хиљада километара и створиле оперативно-стратегијску базу за даље извођење операција у духу плана врховног команданта маршала Тита. Непријатељ се још држао углавном у Понишављу, од Беле Паланке до ушћа Нишаве, у Поморављу, од Лесковца до ушћа Велике Мораве и од Пожеге до Сталаћа, у долину Западне Мораве; у долини Тимока, на саобраћајници Ниш — Књажевац и на ширем простору Београда и Крагујевца.

Продор Оперативне групе дивизија у Шумадију, избијање 1. пролетерског и 12. ударног корпуса на Колубару и Саву и 14. корпуса на Дунав и затварање долине Јужне Мораве од стране 13. корпуса, означили су успешан завршетак прве етапе операција за коначно ослобођење Србије. Тиме су била остварена два основна циља: потпуно је разбијена војно-политичка организација Драже Михаиловића, а крупне снаге НОВЈ су заузеле такве позиције у Србији да су могле приступити даљој реализацији стратегијског плана маршала Тита — коначном ослобођењу преосталих делова Србије.

Тако је у јесен 1944. године, услед напредовања јужног крила Црвене армије кроз Румунију и Бугарску и продора стратегијске групације НОВЈ у Србију, српско војиште у оперативно-стратегијском смислу постало веома значајно како за развој догађаја у Југославији тако и на Балкану. На том војишту очекивало се спајање левог крила Црвене армије са снагама НОВЈ и успостављање јединственог савезничког фронта.

Ослобођењем Србије и, у даљим дејствима, београдског стратегијског чвора била би отворена врата за продор Црвене армије У Панонску низију, ка Будимпешти и Бечу; немачким снагама било би онемогућено да успоставе стабилан фронт јужно од Саве, а немачка Група армија „Е“, била је доведена у врло неповољан оперативно-стратегијски положај у погледу повлачења из Грчке.

ЗАЈЕДНИЧКА ДЕЈСТВА ЈЕДИНИЦА НОВЈ И ЦРВЕНЕ АРМИЈЕ У СРБИЈИ (28. IX — 29. XI 1944)

Ускоро после избијања првих делова Црвене армије у Турн Северин (6. септембра) и иреласка трупа 3. украјинског фронта из Добруце преко румунско-бугарске границе (8. септембра), избио је устанак у Бугарској (9. септембра), а нова влада Отчественог фронта објавила је рат Немачкој. Тих дана почело је повлачење Групе армија „Е“ из Грчке, преко Македоније и Србије, где су тада дејствовале 23 дивизије НОВЈ.

У таквој ситуацији председник НКОЈ, Јосип Броз Тито отпутовао је са Виса 19. септембра 1944. године у Москву ради договора са совјетском владом и Врховном командом Црвене армије о сарадњи и координацији операција НОВЈ и Црвене армије на источном војишту југословенског ратишта.

На основу договора између маршала Тита и руководства Совјетског Савеза и штабова Црвене армије постигнутог у Москви и Крајови о заједничким операцијама јединица НОВЈ, Црвене армије и армије отчественофронтоске Бугарске за ослобођење источних делова Србије и Београда, да би се затим формирао јединствени фронт и наставила офанзива НОВЈ ради потпуног ослобођења преосталих делова Југославије, а трупа Црвене армије на будимпештанском и бечком правцу, планиран је комбиновани удар:

— трупа Црвене армије (3. украјински фронт, бугарска 2. армија, која му је оперативно била потчињена, и део 2. украјинског фронта) с истока; и

— јединица НОВЈ (1. армијске групе и 13. и 14. корпуса) са запада, југа и истока.

У почетку је требало савладати одбрану немачке Армијске групе „Србија“ у источној Србији и Поморављу, а затим да снаге НОВЈ и Црвене армије продуже офанзивна дејства у два правца:

— главним снагама према Београду у циљу разбијања преосталих јединица Армијске групе „Србија“ и ослобођења Београда, а

— помоћним снагама долином Западне Мораве и према Крагујевцу ради обезбеђења дејстава београдске групације и спречавања евентуалног противудара немачке Групе армија „Е“ на правцу Краљево — Београд.

Јединице НОВЈ и делови бугарске 2. армије на нишком правцу требало је да ослободе Ниш и Лесковац и да створе услове за офанзивна дејства на Косову и за удар у десни бок Групе армија „Е“, чиме би се отежало њено извлачење и повлачење из Грчке и Македоније на север долином Ибра. Истовремено, јединице бугарске 1. и 4. армије, требале су да садејствују јединицама НОВЈ у ослобођењу источне Македоније.¹²

Трећи украјински фронт ангажовао је, у операцијама у Србији, 57. армију (64. 68. и 75. стрељачки корпус), 4. гардијски механизовани корпус, 236. стрељачку дивизију, 5. самосталну гардијску моторизовану стрељачку бригаду, 1. гардијски утврђени рејон, 17. ваздухопловну армију и Дунавску речну ратну флотилу Црноморс-

ке флоте. Те јединице су располагале са око 2.000 артиљеријских оруђа и минобацача, 149 реактивних гардијских минобацача („каћуша“), 358 тенкова и самоходних артиљеријских оруђа, 1.292 авиона и око 80 ратних пловних објеката.

У операцијама су такође били укључени делови 10. гардијског стрељачког корпуса 46. армије 2. украјинског фронта и део снага 5. ваздухопловне армије, чија су дејства предвиђена преко Баната, северно од Дунава.¹³

Јединице 3. украјинског фронта су формирале следећи оперативни поредак: први ешалон — 57. армија, покретна група — 4. гардијски механизовани корпус, резерва — једна стрељачка дивизија и једна ловачка противтенковска артиљеријска дивизија.

У првој етапи операција стрељачки корпуси 57. армије требали су да пробију непријатељску одбрану на источној граници Србије, а затим, заједно с 14. корпусом НОВЈ, да савладају немачку одбрану у другим рејонима источне Србије, да избију у долину Велике Мораве, из покрета пређу ову реку и на њеној левој обали успоставе мостобран с кога је требало увести у борбу покретну групу Фронта — 4. гардијски механизовани корпус.

На основу постављеног задатка и процене ситуације, командант 57. армије је одлучио да прво овлада Неготином, Рготином и Зајечаром и успостави тактичко садејство са 75. стрељачким корпусом (до тада у саставу 2. украјинског фронта) и 14. корпусом НОВЈ, а затим, обезбеђујући свој десни бок, заједно преузму наступање на запад, ка Морави. У духу овакве одлуке, он је потчињеним јединицама поставио следеће задатке:

— 75. *стрељачком корпусу* (74, 233, 299. стрељачка дивизија), ојачаним са четири артиљеријска и једним самоходним артиљеријским пуком и батаљоном пионира, да напада основним правцем Штубик — Пожаревац;

— 68. *стрељачком корпусу* (93, 113, 223. стрељачка дивизија), ојачаним с пет артиљеријских пукова, два дивизиона топова артиљеријске бригаде, самоходним артиљеријским пуком и са два инжењеријска пионирска батаљона, да наноси удар основним правцем Рготина — Петровац;

— 64. *стрељачком корпусу* (19, 52, 73. гардијска стрељачка дивизија), ојачаном хаубичком артиљеријском бригадом, дивизионом топова артиљеријске бригаде, пет артиљеријских пукова, самоходним артиљеријским пуком, самосталним јуришним батаљоном и са два батаљона пионира да напада правцем преко Зајечара и Параћина.¹⁴

Групацији НОВЈ — 18 дивизија (преко 110.000 бораца), одређеној да учествује у Београдској операцији и у завршним борбама за ослобођење преосталог дела Србије, врховни командант НОВ и ПОЈ маршал Тито поставило је следеће задатке:

— 1. пролетерском корпусу (1. пролетерска, 5. ударна, 6. пролетерска, 17. ударна и 21. српска дивизија) да нападом из ширег рејона Ваљева, Лазаревца, Аранђеловца и Горњег Милановца, заузме Уб и Степојевац, поседне планину Космај, пресече комуникације Београд — Крагујевац, којим су се и даље кретале немачке једини-

це, и делом снага да избије у долину Велике Мораве, а другим да обезбеди правце од Чачка, Краљева и Крагујевца;

— 12. корпусу (11, 16, 28. и 36. дивизија) да блокира Шабац и десном обалом Саве дејствује ка Обреновцу;

— 14. корпусу¹⁵ (23, 25. и 45. дивизија) да у садејству с јединицама 57. армије ослободи преостали део источне Србије; а

— 13. корпусу (22, 24, 46. и 47. дивизија) да онемогући продор немачке Групе армија „Е” долином Јужне Мораве, од Скопља ка Нишу, и да припреми операцију за ослобођење Ниша и Лесковца.

Друга пролетерска дивизија, као самостална оперативна група, требало је да, с ослонцем на планину Јастребац, дејствује у правцу Краљева, Крушевца и Сталаћа и омета саобраћај непријатеља у долини Западне и Јужне Мораве (северно од Ниша), а 37. ударна дивизија, на ослобођеној територији југозападне Србије, да обезбеди позадину београдске групације НОВЈ.¹⁶

Ослобођење источне Србије

Дејствујући, по напред изнетом плану, јединице 57. армије 3. украјинског фронта, ноћу између 27. и 28. септембра отпочеле су продор из Румуније и Бугарске у источну Србију.¹⁷

За време преласка 57. армије преко Дунава и борби за мостобран јединице 14. корпуса НОВЈ дејствовале су; 45. дивизија на просторији Књажевац — Зајечар — Бољевац, 23. дивизија на комуникацији Бор — Горњаћка клисура, а 25. дивизија на просторији Плавна — Мироч — Кучево, где су водиле жестоке борбе са Немцима и четницима.

Немци су у почетку сматрали да ће са снагама у Крајини, заједно са 7. СС дивизијом, која се налазила у долини Нишаве, и најављеним појачањима из Грчке, одбранили источну Србију и сачувати комуникацију Скопље — Ниш — Београд. Међутим, њихова се ситуација нагло погоршала већ 2. октобра када су делови 75. стрељачког корпуса, одбацивши 99. пук 1. брдске дивизије, заузели Неготин и продужили наступање у правцу Дели Јована и Салаша, где су ухватили везу са јединицама 23. и 25. дивизије НОВЈ. Иеп> временом су делови 68. стрељачког корпуса дејством преко Тимока у правцу Зајечара и Рготине раздвојили немачку Борбену групу „Грот” од Борбене групе „Фишер”, која се борила на просторији Салаш — Рготина.

Оваквим дејством јединица Црвене армије и НОВЈ на простору од Зајечара до Дели Јована немачке снаге биле су раздвојене у три засебне групе, и то: група „Грот” у рејону Зајечара, група „Фишер” у рејону Салаш — Рготина, а трећу изоловану групу сачињавала је главнина 1. брдске дивизије са 1. и 2. пуком „Бранденбург” у рејону: Штубик — Дели Јован.

Да би тим раздвојеним снагама олакшао ситуацију, командант Армијске групе „Србија” упутио је Борбену групу „Витман” из Београда ка Кучеву и Мајданпеку и 14. пук 7. СС дивизије из Шумадије ка Зајечару. Али, нападнута од стране јединица Црвене армије и 23. и 25. дивизије НОВЈ, 1. брдска дивизија, са пуком „Бранденбург”, повлачила се према доњем току Велике Мораве.

Повлачење немачких снага из источне Србије текло је, углавном, правцем: Бољевац — Параћин и преко Мајданпека и Кучева ка Пожаревцу. Пошто су правац: Бор — Жагубица — Петровац — Велика Плана већ биле ослободиле јединице 14. корпуса НОВЈ, то је њим упућен 68. стрељачки корпус у првом и 4. гардијски механизовани корпус у другом ешалону. Како је покрет моторизованих снага Црвене армије био врло брз, оне су већ 10. октобра — делови 68. стрељачког корпуса прешли Велику Мораву и успоставили мостобран у рејону Велике Плане, док су главнина 4. гардијског механизованог корпуса и 23. дивизија НОВЈ избили у рејон Петровца.

Немци су 10. октобра извршили противудар на предње делове 57. армије Црвене армије који су успоставили мостобран на Великој Морави код Велике Плане. Прва брдска дивизија је, око 13 сати, делом снага, правцем Кучево — Петровац, извршила удар у десни бок трупа Црвене армије код Петровца и покушала да продре у рејон мостобрана. Али, око 18 сати, сломили су јединице 68. стрељачког корпуса овај напад. Немачка противтенковска групација, која је из Београда избила у рејон село Трновче — село Велико Орашје, нападала је делове 73. гардијске стрељачке дивизије који су осигуравали прелаз. Пошто су се главне снаге ове дивизије налазиле у то време на маршу а део снага је био ангажован у одбијању напада

1. брдске дивизије на правцу Кучево — Петровац, у борбу су обачени и делови 236. стрељачке дивизије, два ловачка противтенковска пука и пук гардијских минобацача. После огорчених борби, напад немачке групације која се пробила од Трновче и Великог Орашја био је разбијен. Истовремено је продор пуковске борбене групе „Франк“ из Крагујевца ка Великој Плани био заустављен неколико километара југозападно од Марковца.

Пошто су покушаји да се сломи мостобран јединица Црвене армије на средњем току Велике Мораве пропали, командант Армијске групе „Србија“, уз одобрење Команде Југоистока, одлучио је да се изврши поседање новог одбрамбеног фронта на левој обали Велике Мораве. У том циљу он је, као ојачање делова 117. ловачке дивизије код Смедерева, упутио 92. моторизовану бригаду (два јуришна пука), 1. батаљон 4. пука дивизије „Бранденбург“, СС противавионски дивизион и један артиљеријски дивизион и потчинио их 117. ловачкој дивизији.

Истовремено је наредио 14. брдском ловачком пуку 7. СС дивизије „Принц Еуген“ и борбеној групи генерала Фишера да се поставе на леву обалу Велике Мораве источно од Крагујевца, а 1. брдској дивизији — да, уз прихват 117. дивизије, на западној обали Велике Мораве брани одсек између Велике Плане и Смедерева.¹⁸

Предњи делови 4. гардијског механизованог корпуса, по преласку преко Велике Мораве код Велике Плане, продужили су наступање према Смедеревској Паланци, коју су заузели 11. октобра изјутра. У даљем наступању, 4. гардијски механизовани корпус оријентисао је главне снаге према Младеновцу, а 5. мотострељачку бри¹гаду упутио ка Смедереву ради осигурања десног бока. Истовремено је 113. дивизија 68. стрељачког корпуса упућена према Крагујевцу

са задатком да, заједно са 17. дивизијом НОВЈ, са југа обезбеди извођење Београдске операције.

Јединице 64. стрељачког корпуса, на левом крилу 57. армије, у садејству са 45. дивизијом НОВЈ, одбацивши борбену групу „Фишер“, групу „Грот“ и 14. пук 7. СС дивизије, ноћу уочи 8. октобра су ослободиле Зајечар, сутрадан Бољевац, а 12. октобра избиле на Велику Мораву југозападно од Параћина. Део тих јединица и 45. дивизија ослободиле су 10. октобра Књажевац-Соко бању и Алексинац и успоставиле везу са 2. пролетерском дивизијом НОВЈ на левој обали Јужне Мораве. Немачким снагама код Ниша и онима које су се повлачиле из Грчке било је угрожено одступање ка Београду.

Тако су јединице 57. армије 3. украјинског фронта и 14. корпуса НОВЈ, дејствујући од 28. септембра до 12. октобра, разбиле немачке снаге у пограничној зони, ослободиле читаву источну Србију и спојиле се са јединицама 1. армијске групе НОВЈ. Оне су немачке снаге — Корпус генерала Милера, пресекле на два дела, па су се испред центра (68. стрељачког корпуса) и десног крила (75. стрељачког корпуса) 57. армије и 14. корпуса повлачиле и дејствовале снаге корпусних група генерала Штетнера и Шнекенбургера, а у појасу наступања левокрилних јединица (64. стрељачког корпуса и 45. дивизије НОВЈ) повлачиле су се остале јединице Милеровог корпуса. Тиме су снаге Армијске групе „Србија“ биле раздвојене у три веће групације: нишку, Штетнерову (која се повлачила из источне Србије ка Пожаревцу) и београдску (Шнекенбургерову) и мање делове у рејону Крагујевца, Краљева и Чачка.¹⁹

Ослобођење Ниша и јужне Србије

Иако је разбијањем немачке одбране у источној Србији, немачка групација на простору Ниш — Лесковац — Власотинце — Бела Паланка била одсечена и угрожена, немачка Команда Југоистока упорно је остала при одлуци да овај простор што дуже и упорније брани, у нади да ће успети да успостави везу између јужног крила Армијске групе „Србија“ и Групе армија „Е“ чије су јединице настојале да отворе пролаз из скопске оперативне зоне, преко Куманова, Врања и Ниша, на север.

Главни штаб НОВ и ПО Србије²⁰ одредио је 13. корпус да заједно са јединицама Црвене армије и бугарском 2. армијом изведе операцију за ослобођење Ниша. Планом операције који је, на основу замисли донете у Крајови, Штаб 13. корпуса разрадио са представником Штаба 3. украјинског фронта, предвиђено је окружење и уништење немачких снага код Ниша.

Операција је почела 8. октобра. Бугарска 2. армија је наступала са истока, преко Калне, Беле Паланке и Равне Дубраве; са севера ка Нишу наступала је 45. дивизија са деловима 223. дивизије Црвене армије; на правцу од Сталаћа ка Нишу, на источним границама Малог Јастрепца, налазила се 2. пролетерска дивизија, а на правцу од Прокупља према Нишу, на левој обали Јужне Мораве, 24. дивизија. Савлађујући отпор немачке одбране, једна бригада

22. дивизије, подржана бугарском тенковском бригадом и дејством совјетске авијације, 10. октобра је ослободила Власотинце; сутрадан је 47. дивизија одбацила немачку заштитницу, ослободила Лесковац и продужила наступање ка Нишу.

Према Врању је дејствовала 46. дивизија, која је то место ослободила 11. октобра, а немачки делови су се повукли у Гњилане. У рејону Врање се налазила и бугарска 2. коњичка дивизија.

Под притиском надмоћнијих снага, немачка 7. СС дивизија почела је ноћу уочи 12. октобра да се извлачи из рејона Ниша према Прокупљу, али се, нападнута од 47. и 24. дивизије НОВЈ, убрзо нашла у окружењу између Мрамора и Југ Богдановца. Уз подршку авијације Црвене армије и бугарске Тенковске бригаде, 47. и 24. дивизија су 14. октобра разбиле 7. СС дивизију; њен мањи део се пробио ка Прокупљу. Потискујући немачку заштитницу, 22. дивизија са југа, 45. дивизија заједно са деловима Црвене армије са севера, и бугарска 6. дивизија са истока, до 16 сати 14. октобра су ослободиле Ниш.²¹

Тиме је пресечена одступница Групе армија „Е“ долипом Јужне Мораве према северу, па се она морала сасвим оријентисати на повлачење долином Ибра. Развијајући успех постигнут у рејону Ниша и Лесковца, 13. корпус НОВЈ и бугарска 2. армија, напредовали су наредних дана на југозапад и запад од тих градова. Они су 21. октобра изашли на линију јужно од Куршумлије и западно од Врања и ослободили много насељених места.

Команда Југоистока била је присиљена да одустане од првобитне намере да свој балкански фронт формира на линији Албанија — Скопље — Бердап и планирала је да то учини на линији: Дунав — Велика Морава — Западна Морава, а Групу армија „Е“ да оријентише на повлачење правцима преко Косова, долином Западне Мораве, Санџака, Црне Горе и Босне. У том циљу је Команда Југоистока свим силама настојала да на линији Царево Село — Куманово — Бујановац — Подујево успостави колико-толико јединствен фронт, са врло јаким упориштима у Косовској Митровици, Рашкој, Краљеви, Чанку, Ужицу и Вишеграду. Ту је линију бранило пет до седам немачких дивизија. Њихов је основни задатак био да се на сваки начин омогући Групи армија „Е“ успешно повлачење из Грчке и Албаније на север.

Групација у рејону Ниша разбијена је у нишкој операцији а Штетнерова и Шнекенбургерова групација разбијене су у београдској операцији, док су снаге у рејону Крагујевац — Краљево — Чачак и даље Пожега — Ужице — Вишеград ангажоване за обезбеђење извлачења Групе армија „Е“ из Грчке. Против њих и оних које буду пристизале као појачање, јединице 17. ударне и 2. пролетерске дивизије и 14. корпуса НОВЈ и 64. и 68. корпуса Црвене армије водиле нападну и одбрамбена дејства од 14. октобра до 15. децембра 1944. године.

Ослобођење Баната и избијање на Дунав и Тису

Северно од Дунава, јединице 46. армије 2. украјинског фронта избиле су до 1. октобра на румунско-југословенску границу, у сле-

дећем распореду: 10. гардијски стрељачки корпус према Вршцу и Белој Цркви, 31. гардијски стрељачки корпус гхрема Петровграду (Зрењанину) и 37. стрељачки корпус према Кикинди. Од јединица НОВЈ, у Банату су тада дејствовале: 8. војвођанска бригада, четири НОП одреда и један самостални батаљон НОВ и ПОЈ. Од немачких снага подручје Баната браниле су: 4. СС полицијска моторизована дивизија, 1. пук „Бранденбург“ и 92. моторизована бригада. Осим тих јединица, ту су се налазиле и разне друге полицијске и помоћне јединице.

Јединице 10. гардијског стрељачког корпуса, у садејству са Белоцркванским и Вршачким НОП одредом, ослободиле су 1. октобра Белу Цркву, а сутрадан и Вршац. Продирући ка западу, оне су 3. октобра ослободиле Ковин, а 6. октобра и Панчево, уз садејство Ударног батаљона Банатске оперативне зоне и Панчевачког НОП одреда.

Главнина 46. армије оријентисала се према Петровграду (Зрењанину) и Кикинди. Уз садејство 8. војвођанске бригаде и 5. банатског НОП одреда, она је ослободила северни Банат, прешла Тису између Аде и Кањиже и 11. октобра избила у Суботицу, у коју је већ био ушао Суботички НОП одред. Део 109. дивизије и два батаљона 12. војвођанске бригаде су, 10. октобра форсирали Дунав око 10 км источно од Београда и успоставили мостобран на десној обали.²³

БОРБЕ ЗА ОСЛОБОБЕЊЕ КРАЉЕВА И ЧАЧКА И ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ (15. X — 15. XII 1944)

Ослобођење Крушевца, Трстеника и Крагујевца

Ослобођењем Тополе и Младеновца, 12. октобра, и последња комуникација која с југа, из Краљева и Крагујевца, води ка Београду билд. је пресечена и чврсто поседнута јединицама НОВЈ и Црвене армије. Истовремено пресечена је колона немачке 117. ловачке дивизије, која се налазила на маршу из Грчке ка Београду, тако да се само један пук пробио ка Београду, а главнина је остала у рејону Краљево — Крагујевац. *Од тада је Краљево добило одлучујући значај за немачке снаге, јер су преко њега водили правци повлачења главнине немачких снага из Грчке.* Због тога је командант Југоистока наредио да се организује одсудна одбрана Крагујевца, Краљева и Чачка.²⁴

О тим намерама Немаца, Врховни штаб НОВ и ПОЈ био је свестан још 9. октобра, када у Директиви коју је упутио Штабу 3. ударног корпуса, поред осталог констатује:

„Немцима су прекинуте све везе и онемогућено им је повлачење из Србије према северу. Њима остаје једина могућност да се од Краљева пробијају ка Вишеграду и из Метохије преко Санџака ка Сарајеву. Наредљујем вам, да издвојите довољне снаге које ће систематски разорити све комуникације од Вишеграда преко Романије и Пала ка Сарајеву. За ово мобилишите сво становништво.“²⁵

Одбрана Краљева и Крагујевца и ираваца који ка Краљеву воде долином Западне Мораве од Крушевца постављена је у задатак генерал-лајтнанту Фридриху Вилхелму Милеру,²⁶ коме су хитно упућене јединице из Грчке као појачање.²⁷ Милер је у рејону Крагујевца ангажовао борбену групу „Фишер”,²⁸ а у рејону Крушевца једну Фелдкомандантуру и један батаљон Руског заштитног корпуса.²⁹ Између Крушевца и Крагујевца и Крушевца и Краљева дејствовали су четници Драже Михаиловића. Тако је генерал Милер, ангажујући остатке свог дотадашњег корпуса: борбене групе „Фишер” и 7. СС дивизије „Принц Еуген”, затим заостале јединице 117. ловачке дивизије и јединице доведене из Грчке, организовао одбрану Крагујевца, Краљева и Чачка. Нешто касније Милеру су стигле, као појачања, и друге јединице, а знатније чини 104. ловачка дивизија.

Милерове снаге су имале задатак да држањем Крагујевца и широког мостобрана око Краљева и Чачка, омогуће извлачење јединица Групе армија „Е” долином Ибра и Западне Мораве на леву обалу Дрине, те се ради тога мостобран појачавао и ширио у правцу Чачка.

Према тим немачким снагама дејствовале су: у рејону Крагујевца, 17. ударна дивизија НОВЈ северно и западно, а 113. стрељачка дивизија Црвене армије источно од Крагујевца; на правцу Крушевац — Трстеник — Краљево 2. пролетерска дивизија НОВЈ и 52. стрељачка дивизија Црвене армије. *Задатак ових дивизија НОВЈ и Црвене армије био је да са јуна обезбеде извођење Београдске операције, а затим да ослободе Крагујевац, Краљево и Чанак и на тај начин пресеку правац повлачења Групе армија „Е” долином Ибра и Западне Мораве.*

У том циљу врховни командант НОВ и ПОЈ маршал Тито је 14. октобра, преко Врховног штаба, наредио „јединицама 37. дивизије да по сваку цену спрече (код Вишеграда) било какав продор у правцу Ужица. Заједно са совјетским трупима заузећемо Чачак и спречити Немцима одступање у том правцу.. . Чим падне Београд бацићемо јаче снаге у том правцу како би се потпуно одсекла одступница крупним немачким снагама из Македоније и Косова.”³⁰

Дан касније, 15. октобра, Врховни штаб НОВ и ПОЈ упутио је наређење Штабу 2. ударног корпуса у коме се, поред осталог, каже:

„Частојимо да у рејону Санцака и Црне Горе одсјечемо од ступницу крупним немачким снагама из Косова и Албаније. Чачак ће ускоро бити заузет. Једини правци остају од Сјенице и Пећи ка Санцаку као и Црногорско приморје. Хитно предузимате све мјере да благовремено затворите ове правце и систематски порушите комуникације.”³¹

Штабу 3. ударног корпуса наређено је: „Нужно је потребно да са извесним вашим јединицама што пре појачате одбрану Вишеград — Рогатица — Реновица — Горажде. Мост у Горажду као и све комуникације од Вишеграда ка Сарајеву систематски порушите. .. Тежиште вашег рада је сиречити пробој Немаца од Вишеграда и Горажда ка Сарајеву. Исто тако треба одбити појачања која би од Сарајева ишла ка истоку.. ”³²

Истовремено, односно 14. октобра је и командант 57. армије 3. украјинског фронта наредио јединицама 68. и 64. корпуса да јаким предњим одредима овладају немачким упориштима у Крагујевцу и Чачку и пресеку комуникацију Краљево — Сарајево. Настављајући напад, јединице 68. корпуса су се у току следећа два дана приближиле рејону Крагујевца, а јединице 64. корпуса, у садејству са 2. пролетерском дивизијом НОВЈ ослободиле су 14. октобра Крушевац и успешно напредовале ка Трстенику. Савладавши отпор Немаца и четника на линији село Медвећа, село Доњи и Горњи Рибник и на североисточним падинама Рогова оне су избиле пред Трстеник.

Да би ојачао снаге на правцу Крушевац — Краљево, Милер је 16. октобра упутио пристиглу борбену групу „Бургемајстер“³³ да поседне положаје западно и југозападно од Трстеника — код села Брезовица и села Врњци ради спречавања брзог надирања 2. пролетерске и 52. стрељачке дивизије ка Краљеву. Међутим, у борбама

17. и 18. октобра она је одбачена на десну обалу Груже, а 2. пролетерска и 52. стрељачка дивизија су ослободиле *Трстеник* и *Врњанку Бању* и избиле до 19. октобра на линију: лева обала Груже — село Врба.

Како је овим непосредно угрожено Краљево са истока, на тај одсек је упућен из Крагујевца 14. пук 7. СС дивизије и 749. пук 117. ловачке дивизије, који су већ 19. октобра организовали одбрамбену линију: Палеж (триг. 853) — село Врба — село Витановац — десна обала Груже. Истовремено пристигла борбена група „Харт“³⁴ упућена је преко Кнића ка Крагујевцу.

Скорим падом Београда из основа су поремећени немачки планови за одбрану простора источно од реке Дрине. Зато је немачка Команда Групе армија „Е“ већ 18. октобра, издала општу директиву за даље вођење борбе на њеном подручју. По њој је основни задатак немачких јединица био да се извуку западно од Дрине како би се „одавде могла спровести одбрана југоисточних граница Рајха, и то по могућству офанзивно.“³⁵

Том приликом су одређени главни правци повлачења за Корпус „Барон ф. Милер“. Комуникација Краљево — Чачак — Ужице — Вишеград — Рогатица — Сарајево (црни пут) названа је: Краљево — Ужице: пут „Ц“, Ужице — Вишеград — Сарајево: „Ц-1“, а комуникација Ужице — Зворник — Добој: „Ц-2“.³⁶

Ослобођење Крагујевца (14—21. X 1944). Избијањем 2. пролетерске и 52. стрељачке дивизије на леву обалу Груже — у рејон Краљева, рејон Крагујевца нашао се дубоко обухваћен са бока. Искористивши то и одлазак дела немачких снага из Крагујевца ка Краљеву одлучено је да 68. корпус Црвене армије са главним снагама 93. стрељачке дивизије, обиласком с југозапада, и 113. дивизијом, са северозапада, заједно са 17. ударном дивизијом НОВЈ, разбију немачку групацију у рејону Крагујевца и продуже дејства ка Краљеву.

Крагујевац су браниле јединице из састава 97, 117. и 181. дивизије, бивши припадници морнарице и јединице 7. СС дивизије.

У самом граду је укупно било до 5.000 војника, 25 тенкова, преко 100 топова, више од пет батерија и минобацача, велики број пушко-митраљеза и митраљеза, као и аутоматских топова. У Крагујевцу, на складиштима и у железничким ешалонима налазиле су се резерве материјално-техничких средстава и погонског горива предвиђене за јединице Групе армије „Е” које су се повлачиле тим правцем.

Јединице 68. стрељачког корпуса и 17. дивизије НОВЈ почеле су борбе за Крагујевац још 14. октобра. Али су се борбе особито снажно развиле тек два дана доцније, када је немачка команда, настојећи да помогне опседнутом гарнизону, искрцала на железничкој станици Корићани, 10 км југозападно од Крагујевца ешалон пешадије, који је, уз помоћ тенкова, покушао да се пробије у град, сви напади непријатеља били су одбијени уз велике губитке по њега.³⁷

Ујутро 20. октобра јединице 68. корпуса и 17. дивизије започеле су одлучујући напад на град. Немачке јединице пружале су жесток отпор, борећи се за сваку улицу, за сваки блок зграда, за сваку кућу. Увече 20. и ујутру 21. октобра, поједине групе непријатеља покушале су да се пробију на југозапад и повуку ка Краљеву, али су их скоро потпуно уништиле јединице 51. стрељачког пука и 6. источnobосанског пролетерска бригада НОВЈ.

У 8 сати 21. октобра Крагујевац је ослобођен. На улицама града нађено је 2.127 мртвих непријатељских војника и официра. Само мала група војника и официра, са генералом Фишером на челу, успела је да се пробије у рејон Краљева.³⁸ Истовремено снаге 68. корпуса и НОВЈ заузеле су раскрснице путева Ратковић и Бетушић; а на левом крилу снаге 52. дивизије 64. корпуса и 2. пролетерске дивизије стигле су до Витановца и Ратине.

Ослобођењем Крушевца, Трстеника и Крагујевца створени су повољни услови за успешна дејства јединица НОВЈ и оба корпуса Црвене армије у долини Западне Мораве од Краљева до Пожеге и даље до Ужица и на запад до Дрине.

Борбе на фронту Краљево — Чанак

После ослобођења Крагујевца јединице Црвене армије и НОВЈ наставиле су дејства за Немцима ка Книћу. Ту је 113. стрељачка дивизија извучена из борбе а уместо ње уведена 93. дивизија,³⁹ чији је 51. пук продужио дејства са 17. дивизијом ка Чачку. До 25. октобра заузети су Кнић и село Бумбарево Брдо, а затим, дејствујући са 2. крајишком бригадом на десном крилу, а 6. источnobосанском пролетерском бригадом на левом крилу, 17. дивизија је избила 26. октобра на линију Трепча — Остра — Бумбарево Брдо — Гунцати (Клик — Бреснички крш — Бумбарево Брдо — Главица).

Командант Југоистока 23. октобра констатује: „Нема више никакве сумње да се, с обзиром на ово стање, цела Група армија сада налази у озбиљној кризној ситуацији. Сада постоји само један циљ: држање источног фронта по сваку цену и да се тиме осигура саобраћај правцем север-југ на једном путу и железници, да би се добиле снаге за пробој ка северозападу. У том циљу издао сам овлашћење одговорним командантима на источном фронту да могу

да употребе све снаге свих видова оружаних снага које се налазе на њиховом командном подручју, ако ситуација буде то изискивала.⁴⁰

Да би ојачао краљевачки мостобран, штаб Групе армија „Е“ је издвојио из маршевске колоне Групе армија „Е“ делове 104. ловачке дивизије и усмерио их ка Краљеву. До 25. октобра реорганизована је и попуњена 7. СС дивизија „Принц Еуген“ и употребљена на сектору Краљева, док су борбена група „Фишер“ и борбена група „Зонтаг“ употребљене за одбрану сектора Чачак. Тиме је мостобран проширен, па се предњи крај спољне линије одбране протезао од долине Западне Мораве источно и северно од Краљева и Чачка до села Видова.

Све те немачке снаге — јединице су обједињене и стављене под команду генерал-лајтнанта Фридриха Вилхелма Милера под називом Корпус „Барон ф. Милер“, а од 12. новембра 34. армијски корпус за нарочиту употребу, који је од 15. октобра потчињен Команди Групе армија „Е“ чији се Штаб од тада налазио у Старом Тргу код Косовске Митровице.

Пошто се нису испунила очекивања да ће јединице 52. дивизије 64. корпуса Црвене армије и 2. пролетерска дивизија НОВЈ заузети Краљево из покрета, Главни штаб НОВ и ПО Србије је 22. октобра наредио Штабу 14. корпуса да одмах упути 23. дивизију⁴¹ преко Крагујевца на сектор Краљева са задатком да заједно са јединицама Црвене армије и 2. пролетерске дивизије изврши напад на Краљево. Са 23. дивизијом упуњена је и 1. југословенска бригада, „коју (је) треба што пре убацити у борбу“. Затим Главни штаб НОВ и ПО Србије, на интервенцију Врховног штаба, наредио Шгабу 14. корпуса, 27. октобра, да убрза покрет 23. дивизије ка Краљеву и чим тамо стигне да заједно са 2. пролетерском дивизијом и јединицама Црвене армије предузме енергичан напад на Краљево и ослободи град.

Међутим, Немци су 26. октобра извршили иродор из Рога-тице у Вишеград и отпочели са подизањем моста преко Дрине, што је, вероватно, навело Врховни штаб НОВ и ПОЈ да нареди Главном штабу НОВ и ПО Србије да 23. дивизију одмах упути на сектор Чачка са задатком да заједно са 17. ударном дивизијом и јединицама Црвене армије нападне и заузме Чачак. Она је са просторије Мокри Луг — Кумодраж — Бели Поток, преко Младеновца, Тополе и Крагујевца стигла 30. октобра у рејон Горњег Милановца, а затим, северозападно од Чачка посела полазне положаје за напад.

На краљевачком сектору су и даље остале само две дивизије: 2. пролетерска и 52. стрељачка дивизија, које су се припремале за заједнички напад на Краљево.

Крајем октобра, после извршених померања, распоред немачких снага на фронту Краљево — Чачак чинио је једну целину, у којој су се истицала три одбрамбена одсека:

— *десни одсек*, који се протезао у облику лука од села Ковачи до села Милочај, на линији село Ковачи — село Врба — село Витановац — источне и североисточне падине Котленика — Чемерница (т. 487) — село Милочај, бранила је 7. СС дивизија „Принц

Еуген.". Тежиште одбраије било је на иравцу Трстеник — Краљево, којим води главна комуникација у долини Западне Мораве;⁴²

— *средњи одсек*, од Катленика до реке Чемернице, на линији Велики врх — Марково брдо — јужни део села Бресница — село Мојсиње — село Прељина, бранила је *Борбена група „Фишер“*, затварајући правце који у рејон Чачка изводе из рејона Кнића и Горњег Милановца;⁴³

— *леви одсек*, од реке Чемернице до села Видова, бранила је *Борбена група „Зонтаг“*, затварајући правце који у рејон Чачка изводе из рејона Горњег Милановца и Ваљева.⁴⁴ Четвртог новембра команду над овим одсеком преузео је Штаб 104. ловачке дивизије.

Укупна јачина немачких снага износила је преко 14.000 војника.⁴⁵

Према овим немачким снагама дејствовале су снаге НОВЈ и Црвене армије, и то:

— 23. српска дивизија (7, 9. и 14. српска и 1. југословенска бригада), на линији: село Видова — село Пријевор — село Вранићи;

— 51. пук и артиљерија 93. дивизије Црвене армије према селу Прељина, а остале јединице 93. дивизије у долини Љига и Колубаре;

— 17. ударна дивизија (2. крајишка, 6. пролетерска источно-босанска и 15. мајевичка бригада), на линији: северни део села Мојсиње — село Бресница — село Бумбарево Брдо — село Жуње — село Пајсијевић;

— 2. пролетерска дивизија (3. и 6. српска и 4. црногорска пролетерска бригада), на положајима: Мала Борча (к. 509) — Чемерње (к. 467) — село Витковац — село Чукојевац — село Врба (к. 227)

— Голетар (к. 277) — Кава (к. 550); — с. Трешњари — ман. Жича;

— 223. дивизија Црвене армије, са 524. (?) и 1041. пуком на Котлену и према селу Врби, а са артиљеријом у рејону села Вранеша.

Штаб 68. стрељачког корпуса налазио се у Крагујевцу, а Штаб 14. корпуса у Параћину, док се Главни штаб НОВ и ПО Србије налазио у Нишкој Бањи.

Укупно бројно стање јединица НОВЈ око 20.500 бораца, док бројно сатње јединица Црвене армије није познато.⁴⁶

Основна замисао — намера Главног штаба НОВ и ПО Србије и Штаба 68. стрељачког корпуса Црвене армије била је да се нападним дејствима јединица НОВЈ и Црвене армије одсече Краљево од Рашке и Чачка пресецањем комуникација у долини Ибра и у долини Западне Мораве, а затим, да се ослободе Краљево и Чачак.⁴⁷

Штаб 1. пролетерског корпуса, 1. новембра, обавестио је Штаб 17. дивизије да је 17. дивизија стављена под команду Главног штаба НОВ и ПО Србије. Од тада Главни штаб Србије, по први пут, непосредно командује свим јединицама НОВЈ на краљевачком мостобрану, и то: 2. пролетерском и 17. ударном дивизијом непосредно, а 23. дивизијом преко Штаба 14. корпуса. Ангажовањем 23. дивизије и увођењем у руковођење борбеним дејствима и Штаба 14. корпуса, руковођење борбеним дејствима јединица НОВЈ постаје сложеније, али и успешније. Планирање и садејство између једини-

ца НОВЈ и Црвене армије изводи се на нивоу Главног штаба НОВЈ и Штаба корпуса Црвене армије.

Од 31. октобра до 2. новембра изведен је напад на сектору Чачка на фронту Пријевор — ЈБубић у којем су ангажоване 1. југословенска бригада, 14. бригада 23. дивизије, 266. пук 93. дивизије 68. корпуса. Али, иако су јединице НОВЈ и Црвене армије овладале делом непријатељских положаја нису успеле да пресеку комуникације Чачак — Пожега, због снажног отпора немачких снага.⁴⁸

На сектору Краљева одустало се од планираног напада јер су се повукле јединице Црвене армије ради смене, па је 2. пролетерска дивизија прешла у одбрану.

Ради појачавања снага на сектору Краљева и скраћивања фронта 2. пролетерске дивизије, по наређењу Штаба 14. корпуса, од 2. новембра, тамо је упућена 25. српска дивизија.⁴⁹ Она је из рејона Пожаревца извршила марш преко Крагујевца и Груже и 13. новембра посела положаје: са 16. и 18. бригадом на Котленику и код села Витановца, а са 19. бригадом на одсеку Врба — Драгосињици. У рејону села Трговиште положаје је посео 226. пук, а од Западне Мораве до села Врбе 1041. пук 223. дивизије 68. корпуса Црвене армије. Тиме је скраћен фронт 2. пролетерске дивизије на одсек село Врба — Матарушка Бања, а њена 3. бригада повучена у резерву.⁵⁰

Седмог новембра је Главни штаб НОВ и ПО Србије потчинио 2. пролетерску дивизију Штабу 14. корпуса, а од 17. и 23. дивизије формирао је привремену оперативну групу под командом Штаба 17. дивизије. Ту улогу је до тада имао Штаб 14. корпуса.

Када су немачке јединице из Чачка, уз садејство оних са мостобрана код Вишеграда, продрле преко Пожеге у Ужице постојала је могућност да усмере даљи продор преко Косјерића ка Ваљевоу и Зворнику ради проширења зоне извлачења Групе армија „Е“ или угрожавања десног бока и позадине 23. ударне дивизије на положајима северно од Чачка. Због тога је Главни штаб НОВ и ПО Србије, на интервенцију Врховног штаба НОВ и ПОЈ, упутио 45. српску дивизију⁵¹ на просторију јужно од Ваљева са задатком да затвори правац Ужице — Ваљево и спречи Немцима продор ка Ваљеву.⁵²

Са просторије Параћин — Нуприја — Јагодина, 45. дивизија је извршила марш преко Крагујевца, Горњег Милановца, Љига и Ваљева и стигла на простор северно од Ужица. Одатле су њене јединице 19. новембра, биле распоређене: 20. бригада на улазу у Честобродички теснац, 23. бригада на Грујином камену (8 км јужно од Косјерића), 24. бригада са 2. и 3. батаљоном у селу Јакаљ (8 км источно од Рогачице) и селу Сеча Река (6 км источно од села Јакаљ), 1. батаљон на простору ЈБубовије и 4. батаљон у Ваљеву.

Тиме је, до 20. новембра, на фронту Краљево — Ужице зашршено појачавање и прегруписивање јединица 14. корпуса НОВЈ и 68. корпуса Црвене армије, тако да је сада у првој борбеној линији било пет дивизија НОВЈ, четири НОП одреда (Ибарски, Краљевачки, Чачански и Ужички), укупне јачине око 52.186 бораца⁵³ и делови две дивизије 68. корпуса (93. и 223. дивизије), чије бројно стање људства није познато. Свака од тих дивизија у просеку је држала око 20

км фронта. То је било крајње неповољно у поређењу са стањем и могућностима непријатеља, чије су се снаге налазиле у добро брањеним упориштима: Краљево, Чачку, Пожеги и Ужицу.

У то време и Немци су учинили неке промене у свом борбеном распореду. Поред осталог, V долину Западне Мораве довели су и један тенковски батаљон, а 12. новембра корпус „Барон П. Милер“ је преименован у 34. армијски корпус за нарочиту употребу. Командно место Штаба Групе армија „Е“ је 15. новембра премештено из Старог Трга код Косовске Митровице, у Сарајево. Одатле је генерал-пуковник Александар ЈТер, истога дана, наредио да 34. корпус одсудно држи мостобран код Краљева све док се не заврши покрет јединица које притичу из 91. армијског корпуса, али, независно од тога задатка, треба да 2. оклопној армији што пре упутити делове из састава свог корпуса комуникацијом Ужице — Зворник или Ужице — Вишеград — Подроманија — Зворник или Ужице — Сарајево — Брод, зависно од развоја ситуације. После евакуације Краљева да се 34. корпус повуче у Ужице. Истовремено треба да обезбеђује на Дрини одсек од Рогачице до Дрињаче. Два дана касније, 17. новембра, Команда Групе армија „Е“ наредила је штабовима 34. и 91. армијског корпуса да предузму рушење железничке пруге на комуникацији Косовска Митровица — Краљево.

Командант 34. армијског корпуса наредио је 17. новембра, да се 12. тенковски батаљон премести из Краљева у рејон Чачка. Сутрадан, 18. новембра, Милер је наредио 7. СС дивизији да упорно држи положаје код Краљева, регулише маршевске покрете преко Краљева, затвори правце Ушће — Краљево, евакуише складиште, поруши одређене објекте и др. Штаб 11. ваздухопловне пешадијске дивизије известио је команданта 34. корпуса да се са командним местом налази у Чачку и намерава да се пребаци у Рогачицу.⁵⁴

Двадесетог новембра Команда Групе армија „Е“ наредила је Штабу 34. армијског корпуса да се рушење аеродрома у Краљево и свих постројења на њему изврши четири дана пре предвиђене евакуације Краљева.⁵⁵

Јединице 34. армијског корпус/са држале су одбрамбене положаје на линији: Крушевица — Трешњари — Врба — Витановац — Шумарице — Сирча — Опланићи — Котленик — Тавник — Бресница — Бечањ — Мојсиње — Љубић — Миоковци — Пријановићи — Клик — Трудићи. На тим положајима Немци су имали четири дивизије и седам борбених група јачине пука, укупне јачине око 60.000 војника,⁵⁶ од којих је око 20.000 стално било на положајима.

Приликом разматрања коначног груписања снага, 22. новембра, на нивоу команданта Југоистока, закључено је да Група армија „Е“ треба да преда што више снага из свог састава 2. оклопној армији, чије би се упућивање на север извршило следећим редом: прво делови 1. брдске дивизије, затим главнина 117. ловачке дивизије, остаци 7. СС дивизије „Принц Еуген“, остаци дивизије „Скендербег“ и на крају 11. ваздухопловне пољске дивизије.⁵⁷

Ослобођење Краљева и Чачка

Полазећи од процене да се немачке јединице са фронта Краљево — Чачак — Пожега повлаче на запад према Ужицу и Сарајеву, као и да нема изгледа да имају још неке „озбиљне снаге на југу" и да се не би пустило да се Милерова групација неометано повлачи на запад, штабови 68. стрељачког корпуса и 14. корпуса одлучили су да у заједничком садејству, ангажујући све расположиве снаге, то онемогуће.

Основна замисао је била да главни удар изведу три пука Црвене армије (пешадијски, артиљеријски и пук „каћуша") нападом у рејону железничке станице Јеминска стена ради пресецања комуникације Пожега — Ужице и по могућности заузимање Пожеге, а помоћна дејства да се изведу демонстративним нападима на Чачак и Краљево, за везивање немачких снага и тиме олакша пресецање комуникације код Пожеге. Почетак напада планиран је: на сектору Пожега — Чачак 18, а на сектору Краљево 19. новембра. У том циљу дивизијама су постављени следећи задаци:

— 45. дивизија да избије на линију: Јелен До — Пониковица — Врањани — Глумач и одатле главним снагама напада (врши притисак) према Ужицу ради обезбеђења десног бока јединица Црвене армије које нападају у рејону железничке станице Јеминска стена;

— 23. дивизија да обезбеђује леви бок јединица Црвене армије које нападају у рејону Јеминска стена, дејствујући на непртлатеља који се налазио на положајима: Тучково — Овчарско-кабларска клисура — Пријевор, и то: са једном бригадом са положаја Папратиште — Каменица — Тучково, а са две бригаде са положаја Горња Горовница — Миоковци;

— 17. дивизија да са својих положаја Прељина — пл. Котленик врши притисак на непртатељске снаге које су се налазиле у одбрани на линији: Чачак — Мојсиње — Мрчајевци — Бресница — Гунпати пади њиховог привлачења и везивања за себе, како би се онемогућило да се ангажују према Пожеги или према Краљеву;

— 25. дивизија да се са две бригаде пребаци на одсек Врба заједно са 2. пролетерском дивизијом и тедним т/ком Црвене армије, пресече комуникацију која води од Краљево на шг и офанзивно дејствује на Краљево. а једну бригаду да ангажује иа комуникацију према Коагул'евцу, ради обезбеђења правца према Крагљевцу и извођења напада на непријатељске снаге на линији Оиланићи — ТТТумарице;⁵⁸

— 2. пролетерска дивизија да са својим снагама и са две бригаде 25. дивизије, фопмипашћи једну лшарну грш/г. која ће са те дининама 223. дивизије 68. корпуса пресећи комуникацију која води на југ и офанзивно дејствовати према Краљеву. Два дана касније (19. новембра), због појачања немачких снага на сектору Краљево, наређено је да читава 2. пролетерска и 25. дивизија избију на Ибар и литсвидирају немачке снаге с обе стране Ибра, а затим да форсирају Ибар и нападају на Краљево с југозападне стране. Почетак напада одложен 1*е за 20. новембар;

— *Ибарски НОП одред* да изврши пресецање комуникације Краљево — Рашка на најпогоднијим местима, са задатком затварања ове комуникације према Краљеву;

— *Ужички НОП одред* стављен је под команду Штаба 45. дивизије, са задатком да се пребаци на комуникацију Чачак — Гуча, а затим на просторију јужно од Ужичке Пожеге и повеже са *Краљевачким НОП одредом* који се налазио на пл. Јелици и заједнички дејствују на комуникацијама: Пожега — Чачак и Краљево — Гуча — Ивањица.⁵⁹

Штаб 68. корпуса Црвене армије наредио је:

— *93. стрељачкој дивизији* да пресеке и затвори комуникацију Чачак — Пожега на сектору Пријановићи — Бјелошевац, с тежњом да ликвидира непријатеља у Пожеги;

— *223. стрељачкој дивизији* да напада: са два пука правцем Трговиште — Поповићи — Адрани — Мусина Река, а са једним пуком правцем Врба — Краљево садејствујући јединицама 2. пролетерске дивизије у нападу на Краљево.

Врховни штаб НОВ и ПОЈ сагласио се са планом и, 20. новембра, наредио Главном штабу НОВ и ПО Србије да у саветству са јединицама Црвене армије предгзме мере да се испресецају, а потом ликвидирају немачке снаге у захвату Ибра и Западне Мораве.⁶⁰

Потчињавањем Штабу 14. корпуса, поред 2. пролетерске, и 17. ударне дивизије обједињено је руковођење борбеним дејствима свих пет дивизија НОВТ на нивоу оперативне команде ранга корпуса. На десном крилу — 45. дивизија одржавала је везу са 28. дивизијом, а 23. « 17. дивизија и даље су чиниле оперативну групу под командом Штаба 17. дивизије. На левом крилу бобоног распореда налазио се Ибарски НОП одред који је потчињен Штабу 2. пролетерске дивизије, као и, у извесном смислу, 25. дивизија.

Из напред изнетог види се да су постојали сви неопходни услови за извођење нападне операције снагама 14. корпуса НОВЈ и 68. корпуса Црвене армије против немачког 34. армијског корпуса за нарочитг употребу.

Међутим, отпти напад није изведен у планирано време, јер се од 19. до 23. новембра морало извршити прегруписивање снага на сектору између Чачка и Пожеге и између Краљева и Ушћа, с тежњом пребацивања на леву обалу Ибра и одсецања краљевачке непријатељске групације од Чачка: делови 93. дивизије, 45. и 23. дивизије заузели су положаје за избијање на комуникацију Чачак

— Пожега; две бригаде 25. дивизије померале су се на одсек Западна Морава — Рибница, који су до тада држале јединице 2. пролетерске дивизије.

Ноћу 23/24. новембра јединице 45. дивизије и 93. дивизије 68. корпуса извршиле су напад према Ужицу и Пожеги и 24. новембра ујутро овладале линијом: Бановица (к. 673) — Металка — Ралетићи (к. 623) — ЈТелићи (к. 550) — М. Црнокоса (к. 698) — Бобија (к. 696) — Миљковица — Средње брдо (к. 559) — село Пријановићи. Непријатељ је пружао жилав отпор и вршио противнапде. Јединице 17. дивизије потисле су непријатеља са западних пади-на Котл^ника и заузеле североисточни део села Тавник и ЈТаћевци

и северни део Бреснице. Две бригаде 2. пролетерске дивизије протерале су непријатеља са десне обале Ибра, избиле на комуникацију Краљево — Ушће на делу село Замчање — село Церје и потпуно укочили непријатељски саобраћај долином Ибра.⁶¹

Међутим, Немци су успели да (од 20. до 24. новембра) из долине Ибра доведу на краљевачки сектор мостобрана делове 11. ваздухопловне пољске дивизије, делове 967. тврђавске бригаде, 58. противавионски пук и 639. самостални артиљеријски дивизион. Истовремено они су са краљевачког сектора извукли и упутили у рејон Пожеге, Ужица и према Љубовији: делове 1. брдске дивизије, 749. пук 117. ловачке дивизије, борбену групу „Скендербег“, 87. лан-десшицен пук и борбену групу „Харт“.

Трећа српска бригада 2. пролетерске дивизије форсирала је, 24. новембра, Ибар на одсеку између Матарушке Бање и Матаруга и пресекла комуникацију Рашка — Краљево, а тиме и запретила извлачење немачких колона ка Краљеву.

Командант 34. армијског корпуса издао је, 25. новембра, заповест за повлачење 7. СС дивизије „Принц Еуген“ и Борбене групе „Фишер“ са сектора Краљево — Чачак на положаје код Пожеге, које је требало да почне падом мрака 27. новембра. Затим је од Команде Групе армија „Е“ затражено да се повлачење одложи за 48 сати, јер је висок водостај порушио мост западно од Чачка. Због тога, због пресецања комуникације у долини Ибра, као и због застоја V повлачењу 21. и 91. армијског корпуса, одобрено је да напуштање Краљева отпочне 29. новембра 1944. године.

Пошто је Немцима успело да, 27. новембра, отворе пут долином Ибра, зачеле маршевске колоне која се кретала из Рашке, прошло је 27/28. новембра кроз Краљево. Исте ноћи је Штаб 34. армијског корпуса наредио хитно извлачење јединица из долине Ибра и из Краљева. Заштитница са положаја Церје — Добре стране — Маглић, повукла се 28. новембра према Краљеву. Затим су се јединице 7. СС дивизије повукле са десне обале Ибра у простор Краљева, поставиле минска поља на свим важнијим правцима, порушиле мостове и, најзад, отпочеле евакуацију града. За то време је Борбена група „Фишер“ чврсто држала положаје на левој обали Западне Мораве, на одсеку село Мрчајевци — село Мојсиње, а 104. ловачка дивизија у рејону Чачка.

Истовремено са повлачењем 7. СС дивизије наступала је ка Краљеву 2. пролетерска дивизија, а 25. дивизија са 18. и 19. бригадом прешла је реку Ибар, и усмерила дејства ка селу Каона ради ликвидирања четника и садејства 2. пролетерској дивизији. У уличним борбама са заштитницама 7. СС дивизије у току дана и по паду мрака 28. новембра, 3. и 4. бригада 2. пролетерске дивизије, уз садејство 223. дивизије Црвене армије, успеле су да ослободе Краљево.⁶²

Седма СС дивизија, која се повукла ка Чачку, била је прихваћена од 104. ловачке дивизије, која је већ обезбеђивала и извлачење зачелних делова 11. ваздухопловне пољске дивизије, а потом и јединица Борбене групе „Фишер“.

Сутрадан, 29. новембра, када је 17. дивизија заузела село Мрчајевци и село Мојсиње, Штаб 14. корпуса НОВЈ усмерио је 25. дивизију преко пл. Јелице ка пл. Овчару и реци Моравици, 2. пролетерску дивизију десном, а 17. дивизију левом обалом Западне Мораве ка Чачку; 45. и 23. дивизији стављено је у задатак да дејствују на правац одступања немачких снага: Ужице — Бајина Башта — Љубовија.

Продирући према Чачку, 2. пролетерска дивизија је са 3. и 6. бригадом, од 30. новембра до 2. децембра, водила тешке борбе против 104. ловачке дивизије на положајима село Заблаће — село Јежевица, а потом код села Атеница, одакле је истог дана, по паду мрака, продрла у Чачак и, у садејству са 17. и 23. дивизијом, које су нападале са севера ослободила варош. Немци су се из Чачка повукли према Пожеги и Гучи. Дејствујући лево од 2. пролетерске дивизије, 25. дивизија је за то време ослободила Каону, Ивањицу и Гучу и продужила ка Овчару и Крстацу.

Борбе за ослобођење западне Србије

Из Чачка је 2. пролетерска дивизија наставила наступање долином Западне Мораве према Пожеги и 3. децембра избила у Овчарско-кабларску клисуру испред које су Немци посели положаје на линиш: Овчар — Крстац — Милићево Село — Годовик — Роге. Истовремено 45. дивизија, са Ужичким НОП одредом, наступала је према комуникацији Пожега — Ужице — Љубовија; 17. дивизија била је у покрету од Чачка према Косјерићу, а 23. дивизија нападала је са севера на Пожегу.⁶³

Врховни штаб НОВ и ПОЈ је, 3. децембра, наредио Главном штабу Србије да се од 14. корпуса (23, 25. и 45. дивизија) и 17. и 28. дивизије формира *Јужна оперативна група дивизија*^м под командом команданта Главног штаба НОВ и ПО Србије. Задатак ове групе био је да форсира Дрину и дејствује правцем Зворник — Тузла — Добој, ради спречавања повлачења немачких 1^е единица ка Брчком, а затим и онемогући њихово пристизање на Сремски фронт.

Међутим, Главни штаб НОВ и ПО Србше оплучио је да за прво време 2. пролетерска и 25. дивизија наставе борбе против 34. армијског корпуса према Пожеги и Ужицу, а 45. и 17. дивизија да дејствују према Љубовији и постепено се оршентису у рејон Лознице, док је 23. дивизију одмах упутио преко Ваљева у Крупањ.

Због потребе да се моторизовани делови усмере бољим путем преко Вишеграда, као и да би се делови 297. и 181. пешадијске дивизије упутили у састав својих дивизија, које су се повлачиле из Албаније преко Црне Горе, извлачење 34. армијског корпуса из рејона Ужица према Дрини изведено је у две колоне, и то:

— правцем Ужице — Рогачица — Зворник: 11. ваздухопловна пољска дивизија, делови 117. ловачке дивизије, делови 104. ловачке дивизије и делови (остаци) 7. СС дивизије, код командом генерал-потпуковника Хартвига фон Лудвигера (Нагш1§ ГисЈиадег);⁶⁵

— правцем Ужице — Добрун — Вишеград: борбена група „Скендербег“, моторизовани делови 11. ваздухопловне пољске дивизије и бивша борбена група „Фишер“ (пуковска борбена група 297. и пуковска борбена група 181. пешадијске дивизије), под командом генерал-лајтнанта Адолфа Фишера. Борбена група „Скендербег“ и моторизовани делови 11. ваздухопловне пољске дивизије требали су да продру преко Вишеграда — Соколца — Власенице у рејон Јање; док су борбене групе 297. и 181. пешадијске дивизије требале да код Добруна сачекају прелазак својих дивизија које су долазиле из Албаније преко Црне Горе.⁶⁶

Њихове зачелне јединице — 104. ловачка дивизија, борбена група „Бургемајстер“ и 67. ландесшицен пук — браниле су Пожегу на линији Ариље — Крстац — Овчар — Каблар — Лорет, а борбена група „Харт“ на положајима село Тврдићи — Пониквица (североисточно од Ужица); 11. ваздухопловна пољска дивизија обезбеђивала је мостобран код Љубовије, а борбена група „Скендербег“ пребачена је у Вишеград.

Пошто је пут Ужице — село Дуб — Рогачица био угрожен дејствима 23. и 24. бригаде 45. дивизије, Штаб 7. СС дивизије, која се још налазила у Ужицу, упутио је, 4. децембра, свој 14. пук из Ужица преко Јелове горе ка Варди са задатком да као десна побочница обезбеђује извлачење осталих јединица из Ужица ка Љубовији. До краја дана (4. децембра) 14. пук је успео да потисне 23. и 24. бригаду и да избије на Варду, где је задржан. Нападан више пута у току ноћи 4/5. децембра 14. пук напустио је 5. децембра Варду и повукао се ка Рогачици и Љубовији.

У међувремену на ту просторију стигла је 17. дивизија — 2. крајишком бригадом на одсек село Дуб — Бајина Башта, 6. источнобосанском бригадом V рејон села Кондер (7 км источно од села Дуб), и са 15. мајевичком бригадом у рејон села Мијатовићи (6 км северно од Ужица). Тиме су били угрожени немачки одсупни правци Ужице — Бајина Башта и Ужице — Рогачица. Након жестоких борби 17. дивизија је приморала Немце да више не користе ове правце, већ су се повлачили комуникацијама од Ужица ка Вишеграду, па је 17. дивизија 7. децембра усмерена ка ЈТозници.

Због усмеравања 17. дивизије ка комуникацији Ужице — Рогачица и 23. дивизије ка Крупњу, за даља дејства према Пожеги остале су само 2. пролетерска и 25. дивизија, па је извршено померање јединица ових дивизија: 6. српска бригада заузела је положај село Честобродица — село Лорет, 3. српска бригада је посела положаје у продужењу (западно) између реке Лужнице и Добрињске реке (северозападно од Пожеге); 25. дивизија је 16. бригадом посела положаје на десној обали Бјелице, 18. бригадом положаје западно од Гуче, а 19. бригадом посела је положаје у рејону Ариља. Дејствујући са ових положаја, од 5. до 9. децембра 2. пролетерска и 25. дивизија водиле су жестоке борбе против Немаца, посебно на североисточним падинама Благаја, западно од Ариља, и на Крстацу.

Када су Немци, 11. децембра, почели постепено да се повлаче са простора Пожеге, 2. и 25. дивизија пратиле су их нападним

дејствима. Тако је 6. бригада 2. пролетерске дивизије 12. децембра избила на доњи ток Скрапежа, а 25. дивизија је заузела Крстац и Благај. Затим се 6. бригада, 13. децембра, пробила у Пожегу и, водећи уличне борбе против заштитнице 104. ловачке дивизије, ослободила град. Продужујући напад 2. пролетерска дивизија је са 6. бригадом избила пред Ужице до села Тврдићи и села Горјани, а са 4. бригадом на Карађорђевог плана; истовремено 25. дивизија је са 16. и 18. бригадом избила до села Збојишница (јужно од Ужица). Ужице су држали 724. пук 104. ловачке дивизије и борбена група „Харт“, под чијом заштитом је вршено даље повлачење Немаца ка Вишеграду.

Када су Немци проширили мостобран код Вишеграда на исток до села Добрун, 104. ловачка дивизија је ноћу 15/16. децембра предузела извлачење са положаја источно од Ужица, па је 2. пролетерска дивизија 16. децембра ушла у Ужице. У повлачењу Немци су се задржали у селу Кремна да би обезбеђивали извлачење јединица 91. армијског корпуса из Санџака преко раскрснице код села Добрун.

По наређењу Врховног штаба, од 12. децембра, 45. дивизија је упућена према Крупњу, а за дејства против немачког мостобрана код Љубавије усмерена је 23. дивизија, која је у борбама од 12. до 15. децембра, успела да овлада овим мостобраном, који је држала 7. СС дивизија.⁶⁷

Док су се водиле борбе у долини Ибра и Западне Мораве, правцем Нови Пазар — Сјеница — Прибој — Вишеград, под заштитом борбене групе „Шојерлен“,⁶⁸ повлачио се 91. армијски корпус.⁶⁹ Истовремено тим правцем повлачиле су се и 1. аке четничке снаге из Србије, које су ометале борбу јединица НОВЈ против Немаца. Због тога су се Немци кретали тим правцем са мање сметњи, јер на њихово повлачење нису могле битно утицати јединице 37. дивизије, Милешевски, Сјенички и 2. санџачки НОП одред 2. корпуса НОВЈ, као ни јединице 22. дивизије 13. корпуса НОВЈ, које су наступале од Рашке ка Новом Пазару.

Водећи борбе против немачких заштитничких делова и четника, Ибарски НОП одред је ослободио Рашку 28. новембра, а заједно са 8. бригадом 22. дивизије Нови Пазар 30. новембра; јединице 37. дивизије и Санџачки НОП одред ослободили су Пријепоље 10. јануара, а Прибој 12. јануара 1945. године.⁷⁰

Овим последњим борбама у југозападној Србији и Санџаку завршено је чишћење овог дела територије Србије и њено потпуно и коначно ослобођење од наци-фашистичког окупатора.

З а к љ у ч а к

Када је дошло до спајања јединица 1. армијске групе НОВЈ са јединицама 3. украјинског фронта Црвене армије, 11. октобра 1944. године, код Велике Плане, командант Југоистока фелдмаршал Максимилијан Вајкс морао се одрећи намере да на Великој Морави успостави ново јужно крило немачког источнoг фронта. Истовремено

Група армија „Е" је, уместо спајања са Армијском групом „Србиг" на Великој Морави и стварања заједничког фронта (100.000 + 300.000 = 400.000 војника) према 3. украјинском фронту, морала да убрза темпо повлачења са југа на северозапад „уз безобзирно напрезање људства и материјала до крајности, да би себи одржала отвореним путеве Велес — Скопље — Митровица — Краљево — Ужице — Вишеград и Митровица — Нови Пазар — Пријепоље — Вишеград", ⁷¹ а делом снага морала се пробијати знатно тежим правцем преко Скадра и Никшића ка Сарајеву.

Од тада је за Команду Југоистока и за Команду Групе армија „Е" обезбеђење повлачења, прихват и пребацивање снага Групе армија „Е" у Босну, а затим северно од Саве ради пружања помоћи Групи армија „Ф" на Сремском фронту и у Мађарској, то је био најважнији задатак, а краљевачки мостобран оперативна просторија од које је тај успех највише зависио.

Ради обезбеђења — стварања услова за уредно повлачење својих трупа Штаб Групе армија „Е", који се од 14. октобра налазио код Косовске Митровице, формирао је три борбене групе ранга дивизије или корпуса, и то:

— ради обезбеђења десног бока, формиран је Штаб са генерал-мајором Ерихом Шолцом (Erich Schölg) на челу, који је са борбеном групом „ЈТангер" затворио правац од Прокупља према Подујеву, а са борбеном групом „Бједов" код Бујановца затворио је правац према Гњилану и Приштини; међупростор између тих група бранио је са око 6.000 албанских квислинга — балиста са Косова;

— ради обезбеђења одступнице — правца повлачења долином Ибра и Западне Мораве преко Краљево, Чачка, Пожеге, Ужица ка Вишеграду и Љубовији, импровизиран је и ангажован Штаб са генерал-лајтнантом Фридрихом Вилхемом Милером на челу, који је формирао борбену групу која је постепено нарасла на корпус „Барон ф. Милер" — 34. армијски корпус за нарочиту употребу;⁷²

— ради обезбеђења правца: Рашка — Нови Пазар — Сјеница — Вишеград ангажован је Штаб са генералом авијације Хајном Шојерленом на челу истоимене борбене групе.

После ослобођења Београда, Поморавља и Крагујевца јединице Црвене армије су отишле на будимпештанско-бечки правац, осим 68. стрељачког корпуса који је задржан у Србији — према краљевачком мостобрану, а јединице НОВЈ су тежиште борбених дејстава пренеле у Срем и на простор доњег и средњег тока Западне Мораве и долину Ибра.

Избијањем јединица Групе армија „Е" на Косово и Метохију, а затим и на краљевачки мостобран и даље њихово кретање комуникацијом Краљево — Чачак — Пожега — Ужице за Вишеград и Љубовију, створено је ново оперативно подручје — оперативна просторија. Она се налазила на североисточном крилу и боку Групе армија „Е", са тачком „притиска у домену команданта Југоистока", што значи да је била саставни део борбених дејстава стратегијског значаја.

Држањем Краљево и Чачка 34. армијски корпус обезбеђивао је Групи армија „Е": одступницу долином Ибра и Западне Мо-

раве у правцу Босне, коришћење и евакуацију складишта материјалних залиха која су се налазила у Крагујевцу и Краљеву и експлоатацију железничког чвора у Краљеву преко кога је текао саобраћај пругом Косовска Митровица — Рашка — Краљево — Чачак — Ужице — Вишеград — Сарајево, једином на коју се могла ослонити Група армија „Е“.

Овлашћен да може ангажовати и пролазеће јединице ради парирања дејствима јединица НОВЈ и Дрвене армије, генерал Милер је у току целог времена постојања краљевачког мостобрана — фронта користио све могућности како би бројно стање борбених делова постојећих и долазећих јединица попунио до потребне формације. Поступајући тако, као и пристизањем појачања упућених од стране Штаба Групе армија „Е“, бројно стање Милерових снага стално је расло — од 14.000 војника, колико је имао 29. октобра, на 23.500 војника 6. новембра и на око 60.000 војника 16. новемор[^]. Иако из редова свих видова и родова, ти војници који су имали велико ратно искуство, били добро наоружани и веома вешти у руковању оружјем и у извођењу свих борбених активности — спремни да погину али да се не предају јединицама НОВЈ и Дрвене армије, испољили су велику упорност и издржљивост у даноноћним борбама.

Са друге стране, јединице 14. корпуса НОВЈ, уз садејство јединица 64. и 68. стрељачког корпуса Црвене армије (до ослобођења Краљева), успешно су обезбеђивале извођење *Београдске операције*. Међутим, оне нису биле довољно јаке и способне да савладају 34. армијски корпус и спрече повлачење делова Групе армија „Е“ долином Ибра и Западне Мораве, па се покушај заузимања Краљева из покрета, као и неколико напада код Краљева, Чачка и Пожеге, завршило без значајнијих успеха, да би се на крају дејства свела на одбрану достигнутих положаја, односно фронтално потискивање непријатеља ка Дрини. Више се и није могло очекивати од 14. корпуса, чије је бројно сатње крајем октобра било 20.500 људи, а око 20. новембра око 52.000, од којих су две трећине чинили тек нристигли новомобилисани, неискусни и необучени и слабо наоружани борци. Уз то, треба имати у виду да се 68. корпус није одлучно ангажовао, јер је његова улога у односу на 57. армију, која је дејствовала у београдској операцији а затим у Војводини, била да јој обезбеди леви бок и позадину и да буде резерва.

Реалније могућности да се спречи немачко повлачење постојале су једино на ибарском правцу, да се одлучније ангажовала бугарска 2. армија, која је располагала са четири пешадијске и коњичком дивизијом и једном тенковском бригадом. Те су јединице биле добро наоружане и опремљене, али нису биле спремне да се одлучно туку против Немаца доскорашњих им савезника. Зато су дејства бугарске 2. армије била спора и неодлучна и она се углавном задовољила тактичким успесима у фронталном потискивању немачких побочничких осигурања и заштитница. То је у многоме олакшало — омогућило Групи армија „Е“ да се, упркос осетним губицима у људству и материјалу, организовано повуче у Босну.

Међутим, набачена на више-мање брдско-планинске и слабо комуникативне правце западне Србије, Санџака и Црне Горе, Група

армија „Е“ била је сва ангажована сопственим спасавањем од уништења и изгубила је пуно у времену, због чега није могла да испољи свој утицај на остале фронтове, управо у време када је Немцима свуда недостајало снага, посебно на батинском мостобрану, због чега су тамо морали довлачити своје јединице из северне Италије и из дела Словеније.

Иако су се борбе водиле на западно-моравском правцу свакодневно, немачке јединице су се постепено извлачиле према Дрини, а одатле, са великим закашњењем, је један део њих упућен правцем Вишеград — Сарајево, а део правцем Вишеград — Соколац — Зворник — Брчко и даље на Сремски фронт или према Драви; од 350.000 војника Групе армија „Е“, око 70.000 се пробило правцем Краљево — Ужице — Зворник и Ужице — Вишеград, преко Дрине у Босну.

Пошто је прихватио зачелне јединице Групе армија „Е“, 34. корпус почео је и сам да се постепено извлачи, крајем септембра, према Дрини, под притиском дивизија 14. корпуса, које су постепено ослобађале: Краљево, Чачак, Пожегу, Ужице, Љубовију и др. места.

Ослобађањем Србије створена је стална слободна територија и стабилна позадина, што је омогућило да се успостави непрекидан и чврст фронт према немачким снагама у Срему, а затим и у осталим деловима Југославије.

Тако, док су главне снаге НОВЈ и 3. и 2. украјинског фронта Црвене армије, ослобађале Београд и дејствовале у Војводини, јединице НОВЈ на територији Македоније, Косова и Метохије, западне Србије и Црне Горе водиле су борбе са снагама Групе армија „Е“, која се из Грчке и јужне Албаније повлачила ка централним деловима Југославије. Дејства ових јединица НОВЈ представљала су део Јединственог стратегијског плана Врховног штаба НОВ и ПОЈ који је имао за циљ тучење окупаторских и квислиншких снага и ослобођење источних делова Југославије, како би се створили услови за предузимање операција за коначно ослобођење читаве Југославије.

НАПОМЕНЕ

1. Други светски рат (Преглед ратних операција), кн>. 4, ВИИ, Београд, 1967, стр. 267—272.
2. Петар Вишњић, Операције за ослобођење Србије 1944, ВИИ, Београд, 1972, стр. 12—14.
3. У Војводини на подручју Бачке и Барање налазила се мађарска једна комплетна и три некомплетне дивизије (1. коњичка, 13, 14. и 15. пешадијска дивизија), као и делови 4. и 5. корпуса; Ослободилачки рат народа Југославије, ВИИ, књ. 2, стр. 249—254.
4. Петар Вишњић, Ослобођење Србије, стр. 26—28.
- 5- У југоисточној Србији се, тада налазила група од пет дивизија (21, 22, 23, 24. и 25.) под командом Главног штаба НОВ и ПО Србије.
6. Петар Вишњић, Ослобођење Србије, стр. 28—29.
7. Штаб Прве армијске групе сачињавали су: командант генерал-лајтант Пеко Дапчевић, политички комесар пуковник Мијалко Тодоровић, начелник штаба потпуковник Саво Дрљевић; Петар Вишњић, Ослобођење Србије, стр. 163.

8. Петар Вишњић, Ослобођење Србије, стр. 123—125.

9. Петар Вишњић, Ослобођење Србије, стр. 178—180.

10. Армијска група „Србија“ настала је почетком октобра 1944. године од преформираних институција војноуправног команданта Југоистока, под командом генерала пешадије Густава Фелбера. У састав Ардијске групе „Србија“, поред немачких и недињевих снага које су се тада налазиле у Србији, ушле су 92. моторизована бригада, и 118. ловачка дивизија (из 2. оклопне армије), 117. ловачка дивизија, пук „Родос“ и пуковске борбене групе 181. и 297. дивизије (јачине по два батаљона) и један артиљеријски дивизион. Ова армијска група је добила задатак да брани Србију и Банат до доласка Групе армија „Е“, па је требало да успостави два одбрамбена фронта: један од Пирота до Дунава, према 2. и 3. украјинском фронту који су се налазили у ^умунји и Бугарској, а други у северном делу Србије, према јединицама НОВЈ које су се шириле ка Београду и долини Велике Мораве. Петар Вишњић, Ослобођење Србије, стр. 125—128; Зборник докумената НОР-а, том XII, књ. 4, док. 147.

11. Зборник докумената НОР-а, том II, књ. 13, док. 477.

12. Београдска операција, ВИИ, Београд, 1964, стр. 87—102; Петар Вишњић, Битка за Србију, књ. 2, стр. 45—62.

13. Људство 57. и 46. армије бројало је око 190.000 војника. Београдска операција, стр. 91—93.

14. Трећим украјинским фронтом командовао је маршал Иванович Фјодор Голбухин; 57. армијом генерал-лајтант Н. А. Гаген; 64. корпусом генерал-мајор И. К. Кравцов; 68. корпусом генерал-мајор Н. Н. Шкодунович; 75. корпусом генерал-мајор А. 3. Акименко; а 4. гардијским механизованим корпусом генерал-лајтант Иванович Владимир Жданов.

15. Штаб 14. корпуса сачињавали су: командант потпуковник Радивоје Јовановић, политички комесар пуковник Раја Недељковић, начелник штаба потпуковник Светислав Татарац.

16. Београдска операција, стр. 109—125; Петар Вишњић, Битка за Србију, књ. 2, стр. 45—62, 115—122.

17. Продор Јединица Црвене армије у источну Србију почео је 22. септембра 1944. године када су делови 75. стрељачког корпуса прешли Дунав код Кладова и Брзе Паланке, где су наишли на јак немачки отпор.

18. Петар Вишњић, Операције за ослобођење Србије 1944, стр. 260—262.

19. Петар Вишњић, н. д., стр. 211—235.

20. Главни штаб НОВ и ПО Србије сачињавали су: командант генерал-лајтант Коча Поповић, политички комесар потпуковник Мома Марковић, па Милосав Милосављевић, начелник штаба генерал-мајор Рудолф Приморац.

21. Петар Вишњић, н. д., 244—260.

22. У саставу Групе армија „Е“, чији се Штаб налазио у Солуну, били

су:

— 21. *брдски армијски корпус*, са Штабом у Тирани, састава: 181. и 297. пешадијска дивизија;

— 22. *брдски армијски корпус*, са Штабом у Јањини, састава: 104. ловачка дивизија, 964, 966. и 1017. тврђавска бригада и друге мање јединице;

— 66. *армијски корпус*, са Штабом у Атини, састава: 11. ваздухопловна полска, 117. ловачка и 41. пешадијска тврђавска дивизија;

— 91. *армијски корпус*, са Штабом у Солуну, састава: 4. СС полицијска моторизована дивизија, 963. тврђавска бригада, неколико батаљона и око 100 ооалских батерија;

— *Команда тврђаве Крита*, састава: 22. пешадијска дивизија и 133. тврђавска бригада;

— *Команда источног Егеја*, састава: Јуришна дивизија „Родос“, 967. тврђавска бригада и већи број мањих јединица.

Укупно 300.000 — 350.000 војника, добро наоружаних, увежбаних и искусних у свим борбеним активностима.

Под команду Групе армија „Е“ 21. брдски армијски корпус, који се налазио у Албанији, стављен је непосредно пред почетак повлачења. Завршне операције за ослобођење Југославије 1944—1945, ВИИ, Београд, 1957, стр. 151—152.

23. Завршне операције за ослобођење Југославије 1944—1945, стр. 139—140.

24. Зборник докумената НОР-а, том XII, књ. 4, док. 152 и стр. 1165.

25. Зборник докумената НОР-а, том XII, књ. 14, док. 291.

26. Генерал-лајтант Фридрих Вилхелм Милер (РпесЈпчџ \УПеһелт Ми11ег) Је до тада руководио немачком одбрајном у источној Србији.

27. Из Солуна су авионима пребачени један батаљон 22. пешадијске дивизије и један батаљон дивизије „Родос“, а железничким транспортом су стигли 38. противавионски моторизовани пук, 9. батаљон 440. пешадијског пука дивизије „Родос“, 1010. тврђавски пешадоцки батаљон 41. тврђавске дивизије, 448. батаљон за обезбеђење, 1. батерија 654. артиљеријског пука 104. ловачке дивизије и делови 181. и 297. пешадијске дивизије, који су били одсечени од стварног маршевог циља — Београда.

28. Борбена група „Фишер“ названа је по генерал-лајтанту Адолфу Фишеру, који је до тада командовао борбеном групом која је обезбеђивала комуникацију Зајечар — Бор — Иојаревац. Сада је била састава: делови 14. пука 7. СС дивизије; 749. пук 117. ловачка дивизија и око два батаљона 1. брдске дивизије; Петар Вишњић, Операције за ослобођење Србије 1944, стр. 185—186, 208, 22/, 266, 311, 313.

29. Пут и железничку пругу Крушевац — Краљево на јужној обали Западне Мораве онезосеживао је 803. батаљон за обезбеђење, пут Јагодина — Крагујевац онезосеживао је 977. ландесшicen батаљон, а пут и пругу Крагујевац — краљево онезосеживао је 592. ландесшicen батаљон (без 2. и 3. чете); Зборник докумената ГШЈ^а, том XII, књ. 4, док. 152.

30. Зборник докумената, том II, књ. 14, док. 313.

31. Зборник докумената, том II, књ. 14, док. 323.

32. Зборник докумената, том II, књ. 14, док. 324.

33. Састава: 524. пук и један дивизион из 297. пешадијске дивизије, под командом пуковника Бургемајстера.

34. Састава: 359. пук 181. пешадијске дивизије, два батаљона, један дивизион и чета тенкова, под командом потпуковника фон дер Хардта.

35. Зборник докумената, том XII, књ. 4, стр. 1159—1160.

30. оооршхк докумената, том XII, књ. 4, стр. 1160.

37. Увече 17. октобра 3. стрељачки батаљон 51. стрељачког пука 93. стрељачке дивизије првене армије и Јединице 6. источно-оосанске бригаде 17. дивизије 1тојјј, изонЈањем у рејон висова јужно од града, завршили су потпуно окружење Крагујевца.

38. Према подацима Штаба 17. дивизије НОВЈ, његове јединице су заплениле: 1/ топова, 11 минобацача, 10.012 пушака, 59 аутоматских оруђа и доста другог материјала; Зборник докумената, том I, књ. 14, док. 90.

3у. Јдзвлачење ПЗ. стрељачке дивизије из борбе извршено је у тренутку када је штаб 64. стрељачког корпуса упућен, са 19. и 73. гардијском стрељачком дивизијом, у Војводину. У његов састав је ушла 113. дивизија, која је до тада оила у саставу 68. стрељачког корпуса, а у састав 68. корпуса је ушла 5/. гардијска дивизија из 64. корпуса. Код Краљева је остао 68. корпус, састава: 52. гардијска, 93. и 223. стрељачка дивизија. (36. 1/14, стр. 635).

40. Зборник докумената НОР-а, том XII, књ. 4, стр. 1165.

41. Штаб 23. српске дивизије сачињавали су: командант потпуковник Миладин Ивановић, политички комесар потпуковник Воја Поповић, начелник штаба пуковник Рајко Танасковић.

42. Састав 7. СС дивизије подељен је био у три пуковске борбене групе: борбена група „Дојч“ — 13. СС пук (1, 2. и 3. батаљон); борбена група „Бургемајстер“ — 524. пук 297. пешадијске дивизије; борбена група „Даунер“ — 737. пук 117. ловачке дивизије, АВИИ, НАВ-Т-Т314, Ф. 850/363—365.

43. Борбена група „Фишер“ имала је две пуковске борбене групе: борбена група „Грот“ — јединице 1. брдске дивизије; борбена група састава 14. СС пук 7. СС дивизије; АВИИ, НАВ-Т-314, Ф. 849/2834.

44. Борбена група „Зонтаг“, састава: 1. батаљон 359. гренадирског пука, 3. батаљон 749. ловачког пука, 592. ландесшicen батаљон, 1012. тврђавски пешадијски батаљон, 609. морнарички батаљон за осигурање, Штаб 359. гренадирског пука и Штаб 724. ловачког пука (без команданта); АВИИ, НАВ-Т-314, Ф. 850/403-4.

45. Према немачким подацима, од 29. октобра 1944. године, дивизије су имале: 7. СС дивизија 3.400 војника, 117. ловачка дивизија 3.050, 1. брдска дивизија 1.450, 297. пешадијска дивизија 960, 104. ловачка дивизија 770, 181. пешадијска дивизија 650, а остале јединице 3.720 војника; Архив ВИИ, НАВ-Н-Т314, Ф. 849/166—167.

46. Зборник докумената, том I, кн>. XV, стр. 499—501 (Несигурни су подаци за називе јединица ЦА).

47. Зборник докумената, том I, кн>. 15, стр. 498.

48. У тим борбама је 1. југословенска бригада имала 135 мртвих, 324 рањена и 88 несталих. Остале јединице 23. дивизије и јединице 93. дивизије Црвене армије имале су такође осетне губитке.

49. Штаб 25. дивизије сачињавали су: командант мајор Урош Кукољ, политички комесар потпуковник Милојица Пантелић, начелник штаба мајор Иолин Секулић.

50. Зборник докумената, том I, књ. 14, док. 185.

51. Штаб 45. дивизије сачињавали су: командант потпуковник Раде Зорив, политички комесар потпуковник Саво Вукчевић, начелник штаба потпуковник Милан Абрамовић; Зборник докумената, том I, књ. 15, док. 5, 7, 25.

52. Истовремено је наређено Штабу 23. дивизије да упути једну бригаду у рејон Косјерића ради обезбеђења правца Пожега — Косјерић — Ваљево до стицања 45. дивизије на ту просторију.

53. Бројно стање људства по дивизијама: 2. пролетерска — 5.500 бораца, 17. дивизија — 8.970 бораца, 23. дивизија — 11.875 бораца, 25. дивизија — 13.738 бораца, 45. дивизија — 9.803 бораца и НОП одреди око 2.000 бораца; Зборник докумената, том I, књ. 15, стр. 92—99.

54. Зборник докумената, том XII, књ. 4, стр. 1177—1181.

55. Зборник докумената, том XII, књ. 4, стр. 1182.

56. Бројно стање људства немачких јединица, 16. новембра, било је следеће: 7. СС дивизија 7.000 војника, 117. ловачка дивизија 10.000, 1. брдска дивизија 13.000, 104. ловачка дивизија 10.000, 11. ваздухопловна пољска дивизија 10.000 и Група „Фицтум“ (ГНгШит) 10.000 војника; Зборник докумената, том XII, књ. 4, док. 174.

57. Зборник докумената, том XII, књ. 4, стр. 1052.

58. Међутим, Штаб 25. дивизије је, 19. новембра, наредио да две бригаде поседну положаје на линији: Витановац — Трговиште — Велика градина — Тавничка глава — Марино брдо и одатле дејствују ради пресецања комуникације Краљево — Чачак, а да се једна бригада задржи на сектору Врба — Драгосињици ради заједничког дејства са јединицама 2. пролетерске и 223. стрелачке дивизије; Зборник докумената, том I, књ. 15м док. 34.

59. Зборник докумената, том I, књ. 15, док. 22, 23, 24, 25, 31, 32, 34, 35, 36, 37.

60. Архив ВИИ, фонд НОР-а, к. 26, рег. бр. 10/3—8.

61. Зборних докумената, том I, књ. 15, док. 180.

62. Након ослобођења Краљева 68. стрелачки корпус је извучен из борбе и упућен у Срем, где је, заједно са 1. пролетерским корпусом НОВЈ, наставио борбу против немачких снага.

63. Завршне операције за ослобођење Југославије 1944—1945, стр. 202—206.

64. На основу тог наређења у Ваљеву је 7. децембра 1944. године формиран Штаб Јужне оперативне групе НОВЈ. За команданта је постављен генерал-лајтнант Коча Поповић, а за начелника штаба пуковник Љубо Вучковић. Зборник докумената, том IV, књ. 31, док. 65 (напомена број 2); том I, књ. 15, стр. 439, 507, 509, 512.

65. Хартвиг (Наг\У₁₂ уоп 1лJch^1дег) тада је био командант 104. ловачке дивизије, а 30. новембра примио је од генерал-лајтнанта Милера команду над 34. корпусом, а генерал Фишер је преузео команду над 104. ловачком дивизијом; Зборник докумената, том XII, књ. 4, стр. 1077—1078.

66. Зборник докумената, том XII, књ. 4, стр. 1018, 1020, 1021, 1027, 1028, 1052, 1072, 1078, 1079.

67. Завршне операције за ослобођење Југославије 1944—1945, стр. 202—206, 208—209; Зборник докумената, том I, књ. 15, стр. 506—512.

68. Борбена група „Шојерлен“, јачине дивизије (15 батаљона) названа је тако по њеном команданту генералу авијације Хајну Шојерлену (Hett Scherlen). Она је средином октобра упућена правцем: Рашка — Нови Пазар — Сјеница — Прибој — Вишеград, са задатком да обезбеди овај одступни правца за повлачење 91. армијског корпуса и делова 22. армијског корпуса и да се повеже са јединицама 34. армијског корпуса у рејону Кремне. Савлађујући отпор 37. дивизије НОВ она је успела да до 20. новембра овлада тим правцем.

69. У маршевској колони 91. армијског корпуса на челу се налазила 22. пешадијска дивизија, у главнини две тврђавске бригаде и много Јединица величине батаљона, а на зачељу Је била 41. тврђавска дивизија. Бројно стање немачких јединица које су се новлачиле у саставу 91. корпуса било је следеће: борбена група „Шојерлен“ 10.000 војника, група „Шолц“ 10.000, 41. дивизија 10.000, 22. дивизија 12.000, Ваздухопловство 10.000, противавионска артиљерије 5.000, корпусне јединице 22. и 91. корпуса 6.000, група „Волдау“ 2.000 и Јединице за снабдевање — морнарица 20.000 војника, што укупно износи 85.000 војника и 6.000 коња; Зборник докумената, том XII, књ. 4, док. 174.

70. Завршне операције за ослобођење Југославије 1944—1945, стр. 206—208.

71. Зборник докумената, том XII, књ. 4, стр. 652.

72. Ради осигурања долине Ибра на одсеку Косовска Митровица — Ушће, према истоку, и за обезбеђење веза између групе „Шолц“ и Корпуса „Барон Ф. Милер“, унутар групе „Шолц“ је формирана група; „Шустер—Волдау“, са командним местом у Рашкој; Зборник докумената, том XII, књ. 4, стр.

II БОРБЕНА ДЕЈСТВА ЈЕДИНИЦА НОВЈ

940.53(497.11)

Др ВЕНЦЕСЛАВ ГЛИШИК, научни саветник Института
за савремену историју

ПРИЛОГ ИЗУЧАВАЊУ ПОВЛАЧЕЊА ГРУПЕ АРМИЈА „Е“ ИБАРСКО-ЗАПАДНОМОРАВСКИМ ПРАВЦЕМ 1944. ГОДИНЕ

Претходно бих желео да истакнем да је Организациони одбор научног скупа „Борбе за ослобођење Краљева и Чачка 1944. године“ изабрао значајну тему за предмет расправљања на овом скупу, која је била не само недовољно обрађена, него и запостављена у југословенској историографији, јер је углавном пажња историографије била усмерена на велике битке као што су биле: Битка за Београд и код Батине и друге, док је повлачење Групе армија „Е“ остало у сенци ових битака.

О начину повлачења и борбама, које је имала да издржи Група армија „Е“ писано је пре свега у немачкој историографији. Њихови историчари обрађивали су овај проблем целовито — од тренутка кад је почело повлачење из Грчке па до 15. маја 1945. године. Тако је писао начелник Штаба Групе армија „Е“ Ерих Шмит Рихдберг, затим Карл Хнилицка. Оба дела носе исти наслов „Крај на Балкану“.

Нека од хштања у вези са повлачењем и борбама групе армија „Е“ обрађивана су и у југословенској историографији, али не тако целовито као што је то урађено у немачкој историографији. Мање-више писано је фрагментарно, када су обрађиване борбе у Македонији, на Косову и Метохији, затим борбе за ослобођење појединих градова у западној Србији. Када смо 1971. године припремали публикацију „Бугарска војска у Југославији 1941—1945“, описали смо укратко дејства Друге бугарске армије на косовском правцу односно преко превоја Мердаре и Преполоц, тако да ми немамо једну честиту студију о том проблему. Методолошки би било исправно да смо тако поступили на овом скупу тј. да смо ову тему шире захватили, не свдећи је само на борбе око Чачка и Краљева, али је наговештено да ће се о томе организовати посебан скуп следећих година.

Са овим питањем, као историчар, постепено сам се упознавао, најпре као дете. Посматрао сам повлачење тих трупа Групе армија „Е“ на простору између Пожеге и Ужица, које је текло непрекидно око 45 дана. Затим, проучавао сам, пре свега, немачку историографску литературу и немачке изворе, које сам за ову Групу армија тек целовито прегледао пре два месеца у немачком војном архиву

Фрајбургу, мада се добар део те архивске грађе налази на микро-филмовима код нас у Војноисторијском институту. Непосредно после борби код Краљева и Чачка, односно након повлачења из Србије, Штаб Групе армија „Е“ извршио је кратку анализу целокупног повлачења и то објавио у једној брошури под насловом „Велико повлачење са Југоистока“, а као прилози — израђено је око 20 географских карата у које су унете разне ситуације у којима се нашла Група армија „Е“ приликом повлачења. Једна од њих посвећена је борбама око Краљева насловљена као „ВпкелкорJ Kraljevo“, које ми преводимо као мостобран, што није сасвим адекватан превод, јер је боље рећи отпорна тачка или томе слично.

Пошто се у више реферата обрађују борбе око Краљева, ја бих скренуо пажњу само на одређен број питања за која сматрам да су важна кад расправљамо о повлачењу Групе армија „Е“ у целини и борбама око Краљева и Чачка посебно.

Прво од питања које се намеће је — зашто је дошло до тако касног повлачења Групе армија „Е“ из Грчке, зашто је она тако дуго тамо држана, да су први покрети њених трупа били одобрени тек почетком септембра, а евакуација почетком октобра 1944. године. Радило се о Хитлеровом убеђењу да ће као и у току првог светског рата доћи до отварања фронта на Балкану, па би те трупе могле бити ефикасно употребљене против јединица антифашистичке коалиције које се буду искрцале на Балкану. О томе су започеле расправе у немачкој Врховној команди још у децембру 1942. године, када је било очигледно да се немачке трупе морају повући из Африке и да предстоји искрцавање снага антифашистичке коалиције негде на југу Европе. Процењујући ситуацију на основу неких информација, начелник Оперативног штаба Вермахта генерал-пуковник Јодл је очекивао да би то искрцавање могло бити извршено на Балкану, што је било и мишљење Хитлера, зато је он Групу армија „Е“ тако тврдоглаво задржавао у Грчкој и на острвима, иако му је безброј пута сигнализирано да би је требало повући док не буде касно. Черчил је такође робовао искуствима из првог светског рата и упорно је инсистирао на искрцавању на Балкану, а одустао је од те намере тек пошто се са њим нису сложили Рузвелт и амерички генерали.

Нагло напредовање јединица Трећег украјинског фронта Црвене армије и брзе капитулације Румуније и Бугарске пред јединицама овог фронта, довеле су у веома тежак положај Групу армија „Е“. Раније замишљена одбрана на линији: Струма — село Клисуре — Бела Паланка — Кладово, морала је бити напуштена, а са ослобођењем Ниша и Београда, дефакто, Група армија „Е“ је била одсечена. Само још један, релативно повољан, пут јој је стајао на располагању, који је водио од Скопља преко Косовске Митровице, Краљева и Ужица за Сарајево. Управо за тај пут више од два месеца морала је Група армија „Е“ да води одлучујуће борбе, јер је донета одлука да је неопходно повући се преко Дрине.

Целокупно повлачење од Грчке до Босне, уз вођење дефанзивно-одбрамбених борби и повременог прелаза у контранапад, из-

вршено је у три фазе. Прва фаза траје од почетка септембра па до 15. октобра 1944. године, односно од првих покрета јединица Групе армија „Е“ из Грчке па до тренутка кад се после ослобођења Ниша дошло до закључка да се повлачење не може извршити Моравском долином, јер уггућене јединице Групе армије „Е“ од Скопља на север према Врању и јединице Седме СС дивизије „Принц Еуген“ са севера, нису успеле да се споје јер је то онемогућио успешан развој народноослободилачког покрета на југу Србије. Како пише генерал Лер, немачке јединице од Скопља нису стигле ни до Врања, биле су заустављене на Прешевској повији. Друга фаза која траје од 15. октобра, а завршава се почетком новембра 1944. године, у ствари је била одлучујућа, када су вођене борбе за одбрану јединог још преосталог погодног пута за повлачење од Скопља до Сарајева. И трећа фаза се завршава коначним повлачењем последњих делова Групе армија „Е“ из Србије крајем децембра 1944. године.

За нас, односно за предмет расправе овог скупа, најинтересантнија је ова друга фаза. И зато ћемо се на њој нешто детаљније задржати. Она започиње у тренутку највеће угрожености Групе армија „Е“, када је генерал-пуковник Лер, поред команде овом групом, морао да преузме команду над деловима јединица које су се затекле у јужној Србији и јединицама бивше корпусне групе Милер. Генерал-пуковник Лер је схватио тежину ситуације у којој су се нашле јединице којима је командовао и да би губитак пута Ибарском долином и даље кроз западну Србију и кључне тачке на путу према Краљеву био катастрофалан по ове јединице, јер би њихово извлачење кроз албанско-црногорска брда било погубно за тако технички опремљене трупе, пошто је зима била на прагу. Зато Штаб Групе армија „Е“ мора хитно да реагује и он се пребацује у Стари Трг код Косовске Митровице да би имао лични утицај на кризним тачкама, јер цео источни бок био је незаштићен, иа се морала на најбржи начин организовати макар и импровизирана одбрана. Процењујући ситуацију, генерал-пуковник Лер је дошао до закључка да је најугроженија тачка на целом путу Краљево, зато је по доласку у Стари Трг 15. октобра најпре успоставио везу са корпусном групом Милер и наредио да се Краљево, као главна отпорна тачка, брани по сваку цену. Корпусна група Милер располагала је са slabим снагама за тај задатак, поготову што је претила опасност од јединица Црвене армије и народноослободилачке војске Југославије из два правца, од Крагујевца и Крушевца. Зато је Лер био принуђен да пошаље знатна појачања. Из Солуна авионом је пребачен један батаљон 22. пешадијске дивизије и пешадијски батаљон „Родос“, затим предњи делови 104. брдске дивизије и одсечене јединице, које су биле на маршу према Београду. Пошто је од Куршумлије запретила опасност од бугарских јединица, то су Немци послали једно извиђачко одељење у том правцу да испита ситуацију на том делу фронта. V међувремену, постављена је на превоју Преполац група „Лангер“, која је била под командом генерала Шолца. Бугарске јединице имале су у почетку добре изгледе да са тенковском бригадом пресеку повлачење, али услед неискуства и недовољне борбености нису ту предност искористиле, тако да су немачке је-

динице врло брзо организовале одбрану, упорно држећи два превоја, Мердаре и Преполац. Покушај бугарских пешадијских јединица да заобиђу ове превоје није имао успеха, јер су међупросторе запосели балисти, који су се добровољно ставили у службу Немаца, борећи се под немачком командом и са „немачком чврстином“. Немачки извештаји албанске националисте помињу као изврсне стрелце, којих су се плашили бугарски војници.

Ипак, Лер није све трупе оријентисао ибарско-западноморавским правцем, већ је образовао борбену групу Шојерлен, која је 20. октобра добила задатак да преко Рашке и Новог Пазара, Сјенице, Пријепоља и Вишеграда обезбеди и овај пут за повлачење и споји се са групом Милер, која је, када су почеле да јењавају борбе око Краљева, добила задатак да се, што је могуће пре, пробије преко Ужица за Вишеград и да обезбеди пут и пругу до Вишеграда.

У Старом тргу била је образована контролна станица, где је вршена не само контрола, него и реорганизовање маршевских колоне, одбацивање сувишних возила и опреме.

Изузетно оштре борбе започеле су 22. октобра у околини Краљева. Нападале су две дивизије Црвене армије и јединице народноослободилачке војске из покрета из правца Крагујевца и Крушевца и у почетку су постигале успехе. Борбе су вођене данима са променљивом срећом да би кулминирале покушајем да се пресече одступница деловима Групе армија „Е“ на линији фронта Љубић — Трбушани, крајем октобра 1944. године, чиме је доведена у опасност целокупна операција Групе армија „Е“. Противнападом 724. ловачког пука изгубљени положај је повраћен 2. новембра 1944. године и тиме је пут преко Краљева остао у немачким рукама. На три места: код Преполца, Краљева и Чачка, постојали су неки изгледи да се угрози повлачење Групе армија „Е“. Међутим, очигледно је да нису постојали услови да се једна тако велика војска уништи или зароби, јер је однос снага био далеко већи у немачку корист.

Не треба губити из вида да у тим борбама учествују, поред јединица народноослободилачке војске, јединица Црвене и Бугарске армије. Сарадња Народноослободилачке војске са бугарским јединицама није била добра, појавио се низ спорних питања нарочито за време Нишке операције, да је Коча Поповић тражио од врховног команданта Јосипа Броза Тита да се бугарске јединице повуку. До сада се углавном писало да је сарадња са јединицама Црвене армије била добра, сада први пут, у рефератима за овај скуп, износе се подаци да та сарадња није увек била на завидном нивоу и да се јединице Црвене армије нису тако енергично бориле, а и недовољно бројне и слабије наоружане јединице Народноослободилачке војске, масовно попуњене новим борцима, нису биле у стању да спрече повлачење Групе армија „Е“.

Све анализе указују да је повлачење Групе армија „Е“ почело веома касно, под врло неповољним условима, јер се морала мењати предвиђена. маршрута вардарско-моравском долином и избавити далеко неповољнија. Упркос свих отежавајућих околности, брзим реаговањем команде и предузимањем адекватних решења пронађен је излаз, захваљујући донекле и неискуству противника, пре свега је-

диница Народноослободилачке војске и Бугарске армије и недовољној мотивисаности за борбу јединица Црвене армије, тако да су немачки историчари ово повлачење прогласили јединственим догађајем у ратној историји. Када су ову оцену изrekli, нису им стајали на располагању извори противника из којих би сазнали оперативне намере и његове тактичке мере. Мислим да смо на овом скупу на путу да то објективно утврдимо.

Ми пишемо у рефератима да се новлачила огромна немачка војска од преко 300 хиљада војника и да је главни правац повлачења ишао преко Краљева, а потом тврдимо да се овим правцем повукло само 70 хиљада непријатељских војника. Морали би и остала четири правца анализирати кроз албанско-црногорска и санџачка брда, колико се војника тим правцима иовукло. Вероватно знатно мање. То је била непрекидна колона која се кретала око месец и по дана, некад развученија, а некад сабијенија, тако да се стиче утисак да је тај број војника који се повукао преко Краљева, Чачка и Ужица према Босни, био далеко већи.

ДРАГОЉУБ Ж. МИРЧЕТИК, потпуковник у резерви,
старешина у 20. српској бригади, публициста

НЕМАЧКИ МОСТОБРАН — КРАЉЕВО (октобар-новембар 1944. године)

У време од 15. октобра до 20. децембра 1944. године, Народноослободилачка војска Југославије (НОВЈ) водила је, у оквиру завршних операција за коначно ослобођење Србије, борбе за ликвидацију немачког мостобрана Краљево¹ и дуж комуникације Краљево — Чачак — Пожега — Ужице — Љубовија — Вишеград, преко Дрине. У борбама је било ангажовано, поред јединица Црвене армије, пет дивизија НОВЈ под командом Главног штаба НОВ и ПО Србије: 23, 25. и 45. дивизија из 14. корпуса, затим 2. пролетерска дивизија, која је у тим борбама имала веома значајну улогу и 17. ударна дивизија.²

Командант Југоистока је већ 22. августа 1944. године издао наређење команданту Групе армија „Е“ за одбрану подручја Југоистока, у коме је као основно наведено „да се чврсто држи средњи део Балканског полуострва који је важан за ратну привреду и да обезбеди функционисање најважнијих саобраћајних веза на подручју Југоистока“, с тим да се у рејону Београд — Ниш — Скопље прикупе све покретне резерве команданта Југоистока.³ Одмах затим уследила је процена ситуације Одељења страних армија — Запад немачке Врховне команде Вермахта о ситуацији у Бугарској и о наређењу Врховног команданта НОВ и ПОЈ маршала Тита за затварање комуникација у Македонији,⁴ чиме се већ почело размишљати о што бржој евакуацији снага Групе армија „Е“ из Грчке,⁵ а затим је следила и директива Врховног команданта Југоистока од 5. септембра 1944. године командантима Групе армија „Е“ и 2. оклопне армије за борбена дејства у Македонији и Србији.⁶

ОДЛУКА О ПОВЛАЧЕЊУ ГРУПЕ АРМИЈА „Е“ ИЗ ГРЧКЕ

У таквој ситуацији, Врховна команда Вермахта (Генералштаб — Оперативно одељење — Баз Офенгкоттапсlo c!eб \A/eɦrtach!:], под стр. пов. бр. 7735/44, 2. октобра 1944. године, нагласила је нужност евакуације са територије Грчке, с тим да је препуштено команданту Југоистока да извести о томе када је тренутак за евакуацију. Већ истога дана, командант Југоистока (Оперативно одељење, под стр. пов. бр. 0291/44), телеграмом (1с стр. пов. бр. 0922/44), доставио је

Групи армија „Е" на знање горњи телеграм Врховне команде Вермахта и наредио јој да га извести када ће морати да напусти Атину. У извештају о ситуацији за начелника, истога дана, командант Југоистока телеграмом је обавестио Врховну команду Вермахта да ће одлуку о почетку повлачења из Грчке јавити фиреру Адолфу Хитлеру најкасније за 24 часа.⁷

Командант Југоистока је сасвим реално ценио војно-политичку ситуацију на јужном фронту и задатке добијене од Врховне команде Вермахта на истоку и северно од Дунава који су изискивали да се свим средствима убрза евакуација грчке територије како би се касније све снаге, које би се на ма који начин ослободиле, најбрже довеле у Београд и да би се што пре имале на располагању, како би се просторија сев. и зап. од линије Скадар — Скопље — Неготино, коју треба да држи Група армија „Е", поуздано заштитила како унутар тако и споља. У том смислу командант Југоистока је захтевао да га командант Групе армија „Е" обратном поштом обавести када ће на основу ових смерница и месне ситуације морати да се обустави пребацивање немачких војника са грчких острва,⁸ а у корист од сада још важнијег задатка у северном делу Балканског полуострва, па је командант Групе армија „Е" већ истога дана предложио да се са евакуацијом Грчке отпочне већ 10. октобра исте године, чиме је пребацивање немачких војника са грчких острва добило подрећену улогу.⁹

Већ 3. октобра, командант Југоистока је наредио команданту Групе армија „Е" да неодложно отпочне одступања из Грчке, јер се „Фирер уопште сагласио са предлогом маршала ¹⁰ у вези са евакуацијом Грчке. Група армија „Е" добила је наређење да што је могуће пре отпочне са евакуацијом..^{“п}

У саставу те Групе армија налазила су се три армијска корпуса (22, 68. и 91.), команда источног Егеја и команда посаде Крита (и једна и друга у рангу команде корпуса), 35—40 самосталних батаљона и око 100 обалских батерија. Укупна јачина ових јединица, према приближној процени износила је око 350.000 војника сувоzemне војске, око 50.000 ваздухопловаца и око 30.000—40.000 морнара. На почетку повлачења из Грчке, под команду Групе армија „Е", стављен је и 21. армијски брдски корпус који се налазио у Албанији.¹²

Међутим, октобра месеца 1944. године, јединице НОВЈ и Црвене армије и Отечествено-фронтовске бугарске армије ослободиле су Ниш, а затим су јединице НОВЈ и Црвене армије ослободиле Крагујевац и Београд, претходно су у августу и септембру месецу исте године потпуно онеспособиле за саобраћај пругу Скопље—Ниш. Стога се Група армија „Е" у свом повлачењу према северу, морала усмерити другим, далеко тежим правцима.¹³

У измењеној ситуацији, главни маршевски правци Групе армија „Е" били су следећи:

а) *плави пут*: Битољ — Струга — Елбасан — Тирана — Скадар — Подгорица — Требиње — Столац — Мостар;

б) *љубинасти пут*: Штимље (срез Урошевац) — Призрен — Куks — Скадар;

в) *црвени пут*: Призрен — Пећ — Андријевица — Беране — Пљевља — Увац;

г) *зелени пут*: Урошевац — Митровица — Рашка — Краљево;

д) *црни пут*: Краљево — Чачак — Ужице — Вишеград — Рогатица — Сарајево.¹⁴

Делови Групе армија „Е“ и помоћне непријатељске снаге (остаци четника и недићеваца) повлачили су се преко Санџака и долином Лима ка Сарајеву.¹⁵

УСПОСТАВЉАЊЕ МОСТОБРАНА КРАЉЕВО

У другој половини октобра 1944. године, скоро цела Србија са Београдом била је слободна. У делимичној власти немачког окупатора, односно његових војних јединица била је просторија у долини Ибра и Западне Мораве, са градовима: Приштина, К. Митровица, Рашка, Краљево, Чачак, Пожега, Ужице и комуникације на којима се налазе ови градови.

Са првом идејом о успостављању мостобрана на Краљеву, Немци су изашли пред потчињене команде 13. октобра 1944. године, када је командант корпуса „Фридрих Вилхелм Милер“¹⁶ издао заповест за организацију одбране Јужне Мораве, у којој је штабу 7. СС

— брдске дивизије „Принц Еуген“ наређено повлачење на западну обалу Јужне Мораве и спречавање јединицама НОВЈ и Црвене армије да пређу преко ове реке, а „37. п. а. пук (без 1. батерије у саставу Групе „Фишер“) сарађиваће са 7. СС дивизијом. По наређењу Армије, у сагласности са К-дом ваздухопловства Југоистока, 1/891. п. а. пука пребацити из Ниша у Краљево. . . 803. батаљон за обезбеђење да осигурава пут и железничку пругу Крушевац — Краљево на јужној обали Западне Мораве. Командно место батаљона: Трстеник...“¹⁷

Пошто је Корпус „Милер“ на мостобрану Крагујевац — Краљево био изложен сталним и жестоким нападима делова 68. стрељачког корпуса совјетске 57. армије и 17. НОУ дивизије, а истовремено су вршени покрети јединица НОВЈ и Црвене армије које су се борбено ангажовале против северозападног бока корпуса „Милер“, с циљем да се на потезу друма Чачак—Вишеград испрече пред каснијим покретима повлачења јединица Групе армије „Е“,¹⁸ извршено је појачање Борбене групе „Фишер“,¹⁹ којој су додељене Борбена група „Харт“²⁰ и Борбена група „Бургемајстер“²¹ као и делови 1. брдске дивизије.²² После борби код Ниша, у Крушевац су стигли остаци 7. СС дивизије „Принц Еуген“.²³ Петнаестог октобра 1944. године, 34. армијски корпус „Милер“ стављен је под команду Групе армија „Е“.²⁴

У извештају команданта Југоистока од 25. октобра 1944. године Врховној команди Вермахта о ситуацији и дејствима потчињених јединица, у ствари његове процене ситуације и намера, поред осталог стоји: „Пошто је успело стабилизovati ситуацију у Београдском региону и прихватити код Шапца знатне делове Корпусне групе „Фон Штетнер“,²⁵ која се од доње Мораве пробија према за-

паду, тачка притиска у домеиу команданта Југоистока лежи недвосмислено на североисточном крилу и боку Групе армија „Е“ у рејону Краљево и северозападно оданде..²⁶

Према подацима из саслушања генерала Александра Лера, у Крушевцу се тада налазила једна немачка Фелдкомандантура и један батаљон „Белих Руса“ (Руски заштитни корпус), „који су се борили на немачкој страни, и ван вароши је била једна неутрална (Сиц!) четничка група. Дуж железничке пруге Митровица — Рашка — Краљево налазили су се исти Руси за осигурање пруге, а у околини такође неутрални четници и неколико малих Недићевих трупа. На железничкој прузи, а нарочито у Краљеву, затечени су многобројни окупациони транспорти, за које се држало да су већ одавно стигли у отаџбину. Друмом Скопље — Рашка маршевали су делови свих врста помоћних родова: колоне моторних возила, делови ваздухопловства који су одређени за отаџбину и слично — само није било борбених трупа, пошто су исте биле с једне стране употребљене и везане акцијама у Македонији, а с друге стране распоређене тек на зачељу целе колоне. . .“²⁷

УЧВРШЊЕЊЕ И ПРОШИРЕЊЕ МОСТОБРАНА

Четрнаестог октобра 1944. године, команда Групе армија „Е“, у 19,00 часова стигла је из Солуна у Косовску Митровицу и у Старом Тргу (Трепча) сместила свој штаб. Одмах се покушало успостављање везе са командом корпуса „Милер“, али се у томе није успело. Из Штаба Армијске групе „Фелбер“ („Србија“) сазнало се да је ситуација у Краљеву мирна.²⁵

Следећег дана командант Југоистока отпремио је писмо команданту ваздухопловства у Грчкој: „На основу новонастале ситуације, молим да се од сада целокупни простор за ваздушне транспорте ангажује искључиво за пребацивање ваздушним путем борачких трупа за Краљево, Приштину, запостављајући пребацивање ваздушним транспортом са острва“, а овога дана успостављена је и веза са генералом Милером, коме је саопштено да је под командом Групе армија „Е“.^м

У новонасталој ситуацији, пред Штабом Групе армија „Е“ поставили су се нови задаци ради даљег учвршћивања и проширења мостобрана на Краљево: осигурати *једину* (подвукао Д. М.) одступну комуникацију, друм и железница Урошевац — Краљево, на тај начин што ће се између Борбене групе „Јтанц“ (Скопље) и „Милер“ (Краљево) организовати одбрамбени фронт; ојачати Борбену групу „Милер“ тако да може организовати безбедност и употребу железничке пруге и друма Рашка — Краљево и Краљево — Вишеград, а нарочито саобраћајног чвора Краљево; да се друм Нови Пазар — Вишеград очисти и поново оспособи за употребу.

Како је одступни правац према Београду био онемогућен, у команди Групе армија „Е“ започело се са преформирањем и реорганизацијом јединица и њиховим оспособљавањем да продуже ма-

рш по рћавим друмовима, са миого стрмина и кроз економскн веома сиромашан крај, о чему се иначе размишљало још у Грчкој.

Генералу Милеру је наређено да формира једну јачу борбену групу у Краљеву и да је упутн у правцу Крушевца, са задатком да поново заузме Крушевац, а ако „непријатељ буде надмоћнији“, онда барем извршити запречавање западно од Крушевца. Фронт према НОВЈ и Бугарима заузела је новоформирана Борбена група „Шолц“,³⁰ чијем је команданту био потчињен генерал Лангер (са трупaма северно од Подујева). Генералу Шолцу, 18. октобра придати су још: физиљирски батаљон „Родос“, под командом мајора Ашофа (АзсћоН), пребачен из Солуна авионима, затим пола брзог батаљона 48, једна бицикљистичка чета и једна п. т. ловачка чета 21. брдског корпуса и једна запрежна батерија 181. дивизије.

Шеснаестог октобра команди корпуса „Милер“ још једном је поновљен изричити задатак да безусловно спречи продор јединица НОВЈ и Црвене армије ка Краљеву, како би се спречили узастопни напори ових јединица да слоде источни и североисточни фронт Групе армија „Е“. Немачке више команде су реално и оправдано очекивале груписање јачих снага НОВЈ и ЦА у виду образовања тежишта ради удара према западу дуж долине Западне Мораве ка Ужицу, па су према томе од команде корпуса „Милер“ захтевале да се спреми за предстојеће одбрамбене борбе, да се у том циљу што пре довуку јединице које су постале слободне V току покрета одвајања на грчко-албанској просторији и да се добију даље снаге како би се избориле нове позадинске саобраћајне везе у правцу Сарајева и исте држале отвореним за наилазак јединица Групе армија „Е“.

Због свега тога је, процењујући ситуацију веома тешком, командант Групе армија „Е“, 16. октобра, из свог штаба у Трeпчи, у 01,07 часова доставио телеграмско наређење командантима корпуса, команданту оружаних снага Македоније, команданту немачког ваздухопловства у Грчкој и адмиралу Егеја, у коме је рекао и следеће: „Стога ја командујућем генералу стављам у дужност, да одбацујући свако двоумљење, још више него до сада, пожyри са наређеним покретом одвајања одбацујући и уништавајући сва непокретна тешка оруђа сваке врсте, као и све залихе добра у резерви, који нису неопходно потребни за вођење борбе и живот. Одлуке о мерама које треба предузети препуштам да у пуној одговорности преузме господин командујући генерал. Захтевам нарочито од адмирала Егеја и команданта немачког ваздухопловства у Грчкој да и они на свом делокругу командовања у том смислу доносе потребне одлуке.“³¹

Истoга дана, командант Групе армија „Е“ наредио је команданту Групе „Шолц“ да преузме са својим штабом командовање на источном фронту Групе армија на одсеку између 22. брдског армијског корпуса и корпуса „Милер“, у циљу затварања бреше између ова два корпуса и са задатком заштите железничке пруге Урошевац — Ушће, како би се строго регулисао саобраћај на путу Скопље — Краљево.

Групи „Шолц“ тактички су били потчињени: Борбена група „Лангер“,³² сви делови СС дивизије „Принц Еуген“ и све снаге употребљене за заштиту железничких пруга на подручју командовања.

Генерал Шолц је имао права и надлежност команданта корпуса.³³ Одлучено је да се 3/16. гренадирског пука, 3/359. и 21. СС-допунски батаљон упуте Групи „Лангер“, а да се доведу и 1/724. пука и 1. чета 104. пионирског батаљона.³⁴

Генерал-мајор Шустер-Волдан (Schuster-Woldan) командант артиљерије 18. брдског армијског корпуса примио је 20. октобра у Рашкој команду над одсеком левог крила Групе „Шолц“ и Групе „Милер“. Њему је за прво време за осигурање железничке пруге стајао на располагању један батаљон РЗК и још један такав батаљон, који је ускоро затим био појачан једним морнаричким, за борбу невичним батаљоном, који се баш у том моменту налазио у пролазу, као и са батаљоном „ландесшицен“ („Landesjäger“) и полиције, који су се тамо затекли и раније припадали команданту Југоистока.³⁵

Овога дана „стиже изненадно, дошавши са истока преко планине пуковник СС трупа Кум,³⁶ са скоро 4.000 СС војника — углавном из 13. СС пука и са једним батаљоном планинске (брдске—п.а.) дивизије. Ова се група одмориле, најхитније снабдела са свим потребама и 22. Х кренула маршем за Краљево. Пуковник СС трупа Кум добио је задатак, да очисти од непознатог, слабог непријатеља поседнути излаз из Ибарске долине, тако да са СС војницима поседне и затвори теснац у долини Мораве, источно од Краљева са фронтом ка истоку, а да планински ловачки батаљон упуту у састав Групе „Фишер“.³⁷ Истовремено је наређено штабу Борбене групе „Фегтле“ да се упућује команди корпуса „Милер“, а да пуковник Лангер, не мењајући дотадашњи задатак, прими дужност команданта 724. пука.

Делови Армијске групе „Шолц“ налазили су се на сектору Урошевац—Рашка и трпели су јаке и сталне притиске јединица НОВЈ да ову групу опколе или да је набаце на околне планине и ту униште. У таквој ситуацији, командант Југоистока, у циљу потпоре групе „Шолц“, омогућења држања мостобрана Краљево и покривања северозападног бока у рејону северно од линије Чачак—Ужице, намеравао је да на мостобран Краљево доведе јаче снаге у састав корпуса „Милер“. Основни циљ команданта Југоистока био је да толико ојача корпус „Милер“ да исти може да си, како наступањем ка Зворнику, избори наслон на 2. оклопну армију, тако и да обезбеди одбрану на Дрини и у рејону Вишеграда. У том смислу било је предвиђено, и Групи армија „Е“ поново наређено, да благовремено покрије рејон северно од Ужица и да задобије подручје Ваљева.

За појачање корпуса „Милер“ командант Југоистока предвидео је 104. ловачку дивизију, с тим да се пребаци железничком транспортом, чији су први делови били већ стигли у Градско (Македонија), као и тврђавске пешадијске батаљоне, који би могли бити слободни чим буде отворен друм Нови Пазар—Вишеград, куда би се довеле снаге 41. тврђавске дивизије.³⁸ О томе је командант Групе армија „Е“ извештавао: „За све време покрета повлачења сада, као и раније, од свих потчињених јединица захтева се крајње убрзање. Скраћење до сада извесних времена биће вероватно могуће. У ту сврху, међутим, безобзирно уништење свих тешко покретних во-

зила и све опреме која није потребна за борбу за време покрета повлачења... У гом правцу је потребна оштра интервенција команде..."³⁵

У складу са таквом замисли о појачању корпуса „Милер“, командант Групе армија „Е“ је већ 22. октобра наредио команданту 22. брдског армијског корпуса и корпусу „Милер“, да 104. ловачку дивизију хигно по деловима извуку и упуте корпусу „Милер“ у Краљево. Моторизоване делове упутити у Краљево друмом, а све остале делове из рејона Градског пребацили железницом. Надређено је убрзање марша 104. противколског дивизиона како би његови први делови стигли у Краљево већ 25. октобра.⁴⁰

Све су била тежа времена за јединице Групе армија „Е“, чега су били потпуно свесни сви њени команданти, а пре свих командант Групе армија, који је писао: „Делови снага Групе армија, јачине око четири дивизије, сада воде најтеже одбрамбене борбе против четири непријатељске армије са укупно 13,5 дивизија, на фронту ширине око 600 км и својом пожртвованом борбом штите повлачење наших снага из Грчке. Борбена дејства постају из дана у дан све тежа; непријатељу стоји на располагању велики број путева којим и даље доводи јаке снаге, док Групи армија „Е“ само један једини пут и железница.

У исто време јаке банде затвориле су све путеве према северозападу. Акцијама против банди, какве су досада предузимане на територији Грчке, ове банде неће се моћи одбацили. Нема више никакве сумње, да се, с обзиром на ово стање, цела Група армија сада налази у озбиљној кризној ситуацији. Сада постоји само један циљ: држање источног фронта по сваку цену и да се тиме осигура саобраћај правцем север-југ на једином путу и железници, да би се добиле снаге за пробој ка северозападу. У том циљу издао сам овлашћење одговорним командантима на источном фронту да могу да употребе све снаге свих видова оружаних снага које се налазе на њиховом командном подручју, ако ситуација буде то изискивала. Молим да ми се са ваше стране пружи највећа подршка."⁴¹

У циљу отклањања и спречавања покушаја продора јединица НОВЈ и Црвене армије ка Чачку и Краљеву са северозапада, командант Групе армија „Е“ је, схватајући сву тежину новонастале ситуације, ангажовао све расположиве снаге ради затварања комуникација које изводе према линији Чачак—Ужице.⁴² Међутим, командант Југоистока је био потпуно свестан немогућности пробоја ка Ваљевоу и одржавања комуникација пред јаким снагама НОВЈ и Црвене армије: „Што се тиче наших намера за доделу нових снага Команди Корпуса „Милер“,⁴³ Команда, пак, мора већ сада да укаже на то да, чак и ако се покрети буду одвијали без икаквих сметњи, Команда корпуса „Милер“ и поред свих додељених појачања неће бити у стању да изведе иначе пожељну нападну операцију до рејона Ваљево, јер би сама чињеница да је све дотле док се тај напад не испољи Команда Корпуса у погледу снабдевања упућена на саму себе, могла да искључи једну такву операцију."⁴⁴

Крајем октобра 1944. године, после извршених померања, распоред немачких јединица на мостобрану Краљево био је следећи:

На десном одсеку, који се протезао у виду лука од с. Ковачи (3 км јужно од Краљево) до с. Милочај (8 км с-з од Краљево), били су распоређени: 13. СС пук 7. СС дивизије „Принц Еуген“ (од с. Ковачи до с. Врба), 14. СС пук 7. СС дивизије (од с. Врба до с. Витановац), 749. пук 117. дивизије (на југоисточним падинама Котленика) и Борбена група „Бургемајстер“ (од Чемернице до с. Милочај).

На средњем одсеку од ЈСотленика до реке Чемернице, била је распоређена Борбена група „Фишер“ (на линији В. врх — Марково брдо — јужни део с. Бресница — с. Мојсиње с. Прељина).

На левом одсеку, од р. Чемернице до с. Видова, распоређене су биле јединице под командом тек пристиглог Штаба 104. ловачке дивизије — 724. пук, 654. артиљеријски пук, противтенковски дивизион, Батаљон полске жандармерије „Даниел“, 1001. тврђавски батаљон, батаљон морнара и чета тенкова.⁴⁵

Двадесет петог октобра, 920. ваздушно-десантни батаљон премешта се у Рашку и потчињава се Корпусној групи „Шустер-Волдан“, а 26. октобра издато је наређење командама корпуса, из кога се види сва тежина услова у којима су се повлачиле јединице Групе армија „Е“: „Од овога часа железницом се могу превозити само борбене јединице и јединице за осигурање свих видова оружаних јединица као и њихове трупе за снабдевање — уколико нису моторизоване, као и животно важни снабдевачки возови команде армијске позадине. Све остале јединице, команде и установе, без изузетка, имају се кретати пешке.“⁴⁶

МОСТОБРАН КРАЉЕВО НОВЕМБРА 1944. ГОДИНЕ

Почетком новембра месеца 1944. године, једновременно са борбама на Косову, одвијале су се завршне борбе са јединицама Групе армија „Е“ у долини Ибра и Западне Мораве, на правцу Краљево—Чачак—Ужице—Љубовија и на правцу Рашка—Нови Пазар—Сјеница—Пријепоље—Вишеград. Под заштитом 34. армијског корпуса који је држао Краљево, Чачак, Пожегу и Ужице, из Србије се повлачила главнина Групе армија „Е“, а под заштитом Борбене групе „Шојерлен“, преко Сјенице ка Вишеграду, повлачио се 91. армијски корпус.

У току новембра, положаји 34. армијског корпуса на правцу Краљево—Ужице—Љубовија стално су појачавани разним јединицама из главне маршевске колоне Групе армија „Е“. Развијале су се скоро свакодневно жестоке борбе са обострано великим губицима у људству и материјалу, које ипак нису дале неке веће оперативне резултате за јединице НОВЈ и Црвене армије. „Тим пре што су за парирање сваког јачег притиска на одступном правцу Групе армија „Е“ Штабу 34. корпуса стајале на располагању јединице из пролазећих ешалона главне маршевске колоне ове групе. Те јединице су захваљујући врло доброј организацији повлачења, маневарској способности и упорности у борби, дејствовале врло ефикасно и успеле да обезбеде уредно повлачење главнине Групе армија „Е“, а потом да се и саме повуку преко Дрине.“⁴⁷

У том времену, услед снажних напада јединица НОВЈ и бугарске Отачествено-фронтовске армије, командант 34. армијског корпуса схвата сву угроженост Групе „Шолц“ и — по одобрењу команданта ГРА „Е“ — ојачана је следећим долазећим снагама: 133. пук,⁴⁸ 609. морнарички артиљеријски дивизион, неколико иротивавионских батерија, батаљон ваздухопловства и батаљон „Рајман“ (Делтапп“) из пуковске групе 104. ловачке дивизије. Како је 6. новембра, овуда пролазио и 2. пук Вецкер 104. ловачке дивизије, то је и он развијен за борбу.

Истог дана, Команда ГРА „Е“ предала је командовање над оба одсека на Косову команди 91. армијског брдског корпуса генерал Ердмансдорфа (ЕМтаппз^огЈ), који је стигао из Солуна у Звечан, а командант 41. дивизије генерал Хаузер примио је команду над Групом „Шолц“, па се генерал Шолц, са својим Штабом вратио у команду ГРА „Е“. Овога дана Ото Кум је прикупио све своје јединице и сада оне дествују као 7. СС дивизија „Принц Еуген“.⁴⁹

Североисточно и северно од Краљева била је распоређена Група „Фишер“, јачине двеју пуковских група, свака од по два батаљона са артиљеријом из 297. и 181. дивизије и три батаљона из 1. брдске дивизије.

На дан 6. новембра 1944. године, 34. армијски брдски корпус (Корпусна група „Милер“) броји 23.530 војника и старешина, организованих у шест дивизија и 15 осталих јединица. Дивизије су: 7. СС-брдска дивизија „Принц Еуген“,⁵⁰ затим 117. ловачка дивизија,⁵¹ па делови 1. брдске дивизије,⁵² затим делови 297. ловачке дивизије, која ће се главнином пробијати другим путем,⁵³ па 104. ловачка дивизија, која је од јединица ГРА „Е“ прва стигла на ову историју,¹⁴ и 181. пешадијска дивизија,⁵⁵ као и петнаестак других, разнородних јединица родова, служби и осигурања.⁵⁶

На мостобрану Краљево, почетком новембра 1944. године укупно су била 44 батаљона:

- борбених 29, од којих девет СС пешадијских, девет ловачких, два извиђачка, четири пешадијска и пет квислиншких, углавном пешадијских батаљона (три батаљона РЗК, један кавкаски и један арапски);

- осам батаљона родова и служби: један тенковски, два батаљона за везу, три инжињеријска и два тврђавска (пешадијска) батаљона;

- укупно седам батаљона одржавања реда, осигурања, осматрања и обавештавања: један батаљон фелжандармерије, три „ландесшицен“ батаљона, један алармни батаљон, један допунски батаљон и један батаљон за осигурање.

Укупно 13 артиљеријских дивизиона, од којих један п. т. дивизион, један п. а. дивизион и 11 артиљеријских дивизиона.⁵⁷

То је значило да је мостобран на Краљево, почетком новембра 1944. године — упркос значајним људским и материјалним губицима — био још увек веома бројан и јак, постајао је све јачи на доласком нових јединица ГРА „Е“ и као такав био је способан да заштити редовно повлачење касније наилазећих јединица ГРА „Е“. Дивизије и пукови били су знатно ослабљени (бројно и материјално),

имали су не више од но 3—4 батаљона, тако да је немачка команда у извођењу нападних радњи и држању одбрамбених положаја морала да формира, углавном пуковске борбене групе.

У времену од 1. до 28. октобра 1944. године, Команда корпуса „Милер“ водила је жестоке борбе са јединицама НОВЈ, Црвене армије и Отечествено-фронтовске оугарске армије и при томе имала значајне људске губитке, укупно 7.908 људи избачених из борбеног строја, од којих 1.455 погинулих (33 официра, један службеник, 148 подофицира и 1.273 војника); затим 3.713 рањених (од којих 78 официра, један службеник, 536 подофицира и 3.098 војника) и 2.740 несталих (.59 официра, четири службеника, 325 подофицира и 2.354 војника), од којих се највећи број односи на 7. СС-Ордску дивизију „Принц Еуген“ и на њене борбе код Ниша, али знатан број и на Борбену групу „Фишер“, о чему Команда корпуса извештава: „Ови знатни губици, који већим делом падају на герет борбених делова пружају слику о оштрини борби у којима су у великом броју учествовале од свих родова формиране алармне Јединице. Само безобзирно одлучно деловање омогућило је да се непријатељу у оо_к беној снази супростави све што се могло прикупити на подручју К-де корпуса. Пошто довођење јединица са подручја ГрА „Е“ не може увек да држи корак са повећањем просторије коју треба држати и са очекиваним појачањима непријатеља, који неометано изводи покрете, Команда корпуса је и даље ирисилена да расформирањем комора, спајањем јединица и прикупљањем свих припадника одцепљених група способних за борбу из свих родова војске, полиције, жандармерије, организације „Тот“ итд., искористи све могућности како би бројно стање борбених делова постојећих јединица попунила до посадне формације.“⁵⁸

У свом повлачењу на запад, а затим ка северу, Немци су користили железницу докле је то било могуће, а затим је уништавали, мада је временски максимално коришћење онемогућавало немачке железничке пионири да потпуно поруше пруге и железничка постројења са возним парком, па је командантима заштитница наређено да железничким пионирима пружају највећу помоћ приликом уништавања возног парка.

За 4. новембар карактеристично је било да је 104. ловачка дивизија преузела команду над рејоном Чачка, а према Немцима, ситуација се код Корпусне групе „Милер“ потпуно стабилизovala, мада то ни издалека није било тачно. Командант Југоистока наредио је команди ГрА „Е“ да настави повлачење ка северу и северозападу са највећим могућим убрзањем, уз јако обезбеђење свог источног и северног бока, старајући се о безусловном осигурању планског одвијања кретања, да би се по преласку Дрине и успостављању наслона на снаге 2. оклопне армије у Херцеговини и у доњем току Саве, могле груписати за извршење нових задатака. Команди корпуса „Милер“ наређено је да мостобран Краљево држи приближно до 18. новембра, уз једновремено отварање „црног“ пута према западу.

За 7. новембар, констатовано је да се код 34. армијског брдског корпуса „Милер“ ситуација знатно побољшала, тако да се већ размишљало о намери да се његовим снагама изврши продор од Ужи-

ца према еверозападу ка Зворнику, с тим да овде треба да се про-
вуку остали делови 1. брдске дивизије, 117. ловачке дивизије, 11.
ваздухопловно-пешадијске дивизије (која је била на путу ка При-
штини) и 7. СС-брдске дивизије „Принц Еуген“. Овога дана коман-
дант ГрА „Е“ наредио је, да „политички обзири налажу да се уни-
шти железнички возни парк изван територије Албаније и јужне Ср-
бије. Према томе, уништење се има спроводити искључиво у Маке-
донији и на подручју Краљева..“⁵⁹

Наређењем команданта ГрА „Е“ од 9. новембра, све јединице
СС, изузев 7. СС дивизије и сви полицијски одреди и батаљони на
подручју 34. арм. корпуса обједињени су под командом СС-групен-
фирера Јозефа Фицтума,⁶⁰ у Борбену групу „Фицтум“, која је била
потчињена команданту 34. арм. корпуса.

Штабу Борбене групе „Фицтум“ било је наређено да што пре
стигне у рејон западно од Ужица и да одавде заузме Дрински одсек
и да у наслону на 68. армијски корпус врши осигурање према севе-
роистоку.⁶¹ Већ 14. новембра немачке снаге извиђања (делови Бор-
бене групе „Фацтум“) упућене у правцу Дрине стигле су у село Дуб
(18 км северозападно од Ужица) и заузеле положаје на одсеку До-
брун—Биоска,⁶² а њене положаје преузели су делови Борбене групе
1(14. ловачке дивизије (3/749. пука 117. ловачке дивизије; 2/501. ба-
таљона Фелджандармерије), а 17. новембра овај сектор био је појачан
12. тенковским батаљоном за нарочиту употребу.⁶³

Према подацима са којима је располагао Главни штаб НОВ и
ПО Србије, а и на основу постојећих немачких извештаја, на сек-
тору Чачка и Краљева средином новембра 1944. године, налазиле
су се снаге неколико немачких дивизија: 7, 117, 21, 1, 104. дивизије
са укупно око 60.000 људи и 13.000 коња, са 55 тенкова средње то-
наже, око 30 топова разних калибара и 60 борних кола. Упоређу-
јући то са подацима од краја октобра и почетка новембра 1944. го-
дине, стиче се утисак да су на том сектору боравиле готово исте једини-
це у одбрани. Обезбеђење је организовало око 4.000 немачких војника,
не рачунајући гарнизон у Пожеги. У складу са извршеним проце-
нама, немачки команданти су на тим положајима распоредили и сву
расположиву технику, односно одговарајуће наоружање.⁶⁴

Петнаестог новембра 1944. године, командант ГрА „Е“ гене-
рал-пуковник Александар Лер, авионом је пребацио свој штаб у Са-
рајево и истога дана потчињеним командама (к-ди 91. и 34. армијског
корпуса и специјалном штабу „Шојерлејн“) доставио упутство за ру-
ковоћење борбом и даљим борбеним дејствима, у којем је поред
осталог стајало:

„После успешне одбране свих покушаја непријатеља да спре-
чи наше повлачење са територије Македоније, одсад се мора рачу-
нати са још већим напорима непријатеља да у приштинској котли-
ни нападне бок наших јединица. Истовремено се мора рачунати са
појачаним покушајима непријатеља да са северног дела Копани-
ка омета наше повлачење. Такође, треба очекивати да ће непријатељ
у рејону Краљева поновити покушаје да се уклони у мостобран
Краљево. Задатак Групе армија „Е“ састоји се у томе да штити соп-
ствено повлачење..“⁶⁵

Истим наређењем Команди 34. армијског корпуса поново је изричито наређено да упорно држи, у прво време, мостобран у Краљевоу, док се не заврши покрет снага које притичу из 91. армијског брдског корпуса. Независно од задатка у вези мостобрана Краљево, предвиђено је да се 2. оклопној армији што пре упуте већи делови корпуса. Било је предвиђено да Штаб корпуса после напуштања Краљевоа буде смештен привремено у Ужицу. Наређено је и убрзано привлачење 11. ваздухопловно-пешадијске дивизије у рејон Краљевоа и њено потчињавање команди 34. армијског корпуса. Наређено је и уништавање аеродрома у Краљевоу, тако да немачке јединице напусте машине које се налазе на аеродрому четири дана пре предвиђене евакуације Краљевоа, а обустава ваздушног саобраћаја и почетак уништавања аеродрома гри дана пре евакуације.⁶⁶

За 17. новембар, у немачким извештајима забележено је да је јужно од Мораве одбијен јак напад јединица НОВЈ и да је немачка артиљерија тукла и „Вршила неутралисање покрета непријатеља и појачања северно од Мораве. Снаге борбеног извиђања стигле су без борбе у Љубовију“, а за 18. новембар записано је: „... У блиској борби одбијен је непријатељски напад који је извођен 9 км југозападно од Краљевоа. Покрете непријатеља ка планини Котленику, артиљерија је успешно неутралисала. Код Љубовије је почело подизање нашег моста преко Дрине...“⁶⁸

Око 20. новембра, командант ГрА „Е“ је констатовао да се ситуација у рејону Краљево—Чачак стабилизовала, с тим да је он, на основу сопствених обавештајних података, сматрао да Врховни штаб НОВЈ одвлачи своје снаге даље према северу, што није било тачно, јер су на овај сектор управо пристизале јединице 45. дивизије НОВЈ. Истовремено је констатовао, да је наређено да 11. ваздухопловно-пешадијска дивизија треба да преузме команду над дринским одсеком до Љубовије, с тим да „довођење 11. ваздухопловне дивизије, чија се употреба предвиђа на Дрини, треба убрзати свим средствима.“

Око 20. новембра у простору Чачка, поред немачке 104. ловачке дивизије, налазио се и 87. ландесшицен пук. Ове снаге, да би парирале борбена дејства 23. и 17. дивизије НОВЈ и 51. пука совјетске 93. дивизије вршиле су чешће противнападе са својих положаја код Чачка. На тај начин су омогућиле да до 24. новембра из долине Ибра пристигну немачка 11. ваздухопловно-пешадијска дивизија, делови 967. тврђавске пешадијске бригаде, 58. противавионски пук и 639. самостални артиљеријски дивизион.

Држећи положаје углавном на левој обали Ибра, око Краљевоа (јужно, источно и северно за 6 до 8 км од града) и на јужним и западним падинама Котленика, преко с. Бресница, с. Коњевићи, с. Пријевор, пл. Почепиња, косе изнад с. Јелен До, с. Пријановићи, с. Врањани и с. Пониковица,⁶⁸ Немци су успели да извуку и неке батаљоне 1. брдске дивизије⁶⁹ и 749. пук 117. дивизије⁷⁰ и да их упуте на запад. Исто тако успели су да извуку и Борбену групу „Скендербег“ и 87. ландесшицен пук и упуте их у простор Пожеге, а и Борбену групу „Харт“ коју су упутили у простор Ужица. Када се за-

чеље маршевеке колоне налазило у долини Ибра и Западне Мораве око с. Милочаја, чело колоне је већ било стигло у Љубовију.⁷¹

За 21. новембар, настављен је покрет одвајања јединица ГрА „Е“ од јединица НОВЈ по плану, с тим да је — по немачким извештајима — „источно од Краљева оживела борбена активност. Одбијене су уз крваве губитке банде (јединице 45. дивизије — п. а.) које су покушале да се пробију на пут североисточно од Пожеге. Делови 1. брдске дивизије, 117. ловачке дивизије и 11. ваздухопловне пешадијске дивизије ангажовани су на обезбеђењу Дрине од Рогатице до Љубовије. Извлачење даљих снага са главне одбрамбене линије биће могуће тек после напуштања Краљева (око 30. новембра). Остаје на снази намера да се изврши пробијање снага из рејона Ужица према северозападу с обе стране Дрине... с тим да је овога дана било предвиђено да „пук дивизије „Скендербег“ и делови 11. ваздухопловне пешадијске дивизије треба што пре да смене 1. брдску дивизију на Дрини, да би је ослободили за Биркера (начелник штаба 68. корпуса—п. а.).“⁷²

Скоро одлучујућа стратегијска важност мостобрана Краљево, за даљи ток операција на северу (Сремски фронт), који је требало појачати далеко јачим снагама, види се и из телефонске размене мишљења између команданта Југоистока и команданта ГрА „Е“, извршене 22. новембра 1944. године, о коначном груписању снага. Према том разговору и сагласности, ГрА „Е“ требало је да упути што више снага на север команди 2. оклопне армије. Као прво, на север је требало одвести делове 1. брдске дивизије (тек пошто буду смењени од делова 11. дивизије), затим главнину 117. ловачке дивизије, па остатак 7. СС брдске дивизије „Принц Еуген“, остатак дивизије „Скендербег“⁷³ и 11. ваздухопловне пешадијске дивизије.⁷⁴ Чврстом и упорном одбраном мостобрана Краљево, командант ГрА „Е“ имао је задатак да обезбеди несметано извлачење свих ових јединица долином Западне Мораве и њихов прелазак у источну Босну, што је он успешно и чинио дејствима, углавном пуковских борбених група.

Због тога су Немци, 23. новембра започели са новим противнападима на положаје јединица НОВЈ ради повратка својих, дан раније изгубљених положаја, са којих су се јединице НОВЈ опасно надносиле над комуникације којима се непријатељ повлачио: „У рејону северно од Пожеге отпочеле су противмере против снага банди које су вршиле напад у том рејону.“⁷⁵

На дан 25. новембра, командант ГрА „Е“ је процењивао ситуацију код 91. и 21. армијског корпуса и утврдио да је она веома тешка и тек овога дана утврдио да се пред њим налазе нове снаге НОВЈ (25. и 45. дивизија), да се северно од Краљева још увек воде борбе и да је „западно од Пожеге непријатељ довео даље појачање (45. дивизија — Д. М) против наше групе која је вршила напад.“⁷⁶

С обзиром на такву ситуацију командант ГрА „Е“ одобрио је предложено продужење рока за напуштање Краљева за 48 часова, али је команданту 34. армијског брдског корпуса наређено да се припреми, с обзиром на могући развој ситуације код 2. оклопне армије и непрестано појачавање јединица НОВЈ источно од Рогатице, да по добијеном наређењу „безусловно прекине борбу код Кра-

лева и да се брзо иовуче према Западу уништавајући опрему и ратни материјал који се више не могу понети."⁷⁷ Овога дана Ерих Шмит Рихберг (Erich Schmitt), начелник Штаба команданта Југоистока је констатовао, да „генерал Милер управља целим маршевским покретом" јединица ГрА „Е" у долини Западне Мораве и даље према северу и да се „ситуација у зони операција Групе армија „Е" толико учврстила да се може рачунати са планском евакуацијом Групе армија „Е" у позадину...", а за 26. новембар Немци су констатовали: „У рејону северно од Пожеге не престају променљиве борбе са бандитима.."⁷⁸

Следствено раније издатим наређењима команданта ГрА „Е", 27. новембра отпочела је евакуација Краљева, пошто је заштитница ГрА „Е" стигла у Богutowaц, с тим да је у немачком Ратном дневнику забележено, да је у рејону Пожеге престао притисак непријатеља, при чему се очигледно мислило на дејства 23. дивизије и 20. бригаде 45. дивизије.

Ноћу 27/28. новембра Штаб 34. арм. корпуса, пошто је извршио постављени му задатак, наредио је хитно извлачење јединица из долине Ибра и из Краљева. Извршујући ово јединице 7. СС дивизије напустиле су десну обалу Ибра у простору Краљева, поставиле минска поља на свим важнијим правцима, порушиле мостове и најзад отпочеле евакуацију града, мада је командант Југоистока сматрао да „евакуација града, због успоравања транспортовања важних артикала за снабдевање може да се заврши тек ноћу 30. 11/1. 12. 1944. године". Овога дана, делови 7. СС дивизије порушили су железничка постројења и објекте важне за рат и успоставили нову одбрамбену линију на ивици града, а Борбена група „Фишер" чврсто је држала положаје на левој обали Западне Мораве, V простору с. Мрчајевци и с. Мојсиње. На маршевском путу 104. ловачке дивизије одбијен је напад јединица НОВЈ североисточно од Ужица.

За 29. новембар, у Ратном дневнику команданта Југоистока забележено је, да је после повлачења групе 734. ловачког пука у Краљево, отпочео и покрет јединица 7. СС брдске дивизије са положаја на ивици града на линији запречног положаја Слатина—Бресница. Истовремено су констатована жива борбена дејства јединица НОВЈ на одсеку 104. ловачке дивизије, северозападно од Пожеге, а за 30. новембар забележено је да је 7. СС дивизија после евакуације Краљева заузела слабо поседнуте положаје јединица НОВЈ, као напречни положај код Слатине, да је 737. ловачки пук (117. ловачке дивизије) извучен са фронта и на маршу за Зворник стигао у ретн источно од Чачка.⁷⁹ Овога дана формирана је и Борбена група „Лудвигер", од заосталих јединица из заштитнице ГрА „Е", под командом 34. армијског корпуса која је, по деловима започела повлачење на мостобран Ужице.

Заштитнице (јединице из 34. арм. корпуса) у ноћи између 1/2 децембра стигле су у Чачак. Већ подигнути мост код Љубовије, Немци су оспособили за прелаз тешких возила и оруђа. Њихове зачелне јединице: 104. ловачка дивизија и Борбена група „Лудвигер" (Борбена група „Бургемајстер" и 67. ландесшicen пук) бранили су зг то време Пожегу на линији Ариље, пл. Крстац, пл. Овчар, пл. Каб

лар, с. Тучково, пл. Лорет, а на положајима с. Тврдићи, с. Пониковица (с-и од Ужица) налазила се Борбена група „Харт“, с тим да је у немачком Ратном дневнику констатовано да су јединице НОВЈ

2. децембра на запречном положају код Чачка извојевале локални продор и да врше јак притисак северно од пута Чачак — Ужице.⁸⁰

Јединице НОВЈ ослободиле су Чачак (2. децембра), Пожегу (13. децембра) и Ужице, 16. децембра, па је мостобран Краљево тако био ликвидиран. Немци су се задржали само у с. Кремна да би омогућили сигурније извлачење јединица 91. армијског брдског корпуса из Санцака, преко раскрснице код с. Добрун.

З а к љ у ч а к

Треба истаћи да је немачки мостобран Краљево формиран онако како га је замислила Врховна команда Вермахта и држан и остварен од стране немачких дивизија и пуковских борбених група, имао стратегијску важност и за немачки Вермахт и за Врховни штаб НОВ и ПОЈ. Чврстим држањем мостобрана Немци су омогућили извлачење ГрА „Е“ из Грчке ка северу, у циљу појачавања Сремског фронта, а упорним покушајима његове што раније ликвидације, Врховни штаб НОВ и ПОЈ тежио је што бржем ослобођењу Србије, као значајног и неслагљивог скупа материјалних и људских ресурса за коначно ослобођење читаве Југославије од немачких окупатора и за победу социјалистичке револуције.

Борбе јединица НОВЈ за ликвидацију немачког мостобрана одвијале су се на југословенском ратишту које је чинило јединствену целину са савезничким ратиштем, односно са међусобним утицајем и деловањима на свим његовим оперативним подручјима. Немачка команда је ради ојачања одбране Балкана, односно преосталих позиција у Србији, у току септембра 1944. године наредила сукцесивно пребацивање нових снага из Далмације, Грчке и из састава 2. оклопне армије. Међутим, услед пресецања јужноморавског правца и брзог продора јединица НОВЈ и Црвене армије у долину Западне Мораве и према Београду, неколико пуковских група није успело да се пробије ка северу, па су се прикупиле у рејону Крагујевца и Краљева. Оне ће бити почетна војна снага за успостављање мостобрана Краљево: 1. батаљон 522. пешадијског пука, 1. и 2. батаљон 524. пешадијског пука и 2. дивизион 297. артиљеријског пука 297. пешадијске дивизије, затим 3. батаљон 724. ловачког пука и 104. противоклопни дивизион 104. ловачке дивизје и 1. дивизион 222. артиљеријског пука 181. пешадијске дивизије.⁸¹

После одлуке Адолфа Хитлера о повлачењу Групе армија „Е“ из Грчке, која је по свему судећи донета веома касно, услед новонастале ситуације на југословенском ратишту, пред командантом Југоистока поставио се као најважнији и неодложни задатак обезбеђење повлачења ових јединица, њихов прихват и пребацивање на север у циљу помоћи Групи армија „Ф“ на Сремском фронту и у Мађарској. Услов повлачења ових јединица Вермахта одређивали су, поред осталог, мала пропусна моћ железничких пруга и путева,

брдовити рељеф, атмосферски услови који су отежавали везе, као и господарење савезника на мору и у ваздуху, али оно што заборављају немачки и аустријски историчари и борбена дејства снага НОВЈ и Црвене армије, пре свега.

Одлуку о успостављању мостобрана Краљево донео је командант Југоистока октобра 1944. године, у свом наређењу за чврсту и упорну добрану Мораве, тако да је мостобран стално појачаван пролазећим јединицама. Једини и основни циљ мостобрана Краљево био је одржање источног фронта по сваку цену, како би се добиле значајније снаге за пробој ка северозападу.

Основну војничку снагу мостобрана Краљево чинила је Корпусна група „Милер“, касније преформирана у 34. армијски брдски корпус, која је стално појачавана пролазећим јединицама из Гра „Е“, формирањем углавном пуковских борбених група. Команда корпуса је за све време постојања мостобрана била присиљена да расформира коморе, да спаја јединице и да прикупља припаднике свих отцепљених група способних за борбу из свих родова војске, полиције, жандармерије, организације „Тот“ итд., и да користи све могућности како би бројно стање борбених делова постојећих јединица попунила до посадних формација.

Избијањем снага Гра „Е“ на Косово и Метохију, а затим и на мостобран Краљево и даље њиховим кретањем комуникацијом Краљево—Чачак—Пожега—Ужице ка Вишеграду, створено је ново оперативно подручје. Од људства, које је у односу на оно на западном и источном фронту, било другостепене вредности, немачки команданти из Гра „Е“ за релативно кратко време створили су јединице високих борбених квалитета. Повлачење јединица Гра „Е“ било је веома добро организовано и немачке трупе у повлачењу су показале завидну упорност, умешност и снажљивост, нарочито V заштитничким борбама, оне су се пробијале по „цену живота“. За овакав, коначни успех јединица Гра „Е“ успостављање и одржавање мостобрана Краљево у времену од скоро два месеца (од 22. октобра до 20. децембра 1944. године) имало је скоро одлучујући војнички значај.

Борбени морал ових немачких јединица био је различит, у основи висок и постојан, и поред страховитих физичких и психичких напора којима су оне биле изложене током целог повлачења кроз Македонију и Србију и проласку кроз мостобран Краљево. Сматрајући да више није у могућности да 'брза повлачење својих снага и њихово што брже и масовније довођење на север, командант Гра „Е“ извештавао је 26. октобра 1944. године: „...Тако су ове трупе, које су у великом делу маршевале чак од Пелопонеза (просечно 35 км дневно, не рачунајући задатке осигурања и дане одмора), дале од себе највеће маршевске напоре. Немогуће је од њих тражити да још повећавају ове напоре, већ сада у великој мери има појава испадања коња из строја због исцрпљености, а тиме је дошла у питање покретљивост ових трупа и њихова борбена готовост...”

Још увек инсистирајући на постојању високог борбеног морала код својих јединица, командант Гра „Е“ је 3. новембра, записао

и следеће: „... При томе овде мора победити надмоћност немачког војника над бандама, иако немачки војник досада није обучаван за овакву борбу...”, да би 6. новембра, само за неке јединице 97. брдског армијског корпуса, морао да констатује: „... Слаба борбена вредност измешаних јединица долази до изражаја...”.⁸⁴ Неки немачки и аустријски историчари приказали су инфериорност ГрА „Е” у односу према јединицама НОВЈ, као и у односу на англоамеричку авијацију. Они су на више места илустровали тешкоће и опасности које је немачки окупатор имао, односно које су му претиле у току његовог повлачења из Југославије. Показали су и то да су за немачку војску, односно за поједине њене јединице у току њиховог повлачења често били „критични дани”. Немачки Вермахт жилаво се борио да би се у Југославији што дуже задржао, а с друге стране изложен ударцима снажне НОВЈ, морао је да чини огромне напоре да би уопште осигурао своје повлачење из Југославије.⁸⁵ О борбеном моралу неких јединица ГрА „Е” доста је забележено и у „Прегледу дејства потчињених јединица Војноуправног команданта Југоистока (Армијске групе „Србија”) од 23. августа до 4. новембра 1944. године.”⁸⁶

Борбени морал ових немачких јединица био је условљен низом тенденција, при чему је најважнија била сама војна радња „повлачење”, која свакој војсци тешко пада, поготову војсци, која је од 1939. године низала само крупне војничке, светске победе и увек била у офанзиви. Била су то углавном одбрамбена борбена дејства, за разлику од ранијих стално офанзивних дејства, јер у основи сваке тадашње војске била је офанзива, што је такође имало свог одраза на борбени морал свих ових јединица.

Борбена дејства ових немачких јединица одвијала су се у туђој земљи за коју су веровали да ће је држати у покорности и експлоатисати довека, чиме су имали огромну већину ових народа против себе. Код немачких војника, а делом и код старешина, већ је била оформљена свест да је Немачка изгубила и овај рат, што је изазвало предоминантну жељу да се што пре пробију у Аустрију и Немачку, својим кућама и да тамо, ако већ буду присиљени, положе своје оружје Американцима и Енглезима, али не и НОВЈ и Црвеној армији, што их је подстицало на још веће борбене напоре и далеко енергичнији отпор јединицама НОВЈ при одбрани својих бочних и заштитничких положаја на мостобрану Краљево.

Добро обучене и још боље наоружане, без обзира што су се у току повлачења морале решити тешког оруђа и дела моторизације, све ове немачке јединице биле су свесне да ништа добро не могу да очекују од овог народа коме су у протекле четири године нанеле толико зла и пролиле много крви; биле су потпуно свесне своје злочиначке прошлости, и зато су се бориле снажно, остајале Упорне у одбрани својих положаја, а биле исто тако дрске и офанзивне у нападу и контранападу.

Немачки официри објашњавали су својим војницима повлачење као неопходну и нужну потребу да се сва немачка војска, све Немачко људство повуче и концентрише на својој територији, од-

носно у границе Рајха. Разлог овом повлачењу — говорили су немачки официри — лежи у томе, што Немачка сада располаже са новим тајним оружјем и тек када сви Немци напусте окупиране територије, она ће почети да употребљава то оружје, мислећи при томе на почетне резултате у испитивању атомске бомбе. Прерана употреба тог оружја — говорили су они — могла би нашкодити оним војницима који се налазе ван граница Рајха.⁸⁷

Констатујући овакве борбене квалитете немачких јединица, које су се повлачиле кроз мостобран Краљево, могу се далеко објективније сагледати значајни борбени успеси које су у тим, двомесечним борбама (што није предмет овог реферата) постигле њима супротстављене дивизије НОВЈ, о чијој жестини говоре речито и подаци о обостраним људским жртвама и материјалним губицима у тим борбама.

НАПОМЕНЕ, ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Под појмом „Мостобран — Краљево“, када се ради о војишној историји, треба разумети територију (пored и око), укључујући и околне планине, дуж долине Ибра и комуникације Рашка — Краљево и долине Западне Мораве и комуникације Крушевац — Краљево — Чачак — Ужице — Дрина.

2. О борбама на овој просторији видети и: Иван Цина Глигоријевић, *Девета српска бригада*, Војноиздавачки завод, Београд, 1970, стр. 211—245; Светислав Миладиновић, *Четрнаеста српска бригада*, ВиЗ, Београд, 1982, стр. 272—303; Бура Златковић и Милош Бакић, *Седма српска бригада*, Ниш, Градина, 1986, стр. 285—329; Драгољуб Ж. Мирчећ, „*Двадесета српска народно-ослободилачка бригада у борбама на сегстору Пожега — Ужице*“, Титово Ужице, *Ужички зборник*, 1982, бр. 11, стр. 171—191; Милојица Пантелић, *Двадесет-пета дивизија*, ВиЗ, Београд, 1977, стр. 103—111.

3. Зборник докумената и података о народноослободилачком рату на-
рода Југославије (у даљем тексту: *Зборник НОР*), том XII, књига 4, доку-
менат бр. 117.

4. Видети и Милован Целебичић, „Дејства на комуникације у Југосла-
вији од 1. до 7. септембра 1944. године“, Београд, *Војноисторијски гласник*,
1970, бр. 3, стр. 7—61; Милован Целебичић, „Дејства по комуникацијама у Ју-
гославији“, Београд, *Војно дело*, 1971, бр. 1, стр. 115—129.

5. *Зборник НОР*, XII, 4, док. 118.

6. *Зборник НОР*, XII, 4, док. 124.

7. *Зборник НОР*, XII, 4, Прилог број 1, стр. 975, Извод из Ратног днев-
ника Команде Групе армија „Ф“ (командант Југонстока) за период од 31. јула
до 31. децембра 1944. године.

8. Прбацивање војника са грчких острва било је предвиђено да се оба-
ви ваздушним транспортом: са Крита око 14.000 војника, са Родоса око 6.300
и са Јтероса око 1.600 војника, мада се већ онда закључивало да ће вазду-
шним путем моћи да се транспортује једва око 16.000 војника.

9. *Зборник НОР*, XII, 4, Прилог број 2, стр. 1139, 1140, Извод из Ратног
дневника Команде Групе армија „Е“ за период од 1. октобра до 31. децембра
1944. године.

10. PreJchertг уоп Шекћз МахтШан (барон Фрајхер Вајкс Максимилијан),
командант Југонстока од 22. августа 1943. до марта 1945. године (Видети и
Зборник НОР, XII, 4, док. 14, напомена бр. 15).

11. *Зборник НОР*, као под 7.

12. М. Пантелић, н. д., стр. 103.

13. Војноисторијски институт Југословенске народне армије, Група аутора, *Завршне операције за ослобођење Југославије 1944—1945.*, Београд, 1957, стр. 193—196, 204—206.

14. *Зборник НОР*, XII, 4, док. 165 и IV, 33, док. 62, Напомена број 2 (Бидети и *Зборник НОР*, I, 15, док. 136, 117 и 157, као и *Зборник НОР*, IV, 29, док. 81, објашњење бр. 8, затим IV, 30, док. 83, 90, 91, 105, 118, 130, као и IV, 31, док. 90).

15. Архива Војноисторијског института (у даљем тексту: *Архив војни*) кутила 631, фасцикла 3, докуменат бр. 11, Обавештајни центар штаба 45. дивизије, доставља Штабу 14. корпуса *извештај за период од 1. до 8. децембра 1944. године*.

16. Од снага Генералне команде „Милер“, формиран је 14. октобра 1944. године 34. армијски корпус „Милер“, назван тако по имену његовог команданта Фридриха Вилхелма Милера (Friedrich Wilhelm Müller).

17. *Зборник НОР*, XII, 4, док. 152.

18. Колектив совјетских и југословенских аутора, *Београдска операција*, Војноисторијски институт, Београд, 1964, стр. 264.

19. *Архив војни*, НАВ-Т-314, р. 32, снимак 108 и НАВ-Т-314, р. 849, сн. 883-5. — Борбена група „Фишер“ (Kampfgruppe „Fischer“), мењала је неколико пута свој борбени састав, да би октобра месеца 1944. године, била састава: разбијени 14. СС пук 7. СС брдске дивизије „Принц Еуген“, 749. пук 117. ловачке дивизије и око два батаљона 1. брдске дивизије.

20. Борбена група „Харт“ (Kampfgruppe „Hardt“) на мостобран Краљево дошла је из рејона Зајечара и ушла у састав знатно ослабљене 117. ловачке дивизије (тада по свему судећи у резерви 34. армијског брдског корпуса; могућег састава: 359. гренадирски пук 189. пешадијске дивизије (Штаб пука, два батаљона, један дивизион и чета тенкова).

21. Борбена група „Бургемајстер“ (Kampfgruppe „Burgemeister“) била је састава: 2. батаљон 522. пука (извученог из састава Групе „Даунер“ („Daunner“) и 524. пук (без 3. батаљона) и била је претпочињена команданту 7. СС-брдске дивизије „Принц Еуген“. — Она је у почетку држала положаје код Трстеника.

22. Hubert Lanz, *Die 1. Gebirgsdivision (Gebirgsjäger) 1935—1945.*, Verlag, Hans Henning, Bad Neuheim, 1954. (Хуберт Ланц, *Прва брдска дивизија*). — То је у ствари била Борбена група „Линг“, која у борбама у Тимочкој Крајини није успела да ухвати везу са Штабом своје дивизије, па је из Ниша, преко Књажевца и ивицом Сокобањске котлине избила у рејон Крушевца, а затим ушла у састав Борбене групе „Фишер“, односно 34. армијског корпуса.

23. *Зборник НОР*, XII, 4, док. 167, Извештај команданта 7. СС дивизије „Принц Еуген“ од 4. новембра 1944. године.

24. Архив војни, к. 70, рег. бр. 1/, Књига II, стр. 72, *Изјава ратног заробљеника генерал пуковника Александра фон Лера* (Alexander von Löehr).

25. Ближе о дејствима Корпусне групе „Фон Штетнер“ видети *Зборник НОР*, XII, 4, док. 168.

26. *Зборник НОР*, XII, 4, док. 163.

27. *Изјава генерала Лера*, као под 24.

28. *Зборник НОР*, као под 9, стр. 1153.

29. *Исто*.

30. Названа је тако по имену генерал-мајора Ериха Шолца (Erich Scholz), команданта артиљерије Групе армија „Е“.

31. *Зборник НОР*, као под 9.

32. *Изјава генерала Лера*, као под 24. — Група пуковника Лангера, тенковског референта у Штабу Групе армија „Е“ била је формирана октобра 1944. године, када је исти прихватио делове 7. СС дивизије на Преполачком седлу. Састав групе био је од једне, на брзину формиране чете и 3—4 против-тенковска оруђа, који је нешто касније био појачан, али и тако мала група успела је да задржи бугарски тенковски пук скоро три недеље на овим положајима (Видети и Драгољуб Ж. Мирчегић, „Немачке оружане формације у југоисточној Србији“, Лесковац, *Лесковачки зборник*, 1985, XXV, стр. 11—32.).

33. *Зборник НОР*, као под 9, стр. 1156.

34. Исто, стр. 1159.

35. Изјава генерала Лера, стр. 74.

36. Ото (Otto Kumm). Био је тада командант 7. СС-брдске дивизије „Принц Еуген“ а по чину СС-бригадефирер (SS-brigadeführer) што би одговарало чину генерал-мајора копнене војске.

37. Изјава генерала Лера, стр. 75 (Видети и Јован Максимовић, „Операцији 13. корпуса НОВ! у јужној Србији од септембра до новембра 1944. године“, Лесковац, Лесковачки зборник, 1985, XXV, стр. 115—130).

38. О покрету и борбеним дејствима те дивизије, видети и Зборник НОР, IV, 31, док. 104.

39. Зборник НОР, као под 26.

40. Зборник НОР, као под 9, стр. 1164.

41. Исто, стр. 1165.

42. Архив војни, НАВ-Т-311, р. 186, сн. 857-8, *Наређење команданта Југоистока*, од 25. октобра 1944. године, Команди Групе армија „Е“ зазорушавање најважнијих објеката на брдско-планинском земљишту, а нарочито на друму Ужице — Ваљево због угрожавања бока Групе армија „Е“ на правцу повлачења Скопље — Вишеград.

43. Архив војни, НАВ-Т-311, р. 186, сн. 964—70, *Извештај команде Групе армија „Е“* од 22. октобра 1944. године о ситуацији и борбама код Крагјева, повлачењу из Грчке и напорима да се отвори комуникација до Вишеграда (Видети и Архив војни, НАВ-Т-311, р. 186, сн. 948—51, *Извештај Команде Групе армија „Е“*, од 22. октобра 1944. године).

44. Зборник НОР, XII, 4, док. 164.

45. *Завршне операције*, н. д., стр. 195, 196.

46. Зборник НОР, као под 9, стр. 1166.

47. *Завршне операције*, н. д., стр. 202.

48. То су били делови 133. тврђавске пешадијске дивизије, који су са Крита стигли аивоном, два батаљона су искрцана у Приштину, а затим и 3. батаљон 133. пука, који је ваздушним путем пребачен из Солуна. Од ових батаљона била је формирана Борбена група „Јунг“ (Видети и Зборник НОР, XII, 4, док. 183).

49. Изјава генерала Лера, већ. нав., стр. 75.

50. 7. СС-брдска дивизија „Принц Еуген“ бројала је укупно 6.150 људи и имала је два пука: 13. СС пук, са три батаљона (Neumann, командант 1. батаљона; Kaiser, за 2. и Wiegand за 3. батаљон); 14. СС пук са три батаљона (забележено је само име Kirsch, команданта 3. батаљона), затим дивизијски батаљон везе и 7. инжењеријски батаљон, као и 7. арт. пук са четири дивизиона.

51. 117. ловачка дивизија бројала је 3.300 људи, са два ловачка пука (737. и 749.), једним арт. пуком и 117. дивизијским инжењеријским батаљоном 737. ловачки пук имао је три батаљона (Kockert, за 1. и Wüstefeld, за 3. батаљон), затим 749. ловачки пук са три батаљона (Bader за 2. и Wischen за 3. батаљон), 670. арт пук са три дивизиона (Plewa, за 2. и Anensteiner, за 3. дивизион) и Marditsch, који је био командант 117. инжењеријског батаљона.

52. Прва брдска дивизија бројала је 1.770 људи, била је непотпуна, јер је њена главнина остала у Борбеној групи „Штетнер“, која се из Београда повукла у Срем. На мостобрану Краљево имала је три батаљона: 3/99. пука, командант Hörmann; 54. извиђачки батаљон, командант Kost и 79. допунски батаљон, чији је командант био Wissmann, као и 1. дивизион 79. арт. пука, чији је командант био Dreher.

53. 297. пешадијска дивизија, овде су били само њени делови, јер се главнина повлачила кроз Санџак, бројала је укупно 1.600 људи и имала овде делове два ^ гренадирска пука и је дан артиљеријски дивизион. 522. гренадирски пук имао је само први батаљон, чији је командант био Franck, док је 524. пук имао 1. (командант Nagy) и 2. батаљон (командант Haneke) и 2. дивизион 297. арт. пука, чији је командант био Reuter.

54. 104. ловачка дивизија, која се налазила у заштитници ГрА „Е“, бројала је 2.880 људи, имала је три батаљона из два ловачка пука (1/724. пука, командант Tröl, затим 3/724. пука, командант Mayer и 1/734. пука, чији је ко-

мандант био Schelde), затим 104. пт дивизион (Schreiber), 104. извиђачки батаљон (Dorner), два дивизиона 654. арт. пука Perger и Stender), 104. ловачки батаљон везе и 104. инжењеријски батаљон.

55. 181. пешадијска дивизија бројала је свега 710 људи, имала је у свом саставу (на мостобрану Краљево) 1/359. пука (командант Francke) и 1/222. арт. пука, чији је командант био Heinze.

56. Све остале разнорodne јединице бројале су 7.130 војника и старешина, организованих у три „ландесшницен" батаљона, два тврђавска пешадијска батаљона, један тенковски батаљон, батаљон за осигурање, батаљон фелдандармерше.

57. *Зборник НОР*, XII, 4, док. 170.

58. *Зборник НОР*, XII, 4, док. 169.

59. *Зборник НОР*, XII, док. као под 9, стр. 1174.

60. *Зборник НОР*, IV, 30. док. 118 и IV, 31, док. 24, 90. — Борбена група „Фицтум" названа тако по имену њеног команданта Јозефа Фицтума (Josef Fitzthum), СС-бригаде фирера, који је био на дужности команданта СС-полиције у л л баниј и. Погинуо је почетком 1945. године при једном авио нападу (Видети и Fritz Frhr. von Siegler, *Die Höheren Dienststellen der deutschen Wehrmacht (1933—1945.)*, Institut für Zeitgeschichte, Deutsche Verlag-Anstalt Stuttgart, 1953, 118). Ову борбену групу називали су и „Граф". У њеном је саставу нешто касније била и Борбена група „Скендербег", о којој видети *напомену број 73*. Борбена група „Фицтум" бројала је око 10.000 људи.

61. *Зборник НОР*, као под 9, стр. 1175.

62. *Зборник НОР*, као под 7, стр. 1061.

63. Архив војни, НАВ-Т-314, фасц. 850/317,417,612 и фасц. 848/1101,1103, *Петнаестодневни извештаји и наређења команде 34. арм. брдског корпуса* (Обавезно видети и *Зборник НОР*, XII, 4, док. 174, Преглед бројног стања јединица потчињених Гра „Е" на дан 16. новембра 1944. године).

64. *Зборник НОР*, I, 15, док. 6, као и *Зборник НОР*, XII, 4, док. 147 (Као под 03). — 1. брдска дивизија имала је 13.000; 117. ловачка дивизија са 10.000, затим 11. ваздухопловно-пешадијска дивизија са 10.000 људи, па 104. ловачка дивизија са 10.000 и 7. СС дивизија и остаци 21. „Скендербег" дивизије са 7.000 и Борбена група „Фицтум" и корпусне и армијске јединице и пратећи делови са укупно 10.000 војника и старешина.

65. *Зборник НОР*, као под 9, стр. 1177, 1178.

66. *Исто*, стр. 1178, 1182.

67. *Зборник НОР*, као под 7, стр. 1037, 1039.

68. *Зборник НОР*, I, 15, док. 157.

69. Видети *напомену број 22*.

70. Видети *Зборник НОР*, XII, 4, док. 144, 170, 178. — Овај пук је 2. октобра 1944. године (са 1. и 2. четом 1. батаљона) стигао у Краљево, био је јачине око 790 војника и старешина.

71. *Завршне операције*, н. д., 203—206.

72. *Зборник НОР*, као под 7, стр. 1048, 1050.

73. *Исто*, стр. 1052. — Борбена пуковска група „Скендербег" формирана је наређењем команданта Гра „Е", од 24. октобра, на Косову, 2. новембра 1944. године, од остатака 21. брдске дивизије. Ова дивизија је, после тешких губитака у операцији „Draufgenger" и масовног дезертирања, престала практично да постоји. Пуковска група је имала нешто око 3.000 људи (преосталих војника и командног кадра дивизије немачке националности) и око 4.000 припадника немачке морнарице придошних из Грчке преко Урошевца (Видети и *Зборник НОР*, XII, 4, док. 162).

74. *Исто*, стр. 1052.

75. *Зборник НОР*, као под 7, стр. 1056.

76. *Исто*, стр. 1068.

77. *Зборник НОР*, као под 9, стр. 1183, 1184.

78. *Зборник НОР*, као под 7, стр. 1060, 1061, 1070.

79. Исто, стр. 1076, 1078.

80. Исто, стр. 1085.

81. Петар Вишњић, *Операције за ослобођење Србије 1944.*, Војноисторијски институт, Београд, 1972, стр. 200.

82. О повлачењу снага ГРА „Е“ кроз Македонију и Србију консултовати и полис литературе у чланку Расима Хурема, „Повлачење немачког Wehrmacht-a из Југославије 1944/45. године у дјелима западнонемачких и аустријских аутора“, Група аутора, *Народноослободилачки рат и Социјалистичка револуција* у Југославији у завршној етапи Другог светског рата, Београд, 1978, 133—138.

83. Зборник НОР, XII, 4, док. 164.

84. Зборник НОР, као под 9, стр. 1169, 1173.

85. Многи аустријски и западнонемачки историчари у низу својих радова бавили су се пре свега повлачењем јединица немачког Вермахта из Југославије (о чему видети и напомену број 82), али овде треба истаћи и следеће радове: *Geschichte des Zweiten Weltkrieges, Teil I: Die militärischen und politischen Ereignisse*, Wirzburg: Ploetz 1960; Lothar Grachmann, *Der Zweite Weltkrieg Kriegführung und Politik*, München: Deutscher Taschenbuch—Verlag, 1967; K. W. Böhme, *Die deutschen Kriegsgefangen in Jugoslawien 1941—1945.*, Band i/1, München, Biesfeld: Giesing 1962; Karl Hnilicka, *Das Ende auf dem Balkan 1944/45., Die militärische Räumung Jugoslawiens durch die deutsche Wehrmacht*, Göttingen, Cürich, Frankfurt: Musterschmidt 1970.

86. Зборник НОР, XII, 4, док. 169.

87. Зборник НОР, I, 15, док. 157, Извештај Обавештајног центра Штаба 45. дивизије, од 9. децембра 1944. године Главном штабу НОВ и ПО Србије о нумерацији, јачини и кретању непријатељских јединица комуникацијом У жице — Бајина Башта — Љубовија — Зворник (потписао шеф центра, поручник Шпиро Н. Секуловић.

Др ГОЈКО МИЉАНИЋ, пуковник,
 Центар високих војних школа ЈНА

РУКОВОЂЕЊЕ И КОМАНДОВАЊЕ БОРБЕНИМ ДЕЈСТВИМА 14. КОРПУСА НОВЈ У ДОЛИНИ ИБРА И ЗАПАДНЕ МОРАВЕ У ЈЕСЕН 1944. ГОДИНЕ

После пресецања одбране немачких снага у Србији од стране јединица Народноослободилачке војске и делова 57. армије Совјетског Савеза, у току октобра 1944. године, образована су два дивергентна фронта. Један код Београда који се постепено померао на северозапад и други, према Косову, долини Ибра и долини Западне Мораве. Тако су и снаге НОВЈ и Црвене армије оријентисане за дејства у та два дивергентна правца. Немачка команда била је присиљена да своју бројну групацију из Грчке (Група армија „Е“), повлачи најнеповољнијим правцима који су јој преостали, долином река Ибра, Западне Мораве и Бетиње, или пак преко Санџачке висоравни и реке Лима према Фочи, Горажду и Вишеграду, а затим даље долином реке Дрине и Босне у Славонију. То су били веома неповољни, тешко савладиви правци, са slabим комуникацијама, особито у условима дубоке јесени и невремена, а повлачење на север, где су према плану немачке Врховне команде требали да пристигну, било је веома отежано. Њихова је основна преокупација била, извући се што пре и са што мање губитака, а то је према њиховим проценама била једна од могућности, од Краљева и Чачка преко западне Србије, када им је већ пропала шанса за повлачење преко Београда.

Врховни штаб НОВ и ПОЈ схватио је и ценио сву озбиљност и осетљивост ситуације, у случају евентуалног продора тако јаким немачких снага особито према Београду, који је постајао центар целокупног руководства НОП Југославије и Србије. Тиме би се могли компромитовати изузетно велики успеси који су постигнути у дотадашњим операцијама. Због тога су Главни штаб НОВ и ПО Србије и 2. ударни корпус из Црне Горе, имали основни задатак да се у даљој етапи операција ангажују на спречавању и ометању извлачења немачких снага према источној Босни. То је условило да се ова веома бројна немачка групација од око 350.000 људи, по зими и невремену набачена на беспутне правце, планинске кланце и водене препреке, повлачила четири месеца чиме је била паралисана њена употреба на фронту у Подунављу где је била планирана. Она се дакле борила само за свој сопствени спас, без изгледа за неки повољнији оперативни успех.

Главни штаб НОВ и ПО Србије, ангажовао је 13. корпус и снаге Оперативног штаба за Косово и Метохију према југу Србије и Косову, а 14. корпус са непотпуним 68. корпусом Црвене армије у долину Западне Мораве, према Краљеву и Чачку као најзначајнији објекти и важним саобраћајним раскрсницама.

Одмах по ослобођењу Крагујевца, тамо је дошао Штаб 14. корпуса НОВЈ, где се налазио и Штаб 68. корпуса Црвене армије, а затим прешао у Параћин (?) одакле ће скоро два месеца руководити свим брзбешним дејствима у долини Западне Мораве, противу немачког 34. корпуса и пролазећих немачких јединица из Групе армија „Е“. Дивизије 14. корпуса у претходним борбеним дејствима све од реке Тимока и Дунава, биле су веома развучене и међусобно удаљене. Тако се 23. дивизија налазила непосредно наомак Београда, 25. дивизија у североисточној Србији (Петровац, Пожаревац), а 45. дивизија у горњем току В. Мораве око Светозарева, Иуприје а Параћина, где су чистиле територије од разбијених чегничких јединица које су се скривале око својих села и немачких јединица које су се повлачиле. У додиру са немачким снагама у долини Западне Мораве налазиле су се 2. пролетерска дивизија под командом ГИТ Србије југоисточно од Краљева, заједно са 52. совјетском дивизијом и 17. НОУ дивизија 1. пролетерског корпуса на простору од Чачка до Кнића, заједно са деловима совјетске 93. и 223. стрељачке дивизије.¹

Треба имати у виду да су биле измешане јединице совјетске и југословенске војске све до нивоа чете, а да нису била решена питања командовања ни садејства скоро ни на једном нивоу, као и то, да 2. и 17. дивизија нису имале међусобно непосредне тактичке везе. Овакав доста недефинисан распоред, измешаност снага и нерегулисана питања надлежности, наметали су потешкоће у решавању свакодневних питања, а пре свега надлежности командовања и организације садејства. Овакво стање било је последица претходних операција и врло динамичних промена ситуације у Србији, у току септембра и октобра 1944. године. Све је ово наметало озбиљне задатке пред Главни штаб НОВ и ПО Србије, па и пред Штаб 14. корпуса, пре свега са становишта руковођења, командовања и обједињавања дејства свих снага у долини Западне Мораве, што му је Главни штаб и поставио као основни задатак.

У таквој оперативној ситуацији, пред штабовима НОВЈ се постављало неколико крупних проблема које је требало убрзано решавати. Трбало је сасредити и прикупити дивизије 14. корпуса у долину Западне Мораве за извршавање предстојећих оперативних задатака; регулисати односе командовања са 2. пролетерском дивизијом која је била под командом Главног штаба и 17. дивизијом која је организацијски била у саставу 1. пролетерског корпуса, а обе су се нашле у зони борбених дејстава 14. корпуса; решити питања садејства и надлежности командовања између 14. корпуса НОВЈ и 68. совјетског корпуса као и између совјетских и југословенских штабова дивизија и пукова — бригада; успоставити контакте са три партизанска одреда (Краљевачки, Чачански и Ужички) па и Ибарским на Копаонику и ускладити њихова дејства са запада у долину Западне Мораве, дејством из позадине; и на крају, успоставити кон-

такте између јединица и органа народне власти и других субјеката НОП на дотичној територији, где ће се наредних дана изводити борбена дејства у циљу извршења заједничког задатка. Све су то питања која су неминовно била у надлежности, пре свега Штаба 14. корпуса, али и штабова потчињених дивизија.

У вези са оваквом оперативном ситуацијом и предстојећим задатком, Главни штаб НОВ и ПО Србије и Штаб 14. корпуса приступили су решавању наведених питања, без којих није било могуће сасредити све снаге и средства противу немачких снага које су браниле долину Западне Мораве, а пре свега угрозити комуникацију која изводи из долине Ибра у долину реке Дрине и спречити да је Немци несметано користе. Главни штаб је по одобрењу Врховног штаба, наредио 22. октобра, да се 23. дивизија из рејона јужно од Београда пребаци у шири рејон Крагујевца а затим да се преко Кнића упуту и ангажује према Краљеву.² Њој је првобитно намењен задатак да повеже унутрашња крила 2. пролетерске и 17. ударне дивизије а претпочињена њој је и 1. југословенска бригада која је формирана у Совјетском Савезу и дошла у Југославију заједно са совјетским јединицама.³ Међутим, кад је 23. дивизија до 28. октобра пристигла на просторију западно од Крагујевца и упутила се даље према Книћу, према наређењу Врховног штаба НОВ и ПОЈ, Главни штаб јој је променио задатак. Она је упућена према Чачку уместо према Краљеву и то западно од комуникације Горњи Милановац

— Чачак. У првом моменту имала је задатак да заузме Чачак, а пошто то није успела — да спречи продор немачких снага кроз Овчарско-кабларску клисуру према Пожеги и Ужицу. Ова дивизија је привремено у оперативном смислу потчињена Штабу 17. дивизије.⁴ Тиме је отпала и претходна одлука да се сасреде дејства 2. и 23. дивизије НОВЈ и 52. совјетске дивизије за напад на Краљево а тиме и да се пресече ова за Немце значајна саобраћајница.

У то време, из рејона источно од Краљева, из борбе је извучена совјетска 52. дивизија, тако да укупне снаге у долини Западне Мораве нису повећане и биле су недовољне за офанзивна дејства на овако широком фронту. У рејону распореда 2. пролетерске дивизије југоисточно од Краљева остале су само неке артиљеријске и минобачачке совјетске јединице за подршку.⁵ Треба имати у виду, да су 93. и 223. стрељачка дивизија 68. совјетског корпуса биле веома малобројне и то само са по једним пешадијским пуком и артиљеријом, као и то, да је читав овај корпус имао обезбеђењу улогу у односу на 57. армију која је наступала на север.⁶ Због свега тога, није се ни могло очекивати одлучније ангажовање совјетских снага у долини Западне Мораве, што је проистицало из њиховог ограниченог задатка и малих оперативних могућности. Све је то императивно наметало ојачавање и сасређивање снага и обједињавање командовања свим снагама у долини Западне Мораве. Са становишта усмеравања борбених дејстава и руковођења снагама, императивно се наметала потреба обједињавања командовања свим снагама на овом јединственом оперативном простору. У том циљу су Главни штаб и Штаб 14. корпуса почели постепено предузимати одређене

мере али тек после скоро двадесет дана једне пат позиције без неких успеха ни на једном правцу и објекту напада.

Штаб 14. корпуса наредио је 10. новембра да 45. дивизија усиљеним маршем изврши покрет преко Крагујевца, Горњег Милановца и Љига у рејон Ваљево и да тек одавде са по једном бригадом затвори правце Пожега — Ваљево и Љубовија — Ваљево. Требало је спречити евентуални продор немачких снага у правцу Ваљева, али је зато 14. корпус веома много развукао своје снаге које су практично биле постављене не за офанзивна него за одбрамбена дејства и за затварање праваца. То се види и из његовог наређења штабовима дивизија од 10. новембра у коме се, истина, помиње и да се напада према Чачку и Краљеву али ко, где, када и са ким да садејствује ништа се не каже.⁷

Истовремено је напokon и 25. дивизија НОВЈ померена почетком новембра у рејон распореда 2. пролетерске дивизије и потчињена Штабу 2. дивизије, уместо 52. совјетске дивизије која је повучена. Исто тако, Штабу 14. корпуса у оперативном смислу су потчињене 2. и 17. дивизија, чиме је дефинитивно постао главна оперативна команда на овом простору заједно са Штабом 68. совјетског корпуса. Стављањем под команду Штаба 14. корпуса, прво 17. а затим и 2. пролетерске дивизије, учињен је знатан напредак на плану обједињавања командовања свим снагама НОВЈ које су се нашле у долини Западне Мораве. Локација седишта штабова 14. корпуса НОВЈ и 68. совјетског корпуса у Крагујевцу омогућавала је организацију садејства и решавање свих питања командовања совјетским и југословенским јединицама. Међутим, треба запазити да су штабови оба корпуса били много удаљени од јединица у додиру са непријатељем у долини Западне Мораве, што није било у складу са искуствима руковођења у НОР-у у Југославији. Истина је да је Штаб 14. корпуса имао радио-везу са штабовима свих пет дивизија али су везе између штабова дивизија и штабова бригада одржаване најчешће помоћу курира коњаника, што је било споро и није се могло увек брзо реаговати на развој догађаја. Упућивањем 45. дивизије чак у Ваљево и ангажовањем њених бригада на три одвојена правца, на положаје испред Пожеге, Косјерића и Љубовије знатно је проширен фронт 14. корпуса, а бригаде ове дивизије сувише су удаљене од свог штаба у Ваљеву.⁸ Садејство између нижих совјетских и југословенских јединица организовано је према нахођењу сваког старешине, а није постојао заједнички план садејства и употребе снага, што је било нужно постићи на нивоу пггб-ова корпуса, дивизија и бригада.

Оваквим дефинитивним сасређивањем снага и обједињавањем командовања на нивоу Штаба 14. корпуса, учињен је знатан напредак у том смислу али је упућивањем 45. дивизије у Ваљево проширен фронт и зона одговорности корпуса. Корпусна зона одговорности по линији додира обостраних снага била је изузетно велика и износила је преко 160 км од Љубовије до Маглића у долини реке Ибра, што се морало негативно одражавати и на руковођење свим борбеним дејствима.

Главни штаб НОВ и ПО Србије па и штаб 2. дивизије имао је везу са Ибарским одредом (3 батаљона, 1100 бораца), а штабови дивизија са партизанским одредима који су дејствовали дубље око Западне Мораве и Бетиње — Краљевачки (200 бораца) на левој обали Ибра односно десној обали Западне Мораве, Чачански (2 батаљона, 600 бораца) на левој обали Западне Мораве и Ужички (7 батаљона, 1550 бораца) северно, јужно и западно од Ужица. Одреди су усмерили своја дејства на комуникације у долини Западне Мораве и Бетиње и оне на север, југ и запад од Чачка, Пожеге и Ужица ка Г. Милановцу, Ваљеву, Ивањици, Новој Вароши и Вишеграду (Дрини). Тиме су најнепосредније садејствовали снагама 14. корпуса у току напада на немачке положаје, везујући за себе део њихових снага стварањем немира у позадини непријатеља и истовремено чистећи терен у позадини наших јединица од четника.⁹ Немци су у току повлачења због тога морали обезбеђивати и са запада свој десни бок, иако су знали да то нису изузегно велике снаге. И штабови 23. и 2. пролетерске дивизије успоставили су везе са партизанским одредима при нападима на поједине објекте.

На територији 14. корпуса, сви штабови су успоставили солидне односе са органима народне власти и политичким организацијама који су чинили напоре по питању обезбеђења исхране, транспорта материјалних потреба и рањеника и на обезбеђивању смештаја штабова, јединица и других војних установа. Посебно су значајни напори учињени од стране команди војних области, команди подручја и команди места на мобилизацији нових бораца који су пре упућивања у јединице пролазили кроз краћу обуку у допунским, уствари наставним јединицама. Из допунских батаљона дивизије су убрзо попуњене чак и преко предвиђеног броја као што је била 25. дивизија и до 14.000 бораца. Улазак великог броја нових бораца у састав дивизије засенио је искуства оних бораца која су већ стекли у ранијим бојевима, тако да је гро бораца био са малим или скоро никаквим борбеним искуством.

Овим мерама које смо анализирали, види се да су створене основне претпоставке да 14. корпус организује нападну операцију на најважнија непријатељева упоришта у долини Западне Мораве. То се види из ангажовања и померања снага, из успостављања борбеног додира са непријатељем, из врло великог броја јединица и њихове попуњености, из распореда у односу на комуникацију као основни објекат напада, из попуњености штабова, успостављања садејства са партизанским одредима на десној обали Западне Мораве као и са совјетским јединицама и штабовима¹⁰

Да би се сагледала стварна улога и активност штабова, а особито Штаба 14. корпуса па и Главног штаба за Србију у руковођењу, мора се поставити питање у коју категорију се могу сврстати сва борбена дејства у долини Западне Мораве за време од скоро два месеца директног контакта и судара са врло јаким снагама 34. немачког корпуса који је стално ојачаван пролазећим немачким колонима, па су према потреби и оне за краће време ангажоване и у извођењу борбених дејстава.

Из распореда снага свих пет дивизија 14. корпуса и слабих делова совјетских снага, види се да је то био један кордонски фронт без неког израженог тежишта. Такав распоред снага као и сва углавном парцијална наређења Штаба 14. корпуса упућују на закључак, да се радило више о врло активним одбрамбеним него о нападним дејствима. Одлучност Немаца да бране уски коридор источно од комуникације, да посебно бране осетљива места као што су мостови и прелази преко река, теснаци у Овчарско-кабларској клисури и др, укочили су могућност наступања снага, 14. корпуса све док је то Немцима било потребно. Сваки напад јединица НОВЈ они су настојали одбацити противнападом, а то им је омогућавало ангажовање пролазећих и других јединица, тако да су увек имали довољно снага за то. Када негирамо да то није била нападна операција 14. корпуса, то се може доказати чињеницом, да Штаб корпуса није изложио ниједан комплетан план операције; да је кроз велики број парцијалних наређења и заповести дириговао и усмеравао дејства дивизија, али никада није изложена целовита оперативна замисао нити је донео такву одлуку од општег значаја.¹¹

У заповестима и наређењима штабовима дивизија скоро се редовно захтевају напади и то пре свега на немачке снаге у Краљеву и Чачку. Међутим, у овој фази развоја опште ситуације на ратишту, главни објект нису били поменути градови, без обзира на њихову значајну улогу као раскрсница. Главни објект напада била је комуникација, односно спречавање да се овим саобраћајницама Немци уредно повлаче. Према томе, концентрација снага могла је бити и на друге важне објекте где је можда било лакше пресећи комуникацију а не само на градове. Да су оваква закључивања објективна морамо се потсетити на основни задатак који је Врховни штаб поставио пред Главни штаб Србије.¹² Није се ни у задатку Главном штабу захтевало уништавање немачке групације јер то није ни било реално, али се зато поставља питање, да ли је бољом организацијом, груписањем снага, смелим продорима и утицајем на ток борбених дејстава могло да се у овим сталним нападним дејствима са ограниченим циљем нешто више учини. Све научне анализе указују, да се могло више постићи. По распореду снага 14. корпуса, па и по основном циљу борбених дејстава пре би се могло рећи да се радило о одбрани корпуса на једном широком фронту, чија се упорност и снага изражавала у сталним нападним дејствима са ограниченим циљевима, при чему су се смењивали напади и противунапади. Такав циљ али само у обрнутом смислу имао је и немачки 34. корпус за одбрану комуникације што је и довело до једног узајамног узвраћања и смењивања одбране и напада. Таква обострана и статична концепција употребе снага и довела је до једне пат позиције скоро на истим линијама више од месец дана.¹³

У свим свакодневним наређењима која је упућивао Штаб 14. корпуса, углавном парцијално за сваку дивизију, како се то види из изворних докумената, захтева се да се напада на непријатељске положаје, а особито на Краљево и Чачак.¹⁴ Међутим, у наређењима је мало идеја маневра, мало тога ко са ким садејствује, шта, докле и до када постићи и са којим циљем, шта је главно а шта је споре-

дно. Карактеристично је да је из овог периода сувише извештаја, а мало наређења Штаба 14. корпуса. Према томе, то је водило усмеравању и сталном активирању снага које нису мировале али су недостајала смелија и организованија решења у извођењу општег напада. Ширина фронта од око 160 км на коме су развучене снаге корпуса са ојачањима, нудила је могућност и једног општег једновременог напада на објекте које су Немци држали за одбрану комуникација, чиме је требало јаче приковати немачке снаге или пак извршити груписање снага ради пресецања комуникација у долини Мораве. Из сачуваних докумената се не види да ли је Штаб корпуса и када одлучио да приступи извођењу једне целовите јединствене операције у којој би по јединственом плану, простору и времену ангажовао снаге са фронта и партизанске одреде из позадине.

У одлукама и наређењима Штаба 14. корпуса се мало наглашава основни задатак пресецања комуникација што је за Немце било примарно. Према томе, сва ова дејства се не би могла квалификовати нити као нападна а ни као одбрамбена операција, него једноставно збир разноврсних борбених дејстава, нападних и одбрамбених, више одвојених и засебних него обједињених у некој оперативној замисли.

У циљу изражавања тежишта и организације садејства снага у току извођења борбених дејстава, Штаб 14. корпуса се одлучио да врши међусобно предпотчињавање дивизија. Тако је прво потчињена 23. дивизија Штабу 17. дивизије које су нападале у ширем рејону Чачка, затим се 25. дивизија подчињава Штабу 2. пролетерске дивизије при заједничким нападима око Краљево и форсирању реке Ибра, а на крају се 45. подчињава 23. дивизији у пресецању комуникација ка Ваљеву и Зворнику.¹⁵ Поред тога, за краће време вршено је узајамно преподчињавање између 23. и 45. дивизије као и њихових бригада. У свим наређењима види се да се желело изразити тежиште на два кључна али најбоље браћена објекта, Краљево и Чачак.¹⁶ Поставља се овде питање да ли је овакво командовање и предпотчињавање било целисходно и да ли је могло дати резултате. Искуства из НОР-а указују, да је често вршено груписање снага различитих организацијских припадности што је било неопходно. Међутим, у оваквим ситуацијама увек су образовани привремени штабови на чијем се челу могао налазити и командант или политички комесар једне од дивизија, а могао је то бити и представник, односно један од чланова вишег штаба који би у овом случају у име штаба корпуса обједињавао дејства одређених снага. То су у току НОР-а најчешће били команданти обе здружене јединице и представник вишег штаба, наслоњени на средства везе једне дивизије. Овако једнострано потчињавање равних јединица без неке организације није било целисходно из више разлога.

И немачко командовање, шго се тиче идеја и ангажовања снага, слично је поступило али је то за њих било разумљиво јер је основни задатак 34. корпуса и његових ојачања био да држањем доминантних објеката, понегде врло мале дубине, обезбеди несметано коришћење комуникација (цесте и жељезничке пруге) све до Вишеграда.¹⁷ Због тога су њихова дејства и била сасвим усклађена

са основним циљевима, јер је сасвим разумљиво да је за њих било најважније извући се из стешњеног простора и што комплетније јединице пребацити на север. Мора се рећи да је немачко командовање плански водило читави ток борбених дејстава у складу са ситуацијом и да су успешно извлачили своје јединице.

У командовању својим и привремено потчињеним јединицама, запажа се да Штаб 14. корпуса као да није био једини надлежан за издавање наређења и примање извештаја. Тако кроз чигав овај период поједине дивизије добијају наређења и од Главног штаба или му пак подносе извештаје и мимо Штаба 14. корпуса, што у условима војне субординације није целисходно, нити је уобичајено. Ово утолико више, што је Штаб 14. корпуса био знатно ближе и са бољим средствима везе него што су то могле чинити дивизије. Уосталом, Главни штаб је једино преко њега и пратио општу ситуацију на операцијском простору корпуса, па је природно да је и све активности испољавао преко овог штаба, пошто је био удаљен од места извођења обостраних борбених дејстава. Према томе, није ни могао имати објективну слику конкретне оперативне ситуације на појединим деловима операцијског простора, а никако боље од штаба корпуса.

Одлучније ангажовање партизанских одреда посебно према Овчарско*-кабларској клисури и стављање ове комуникације под удар јачих снага, једновременно са Каблара и са Овчара, могло је дати знатне резултате. Иако су то били одреди са другачијом наменом од јединица НОВ, они су се у овој ситуацији могли потпуније ангажовати у непосредном садејству свакој дивизији у току напада на исте објекте, са истока и запада. Ангажовање 25. дивизије по преласку реке Ибра уз десну обалу Западне Мораве и њен продор преко Каоне у правцу Овчарско-кабларске клисуре је прави потез који је доста касно примењен.¹⁸ Да је једна било која дивизија или бригада извршила продор на леву обалу Ибра, односно десну обалу Западне Мораве или неки од јачих партизанских одреда, пошто је 37. дивизија била удаљена и максимално ангажована у Санџаку и да је објединила борбена дејства пребачених партизанских одреда, онда би то била респектна снага којом се могао натерати 34. немачки корпус да раздваја снаге и да се брани на два фронта. Тиме би без сумње била олакшана ситуација и код дивизија које су нападале с фронта.

Из наређења и давања задатака како на нивоу Штаба 14. корпуса тако од стране штабова дивизија, види се да се увек помињу сарадња и садејства са јединицама Црвене армије, што је као принцип у командовању на месту. Међутим, чињеница је, да су то биле врло мале совјетске снаге изузев артиљеријских јединица и да је било нереално очекивати од њих нешто више него што су учиниле. Иако симболичан борбени допринос, то је ипак био велики морални ефекат на све јединице НОВЈ, па и на становништво. То што се јединице ЦА нису сувише ангажовале у оној мери колико су то могле, треба схватити реално, јер оне нису ни имале задатак за нека дубља офанзивна дејства у овом правцу. Њихова је улога била првенствено обезбеђујућа и због тога су убрзо и повучена 113. а

потом и 52. стрељачка дивизија из рејона Краљева, а остављене непотпуне две дивизије.

Пошто се главнина немачких снага уредно извукла из долине р. Ибра у долину р. Дрине, развучен распоред 14. корпуса је омогућавао присиљавање Немаца да се искључиво под борбом и под непосредном заштитом десног бока постепено извлаче, при чему су морали трпети и одређене губитке. Постепеним померањем бригада 45, 23. и 25. дивизије према западу, омогућено је да се Немци стално прате и повлаче се под борбом.¹⁹ За то време су 2. пролетерска и 17. источnobосанска дивизија испољавале знатно слабији притисак само на заштитничке делове 34. немачког корпуса. Пошто се ради о једном суженом коридору којим су се Немци провлачили, то се ове две дивизије нису ни могле развијати за борбена дејства, тако да су немачке заштитнице успевале да се повлачењем од објекта до објекта уз повремено пружање отпора уредно извлаче и уз мање губитака.

Ако бисмо желели у виду закључака нешто посебно истаћи онда би то била следећа запажања која смо већ анализирали:

1. Веома је споро извршено груписање снага 14. корпуса у долину Западне Мораве, као и потчињавање 2. пролетерске и 17. источnobосанске дивизије које су се нашле у зони корпуса у борбеном додиру са немачким снагама, а јединице измешане са совјетским јединицама. Све је то условило почетно и веома споро ангажовање свих снага 14. корпуса. Оваквим радом олакшано је Штабу немачке групе „Милер“ да се среди и реорганизује у Штаб 34. корпуса за обезбеђење десног бока при повлачењу главнине немачких снага, као и обезбеђење комуникације долином р. Ибра, Западне Мораве и Бетиње до р. Дрине.

2. Удаљеност Штаба 14. корпуса од линије додир са немачким снагама, имала је утицаја како на стално праћење ситуације тако и на брзо реаговање тамо где је то било најцелисходније. Праћење ситуације само преко писмених извештаја испољило је све уобичајене слабости. Најодговорнији чланови Штаба са командантом и политичким комесаром требали су бити непрекидно или бар чешће код штабова оних дивизија које су имале најзначајнију улогу, да би потпуније пратили ситуацију и у складу са тим адекватније доносили одлуке и издавали наређења него што је то био случај са одстојања од око 40 км.

3. Одсуство једне јасне и целовите концепције, односно плана или наређења у том смислу и често потчињавање и предпочињавање дивизија међусобно асоцира аналитичара на закључак да се Штаб корпуса није довољно снашао и није успешно оценио шта је то основно у задатку који је имао. То се види и по томе, да су према првобитним наређењима главне снаге ангажоване и усмерене првенствено за напад на Краљево и Чачак уместо на пресецање комуникација и онемогућавање извлачења непријатеља. Око ова два чворишта су и ангажоване четири најјаче и најискусније дивизије које је Штаб 14. корпуса имао на располагању. То указује и на постојеће доминирајуће опредељење да се ова два града ослободе по сваку цену, као да је то било и најважније. Као да није схватано да је нај-

важније пресецање праваца и објеката куда се Немци повлаче. До душе, треба имати у виду и квалитет људства и значајну премоћ у наоружању Немаца као и решеност немачких команди да по сваку цену одрже и заштите комуникације до извлачења својих снага.

4. Иако је Штаб 14. корпуса коначно до 10. новембра примакао своје дивизије у долину Западне Мораве, а истовремено су му потчињене 2. и 17. дивизија, он ни једном оперативном замисли или одлуком није дао укупан и свеобухватан задатак и циљ напада корпуса. Све решава појединачним, временским и просторно одвојеним задацима, што је имало за последицу и такав начин дејстава, који је увек остао ограниченог карактера и циља, што је без сумње искористио Штаб немачког 34. корпуса за уредно и планско повлачење својих снага. Треба ипак истаћи да што је време више одмицало однос снага је углавном био изједначен а дивизије НОВЈ, попуњене новим људством нису имале довољну ударну снагу тако да су Немци реално могли да прикују 14. корпус преко месец и по дана за исте положаје.

НАПОМЕНЕ

1. У рејону Књића и Бумбаревог Брда, 113. совјетску дивизију сменила је ослабљена 93. дивизија совјетског 68. стрељачког корпуса. Она се нашла у међупростору 2. пролетерске и 17. источnobосанске дивизије, док су оне биле међусобно удаљене преко 40 км. (Архив Војноисторијског института (даље Архив ВИИ), НОР, К. 735 рег. бр. 5—30/4; 5—31/4; К. 394 бр. 22/23—2; Ослободилачки рат народа Југославије, издање ВИИ 1958. књ. II стр. 377).

2. Дивизија је маршовала до Младеновца а затим са возом пребацила у Крагујевац где се прикупила до 28. 10. 1944. (Архив ВИИ, НОР, К. 631, рег. бр. 2—22/5 и К-184, рег. бр. 20—11/1).

3. Ова бригада је после осам дана извучена из борби код Чачка због тешких п/битака и упућена у Београд, према наређењу Врховног штаба (Архив ВИИ, НОР, К-184, рег. бр. 20—11/1.).

4. Архив ВИИ, НОР, К-735, рег. бр. 5—31/4, К-1067, рег. бр. 46/1.

5. Архив ВИИ, НОР, К-26, бр. 2/9—9, К-631, рег. бр. 2—15/5; К-1076, рег. бр. 54—1.

6. Ослободилачки рат, књ. II, стр. 375—377. Совјетске снаге су на територији Југославије имале сасвим ограничен циљ који је и у споразуму две врховне команде истакнут, а то је ослобођење источних делова Југославије ради усмеравања снага у Подунавље и у правцу Будимпеште.

7. Архив ВИИ, НОР, К-733, рег. бр. 11/15—5.

8. Штаб 14. корпуса 10. новембра наредио је да 45. дивизија одмаршује правцем Крагујевац — Горњи Милановац — Љиг — Ваљево око 130 км. (Архив ВИИ, НОР, К-184, рег. бр. 26—8/1, рег. бр. 14—13/1.

9. Партизански одреди су по успостављању борбеног контакта са дивизијом са фронта у оперативном смислу претпочињавани и то: Краљевачки НОГ1 одред штабу 2. пролетерске дивизије, Чачански 23. дивизији и Ужички 23, 25. односно 45. дивизији. (Архив ВИИ, НОР, К-735, рег. бр. 1—4; К-1329, рег. бр. 1/7—4; К-733, рег. бр. 2—1; Зборник докумената НОР, том I, књ. 14, стр. 517. и књ. 15, стр. 173, 316).

10. Може се рећи да је време померања јединица, потчињавања и предпочињавања трајало скоро 20 дана, што је веома дуго. То је ишло у прилог немачком 34. корпусу да се ојача, среди за одбрану и оправи објекте на комуникацијама.

11. Из докумената се запажа врло велика писмена активност Штаба 14. корпуса и дириговање појединих јединица али нема опште одлуке, циљева, замисли операције у којој би се видели ангажовање снага и средстава и објекти напада.

12. Ослободилачки рат, књ. II, стр. 373—377.

13. Када су Немци успоставили узак одбрамбени коридор источно односно северно од комуникације Краљево — Чачак — Пожега — Ужице и поред свих напада 14. корпуса, Немци су одржали ове положаје. Смењивали су се напади и противнапади са обе стране али ситуација на линији фронта није се битније мењала.

14. Архив ВИИ, НОР, К-631, рег. бр. 3—1, К-733, рег. бр. 11/15—5.

15. Архив ВИИ, НОР, К-987, рег. бр. 29—3, К-735, рег. бр. 5—33/4, К-631, рег. бр. 2/15/5, рег. бр. 1067, рег. бр. 59—1, К-733, рег. бр.: 9—1, 3—4 и 5—4, К-184, рег. бр. 26—10/1, 26—13/1).

16. Од укупно пет дивизија четири су ангажоване око Краљева (2. и 25.) и Чачка (17. и 23), што је било нецелисходно обзиром на значај и однос снага.

17. Плитак распоред снага око саме комуникације и плитки испади у току извођења противнапада то потврђују. Уосталом било је јасно да Немци овде више ништа нису ни очекивали.

18. Иако је више пута наређивао Штаб 2. пролетерске дивизије, делови 25. дивизије су се доста касно пребацили преко реке Ибра узводно од села Матаруге, што је требало учинити раније и то са читавом дивизијом. (Архив ВИИ, НОР, К-1089, рег. бр. 28—2, 29—2, 30—2, 31—1/1).

19. Зборник докумената и података о НОР-у Југославије, том I, књ. 15, стр. 248, 266, 268, 281, 299, 303, 309, 349, 357, 359, 366, 366 (Извештај и наређења штабова дивизија од 26. новембра до 4. децембра 1944. године).

ГОЈКО ВУЛИЧИИ, мајор
научни сарадник у ВИИ

**ПРЕГЛЕД ЈЕДИНИЦА И ОБОСТРАНИХ ГУБИТАКА У БОРБАМА
ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ КРАЉЕВА И ЧАЧКА
(16. X — 15. XII 1944. ГОДИНЕ)**

У другој половини 1944. године у операцијама за коначно ослобођење Србије посебно место су имале борбе за ослобођење Краљева и Чачка као и борбе на пшрем подручју југозападне Србије (подручје Ибра, Западне Мораве и западне Србије до Дрине и Лима).

Овај рад је иокушај да се прикаже: преглед јединица које су учествовале у овим борбама, њихов формацијски састав, бројно стање и губици (обострано гледано) и да се при том, анализирајући однос снага, одговори и на нека још отворена питања која би допринела расветлавању појединих момената у тим борбама. С обзиром да су се у досадашњим истраживањима поткрале и извесне грешке (потово када се ради о немачким јединицама) ово је, исто тако, настојање да се оне исправе.

I

ФОРМАЦИЈСКИ ПРЕГЛЕД ЈЕДИНИЦА

*А. Формацијски преглед јединица НОВЈ и Црвене Армије
(са бројним стањима и штабовима)*

У борбама на просторији Краљева и Чачка и у ослобађању западне Србије у периоду од 16. октобра до 15. децембра 1944. године учествовали су: 14. српски корпус са три дивизије у свом саставу; 2. пролетерска дивизија НОВЈ; 17. ударна дивизија НОВЈ; Ибарски НО партизански одред; Краљевачки НОП одред „Јован Курсула“; Чачански НОП одред „Драгиша Мишовић“ и Ужички НОП одред „Димитрије Туцовић“; 93. 113. и 223. дивизија 68. корпуса, 52. стрељачка дивизија 64. корпуса Црвене армије, ојачане тенковским, артиљеријским и ракетним („каћуше“) јединицама.¹

а) Јединице НОВЈ

14. српски корпус — састав:

- штаб:
- командант: потпуковник Радивоје Јовановић — Брадоња
- политички комесар: пуковник Радисав — Раја Недељковић
- начелник штаба: потпуковник Светислав Татарац

- 23. српска ударна дивизија НОВЈ (од 6. IX 1944.)
- 25. српска дивизија НОВЈ (од 6. IX 1944.)
- 45. српска дивизија НОВЈ (од 6. IX 1944.)

18. новембра 1944. у саставу је преко 36.000 бораца.²
 Корпус је 3. децембра 1944. ушао у састав јужне оперативне групе дивизија, а од 1. јануара 1945. у састав 2. армије НОВЈ.³

Преглед састава дивизија 14. корпуса и осталих дивизија НОВЈ

— 23. српска ударна дивизија

- командант: потпуковник Миладин Ивановић
- политички комесар: потпуковник Војо Поповић
- начелник штаба: мајор Недељко Манојловић (до краја октобра, а затим пуковник Рајко Танасковић)

- 7 српска ударна бригада
- 9. српска ударна бригада
- 14. српска ударна бригада
- 1. југословенска бригада (од 9. X — 10. XI 1944. године)
- Артиљеријска бригада⁴ (2. артиљеријска бригада 14. корпуса НОВЈ) од јануара 1945. до краја рата.

— 25. српска дивизија

- командант: мајор Урош Кукољ
- политички комесар: потпуковник Милојица Пантелић
- начелник штаба: мајор Војин Секулић

- 16. српска бригада
- 18. српска бригада
- 19. српска бригада

— 45. српска дивизија

- командант: потпуковник Раде Зорић
- политички комесар: потпуковник Саво Вукчевић
- начелник штаба: потпуковник Милан Абрамовић

- 20. српска бригада
- 23. српска бригада
- 24. српска бригада

— 2. пролетерска дивизија НОВЈ:

- командант: потпуковник Средоје Урошевић
- политички комесар: потпуковник Милинко Буровић
- начелник штаба: мајор Милош Манојловић^{4*} (касније Блажо Јанковић)

- 3. српска ударна бригада
- 4. пролетерска (црногорска) бригада
- 6. српска ударна бригада
- Артиљеријска бригада од 15. III 1945.⁵
- *17. ударна дивизија*
 - командант: пуковник Глигорије Мандић
 - политички комесар: потпуковник Миленко Стојаковић
 - начелник штаба: потпуковник Радомир Вујовић
- 2. крајишка ударна бригада
- 6. Цсточнобосанска пролетерска бригада
- 15. мајевичка ударна бригада
- Артиљеријска бригада од 17. XII 1944.⁶

Преглед састава бригада:

23. ударна дивизија НОВЈ:

— *7. српска ударна бригада:*

- командант: мајор Војин Јовановић
- политички комесар: мајор Бура Златковић
- начелник штаба: капетан Анђелко Анђелић
- У саставу 7. српске бригаде били су Лужнички и Црнотравски батаљон 2. јужноморавског НОПО као и новодошли борци, тако да је укупно имао три батаљона.⁷

Бројно стање око 1.380 бораца у новембру 1944. (1.435 на дан 22. X 1944.)⁹

— *9. српска ударна бригада:*

- командант: капетан Јован Кеџман
- политички комесар: мајор Недељко Тошовић (Карло Грбац)
- начелник штаба: потпоручник Стојан Предић
- У састав 9. српске бригаде ушла су три батаљона Зајечарског и један батаљон Нишког НОПО, тј. 4 батаљона је имао од октобра 1944. док је до тог времена имао само три батаљона.⁹

Бројно стање јој је било 4.213 бораца крајем октобра 1944. године.¹⁰

— *14. српска ударна бригада:*

- командант: мајор Јован Митић — Дрњача
- политички комесар: мајор Војислав Дрљачић (од 26. IX Душан Витас)
- начелник штаба: капетан Миливоје Дрљевић — Мићака

Формирана од Нншког НОПО. Имала 3. батаљона док је 4. батаљон ушао у састав у лето 1944. Бројно стање преко 3.800 бораца у другој половини октобра 1944."

— *1. југословенска бригада НОВЈ* (из СССР-а) у саставу 23. дивизије од 6. X 1944. године, формирана од Југословенског самосталног одреда са око 1.500 бораца у Коломни, СССР, 1. IV 1944.¹²

- командант: потпуковник Марко Месић
- политички комесар: мајор Буро Лончаревић
- начелник штаба: капетан Игор или Марјан Пришлин

— *25. српска дивизија НОВЈ*³

— *16. српска бригада:*

- командант: мајор Мирко Зеџ
- политички комесар (в. д.): мајор Алекса Букић (од 20. октобра, мајор Светислав Савковић)
- начелник штаба: капетан Бошко Ивановић

Имала је у свом саставу укупно 4. батаљона; и то из Расинског НОПО, један батаљон Топличког НОПО и новодошлих бораца. Бројно стање око 3.000 људи (до краја новембра 1944)

— *18. српска бригада:*

- командант: мајор Михаило — Мика Јелић
- политички комесар: мајор Милош Станимировић
- начелник штаба: мајор Светислав Савковић — Јоца

У свом саставу имала три батаљона формирана од дела Јастребачког НОПО и новопридошлих бораца.

Бројно стање бригаде крајем октобра 1944. било је око 4.000 бораца.¹⁴

— *19. српска бригада:*

- командант: мајор Димитрије Писковић Трнавац (од краја новембра 1944. поручник Мирко Бујаковић)
- политички комесар: мајор Трајко Јовановић (мајор Вељко Мариновић)
- начелник штаба: капетан Милутин Ристић

Бројно стање бригаде око 3.000 бораца у октобру 1944. године, саставља четири батаљона.¹⁵

— *45. српска дивизија НОВЈ:*

— *20. српска бригада:*

- командант: капетан I класе Војин Видовић
- политички комесар: мајор Радојица Буровић—Радојко (мајор Лазар Инђић)
- начелник штаба: поручник Петроније Јованчић

V 45. дивизији од септембра 1944. године, а у новембру-децембру 1944. у четири батаљона имала је 3.500 — 4.000 бораца у свом саставу.¹⁶

— 23. *српска бригада:*

- командант: мајор Божидар Борђевић
- политички комесар: мајор Марко Шубаишћ
- начелник штаба: капетан Душан Павковић

Бригада је била састављена од 4 батаљона Бољевачког НОПО и добровољаца из околних срезова.

Бројно стање бригаде 3.920 бораца у новембру 1944. у време дејства на сектору Пожега — Ужице.¹⁷

— 24. *српска бригада:*

- командант: мајор Никола Врачар
- политички комесар: мајор Здравко Нуковић
- начелник штаба: капетан Божидар Кораћ—Аца

Бројно стање бригаде је било око 600 бораца (на дан 28. IX 1944) у 3 батаљона док је четврти батаљон ушао у састав 4. X 1944.¹⁸ што је вероватно повећало бројно стање, али за период који обрађујемо до тачних података нисмо успели да дођемо.

2. *пролетерска дивизија НОВЈ:*

— 3. *српска ударна бригада:*

- командант: мајор Михајло Гавриловић
- политички комесар: мајор Живомир Јеремић — Моделар
- начелник штаба: капетан Богосав Митровић—Шумар

Настала преформирањем 1. шумадијске и 1. јужноморавске бригаде 10. II 1944. Састава 4 батаљона а бројно стање јој је било око 1.500 бораца у октобру 1944. године.¹⁹

— 4. *пролетерска црногорска ударна бригада:*

- командант: потпуковник Блажо Јанковић
- политички комесар: капетан Радован Радовић (мајор Бошко Брајовић, од 2. децембра 1944.)
- начелник штаба: мајор Божидар (Божа) Беговић

Бригада састављена од делова Ловћенског, Зетског, Комског и Дурмиторског НОПО „Бјели Павле“. У 2. пролетерској дивизији била је до 17. XI 1943; у 3. ударној дивизији до 21. I 1944, а после тога поново у 2. пролетерској до краја рата.²⁰

Бројно стање бригаде преко 2.500 бораца.

— *6. српска ударна бригада:*

- командант: капетан Видо Шошкић
(мајор Божидар Беговић)
- политички комесар: мајор Миро Распоповић
- начелник штаба: потпоручник Радомир Бурић

Формирана 16. I 1944. у с. Ображде (Лебане) као 4. јужноморавска бригада од: 1. кукавичког, 3. пасјачког и 4. горњојабланичког батаљона 1. јужноморавског НОПО. Расформирана је 1. IX 1944, а поново формирана 17. IX 1944. као 6. српска бригада када је имала око 800 бораца. Расформирана половином марта 1945. године.²¹

17. ударна дивизија НОВЈ:

— *2. крајишка ударна бригада:*

- командант: потпуковник Драгутин Станић
- политички комесар: мајор Идриз Чејван
- начелник штаба: капетан Иван Крилов

У саставу 17. дивизије од 6. V 1944. састава три батаљона: из 1. и 2. крајишког НОПО.

Бројно стање бригаде на дан 20. XI 1944. је 1.092 борца.²²

— *6. источnobосанска пролетерска бригадаР*

- командант: потпуковник Сава Трикић
- политички комесар: мајор Реља Лукић
- начелник штаба: мајор Милован Хрвачевић

Бригада постала пролетерска у јуну 1944. Бројно стање бригаде било је преко 2.000 људи у октобру 1944. године (половином новембра око 2. 800 људи).

— *15. мајевичка ударна бригада:*

- командант: мајор Владо Карановић
- политички комесар: мајор Миленко Стојаковић
- начелник штаба: Вукашин Суботић

Основу бригаде чинила су три батаљона Мајевичког НОПО и 2. (мајевички) батаљон 6. источnobосанске бригаде. У 17. дивизији је од 2. VII 1943. године па до краја рата. Бројно стање бригаде било је преко 850 бораца.²⁴

НОП одреди у борбама за ослобођење Краљева и Чачка:

— *Ибарски НОП одред* је обновљен (поново формиран) 16. VIII 1944. од дотадашњег Ибарско-моравичког одреда, тј. од чете Косметског батаљона и партизанских група око реке Ибра. Крајем августа извршена је потпуна организација и формирање два батаљона са око 350 добро наоружаних бораца. Одред је водио борбе у Ибарској долини, а 10. IX 1944. формиран је и трећи батаљон од људства прихваћеног из Пећи. Једна од најзначајнијих и најуспешнијих борби Ибарског партизанског одреда била је борба против делова „Принц Еуген” дивизије 20. X 1944. године на простору Ибарске дсотине. Ибарски одред је том приликом убио преко 500 Немаца. У низу акција и борби које је Ибарски НО партизански одред водио, иако недостају сигурни подаци, сматра се да је Ибарски одред нанео непријатељу преко 1.000 људских губитака од чега само Немаца сигурно 1.000. Бројно стање одреда на дан 11. октобра, — 785 бораца док је 23. XI 1944. већ нарастао на 1.208 бораца и руководиоца. После ослобођења Рашке, наредбом ГШ НОВ и ПОЈ Србије од 30. XI 1944. године, Ибарски партизански одред стављен је под команду Оперативног штаба за Косово и Метохију и 13. XI 1944. ушао у састав 6. косовско-метохијске бригаде што је био и завршетак борбеног пута славног Ибарског партизанског одреда.²⁵

— *Краљевачки НОП одред „Јован Курсула”* је поново формиран у августу 1944. године; после Краљевачке операције почетком децембра 1944. делом је ушао у састав КНОЈ а делом у Народну милицију. Бројно стање му је било око 600 бораца.²⁶

— *Ужички НОП одред „Димитрије Туцовић”* је поново формиран почетком априла 1944. године; у новембру 1944. имао је седам батаљона са око 1.550 бораца. Крајем децембра и у јануару 1945. је расформиран и њиме су попуњене јединице КНОЈ-а и месне милицијске снаге.²⁷

— *Чачански НОП одред „Драгиша Мишовић”* је такође, поново формиран у лето 1944. од бораца на територији око Чачка; у периоду септембар — новембар 1944. учествовао је у акцијама око Чачка и одбрани ослобођеног Г. Милановца, а 3/4. XII 1944. у ослобођењу Чачка против јединица немачког 34. корпуса. Бројно стање одреда преко 600 бораца.²⁸ После ослобођења Чачка ушао је у састав јединица КНОЈ и Народне милиције.²⁹

Бројно стање јединица 14. корпуса и других јединица НОВЈ у борбама за ослобођење Краљева и Чачка у наведеном периоду од 17. X — 15. XII 1944. године:

— 23. дивизија 11.875 (на лицу)³⁰

— 25. дивизија 13.738 (на лицу)

— 45. дивизија 9.803 (на лицу)

— 2. пр. дивизија 5.700 (на лицу)

— 17. дивизија 8.970 (на лицу)

— одреди око 4.000 (крајем новембра 1944)³¹

УКУПНО: 54.086

Ова бројна стања су се тада веома брзо мењала, неке јединице су се преформирале. Неке су знатно увећале бројно стање.³² Одреди су се одмах по ослобођењу укинули и њихово људство је упућено у поједине бригаде или је целокупни састав прешао у посадне јединице, Корпус народне одбране и сл. Тако је 2. пролетерска дивизија половином децембра 1944. имала 9.886 бораца и старешина.

б) *Јединице Црвене армије*³³

На просторији Западне Мораве деловале су јединице 64. и 68. корпуса који су били у саставу 57. армије ЦА под командом генерал-пуковника Гогена. Она је продрла из Бугарске и преко Дунава крајем септембра и налазила се на подручју Србије све до завршетка борби за ослобођење Краљева и Чачка.

64. *стрељачки корпус* продро је на територију Југославије из Бугарске. Командант корпуса био је генерал-мајор И. К. Кравцов. У саставу корпуса била је и 52. стрељачка дивизија која је учествовала у борбама на правцу Сталаћ—Краљево до краја октобра.

— 52. *стрељачка дивизија* је продрла на територију Југославије из Видина у Бугарској, ослободила Зајечар и наставила продор према Параћину и Сталаћу. Ослободила је Крушевац 14. октобра, повезала се са јединицама 2. пролетерске дивизије НОВЈ и наставила заједно са њима продор према Краљеву, левом и десном обалом Западне Мораве, учествујући у ослобођењу Трстеника и Врњачке Бање 16. октобра. Учествовала је у борбама за ослобођење Краљева до 30/31. октобра, када је изненада повучена на нове задатке. Командант дивизије био је генерал-мајор Миљајев (помиње се и генерал-мајор Н. П. Радкин),³⁴ начелник штаба је био пуковник М. Ј. Бубнов, а начелник политичког одељења потпуковник А. П. Кокарев. У свом саставу имала је 429. и 431. стрељачки пук и 2 артиљеријска дивизиона 1.028. артиљеријског пука. Командант 429. пука био је пуковник П. А. Кизоров, командант 431. пука — пуковник М. Ф. Козлов, а командант 1.028. артиљеријског пука потпуковник С. Ф. Рогоза. Бројно стање дивизије (крајем новембра): 5.823. човека.³⁵

— Из 68. стрељачког корпуса, под командом генерал-мајора Н. Н. Шкодуновича, учествовале су у борбама око Краљева и Чачка 93, 113. и 233. стрељачка дивизија. Овај корпус је продро у Југославију преко Дунава на сектору Прахово — Доњи Милановац, ослободио Неготин 30. септембра, а затим наставио продор правцем Бор — Петровац — В. Плана, обезбедивши мостобран на В. Морави за продор јединицама ка Београду, а затим учествује у ослобођењу Јагодине (Светозарева) 17. X и Крагујевца 21. X, заједно са јединицама 17. НОУ дивизије НОВЈ. Наставио је борбе северно од Западне Мораве, на правцу Гружа — Кнић — Мрчајевци — Пријевор — Љубић — Чачак.

Вероватни састав јединица у саставу 68. корпуса:

— 93. *стрељачка дивизија* „Мирогорска“ имала је у саставу 51. и 129. стрељачки пук, а пре напада на Чачак је попуњена (у Г. Милановцу) са 233. стрељачким пуком из армијске резерве (5.000 војника). Дивизији је био придодат и 529. минобацачки пук под командом мајора Бутина. Командант 93. дивизије — име непознато. Ова

дивизија је продирала правцем Прахово — Неготин, а затим, после предах, упућена на просторију Пријевор — Љубић — Видова, где је учествовала у борбама.

— 113. стрељачка дивизија је формирана од московских доброволца. Командант дивизије био је пуковник Л. Ш. Мухамедјанов. Дивизија је продрла у Југославију правцем Кладово — Брза Паланка — Мироч (Д. Милановац) — Неготин — Бор. Учествовала је у опкољавању немачке 1. брдске дивизије код Кучева, а затим у борбама за ослобођење Крагујевца и наставила дејства према Краљеву, правцем Гружа — Витковац — Витановац.³⁶

— 223. стрељачка дивизија, под командой пуковника А. Г. Сагитова, имала је у саставу 1037, 1039. и 1041. стрељачки пук (са два батаљона) и 188. допунски пук. Дејствовала је у источној Србији правцем Бољевац — Алексинац, а затим долази на рејон Краљева, заменивши 52. стрељачку дивизију, на правцу левом и десном обалом Западне Мораве. Учествовала је у ослобођењу Краљева.

*Б. Формацијски преглед непријатељских, немачких и издајничких јединица са бројним стањем и штабовима*³⁷

а) Јединице Немачке војске (Wehrmacht)

Под команду Корпуса Милер (Müller) биле су укључене до 14. XI 1944. следеће јединице.³⁸

1) 7. СС дивизија, укупно:	3400 људи ³	
2) 117. ловачка дивизија, укупно:	3050	tf
3) 1. брдска дивизија, укупно:	1450	pp
4) 297. пешадијска дивизија, укупно:	960	tf
5) 104. ловачка дивизија, укупно:	770	ff
6) 181. пешадијска дивизија, укупно:	650	ff
7) 12. тенковски батаљон за нарочиту употребу:	180	ff
1001. тврђавски пешадијски батаљон:	470	ff
1012. тврђавски пешадијски батаљон:	490	ff
592. ландесшицен батаљон:	300	ff
977. ландесшицен батаљон:	330	ft
803. батаљон за осигурање:	370	ff
696. батаљон пољске жандармерије:	350	tf
Дежурни батаљон у Нишу:	140	ft
8) Пук Руског заштитног корпуса:	1070	tt

УКУПНО: 13980 људи

1. 7. СС дивизија, укупно 3400 људр

13. СС пук:

1. батаљон Нојман (Neumann)	400	tt
2. батаљон, Кајзер (Kaiser)	600	pp
3. батаљон, Виганд (Wiegand)	560	tf

14. СС пук:

1. батаљон, Кикел	260	тт
3. батаљон, Кирш (Ki'rsch)	280	тт
7. артиљеријски пук	800	тт
7. батаљон везе	200	тт
7. пионирски батаљон	80	тт

2. 117. ловчака дивизија, укупно: 3050 тт

737. ловачки пук:

1. батаљон, Кокерт (Kockert)	250	тт
3. батаљон, Впстефелд (Wustefeld)	440	тт

749. ловачки пук:

2. батаљон, Валд (Wald)	560	тт
3. батаљон, Висхој (Wiesheu)	600	тт

670. артиљеријски пук 1100 тт

3. 1. брдска дивизија, укупно: 1450 тт

3. батаљон 99. брдског ловачког пука, Гум	260	тт
54. извиђачки батаљон, Кост	230	тт
79. допунски батаљон, Висман (Wiessmann)	240	тт
Фегтле (Vögtle)	350	тт
1. дивизион 79. брдског артиљеријског пука Дреер (Dreher)	290	тт

4. 297. пешадијска дивизија, укупно: 960 тт

1. батаљон 522. гренадирског пука, Франк 290 тт

524. гренадирски пук:

1. батаљон, Нађ (Nagy)	230	тт
2. батаљон, Ханке	180	тт
2. дивизион 297. артиљеријског пука, Ројтер (Reuter)	140	тт

5. 104. ловчака дивизија, укупно: 770 тт

3. батаљон 724. ловачког пука, Мајер (Mayr)	440	тт
104. противоклопни дивизион, Шрајбер (Schreiber)	290	тт

6. 181. пешадијска дивизија, укупно: 650 тт

1. батаљон 359. гренадирског пука, Франке	280	тт
1. дивизион 222. артиљеријског пука, Хајнце (Heintze)	300	тт

7. 12. тенковски батаљон. за нарочиту употребу	180	it
1001. тврђавски пешадијски батаљон, Лант (Landt)	470	tt
1012. тврђавски пешадијски батаљон, Ноје (Naue)	490	tt
592. ландесшицен батаљон, Бартман (Barthmann)	300	tt
977. ландесшицен батаљон, Минцер (Münzner)	330	tt
803. батаљон за осигурање, Берлин	370	tt
696. батаљон пољске жандармерије	350	tt
Алармни батаљон (Alarmbtl) Ниш	140	tt

4. пук Руског заштитног корпуса:

1. батаљон	400	tt
2. батаљон	390	tt
3. батаљон	180	tt

7. СС дивизија погчињена (24. X 1944. у 20,00 часова)

а) борбена група Бургемајстер:

524. гренадирски пук,
батаљон Фегтле (Vögtle)
делови 373. ловачког пука,
артиљерија борбене групе Бургемајстер

б) борбена група Даунер:

737. ловачки пук,
1. батаљон 522. гренадирског пука,
батаљон Гусман (Gussmann),
артиљерија борбене групе Даунер,

ц) 779. моторизоване артиљеријски штаб за нарочиту употребу,

д) делови 7. СС дивизије у саставу обеју борбених група,

е) 3. и 4. тешка батерија 271. противавионског артиљеријског дивизиона, и 5. тешка батерија 804. противавионског артиљеријског дивизиона.

ф) командант одбране Краљево

г) командант војног округа Краљево

х) 803. батаљон за осигурање (ангажовање преко Команде корпуса).

Већ 6. XI 1944. године стање је следеће:⁴⁰

1) 7. СС дивизија укупно:	6150	људи
2) 117. ловачка дивизија, укупно:	3300	„
3) 1. брдска дивизија, укупно:	1760	„
4) 297. пешадијска дивизија, укупно:	1600	„
5) 104. ловачка дивизија, укупно:	2880	„
6) 181. пешадијска дивизија, укупно:	710	„
7) Остале јединице, укупно:	7130	„

УКУПНО: 23530 људи

Борбена стања јединица после смањења комора и спајања јединица:

1) 7. <i>СС дивизија</i> , укупно:	6150	људи
13. СС пук:		
1. батаљон, Нојман (Neumann)	450	<i>тт</i>
2. батаљон, Кајзер (Keiser)	520	<i>тт</i>
3. батаљон, Виганд (Wiegand)	510	<i>тт</i>
14. СС пук:		
1. батаљон, Рау	620	<i>тт</i>
3. батаљон, Кирш (Kirsch)	710	<i>тт</i>
7. батаљон везе	280	<i>тт</i>
7. артиљеријски пук:		
1. дивизион	420	<i>тт</i>
2. дивизион	290	<i>тт</i>
3. дивизион Кирш (Kirsch)	220	<i>тт</i>
4. дивизион	140	<i>тт</i>
7. пионирски батаљон	220	<i>тт</i>
2) 117. <i>ловачка дивизија</i> , укупно:	3300	<i>тт</i>
737. ловачки пук:		
1. батаљон, Кокерт (Kockert)	450	<i>тт</i>
2. батаљон, Вистефелд (Wüstefeld)	420	<i>тт</i>
749. ловачки пук:		
2. батаљон, Бадер	260	<i>тт</i>
3. батаљон, Висхој (Wisheu)	530	<i>тт</i>
670. артиљеријски пук:		
2. дивизион, Плева (Plewa)	470	<i>тт</i>
3. дивизион, Антенштајнер (Antensteiner)	380	<i>тт</i>
117. пионирски батаљон, Мардич (Marditsch)	230	<i>тт</i>
3) 1. <i>брдска дивизија</i> , укупно:	1760	<i>тт</i>
3. батаљон 99. брдског ловачког пука Херман (Hörmann)	620	<i>тт</i>
54. извиђачки дивизион, Кост	440	<i>тт</i>
79. допунски батаљон, Висман (Wiessmann)	240	<i>тт</i>
1. дивизион 79. артиљеријског пука, Дреер (Dreher)	440	<i>тт</i>
4) 297. <i>пешадијска дивизија</i> , укупно:	1600	<i>тт</i>
522. гренадирски пук:		
1. батаљон, Франк	380	<i>тт</i>

524. гренадирски пук:		
1. батаљон, Нађ (Nagy)	290	тт
2. батаљон, Ханке	250	тт
2. дивизион 297. артиљеријског пука, Рој тер (Reuter)	240	тт
5) 104. ловачка дивизија, укупно:	2880	тт
1. батаљон 724. ловачког пука, Труел (Truöl)	250	тт
3. батаљон 724. ловачког пука, Мајер (Mayer)	200	тт
1. батаљон 734. ловачког пука, Шелте (Schelte)	520	тт
104. противоклопни дивизион, Шпрајбер (Schreiber)	230	тт
104. извиђачки дивизион, Дорнер	400	тт
1. дивизион 654. артиљеријског пука, Пергер	350	тт
2. дивизион 654. артиљеријског пука, Штендер (Stender)	1 380	тт
104. батаљон везе	400	тт
104. пионирски батаљон	40	тт
6) 181. пешадијска дивизија, укупно:	710	тт
1. батаљон 359. гренадирског пука, Франке	310	тт
1. дивизион 222. артиљеријског пука, Хајнце (Heinze)	300	тт
7) Остале јединице, укупно:	7130	тт
12. тенковски батаљон за нарочиту употребу	80	тт
1001. тврђавски пешадијски батаљон, Лант (Landt)	650	тт
1012. тврђавски пешадијски батаљон, Хоје	490	тт
977. ландесшицен батаљон, Минстнер (Münstner)	400	тт
880. ландесшицен батаљон, Холц (Holz)	280	тт
592. ландесшицен батаљон, Бартман (Barthmann)	190	тт
803. батаљон за осигурање, Берлин	360	тт
696. батаљон полске жандармерије, Даниел	450	тт
Алармни батаљон (Alarm Btl.) Ниш	130	тт
Противавионске артиљеријске јединице (Flak — Einheiten)	1010	тт
1. батаљон 4. пука Руског заштитног корпуса, Шел (Schell)	400	тт
2. батаљон 4. пука Руског заштитног корпуса, Попов (Popoff)	520	тт
4. батаљон 4. пука Руског заштитног корпуса, Шебалин (Schebalin)	310	тт
3. кавкаски батаљон Бергман (Bergmann)	280	тт
845. немачко-арабијски пешадијски батаљон	450	тт

У том периоду немачке снаге су преформиране, а од 14. XI 1944. године реорганизацијом и попуном су се под командом, сада Штаба 34. армијског корпуса налазиле следеће немачке јединице и то на дан 16. XI 1944.⁴¹

— 1. брдска дивизија, укупно:	13000	људи
— 117. ловачка дивизија, укупно:	10000	тт
— 11. ваздухопловна пољска дивизија	10000	тт
— 104. ловачка дивизија, укупно	10000	тт
— 7. СС дивизија „Принц Еуген“	7000	тт
— 21. СС „Скендербег“ дивизија — група Фицтум	10000	тт

УКУПНО: 60000 људи

Штабови и командни састав потчињени команди 34. армијског корпуса имали су (по прегледу из персоналног одељења Штаба 34. АК за офицере) следећи састав.⁴²

Командант јединица

Борбена група 7. СС брдска дивизија:

Командант дивизије, бригадефирер¹ Ото Кум (Otto Kumm)

а) Из састава 7. СС дивизије:

13. СС брдски ловачки пук, штандартенфирер,² Дојч (Deutsch),

1. батаљон 13. СС брдског ловачког пука, штурмбанфирер³ Нојман (Neumann),

2. батаљон 13. СС брдског ловачког пука, хауптштурмфирер⁴ Кајзер (Kaiser),

3. батаљон 13. СС брдског ловачког пука, хауптштурмфирер⁴, Виганд (Wiegand),

7. СС артиљеријски пук, штурбанфирер³ Сукау (Sukkau),

1. дивизион 7. СС артиљеријског пука, хауптштурмфирер,⁴ Кикел (Kikel),

3. дивизион 7. СС артиљеријског пука, хауптштурмфирер,⁴ Кирш (Kirsch),

7. СС инжењеријски батаљон, штурмбанфирер,³ Хан (Hahn),

б) Из састава 297. пешадијске дивизије:

524. гренадирски пук, пуковник Бургемајстер (Burgemeister),

1. батаљон 524. гренадирског пука, мајор Нађ (TvTady),

2. батаљон 524. гренадирског пука, капетан Ханке (Hanke),

1. батаљон 522. гренадирског пука 297. пешадијске дивизије мајор Франк (Frank),

в) Из састава 117. ловачке дивизије:

737. ловачки пук, пуковник Даунер (Dauner),

1. батаљон 737. ловачког пука, капетан Кокерт (Koekert),

3. батаљон 737. ловачког пука, мајор Вистефелд (Wüstefeld),

2. дивизион 670. артиљеријског пука, мајор Плева (Plewa),

3. дивизион 670. артиљеријског пука, капетан Антенштајнер (Antensteiner),

829. противавионски дивизион, мајор Хофман (Hoffmann),
609. морнарички противавионски дивизион, капетан корвете Јанке (Janke),
803. батаљон за осигурање, потпуковник Берлин (Berlin),
447. ландесшицен батаљон, капетан Румел (Rummel),
Командант одбране Краљева, пуковник Вајс (Weiss).

Борбена група Фишер:

Командант борбене трупе, генерал-мајор Фишер (Fischer)

а) Из састава 7. СС брдске дивизије:

14. СС брдски ловачки пук, штурмбанфирер/ Брајмајер (Breimeyer),
1. батаљон 14. СС брдског ловачког пука, штурмбанфирер,³
Рау (Rau),
3. батаљон 14. СС брдског ловачког пука, оберштурмфјерер,⁵
Кромбхолд (Krombholz),
2. дивизион 7. СС артиљеријског пука, хауптштурмфирер⁴ Герхарт (Gerhard).

б) Из састава 1. брдске дивизије-

пуковска група Грот (Groth), капетан Гум (Gum),
3. батаљон 99. брдског ловачког пука, капетан Херман (Hörmann),
79. допунски батаљон, капетан Висман (Wiessmann),
54. извиђачки дивизион, коњички капетан Кост (Kost),
1. дивизион 79. брдског артиљеријског пука, капетан Дреер (Dreher),
468. оклопна извиђачка чета за нарочиту употребу, поручник
Зандмајер (Sandmeyer),
880. ландесшицен батаљон, мајор Холц (Holz),
морнарички батаљон, поручник бојног брода Денш (Densch).

Борбена група 104. ловачка дивизија:

Командант борбене групе, генерал-потпуковник фон Лудвигер (v. Ludwigер),

а) Из састава 117. ловачке дивизије:

749. ловачки пук, пуковник Зонтак (Sontag),
2. батаљон 749. ловачког пука, капетан Хеберлајн (Heberlein),
3. батаљон 749. ловачког пука, капетан Визхој (Wiesheu),
117. инжењеријски батаљон, капетан Мардич (Marditsch).

б) Из састава 181. пешадијске дивизије:

359. гренадирски пук, потпуковник фон дер Харт (v. d. Hardt),
1. батаљон 359. гренадирског пука, капетан Франке (Franke),
1. дивизион 222. артиљеријског пука, капетан Хајнце (Heintze).

ц) Из састава 104. ловачке дивизије:

- 724. ловачки пук, мајор Мајер (Mayer),
- 1. батаљон 724. ловачког пука, капетан Труел (Truol),
- 3. батаљон 724. ловачког пука, капетан Калбицер (Kalbitzer),
- 1. батаљон 734. ловачког пука, капетан Шелте (Schelte),
- 104. извиђачки дивизион, коњички капетан Дорнер (Dorner),
- 104. противоклопни батаљон, мајор Шпрајбер (Schreiber),
- 104. инжињеријски батаљон, капетан ЈТинднер (Lindner),
- 654. артиљеријски пук, пуковник Зомер (Sommer),
- 1. дивизион 654. артиљеријског пука, мајор Пергер (Perger),
- 2. дивизион 654. артиљеријског пука, капетан Штендер (Stender),
- штаб 81. ландесшицен пука, потпуковник Рајсдорф (Reissdorff),
- 592. ландесшицен батаљон, потпуковник Бартман (Bartmann),
- 605. морнарички батаљон за осигурање, капетан корвете Бинш (Bünsch),
- 1001. тврђавски пешадијски батаљон, мајор Лант (Landt),
- 1010. тврђавски пешадијски батаљон, мајор гроф од Меренберга (Grof v. Merenberg),
- 1012. тврђавски пешадијски батаљон, мајор Ноје, (Neme),
- 845. немачко-арапски пешадијски батаљон, мајор Херман (Hermann),
- 3. кавкаски батаљон Бергман (Bergmann), мајор Хорстман (Horstmann),
- штаб 779. артиљеријског пука за нарочиту употребу, потпуковник Брунер (Brunner),
- 2. дивизион 297. артиљеријског пука (297. пешадијска дивизија), капетан Ројтер (Reuter),
- Фашистичка батерија, капетан Каноника (Canonica),
- 86. десантни инжињеријски батаљон, мајор Пархов (Parchow),
- 12. тенковски батаљон за нарочиту употребу, поручник Штер (Sterr),
- 696. батаљон војне жандармерије, мајор Даниел (Daniel),
- 271. (покретни) противавионски артиљеријски дивизион, мајор Зајденфаден (Seidenfaden),
- 308. противавионски дивизион РВК, мајор Хан (Hahn),

д) Из Руског заштитног корпуса:

- 1. батаљон 4. пука, мајор Шел (Schell),
- 4. батаљон 4. пука, мајор Шебаљин (Schebalin).

Борбена група Фицтум:

- Командант борбене групе, групенфирер⁶ Фицтум (Fitzthum),
- СС пук „Скендербег“, оберштрумбанфирер⁷ Граф (Graf),
- 2. батаљон СС пука „Скендербег“, штурмбанфирер Волф (Wolf),
- 6. тврђавски инжињеријски штаб, пуковник Цајзиг (Zeisig),
- Инжињеријска група тврђавског одсека, капетан Ајхер (Eicher),
- Инжињеријска група тврђавског одсека, капетан Фројдел (Freudei),
- Полицијски маршевски батаљон, потпуковник фон Шлимбах (v. Schilümbach).

Команда корпуса потчињени:

Штаб и штабна батерија 58. противавионског пука, пуковник Масинг (Massing),
2. батальон 4. пука, Руског заштитног корпуса, мајор Попов (Popov),
977. ландесшицен батальон, капетан Минцнер (Münzner),
602. морнарички батальон за осигурање, поручник Франк (Frank),
Грађевинска група Ребер, мајор Ребер.

Објашњење ознаке чинова (види: бројеви-ознаке од 1—7):⁴³

1. Группенфирер (Gruppenführer), чин у СС јединицама, одговара генерал-потпуковнику.
2. Бригадефирер (Brigadeführer), чин у СС јединицама, одговара генерал-мајору.
3. Штандартенфирер (Standartenführer), чин у СС јединицама одговара пуковнику.
4. Оберштурмбанфирер (Obersturmbannführer), чин у СС јединицама, одговара потпуковнику.
5. Штрумбанфирер (Sturmabführer), чин у СС јединицама, одговара мајору.
6. Хауптштурмфирер (Hauptsturmführer), чин у СС јединицама одговара капетану.
7. Оберштурмфирер (Obersturmführer), чин у СС јединицама одговара поручнику.

б) *Руски заштитни корпус*, под командой генерал-потпуковника Штајфа (у октобру 1944.),⁴⁴ клислиншка војна формација коју су Немци створили од дела руских (белогардејских — Бели Руси), емиграната у Југославији. Августа 1942. године преформиран је из дотадашње „Руске групе творничких стража“, углавном попугњених Рвсима, старијих годишта (млађих око 10%). Крајем 1942. и почетком 1943. године Руски заштитни корпус је у формацији имао пет пукова са око 5.000 људи.⁴⁵ Оперативно подручје му је била Србија, где је водио борбе и против 14. корпуса НОВЈ и јединица Црвене армије. Потчињен Војноуправном команданту Србије до 30. IX 1944. године, Армијској групи „Србија“ до краја 1944. Он је у ствари, у октобру месецу 1944. разбијен. Остаци су се повукли у долину реке Босне и у рејон Брчког и Славонског Брода, где су их у априлу 1945. уништиле јединице НОВЈ тако да је у мају 1945. расформиран и отишао из Југославије.

Састав: Команда, Инспекторат, Руски батальон „Београд“, пет заштитних пукова и приштапске јединице. За период борби за ослобођење Краљева и Чачка и на простору извођења ових борби према немачким документима, наводимо следеће јединице **РУСКОГ** заштитног корпуса: 1. и 2. батальон 4. пука и 4. батальон 4. м/ка.⁴⁶

ц) *Јединице домаћих издајника — колаборациониста.*

Осим наведених немачких јединица било је и неколико група домаћих издајника — сарадника окупатора. То се, пре свега, односи на недићевце и љотићевце. Јединице Српског добровољачког корпуса,

група Јужноморавског корпуса биле су у то време у расулу. Љотићеваца је био незнатан број.⁴⁷

Четници Драже Михаиловића којих је укупно у Србији било око 15.000 били су, такође, у стању распадања. До краја новембра 1944. године покушавали су се пребацити за Санцак, односно за Црну Гору. Четници Кесеровића, Калабића, Рачића, Радовановића, Младеновића и др. којих је на простору Краљево — Чачак било око 8.000, били су, управо због повлачења и покрета ка Санцаку и просторији Чајниче — Горажде — Фоча сведени на бројку од око 2.500 — 3.000 заједно са осталим домаћим издајницима.⁴⁸ Ово се односи на период друге половине октобра до половине децембра 1944. године.

II

ПРЕГЛЕД ГУБИТАКА (ОБОСТРАНИ)

А. Сопствени губици (по подацима /единица НОВЈ)

Јединице	Погинули	Рањени	Нестало (остали)	УКУПНО
23. дивизија	641 (135 из 1. југ. бригаде	1343 (324 из 1. југ. бригаде	169 (88 из 1. југ. бригаде	2153 (547 из 1. југ. б.)
25. дивизија	120 (17 Руси)	252 (12 Руси)	60 избаче- них из строја	432
45. дивизија	99	409 рање- них и кољ тузованих	9 несталих	517
2. пролет, дивизија	127	346	—	473
17. дивизија	201	693	103 нестала	1043
Ибарски партизански одред	25	29	—	54
СВЕГА	1213 (135 из 1. југ. бригаде)	3118 (324 из 1. југ. бригаде)	2341	4672 (547 из 1. ј. б.)

Б. Непријатељски губици (по подацима јединица НОВЈ)

Јединице	Погинули	Рањени	Заробљено	УКУПНО
23. дивизија	1895 (1. југ. бри. 508)	1118 (1. југ. бри. 280)	заробљено 15 (1. југ. бригаду)	3028
25. дивизија	64	—	—	64
45. дивизија	678 (од тога 10 официра)	922 рање- них и кон- тузованих	449 заробљ.	2049
2. пр. дивизија	2593	600 уста- новљено велик број несталих	275 ⁴⁹	3193
17. дивизија	688	1165	38 ⁵⁰	1853
Ибарски ПОП одред	645	Велик (неу- становљен) број рањен.		645
УКУПНО	6563* (508 за 1. југ. бр.)	3805 установљ. (208 за 1. ј. бригаду)	464 10832 (15 за 1. југ. (803 за 1. бригаду) југ. бриг. 4-. 313 (непоузд.)	

Д. Губици јединица НОВЈ (по непријатељским — немачким подацима)**

Јединице	Погинули	Рањени	а) Заробљ. б) Пребегли	УКУПНО
7. СС ди- визија	657	30 (уста- новљено)	а) 32 б) 3	722
— Бургемајстер				
— Зонтак			а) 119	
— Фишер	1355	5	б) 2	1481
— 104. див.				
— група ДАУНЕР				
— група Харт				
— остали				
УКУПНО	2012	35	а) 151 б) 5	2203

* Према ратним извештајима Врховног штаба НОВ и ПОЈ објављеним у „Политици“ и „Борби“ од 28. X 1944 — 1. XII 1944. године, који су се односили на борбе за ослобођење Краљева и Чачка, број погинулих Немаца је, чак, преко 13.000.

** Установљени подаци односе се на период од 15. X — 10. XII 1944.

*Д. Непријатељски губици према немачким подацима**

Јединице	Погинули	Рањени	Нестало	УКУПНО
7. СС дивизи. (од 25. IX — 25. X 1944)	11 стареш. 350 вој.	26 стареш. 1212 вој.	41 стареш. 1984 вој.	79 стареш. 3546 вој.
7. СС дивизи. (од 25. X — 10. XII 1944)	98	525	59	682
— Бургемај- стер				
— Зонтак				
— Фишер	389	1486	58	1933
— 104. див.				
— група ДАУНЕР				
— група ХАРТ				
— остали (од 15. X — 10. XII 1944)				
УКУПНО	848	3249	2142	6239

* Подаци се односе за наведене периоде како стоји у документима немачке провинијенције. До тачних и потпуно веродостојних података врло је тешко доћи због преклапања датума и различитих (мада се чини педантних) података који се налазе у немачким документима. Ради илустрације наводимо још неколико података о сопственим и немачким губицима према непријатељским — немачким подацима:

Немачки губици за мостобран Краљево од 23. X — 24. XI 1944. године према немачким подацима⁵¹ износили су:

Мртвих 87
Рањених 454

Губици јединица НОВЈ и ЦА за мостобран Краљево према немачким подацима, за исти период, износе:

Мртвих 454

Губици 7. СС дивизије „Принц Еуген” од 1 — 28. X 1944. године:⁵²

Мртвих 32 официра, 145 подофицира, 1244 војника (1421 укуп.)
Рањених 76 официра, 532 подофицира, 3071 војник (3679 укуп.)
Нестали 56 официра, 321 подофицир, 2233 војника (2610 укуп.)

*Губици 7. СС дивизије „Принц Еуген“ од 1. — 21. XI 1944. године
према немачким подацима:*

Мртвих 28
Рањених 189⁵³

Сопствени губици за период 1 — 21. XI 1944. према немачким подацима износе:

Мртвих 339⁵⁴

Непријатељски материјални губици (према подацима јединица НОВЈ)

23. ударна дивизија:

Уништено 5 тенкова, 13 камиона, 64 пушке и 1 складиште муниције, 19 аутомата, 16 митраљеза, 2 оклопна аутомобила, 7 топова, 2 минобацача и доста заплењено.

25. дивизија:

Уништено и заплењено: 2 минобацача, 40 пушака, 4 шарца, 2 минобацача, 24 пушкомитраљеза, 5 камиона, 1 аутомобил, 8 коња, 1 мотоцикл.

45. дивизија:

Уништено и заплењено: 8 топова, 2 танкете, 3 камиона, 23 вагона муниције, 320 пушака, 27 минобацача, 22 митраљеза и 9 пушкомитраљеза.

2. полетерска дивизија:

Уништено и заплењено: 200 моторних возила, 10 топова, 18 камиона, 1200 пушака, 3 тешка бацача, 28 пушкомитраљеза, 10 мотоцикала, 3 шарца, 2 вагона соли, 1 магацин са барутом, око 100 вагона и неколико локомотива, троја кола ратног материјала и друге спреме.

17. ударна дивизија:

Уништено: 2 тенка, преко 40 камиона, 1 тешки бацач, 1 лаки бацач, 2 тешка митраљеза „Фиат“, 2 тешка митраљеза „Бреда“, 10 сандука муниције, убијено 60 коња, уништено 2 коњска кола, заплењено 60.000 метака.

Ибарски партизански одред:

Уништено: 4 вагона, заплењено 24 шарца, 25 стројница, 395 пушака, 25 пиштоља, 2 радио-станице, 9 брзих шараца, 5 ПМ „Брно“, 3 митраљете, 6 коња и друге опреме.

Преглед људских и материјалних губитака⁵⁵ јединица НОВЈ као и непријатељских снага у сваком случају, представља само мали део свих оних покушаја да се о борбама за ослобођење Краљева и Чачка („Краљевачка операција“, „Мостобран Краљево“), дају релевантне и објективне оцене о односу снага, значају извођења као и процене на основу којих се може створити што веродостојнија слика о борбама за ослобођење ових градова.⁵⁶

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ:

1. Архив Војноисторијског института ЈНА у Београду. Извршен преглед одговарајућих докумената и узети потребни подаци према прилогу (напоменк >).

2. Архив историјског одељења ЦК СКЈ (види напомене).

3. Зборници докумената и података о НОР-у народа Југославије.

Узети подаци из следећих:

— Том I, књига 11, 12, 13, 14, 15.

— Том II, књига 10.

— Том IV, књига 19, 24.

— Том XII, књига 1, 2.

— Том XIV, књига 4.

ЛИТЕРАТУРА:

4. Књиге:

1. Ослободилачки рат народа Југославије 1941—45, књига 2, Београд, 1958.

2. Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије 1941—45., Београд, 1964.

3. Народноослободилачка војска Југославије (Анић, Јоксимовић, Гутин), ВИИ, Београд, 1982.

4. Војна организација југословенске револуције, Стево Војновић, Партизанска књига, Београд, 1986.

5. Завршне операције за ослобођење Југославије 1944—45., Београд, 1957.

6. Лексикон НОР-а и револуције у Југославији 1941—45., Београд, 1980.

7. Томашевић Јозо, Четници у другом светском рату 1941—1945., Свеучилишна наклада Либер — Загреб, Загреб, 1979.

8. Блажо Јанковић, „4. црногорска пролетерска бригада“, ВИЗ, Београд, 1975.

9. Војна енциклопедија.

10. Милојица Пантелић, „25. дивизија“, ВИЗ, Београд, 1977.

11. Глиго Мандић: „17. источnobосанска ударна дивизија“, ВИЗ, Београд, 1976, стр. 12—16.

12. Живојин Николић — Брка, „22. српска дивизија“, ВИЗ, Београд, 1972.

13. Београдска операција (II издање), Институт за војну историју министарства одбране СССР — Војноисторијски институт ЈНА, Београд, 1989. године.

14. Јово Вуковић, 2. пролетерска дивизија, Војноиздавачки завод, Београд, 1972.

- Војноисторијски гласник: број 2, 3/1953. г.; 2, 3/1960. г.; 4/1966.
- Секула Јоксимовић, Стварање и развој оружаних јединица НОВЈ на Косову и Метохији 1941—1945, Косово⁴, Приштина, 1973.

НАПОМЕНЕ

1. Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945, књига друга, друго преирављено и допуњено издање, Београд, 1965, стр. 373 и 377.
2. Војна енциклопедија, том 2, стр. 324.
Архив Војноисторијског института, Архив НОР-а, к. 182, д. 44/1. (даље АВИИ, НОР).
- Анић Никола, Јоксимовић Секула, Гутић Мирко, Народноослободилачка војска Југославије, Војноисторијски институт, Београд 1982, стр. 856 и 857.
- Зборник докумената, том I, књига 15, стр. 596—597, 599 и 600.
3. Војна енциклопедија, Том I, стр. 219; Хронологија оружане борбе народа Југославије, стр. 1021, 1051; 1091—1093.
4. У наведеном формацијском саставу само ради потпунијег прегледа састава јединица — прим. аут.
- 4а. Јово Вуковић, Монографија 2. пролетерске дивизије, Војноиздавачки завод, Београд, 1972, стр. 513.
5. Исто (као под 4).
6. Исто као под 2 и 4.
7. Анић Н., . . . , НОВЈ, стр. 736 и 737.
8. АВИИ, НОР, к. 1070, бр. рег. 1—5.
9. Анић Н., . . . , НОВЈ, стр. 736 и 737.
10. В. Е., књига 2, стр. 485.
11. Анић Н., . . . , НОВЈ, стр. 738 и 739.
12. Исто, стр. 748; Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије, стр. 1208.
13. Милојица Пантелић, 25. дивизија, ВИЗ, Београд, 1977, стр. 392.
14. В. Е., књига 6, стр. 560; Анић Н., . . . , НОВЈ, стр. 738 и 739.
15. Анић Н. НОВЈ, стр. 738 и 739.
16. В. Е., књига 2, стр. 674; Зборник докумената, том I, књига 13, документ бр. 4.
17. Анић Н., . . . , НОВЈ, стр. 738 и 739; В. Е., том 2, стр. 592.
18. Исто, стр. 740 и 741; Хронологија, стр. 929.
19. Архив историјског одељења ЦК СКЈ, 625/X1—2—1; Анић Н., . . . , НОВЈ, стр. 734; В. Е., т. 9, стр. 573.
20. Блажо Јанковић, „4. црногорска пролетерска бригада“, ВИЗ, Београд, 1975, стр. 67—71.
21. В. Е., књига 4, стр. 295.
Анић Н., . . . , НОВЈ, стр. 736.
Хронологија..., стр. 666.
22. Зборник, т. VI, књ. 19, бр. 85, стр. 294—295.
Анић Н., . . . , НОВЈ, стр. 698.
23. Глиго Мандић, „17. источnobосанска ударна дивизија“, ВИЗ, Београд, 1976, стр. 12—16.
24. Зборник, т. IV, књига 24, бр. 168, стр. 560.
25. Зборник, Том I, књ. 15, стр. 174.
Партизански одреди: Копаонички, Шаљски, Ибарски, ВИЗ, Београд, 1981.

Деса Пешић, Студенички срез у НОР-у и револуцији, Београд, 1977, стр. 461, 556, 591 и 602.

Секула Јоксимовић, Стварање и развој оружаних јединица НОВ на Косову и Метохији 1941—1945, Косово 4, Приштина, 1973, стр. 138.

* 26. ВИГ, бр. 4/1966.

¹ 27. Зборник НОР, т. I, књ. 15, стр. 316, Хронологија, стр. 741.

28. ВИГ, бр. 4/1966; В. Е., т. II, стр. 226.

29. Бројно стање на дан 18. 11. 1944; АВИИ, НОР, к. 182, бр. рег. 44—2/1.

30. АВИИ, НОР, к. 1642, бр. рег. 28—2/15—I. Бројна стања сеодносе на наведене датуме како стоји и у документима. Разумљиво је да су себројна стања мењала па исто тако и сумирани резултати до којих је аутор дошао морају бити различити тј. не слажу се са одређеним датумом.

31. АВИИ, НОР, к. 182, ф. 2, д. 45/3.

32. НАВ—Н—Т—314, ф. 849/67; НАВ—Т—314, Ф. 850/791 НАВ—Н—Т—314, Ф. 850/12.

33. Димитриј' СемЈ'онович Балашов, Борбени пут 52. стрељачке дивизије, Војноисторијско одељење (написано по материјалу Централног архива Министарства одбране СССР), 1980. године.

34. Исто, (као фуснота 33).

35. Исто.

36. Београдска операција, друго издање „Институт за војну историју министарства одбране СССР — Војноисторијски институт, Београд 1989. године.

37. Преглед се односи у највећој мери на истражене податке из немачких извора, а за период борби за ослобођење Краљева и Чачка на корпус Милер, касније 34. артиљеријски корпус и јединице у његовом саставу.

38. На над 29. 10. 1944; НАВ—Н—Т—314, Ф. 849/166—167.

39. После разбијања код Ниша.

40. НАВ—Т—314, Ф. 849/215—216, од 25. 10. 1944. год. НАВ—Н—Т—314, Ф. 850/138—139, Отто Кумм.

41. НАВ—Н—Т—311, Ф. 184/376—377.

42. На дан 16. 11. 1944. године (прим. аут.) као заштитница.

Већ 18. 11. 1944. борбеноЈ' групи 7. СС дивизија биће као заштитница додељена борбена група Векер (командант потпуковник Векер) састава 734. ловачки пук (без једног батаљона), 2. батаљон 724. ловачка пука 1. батерија и 2. дивизион 654 артиљеријског пука, 2. батерија 297. артиљеријског пука 297. противоклопна артиљеријска батерија, 1. чета 104. пионирског батаљона, 2. чета 11. пионирског батаљона (11. ваздухопловне дивизије. (НАВ—Т—314, Ф. 850/470—3 од 18. 11. 1944.).

43. Према преводу потпуковника Константина Павловића, сарадника Војноисторијског института.

44. Београдска операција, друго издање, Институт за војну историЈ'у министарства одбране СССР — Војноисторијски институт ЈНА, Београд, 1989. НАВ—Н—Т—314, Ф. 849/196.

45. По неким документима — документима корпуса почетком септембра 1944. бројно стање му је било чак 11.197 људи. (Јозо Томашевић, Четници у другом светском рату, Загреб 1979, стр. 109, види напомене бр. 51 и 52).

46. Славко Одић: Подаци о немачким и квислиншким оружаним снагама у Србији, Хрватској и Босни крајем 1942; В. Е., том. 8, друго издање, стр. 271.

47. АВИИ, НОР, к. 631, бр. рег. 4—4/2.

48. По сећању појединих учесника у борбама за ослобођење Краљева и Чачка.

Зборник, т. XIV, књига 4, д. 105 и 110, стр. 417 и 429.

49. Према ХронологиЈ'и ослободилачке борбе народа ЈугославиЈ'е 1941—1945, а за период од 16. 10—15. 12. 1944, (недовољно поуздани подаци).

50. Исто.
51. Otto Kumm, «-Vorwärts, Prinz Eugen!», Osnabrück, 1978, стр. 308—317.
52. Према нем. подацима али само од 15. 10. 1944.
53. Такође од Otto Kumma.
54. Исто.
55. Преглед бројних стања и губитака (погинулих, рањених, несталих, заробљених као и преглед материјалних губитака) резултат су обимног истраживања архивске грађе. Извори наведених података прецизирани су сваки посебно у научном апарату изузев сумарних података до којих је сам аутор овог прилога дошао.
56. До наведених података о губицима непријатеља и сопственим људским и материјалним губицима аутор је дошао на основу микрофилмова архивске грађе немачке провинијенције и то: НАВ—Н—Т—314, ролна 849, снимци 124, 261, 512, 408, 334, 336, 91, 96, 103, 101, 187, 189, 128, 214, 321, 125, 124, 212, 188, ролна 848, снимци 1106, 1098, 1984, 1108, 1157, 1189—1044; ролна 850, снимци 74 191, 151, 130, 129, 101, 168, 149, 226, 321, 319—20, 30, 27, 44, 58, 60, 46, 354—5, 75—6, 385, 192, 85, 84, 100, 28, 580—1, 87, 170, 376, 29.

СРиДОЈЕ УРОШЕВИЋ, генералмајор у пензији,
ратни командант 2. пролетерске дивизије

ДРУГА ПРОЛЕТЕРСКА ДИВИЗИЈА — ОПЕРАЦИЈЕ У ЖУПСКО-ЗАПАДИОМОРАВСКО-ИБАРСКОМ БАСЕНУ

Свој допринос дефинитивном ослобођењу Србије 2. пролетерска дивизија почиње да даје продором и борбама у Санџаку, у јесен 1943. године. Посебно су значајни, њен продор и напад на Ивањицу, јануара 1944. године и операције са 5. крајишком ударном дивизијом које су вођене у пролеће 1944. године, на простору између Ибра и Ваљева. Ове двомесечне операције дивизија, као и освит дефинитивне победе савезника, дају снажан нови подстрек разгарању масовне народноослободилачке борбе у Србији. У њој настаје период формирања и борбе дивизија и корпуса НОВ Југославије.

Пратећи ток стратегијско-оперативних збивања на тлу Србије, из њега се јасно оцртавају три операције које су дефинитивно донеле слободу народу Србије. Све је почело формирањем нових српских дивизија на југу Србије и тоталном мобилизацијом и концентрацијом четника Драже Михаиловића у борби против новоформираних јединица НОВ Југославије. За поменути четнички покрет, ово је био моменат бити или не бити и отуда оволика концентрација обостраних снага на југу Србије. Врховни штаб схвативши правилно значај овог четничког потеза, хитно из Црне Горе упућује Оперативну групу дивизија, у чијем саставу се налазила и 2. пролетерска дивизија, да преко Ибра избије на Копаоник и притекне у помоћ снагама НОВЈ у Србији. На југу Србије и на Копаонику дошло је до сукоба у који су четници бацили све своје расположиве снаге у Србији. Разбијени су много лакше и брже него што су могли и сањати. Друга пролетерска дивизија је у овоме имала свој велики удео. Овај четнички пораз, као што каснији развој догађаја говори, претворио се у њихов дефинитиван политички и војнички крах. С обзиром на време и место где се догодио он има непроцењиви значај на развој догађаја у Србији при њеном коначном ослобођењу. Ова прва одлучујућа успешна операција јединица НОВ Југославије је била добар почетак и најава следећих борби за ослобођење Србије.

Одмах по разбијању главнине четничких снага јединице НОВЈ припремају се и концентришу за следећу операцију. Као што је познато, она се одвијала у западној и источној Србији, са ослобођењем Београда. У том циљу почиње концентрација наших снага према западној и источној Србији где пристижу и јединице ЦА. Са територије јужне Србије — Жупе и Копаоника одлази главнина

наших снага у једном или другом правцу. Крајем августа 1944. године на терену Жупе — Расине и Поморавља остаје сама окрњена, без 2. пролетерске бригаде, 2. пролетерска дивизија. Она, у скоро двомесечним, честим и жестоким борбама на овој територији, учествује и доприноси успеху поменуте операције. Да би то успела, она привремени одлазак 2. пролетерске бригаде у састав 21. српске дивизије надокнађује формирањем, 16. септембра, у селу Буце, 6. српске бригаде. Прилика је да се каже да је формацијски састав дивизије тада био: 4. црногорска пролетерска, 3. српска ударна и 6. српска бригада, укупне јачине до 4.500 бораца, да би половином новембра достигла до 5.700 бораца. Бригаде из састава дивизије имале су уобичајену четворну формацију. Наоружање, класично партизанско-лако пешадијско, са мало артиљерије, али са инжињерским и јединицама везе, уз интендантске и санитетске јединице.

Штаб 2. пролетерске дивизије сачињавали су: командант — п.пуковник Средоје Урошевић, пол. комесар — п.пуковник Милинко Буровић, нач. штаба — мајор Милош Манојловић, обавештајни официр — капетан Милан Радовановић, интендант-поручник Стево Добровић, начелник санитета — мајор Саша Божовић. У дивизији био и политодјел: руководиоца Мирко Калезић и чланови Тодор Војводић—Бедо, Мица Николић, Тихомир Јањић, Радоје Љубичић. Треба напоменути да је нагло оснивање нових јединица у Србији повукло велики број кадрова из дивизије. Скоро све кадрове за 6. бригаду дала је 4. пролетерска бригада.

У таквим, нимало ружичастим, условима дивизија је сама покривала велику територију између Ибра, В. и Ј. Мораве и Јastreбца. То није могло остати незапажено од стране непријатеља. Тако Кесеровић успева да окупи своје најоданије људе и да заједно са немачким снагама из гарнизона Крушевац, које га обилато подржавају са артиљеријом и тенковима, креће долином Расине и преко Жупе на разређене, и без артиљерије и тенкова, јединице дивизије. Очито, овог пута с циљем Немаца да што даље и дуже држе јединице дивизије од својих гарнизона очекујући, што безбедније даљи развој догађаја, а четника да искористе немачку подршку не би ли успели да очисте ову територију од наших снага и тако, у погодном моменту, да наследе гарнизоне од Немаца и прикажу се као њихови ослободиоци, излазећи са што јачим снагама пред јединице Црвене армије.

Као што је познато, овај четничко-немачки сценариј има почетни успех. — Четници као „ослободиоце“ дочекују јединице ЦА у Крушевцу. Сам чин заслужује пажњу да се на њега укратко осврнем. У овој другој операцији 2. пролетерска дивизија учествује на помоћном правцу главног удара који се, очито, одигравао у источној Србији. Иако на помоћном, или боље рећи делу помоћног, она је обезбеђивала леви бок главног удара и доприносила, после стварања бреше у непријатељској одбрани, брзом продору наших и моторизованих снага Црвене армије ка Београду. У том духу дивизији је у свом задатку чишћења и чврстог држања Жупе и Поморавља, био главни циљ Крушевац — његово ослобођење као и пресецање комуникација долинама Ј. и З. Мораве. Ради тога дивизија

је 4. пролетерску и 6. српску бригаду држала у Жупи са оријентацијом према долинама Расине и 3. Мораве и Крушевца. Процењујући ситуацију дивизије као врло сложену, деликатну и нимало ружичасту Команда дивизије свој штаб размешта на десној обали Расине на падинама Јастребца, а 3. српску бригаду југоисточно од Крушевца у захвату река: Расине, 3. и Ј. Мораве.

У таквој војно-политичкој ситуацији и распореду дивизија дочекује четничко-немачку офанзиву. Сам почетак није ништа добро обећавао. Напротив, офанзива ове дружине уз подршку тенкова и артиљерије устремила се муњевито на положаје 6. српске, тек формиране бригаде. Непријатељ постиже пун погодак, бригаду разбија тако да се после неколико дана скупила на Јастребцу. Истина, она је била разбијена без већих губитака. На Јастребцу се окупила и наставила да се бори, и то добро.

Четврта црногорска пролегерска бригада и сама је у тим првим, дневним, сукобима била приморавана на повлачење.

Поучени овим искуством одлучили смо да на дневну непријатељску иницијативу одговарамо маневарском одбраном, и у случају потребе, са ослоном на Јастребац. Немачко-четничке иницијативе су биле дневне и врло честе, долином Расине и преко Жупе, с тим да су се предвече Немци са тенковима и артиљеријом повлачили у Крушевац, а четнике остављали на предстражним положајима да штите прилазе самом граду. Ову околност смо користили тако што су бригаде, зависно од ситуације, предузимале ноћне нападе и тада разбијале и протеривале четничке јединице. Њихов, пак, ослонац били су Немци у Крушевцу. Наше јединице би, обично заморене и истрошене, на прилазима Крушевцу, остајале без снаге за његово, раније, ослобођење. Но све у свему, оваквом тактиком дивизија је успела да неутралише и разбије окупљање чегника не само у Жупи већ и на левој обали 3. Мораве на Темнићу. У том региону је 4. црногорска пролетерска бригада разбила и растерала већу четничку групацију.

У овом једно и по месечном периоду напорних и тешких борби, како је време одмицало, дивизија је све офанзивније деловала и примичала се Крушевцу и долини 3. Мораве. Трећа српска бригада је вршила притисак ка Сталаћу и Крушевцу са југа. Може се слободно рећи, да су се релативно слабе немачке снаге — 803. батаљон, тако дуго одржале у долини 3. Мораве благодарећи четничкој помоћи. И док су јединице 2. пролетерске дивизије водиле борбу са Немцима који су се повлачили из Крушевца, четници су делом снага штитили до повлачење, а део су задржали у Крушевцу. Тако је и дошло до тога да четници дочекују јединице 52. дивизије ЦА у Крушевцу као „ослободиоци“ мада за кратко, док се нису појавиле јединице наше дивизије и разјуриле ту банду.

По избијању у Србију 2. пролетерска дивизија је била под командом Главног штаба за Србију. Под њим је остала, изузев краћег периода када је била под оперативном командом 14. корпуса, све до потпуног ослобођења Србије. Пошто је у претходној операцији дејствовала на посебној територији — била је самостална — то јој је и претпостављени препуштао потпуну оперативну самосталност.

У следећој операцији — са немачким једницама Групе армија „Е" и четничким остацима, будући да ће акције изводити уз садејство са јединицама Црвене армије долази и у Штабу дивизије до измене у начину командовања. Главни штаб за Србију се већ налазио у деликатним и сложеним условима координирања и планирања дејстава јединица на територији Србије. Ово ради тога што на тој територији дејствују поред наших оперативних јединица, које су непосредно потчињене Главном штабу за Србију, и јединице Црвене армије и Бугарске отеченственофронтовске армије, непосредно потчињене својим командама. У таквој ситуацији када није постојала заједничка команда за све јединице на нивоу Србије, било је отежано планирање и координација дејстава јединица. Из расположиве документације јасно се види са којим и каквим се проблемима борио Главни штаб за Србију.

Избијањем 52. дивизије ЦА на подручје Крушевац — Краљево, Штаб 2. пролетерске дивизије што се тиче командовања улази у фазу нових поступака. И код ње ће се одржавати сва сложеност и нецелисходност у организацији руковођења и командовања јединицама. Тако се једино може објаснити продор 52. дивизије ЦА ка Крушевцу, а да о томе на време не буде обавештен Штаб 2. пролетерске дивизије чије јединице већ дуже времена ту дејствују. Или, на пример, дугорочна најавла доласка, на краљевачки фронт, 23. дивизије и 1. југословенске бригаде, а оне се погаве и остану код Чачка.¹

Но све то није било пресудно да наше и јединице Црвене армије избију у долину В. Мораве и тако Немцима пресеку главну магистралу ка северу. Тим успехом отворена је широка могућност брзог продора наших и мотомеханизованих снага ЦА ка Београду и учешће у његовом ослобођењу, са придошлим нашим снагама из 3. Србије. Овим продором створени су повољни услови на помоћним прљвцима да се Немци протерају из великог дела Ј. Мораве и дела 3. Мораве.

Договором у Крушевцу са командантом 52. дивизије ЦА у његовом штабу, оријентисали смо јединице у гоњење Немаца према Трстенику и Краљеву. На десном крилу — левој обали 3. Мораве наступала је 3. српска ударна бригада; у центру — у захвату комуникације надирале су мотомеханизоване јединице 52. дивизије, а на левом крилу, чистећи и наткриљујући непријатеља, продирала је 4. црногорска пролетерска бригада са деловима 6. српске. У Крушевцу су остали делови 6. бригаде. Овај правац бранила је немачка група „Бургемајстер" која је припадала корпусу „Милер". Интересантно је изнети јачину ове групе на дан ослобођења Врњачке Бање 16. октобра. У дневном извештају корпуса „Милер" она гласи: 21 официр, 162 подофицира, 787 војника и 22 добровољаца.²

Око Трстеника развија се упорна борба. Тако поменута немачка група обавештава корпус 16. и 17. октобра о борбама 4 км северозападно од Трстеника и да је 2. батаљон нападнут од партизана са десног бока, о ватри руских оклопних топова на десном крилу, руском противнападу на левом крилу и потреби да Команда корпуса пошаље артиљерију у помоћ.³

Трећа српска бригада за 17. октобар извештава да се у про-
дору левом обалом 3. Мораве на положају Јеринин град — с. Гра-
бозац сукобила се са 150 Немаца и нанела им губитке од 50 мртвих
и 60 заробљених, уз минималне своје губитке — 1 мртав и 1 рањен.
Задобила је и велики плен: 100 пушака, 8 п.митраљеза, 7 строј-
ница, 7 парабелума, 3 бацача, 1 камион муниције и др.⁴ Уз узастопно
отпоре немачке групе на линијама Ново Село — Грачац, Вранеша
— Подунавци, Врба — Ратина да би 20. октобра борбена група
„Бургемај стер“ известила вишу команду о тешким губицима код 2.
батаљона, тако да је у 5. чети остало свега 10—15 људи.⁵

Трећа српска бригада за то време — заправо 21. октобра из-
бивши на комуникацију Краљево — Крагујевац у висини села Ви-
тановац и жел. станице Витковац води борбу са оступајућим Нем-
цима из Крагујевца који на левој обали Груже штите оступницу
својим јединицама.⁶

Шеста српска бригада је своја два батаљона оставила у Тр-
сетнику и Крушевцу, а два су продирала на левом крилу 4. проле-
терске бригаде.

Избијањем наших снага на Косово и пред ибарско-западно-
моравску долину, са истока и севера, пред Краљево и Чачак, не-
мачка Група армија „Е“, позната као ЈТерова групација, јачине око
14 дивизија, налазила се у повлачењу из Грчке. Интересантно је,
да немачко командовање испадом Румуније (23. августа) предвиђа
скори раскид и са Бугарском те 29. августа командант Југоистока
наређује Леру да чврсто држи средњи део Балканског полуострва
јер је исти важан за ратну привреду и да обезбеди функционисање
најважнијих саобраћајних веза. Да би се то обезбедило потребно је:
прво, прикупити покретне резерве Команде Југоистока у рејонима
Београд, Ниш и Скопље; друго, смањити посаде на јонским и јегеј-
ским острвима, а што је могуће више проредити запоседање по-
ложја на приморским секторима јужне и средње Грчке и треће,
без одлагања припремити повлачење свих трупа и постројења јуж-
но од линије: Крф — Јањина — Калобака — Олимп где треба успо-
ставити нови фронт. Све ово с напоменом: „Приликом предузима-
ња свих ових мера важно је да се што је могуће дуже избегне ути-
сак евакуације“.⁷

Тако немачка команда процењује на непуна два месеца пре ка-
тастрофе на Балкану. Још увек се врше припреме за повлачење. А
та иста команда 14. октобра даје директиву између осталог: „Е“
пооштрава темпо покрета са југа на север уз *безобзирно напрезање*
људства и материјала до крајности, (подвукао С. У) да би себи одр-
жала отвореним путеве Велес — Скопље — Митровица — Краљево
— Ужице — Вишеград и Митровица — Нови Пазар — Пријепоље
— Вишеград против бугарског и руског непријатеља, који врши при-
тисак са истока на широком фронту, као и против Титових банди.
Рачунати с тим да ће можда делови Групе армије „Е“ морати се-
би да крче пут преко Скадра — Никшића — Требиња ка Мостару.
Обалски лут и комуникације од њега ка Требињу и Метковићу има-
ју се у току покрета 2. оклопне армије трајно разорити.⁸

У исто време немачка команда на основу новонастале ситуације реорганизује командовање јединицама. Тако се Армијска група „Србија“ потчињава Команди 2. оклопне армије, а Команда корпуса „Милер“ Команди армија „Е“. Гранична линија између Лера и 2. оклопне била је хрватско-црногорска граница до Бајине Баште, а одатле кроз Србију, Топола — Марковац — Жагубица. При овоме за нас је важно да је корпус „Милер“ бранио подручје од интереса за нас.

Лер тражи од немачког ваздухопловства у Грчкој да ангажује целокупни простор за ваздушни транспорт у циљу пребацивања борацких трупа за Краљево и Приштину, а корпусу „Милер“ да безусловно спречи пробој противника према Краљеву. При томе одлучује да се за предстојеће тешке борбе довуку што пре нове снаге.⁹

Услед продора наших снага ка Београду ситуација налаже да Група армија „Е“ своје снаге оријентише ка северозападу и на терену западне Хрватске организује одбрану југоисточних граница Рајха. У том циљу корпус „Милер“ треба да ослободи и држи отворен пут од Краљева преко Чачка и Ужица.¹⁰

У изношењу података о непријатељу, његовим плановима и намерама остаје ми још да изнесем састав корпуса „Милер“: 7. СС дивизија „Принц Еуген“, 117. дивизија, 1. брдска дивизија, 297. пешадијска дивизија, 104. ловачка дивизија, 181. пеш. дивизија, 12. тенковски батаљон, 4. пук руског заштитног корггуса, група „Бургемајстер“ и још неке мање јединице.¹¹

Краљево су непосредно браниле Група „Бургемајстер“ у саставу 524. и 742. пука, а касније од 25. октобра и 7. СС дивизија у саставу 13. и 14. пук, 7. арт. пук, 7. бат. везе и 7. инжињеријски батаљон. Потребно је нагласити да је 2. дивизија у ово време имала свега око 3.000 војника.¹² Касније се нагло попуњавала тако да је 6. новембра имала 6.000, а кроз десетак дана нарасла је на 7—10.000 војника.

Још да изнесем једно интересантно запажање. Наиме, из наређења команданта Југоистока неким јединицама у Грчкој испада да под Лером нису све јединице које се налазе у Грчкој, а које треба извући. Према овоме Команда Групе армија „Е“ има задатак да по сваку цену одржи *источни фронт* (подв. С. У.) и тиме осигура саобраћај правцем север-југ ради повлачења осталих јединица из Грчке.¹³

После разбијања, окружења и уништења дела Групе армија „Србија“ у одлично изведеној операцији ослобођења већег дела Србије са Београдом, Немци су изгубили Ниш као своје најважније и најјаче упориште и комуникацијски центар на Балкану. Овим, њима остаје само једна разноврсна комуникација између централне Европе и Грчке која води долином Вардара до Скопља — Качаничкн теснац — Косово Поље — Ибарски теснац — западноморавска долина — Овчарско-кабларски теснац — Ужице — Вишеград — Сарајево — р. Босна — Брод. На целој својој дужини овај правац је био необезбеђен те је непријатељ несигуран, а удаљен стотинама

километара од своје матице. Он постаје објект нове и последње операције у Србији наших и савезничких снага.

На наведеном правцу се истичу две засебне области које имају услове за већу концентрацију јачих снага и то: Косово Поље и долина 3. Мораве између Краљево и Чачка. Ако се узме цела цужина фронта на коме се непријатељ могао нападати и ометати у повлачењу од Грчке до Брода у дужини (600/700) — 1200 км онда се може сагледати са каквим се оперативним избором за дејства располагало у целој овој операцији.

Први део те операције, који нас непосредно интересује: долина 3. Мораве са Краљево и Чачком даје широке могућности од (80/90) — 160 км дужине фронта слободног за дејства.

Општи услови за уништење непријатеља су били више него повољни. Немачки распоред трупа и њихов географски положај давали су изванредне могућности да се непријатељ туче по деловима и са релативно мањим снагама. Качанички, Ибарски, Овчарско-кабларски и други теснаци су били као наручени да се у њима активира на десетине диверзантских група за разна рушена и кидања, а на чворним објектима-мостови помоћу авијације, немачке трупе су могле да се исеку на делове, те да се потом концентричним нападима и одбранама, у поменутим областима изнуре и исцрпе у муницији, гориву и храни и тако принуде на предају. Свему овом треба додати да су наши и савезнички претходни муњевити успеси деловали на немачку Групу изненађујуће, што се види из наређења Групи, половином октобра, да се повлачење врши „уз безобзирно напрезање људства и материјала до крајности“. Исто тако, треба напоменути да је немачка Група била састављена од великог броја, још од раније нама познатих дивизија али сада то више нису биле оне дивизије из најбољих дана, ни по бројности, ни по саставу иако им је борбеност била на висини. То су сада биле знатно ослабљене па набрзину попуњаване дивизије, затим од разних делова ад хок формиране групе, које су обично носиле имена својих команданата. Све ово говори да је постојала реална шанса да се ова немачка група уништи на овој просторији, а не пола године касније у Хрватској и Словенији. Шта би то значило у укупним нашим напорима за ослобођење земље може се само претпоставити.

Пред Краљево, комуникацијом од Крушевца, још пре ослобођења Крагујевца, у налету су избиле 2. пролетерска дивизија, са обе стране Зап. Мораве и 52. дивизија ЦА и покушале да из покрета овладају Краљево.¹⁴ Њега тада нису браниле јакe немачке снаге већ слабашина, али вероватно већ нешто ојачана група „Бургемајстер“, али сада у том критичном моменту за Немце, у моменту када бране још и Крагујевац, прискачу им у помоћ четници и недићевци у рејону села Метикоши на 5 км од Краљева.¹⁵ Тако је пропала шанса о изненадном заузимању Краљева. Истини за вољу, овај напад и није био дело заједничког планирања двају штабова. Једноставно ми смо били обавештени да они иду да заузму Краљево. Ја сам тада издао наређење бригадама да свака на свом правцу продире и садејствује јединицама ЦА у зависности од ситуације код њих.¹⁶ Истина, то су били први часови заједничких дејстава у којима се нисмо до-

бро ни познавали, али пракса ће показати да најцелисходнијег руковођења и командовања јединицама на фронту није било ни касније.

Штаб 52. дивизије ЦА у време борби око Краљева налазио се у Трстенику. Штаб 2. пролетерске дивизије, са приштабским јединицама и болницом налазио се у Врњачкој Бањи. Командно место команданта дивизије, са осматрачницом било је у рејону села Грачац — Вранеш. Поред курирске, дивизија је са бригадама имала радио и телефонску везу. Са јединицама ЦА нисмо имали заједнички систем радио веза већ само телефонску и курирску везу. Када смо код Штаба дивизије треба рећи да су Немци далекометном артиљеријом из Краљева неколико пута тукли Штаб 2. дивизије, његове органе и јединице. Већих штета није било, а командно место је било, врло често, мета немачке артиљерије. У том склопу неколико пута врло прецизно те да није било премештања, склоништа и ровова било би и више жртава међу обезбеђењем и куририма.

Ослобођењем Крагујевца одбрану Краљева појачавају немачке јединице које су успеле да се повуку напуштајући Крагујевац. Процењује се да су у том периоду у моравској долини биле око три дивизије Немаца, четници, недићевци и љотићевци; затим пет дивизија, наших и савезничких и то три дивизије ЦА и две наше. Од тога на Краљеву 2. прол. дивизија, 52. див. ЦА и одред „Јово Курсула“. Краљево су Немци бранили до 25. октобра, са ојачаном групом „Бургемајстер“ уз помоћ четника и недићеваца, када пристиже у помоћ и ослабљена 7. СС дивизија „Принц Еуген.“¹⁷

Настаје период десетодневних упорних и тешких борби на прилазима Краљеву. Наш основни и главни задатак добијен од Главног штаба за Србију био је да, наступајући долином Западне Мораве у садејству са јединицама ЦА, предузмемо енергичан напад и заузмемо Краљево.¹⁸ У том циљу су и издата наређења 4. пролетерској и 3. сриској бригади о нападу и садејству при нападу, јединицама ЦА сваке на свом правцу.¹⁹ Наше заједничке активности на фронту у овом периоду најбоље ће се сагледати из немачких извештаја. Њихови извештаји из овог периода пуни су вести попут: ситуација све озбиљнија услед надирања непријатеља према Краљеву; жестоки напади артиљерије; о тешком нападу противника дуж Зап. Мораве и северозападно од Врбе, као и на линији читавог фронта, а који трају од 16 октобра; да се 104. ловачка дивизија хитно по деловима извуче и упути у Краљево у надлежност корпуса „Милер“ — челни делови на овом положају најкасније до 25. октобра; падом мрака настао јак притисак на десном крилу и на друм Врба — Краљево; о нападу на мост југоисточно од Краљева; о минобацачкој и артиљеријској ватри противника цео дан на читавом фронту, а о помањкању сопствене арт. муниције; или о жестоким нападима противника, током читаве ноћи на положаје двају батаљона и продору Руса и партизана од Врбе до на 4 км југоисточно од Краљева и могли се ангажовање једног СС батаљона за чишћење комуникације од непријатеља; од раног јутра жестоки напади — код Ратине дејствују „каћуше“; да су напади на положаје 1. бат. 524. пука и на остале снаге дуж долине Товарнице одбијени. И све тако до краја

октобра када се јавља да је противник претходне ноћн извршио јак напад на положаје Борбене групе „Бургемајстер“ и тренутно влада затишје.²⁰

Немци су све ове и друге акције 2. пролетерске и 52. дивизије ЦА успешно одбијали уз предузимање локалних противнапада ради повратка изгубљеног погодног положаја. Сви наши заједнички десетодневни напади били су једнообразни и као такви ломили су се о немачку одбрану. Тако немачки извештаји од 31. октобра више не говоре о затишју већ о смиривању ситуације на читавом фронту као и о померању непријатељских јединица.²¹

О чему се заправо радило? Као што се из изнетог види, иницијативу о дејствима су имале јединице ЦА. Шездесет осми корпус ЦА (52, 93. и 223. дивизија), по свему судећи, није имао великих амбиција на овом сектору. По концентрацији — распореду својих снага, он је био више дефанзивно оријентисан. Његов превасходни задатак био је обезбедити леви бок главнини својих снага. Отуда по једна дивизија на правцима Чачак — Г. Милановац и Краљево — Крагујевац и Крушевац, са дивизијом у резерви у рејону Топола — Младеновац. Совјетска команда је знала о каквој се немачкој групи на југу ради и тако се и поставила. Читава ова замисао процењује наше снаге, одвојене и оријентисане на поменуту немачку групу, као недовољне, али требало је извући од њих што се може ради остварења крч/пнијих заједничких циљева.

Мислим да је наша команда била стављена у позицију да прихвати утицај такве руске концепције. Њихове снаге су, углавном, биле дуж комуникација са тешком ратном техником, а наше јединице лево и десно да им садејствују. На тај начин ми смо напустили наш начин ратовања и почели смо да ратујемо као модерно наоружане јединице, само без тог наоружања. Разуме се да се на тај начин није могло главом кроз зид. Истина Штаб 2. прол. дивизије V једном моменти успео је да се отргне од те концепције с предлогом Штабу 52. дивизије ЦА да 2. дивизија делом снага форсира Ибар и избије на леву обалу, са неограниченим могућностима активности и садејства главнини, а са главнином да уз обилату подршку тешког наоружања 52. дивизије ЦА, у саставу: пук самоходне артиљерије, 536. минобацачки пук са 25 тешких минобацача 120 мм и 1000 граната, 528. мин. пук са 24 тешка минобацача 120 мм и 1100 граната, и противтенковски пук 25 топова 75 мм, нападну Краљево. Још је било договорено, да пошто њихова дивизија слабо стоји са пешадијом то да батаљони 4. пролетерске прате и садејствују руском самоходном артиљеријском пуку. И када је све било испланирано, договорено и усаглашено, а јединицама издате заповести, на неколико часова пред почетак акције 30/31. окт. — генерал Миљајев, командант 52. дивизије, извештава ме да је добио заповест да се са дивизијом пребаца на север, а да ће на овај фронт доћи бугарске јединице. Покушали смо да наговоримо генерала Миљајева да остане и да после „заузимања“ Краљева иде на север јер му је то лакше и ближе. Он није прихватио ову нашу идеју — вероватно му је изгледала нереална. Од напада се одустало, као и од форсирања Ибра, јер су јединице биле потребне да изврше смену јединица ЦА.

Пошто се у сачуваној документацији много говори — најављује па и врши смена руских јединица јужно од Краљева бугарским, примером треба све то демантовати и рећи да Бугари на том делу фронта никад нису били. То се види и по томе што уместо најављених бугарских јединица после 5—6 дана стиже пук из 223. дивизије ЦА.²² Ово је очито резултат недовољно и непрецизно усаглашених питања најефикасније сарадње у свим савезничким командама, од врха до дна, о чему је горе већ било речи.

У свим дотадашњим борбама дивизија је имала 115 погинулих и 314 рањених бораца. Истовремено је Немцима нанела губитке од око 1.950 погинулих и 1.430 рањених.²³

Сада се већ може констатовати да су Немци, у овој фази операција, на Балкану успели успоставити свој непрекидни Источни фронт који се у овом периоду протезао од Грчке па долинама Србије до Сремског Фронта, где су хватали везу са својим источним фронтом у Европи. Према томе то више није била само немачка група која се повлачи већ организован фронт под чијом су се заштитом повлачиле јединице из Грчке. То је нови квалитет у операцијама који савезници нису требали дозволити, без обзира или баш зато што се план операције, на овом правцу, у крајњем домету није остварио. Пошто у првим налетима нису освојени градови Кос. Митровица, Краљево и Чачак, док још није био чврсто организован немачки Источни фронт, требало је искористити повољну прилику и пребацивањем дела снага на супротне обале река, отворити за Немце обухватни фронт па потом привући јаче снаге и обрачунати се, на већ изнет начин, са непријатељем. То се, као што је познато, није догодило па су се савезничке трупе увукле у фронтални обрачун са Немцима у коме није било победника, јер однос снага то није омогућавао.

Но и поред тога, почетком новембра, чине се нови напори. Прво, иако по мом мишљењу са закашњењем, Главни штаб за Србију ставља под команду 14. корпуса све наше снаге на моравском бојишту. И друго, убрзава се покрет двеју нових дивизија (23. и 25. див.) на ову просторију. Двадесет трећа дивизија је са 1. југословенском бригадом, одлуком Врховног штаба 22. октобра била упућена на краљевачки део Фронта.²⁴ Још на маршу од истог штаба је усмерена према Чачку где је 30. октобра и стигла.²⁵ Двадесет пета дивизија је касније упућена на краљевачки фронт па је њена челна (16) бригада 13. новембра сменила 3. српску бригаду 2. прол. дивизије на левој обали 3. Мораве у игарем рејону Шумарице — Витановаи, а ова одлази на одмор и резерву дивизије у рејону Трстеник — Штулац — Дубље. Два батаљона 6. српске бригаде који су били у резерви у поменутом рејону одлазе на фронт у састав бригаде. Они по доласку на фронт смењују делове 4. пролетерске бригаде који иду на заслужени одмор.²⁶ Одбоп је једиништама дивизије био неопходан јер је замор био велики, а борци слабо одевени и без обуке у рововима пуним воде, уз хладно време.

Доласком 25. дивизије на краљевачки фронт иста је стављена под оперативну команду Штаба 2. пролетерске дивизије. Првом својом заповешћу Штаб дивизије наређује 25. дивизији 19. новембра да

своје две бригаде што хитније пребаци преко Зап. Мораве и избије на сектор Матарушка Бања — Замчање — Маглић — Добре стране са задатком форсирања, на том сектору, Ибра и дејства у правцу Мусине Реке. Ова наредба је била резултат договора штабова 14. корпуса и 223. дивизије ЦА о концентричном нападу делова 223. дивизије са севера и главнине 25. дивизије са југа у поменутом правцу.²⁷ Истог дана Штаб 25. дивизије извештава Штаб 14. корпуса да се 18. бригада налази тамо где је сменила 3. српску бригаду: 16. бригада на маршу између села Чукојевац и Угљарево, а 19. бригада већ у Угљареву, на прелазу преко Мораве, и обе на правцу извршења претходног наређења.²⁸

Треба одмах рећи да су сва ова наређења и извештаји били у закашњењу, јер напад о коме је реч требало је да се изведе 18/19. новембра. Због тога, вероватно, Штаб 25. дивизије истог дана (19.) доноси на своју руку одлуку — мимо закаснелог наређења о повратку 16. бригаде на стари положај, са задатком да са 18. бригадом поседне положај Витановац — Трговиште — В. Градина — Марино брдо у циљу пресецања одступнице непријатељу на комуникацији Краљево — Чачак, са севера, а 19. бригада по преласку Зап. Мораве избије у рејон Врба — Драгосињици, ради заједничког дејства са јединицама 2. пролетерске дивизије и ЦА.²⁹ Како наређење тако и учињено, 16. бригада се поново враћа назад око 30 км у рејон Трговишта, где стиже кроз неколико дана уморна и неприпремљена за борбу. Дивизија на том сектору дејствује још неколико дана да би се крајем новембра пребацила на положаје своје 19. бригаде, која се налазила на десној обали Ибра јужно од Краљева, а по повлачењу Немаца пребације се преко Ибра и наступа у правцу Драгачева. Овим некорисним маневрима 25. дивизија умањила је свој допринос у борбама на сектору Краљева. Ово нарочито због тога што је фактор времена ишао на руку немачкој Групи, којој је сваки дан био драгоцен.

После смене групе „Бургемајстер“ испред јединица дивизије и ЦА налазила се 7. СС дивизија „Принц Еуген“, и то: са 13. пуком на положајима од с. Ковачи до с. Врба, са 14. пуком на положајима од с. Врба до с. Витановац, са 749. пуком (117. ловачке дивизије) на положајима од с. Витановац до Чемернице (к. 487) и у продужетку до с. Милочај група „Бургемајстер“. Тако је положаје 4. пролетерске бригаде и 1041. пука 223. дивизије ЦА, а ту су се налазила и два батаљона 6. српске бригаде, покривао 13. СС пук и део 14. СС пука, а положаје 3. српске бригаде покривао је део 14. пука на левој обали 3. Мораве и 749. пук 117. див. Код ове одбранбене линије јасно се уочава немачка тактика, која је била примењивана и на осталим секторима бојишта.

Удаљеност положаја одбране жељеног објекта зависила је од ватрених могућности противника — његовог домета. Најудаљенија је тачка одсудне одбране на путу и она износи 12—15 км, а то су код Краљева села Врба и Витановац. Само овим правцима су се могла приближити циљу совјетска тешка оруђа. Због тога ова два пункта, нарочито по доласку поменуте немачке дивизије, нису била освајана.

Било је и изиокушаја да се Врба заузме. Остао ми је у сећању један од покушаја, још док је на овом сектору била 52. дивизија ЦА. Пред овај напад, на путу од Врњачке Бање, из Штаба, наишао сам ципом на командно место са осматрачницом, које се налазило на неколико километара од Врбе у с. Вранеши. Крај пута су стајале руске маскиране самоходке (оклопна артиљерија 120 мм) привучене за напад. Посаде су се поред њих, на пољани, спремале за ручак. Искористио сам тренутак да их посетим и поздравим са њима. Позвали су ме на ручак и пиће. На ручку сам се захвалио али пиће није био ред да одбијем. Они су пили из поклопца војничких порција. Налили су и мени из бензинске канте у поклопац. Ропио сам, једва, гутљај течности која је јако мирисала на бензин, па се није распознавало о каквом се алкохолу ради. Сузе ми ударише на очи, они се у глас насмејаше, нудећи ми и наздрављајући да још пијем. Ја забашурих питањем о каквом се алкохолу ради. После неколико часова, посматрао сам те исте момке како са својим оклопима и гранатама руше све препреке испред себе. Мале кућице или помоћне зграде на путу ових грдосија рушиле су се као кула од карата, остављајући за собом велики облак прашине. Но овај и други напади бивали су заустављани.

Што се, пак, тиче пешадијских јединица са лаким, краткодо-метним наоружањем, те јединице Немци су пуштали много ближе својим осетљивим објектима. За њих је граница приближавања била 4—6 км. Зато се и дешавало да 4. пролетерска и 3. српска бригада са својим батаљонима избију и држе положаје до на 3—4 км северно и јужно од поменутих комуникација и на 5—6 км до Краљева. Немци би их затим потиснули неколико километара уз косе Столова и Котленика, где би се они, из већ ископаних ровова, одлично супротставили и одбили нападе.

У периоду тзв. „примирја“ од двадесетак првих дана новембра на сектору дивизије и јединица ЦА били су скоро свакодневни дво-боји и артиљеријски дуели у којима су наше и совјетске јединице, како рече и написа један наш високи војни ратни руководилац, „Чупкали са стране“ и „Черупали максимално што се може“, не-иријатеља, али ја додајем — били и „чупкани“ а понеки и „черупа-ни“ од противника.³⁰ У суштини са оваквом тактиком, о којој сам говорио, у коју смо били увучени, ништа се квалитетно ново није догађало. Много је зависило од односа снага. Бројни однос снага на моравском бојишту, временом, се погоршавао на нашу штету. Крајем октобра 20.500 наших војника (без Руса) према 14.000 непријатељских војника.³¹ А већ половином новембра он је износио 1:1 или 60.000 наших — оез Руса³² према 60.000 немачких војника.³³ И због тога иоложаји од Матарушке Бање па узводно, са обе-стране Ибра на десетине километара били су непосреднути. То је био терен као наручен за наше јдинице, али њих, слободних, није било.

А, по мом мишљењу, после ослобођења Београда, поред две дивизије оријентисане на моравско бојиште, требало је упутити још неколико дивизија, без икаквог ризика за Београд. Јасно, ово се могло урадити уз предвиђање ове варијанте. („Руководити значи предвиђати“) и израде, заједно са савезницима, детаљног плана. Уз

аргументовано образложење, верујем да би и совјетска команда учествовала са још својих снага. Успех не би изостао.

Активности у дивизији на оживљавању борбених дејстава почеле су 17. новембра слањем свежих батаљона 6. српске бригаде на фронт, на комплетирање исте, са задатком да поседне линију Драгосињци — Змајевац — Каменица, а да се јединице 4. пролетерске повуку на заслужени одмор. Везу са пуком ЦА у рејону Врба и даље држе јединице 4. бригаде. Већ 19. новембра ситуација је захтевала да се 4. пролетерска бригада рокира у лево закључно са реком Рибницом. Ослобођена 6. српска налази се на положајима лево од 4. бригаде до изнад Матарушке Бање, а лево од Матарушке Бање је 19. српска бригада 25. дивизије с циљем да надире према Ушћу.³⁴ После ових припрема 22. новембра 3. српска бригада избија на десну обалу Ибра у рејону Матаруге, а већ 23. новембра са два батаљона форсира Ибар и поставља се изнад села Рођевићи, где успева да прекине зачеље немачке колоне Групе армија „Е“. У току 24. новембра одсечени непријатељ се окупио на батаљоне 3. српске бригаде на левој обали с циљем да се пробије, али им прискаче у помоћ с десне обале 6. српска бригада и до ноћи држи их одсечене од главнине. У овој борби непријатељ је имао око 200 погинулих и већи број рањених, уништена 2 тенка, 10 камиона, 2 луксузна аутомобила, 6 мотоцикала; заплењено: 2 шарца и 8 пушака, и заробљени 23 војника. Сопствени губици: 11 погинулих и 31 рањен.

Док 25. и 26. новембра 6. бригада са осталим снагама води борбу у рејону ман. Жиче, батаљони на левој обали успешно воде борбу и чисте од непријатеља Прогорелицу, Богutowaц и Дебело брдо.³⁵ Немци у извештају од 25. новембра нотирају непријатељске нападе код Богutowaца, а 26. нов. Команда 7. СС дивизије извештава Команду корнуса „Милер“ да је ибарски пут у рејону Краљево отворен, али исто тако да је група „Векер“ заузела Маглич и продире према Богutowцу, док је 3. ојачани батаљон 734. пука активан према северу, са обе стране ибарског пута.³⁶

Двадесет осмог новембра активности почињу на целом фронту дивизије и јединица ЦА ка Краљеву. То је већ било време када су кроз Краљево ка Чачку прошли последњи немачки делови који су се повлачили. Прогонећи немачку заштитницу 1041. пук ЦА, 4. пролетерска и 3. српска бригада, сваки на свом правцу форсирале су Ибар и 29. новембра ослободили Краљево. За то време преко Ибра се иребацује 25. дивизија, а усмерава у правцу Каоне и 6. српска бригада, лево од комуникације у правцу Чачка. Док 4. пролетерска бригада осгаје у Краљеву, 1041. пук ЦА одлази у састав своје дивизије, 3. српска бригада прогони немачку заштитницу дуж пута према Чачку.

Немачка Команда 7. СС дивизије извештава 27. новембра, Вишу команду, да је отпочео покрет ради одвајања без притиска непријатеља и о послатим појачањима на путу Краљево — Слатина, ради осигурања јужног бока на правцу Богutowaца.³⁷ Још им је остао страх од 3. српске бригаде. Иначе, Немци су се повукли из Краљево скоро неопажено, што је велики пропуст јединица дивизије и ЦА.

Као једино ублажујуће оправдање би се могла павести неприпремленост наших јединица за кретање кроз минирану просторију. Немци су обилато користили минирање са против-пешадијским и прот. танковским минама. Пре подне 29. новембра, прелазећи преко р. Рибница (мост је био порушен) на прилазима газу видео сам, од мине, разнешена коњска кола са муницијом и запрегом. Код наших бораца, што је и разумљиво, владао је велики страх од мина. Дешавало се баш на овом фронту да су борци у нападу наишавши на минско поље нерадо продужавали напад, а неки пут и одустајали.³⁸ Немци су плански све рушили: мостове, пругу, вагоне, аеродром, возила, итд. Тако је било и у Краљеву. Наишли смо на пустош и рушевине, 600 вагона, 250 возила, сви мостови, све је то било уништено.

Ослобођењем Краљева, а после неколико дана и Чачка, за Немце је била завршена фаза извлачења са југа. Немачке трупе су се, скоро некажњене, извукле из нимало завидног положаја.

НАПОМЕНЕ

1. Архив Војноисторијског института (АВИИ), Архива народноослободилачког рата (НОР), к. 735, рег. бр. 5—25/4.
2. Архив Војноисторијског Института (АВИИ), Немачка архива (НА), Национални архив Вашингтон (НАВ), — Т—314, Ф. 849/632.
3. АВИИ, НА, НАВ—Т—314, Ф. 849/590.
4. АВИИ, НОР, к. 733, рег. бр. 10/5.
5. АВИИ, НА, НАВ, —Н—Т—314, Ф. 849/447.
6. АВИИ, НОР, к. 733, рег. бр. 10/30/5.
7. Зборник НОР-а, Т. XII, књ. 4, док. 117.
8. Зборник НОР-а, Т. XII, књ. 4, док. 153.
9. АВИИ, НА, НАВ—Т—311, Ф. 185/658—800.
10. Исто.
11. АВИИ, НА,, НАВ—Н—Т—314, Ф. 849/166—67.
12. Исто.
13. АВИИ, НА, НАВ—Т—311, Ф. 185/658—800.
14. АВИИ, НОР, к. 733, рег. бр. 10/23—5.
15. АВИИ, НОР, к. 735, рег. бр. 4—21/4 и к. 184, рег. бр. 24—25/1.
16. АВИИ, НОР, к. 735, рег. бр. 4—21/4 и к. 184, рег. бр. 24—25/1.
16. АВИИ, НОР, к. 735, рег. бр. 10/23—5.
17. АВИИ, НА, НАВ—Н—Т—314, Ф. 849/215—16.
18. АВИИ, НОР, к. 735, рег. бр. 5—30/4.
19. АВИИ, НОР, к. 735, рег. бр. 1—4, и к. 732А, рег. бр. 46—3.
20. АВИИ, НА, НАВ—Н—Т—311, Ф. 185/658—800 и Т—314, Ф. 849/170, 322, 343, 344, 379, 381, 382.
21. АВИИ, НА, НАВ—Н—Т—314, Ф. 848/971.
22. АВИИ, НОР, к. 733, рег. бр. 1/1 и к. 732А, рег. бр. 48—1/3.
23. АВИИ, НОР, к. 26, рег. бр. 2/7—9.

24. АВИИ, НОР, к. 631, рег. бр. 2—22/5.
23. АВИИ, НОР, к. 735, рег. бр. 5—31/4.
26. АВИИ, НОР, к. 735, рег. бр. 1/2.
27. АВИИ, НОР, к. 733, рег. бр. 9—1, 3—4.
28. АВИИ, НОР, к. 184, рег. бр. 32—52/1.
29. АВИИ, НОР, к. 1089, рег. бр. 17—2.
30. Завршне операције за ослобођење Југославије стр. 78—79.
31. АВИИ, НА, НАВ—Н—Т—314, Ф. 849/866—167.
32. Зборник НОР-а Т. I, књ. 15, стр. 92—99.
33. Зборник НОР-а, Т. XII, књ. 4, стр. 1052.
34. АВИИ, НОР, к. 735, рег. бр. 1/2.
35. АВИИ, НОР, к. 735, рег. бр. 1/2.
36. АВИИ, НА, НАВ—Н—Т—314, Ф. 848/1321—22.
37. АВИИ, НА, НАВ—Н—Т—314, Ф. 848/1339—40.
38. АВИИ, НОР, к. 7321, рег. бр. 37/4.

БЛАЖО С. ЈАНКОВИК., генерал-пуковник у пензији,
ратни командант 4. црногорске иролETERске бригаде

**ОСЛОБОТЈЕЊЕ КРУШЕВЦА, ТРСТЕНИКА И ВРЊАЧКЕ БАЊЕ
И ПРОДОР КА КРАЉЕВУ**

(МЕСТО И УЛОГА 4. ПРОЛЕТЕРСКЕ ЦРНОГОРСKE И 6. СРПСКЕ
БРИГАДЕ)

ОСЛОБОЂЕЊЕ КРУШЕВЦА

Ослобођењем источне Србије и избијањем јединица Црвене армије и НОВЈ у долине Јужне, Велике и Западне Мораве гдје су се и јединице 2. пролетерске дивизије повезале са јединицама 64. и 68. стрељачког корпуса 57. армије III украјинског фронта Црвене армије, њемачкој Групи армија „Е“ онемогућено је извлачење из Грчке и Македоније Моравско-вардарским правцем на сјевер. Ради тога се она оријентисала на извлачење преко Косова, долином Ибра ка Краљеву и даље узводно долином Западне Мораве, преко Чачка, Пожеге и Ужица, у намери да се што прије пребаци на лијеву обалу Дрине, и даље преко Босне и Саве на Сјевер.

У Крушевцу се у то вријеме налазило око 250 Нијемаца са 16 тенкова, коли су држали стално обезбеђење у граду, као и јединице 297. дивизије¹ које су се тим правцем повлачиле са истока према Краљеву. ГХоред Нијемаца у Крушевцу и његовој непосредној околини, као и у долини Западне Мораве, налазило се неколико четничких бригада из састава Трстеничког, Јастребачког и Моравског корпуса. На сектору Липовац—Врбница—Тулеш била су оријентисана два четничка корпуса, више према Трстенику и Врњачкој Бањи, а остале четничке снаге на том сектору биле су ангажоване за непосредну одбрану Крушевца. Поред Нијемаца и четника, налазило се на том сектору више од 350 припадника Руског заштитног корпуса (РЗК) и око 600 недићеваца, са два топа. Непријатељ је био добро наоружан, а његово цјелокупно бројно стање кретало се, са оним људством које се из долина Јужне и Велике Мораве тим правцем извлачило на запад, око 18.000—20.000 војника.²

Непријатељи, у првом реду четници, са којима је командовао по злу познати Кесеровић, до 14. октобра су посјели положаје за одбрану Крушевца и правца Крушевац—Краљево, све до у висини Врњачке Бање, на тим положајима биле су главне четничке снаге. При организацији одбране Крушевца непријатељ је нарочиту пажњу посвећивао одбрани праваца Крушевац—Разбојна, Крушевац—Александровац и Крушевац—Трстеник. Правцима Крушевац—Сталаћ и Кру-

шевац—Бунис непријатељ није посвѣћивао већу пажњу и на њима је истурио само осматраче, ради обавјештавања. Ово и ради тога што је Кесеровић, преко својих овлашћених официра, у Бићевцу ухватио везу са штабом 52. дивизије Црвене армије. Том приликом Кесеровић се споразумео са представницима ЦА о заједничкој борби против Нијемаца.³ У рејону Обилићева налазио се Кесеровић са својим штабом и са најокорелијим четницима-кољашима, где је чекао долазак Руса. Кесеровић је био у курсу догађаја и будно је пратио дејства наших снага на том подручју. Знао је и за споразум о заједничким дејствима НОВЈ и Црвене армије. Знао је и то, да од Сталаћа и Буниса ка Крушевцу наступају јединице Црвене армије са чијим представницима се претходног дана сусрео.

Четрнаестог октобра, штаб 2. пролетерске дивизије наредио је 4. пролетерској црногорској бригади (у даљем тексту: 4. бригада) чијем штабу је ставио под команду 6. српску ударну бригаду⁴ (у даљем тексту 6. бригада), да напада с југа непријатеља у Крушевцу и на међупростору Крушевац—Трстеник и да на тај начин у садејству са 3. ударном српском бригадом која наступа са сјевероистока и десно од 6. српске и 4. црногорске бригаде, према Крушевцу — да ослободи Крушевац, а затим да наступају узводно долином Западне Мораве ка Трстенику и Краљеву. Лево од 4. бригаде нема наших снага.⁵ О присуству јединица Црвене армије Штаб 2. пролетерске дивизије у то вријеме није имао података, иако је знао да су исте избиле у долине Јужне и Велике Мораве.

Штаб 4. бригаде 14. октобра је извршио све припреме код обје бригаде, с тим што је одредио да 4. бригада напада на одсјеку Лазарица—Стопања, при чему два батаљона оријентише према Трстенику као лијево обезбеђење, а са остала три садејствује снагама које директно нападају на Крушевац. Десно одржава везу са 6. бригадом која напада на одсјеку Лазарица—Обилићево, с тим што јој је наређено да са једним батаљоном наступа правцем Буковица—Обилићево низводно десном обалом Расине и да са њим врши притисак на Обилићево, а са остала три батаљона да напада у зони Мудраковац—Луковац, лијевом обалом Расине, основним правцем Гари—Пакашница—центар Крушевца. Шестој бригади наређено је да лијево одржава везу са 4. бригадом, а десно са 3. ударном српском бригадом, која наступа узводно долином Западне Мораве из долине Јужне Мораве. Почетак напада на Крушевац наређен је за

16,00 часова 14. октобра.⁶ У току дана 14. октобра 4. и 6. бригада су посјеле полазне положаје за напад и са истих су отпочеле наступање тачно у наређено вријеме.

Четврта бригада нападала је са три колоне и то: 5. и 3. батаљон, са полазних положаја Гари-Треботин, правцем Лукавац—Вучак—Лазарица, са задатком пресијецања комуникације Лазарица—Читлук и онемогућавања извлачења непријатеља на том правцу, после чега дејством преко Лазарице ка центру града садејствују јединицама које нападају директно на Крушевац и при његовом ослобођењу и даље садејствују са батаљонима који дејствују на правцу Мачковца, лијево од њих; 2. батаљон, са полазних положаја Врбница, напада правцем Врбница—Мачковац, са задатком пресијецања

комуникације на одсјеку Читлук—Стопања и садејства са десном колоном на правцу Читлука и лијевом према Стопањи; 4. и 1. батаљон нападају са полазних положаја Голубац—Пасјак, правцем Пасјак—Тоболац—Ст. Трстеник—Моравиште, са задатком пресијецања комуникације на одсјеку Стопања—Рибник у садејству са 2. батаљоном и дејством у правцу Трстеника ради обезбијеђења према Врњачкој Бањи и Краљеву од удара у лијеви бок наших снага, и свих јединица које дејствују на Крушевац. 4ета пратећих орућа посјела је ватрсне положаје у рејону Пепељевца, са задатком подршке батаљона на правцу Читлука—Лазарице и Крушевца.

Шеста српска бригада, са 1. и 2. батаљоном, са полазних положаја Липовац—Гари—Лукавац, напада правцем Гари—Вучак—Крушевац, а са 3. и 4. батаљоном, десном обалом Расине правцем Буковица—Головоде—Обилићево. Десно од 6. бригаде напада један батаљон 3. српске бригаде правцем Каоник—Гаглово—Капиџија—Крушевац, а десно од њега, на правцу Трудово—Лекија—Кагшџија, наступале су јединице Црвене армије о чему Штаб 4. бригаде није био на вријеме обавијештен. Остали батаљони 3. бригаде били су распоређени на нросторији Буковица—Маупаре—Слатина, и били су у резерви Штаба 2. пролетерске дивизије. Превијалиште 4. бригаде развило се у селу Жабаре, и ту је примало и обрађивалао рањенике 4. и 6. бригаде. Штаб 4. бригаде из Жабара помијерао се правцем Треботин—Пепељевац—Лазарица—Крушевац.

Непријатељске снаге су будно дочекале напад бригада 2. пролетерске дивизије и дале им јак отпор, а најјачи испред 5. и 3. батаљона 4. бригаде и 1, 2. и 3. батаљона 6. бригаде са Багдале, Равњака и Бегова брда. На тим положајима и на јужним и западним прилазима граду, вођене су жестоке борбе, као и на правцу Глободер—Бучје—Брезовица, којим су се повлачиле јаче четничке снаге у намјери да се дочепају планинског масива Жељина, Гоча и Столова на ком правцу су вођене борбе са четницима и послеје 15. октобра.

Трећи и 5. батаљон 4. бригаде су, ноћу 14/15. октобра, успјели да овладају комуникацијом Читлук—Лазарица, ослободили су Читлук и обезбиједили се према Трстенику, на ком правцу су, преко Пепељевца, држали везу лијево са 2. батаљоном. Послеје тога, 3. и 5. батаљон су се прикупили, и са линије Читлук—Велико Поље, према Читлуку и Лазарици, затим сјеверно од града, напали директно на Крушевац. У рејону Лазарице непријатељ је дао снажан отпор и успио привремено да задржи 3. и 5. батаљон на том правцу, ради чега су батаљони дијелом снага продужили борбу у рејону Лазарице, а главнином снага оба батаљона су извршила лијеви обухват, преко Пањевца, обухватајући непријатељске положаје између Западне Мораве и града, пробиле су се до комуникације Јасика—Крушевац, са којег правца су продри до самог центра Крушевца и тако ослободили Лазарицу и поколебали одбрану непријатеља на Равњаку и Багдали. Дјелови 3. и 5. батаљона који су дотле нападали и чистиш Лазарицу, нослије заобилска и упада са сјевера у град, успјели су преко Багдале и Равњака да продру ка центру града, чиме је и читава непријатељска одбрана Крушевца била потпуно раз-

бијена. Остали батаљони 4. бригаде (1, 2. и 4) су се ноћу 14/15. октобра сударили са три четничке бригаде, које су штитиле извлачење непријатеља од Сталаћа и Крушевца, узводно долином Западне Мораве ка Трстенику и Краљеву и преко Бучја и Брезовице ка Врњачкој Бањи, Жељину, Гочу и Столовима. На линији Голубовац—Ст. Трстеник борбе су настављене и 15. октобра, ког дана су четници разбијени, а 1, 2. и 4. батаљон 4. бригаде избили су на линију Пожековина—Лопаш—Пасјак, на којој су се повезали десно са 3. и 5. батаљоном, а лијево са 1. и 4. батаљоном 6. бригаде. Са достигнуте линије батаљони су контролисали комуникацију Крушевац—Трстеник, хвагали разбијене четничке групе и обезбјеђивали се од Трстеника и Врњачке Бање.

За вријеме док су 4. и 6. бригада водиле борбе са непријатељем на линији спољне одбране Крушевца и на прилазима граду јединице Црвене армије су наступале са истока и сјевероистока, споразумијевши се претходно са четницима и неометано ушле у Крушевац,⁷ гдје су се 15. октобра прије подне јединице 4. и 6. бригаде повезале са њима.

У рејон Обилијева, гдје се налазио Кесеровић са својим штабом и најокорелијим кољашима, претходнице Црвене армије су стигле око подне 14. октобра, прије наших јединица за скоро 12 часова. Кесеровић је настојао да искористи ту околност и да се на јефтин начин представи црвеноармејцима као њихов савезник и да се помоћу ириваре извуче из клопке у којој се је налазио. Јединице Црвене армије дочекао је добродошлицом, изражавајући им захвалност и спремност да заједно са њима настави борбу против Немаца. Црвеноармејци су му, не знајући много о нашој народноослободилачкој борби и НОВЈ, у ирви мах повјеровали. Уосталом, то су биле претходнице са којима је командовао један потпуковник, а све остало старешинско људство су били млађи људи и са нижим чиновима. Све је то ишло у корист Кесеровићу, па је користећи ту околност сјео на командни тенк потпуковника Црвене армије и са њим се одвезао до центра града, то јест до споменика ослободиоцима из ранијих ратова. На споменику су унапријед биле истакнуте заставе: бизше Југославије, совјетска, америчка и енглеска, а био је претходно образован, од стране четника, одбор, који је вршио припреме за дочек Руса и у том смислу су издали проглас народу, чиме је потпуковник Црвене армије био одушевљен. Ту су одржани говори. Први је говорио окупљеном народу у присуству припадника Црвене армије Кесеровић, који је прво говорио о четничком покрету и његовом доприносу у сламању фашизма, а затим се захвалио на помоћи коју су им указали Руси да би могли да ослободе Крушевац. Затим је говорио потпуковник Црвене армије, који је рекао да се они боре за демократију и захвалио се четницима на њиховој борби против окупатора. Амерички члан мисије поручник Крамер одржао је говор на енглеском језику, по садржини сличан оном потпуковника Црвеноармејца, додајући и то да ће Америка учинити све да се у Југославији оствари права демократија.⁸

Непосредно иза тих манифестација и добродошлица наше јединице су, тачно по плану, отпочеле са нападима, што је код свих,

а нарочито код четирика изазвало сграх и панику, а и потпуковник Црвене армије се нелагодно осјећао. Ради тога је одмах према нама упутио једног свог официра са пратњом, да би нам наредио да прекинемо са нападом, што смо, свакако, са доста горчине одбили. Овај црвеноармејски официр, чини ми се по чину капетан, дошао је код мене на командно мјесто у рејону Пепелевца и ја сам га вратио са изричним одговором, да пренесе претпостављеним да се не играју ватром, јер ми најбоље знамо у сопственој земљи шта треба да радимо. Тај официр ми није ништа казао о положају њихових јединица, тако да смо и даље живјели у убеђењу да су јединице Црвене армије далеко од Крушевца.

У тој ситуацији Кесеровић је, рачунајући на моменат сусрета наших јединица са црвеноармејцима и одушевљење које ће том приликом настати, хтио то да искористи за своје спасавање, у чему је имао и успјеха. Гро четника, под јаким ударцима наших батаљона повлачио се према Трстенику и Врњачкој Бањи трпећи при томе осјетне губитке, а Кесеровић је са најокорелијим кољашима из Обилићева одступио прво према Јастребцу, а затим ка Копаонику према четничкој главнини која се на том терену задржала и дејствовала у садејству са Нијемцима и противу наших јединица и против Црвене армије. Као што се види, Кесеровић је ипак остварио свој план доводећи у заблуду јединице Црвене армије, а извукао се некажњено.

Са потпуковником Црвене армије који је први ушао у Крушевац и повезао се са Кесеровићем, срео сам се у зору 15. октобра, на раскрсници путева Крушевац—Стопања и Читлук—Александровац, и тек тада сам дознао да су 14. октобра Руси ушли у Крушевац, а да је исти 15. октобра ослобођен од стране јединица НОВЈ којима сам тада командовао. Приликом нашег сусрета потпуковник црвеноармејаца који се возио на тенку, био је веома хладан, а мени су од радости сузе саме ишле, што он никако није могао да схвати.

У том сусрету са њим дало се наслутити да ту нешто није у реду. Одмах после тог сусрета пошао сам, са в. д. политичког комесара бригаде Радованом Радовићем, у град где смо доживјели доста изненађења. Навече 15. октобра, у хотелу „Париз“ нашли смо се са командантом 52. дивизије 64. стрељачког корпуса ЦА генералом Миљајевим, са којим смо разговарали о нашим даљим заједничким акцијама. Рашчистили смо и др\та питања и неспоразуме које смо доживљавали од других виших официра Црвене армије, првенствено што они нијесу, такорећи, ништа поближе знали о нашој борби и односима снага у нашој земљи. Истини за вољу, код генерала Миљајева смо наишли на пуно разумијевање и о свему смо се договорили. Међутим, одмах по изласку у град наишли смо на још тежу ситуацију. Један пуковник Црвене армије, вјероватно је радио у Штабу дивизије, понашао се као окупатор мијешајући се у послове наше гарнизоне службе. Ради тога смо политички комесар Радовић и ја имали са њим врло оштар разговор.

Шеснаестог октобра град са околином био је у празничком расположењу и славио је своју слободу. Народ, НОВЈ и јединице Црвене армије заједно су пролазили улицама града и кроз околна насеља. На њиховом путу питомом долином Западне Мораве мани-

фестовало се то јединство и расположење, што је импресивно дјеловало на све људе. Град се проламао од пјесме народа и војске, од тутњаве мотора тенкова, камиона и друге технике и све се то сливало у једну велику и моћну ријеку, која је уливала вјеру у скоро коначно ослобођење читаве Југославије.

Сазнање да се Кесеровић са најокорелијим кољашима на лак начин извукао из Крушевца, код наших бораца је изазивало негодовање, а код тамошњег становништва велико незадовољство. Народ није могао да схвати такав поступак црвеноармејаца, највероватније ради тога што су баш ти четници, у тим крајевима највише зла починили. Но, ни ми то нијесмо могли схватити. Стога смо на наведеном састанку са генералом Миљајевим разговарали о свим питањима која су била од обостраног интереса за наше садејство. Договорено је да убудуће таква и слична питања благовремено и у заједничком договору решавамо, како не би долазило до сличних пропуста. Тако су основни неспоразуми у вези односа црвеноармејаца према четницима, као и према народу и његовој имовини, решени.

Истог дана, 16. октобра 4. бригада са 1. и 4. батаљоном 6. бригаде, помјерила се са првим ешалонима на линију Рибник—Црнишава—Брезовица и наставила борбу за ослобођење Трстеника и Врњачке Бање и даља дејства према Краљеву. Шеста бригада, без 1. и 4. батаљона, размјестила се у Крушевац, са задатком чишћења терена, х/спостављање реда и вршења гарнизоне службе. Трећа бригада налазила се у покрету преко Крушевца и Јасике, лијевом обалом Западне Мораве, са задатком да настави дејства преко Кукљина, Беле Воде, В. Дренове, Медвеће, Богдања и даље према комуникацији Крагујевац—Краљево. Јединице Црвене армије биле су у покрету од Крушевца према Краљеву дуж обадвије обале Западне Мораве.

У борбама за ослобођење Крушевца 4. бригада је нанијела непријатељу губитке од 104 мртва, 60 рањених и 117 заробљених војника. Заплијенила је 117 пушака, 17.000 метака, 7 пушкомитраљеза, 2 машинке, 3 пиштоља, 1 радио-станицу, 1 минобачач са 40 мина, 2 аутомобила, 4 писаће машине, 2 радио-станице и 17 коња. Из 4. бригаде погинуло је 8 бораца,⁹ око 10 их је рањено. За време борби око Крушевца добровољно се предало око 1.000 присилно мобилисаних четника, од којих је већи број ступио добровољно у бригаду, углавном омладинци. Остали су пуштени кућама, сем оних који су предати народном суду.¹⁰ А за вријеме првог напада на Крушевац, 10. и 10/11. септембра када га је нападала сама 4. бригада, непријатељ је имао 98 мртвих, пребројених на бојном пољу, већи број рањених и 24 заробљена четника и 2 Нјемца, од којих је један био подофицир а један официр. Један тенк им је уништен. Заплијењено је 20 пушака. 2 револвепа и више коња са товарима ратног материјала. Бригада је имала 10 погинулих бораца и руководилаца,¹¹ међу којима је и Шахбаз Суље Салих, командир чете у 5. батаљону, родом од Дувна.¹² Даље, бригада је имала и око 20 рањених бораца, међу којима и неколико теже.

За вријеме борби у Крушевцу, како у септембру, тако и у октобру вријеме је било лијепо, али се непријатељска авијација ни-

је појављивала иад пољем боја. Снабдијевање бораца и јединица како храном тако и другим потребама за вођење рата било је редовно углавном из залиха које су се чувале у коморама бригаде и добијале преко народноослободилачких одбора са терена. Санитетско збрињавање и обрада рањеника како у стручном, тако и у материјалном погледу били су добри.

Бројно стање 4. бригаде брзо је нарастало. Углавном се попуњавала са омладинцима још увијек на добровољној основи, са врло квалитетним и борбеним људством из Александровачке Жупе, долине Расине, Крушевца и долине Западне Мораве. Шеснаестог октобра у батаљонима 4. бригаде поред минобацачких одељења и одељења противтенковских пушака, формиране су и четврте чете, које су углавном биле намијењене обуци омладинаца који раније нијесу служили војску, као и за попуну људством осталих јединица бригаде и прихвата људства које је стизало из дивизијског допунског батаљона, који је формиран 17. септембра.

Стање у граду се брзо сређивало. Народна власт је успостављена и живот у граду почео је нормално да се одвија.

II ОСЛОБОБЕЊЕ ТРСТЕНИКА И ВРЊАЧКЕ БАЊЕ

Нијемци су благовремено, још док су вођене борбе око и за Крушевац, посјели и организовали положаје за одбрану у долини Западне Мораве на линији: источни прилази с. Богдање — источни прилази Трстенику—Рогови (тр. 513) — Брезовица, и даље преко Жељина, Гоча и Столова, као и међупростор од те линије све до Краљева. Повлачење својих и квислиншких снага од Крушевца комуникацијом према Трстенику, преко Бучја и Брезовице, Нијемци су са раније посједнутих положаја подржавали артиљеријском и минобацачком ватром.

Послије ослобођења Крушевца, јединице 2. пролетерске дивизије наставиле су дејства према Трстенику и Врњачкој Бањи и према с. Витановцу, на лијевој обали Западне Мораве наступајући узводно обијема обалама Западне Мораве, с циљем да што прије избију у рејон Краљева, да га ослободе и да тиме онемогуће извлачење нијемачке Групе армија „Е“ долинама Ибра и Западне Мораве. Упоредо са јединицама 2. пролетерске дивизије, дуж комуникације Крушевац—Трстеник—Краљево, односно Крл/шезац—Богдање—Витановац, наступале су јединице 52. дивизије 64. стрељачког корпуса Црвене армије, са бројним ојачањима: артиљеријским, минобацачким, тенковским, противавионским, противтенковским, самоходним, инжињеријским и јединицама реактивних гардијских минобацача „каћуша“, за чију подршку је Црвена армија издвојила бројније ваздухопловне јединице.

Штаб 2. пролетерске дивизије, 16. октобра издао је заповијест, из ослобођеног Крушевца, потчињеним бригадама да чисте терен према Краљеву, узводно дуж обадије обале Западне Мораве, у садејству са јединицама Црвене Армије.¹³

Четврта бригада, ојачана са 1. и 4. батаљоном 6. бригаде, дошла је задатак да чисти терен до Ратине, Дтагосињаца и Црног врха

(тр. 819), а да један батаљон упути, преко Липове, правцем Лазови—Крња јела (к. 1154)—Палеж (тр. 853)—Дечји гроб—Црни врх (тр. 819)—јужна ивица села Драгосињи—Бава (тр. 550), као лијево бочно обезбеђење снага које наступају долином Западне Мораве и ради чишћења терена од разбијених четничких и других непријатељских банди. Са једним батаљоном, у садејству са јединицама Црвене армије да наступа комуникацијом према Трстенику и Краљеву. Са осталим батаљонима да наступа и чисти терен у зони Трстеник—Брезовица, правцем Оаци—Дубље—Ново Село—Подунавци—Вранешини—Врба—Ратина. Наређено јој је да по избијању на линију Ратина—Голетар—Јасик—Драгосињи—Бава (тр. 550), и по прикупљању података о непријатељу и терену, 17/18. октобра, отпочне са пребацивањем дијела снага преко Ибра на његову лијеву обалу, са задатком затварања просторије између десне обале Западне Мораве и лијеве обале Ибра и пресијецања комуникације Краљево—Чачак. Са осталим снагама да наступа ближе Краљеву и да затвара правце према Столовима. Наређено јој је да све то буде извршено до шест часова 18. октобра. Трећој бригади наређено је да наступа узводно лијевом обалом Западне Мораве, и да 17. октобра избије на линију Чукојевац—Раваница, обезбеђујући се према Гледићским планинама, а 18. октобра да се помјери и затвори правце и газове који воде сјеверно од Краљева, према селима Сирчи и Опланићима. Шеста бригада треба да остави један батаљон у Крушевцу, а са једним батаљоном да, 17. октобра, пође за Трстеник.¹⁴

Већ одмах почиње да се осјећа неуједначено дејство са јединицама Црвене армије, као и слаба процјена ситуације на правцу Крушевац—Трстеник—Краљево и недовољно схватање значаја долчне Ибра и Западне Мораве за извлачење нијемачке Груше армија „Е” тим правцем. Мислим да ту леже добрим дијелом нереални задаци нашим јединицама, првенствено и ради тога што смо се морали прилагођавати, од самог почетка, плановима јединица Црвене армије које су на тим правцима дејствовале. Но то, за почетак заједничких дејстава са јединицама Црвене армије не би било никакво чудо да старешине јединица Црвене армије нијесу све више натурали нашим јединицама дејства према њиховим плановима што нас је много коштало, па чак у вези таквих поступака било је и неспоразума, V најмању руку обостраног неразумијевања. Чињеница је да се пршептло на нов начин ратовања, што је V почетку свима нама од Штаба дивизије па све до команди чета било наметнуто ради схватања и потреба јединица Црвене армије. Сви наши штабови, закључно са Штабом дивизије, били су доведени у тежак положај, што се све јаче одражавало на нашу борбу, а нарочито на борбу приликом дејства на правцу Краљева и приликом његовог ослобођења. Такав начин ратовања, односно схватање штабова и јединица Црвене армије, о дејствима на том правцу имаће јако тешких последица, што ћемо у даљем излагању изложити, односно приказати.

Шеснаестог октобра прије подне 4. бригада са ојачањима, отпочела је наступање са линије Рибник—Црнишава—Брезовица, у следећем поретку:

— Други батаљон дуж комуникације Крушевац—Трстеник—
—Краљево, десном обалом Западне Мораве, са задатком да у садеј-
ству са јединицама Црвене армије, које наступају десно од њега, и
са лијевокрилним батаљонима своје бригаде, ослободи Трстеник, же-
љезничку станицу у Врњачкој Бањи, даље да чисти терен у зони деј-
ства и да упоредо са јединицама Црвене армије наступа ка Краљеву.

— Пети батаљон правцем Чаири—Осоница—Слатина—Паци-
на—Мезграја—Подови—Бурдићи—Подунавци, са задатком да чисти
терен у зони наступања и да у садејству са 4. и 1. батаљоном осло-
боди Врњачку Бању; да одржава десно везу са 2. батаљоном и да му
помаже при наступању дуж комуникације Трстеник—Краљево у сла-
мању непријатељског отпора.

— Четврти батаљон наступа правцем Равниште—Јагодин Бр.
(к. 410)—Штулац—Рај—Обешењак—Саовци—Вукушица, са задатком
чишћења терена и садејства, десно са 5. батаљоном и лијево са 1.
батаљоном при ослобођењу Врњачке Бање и да даље наступа преко
Обешењака и Саоваца ка Вукушици.

— Први батаљон правцем Равниште—Дубље—Врњачка Бања—
—Липова—Грачац—Голо Бр. (к. 413), са задатком чишћења терена,
ослобођења Врњачке Бање и одржавање везе и садејства, лијево са
4. и 5. батаљоном своје бригаде и десно са 1. и 4. батаљоном 6. бри-
гаде.

— Први и 4. батаљон 6. бригаде наступају од Брезовице прав-
цем Равно Бучје—Дуге—Чукара (к. 508)—Лазови—Палеж (тр. 853),
са задатком чишћења терена, обезбеђења лијевог бока наших снага
које дејствују долином Западне Мораве и садејства истима у сла-
мању непријатеља према Краљеву.

— Трећи батаљон 4. бригаде налазио се у резерви Штаба бри-
гаде и кретао се, позади 2. батаљона, према Трстенику спреман да
развије успјех на правцу Врбе и даље према Краљеву.

— Чета пратећих оруђа бригаде, са ватрених положаја на за-
падној ивици села Оцака, подржава наступање батаљона на правцу
Трстеник—Штулац—Врњачка Бања. Остали дјелови бригаде су у
покрету од Жабара, преко Пепелевца, ка Трстенику. Штаб бригаде
кретао се са 2. батаљоном одакле је непосредно утицао на исход
борби.

Комуникацијом Крушевац—Трстеник, упоредо са јединицама
4. и 3. бригаде, наступале су јединице 52. дивизије.

На прилазима Трстенику непријатељ је дао јак отпор и за
њега је борба трајала читавог дана. Остале јединице 4. бригаде тог
дана успјеле су да овладају Гаврановицом (к. 362)—Градином (к. 386)
—Чукаром (к. 508), а 3. бригада водила је борбу на линију Грабо-
вац—Лозна.

Седамнаестог октобра борбе су настављене на свим правцима.
Тог дана је 4. бригада ослободила Трстеник и Врњачку Бању иако
је непријатељ при њиховој одбрани, ради њиховог тактичког зна-
чаја, настојао да их одржи, а касније противнападима и да их по-
врати, да би на тај начин онемогућио нашим јединицама даље про-
дирање на том правцу, у чему није успио. Сви непријатељски про-
тивнапади су одбијени и читава њихова одбрана је, у зони наступа-

ња бригада 2. пролетерске дивизије разбијена. Тако је непријатељ, услјед јаког удара наших снага, на читавом фронту у долини Западне Мораве, напуштао положаје и одступао ка следећим линијама које је благовремено уређивао. При ослобођењу Трстеника учествовале су и јединице 52. дивизије Црвене армије. Са тим јединицама 4. бригада је одржавала везу, координирала и усаглашавала међусобна дејства, углавном преко официра за везу. Послије ослобођења Трстеника јединице Црвене армије наставиле су дејства дуж комуникације Трстеник—Краљево према жељезничкој станици Врњачка Бања. Међутим, наше јединице-пјешадија у стопу су пратиле совјетске моторизоване снаге и њихово напредовање.

На овом мјесту морам истаћи и неке неспоразуме са старешинама јединица Црвене армије, који су и послје споразума у Крушевцу, између њиховог команданта дивизије Миљајева и Штаба наше бригаде били утаначени. Одмах по ослобођењу неки нижи официри у граду су јурили врло грубо за нашим људима у првом реду мјештанкама, покушавајући да их силују, а и према имовини нашег живља су се почели односити као окупатори, што смо на лицу мјеста морали спријечити, чак и по цијену принуде. Даље, у штабу једног пуковника Црвене армије у Трстенику, политички комесар 4. бригаде Радован Радовић и ја када смо пошли да се договоримо о даљој сарадњи и да му изложимо лоше поступке неких његових официра и подофицира, затекли смо два четника, капетана Поповића и Радоњића, које је код њега Кесеровић делегирао. Наравно нијесмо хтјели да у њиховом присуству говоримо о питањима ради којих смо дошли.¹⁵

Истог дана 17. октобра 4. бригада овладава је косама изнад Новог Села. Други батаљон је овладао раскрсницом путева Трстеник—Краљево и Ново Село—Гоч и посјео је положаје на десној обали Мале ријеке. Пети и 4. батаљон посјели су положаје на Обешњаку и Марићком брду, а дјелови 1. батаљона избили су на Бранкову главу (к. 319), док се његова главнина задржала у Врњачкој Бањи, одакле је 18. октобра читав батаљон пошао ка Врби у улози резерве Штаба бригаде. Први батаљон 6. бригаде посјео је положаје на Марићком брду, а 4. батаљон Иљску главу. Трећи батаљон 4. бригаде кретао се према Новом Селу, позади 2. батаљона. Чета пратећих оруђа у току дана подржавала је наступање батаљона и садејствовала им на правцу Врњачка Бања—Грачац. Јединице Црвене армије су, наступајући комуникацијом Трстеник—Краљево успјеле да се пред ноћ 17. октобра, с предњим дјеловима пробију до Мале ријеке, а 3. бригада водила је борбу на линији Витановац—Раваница.

III ПРОДОР КА КРАЉЕВУ

Непријатељ се упорно бранио на читавом фронту, и уз јаку подршку и пратњу артиљерије, минобацача и тенкова, подузимао је низ противнапада. Међутим, упорним и енергичним наступањем наших батаљона, нарочито левокрилних и њиховим дубоким продорима и обухватима непријатељске одбране, уз јаку ударну снагу

совјетске артиљерије, минобацача и тенкова, непријатељ је приморан да се повуче преко Мале ријеке и посједне линију В. Поље — западна ивица Новог Села, све до Јасика. На тим положајима су га ноћу 18/19. октобра, напали батаљони 4. и 6. бригаде, да би послије ослобођења Новог Села, Обешењака и Лозовика 19. октобра наставили наступање према следећим непријатељским положајима. Послије краће, али врло моћне артиљеријско-минобацачке припреме и уз пратњу тенкова, отпочела је борба, која се одвијала на читавом фронту и пијелој дубини, за слиједеће непријатељске положаје. Дејства реактивних гардијских минобацача „каћуша“ била су најјефикаснија. Први пут су наши борци и ми сви имали прилику да видимо и чујемо та оруђа. Ту смо их видјели на ватреним положајима и у борбеним порецима. Чули смо њихове оргуљасте звуке и видјели посљедице њихових разорних дејстава.

Непријатељ се и даље упорно бранио и на тим и на следећим положајима, и за њихову одбрану употребио је све расположиве снаге и средства. Бранио је сваку стопу, сваки корак, положај и насељено мјесто. Што су наше јединице дубље продирале, непријатељ је био све упорнији и жилавији. У наставку борби, уз тешке окршаје 4. бригада је ослободила села Грачац, Подунавце, Вранеше и источни дио села Врбе до Товарничке ријеке и посјела је положаје са 2, 5, 3. и 4. батаљоном дуж источне ивице села Врбе, јужно од комуникације Врба—Краљево, до у висину Плоча, к. 303, к. 389 и Драгосињце. Први и 4. батаљон 6. бригаде посјели су к. 348 и Наву (тр. 550), а чета пратећих оруђа 4. бригаде ватрене положаје у рејону к. 210 (источни дио села Врбе). Први батаљон 4. бригаде био је у покрету од Врњачке Бање према Врби. Он је био у резерви Штаба бригаде, спреман да дејствује на правцу Врбе. Позадинске јединице и установе бригаде размјестиле су се у ширем рејону Трстеника и Врњачке Бање. Штаб 4. бригаде кретао се са првим ешалонима борбеног поретка, на ватреној линији, одакле је имао најбољи увид у дејства јединица које су водиле борбу за село Вранеше и остала насеља до Врбе. Јединице Црвене армије су тог дана, то јест 19. октобра, избиле у село Врбу, а 3. бригада је и даље водила борбе за села Стубал, Чукојевац и Витановац.

Штаб 2. пролетерске дивизије смјестио се у Врњачкој Бањи и за читаво вријеме борби око и за Краљево налазио се у њој, нгго је било условљено добрим дијелом и присуством Штаба 52. дивизије Црвене армије са којим је морао бити стално у вези, ради координарања даљих дејстава, што се негативно одражавало на рад како Штаба дивизије тако и потчињених му јединица.

При ослобођењу Врбе поновила се ситуација као и претходних дана. У средини села била је једна сеоска механа у којој су црвеноармејци направили ршум, тако да смо морали, да би заштитили имовину поштених сељака, да их силом отјерамо. Најгрозније је било када су упали код отправника возова на жељ. станици у Врби, којем се тог јутра породила жена, и почели да преврћу по стану. Узимали су све што им се свиђало, не водећи рачуна ни о потребама новорођенчета. На крају појавио се онај исти пуковник с којим смо и овдје морали да се обрачунавамо. Када је наишао у сеоску

кафану врло грубо се понашао, вршећи страшан притисак на домаћине, тражио је од њих и оно што немају.

У борбама 20/21. октобра 3. и 4. батаљон 4. бригаде и 1. и 4. батаљон 6. бригаде успјели су да заузму Голотар, Јасик и Каву (тр. 550). Са тих положаја су још више угрожавали десни бок и позадину непријатељских снага у долини Западне Мораве. Јединице Црвене армије, на том правцу, у то вријеме посиједале су и припремале положаје на линији к. 182—к. 210, по средини борбеног поретка 2. пролетерске дивизије, узводно десном обалом Западне Мораве, упоредо са јединицама 4. бригаде, које су дејствовале лијево од њих. Чета пратећих оруђа 4. бригаде, упутила је 20. октобра, по наређењу Штаба бригаде по једно минобацачко одјељење у састав 2, 3. и 4. батаљона, а 21. октобра по једно одељење противтенковских пушака у састав 3. и 4. батаљона, а одељење минобацача и одјељење противтенковских пушака у састав 1. батаљона да би касније са осталим оружјима, са ранијих ватрених положаја, подржавала борбу батаљона на правцу Врба—Ратина и Врба—Заклопача—Брђанија.

Штаб бригаде налазио се на истуреном командном мјесту на к. 303 — у западном дијелу села Вранеша, одакле је непосредно утицао на развој борби. Позадинске јединице и установе бригаде, као и све батаљонске коморе пријешле су из рејона Трстеника у рејон села Подунавци, жељ. станица Врњачка Бања и Ново Село, у којима су се задржали све до ослобођења Краљева, то јест до 29. новембра.

Са посједнутих положаја јединице 4. и 6. бригаде су 21. октобра у рану зору нападе непријатеља на положајима око Краљева. Јединице 4. бригаде су дејствовале на четири правца и то: са 5. батаљоном правцем Плоче—Врба; са 4. батаљоном на Врбску главу (тр. 357); са 3. батаљоном према Заклопачи, а са 1. батаљоном из Метикоша према Брђанији. Први и 4. батаљон 6. бригаде нападали су непријатеља у Рибници. Чета пратећих оруђа 4. бригаде, са ватрених положаја из рејона Плоча, к. 303, источни дио села Врба, подржавала је 4. и 5. батаљон на правцу Врба—Заклопача. Други батаљон 4. бригаде био је у резерви Штаба бригаде, прикупљен у рејону западног дијела села Вранеша и припремао је противнапад на правцу Врбе и Врпске главе (тр. 357), која је била кључ положаја на том дијелу фронта, и од чијег држања је зависила превласт на том сектору. У том нападу наши батаљони су задржали у својим рукама источни дио села Врбе, Врпску главу, Заклопачу, Брђанију, Шумаре, Трешњаре све до манастира Жиче и на тим положајима су се утврдили. Са тих положаја су непосредно угрожавали непријатељску одбрану на мостобрану и у Краљеву. У току 22. и 23. октобра батаљони су водили борбу за посједнуте положаје, на којима су трпјели ватру непријатељске артиљерије и минобацача који су стално дејствовали и од које су трпјели велике губитке, али су успјешно одолијевали нијемачким противнападима који су били врло бројни и силовити, а нарочито они 23. октобра. Јединице Црвене армије посјеле су и организовале положаје како за одбрану, тако и за напад, од Врпске аде до села Врбе и заједно са јединицама 3. српске ударне бригаде водиле су борбу на линији Витановац—Милаковац.

Слиједећег даиа, то јест 24. октобра, Нијемци су јачим снагама, уз подршку артиљерије и минобацача и уз пратњу тенкова поново извршили противнапад на положаје 4. и 6. бригаде и то на два правца: на правцу Рибница—Крушевица, и на правцу Кован-
лук—Ратина—Заклопача—Врпска глава (тр. 357), с циљем да одбаце наше јединице, да их дезорганизују и пребаце преко Гоча и Столова и да на тај начин отклоне непосредну опасност за Краљево и долину Ибра. Међутим, батаљони су и тог дана давали јак отпор, али због велике надмоћности непријатеља, 1. и 3. батаљон 4. бригаде повукли су се на линију к. 253—Јасик—Берановац, а 1. и 4. батаљон 6. бригаде на линију Трешњари—манастир Жича. Положаје у Врби и на Врпској глави (тр. 357), и за вријеме тих напада, 4. и 5. батаљон 4. бригаде успјели су да задрже у својим рукама. Ноћу 24/25. октобра наши батаљони су пошли у противнапад на нијемачке положаје, али Нијемци су их одбацили. Стога су наши батаљони посјели и организовали за борбу положаје на линији: источни део села Врба—Врпска глава (тр. 357)—Јасик—Берановац—Трешњари—манастир Жича, са којих су редовно узнемиравали непријатеља, не дозвољавајући му да предахне.

Послије пет дана борби, то јест до 29. октобра у зору, наши батаљони су задржали положаје лијевом страном Товарнице — к. 227—Голетар—Брђанија—Шумари—Крушевица—манастир Жича, а јединице Црвене армије и даље су ојачавале положаје на линији к. 184 — закључно са комуникацијом Врба—Краљево и ватрене положаје за артиљерију, минобацаче и реактивне гардиске минобацаче „каћуше“ у рејону Колац—Трновача—Вранеша. Све нијемачке испале јединице Црвене армије су, са посједнутих положаја, успјешно одбијале. Дејства совјетске авијације, артиљерије, „каћуша“ и тенкова била су веома ефикасна, како у одбијању нијемачких напада и противнапада, тако и за вријеме подршке наступања наших снага. У свим борбама наши батаљони су редовно садејствовали јединицама Црвене армије.

У борбама од 17. до 29. октобра 1944. године непријатељ је био веома дрзак и упоран показавши потпуну ријешеност за борбу и извршење задатака до задњег војника. У одбрани на правцу Трстеник—Краљево, непријатељ је довлачио стално појачања, тако да су се наше снаге, такође, сваког дана бориле са новим нијемачким јединицама. На том правцу непријатељ је користио већи број тешког наоружања и технике, што је знатно отежавало наступање нашим батаљонима, тим прије што су коришћена у све већој мјери мињско-експлозивна средства, а ми нијесмо имали довољно средстава да их отклањамо. У свим тим борбама, наши борци и старјешине показали су се као веома дисциплиновани и борбени. Сваким даном бивали су издржљивији, одлучнији, стичући све новија искуства која ће им добро послужити у даљим борбама за коначну побједу. Водна, четна и батаљонска руководства показала су се зрела и способна за вођење рата и у тим и таквим условима, што за нас није било једноставно.

За вријеме од 17. до 29. октобра, изузев 17, 18, 22. и 23. октобра, вријеме је било облачно и кишовито, што је такође утицало на тем-

по наступања батаљона, тм више што је терен у долини Западне Мораве, за вријеме падавина, доста непроходан. Непријатељска авијација није се појављивала над пољем боја. Исхрана јединица, снабдијевање свим потребама за вођење рата, збрињавање јединица, обрада и лијечење рањеника и болесника за то вријеме одвијало се нормално и успјешно, углавном из армијских резерви и помоћу од савезника, првенствено из СССР-а, као и са терена преко народно-ослободилачких одбора који су у свим ослобођеним мјестима одмах формирани. Попуна људством и даље се одвијала на добровољној основи, првенствено омладинцима, а било је попуне и људством мобилисаним из удаљенијих мјеста.

Батаљони 4. бригаде су, за то вријеме, на бази података са којима се онда располагало, који нису најсигурнији, нанијели непријатељу губитке од 412 мртвих, 57 рањених и више заробљених војника. Заплијенили су 89 пушака, 2 „шарца“, 3 пушкомитраљеза, 4 машинке, 9 револвера, 67.000 метака и другог материјала за потребе вођења рата. Уништили су пет камиона са муницијом, четири топа-хаубице и један тенк. Први и 4. батаљон 6. бригаде убих¹ су 13 непријатељских војника, 26 заробили и више ранили. Заплијенили су 35 пушака, 6 „шараца“ 2 машинке, 3 револвера, 1 пушкомитраљез и друго. Четврта бригада имала је 26 погинулих и 40 несталих бораца — укупно погинулих и несталих 66 бораца и старешина и 176 рањених.¹⁶ Један пушкомитраљез и један „шарац“ су јој уништени. Први и 4. батаљон 6. бригаде имали су 1 рањеног борца. Овај број погинулих непријатељских војника, као и за вријеме борби око Краљева, односи се само на оне који су нађени на бојном пољу, а број рањених је дат према подацима команди батаљона, које су их прикупљале саме или преко становништва и партијско-политичких радника, са којима смо били успоставили сталну и чврсту везу, са терена.¹⁷ У ове непријатељске губитке, као и у оне при ослобођењу Краљева, дати су сви непријатељски губици у зони дејства 4. и 6. бригаде, што значи и губици које су непријатељу нанијели артиљерија, минобацачи, „каћуше“, тенкови и авијација Црвене армије, а који су били врло велики.

НАПОМЕНЕ

1. АВИИ, НОР, К. 184, рег. бр. 24—25/1.
2. Зборник, том. I, књига 13, док. 182 и 187.
3. Извештај Кесеровића Начелнику штаба Врховне команде, бр. 12189, Историјски архив Крушевац (ЈАК).
4. Шеста српска бригада формирана је 17. септембра 1944. године у селу Купци, Велики Купци — долина Расине (види „Зборник“, том. I, књига 12, страна 196—198, документ број 81), а не у селу Буце (ваљда Бучје — прим, аутора) 16. септембра (како стоји у чланку Сredoја Урошевића „Друга пролетерска дивизија — Операције у Жупско-Западноморавском-Ибарском базену“, на страни 2). Ја сам лично био задужен за формирање 6. бригаде, о чему сам сачувао и ратне биљешке, које и сада поседујем. Бригада је формирана од људства из Александровачке Жупе и из долине Расине, које се претходно борило у саставу 4. црногорске бригаде. На над формирања 6. бригада имала је око 750 бораца и старешина с толико пушака, 30 пушкомитраљеза, 100

пиштола и 30 машинки („Зборник", том I, књига 12, док, 81). Читав старешински састав од командира водова до Штаба бригаде, а такође и већи дио наоружања и опреме, дала је 4. пролетерска црногорска бригада, чије је бројно стање тог дана било око 1.600 бораца и старешина („Зборник", том I, књига 12, док. 81). За команданта бригаде постављен је Видо Шошкћ, дотадашњи командант 4. батаљона у 4. бригади; за заменика команданта Радомир Бурџић, дотада командант 1. батаљона у 4. бригади; за политичког комесара Мило Распоповић, политкомесар 4. батаљона 4. бригаде, а за његовог замјеника изок Недић, дотадашњи замјеник комесара у 1. батаљону 4. бригаде. За команданте батаљона постављени су: Милорад Кандић, Вуко Васовић, Мићо Буровић и Душан Јанковић, сви дотада командира чета у 4. бригади.

Извршене су промене и у командном саставу у 4. бригади. Дотадашњи начелник штаба 4. бригаде Војо Секулић, као и политички комесар Милија Станишић су прекомандовани, а најављено је да иду и командант бригаде *Јажо Јанковић и замјеник политичког комесара Радован Радовић. За команданта 4. бригаде био* Је предвиђен Стојан Жугић, дотадашњи замјеник команданта бригаде, за политичког комесара Васо Петричевић, дотадашњи комесар 5. батаљона. За начелника штаба Божо Беговић, дотадашњи командант 3. батаљона. За команданта 1. батаљона постављен је Мило Вукашевић, ј. батаљона — Војо Буровић, 4. батаљона — Васо Драговић, 5. батаљона — Радован Никитовић, сви до тада замјеници команданата батаљона у 4. бригади. До постављања напријед изложених, дужност политичког комесара, поред своје дужности, до ослобођења Краљева, крајем новембра, вршио је Радован Радовић, замјеник политичког комесара 4. бригаде, који је 30. новембра предао дужност политичког комесара и замјеника Бошку Брајовићу и Боку Недићу (а не како то приказује Бошко Брајовић). Политички комесар, управо в. д. политичког комесара Радован Радовић је тек 30. новембра прекомандован, када је дужност политичког комесара предао Бошку Брајовићу, а замјеника политкомесара Боку Недићу. Истог дана је био прекомандован и командант бригаде Јанковић, док је замјеник команданта Жугић био прекомандован раније.

5. У то вријеме непријатељ је држао у својим рукама читаву долину Западне Мораве са свим градовима и насељима и слободно комуницирао од Сталаћа, преко Крушевца, Трстенука и даље ка Краљеву и Чачку. Даше, држао је територију на којој је дејствовала 4. бригада све до линије Гари—Треботин—Мрмош—Голубовац, на југу, и до линије Омешница—Голубовац—Рожаје на запад, стим што је било послео и бранио Александровац и Брус. Као што се из приложеног види, у то вријеме, непријатељ је држао Бучје те се никако у њему није могла тог дана формирати ниједна наша бригада.

6. „Зборник", тм I, књига 12, док. 162.

7. Извештај Кесеровића Начелнику штаба Врховне команде ДМ, за Крушевац, број 12189.

8. Исто.

9. Погинули су борци: Добривоје С. Лазаревић, Боривоје Раденковић, Ђадослав Р. Јелић, Милутин З. Вучинић, Марко М. Тодоровић, Зорка Пејовић и Радоје Р. Звипер и политички делегат вода Димитрије М. Мословарић (дневник аутора).

10. „Зборник", том I, књига 13, док. 182 и 187.

11. Погинули су борци: Бранислав Ж. Алексић, Милорад Вукадиновић, ЈБубомир Ј. Јовићевић, Боле Лучић, Владимир М. Костић и Миле С. Санковић; десетар Милорад Јованчевић и политички делегат вода Владимир М. Јеврић, водник вода ЈБубомир Р. Трифуновић и командир чете Салих Шахбаз.

12. Шахбаз Суље Салих био је риједак јунак у бригади, а и шире. Приликом првог продора у Крушевац, 10. септембра 1944. године, водећи чету у сред Крушевца ухватио се у коштак са нијемачким официром и у том сукобу су оба погинула. У неколико наврата писао сам и предлагао одбору Савеза бораца Крушевца да овјековјече тај подвиг и да Суљу даду неко обилежје у Крушевцу. На жалост, до сада то није направљено.

13. „Зборник", том I, књига 14, док. 7, стр. 18.

14. Исто.

15. Сва писања Кесеровића око тог сусрета, а касније и Бошка Брајовића су нетачна. О никаквом комесару 4. пролетерске дивизије се не ради, нити о Јовановићима, то је измишљотина која се не би требала узимати за истину.

16. Погинули су борци: Боривоје Д. Алексић, Младен М. Бојовић, Петар З. Вулатовић, Симо Јокић, Миленко А. Кецојевић, Добривоје С. Лазаревић, ^адосав М. Матовић, Вуко Ј. Бајић, Блажо Г. Перовић, Владо Р. Раичковић, Драгица М. Ускоковић, десетари: Милорад Т. Вуксановић, Ненад Живковић, Данило Б. Кнежевић, Велимир Р. Рајковић; политички делегати вода: Милеико И. Вивовић, Никола М. Кукаљ, Љубо Рабрен, Јаков М. Рољевић; командири водова: Божидар М. Бојовић, Вукота Грујић, Митар Малобабић, Милосав Р. Отовић, Машан М. Шекуларац, Новица М. Вуковић; командир чете Урош Вукославчевић и други — дневник аутора.

17. „Збсрник", том I, књига 14, док. 130, 199 и 200.

ВЕЉИМИР ИВЕТИК, потпуковник,
и научни сарадник у Војноисторијском институту

БОРБЕНА ДЕЈСТВА И ПОЛИТИЧКИ РАД 17. НОУ ДИВИЗИЈЕ НА
ПРАВЦУ КРАЉЕВО — ЧАЧАК 1944.
(24. X — 2. XII 1944)

Седамнаеста народноослободилачка ударна (источнобосанска) дивизија 1. пролетерског корпуса НОВЈ својим свакодневним борбеним дејствима од 24. октобра до 2. децембра 1944. године на правцу Краљево—Чачак знатно је допринела ослобађању ових градова претрпевши знатне губитке — сваки десети припадник дивизије избачен је из строја (близу 200 погинулих и преко 700 рањених). Истовремено је дивизија предузела низ активности, мера и поступака у вези свог организацијско-формацијског и уопште, борбеног јачања, пружања помоћи новоформираним органима народне и војнополитичке (војнотериторијалне) власти, политичког рада у јединицама и са народом и др. Због тога ћемо у првом делу овог рада изнети хронолошки приказ борбених дејстава, у другом делу оспособљавања дивизије за извршавање задатака, а у трећем делу политички рад 17. дивизије.

Штампане монографије о 17. НОУ дивизији и њеним бригадама¹ биле су аутору овог рада од велике користи. Међутим, у монографијама је овај краћи сегмент дугог, напорног и успешног борбеног пута јединица 17. дивизије приказан само у основним цртама, јер су монографије штампане у само по једној књизи.

I

БОРБЕНА ДЕЈСТВА 17. НОУ ДИВИЗИЈЕ ЗА ОСЛОБОБЕЊЕ КРАЉЕВА И ЧАЧКА

Након ослобођења Крагујевца 21. октобра 1944. године (у садејству са јединицама Црвене армије)² 17. НОУ дивизија разместила се по бригадама и то: 15. мајевичка НОУ бригада као посадна јединица у Крагујевцу, 6. источнобосанска НОУ бригада у рејону село Рогојевац — с. Кутлово — с. Страгари, а један батаљон у истом делу Крагујевца док је 2. крајишка НОУ бригада у рејону: Топола — с. Овсиште — с. Чумић³ и припремајући се за покрет ка Београду.⁴

Штаб 1. пролетерског корпуса НОВЈ 23. октобра наређује Штабу 17. НОУ дивизије да ангажује једну, а по потреби и две бри-

гаде на Чачак, а да се према Краљеву не „упушта.“³ Зато Штаб дивизије одмах издаје наређење Штабу 2. крајишке НОУ бригаде: „Повежите се са Штабом 93-е пјешачке дивизије Црвене армије и садејствујте у нападу на Чачак... У договору са 93. дивизијом узмите један сектор за напад на град и не дозволите да вам батаљони буду раштркани...“⁶ Друга крајишка бригада са три батаљона је у 20 часова истог дана кренула из Г. Милановца где је већ била упућена 22. октобра,⁷ а 24. октобра у 5 часова води изненадну сусретну борбу против једног немачког батаљона који се повукао. Бригада избија на линију: Зелена бара—Котарино брдо—Орловац—с. Остра (јужне косе планине Вујан). У току ове двочасовне борбе 2. бригада је имала 8 мртвих, 32 рањена и 6 несталих бораца.⁸

Да би се договорио и прецизирао садејство, командант 17. дивизије се увече 23. октобра састао са командантом 93. дивизије ЦА.⁹ Штаб 17. дивизије 24. октобра упућује 6. источnobосанску бригаду на правац Кнић—Чачак,¹⁰ чија два батаљона 25. октобра у 18 часова из покрета одбацују немачке снаге са Бумбаревог брда и потискују их према селима Бресници и Мрчајевцима.¹¹ Истога дана (25. октобра)

3. батаљон 2. бригаде и један стрељачки батаљон ЦА напали су немачке јединице у с. Мајсињу, али због упорног и организованог отпора напад није успео. Истовремено је један немачки батаљон покушао противнападом разбити 1. батаљон 2. бригаде на Зеленим барама.¹⁻

Борбена група „Фишер“ (име по команданту, генералу Пзсће-гу) корпуса „Фридрих Вилхелм Милер“ (Ррес1псћ, Ш11сћелш Миллер), која је организовала одбрану на падинама пл. Котленик—Бумбарево брдо—Марино брдо—Буковик—Вучја главица—с. Прељина, са задатком да осигура кретање немачких јединица правцем Краљево—с. Мрчајевци—Чачак, а састојала се од две пуковске групе („СгоЈб“ и „ВгеГшауег“), дежурног батаљона „Незсћ“ и артиљеријског дивизиона, 25. октобра, известила је команду корпуса „Милер“ о тешким сукобима са јединицама ЦА и НОВЈ северно од својих положаја, где је била принуђена да ангажује и сопствене резерве.¹³

Избијањем 1. и 2. батаљона 6. бригаде у рејон села Бреснице и Вољавче био је по немачке снаге угрожен пут Краљево—Чачак северно од реке Западне Мораве па су немачке јединице 26. октобра, са свежим снагама и уз подршку артиљерије и тенкова, извршиле противнапад и одбациле јединице 6. бригаде на линију: Бреснички крш — лева обала Бресничког потока — с. Гунцати — Виноградић. Штаб 6. бригаде је у току истог дана увео у борбу 3. батаљон који је обухватом запосео Попово брдо.¹⁴ Три батаљона 2. бригаде и један батаљон ЦА су вршили нападе и одбијали противнападе немачких снага те трпили губитке од артиљеријске и минобацачке ватре. Ипак Је 2. бригади успело да у току 26. октобра организује положаје на линији: Вучја главица (к. 401) — Орловац (к. 319) — Илијак — Буковац (к. 287) — косе северно од пута Прељина — с. МоЈсиње — с. Мрчајевци.¹⁵ Истог дана Штаб 17. дивизије је известио Штаб 1. пролетерског корпуса НОВЈ о вођеним борбама, о давању Чачанском и Шумадијском НОП одреду довољне количине пушака и аутоматског наоружања, о мерама за комплетирање хаубичке и топовске

батерије, а телеграмом да се на сектору Чачак — Пожега — Ивањица налази око 2500 добро наоружаних четника.¹⁶

Командант 17. дивизије налазио се код 2. и 6. бригаде и био је у сталној вези са Штабом 93. дивизије ЦА.¹⁷ Одлучено је да 2. и 6. бригада садејствују једном пуку 93. дивизије ЦА који је имао задатак да нападне немачке јединице на правду с. Бресница — с. Мрчајевици и да продре до Чачка. Првобитно је било планирано да општи напад отпочне 26. октобра у 18 часова у циљу продирања према Чачку и ликвидације немачког гарнизона у Чачку.¹⁸

У току 27. и 28. октобра 2. крајишка и 6. источnobосанска бригада у садејству са јединицама ЦА и уз подршку артиљерије 93. дивизије ЦА вршиле су нападе али су им јединице немачке борбене трупе „Фишер“ активном одбраном и уз садејство јединица борбене групе „Зонтаг“ (Sontag) онемогућавале извршење задатака.

Дејства на дан 27. октобра отпочела су у јутарњим часовима када су батаљони 2. и 6. бригаде и један батаљон ЦА отпочели напад, а немачке јединице су се браниле контранападима. Шеста бригада је отпочела напад са три батаљона у две нападне колоне: лева (1. батаљон), нападала је цестом од Бумбаревог брда преко с. Бреснице а десна колона (2. и 3. батаљон) нападала је непријатеља правцем: Бреснички крш — Попово брдо, чинећи десни обухват. Десна колона се у садејству са 4. батаљоном 2. бригаде успела — пробила до школе у с. Д. Бресници где је напала немачку артиљеријску батерију на ватреном положају. Једна немачка група (јачине батаљона) нападала је на положаје 3. батаљона 2. бригаде на правцу Буковац — Илијак, али је контранападом одбијена (дејства 3. и 4. батаљона одвијала су се на линији с. Мојсиње — Буковац — Илијак — с. Бечањ). Око 12 часова борбена група „Фишер“ добила је појачање из Краљева (око једне чете) и предузела енергични противнапад те је након двочасовне борбе одбацила 2. и 3. батаљон 6. бригаде на линији Попово брдо (искључно) — Бреснички крш. У исто време артиљеријски дивизион борбене групе „Фишер“ подржавао је немачке јединице које су покушале зацити 1. батаљон 6. бригаде (који није успео продрети ка с. Бресници) са Бумбаревог брда. Ту је борба била веома оштра са бројним обостраним губицима (борбена група „Фишер“ у току 27. октобра имала је следеће губитке: 5 погинулих и 40 рањених). Батаљон се задржао на Бумбаревом брду где је у први сумрак наишао пук ЦА (који је имао задатак да продре према Чачку). У току ноћи 3. батаљон 2. бригаде доспео је до цркве у с. Мојсињу, при чему су четири Немца ухваћена жива а десет погинуло. Од једног заробљеног Немца дознато је да се у с. Мојсињу налази 500 — 600 Немаца са три минобацача и два топа.¹⁹

Око 10 часова 28. октобра 2. и 6. бригада и пук ЦА (овог пута са прикушњеним батаљонима) после снажне артиљеријске припреме извршили су поновни напад, с тим што је 1. батаљон 6. бригаде вршио обухват преко с. Гунцати. Пук ЦА нападао је у захвату цесте Бумбареве брдо — с. Бресница и није успео одбацити немачке јединице. Захваљујући маневру свог 1. батаљона, 6. бригада је овладала Поповим брдом и доминантним косама изнад с. Гунцати, при чему је претрпела тешке губитке: 35 погинула, 81 рањених, 16 контузованих

и око 60 несталих бораца. После новог неуспешног напада, а према наређењу Штаба 17. дивизије, бригаде су извукле своје јединице на главне положаје ради утврђивања. Штаб 6. бригаде је предложио Штабу 2. бригаде да сконцентришу своје снаге на делу фронта с. Мрчајевци — с. Бресница и да изврше напад 29. октобра у 20 часова при чему би 6. бригада са главним снагама извршила бочни напад са југоистока.²⁰

Главни Штаб НОВ и ПО Србије 29. октобра упућује 23. НОУ дивизију ка Чачку ради садејства 17. дивизији и јединицама ЦА, с тим да јој командант 14. корпуса на лицу места изда задатак и одреди једног официра из свог штаба за даљу координацију дејстава.²¹

И 29. октобра 2. крајишка (око линије с. Благојевић — Орловац — Старо село — Буковац) и 6. источnobосанска бригада (око линије: Бумбарево брдо — Бреснички крш — Попово брдо) уз подршку артиљерије Црвене армије водиле су честе и жестоке нападне и одбрамбене борбе. Међутим, борбена група „Фишер“ упорно је бранила прилазе комуникацијама на левој обали Западне Мораве, вршећи снажне противнападе са линије с. Мојсиње — с. Мрчајевци — с. Бресница — с. Гунцати.²²

Друга и 6. бригада су и 30. октобра водиле борбе с тим што је батаљон ЦА са Бумбаревог брда упућен у други рејон, изван зоне дивизије. Петнаеста мајевичка НОУ бригада поставља се на простору: с. Витковац — Груза — Кнић (без батаљона који је остао у Крагујевцу).²³

У борбама у зони с. Мојсиње — Вучја главица — Кнић — с. Бресница 2. и 6. бригада до 30. октобра имале су више од 60 погинулих и преко 200 рањених бораца.²⁴

Командант 14. корпуса НОВЈ 31. октобра издао је наређење 2 и 6. бригади 17. дивизије да тог дана падом мрака изврше напад на непријатеља, са задатком избијања на леву оабу Западне Мораве, ради изоловања Чачка из правца Краљева и да тиме садејствују 23. дивизији и јединицама ЦА при нападу на Чачак.²⁵ Друга бригада са три батаљона отпочела је са нападом у поноћ на отсеку с. Д. Горијевница — с. Мојсиње — Доњи крај, образујући борбени распоред у виду клинова али због добро организоване и извођене одбране немачких јединица, напад није успео. Бригада је у овој борби имала седам мртвих и 33 теже или лакше рањена борца.²⁶ Није успео ни напад 6. бригаде ради овладавања комуникацијом с. Мрчајевци — с. Лаћевци, упркос борбеног расположења, састава бригаде и доброг садејства са батаљоном ЦА и јаке подршке артиљерије. Штаб 6. бригаде је 30. октобра добио Билтен Врховног штаба НОВ и ПОЈ за мај — август 1944., по коме 6. бригада носи назив: Шеста пролетерска НОУ (источnobосанска) бригада.²⁷ У истом билтену је објављено да су 6. пролетерска и 2. ударна бригада 17. дивизије одликоване Орденом народног ослобођења.²⁸

За то време, 31. октобра, 2. батаљон 2. бригаде заједно са једним батаљоном ЦА водио је жестоку шесточасовну борбу у окружењу против јединица немачке групе „Зонтаг“ да би се уз тешке губитке пробио из окружења, највише захваљујући једном воду који је био изван обруча. До окружења је дошло у рејону села Видова,

где су оба батаљона била упућена да код Вндовског тунела руше комуникацију Чачак — Овчарско-кабларска клисура. Батаљон у састав бригаде вратио се 2. новембра без 14. погинулих, 20 несталих и са 43 рањена борца.²⁹

После оштрих и жилавих борби, у којима су неки положаји прелазили неколико пута из руке у руку, а губици били велики, 17. дивизија је прешла на активну одбрану. Јединице су се на достигнутој линији укопале и утврдиле да би мањим снагама, а повремено и скоро целим бригадама, стално нападале — претежно ноћу.³⁰ Штаб 2. бригаде је регулисао да на положајима остаје по једна чета (коју треба смењивати сваких 24 часа), а главнине батаљона је повукао на линију: с. Прислонница — с. Г. Трепча — с. Остра.³¹ ТТТтаб 6. пролетерске бригаде својом заповешћу за сређивање и одмарање, од 31. октобра 2. и 4. батаљон задржао је на положајима, а 1. и 3. извукао ради сређивања и одмарања³² (наредних дана извршена је смена батаљона).

Распоред јединица 17. дивизије 1. новембра био је следећи:

— Друга крајишка бригада: Вучја главица (раскрсница путева јужно од ње) — Орловац — Котарино (тг. 390) — с. Остра — Буковац (к. 415-искључено), а један батаљон у рејону с. Прањани;

— 6. пролетерска бригада: Попово брдо — Бреснички крш — Бумбарево брдо — с. Радмиловнћи;

— 15. мајевичка бригада: Крагујевац — Кнић — с. Жуње — Гружа са истуреним предњим деловима на јужној ивици зоне распореда;

— Штаб дивизије је до 3. новембра био у Крагујевцу када се преместио у Кнић. Позадина и дивизијска болница остали су у Крагујевцу, а хируршка екипа је подељена у две групе, које су придате 2. крајишкој и 6. пролетерској бригади.³³

Штаб 2. крајишке бригаде добио је наређење 1. новембра, од Штаба 14. корпуса НОВЈ, да садејствује при нападу 23. дивизије и јединица ЦА на Чачак, тј. да изврше напад на свом сектору и овладају комуникацијом с. Прељина — с. Мрчајевци, те је у току ноћи отпочео припреме за извршење задатка.³⁴ Шеста бригада је у току ноћи извршила један мањи напад.³⁵

Првог новембра Штаб 17. дивизије примио је телеграм од команданта 1. пролетерског корпуса НОВЈ: „Ваша дивизија стављена је под команду Главног штаба за Србију. Повезите се са њим ради добијања даљих наређења. Пеко“.³⁶

Дивизија је уиутила 40 изабраних бораца за формирање бригаде за лично обезбеђење маршала Југославије друга Јосипа Броза Тита.³⁷

Шеста пролетерска и 15. мајевичка бригада 2. новембра остале су на истим положајима, а 2. крајишка бригада је у 1 сат започела напад и у жестоком борбама потиснула непријатеља који је успео у току дана, до 11 часова, повратити положаје. Друга бригада је имала следеће губитке: 14 мртвих и 27 рањених.³⁸

Првих дана новембра главнина снага 52. дивизије ЦА премешта се у правцу севера, а на сектору Краљево — Чачак оставља једну дивизију.³⁹ Главни штаб НОВ и ПО за Србију 2. новембра на-

ређује 23. дивизији да не ангажује јаче снаге на сектору Чачак и не врши напад на Чачак док се за извршење тог напада не групишу јаче јединице НОВЈ или ЦА.⁴⁰

Од 2. новембра почиње фаза у којој су борбена дејства мањег интензитета, са мањим снагама, уз подршку артиљерије. Друга крајишка бригада, са мањим деловима, била је на добро утврђеној већ наведеној линији, док јој се главнина налазила северно од положаја, распоређена по логорима. Од 2. до 15. новембра 2. бригада је извела шест демонстративних ноћних напада ради узнемиравања немачких јединица и одбијала више напада.⁴¹ Слично је било и код 6. пролетерске бригаде која је на положајима држала по два батаљона, смењивајући их.

Четвртог новембра Главни штаб НОВ и ПО Србије извештава да су немачке јединице јако утврдиле положаје на сектору Краљево — Чачак упорно их бранећи „тако да су операције добиле рововски карактер“.⁴² Штаб Групе „Фишер“ је на десном крилу распоредио борбену групу „Брајмајер“ (14. СС пук) ојачану са дежурним батаљоном „Ниш“ — према борбеном распореду 6. пролетерске бригаде, а на левом крилу, до с. Прељина (искључно) борбену групу „Грот“ (са четири батаљона) — према борбеном распореду 2. крајишке бригаде. Јединице групе „Фишер“ вршиле су, поред одбрамбених дејстава и нападе уз снажну артиљеријску подршку.⁴³

Петог новембра 3. батаљон 15. мајевичке бригаде распоређује се у рејон с. Пајсијевићи са задатком да контролише западне падине пл. Котленик и да одржава десно и лево везу са јединицама ЦА у селима Гунцати и Трговишту. Једна чета је одмах извршила напад на немачку јединицу која је продирала од с. Гунцати ка с. Жуње и нанела јој губитке од 5 погинулих војника.⁴⁴

И наредних дана предузимани су напади и од јединица НОВЈ и ЦА и од стране немачких јединица а 7. новембра 17. дивизија је, без чета на осигурању, прославила 27. годишњицу октобарске социјалистичке револуције (о томе шире у другом делу чланка).

На основу наређења Главног штаба НОВ и ПО Србије од 17. и 23. дивизије формирана је привремена оперативна група над којом команду преузима Штаб 17. дивизије. Командант 17. дивизије одлази у зону 23. дивизије а бригадама 17. дивизије 7. новембра наређује да се до даљег не упуштају у одлучујуће нападе већ да развију обавештајно-извиђачку активност (одмах да шаљу извештаје), а главнину снага да одмарају и сређују.⁴⁵

Штаб 17. дивизије 10. новембра наређује Штабу 23. дивизије да, у вези ситуације код Ужица и Ваљева, најхитније упути једну бригаду ради затварања правца Ужице — Косјерић — Ваљево и поставља задатке за активности на сектору Чачак.^{46*}

Још један батаљон 15. мајевичке бригаде добија борбени задатак тако да је један батаљон у с. Пајсијевићи (3. батаљон од 5. новембра), где на пл. Котленику затвара правац из с. Лаћеваца, а други је на линији с. Жуње — Кнић, где затвара правац из с. Гунцати. Један батаљон ЦА и даље је био распоређен на Бумбаревом брду (између 6. и 15. бригаде), лево од зоне дивизије на просторији с. Трговиште — с. Витковац — с. Витановац главнина пука ЦА, док

десно од зоне дивизије на иравцу Г. Милановац — с. Прељина још један пук 93. стрељачке дивизије ЦА са којима је дивизија одржавала везу.⁴⁷

Примивши наређење Главног штаба НОВ и ПО Србије од 10. новембра за чишћење ослобођене територије од четничких банди и сузбијању њихове субверзивне делатности, Штаб 17. дивизије је 13. новембра исто такво наређење упутио штабовима потчињених бригада.⁴⁸

Када су јединице борбене групе „Брајмајер“ 14. новембра потисле батаљон ЦА са Бумбаревог брда, 6. пролетерска бригада извршила је деснокрилни и левокрилни обухватни напад и после жестоке борбе уз подршку артиљерије ЦА и садејство батаљона ЦА потиснула је немачке јединице на полазне положаје.⁴⁹

Штаб 17. дивизије наређује 14. новембра да 15. мајевичка бригада смени на положајима 6. пролетерску бригаду и да на истим положајима има по два батаљона (као што је имала и 6. бригада), а један батаљон и даље задржи на правцу Кнић — с. Жуње. Шестој бригади наређује да се одмах после смене, распореди у рејон: с. Враћевшница — с. Баре — с. Кутлово ради сређивања и одмара и чишћења овог рејона и пл. Рудник од четничких банди. Другој бригади је наређено да до даљег остаје на истим положајима са истим задацима.⁵⁰

У току 15. новембра борбена група „Брајмајер“ извршила је два напада на положаје Бреснички крш — Попово брдо, а артиљерија групе „Фишер“ дејствовала је и на осталим положајима дивизије, тако да је дивизија тог дана имала 14 рањених бораца од артиљеријске ватре. Смена 6. пролетерске и 15. мајевичке бригаде извршена је тог дана у поподневним часовима.⁵¹

Од 1. до 15. новембра 17. дивизија претрпела је следеће губитке: погинулих 66, рањених 140, контузованих 7, несталих 70 (од којих је већи део дошао у јединице).⁵² Од тога 2. бригада је имала 28 погинулих, 70 рањених и 40 несталих, а 6. пролетерска бригада 36 погинулих, 60 рањених и седам контузованих бораца.⁵³

Команда Групе армија „Е“ издала је 15. новембра заповест потчињеним командама при чему је 34. армијски корпус за специјалну намену (од 12. новембра нови назив за корпус „Милер“), добио задатак да упорно брани мостобран у ширем рејону Крајева, а затим да предузме извлачење својих снага ка Зворнику и Вишеграду.⁵⁴

Петнаеста мајевичка бригада је већ првог дана (вечерњи часови 15. новембра) одбила мањи напад да би 16. новембра њен 3 батаљон извршио напад са делимичним успехом, а 1. батаљон одбио је напад немачких јединица у току ноћи 16/17. новембра.⁵⁵

Главни штаб НОВ и ПО Србије и Штаб 68. корпуса ЦА 17. новембра су одлучили да јаче активирају своје јединице на правцу Крајево — Чачак — Ужице. У вези с тим Главни штаб НОВ и ПО Србије 17. дивизију ставља под команду 14. корпуса НОВЈ који предузима руковођење операцијама на изнетом правцу.⁵⁶ Четрнаести корпус НОВЈ 17. дивизији је поставио задатак да са својих положаја изврши напад почетком 18. новембра, у циљу вези-

вања немачких јединица како не би биле ангажоване ка Краљеву или ка Пожеги.⁵⁷

Тог дана немачки 34. армијски корпус извештава да је стање дуж читавог његовог фронта мирно, а једино да је одбијен напад јачег интензитета код Бумбаровог брда.⁵⁸ Други батаљон 6. пролетерске бригаде, вршиће акцију чишћења пл. Рудник, ухватио је злогласног четничког попа и још пет активних четника (од којих два офшшра).⁵⁹

Штаб 17. дивизије је 17. новембра издао заповест 2. крајишкој и 15. мајевичкој бригади за извршење напада у току ноћи 18/19. новембра и настављање вршења притиска у току 19. новембра.⁶⁰ У току ноћи 17/18. новембар јединице 15. бригаде одбиле су напад немачких јединица на западним падинама пл. Котленик уз губитке (два мртва, један рањен и шест несталих бораца).⁶¹

У току октобарских и новембарских дана 1944. године 17. дивизија је борбено, бројчано и материјално јачала тако да јој је бројно стање 18. новембра било 8970 људи.⁶² Друга крајишка и 15. мајевичка бригада извршиле су солидне припреме за напад и извршиле га тактички веома смишљено.⁶³ Јединице групе „Фишер” потиснуте су само ка с. Мојсињу и источно од с. Остре. Јединицама 17. дивизија садејствовала је артиљерија ЦА, а губици дивизије на дан 19. новембра били су два мртва, 16 рањених и два нестала борца.⁶⁴

На основу наређења Штаба 17. дивизије, 6. пролетерска бригада је 20. новембра уведена у борбу на правцу Кнић — Гружа — с. Пајсијевићи са истим задатком као и 2. и 15. бригада и да на левом крилу остварује садејство са јединицама 25. дивизије НОВЈ и 223. дивизија ЦА.⁶⁵ Дивизија је наставила са притиском али су сви њени напади одбијани. У току 21. новембра 17. дивизија је изводила само патролна извићања.⁶⁶

Садејствујући једном батаљону ЦА који је покушао извршити продор на правцу: с. Трговиште — с. Поповићи — к. 199 (мост на р. 3. Морави) — с. Адрани, 6. пролетерска бригада је 21/22. новембар потисла немачке јединице са западних падина пл. Котленик и овладала североисточним делом села Јтаћевци и Тавник, као и северним делом с. Бресница. Петнаеста мајевичка бригада је у садејству са 18. бригадом 25. дивизије потиснула немачку јединицу са ШушБег камена.⁶⁷

Јединице дивизије су 23. новембра изводиле само патролна и борбена извићања. Главни штаб НОВ и ПО Србије тога дана је наредио Штабу 17. дивизије да у вези општег задатка јединица НОВЈ на правцу Краљево—Чачак—Пожега—Ужице, „јаче активира” своје бригаде.⁶⁸ Немачке јединице су извршиле стрељања становништва у појединим селима и лешеве бацале у бунаре.⁶⁹

Командант Групе армија „Е“ 24. новембра наређује Штабу 34. корпуса да се повлачење из рејона Краљева убрза и напусти га најкасније до 1. децембра и истовремено поседне теснаце источно од Пожеге. Група „Фишер” је остала на истим положајима, али са две пукођске борбене групе са по два батаљона и једним дивизионом артшверије.⁷⁰ У току овог дана јединице 6. пролетерске бригаде вршиле су одбрамбена и нападна дејства за положаје на западним па-

динама ил. Котленик прп чему су имале губитке од три погинула и 22 рањена борца.⁷¹

Према наређењу Штаба 14. корпуса НОВЈ да 17. дивизија са две бригаде поседне положаје с. Вранићи — с. Мојсиње, а са једном бригадом положаје с. Мојсиње, с. Трговиште, како би се 23. и 25. дивизија упутиле на нове задатке, Штаб 17. дивизије је 25. новембра издао заповест за последње шире зоне. Друга крајишка бригада добила је задатак да поседне положаје на линији с. Вранићи — Љубић (тт 360) — с. Прељина, 15. бригада на линији с. Прељина (искључно) — Бумбарово брдо (са батаљоном ЦА), а 6. пролетерска бригада: Бумбарово брдо (искључно) — с. Трговиште. Лево и десно од нових положаја 17. дивизије биле су јединице ЦА.⁷² Значи, дивизија је морала још више проширити своју зону дејства (са око 20 км на 36 км).

Шеста пролетерска и 15. мајевичка бригада су у току 26. новембра поселе нове положаје те је тог и наредног дана половина њихових батаљона изводила борбена дејства. Друга крајишка бригада почела је примати положаје тек 28. новембра у 20 часова од јединица ЦА (неке чете ЦА остале су на положају и 29. новембра).⁷³

Пошто је 34. немачки корггус 28. новембра напустио Краљево и започео са одступањем ка Чачку, бригаде 17. дивизије (посебно 6. и 15) предузимале су бочне нападе и гоњење према Чачку, при чему су успевале да задобијају ратни плен у тешком наоружању. Новоформирани артиљеријски дивизион разместио се у рејон Книђа, а хаубичка батерија на положај код с. Бреснице.⁷⁴

Како су немачке јединице плански и организовано одступале ка Чачку, 6. и 15. бригада су 29. новембра биле заустављене на појединим линијама (6. бригада је 29. новембра стигла у с. Мрчајевци а за два дана гоњења имала је 36 избачених из строја). Садејство између 6. и 15. бригаде није у потпуном обиму организовано. Друга бригада извршила је демонстративни напад у вечерњим часовима.⁷⁵ Истог дана група „Зонтаг“ 34. корпуса организовала те одбрану Чачка на линији: Љубић (тт 360) — с. Коњевићи — с. Кулиновци и западно по косама изнад леве и десне обале Западне Мораве. Шеста и 15. бригада наставиле су са гоњењем заштитних њемачких јединица левом обалом Западне Мораве, да би 30. новембра биле заустављене код с. Коњевићи и на путу ка с. Атеници. Артиљеријски дивизион није могао пратити бригаде због порушених мостова и минских поља.⁷⁶

Тридесетог новембра командант 17. дивизије наређује бригадама да изврше одлучан напад на Чачак и обавештава их да ће 25. дивизија предузети напад са јужне стране. Друга бригада је отпочела напад у 24 часа, а који је трајао до 5 часова 1. децембра. Само је трећи батаљон успео продreti својим правцем, али како су немачке јединице чврсто држале Љубић, морао се повући на полазни положај. Шеста бригада добила је задатак да напада левом и десном обалом Западне Мораве на Чачак садејствујући 15. бригади и 2. пролетерској дивизији НОВЈ. Ни ове две бригаде нису успеле у нападу на Чачак с обзиром на солидно организовану одбрану немачких јединица.⁷⁷ Истог дана командант Главног штаба НОВ и ПО Србије

одлучио је да 17. дивизија са две бригаде смени јединице 23. и 45. дивизије НОВЈ, а са једном бригадом да и даље напада на немачке јединице у Чачку. Штаб 17. дивизије 2. бригаду је задржао на положају код Чачка, а 6. и 15. бригади је наредио да се ангажују код Овчарско-кабларске клисуре и ка Пожеги и Ужицу. Командант Главног штаба НОВ и ПО Србије, на основу развоја ситуације, доноси нову одлуку по којој се 17. дивизија упућује на сектор Ужице са задатком да у садејству са 45. дивизијом ослободи Ужице са северне стране и истовремено пресече комуникације Ужице — Бајина Башта и Ужице — Вишеград. За извршење овог задатка Штаб 14. корпуса ставио је 45. дивизију под команду Штаба 17. дивизије.⁷⁸

Штаб 17. дивизије 1. децембра у 19 часова оформљује наређење бригадама за покрет на сектор Ужице, док су бригаде тог дана наставиле са нападима на сектору Чачак, при чему су имале око 75 бораца избачених из строја.⁷⁹

Другог децембра бригаде 17. дивизије отпочеле су покрет у нове зоне борбених дејстава док је 1. батаљон 6. пролетерске бригаде, у току ноћи 1/2. децембра испред јединица 2. пролетерске дивизије, продирао у Чачак (1. децембра у 23,00 часова продро је у Чачак до моста на Западној Морави када су га немачке јединице дигле у ваздух).⁸⁰

Иако 17. дивизија није изводила уличне борбе за ослобођење Краљева и Чачка (осим једног батаљона), она је својим скоро свакодневним борбеним дејствима од 24. октобра до 2. децембра 1944. године на правцу Краљево — Чачак знатно допринела ослобађању ових градова, а што се доказује тиме да је у овим борбама избачен из строја сваки њен десети припадник (близу 200 погинулих и преко 700 рањених).

II

ОСПОСОБЉАВАЊЕ ЈЕДИНИЦА ЗА ИЗВРШАВАЊЕ БОРБЕНИХ ЗАДАТАКА

У току борби за ослобођење Краљева и Чачка 17. дивизија је изводила и низ других значајних активности: попуну људством и материјално-техничким средствима, формирање нових јединица, родова и служби, војностручну обуку, културно-просветни рад, а нарочито интензивно активности из политичке сфере...

У току првих борби у Србији у 17. дивизију су прво пристизали углавном добровољци, тако да се бројно стање дивизије 1. октобра 1944. године повећало на 3064 другова и другарица.⁸¹ У току октобра и новембра нарочито после ослобођења Крагујевца, интензивира се мобилизација преко војнотериторијалних органа, органа народне власти и непосредно од стране бригада дивизије, преко органа народне власти.⁸²

По наређењу команданта 68. корпуса ЦА, сви топови и минобацачи, које су заплениле совјетске јединице у Крагујевцу, предају су 17. дивизији, која је потом формирала дивизијски артиљериј-

ски дивизион и противтенковску батерију, а истовремено попунила или формирала противтенковске и минобацачке батерије при бригадама, као и минобацачке батерије и противтенковске водове (од противтенковских пушака совјетске производње) при батаљонима. Такође се приступило и формирању дивизијског инжињеријског батаљона, инжињеријских чета при бригадама и пионирских водова у батаљонима (бригаде су и раније имале артиљеријске и минобацачке јединице али су „због тешких борби и покрета, остајале без њих или су их базирале“). Релативно добро је био попуњен и санитет дивизије најнужнијим средствима и људством, а премештањем дивизијске болнице у Крагујевац, рањеници 17. дивизије су први пут смештени у, за тадашње прилике, савремену болницу.⁸³ Бригаде добијају и совјетско аутоматско стрелачко оружје.⁸⁴

Међутим, искусни борци су уздизани на руководеће дужности и знатан број их је даван за руководећи кадар у друге претежно србијанске бригаде НОВЈ или су слати на одговорне дужности у другим структурама. За формирање Бригаде за обезбеђење врховног команданта НОВ и ПО Југославије 17. дивизија је из бригада, 3. новембра, издвојила 40 бораца (све батаљонске и бригадне курире и поједине борце из састава пратећих и извиђачких водова) који су ступили у НОВЈ до маја 1943. године, јер су за ову бригаду тражени најбољи, најповеренији и најсавеснији борци НОВЈ.⁸⁵

Тако је дивизија 18. новембра имала око 9000 бораца.⁸⁶ Међутим, око 3/4 бораца било је са малим или никаквим обрбеним искуством, а и већина командира је била са мало старешинског искуства. Зато је посебна пажња била посвећена уздизању и оспособљавању командира и стварању новог командирског кадра, јачању дисциплине и спречавању да се људство осипа („војнизирање гломазних јединица и учвршћивање“), војностручној обуци и опремању јединица техничким и другим материјалним средствима, а највише политичком раду у јединицама дивизије и на терену.

III

ПАРТИЈСКО-ПОЛИТИЧКИ РАД

Најзначајнија активност, партијско-политички рад, приказаћемо на основу извештаја политичког комесара 6. пролетерске бригаде и помоћника политичког комесара 2. крајишке бригаде, јер ти извештаји представљају синтетички приказ (из извештаја издвојићемо делове који се не односе на дејства на правцу Краљево—Чачак и која су већ обухваћена овим редом).

Помоћник политичког комесара 2. крајишке бригаде (партијски руководилац у бригади), 7. новембра, послао је Централном комитету КПЈ извештај о стању и раду партијске организације у бригади за време од 1. јула до 1. новембра 1944. године.⁸⁷ Издвајамо: „У тим борбама (у Црној Гори и Србији — прим. В. И) испољила се, углавном, ударност и војничка сигурност бригаде... у Србију (смо) дошли са око 600 људи укупно. .. Пред Партију, СКОЈ, руко-

водиоце и све борце мобилизација се постављала као најважнији задатак. .. Дошли смо у Шумадију где смо, по ослобађању велике територије, вршили успешну мобилизацију. Политички рад са народом био је свуда жив куда смо пролазили. Дobar пријем и држање народа према нашој војсци одлично су деловали на опште држање и расположење бораца и руководиоца... Бригада броји око 2.000 људи. Све наоружани. .. Највећи број људства сачињавају Шумадинци и Ваљевци. Добили смо приличан број радника и интелектуалаца...

Један мањи део слабо се држи и склон је дезертерству. Оштре и упорне борбе које смо водили и које и сада водимо код Чачка, слабо одело и обућа представљају за те потпуно нове, недовољно извежбане и непрекаљене борце велике тешкоће које још више појачавају то њихово слабо држање. Разлог дезертерства је слаба политичка свест, кукавичлук, страх од борбе, зима, напори итд. Упућене су потернице, односно спискови преко команди места и подручја да се противу свих дезертиралих поведе енергичан поступак...

У великом броју и нагло примани, нови борци нису могли бити, за кратко време, укључени у рад и живот јединице. Поред тога, од команди места и подручја добијали смо разне непријателушке елементе који су ступањем у нашу војску хтели да сакрију своју злочиначку прошлост... Држање и рад таквих елемената свакако су били деструктивни, по чему су и откривени, али који је имао штетних последица у јединици. Откривање и чишћење таквих елемената непрестално се врши, али није искључено да их још има...

Доласком већег броја интелектуалаца и радника у напугу бригаду створени су услови за живљи културно-просветни рад. У културно-просветним одборима сада се налазе другови који имају доста смисла и воље за тај рад тако да се до сада већ осети напредак у резултатима: По броју и квалитету културно-уметничких приредби, у раду са неписменим итд...

Партијска организација броји 249 члана и 25 кандидата... У бригадама 33 партијске јединице и то: у сваком батаљону по седам и пет у Штабу бригаде...

Било је случајева да по неки новодошли борац, симпатизер наше Партије, испољи претерано „левичарство"... Били су склони нетактичним дискусијама са сељацима о богу, краљу, унутрашњем друштвеном уређењу итд...

Најважнији проблем којим се у протеклом периоду бавила парт. организација био је теоријско изграђивање."⁸⁸

Даље у извештају се износи теоријско изучавање марксизма-лењинизма кроз партијске курсеве те о прорађивању литературе.

„Оданост Партији је на висини... то се види по беспрекорном држању у борби, уредном и самопрекорном залагању и раду као и огантем понашању...

Сав рад у јединици и ван јединице поставља се и спроводи кроз парт. организацију. Рад у парт. јединицама подељен је по следећим секторима: војнички, политички, теренски, омладински, културно-просветни, хигијенски и економски"...⁸⁹

У оквиру војног сектора највише се радило на усавршавању и обуци а што се тиче политичког сектора издвајамо:

„Попуном из Србије у наше јединице су дошли нови борци — Србијанци, који су се много више и свестраније интересовали за сва, а нарочито политичка питања и који су били много више упознати с разним политичким догађајима и питањима, те се ради тога, много јаче осетила политичка непоткованост наших политичких и парт. руководилаца...

Да би се овоме стало на пут..., кроз Партију и пред политичке и парт. руководиоце постављено је следеће:

— Све важнија питања и теме (...) обавезно морају излагати само политкомесари батаљона уз највећу могућу и непосредну помоћ политкомесара бригаде.

— За сваки реферат, референт се мора добро припремити...

— Сви политички руководиоци... морају се озбиљно посветити свестраном изучавању и упознавању актуелних и важних политичких и других питања...

Спровођење ових закључака дало је доста добре резултате... Доста живо се радило по рочним плановима које је давао политиком бригаде или дивизије за целу дивизију".⁹⁰

У вези рада на терену и агитације и иропаганде износе се недостаци који су се нарочито видно испољили у Србији: „Већа упућеност народа у сва политичка питања, присуство знатног броја селских и градских вештих и лукавих политиканата, извесна компликованост политичких питања у Србији... да би се отклониле ове слабости, кроз парт. организацију постављено је и спроведено следеће:

— У план парт. теоријског рада унета је и провођена тема о Србији...

— ... постављено је да се организовању и припремању сваке политичке акције поклони много већа пажња...

— У парт. јединицама је, поред сектора рада на терену, постављен сектор агитпропа...

Све ове мере дале су и сада дају приличне резултате..⁹¹

Затим се излаже о раду са омладином — СКОЈ-у. Наводе се успешна међубатаљонска и међубригадна такмичења које је СКОЈ организовао. „Сада се обавезно пред СКОЈ-евским активом дају реферати о Партији и СКОЈ-евци заједно са кандидатима присуствују неким партијским теоријским састанцима. Борбеност и дисциплина СКОЈ“еваца је на висини...“.⁹²

За културно-просветни рад се наводи да сада има много више услова (има више другова који имају смисла за тај рад) и мањи је број неписмених бораца и без основног школског образовања. „На ликовидацији неписмености се сада ради много боље и организовање.“⁹³

Партијска организација је озбиљну бригу посветила хигијени и здрављу. У свакој чети је оформљен хигијенски одбор којим је руководио по један члан КПЈ и који је за то био нарочито одговоран пред партијском организацијом.

Сви интендантс батаљона и њихови заменици, као и већи број економа чете били су у то време чланови КПЈ. Међутим, они су до-

принели да буде појава себичности и неколективности између њихових јединица, али је тај проблем решаван на њиховим састанцима те ангажовањем партијске организације.⁹⁴

На крају је критички и самокритички дат партијски рад у Штабу:

„Главни задаци за рад, војнички, политички и др. у бригади, постављају се кроз штабску ћелију. На састанцима ћелије подnose се извештаји о раду, доносе закључци о недостатцима рада, те о даљим задатцима. Редовни, радни састанци се одржавају три пута месечно, а поред тога 1—3 теоријска и по неки ванредни. Теориски рад није довољно интензиван и не спроводи се систематски и организовано. Сви другови појединачно раде, читају и уче, али такав рад није довољан и с обзиром на ниво изграђености другова не дају довољне резултате. Ми смо на свакодневним теоријским састанцима радили по плану рада који је даван за целу парт. организацију, али у томе раду нисмо истрајали, што ја сматрам и за своју грешку. Интересовање другова за овај рад је врло живо...

Осећај одговорности пред Партијом, чланова ћелије, је на висини. Није било, нити има неправилног односа према Партији. Партијска дисциплина потпуно задовољава. Залагање у раду је доста добро. Било је, у том погледу, извесне иницијативности код полит. комесара, али се и он, после указивања на парт. састанцима знатно поправио.

Највећи недостатак појединих чланова ћелије је сировост и недовољна теориско-политичка изграђеност...¹

Било је недостатака и у моме раду: Дивизиски комитет ми је приметио да се пословима у Штабу бавим више него што је потребно. На тај начин је одузимања иницијатива од комесара, а мени је скраћивано време који сам требао употребити за рад у парт. организацији. И ја, сам, увидео сам ову погрешку те сам је отклонио. Полит. комесар се сада много више ангажује у полит. раду и свим пословима штаба, а ја више, непосредно, помажем парт. руководствима и јединицама у раду".⁹⁵

Политички рад приказашемо кроз изводе из извештаја политичког комесара 6. бригаде уз мање допуне на основу осталих малобројних докумената.

У току октобра уочене су слабости стања и политичког рада на територији где је 6. бригада боравила и дејствовала као и у самој бригади⁹⁶ те су предузимане мере за интензивирање политичког рада. Посебан значај, за даљи политички рад, имао је састанак партијских руководстава у бригади, одржан 29. октобра, на којем је претрешено стање у јединицама те су постављени задаци у вези и са одлукама дивизијског комитета КПЈ.⁹⁷

С обзиром да извештај политичког комесара 6. бригаде за раздобље од 1. до 15. октобра⁹⁸ представља сажет приказ политичког рада на терену и у бригади и да није објављен, у наредном тексту изнећемо шире његове делове који се односе на политички рад.

У зони размештаја и борбених дејстава бригаде „још прије доласка наше бригаде, наши руководиоци уз помоћ позадинских радника организовали су сеоске и општинске народноослободилачке

одборе, који су учвршћени за време нашег боравка и којима су дата упутства за рад. Један мањи број чланова ових одбора још не одговарају у правом смислу дужности и не престављају народ. Опћенито НО одбори праве грешке што стално праве молбе и мољакају да се поједини борци отпуштају кућама. И поред свега указивања, ово се није могло спречити, а има их и таквих који заустављају поједине дезертере постављају их у сеоску стражу и узимају их у заштиту.

Осјећа се још дјелатност појединих група противнародних елемената. Маса се према нашој војсци добро расположена. У оним крајевима гдје још није наша власт учвршћена (и гдје не постоји ни једна па макар и мала теренска јединица или организација), стање је лошије. У таквим крајевима, народ је мање заинтересован и рад иде теже... Већ се осјећа заинтересованост код извесног дела маса о формирању главног политичког преставништва за Србију, о организацији новог живота и уређења земље...

Терен није чист од зликоваца и мрежа четничке организације, што се види из тога да сваки дан се ухвати по неки јатак, групица и сл. Сваким даном на овај терен стижу четнички дезертери који напуштају јединице, али се ови са оклевањем јављају нашим јединицама нешто из страха, а нешто из сумње у наш боравак на овом терену. И ово ће такође брзо исчезнути, јер народ увиђа моћ наше војске и чврстину наше власти. Ово се може тумачити тиме што има случајева када један борац побјегне из наше јединице да га одмах родитељи доведу штабу бригада и пријаве га: Код народа се највише осјећа нерасположење, због тога, што се од мобилизације извлаче газдински-кулачки синови и остају код куће, па чак шта више увлаче се у партизанске страже. Ми настојимо да ово спречимо, али је ово тешко учинити све дотле, док народноослободилачки одбори не буду у првом смислу народна власт и свјесни своје дужности.

Рад на терену био је слиједећи: одржано је 8 ширих и 9 ужих конференција са народом. Дато је 7 приредаба и неколико веселих вечери. На овим зборовима раскринкавани су народни непријатељи, говорено о скупштини и избору земаљског вијећа за Србију, о политичкој ситуацији итд., као и истицана је потребна помоћ нашој војсци, којом приликом је сакупљено 65 пари чарапа — на добровољан начин."

У вези стања у бригади издвајамо да је у току тих 15 дана бригада примила 1350 нових бораца, да је морал бригаде био такав да се више од половине људства могло повести у борбу и цењено је да ће остали део за извесно време бити добар те да се и нижи руководиоци, иако су већином млади борци, прилично сналазе и задовољавају на дужности. Међуљудски односи су били правилни али још у свим четама није било колективног живота на потребном нивоу, те се на томе радило. Затим се износи следеће:

„а) .. *I батаљон*: одржано је 7 редовних и 4 ванредне четне конференције. У истом периоду одржано је 35 водних политичких часова. *II батаљон*: одржано је 7 редовних, 3 ванредне четне конференције, а за исто време одржано је 24 четна и 13 водних политичких часова. *III батаљон*: одржано је 4 редовне и 2 ванредне чет-

не конференције, као и 18 четних и 19 водних политичких часова.

IV батаљон: одржано је 8 редовних, 4 ванредне четне конференције и 24 четна политичка часа. *Чета пратећих оруђа:* одржала је 1 четну и 2 водне редовне конференције и 14 водних политичких часова. *Бригадна амбуланта:* одржала је 1 редовну и једну ванредну конференцију и 11 политичких часова. Пратећа чета штаба бригаде одржала је 2 редовне конференције и 7 политичких часова. Радни водови штабова батаљона имали су редовне водне конференције и по мањи број политичких часова.

На свим овим конференцијама претресано је питање акција, повлачено искуство, питање рада и живота у јединицама, питање културног рада, дезертерство, колективности, учвршћивање дисциплине, спречавање доласка родитеља, сузбијање пропагандних и лажних вести, док су неке ванредне конференције држате по питању такмичења које се проводило међу јединицама. Резултати ових конференција увек су били добри и плодни. Нарочито се показало практично радити са водовима, јер су доста велики и на тај начин се развијају и осамостаљавају водни руководиоци.

На политичким часовима вођена је у првом реду дискусија војно-политичке ситуације, давање перспективе борцима, а затим предавања о организацији и устројству наше војске, организацији наше власти, предавања о развоју Народно-ослободилачке борбе, АВНОЈ-у, Националном Комитету, о животу сељака у СССР-у, политичким проблемима у Србији итд.

Приликом држања конференција и политичких часова, дискусија је обично жива и борци су углавном заинтересовани за догађаје и учествују у живу дискусију, непопуштајући док им се једна ствар добро не објасни и нерасветли. Није тешко радити са овим елементом, јер су бистри и хоће да уче. Исто тако на конференцијама објашњавано је борцима односно упознавани су са чиновима у нашој војсци, о Црвеној армији, нашим односима према њој итд.

Батаљонске конференције: у II батаљону одржана је 1 батаљонска конференција, у III батаљону одржана је једна радна батаљонска конференција и једна политичка батаљонска конференција. У IV батаљону одржане су у два маха међучетне конференције. Пожељно је одржати што чешће батаљонске конференције, али због недостатака просторија и хладног времена немогуће је.

б) Доласком нових бораца у наше јединице дошао је један број другова који су способни за рад на културно-просветном пољу, те како је овај рад у многоме оживео и стално се појачава. Данас у нашим јединицама културно-просветни одбори, којима пуну помоћ дају политички комесари, организују приредбе, веселе вечери, пишу џепне новине и томе сл. Рад је стварно жив и сваким даном се све више осјећа. Хорови у четама су масовни и већ пјевају добре песме, а и умјетничке екипе вјежбају нове приказе — скечеве, и дају доста успјеле приредбе.

У нашем I батаљону одржано је 13 културно-просветних предавања, у II батаљону одржано је 5 културно-просветних, у III батаљону 3 и у IV батаљону 3. Ова предавања су држана из области општих наука. Предавања обично држе учитељи и неки спремнији

ђаци- Одржано је за ових 15 дана 12 приредаба за војску и народ и то: наш I батаљон 2 приредбе, II батаљон 5 приредаба, III батаљон 1 приредбу, IV батаљон 4 приредбе. Осим тога било је 6 веселих вечери. У селу Топоници на приредби коју је давао наш II батаљон била је присутна маса становништва, а нарочито омладине, које су тражили да се још даје оваквих приредаба, а што је наш II батаљон и учинио. У с. Борчу исто тако било је приличан број становништва на приредби.

У бригади има 60 бораца неписмених, односно који уче да пишу, док је око 25 другова за ових 15 дана научило да пише.

Три чете нашег I батаљона издале су џепне новине, као и двије чете IV батаљона, док је наш III батаљон издао ових дана први број батаљонског листа. И остали наши батаљони раде на сређивању батаљонских листова и они ће ових дана изаћи. Чета пратећих оруђа такође је издала џепне новине, које су врло добре.

Прослава Велике октобарске социјалистичке револуције у нашим јединицама обављена је тако, да су наш II и III батаљон били комплетни и на окупу, гдје је обављена смотра, а затим остали део свечаности и даље је настављен са прославом. Наш I и IV батаљон били су на положајима а позади положаја имали су на окупу по двије чете са којима су обавили прославу. На овим прославама дате су добре приредбе и говорено је о значају тога дана, а осим тога, умножен је један реферат у 50 примјерака и дат по јединицама за читање. Прије прославе држане су конференције по јединицама, са предавањима о значају 7 новембра, његовим тековинама итд.

У вези ранијег дописа политиком дивизије, када је почела долазити „Политика“, организоване су читалачке групе по десетинама, односно одређени су другови који су одговорни за читање у десетинама док су водни делегати одговорни за читање у водовима. „Политика“ је популарна у јединицама и увек се радосно ишчекује њен долазак, али је нередовна. Било би потребно добивати што чешће и што већи број „Политике“. Радио вести излазе сваки други дан и тако допуњавају недостатак новина.¹⁰⁰

Политички рад у 15. мајевичкој бригади систематизовано је обрадио један од политичких комесара те бригаде у монографији бригаде (с. 457—464) те то нећемо понављати у овом раду.

Политичко одељење Штаба 17. дивизије до 10. новембра имало је три члана када је расформирано.¹⁰¹ Из сваког батаљона дивизије 29. октобра упућен је по један делегат на конгрес Антифашистичке омладине Србије.¹⁰² Штаб 2. бригаде 30. октобра издао је наредбу о организовању такмичења поводом прославе октобарске револуције те о одржавању конференција 31. октобра где су предвиђени говори о октобарској револуцији и потреби такмичења.¹⁰³

Петог новембра Штаб дивизије примио је наређење од политичког комесара 1. пролетерског корпуса да се до годишњице октобарске револуције одрже конференције по свим јединицама о њеном значају, а да се 7. новембра одржи смотра сваког батаљона.¹⁰⁴

Прослава 27-годишњице октобарске револуције извршена је у свим бригадама као што је изнето за 6. бригаду.¹⁰⁵ Штаб дивизије упутио је поздраве-честитке: Главном штабу НОВ и ПО за Србију,

команданту 68. корпуса ЦА, маршалу Совјетског Савеза Стаљину, маршалу Југославије Титу (редослед дат према редном броју докумената у А ВИИ) и бригадама.¹⁰⁶

Међутим, и у другој половини новембра било је још дезертерства¹⁰⁷ те се наставило са политичким радом у вези дезертерства и предузимању мера за хватање дезертера и откривању четнички настрожених елемената. Одбегли борци су примрено дисциплински кажњавани и критиковани пред стројем чета. Са њима је посебно интензивно рађено у савлађивању војне и политичке обуке и убрзо су и они постали зрели и храбри борци.¹⁰⁸

Борци и руководиоци 17. дивизије борбено и свечано су прославили 29. новембар, прву годишњицу Другог заседања АВНОЈ-а. У четама и батаљонима одржани су ванредни политички састанци на којима је у облику предавања указано на далекосежан значај одлука АВНОЈ-а („на чијим темељима се данас изграђује наша државна организација и државност појединих федералних јединица, у још не завршеној крвавој и упорној борби против окупатора и домаћих реакционарних издајничких клика“).¹⁰⁹

Истог дана, код неких јединица и на посебном митингу, поздрављена је одлука Председништва АВНОЈ-а, да се маршалу Југославије Јосипу Брозу Титу, врховном команданту НОВ и ПОЈ, додели назив народног хероја. Том приликом преузете су обавезе да се још више појача херојство јединица, да се од сваког новомобилисаног борца учини достојан борац „велике Титове армије“, да свака јединица још боље и тачније извршава постављене задатке и да се уложи крајњи напори за што брже потпуно чишћење „наше драге Отаџбине — демократске федеративне Југославије, од мрског окупатора и његових слуга и да заједно са нашим савезницима учествујемо у дотучењу фашистичке звјери у њеној јазбини.“¹¹⁰

Од штампе у то време је изашао само „Лист XV мајевичке бригаде“ бр. 1 од 20. новембра 1944. године. Унутрашњом анализом штампе без датума издвојили смо издање пропагандног одсека 17. дивизије, у виду брошуре под називом „Соло рецитације, хорске рецитације и хорске песме“ (свеска 2. од 32 странице), које је послато Штабу 14. корпуса НОВЈ, највероватније у току борби на правцу Краљево — Чачак.¹¹¹

Значи, иако су се скоро сваког дана изводила борбена дејства, политички рад у дивизији је био веома интензиван, тако да је 17. дивизија дала значајан допринос, како ослобађању овог дела Југославије тако и у остваривању циљева револуције.

* *

Из двогодишњег славног борбеног пута 17. НОУ дивизије издвојили смо само њена дејства и политички рад у току 40 дана на правцу Краљево — Чачак у виду краћег приказа с обзиром на ограничен обим овог рада. Ипак је то довољно да се сагледа њен значајан допринос ослобођењу ових и осталих места у ширем захвату наведеног правца, као и остваривању револуционарних циљева. Дивизија је у тим оштрим и упорним борбама дала велике жртве (ве-

лике жртве су иастале и због малог борбеног искуства бораца и дела старешина док су остале старешине имале искуства из партизанског начина ратовања а веома мало у вези са фронтовским борбама). Она је у току тих 40 дана постала савремена и борбено још јача дивизија и, као и пре тога, без одмора, кренула у наредне жестоке борбе.

НАПОМЕНЕ

1. Издвајамо монографије: Узелац Д., *Грмечке бијеле ноћи* (Друга крајишка народноослободилачка ударна бригада), Народна армија, Београд, 1969; Мандић Г., 17. *источнобосанска ударна дивизија*, Војноиздавачки завод, Београд, 1976; 15. *мајевичка бригада* (сећања и чланци), ВИЗ, Београд, 1979; Петовар Р. и Трикић С., *Шеста пролетерска источно-босанска бригада*, ВИЗ, Београд, 1982. и Гончин М., *Друга крајишка народноослободилачка ударна бригада*, ИИЗ, Београд, 1984.
2. Шире: Мандић Г., н. д. стране 264—268; Петнаеста мајевичка бригада, с. 384—386; Петовар Р. и Трикић С., н. д., с. 568—569 и Гончин М., н. д., с. 302—304.
3. Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, Војноисторијски институт ЈНА, Београд, 1957, том I, књига 14, с. 439.
4. Мандић Г., н. д., с. 270.
5. Архив ВИИ, фонд НОР-а, кутија 394, фасцикла 2, документ 29/21.
6. Зборник, т. I, 14, с. 253.
7. АВИИ, фонд НОР-а, к. 987, ф. 3, док. 21; ф. 6, док. 13.
8. Исто, ф. 6, док. 13; Зборник, с. 439.
9. Мандић Г., н. д., с. 270.
10. АВИИ, НОР, к. 989, ф. 4, док. 27; Зборник, с. 381 и 439.
11. АВИИ, фонда НОР, к. 991, ф. 5, док. 1/10, Зборник, с. 313—316, 381 и 439; Мандић Г., н. д., с. 271.
12. АВИИ, фонд НОР, к. 987, ф. 6 д. 13; Гончин М., н. д., с. 308.
13. АВИИ, Немачка архива, микрофилм НАВ-Н-Т-314, ролна 849, снимак 130, 235 и 236. Бројно стање потчињених јединица (око 2700 људи, и њихово наоружање на дан 23. октобра приказано је на с. 283—284).
14. Претовар Р. и Трикић С., н. д., с. 571.
15. АВИИ, фонд НОР, к. 987, ф. 6 д. 13; Зборник, с. 441; Гончанин М., н. д., 308.
16. АВИИ, фонд НОР, к. 982, ф. 3, 23; к. 394, ф. 2, д. 22/22.
17. Зборник, с. 324.
18. АВИИ, фонд НОР, к. 989, ф. 4, док. 31.
19. АВИИ, фонд НОР, к. 987, 7. 6, док. 13; НАВ-Н-Т-313, р. 249, с. 59, 67; Зборник, с. 340, 342, 381—382 и 440.
20. Зборник, с. 342—343, 382—383 и 440.
21. Исто, с. 368—9 и 613.
22. АВИИ, фонд НОР, к. 982, ф. 3, д. 24; Зборник, с. 441.
23. Зборник, с. 441.
24. У оперативном дневнику 17. дивизије изнете су мањи губици: 51 мртав, 156 рањених и 16 контузованих бораца (Зборник, с. 441).
25. Исто, с. 410—411. Командант 14. корпуса НОВЈ чак није знао ни које су то бригаде 17. дивизије, а камоли њихове борбене могућности у односу на немачке јединице на том правцу.
26. Исто, с. 467—458.
27. Петовар Р. и Трикић С., стр. 571. 572.
28. Зборник, т. II, књ. 1. стр. 433—434.
29. Шире: Гончин М., н. д., с. 309—311.
30. Мандић Г., н. д., с. 271—272.
31. АВИИ, фонд НОР, к. 983, ф. 3, док. 26.
32. Исто, к. 989. ф. 4, док. 34.

33. Зборник, т. I, кн>. 15, с. 69; Мандић, н. д., с. 272.
34. Зборник, с. 56—57.
35. АВИИ, фонд НОР, к. 189, ф. 6, док. 22.
36. Исто, к. 394, ф. 2. док. 29/22 у којем је командант 17. дивизије додао „Долазим сутра. Секретара немојте слати. Глиго“.
37. Исто, к. 982, ф. 1, док. 57.
38. Зборник, т. I, књ. 15, стр. 69—70.
39. АВИИ, фонд НОР, к. 26, ф. 9, док 2/3. Штаб 52. дивизије ЦА обавестио Је Штаб 17. дивизије о тој својој намени.
40. Зборник, т. I, књ. 14, стр. 625, Истог дана Главни штаб НОВ и ПО Србије известио је Врховни штаб НОВ и ПО Југославије да нема изгледа да се са расположивим снагама овлада Чачком и Краљевоm све док Немци држе Јаке снаге на простору Чачак—Краљево—Космет—Македонија (АВИИ, а НОР, к. 26, ф. 9, док. 2/4).
41. Зборник, т. I, књ. 15, с. 58—59.
42. АВИИ, фонд НОР, к. 26, бр. рег. 24—35/1.
43. Исто, На, НАВ-Н-Т-314, р. 848, с. 1004; р. 850, с. 42, 92, 115 и 198.
44. АВИИ, фонд НОР, к. 9У3, ф. 3, док 9; Зборник т. I, књ. 15, стр. 71.
45. АВИИ, фонд НОР, к. 987, ф. 3, док. 29; к. 1068, ф. 2, док. 17.
46. Исто, к. 1067, ф. 1, док. 54. Такве задатке 23. дивизији је поставио и Штаб 14. корпуса НОВЈ — Зборник, т. I, књ. 14, с. 596—597.
47. АВИИ, фонд НОР-а, к. 182, ф. 1, док. 51.
48. Исто, к. 982, ф. 1., док. 60; Зборник, т. I, књ. 14, с. 582—583.
49. АВИИ, фонд НОР, к. 982, ф. 4, док. 6; Зборник, т. I, књ. 15, с. 72.
50. Зборник, т. I, књ. 15, с. 38—39.
51. Зборник, с. 72.
52. Исто с. 73.
53. Исто, с. 59; АВИИ, фонд НОР, к. 982, ф. 4, док. 6; Петовар Р. и Трикић С., н. д., с. 533—534.
54. АВИИ, На, НАВ-Н-Т-311, р. 184, с. 392—393; р. 199, с. 973.
55. Зборник, т. I, књ. 15, с. 520.
56. Исто, с. 502—503; АВИИ, фонд НОР, к. 982, ф. 7, док. 5/3.
57. Зборник, с. 79 и 81.
58. АВИИ, На, НАВ-Н-Т-314, р. 850, с. 388 и 412—414, Зборник, т. I, књ. 15, с. 420.
59. Зборник, с. 520—521; Петовар Р. и Трикић С., н. д., с. 573.
60. Зборник, с. 80—82.
61. Исто, с. 421 и 521.
62. Исто, с. 94—99, где су дати и други бројчани подаци о дивизији.
63. Шире: Гончин М., н. д., с. 314.
64. АВИИ, На, НАВ-Н-Т-314, р. 850, с. 476—477; Зборник, с. 421—521.
65. Зборник, с. 111—112.
66. Исто, с. 521.
67. Исто, с. 139—141, 147 и 425 и 522.
68. Исто, с. 156 и 522.
69. АВИИ, фонд НОР, к. 182, ф. 2, док. 10.
70. Исто, На, НАВ-Н-Т-314, р. 850, с. 624—625 и 785.
71. Зборник, т. I, књ. 15, с. 188—189 и 522.
72. Исто, с. 183, 186—187.
73. Исто, 210. 213, 229—231, 258 и 523.
74. Исто, с. 239, 258, 433 и 524.
75. Исто, с. 246—247, 251—213, 258 и 525.
76. Исто, с. 258, 260, 435, 505 и 525.
77. АВИИ, фонд НОР, к. 991, ф. ф. док 1; Зборник, с. 262—265, 471 и 526—527.
78. Зборник, с. 255—257, 281—283 и 505.
79. Исто, с. 286 и 526—527.
80. Шире о дејству батаљона: Петовар Р. и Трикић С., н. д., с. 581—582.
81. Зборник, т. I, књ. 12, с. 559.
82. Извод из операцијског дневника 6. пролетерске бригаде: „Мобилизацију је вршио наш мобилни одсек, преко органа народне власти" — АВИИ, фонд НОР, к. 982, ф. 4. док. 6.

83. Мандић Г., н. д., стр. 264—265. Наредбу за формирање арт. дивизиона и инж. батаљона Штаб 17. дивизије је издао 3. новембра (к. 987, ф. 3, док. 28) чије је формирање завршено до 15. новембра (Зборник, т. I, књ. 15, стр. 72—73) а уведени су у борбу крајем новембра.

84. Да би се изравнало наоружање у пушкомитраљезима, штабу дивизије је 16. новембра наредио да 6. пролетерска бригада упуту 2. крајишкој бригади 22, а 15. мајевичкој 10 совјетских пушкомитраљеза (без совјетске муниције, КОЈУ су све бригаде имале довољно) — к. 982, ф. 11, док. 1.

85. АВИИ, фонд НОР, к. 982, ф. 1, док. 57. Штаб 17. дивизије 13. новембра упуту штабовима потчињених бригада примљено наређење 1. пролетерског корпуса НОВЈ од 11. новембра, у коме је стајало да је дивизија само привремено, у оперативном погледу, стављена под команду Главног штаба НОВ и ПО Србије и да је и даље у органском саставу корпуса, да ниједног друга из дивизије не смеју никоме дати без знања и одобрења Штаба корпуса, односно без наређења Врховног штаба НОВ и ПОЈ — к. 982, ф. 2, док. 1.

86. Тачније и остале податке видети у Зборнику, т. I, књ. 15, с. 94—99.

87. Зборник, т. IX, књ. 7, с. 510—525.

88. Исто, с. 510—515.

89. Исто, с. 516—517.

90. Исто, с. 518—519.

91. Исто, с. 520—521.

92. Исто, с. 522.

93. Исто, с. 523.

94. Исто.

95. Исто, с. 524—525.

96. Зборник, т. IX, књ. 7, с. 442—447.

97. Исто, с. 447.

98. АВИИ, фонд НОР, к. 989, ф. 9, док. 19.

99. Исто, с. 1.

100. Исто, с. 2—3.

101. Архив Централног комитета СКЈ, бр. рег. 1944/357; АВИИ, а НОР, к. 394, ф. 2, док. 29/23 где стоји да су преостала два члана послата у Београд на нове дужности.

102. АВИИ, фонд НОР, к. 394, ф. 2., док. 29/21.

103. Исто, к. 987, ф. 7, док. 23.

104. Исто, к. 394, ф. 2, док. 29/22. Проглас Централног комитета КПЈ народима Југославије поводом прославе 27-годишњице октобарске револуције видети у Архиву ЦК СКЈ рег. бр. 1944/1795.

105. Зборник, т. I, књ. 15, с. 71. Шире за 2. бригаду: Гончин М., н. д., с. 313.

106. АВИИ, фонд НОР, к. 982, ф. 9, док. 4, 5, 6 и 7; к. 987, ф. 7, док. 32

— Оригаде су послале борбене честитке Штабу дивизије.

107. У времену од 15. до 30. новембра из 2. бригаде је дезертирало око 56 бораца — Зборник, т. I, књ. 15, с. 259 где се истичу разлози дезертерства. Када је 16. новембра 2. батаљон 6. бригаде дошао у с. Рамаћу, избегао је Један део народа са око 50 дезертера из разних јединица на пл. Рудник („Ово је било вјероватно иницијативом неког злогласног попа из села Добраче") — АВИИ, фонд НОР, к. 982, ф. 4, док. 6.

108. Исто: Гончин М., н. д., с. 314.

109. АВИИ. Фонд, к. 982, ф. 10, док. 8; Гончин М., н. д., с. 315.

110. АВИИ, фонда НОР, к. 982, ф. 10, док. 8.

111. Исто, к. Ш50, ф. 1, док. 2; 15. мајевичка бригада, с. 377—378.

МИЛАДИН ИВАНОВИЋ, генерал-потпуковник у пензији,
ратни командант 23. српске ударне дивизије

**ДВАДЕСЕТ ТРЕЋА НОУ ДИВИЗИЈА У БОРБАМА НА ПРОСТОРУ
ЧАЧАК — ПОЖЕГА, НОВЕМБРА 1944. ГОДИНЕ**

Према наредби Главног штаба НОВ и ПО Србије од 22. октобра 1944. године, 23. народноослободилачка ударна дивизија (у даљем — 23. дивизија или 23. НОУ дивизија) је 24. октобра 1944. године, са просторије: с. Мокри Луг — с. Кумодраж — с. Бели Поток, извршила покрет према Краљеву, основним правцем: Младеновац — Топола — Крагујевац (7. бригада се 25. октобра укрцала на жељезницу у Младеновцу и превезла до Крагујевца) и након пет дана марша 28. октобра послје подне стигла и размјестила се на ширу просторију Крагујевца, где је Штаб дивизије од Врховног штаба НОВ и ПОЈ добио ново наређење за покрет дивизије:

„Врховни штаб
Народноослободилачке војске
и партизанских одреда Југославије.

ШТАБУ XXIII ДИВИЗИЈЕ

Ваша дивизија има задатак да у садејству са трупима Црвене армије учествује у операцијама у долини Западне Мораве и Ибра. Одмах се крените са вашим снагама, рачунајући и бригаду потпуковника Месића, која је стављена под вашу контролу — нападните непријатељски гарнизон у Чачку. Ступите у везу са нашим и трупима Црвене армије, које оперишу на том сектору и усагласите ваша дејства са њима.

Смрт фашизму — слобода народу!
ВРХОВНИ КОМАНДАНТ НОВ И ПОЈ
(М. П.) МАРШАЛЈУГОСЛАВИЈЕ
ТИТО.

28. X. 1944.

П. С. О овом наређењу је извештен Главни Штаб Србије".

У току 29. и 30. октобра 1944. године 23. НОУ дивизија стигла је на ширу просторију Горњи Милановац, да би 30. и 31. октобра запосјела положаје према непријатељевом гарнизону у Чачку:

7. бригада са просторије с. Милићевци — с. Ракова према с. Љубић, односно према Чачку; 9. бригада са просторије јужни крај с. Трбушани — Чачак, с. Пријевор — и Видовски тунел; 1. југословенска бригада¹ преко с. Миоковци према јужном крају с. Трбушани — Чачак; 14. бригада у дивизијској резерви у с. Брђани. Штаб дивизије са Пратећом четом у с. Милићевци, засеок Николићи, да би се након неколико дана премјестио у засеок Радуловићи исто село.² Дивизијска интендатура и Технички батаљон у с. Брђани. Дивизијска болница и остали приштабски дјелови у Горњи Милановац.

У овом времену бројно стање 23. дивизије било је: 7. бригада 1.440 бораца, 9. бригада 1.287, 14. бригада 1.344 и 1. југословенска бригада око 1.500 бораца. Укупно у дивизији са приштабским дјеловима дивизије 5.920 бораца. Седма, 9. и 14. бригада имале су у свом саставу по четири батаљона, минобацачку чету, бригадну интендатуру и болницу, док је 1. југословенска бригада у свом саставу имала два пјешадијска батаљона, један мјешовити моторизовани артиљеријски дивизион од двије батерије топова „ЗИС“ — 75 мм, једну батерију минобацача 120 мм, бригадну болницу, интендатуру и остале приштабске дјелове.

На одсјеку Чачак, од с. Прељина до Видовског тунела, до 4. новембра 1944. године, налазила се Борбена група „Зонга“ (Soplaš) јачине око 10.000 војника, када ју је на положајима око Чачка смијенила 104.* ловачка дивизија тренутног састава: 724. пјешадијски и 654. артиљеријски пук, противтенковски дивизион, батаљон пољске жандармерије, 1001. тврђавски батаљон морнара и чета тенкова, са истуреним снагама на Љубићком брду, с. Трбушани, с. Пријевор, Видовском тунелу.

По стицању на ширу просторију Горњи Милановац и посиједању положаја, распоред јединица 23. НОУ дивизије био је: 7. српска бригада у рејону с. Ракова, 1. југословенска у рејону с. јужни крај с. Миоковци, 9. српска бригада на простору Видовски тунел — с. Пријевор, а 14. бригада у дивизијској резерви у рејону с. Брђани.

Према наређењу Штаба 23. дивизије њене бригаде су требале почети са дејствима према непријатељевим снагама на положајима сјеверно од Чачка, на својим правцима ујутро 31. октобра 1944. године. Цјенећи важност Видовског тунела, по наређењу Штаба 23. дивизије, Штаб 9. бригаде, по стицању на простор с. Пријевор — Видовски тунел, оријентисао је свој 1. батаљон према тунелу, са задатком да ликвидира њемачку посаду код тунела, те да њемачким снагама спријечи коришћење железничке пруге Чачак — Овчарско-кабларска клисура, док је остале снаге своје бригаде усмјерио правцем: с. Пријевор — с. Трбушани — Чачак. У току ноћи 31. октобра, 1. батаљон 9. бригаде је неколико пута безуспјешно вршио жестоке нападе на њемачку посаду код тунела. У једном таквом јуришу погинуо је, 1. новембра, поред неколико бораца и замјеник команданта 9. бригаде Петроније Јовановић—Перо.

Прва југословенска бригада 31. октобра до 24,00 часа, са наслоном на лијево крило 266. пука 93. дивизије Црвене армије, по договору са командантом 266. пука о заједничким дејствима, у свом наступању ушла је у сјеверци крај с. Пријевор и на косе изнад с.

Трбушани. У том времену услиједило је наређење Штаба 23. дивизије за општи напад свих бригада према Љубићу и Чачку у циљу проширења дејства 1. југословенске бригаде. Наредног дана, управо 1. новембра у 1.00 час, 1. југословенска бригада ојачана са 3. батаљоном 9. српске бригаде, те уз садејство са осталим снагама 23. дивизије, проширила је своја дејства у с. Трубушани и избила у ио точни део села у рејон Моравац тт. 244 и тако пресјекла и порушила жељезничку пругу у рејону с. Трбушани. Међутим, како је изостало дејство 266. пука 93. дивизије према с. Љубић — Чачак, Њемци су снажним противнападом и јачим снагама уз подршку тенкова, артиљерије и минобацача, око 15,30 часова присилили батаљоне 1. југословенске бригаде и 3. батаљон 9. бригаде на повлачење до села Миоковци. Деснокрилном 1. батаљону 1. југословенске бригаде у тренутку повлачења пријетила је опасност да буде одсјечен. Међутим, дејства дјелова 9. бригаде правцем с. Пријевор — с. Трбушани, омогућила су му да се из могуће блокаде и тешких последица извуче. По стицању у с. Миоковци 1. југословенска бригада пријешла је у одбрану на гребену дуж пута у селу. Њемци су у овом времену 266. пук 93. дивизије потисли до с. Вранића.

По наређењу Штаба 23. дивизије 14. бригада је у току 31. октобра извршила покрет према с. Горња Горевица са задатком да разбије и уништи четничку бригаду у том селу. Послије краћег напада четничка бригада је из села панично побјегла оставајући 70 својих људи у заробљеништво 14. бригаде. Затим је 14. бригада, као дивизијска резерва, по батаљонима посјела положаје сјеверно од 1. југословенске бригаде на Великом врху к. 561, на коти 322 код сеоске школе у с. Горња Горевица, на Добретића брду, к. 399, док су се чета пратећих оруђа, бригадна болница и интендатура са другим батаљоном смјестили у с. Баре.

Штаб 14. бригаде је, по наређењу Штаба 23. дивизије око 22,00 часа 1. новембра, увео у борбу 3. и 4. батаљон, који су низ ријеку Чемерницу потисли њемачке снаге са комуникације с. Миоковци — Чачак, посјели к. 280 у с. Вранићи и зауставили даљи продор њемачких снага према с. Горња Горевица.

Седма српска бригада је нешто касније од осталих бригада 23. дивизије стигла на простор јужно од Горњег Милановца, па је тек у 16,00 часова, 31. октобра, успјела да појседне рејон с. Ракова и дијелом снага заузела борбени положај на лијевој обали ријеке Чемернице. Везу са 266. и 51. пуком 93. дивизије у с. Вранићи, у с. Прељина, успјела је да успостави тек око 22,00 часа. Послије слабе и краткотрајне артиљеријске припреме артиљерије 266. пука, непосредно послје 24,00 часа 31. октобра, 1. и 3. батаљон 7. бригаде кренули су у напад преко ријеке Чемернице. У жестокој борби, која је трајала скоро до зоре 1. новембра, поједини дјелови батаљона успјевали су да повремено освоје неке рејоне на Љубићком брду, али су их њемачке снаге, потпомогнуте снажном ватром аутоматског оружја, артиљерије и минобацача, принудиле на повлачење према с. Ракова. Све до 29. новембра таквим темпом, батаљони 7. бригаде водили су свакодневно жестоке борбе и покушали да потисну њема-

чке снаге са Љубићког брда, али без успјеха, јер су Њемци жилаво бранили своје положаје.

У овом времену на просторији Чачак — Горњи Милановац дејствовао је Чачански народноослободилачки одред „Др Драгиша Мишовић“ и био под командом Штаба 23. дивизије. Задатак одреда био је да ликвидира разбијене остатке четника на тој просторији и да са терена мобилише људе за Народноослободилачку војску. Његов Љубићки батаљон,³ који је био придат 7. српској бригади 23. дивизије, већ је 2. новембра, по наређењу Штаба 23. дивизије де-ташован у с. Горња Горевица и стављен под команду Штаба 14. бригаде.

Рано ујутро 2. новембра њемачка 104. ловачка дивизија на правцу Чачак — с. Миоковци и с. Пријевор — Видовски тунел са јаким снагама, уз подршку тенкова и артиљеријске и минобацачке ватре, извршила снажан напад на батаљоне 1. југословенске и дјелове 9. и 14. бригаде.⁴ Све до 15,00 часова јединице 23. дивизије давале су снажан отпор њемачким снагама и њиховим жестоком нападом, чак су повремено нађеравале њемачке снаге на повлачење. Међутим, у моменту најжешће и одсудне борбе лијевокрилни батаљон 1. југословенске бригаде попустио је и панично се повукао, што се негативно одразило на остале јединице 1. југословенске и на дјелове 9. и 14. бригаде. То су искористиле њемачке снаге, те су митраљеском, артиљеријском и минобацачком ватром жестоко тукле по батаљонима 1. југословенске бригаде, који су се у нeredу повлачили, и на-нијеле им огромне губитке у живој сили и ратном материјалу.⁵ Послије овог пораза 1. југословенске бригаде, Штаб 23. дивизије извукао ју је из борбе у с. Милићевци, засеоци Обрадовићи, Радуловићи и Николићи, да би је послије сређивања и краћег одмора поставио на мање активни правац Прелјина — Коњевићи, са задатком чувања правца Чачак — Горњи Милановац, где је остала до 9. новембра када ју је, на предлог Штаба 23. дивизије, Врховни штаб НОВ и ПОЈ повукао дубље у позадину.

На правцу Видовски тунел — с. Пријевор 9. бригада водила је тешке борбе са јаким њемачким снагама потпомогнутим тенковима и жестоком артиљеријском и минобацачком ватром, те је послије борбе 2. новембра била принуђена да се по батаљонима повуче сјеверније и пријеђе у одбрану на косе: Кита к. 625 — Стражаре к. 579 — сјеверно од брда Рујак тт 536 — Спужјак к. 477, са Штабом бригаде и бригадним позадинским дјеловима у с. Прањани, а оперативни дио Штаба у рејон косе Стражаре. Њемачке снаге посјеле су: сјеверне косе Каблара — Островица к. 617 — Алучко брдо к. 548 — Јововац к. 535 — Рујак тт 536 — Граорина к. 402. Циљ ове акције њемачких снага, од 2. новембра, против 1. југословенске бригаде и дјелова 9. и 14. бригаде на правцима Чачак — с. Миоковци и с. Пријевор — Видовски тунел, био је одбацивање снага НОВЈ сјеверно од жељезничке пруге Чачак — Овчарско-кабларска клисура, те обезбеђење те комуникације за превоз живе силе и ратног материјала Чачак — Пожега и даље.

Неуспјеси у борбама од 31. октобра до 2. новембра на простору сјеверно од Чачка показали су да су снаге 23. дивизије и 93. дивизије

зије Црвене армије недовољне да ликвидирају њемачке снаге у Чачку и околини и спријече повлачење њемачких снага Група армија „Е“ правцем: Чачак — Овчарско-кабларска клисура и даље. Посебно је очита слабост у недостатку тенковске и артиљеријске подршке јединицама 23. дивизије. Свакако мањкавост је била и у необједињености команде над снагама НОВЈ и јединицама Црвене армије за одређена дејства, као управо и недостатак неопходног садејства између јединица НОВЈ и јединица Црвене армије.

Командант Главног штаба НОВ и ПО Србије генерал Коча Поповић налазио се 6. новембра у обиласку 23. дивизије, упознао се са ситуацијом на простору Чачка и сложио са оцјеном Штаба 23. дивизије да је за успјешна дејства против њемачких снага на простору Чачка потребно ангажовати јаче снаге НОВЈ или Црвене армије. У вези са тим, у договору са командантом 68. корпуса Црвене армије, одложена је акција према њемачким снагама у Чачку и околини, која је била предвиђена за 7. новембар. О томе је Главни штаб Србије обавијестио Врховни штаб НОВ и ПОЈ:

„С обзиром на однос снага на сектору Чачка, наређено је штабу 14. корпуса да 23. дивизија на овом сектору не ангажује јаче своје јединице и не врши нападе на Чачак док се за извршење овог задатка не групишу јаче наше или снаге Црвене армије“.

Након овога наређења Главног штаба НОВ и ПО Србије респоред, јединица 23. дивизије и јединица 93. дивизије од 2. новембра био је по следећем:

— 9. српска бригада на положајима: Кита тт 625 — Стражаре к. 579 — сјеверне косе брда Рујак тт 563 — Спужак к. 477.

— По наређењу Штаба 23. дивизије 14. бригада је у току ноћи 6. на 7. новембар смијенила са положаја 266. пук 93. дивизије у с. Вранићи и по батаљонима посјела положаје: 3. батаљон југозападни дио с. Горња Горевница од к. 406 до к. 322, 2. батаљон ре*јон цркве и школе у селу и пут до к. 221, 1. батаљон југоисточни дио с. Горња Горевница, а 4. батаљон с. Вранићи од к. 280 до к. 282, управо до сеоског пута источно од с. Вранићи.

— 7. бригада се и даље налазила у с. Ракова, управо сјеверно од ријеке Чемернице.

— 51. пјешадијски пук 93. дивизије Црвене армије источно од рејона Шебеци на Љубићком брду до с. Прељина.

Њемачке снаге запосијedale су положаје: сјеверне косе планине Каблар тт. 885 — Остروвица к. 617 — Алучко брдо к. 548 — Јововац к. 535 — Рујак тт 636 — Граорина к. 402, Видовски тунел — сјеверни дио с. Пријевор — сјеверни дио с. Трбушани — Љубићко брдо. На наведеним положајима јединица 23. дивизије и положајима њемачких снага свакодневно су вођене жестоке борбе у којима су наизмјенично вршени напади у циљу заузимања повољних положаја за одбрану. Нарочито су жестоке борбе вођене на положајима 9. бригаде, посебно на тт 636 Рујак, која се по свом положају у односу на околне висове појављује као кључ одбране Видовског тунела, те су батаљони 9. бригаде често покушавали да тај положај

заузму од њемачких снага и спусте се према Видовском тунелу, односно према железничкој прузи Чачак — Овчарско-кабларска клисура.

У овим борбама од 2. до 10. новембра само 14. бригада имала је 21 погинулог и 30 рањених бораца, док су њемачки губици, по оцјени Штаба 14. бригаде били преко 100 избачених из строја.

Ових дана, управо у првој половини новембра вријеме је било врло неповољно — непрекидно је сипала киша и суснежица, сеоски путеви су били толико разблаћени да се тешко кретало. Студен је прожимала до костију, а већина бораца са слабом одјећом и обућом због чега су често оболијевали, а тиме се и осипале јединице. Отуда су на положајима, особито у току ноћи у рововима била само пушкомитраљеска одјељења. Ипак су извиђачка одјељења развијала живу активност, посебно према Видовском тунелу и Каблару, и залазила дубоко у позадину њемачких снага.

По одлуци Главног штаба НОВ и ПО Србије, од 10. новембра, од 17. и 23. дивизије формирана је привремена оперативна група на челу са Штабом 17. дивизије, за вођење операција на простор\сјеверно од Чачка. Због тога је командант 17. дивизије пуковник Глиго Мандић ових дана био у посјети Штабу 23. дивизије ради усклађивања заједничких дејстава на ширем простору сјеверно од Чачка и источно од с. Прељина.

Ојачана Борбена група „Шрајбер“ (бсћгелбер), 34. корпуса „Милер“ пробила се 4. новембра из Чачка кроз Овчарско-кабларску клисуру у Пожегу, а потом у Ужице. У међувремену претходница Борбене групе „Шојерлен“ (Зшоиерлен) преко Прибоја стигла је на простор Вишеграда одакле се спојила са групом у рејону Ужице. Спајањем ових група створена је повол>на ситуација за пробијање главних њемачких снага Групе армија „Е“ са просторије Краљево — Чачак преко Вишеграда у источну Босну. Уједно је постојала могућност за усмјеравање тих њемачких снага са простора Пожега — Ужице, преко Косјерића према Ваљеву и Зворнику у циљу проширења зоне извлачења Групе армија „Е“, које би у датом моменту могле да угрозе десно крило 23. дивизије на положајима сјеверно од Чачка. Због тога је Главни штаб НОВ и ПО Србије 9. новембра наредио Штабу 14. корпуса да са просторије Параћин — Куприја — Јагодина (данас Светозарево) хитно упути своју 45. дивизију на сектор Ваљево, а у исто вријеме издао је наређење Штабу 23. дивизије да одмах упути једну бригаду у рејон Косјерића, ради обезбеђења правца Пожега — Косјерић — Ваљево до стицања 45. дивизије на просторију Косјерић — Ваљево.

У вези тог наређења Главног штаба НОВ и ПО Србије, Штаб 23. дивизије је 10. новембра наредио Штабу 14. бригаде да последије смењивања од 266. пука 93. дивизије, из с. Горња Горовница усиљеним маршем изврши покрет до Косјерића и да од евентуалног продора њемачких снага обезбједи правац Косјерић — Пожега и правац Косјерић — Ужице. Иако су сеоски путеви били расквашени и блатњави, те кретање веома отежано, 14. бригада је успјела да, са преноћиштем у с. Жежевица петнаестак километара сјеверно од Пожеге, стигне на простор Косјерића 12. новембра око 13,00 часова и 13. новембра посједне положаје јужно од Косјерића: Шарампов тт

809 — Металка к. 817 — Макићево брдо к. 501 — Гујин кам к. 685 — Бобија тт 775, те затвори правац Ужице — Косјерић, односно Пожега — Косјерић, на којима је све до 18. новембра свакодневно водила борбе са њемачким групама, које су покушавале да се пробију према Косјерићу и Ваљеву.

У Косјерићу се у том времену, са једним својим батаљоном, налазио Штаб Ужичког партизанског одреда, који је од 12. новембра био под командом Штаба 23. дивизије, те га је Штаб дивизије ставио под команду Штаба 14. бригаде по њеном доласку на простор Косјерића. Одред је у свом саставу имао седам батаљона јачине око 1.500 бораца од којих три батаљона добро наоружана. Био је дислоциран по батаљонима на широј просторији сјеверно и јужно од комуникација Пожега — Ужице — Вишеград, у селима: Мијатово, Варда, Честобродница, Мачкат — Љубање, шири рејон Ивањице, шири рејон Ариља и један батаљон на планини Тари.

Одлука Националног комитета ослобођења Југославије о мобилизацији младића, који су по годинама старости стасали за служење војног рока, ступила је на снагу 1. новембра 1944. године. У вези те одлуке организован је у Крагујевцу мобилни центар за концентрацију мобилисаних младића са одређене територије, за попуно одређених јединица НОВЈ. Из тог мобилног центра, према обавештењу Штаба 14. Корпуса НОВЈ од 8. новембра, за 24. дивизију требало је да до 10. новембра стигне око 4.000 мобилисаних младића, углавном са територије срезова Смедеревска Паланка и Велика Плана, те је Штаб 23. дивизије наредио бригадама да у позадини својих положаја организују прихват и смјештај, свака бригада за преко 1.000 нових бораца. Истовремено је Штаб 23. дивизије од Штаба 14. корпуса затражио попуно са оружјем за наведени број нових бораца. С обзиром да је прције увођења у борбу тим младићима било неопходно дати основна знања из војне обуке, управо из наоружања, којим ће бити наоружани за борбу, као и коришћења терена и уређивања положаја у току борбе, при штабовима бригада су организовани центри за краткотрајну обуку, који су називани „допунски батаљони“. Из фопмацијских батаљона повучени су подофицири и официри бивше југословенске војске као стручњаци, који су тих дана стигли у бригаде 23. дивизије, за наставнике у центрима обуке, а за команданте тих центара, односно „допунских батаљона“, одређени су замјеници команданата формацијских батаљона. Обука је вршена на оружју совјетског поријекла, које је већ стизало у 23. дивизију. Из бригадних центара за обуку младићи су упућивани на распоред у батаљоне, углавном по времену стицања из мобилног центра у Крагујевцу и према степену њихове обучености у бригадним центрима за обуку. Према томе, попуна батаљона вршена је углавном у другој половини новембра. Батаљони 7. и 9. бригаде попуњени су на положајима сјеверно од Чачка, а батаљони 14. бригаде у вријеме боравка на просторији Косјерића. Бројно стање 7. и 9. бригаде послје попуне батаљона нарасло је на око 4.000 бораца, док је бројно стање 14. бригаде износило 3.864 борца од којих 49 другарица. Укупно у 23. дивизији са приштабским дјеловима Штаба дивизије било је око 14.000 бораца.

Након попуне бригада са новим борцима из мобилног центра у Крагујевцу формације бригада биле су по следећем:

— Штаб бригаде са оперативним, обавјештајним и правним одсјеком и четом за везу од два вода-телефонски и радио вод.

— Четири батаљона.

— Чета пратећих оруђа од два вода — митраљески и вод противтенковских пушака.

— Противколска батерија од четири оруђа.

— Интендатура од два одсјека — одсјек за исхрану и одсјек за техничко снабдијевање.

— Бојна, односно трупна комора.

— Бригадна болница.

Бројно стање батаљона након попуне било је око 800 бораца сврстаних у по три чете, свака по три вода и Чета пратећих оруђа од два вода — вод минобацача 81 мм и вод извиђача, затим интендатура од два вода — вод за снабдијевање и транспортни вод и батаљонско превијалиште.

У овом времену наоружање 23. дивизије било је углавном трофејно и нешто мало енглеског поријекла. Од 4. до 21. новембра из магацина јединица Црвене армије у Горњем Милановцу 23. дивизија је добила толико новог оружја да је свака бригада добила по 24 митраљеза типа „Максим“, 72 пушкомитраљеза, 330 аутомата, 712 пушака, 130 снајперки, 8 минобацача 82 мм са 620 мина и веће количине пушчане муниције. Нема података колико је 23. дивизија добила оружја за Технички батаљон, Пратећу чету и остале приштабске јединице, као што нема података колико је дивизија укупно добила оружја и пушчане муниције совјетског поријекла. Исто тако нема података колико је свакој бригади по формацији припадало оружја, као што нема података са колико су оружја послје попуне са совјетским оружјем бригаде уопште располагале.

Приликом попуне батаљона совјетским оружјем и муницијом совјетског поријекла, према наређењу Штаба 23. дивизије бригаде су задржале извјесне количине оружја као: аутомата, снајперки и другог и веће количине пушчане муниције при штабу бригаде, као резерву, због чега су од 18. до 21. новембра формиране бригадне бојнице, односно трупне коморе, које ће бринути о тим резервама, те одакле ће се по потреби вршити попуна батаљона. Транспорт оружја и муниције до батаљона, као и прехранбених намирница из интендатура обављао се колским запрегама и товарним коњима, јер у овом времену дивизија није располагала са моторним возилима, којима би се вршио дотур оружја и муниције, као и животних намирница за исхрану бораца.

Веза бригада са Штабом дивизије до 8. новембра обављала се куририма-пјешацима или коњаницима, а тек од 8. до 10. новембра успостављена је телефонска веза. Телефони и пољски кабл добили су из магацина Црвене армије у Горњем Милановцу. Веза између бригаде и батаљона, односно чета и даље се обављала куририма. Међутим, веза између Штаба 23. дивизије и Штаба 14. корпуса, односно Главног штаба НОВ и ПО Србије обављала се радио-везом.

Ни послје обустанове напада на њемачки гарнизон у Чачку који је најавио Главни штаб НОВ и ПО Србије, јединице 23. дивизије нијесу имале предаха. На наведеним положајима и код 7. и 9. бригаде, свакодневно, па често и ноћу непрекидно су вођене оштре борбе. Њемачке снаге стално су појачавале одбрамбени правац Чачка — Видовски тунел — Овчарско-кабларска клисура, а јединице 9. српске бригаде непрекидно настојале да од њих преотму посједнуте положаје и пробију се према жељезничкој прузи Чачак — Видовски тунел у циљу спречавања коришћења те комуникације њемачким снагама, за превозење живе силе и ратног материјала. Јединице 9. српске бригаде нарочито често су нападале њемачке снаге на положају брдо Рујак тт 636, као доминантни положај над околним одбрамбеним рејонима њемачких снага према Видовском тунелу, управо као кључ њемачке одбране жељезничке пруге Видовски тунел — Овчарско-кабларска клисура, кога је у отежаним моментима подржавала и њемачка одбрана са бочних положаја Јеловац к. 535 и Граорина к. 402 и спречавале јединице 9. српске бригаде да блокирају одбрану њемачких снага на брду Рујак.

Седма српска бригада је, на свом одсјеку, такође водила жестоке борбе и покушавала да се домогне Љубићког брда, како би са тог положаја могла да угрожава комуникације сјеверно од Чачка, као и њемачке снаге у Чачку. Поједине чете успијевале су да пријећу ријеку Чемерницу и домогну се првих коса изнад ријеке, али су са Љубићког брда увијек биле дочекане жестоком митраљеском и минобацачком ватром њемачких снага и наносили им осјетне губитке, те су биле принуђене да се врате натраг на полазне положаје на лијевој страни ријеке Чемернице.

Основни узроци што јединице 7. и 9. бригаде нијесу успијевале у нападима на положаје њемачких снага испред себе јесте:

— Жилава упорност и јачина наоружања њемачких снага за чување постојећих положаја у циљу одбране жељезничке пруге Чачак — Видовски тунел — Овчарско-кабларска клисура, те Љубићког брда као доминантног положаја изнад Чачка, које су њемачке снаге морале одржати до повлачења задњих снага Групе армија „Е“ са сектора Краљево — Чачак. Због тога су се њемачке снаге добро утврђивале на постојећим положајима на којих их јединице 7. и 9. бригаде са класичним пјешадијским наоружањем нијесу могле најури.

— Друго, недостатак тенковских снага и артиљеријске подршке јединицама 7. и 9. бригаде, којима би се могла неутралисати активност артиљерије њемачких снага и паралисати њихову одбрану у рововима на положајима које су посиједили.

С обзиром да њемачке снаге нијесу показивале намјеру да са сјеверне стране заобилазним правцем: Пожега — село Добриња — с. Гојна Гора — с. Прањани угрозе јединице 9. српске бригаде на постојећим положајима: Кита — Стражаре — Спужјак, Штаб 9. бригаде је са простора с. Горња Добриња 17. новембра повукао Таковски батаљон Чачанског партизанског одреда „Др Драгиша Мишовић“, који се тих дана налазио под његовом командом и задржао га у

с. Јанчићи, на десном крилу својих батаљона, на положајима: Велико поље тт. 829 — к. 777 — Камена глава к. 799.

У вези договора Штаба 14. корпуса НОВЈ и Штаба 68. корпуса Црвене армије половином новембра 1944. године да се у долини Западне Мораве на комуникацијама Чачак — Пожега, пресијече извлачење њемачких снага Групе армија „Е” према Ужицу, 14. српска бригада 23. дивизије морала је са просторије Косјерића да се пребаци на одсјек Лорет тт. 841 — с. Тучково. Њене положаје јужно од Косјерића привремено је посјео батаљон Ужичког партизанског одреда из Косјерића, али су јединице 45. дивизије убрзо стигле на шири рејон Косјерића и већ 19. новембра посјеле одговарајуће положаје јужно од Косјерића на правцу Косјерић — Пожега, Косјерић — Ужице и према Љубовији и Рогачици ради обезбеђења ггр: ца према Ваљеву. Њена 20. бригада смјестила се у с. Честобродица ради затварања правца Пожега — с. Доња Добриња и с. Жежевица у циљу спречавања продора њемачких снага тим правцем и евентуалног напада у позадини јединица 93. дивизије Црвене армије и 14. српске бригаде 23. дивизије, на просторији с. Честобродица — С. Горња Добриња — с. Табановићи.

Ради обезбеђења извлачења њемачких снага Групе армија „Е” долином Западне Мораве комуникацијом Чачак — Пожега — Ужице, дјелови 104. ловачке дивизије благовремено су посјели брдо Лорет тт. 841 и друге погодне положаје према Видовском тунелу на око три километра сјеверно од комуникације у долини Западне Мораве.

Четрнаеста српска бригада је 18. новембра око 12,00 часова стигла у с. Средња Добриња, где јој је придат Љубићки батаљон Чачанског партизанског одреда „Др Драгиша Мишовић”, који се у том времену налазио на коси Ораовица к. 850 сјеверно од комуникације Овчарско-кабларска клисура — Пожега, управо сјеверно од с. Тучково. Нешто прије 14. српске бригаде на сектор Пожеге стигла је и 93. дивизија Црвене армије и размјестила се у селима Честобродица, Табановићи, Лорет.

У току ноћи 18. и 19. новембра 14. бригада је по батаљонима посјела положгуге: 1. батаљон к. 763 у источном крају с. Табановићи, 4. батаљон к. 666 Греда, у сјеверном крају с. Папратиште, 2. батаљон у западном крају с. Табановићи, док се Штаб бригаде са 3. батаљоном смјестио у с. Средња Добриња, а бригадна болница и интендатура у с. Горња Добриња. Задатак 14. бригаде био је да обезбиједи лијеви бок јединицама 93. дивизије за вријеме напада на њемачке снаге у Пожеги.

Исте ноћи, 18. на 19. новембар, 1. батаљон 14. бригаде је по посиједању к. 763 успоставио везу са јединицама 93. дивизије у с. Лорет и продужио наступање према к. 766 источни дио брда Лорет и са тог положаја протјерао њемачке снаге према комуникацији у долини Западне Мораве. Њемци су 20. новембра уз подршку артиљерије на јуриш повратили к. 766 али ју је 1. батаљон око 12,00 часова противнападом поново заузео. У току ових напада 1. батаљон је од Њемаца заплијенио два топа „ЗИС” 75 мм совјетског поријекла, које су њемачке снаге од јединица 93. дивизије заплијениле приликом једног напада на њих, источно од с. Лорет. Истовре-

мено, 4. батаљон 14. бригаде по заузимању к. 666 Греда продужио је наступање према комуникацији у долини Западне Мораве. У том наступању извршио је јуриш на њемачке снаге на брду Гвоздац к. 742, одбацио их до с. Тучково у долини Западне Мораве и стигао у рејон с. Јелен До. Међутим, с обзиром на важност за њемачке снаге положаја брда Лорет тт. 841, брда Гвоздац к. 742 и других непосредно изнад комуникације у долини Западне Мораве, управо због обезбеђења извлачења њихових снага тим комуникацијама на правцу Пожега — Ужице, њемачке снаге нијесу смјеле дозволити да се ти положаји налазе у посједу јединица НОВЈ, те су у 1,00 час 21. новембра са јаким снагама, уз жестоко дејство артиљеријске и минобацачке ватре, напали батаљоне 14. бригаде на положајима: к. 766 источни дио брда Лорет и брдо Гвоздац к. 742. Развила се жестока борба у којој су ти положаји неколико пута прелазили у посјед батаљона 14. бригаде и њемачких снага.

Ујутро 21. новембра после је жестоке артиљеријске и минобацачке ватре из рејона с. Тучково у долини Западне Мораве, Њемци су јаким пјешадијским снагама повратили брдо Гвоздац к. 742 и продрли у с. Папратиште, те долином Папратишке ријеке продужили наступање према с. Доња Добриња и тако угрозили јединице 23. дивизије и 93. дивизије на простору с. Табановићи и брдо Лорет. Међутим, 4. батаљон 14. бригаде у садејству са Љубићким батаљоном Чачанског НОП одреда „Др Драгиша Мишовић“ са косе Ораовица к. 850, успјели су да зауставе продор њемачких снага на сјевер према с. Доња Добриња.

Борци 1. батаљона 14. бригаде због даноноћних непрекидних узастопних борби са њемачким снагама били су веома исцрпљени, а нарочито у току 21. новембра када их је на положају непрекидно тукла киша, те је на захтјев Штаба 23. дивизије, Штаб 93. дивизије са јединицама свог лијевог крила смијенио 1. батаљон 14. бригаде са положаја к. 766 (источни дио брда Лорет), када га је Штаб 14. бригаде повукао на одмор и сређивање у с. Табаковићи.

Рано ујутро 22. новембра, после је жестоке артиљеријске ватре, Њемци су напали гхоложаје батаљона 14. бригаде на читавом одсјеку источно од брда Лорет, Папратиште и коса Ораовица, са тежиштом уз Папратишку ријеку и косом Ораовица. Батаљони 14. српске бригаде пружали су снажан отпор и успјели да прве налете њемачких снага одбију. У овом времену на њемачке снаге испред батаљона 14. бригаде отворили су ватру артиљерија и минобацачи 93. дивизије Црвене армије, али су Њемци успјели да се дохвате јужних падина к. 666 Греда у сјеверном дијелу с. Папратиште. Борба је достигла врхунац око 10,30 часова и одвијала се ручним бомбама, а потом противјуришем батаљона 14. бригаде у коме су се њени борци измијешали са Њемцима те је настала борба прса у прса, када је јуриш Њемаца поново заустављен. Бојећи се продора њемачких снага у позадини јединица 14. бригаде, што би угрозило и лијеви бок јединица 93. дивизије, њихова је артиљерија употребила „каћуше“ и испалила неколико рафала на њемачке положаје.

У борбама 21. и 22. новембра обје противничке стране — батаљони 14. српске бригаде и њемачке снаге имале су велике губитке

у поганулим и рањеним борцима. С обзиром да Њемци ни по цијену великих жргава неће дозволити да се затворе комуникације Чачак — Пожега — Ужице, Штаб 23. дивизије предложио је Штабу 14. корпуса НОВЈ обуставу офанзивних дејстава, која се предузимају са расположивим углавном изразито малим снагама, која не могу дати успјешне резултате, а дају се велике жртве. Штаб 14. корпуса није се сложио са предлогом Штаба 23. дивизије, јер је наводно потребан притисак на њемачке снаге код Пожеге у циљу одсијецања њемачких снага које се налазе око Чачка и Краљева.

Паралелно са нападима њемачке Борбене групе „Стефан“ (31ерһап) на батаљоне 14. бригаде њемачко десно крило нападало је Љубићки батаљон Чачанског партизанског одреда на коси Ораовица и потискивало га према сјеверу. У том времену Штаб 14. Бригаде за подршку Љубићком батаљону, увео је у борбу свој 3. батаљон. Бојећи се евентуалног напада њемачких снага из правца Видовски тунел у лијеви бок својих јединица, Штаб 14. бригаде је свој 1. батаљон из резерве хитно пребацио на брдо Камена глава к. 799 и брдо Вјетриња к. 797 према Видовском тунелу, а уједно да дјествује у десни бок њемачке борбене групе „Стефан“ која је у покрету косом Ораовица.

Због вишедневних исцрпљујућих борби, код батаљона 14. бригаде и Љубићког батаљона Чачанског партизанског одреда, појавила се оскудица у муницији, што је имало врло негативан утицај на одбрану од даљих напада јаким њемачким снага, које су продирале долином Папратишке ријеке и косом Ораовица према Сјеверу и успјеле да око 11,00 часова од Љубићког батаљона заузму к. 850 на коси Ораовица и положај чете 2. батаљона 14. бригаде изнад с. Јелен До. Послије овог продора њемачких снага батаљони 14. бригаде и Љубићки батаљон посјели су полонсај сјеверно од њемачких снага: 4. батаљон — брдо Малињак тт. 768 југоисточно од с. Средња Добриња, 3. батаљон 14. бригаде и Љубићки батаљон сјеверни крај косе Ораовица и к. 741 и са тих положаја успјели да зауставе даљи продор њемачких снага према сјеверу. Други батаљон 14. бригаде и даље се задржао на к. 766 источно крај брда Лорет, а 1. батаљон на положајима: Камена глава к. 799 и Вјетриња к. 797 према Видовском тунелу.

Органи за снабдијевање 23. дивизије налазили су се у Горњем Милановцу, те је снабдијевање јединица 14. бригаде муницијом и другим ратним материјалом на удаљеном и одвојеном правцу од осталих јединица 23. дивизије, било врло отежано. Уз то муниција и остали ратни материјал дотурани су коњском запрегом разблаћеним сеоским путевима, што је врло споро стизало до јединица 14. бригаде. Отуда се, због вишедневних исцрпљујућих борби у јединицама 14. бригаде ових дана увелико оскудијевало у муницији. Поред тога командовање Штаба 23. дивизије 14. бригадом на одвојеном и удаленом правцу било је отежано, те је Главни штаб НОВ и ПО Србије, због непосредног наслона на лијево крило 45. дивизије, 14. бригаду привремено, управо од 21. до 25. новембра ставио под команду Штаба 45. дивизије. С обзиром да је Штаб 14. бригаде имао сталну телефонску везу са Штабом 23. дивизије у Горњем Милановцу, то је

овај редовно пратио дејства јединица 14. бригаде на њеном одсјеку, а поред тога у најжешћим окршајима јединица 14. бригаде са њемачким снагама, од 21. до 23. новембра, био је присутан на положајима 14. бригаде и командант 23. дивизије и непосредно пратио дејства њених јединица.

Налазећи се на сектору од брда Лорет к. 766 до Камене главе к. 799 према Видовском тунелу, ширине фронта око 9 километара ваздушне линије, управо на положајима: к. 766 Лорет — косе сјеверно од с. Јелен До — Прлови к. 663 — Малињак тт. 786 — сјеверни крај косе Ораовица к. 741 — Вјетриња к. 797 — Камена глава к. 799, батаљони 14. бригаде, по добијању муниције из с. Прањани од Штаба 9. бригаде, често су вршили противнападе на њемачке положаје изнад комуникација у долини Западне Мораве, али су Њемци, уз снажну подршку артиљерије и минобацача, успијевали да се успјешно супроставе. Ноћу 24. на 25. новембра Штаб 14. бригаде повукао је са положаја Камена глава — Вјетриња свој 1. батаљон у резерву, а мјесто њега исте положаје посјео је 3. батаљон без једне чете која се задржала код Љубићког батаљона на сјеверном крају косе Ораовица.

Њемачке снаге су непрекидно настојавале, чак и уз велике жртве, да батаљонима 14. бригаде са положаја Малињак и Ораовица спријече продор према комуникацијама у долини Западне Мораве у рејон с. Тучково — с. Јелен До, а 2. батаљон 14. бригаде и јединице 93. дивизије Црвене армије да одбаце са брда Лорет и коса изнад с. Јелен До према сјеверу, да би сигурније обезбиједиле несметано извлачење својих снага долином Западне Мораве према Пожеги и Ужицу. Због тога су 25. новембра ујутро са јаким снагама, уз снажну подршку артиљерије и минобацача, напали на положаје 2. батаљона 14. бригаде и јединица 93. дивизије на брду Лорет, а такође и западно од брда Лорет на положаје 20. бригаде 45. дивизије на правцу Пожега с. Доња Добриња. На том правцу успјели су да дјелове 93. дивизије и 20. бригаду 45. дивизије потисну према с. Табановићи и с. Доња Добриња, па је 2. батаљон 14. бригаде на косама изнад с. Јелен До, остао усамљен, а тиме и угрожен, те га је Штаб 14. бригаде извукао сјеверније на косе према с. Табановићи.

У вишедневним борбама на брду Лорет к. 766 и косама изнад с. Јелен До 2. батаљон 14. бригаде, уз већи број губитака у људству, био је доста изнурен, те га је Штаб бригаде, на крају дана 25. новембра повукао у с. Средња Добриња. Његове положаје посјео је 1. батаљон који је одмах ујутро са дјеловима 93. дивизије успио да заузме тт. 941 Лорет. Међутим, Њемци су га, уз пристигло појачање, убрзо повратили. У току ноћи 26. на 27. новембар Њемци су покушали да потисну јединице 93. дивизије и 2. батаљон 14. бригаде сјеверније према с. Табановићи, као и на положајима брда Малињак и косе Ораовице, али безуспјешно. Истовремено, Њемци су жестоко напали 3. батаљон 14. бригаде на положају Вјетриња к. 797, који је у току напада неколико пута прелазио у посјед њемачких

снага, односно у посјед 3. батаљона 14. бригаде. На овим положајима и наредних дана непрекидно су вођене жестоке борбе.

Покушаји штабова 23. и 45. дивизије, која је за операције код Пожеге од 26. новембра, наређењем Штаба 14. корпуса стављене под команду Штаба 23. дивизије, да у току ноћи 27. на 28. новембар, изврше напад на њемачке снаге у Пожеги, у коме би 20. бригада 45. дивизије била главни носилац, а 1. батаљон 14. бригаде са дјеловима 4. батаљона као помоћне снаге, није успио. Двадесета бригада је само успјела да заузме Мали и Велики Стрмац к. 679, гдје је заустављена јаком ватром њемачких снага.

Због напуштања њемачких снага сектора Краљево, по наређењу Главног штаба НОВ и ПО Србије од 25. новембра 2. крајишка бригада 17. ударне дивизије у току ноћи 28. новембра смијенила је, са положаја на простору с. Ракова 7. бригаду 23. дивизије, која се до краја дана 29. новембра пребацила на мебупростор јединица 9. и 14. бригаде 23. дивизије у рејон с. Врнчани и смијенила 3. батаљон 14. бригаде са положаја Камена глава к. 799 и Вјетриња к. 797 према Видовском тунелу и комуникацијама у долини Западне Мораве, док се Штаб 7. бригаде са 2. батаљоном као бригадном резервом, бригадном болницом, интендатуром и осталим приштабским дјеловима смјестио у југоисточном крају с. Горња Добриња.

Тридесетог новембра 1944. године јединице 23. дивизије имале су следећи борбени распоред:

— 9. бригада на положајима: Стражаре к. 579 — Граорина к. 402 — с. Горња Горевница према Видовском тунелу и на правцу с. Трбушани — Чачак.

— 7. бригада на положајима: Камена глава к. 799 — Вјетриња к. 797 према Видовском тунелу и планини Каблар.

— 14. бригада: с. Доња Добриња — с. Честобродица — Стрмац к. 679 према Пожеги и брду Лорет.

Са наведених положаја батаљони 7. бригаде водили су жестоке борбе према Видовском тунелу и према планини Каблар. У току ноћи 29. на 30. новембра 3. батаљон је успио да на јуриш заузме Алучко брдо к. 548, а сјутрадан 30. новембра и Островицу к. 617 и протјера Њемце према Видовском тунелу. У току овог дана батаљони 7. бригаде водили су жестоке борбе и према тт. 885 на планини Каблар, али су успјели само да запосједну сјеверне косе Каблара. Првог децембра Њемци су са јачим снагама покушали да поврате Островицу и Алучко брдо, али су 3. батаљон 7. бригаде уз садејство 1. батаљона 9. бригаде све њихове јурише одбили, уз велике њемачке губитке. Овог дана 2. батаљон 9. бригаде уз садејство 4. батаљона 7. бригаде, послје жестоких напада на положаје њемачких снага, успјели су да одбаце Њемце са тт. 636 Рујак и отворе пут за продор батаљона 9. бригаде према жељезничкој прузи Чачак

— Видовски тунел. Борбени поредак 9. бригаде избио је овог дана на комуникацију Чачак — Видовски тунел, а 3. батаљон 7. бригаде да запосједне гребен планине Каблар тт. 885 и угрози комуницирање њемачким снагама у долини Западне Мораве на правцу Чачак — Пожега. Истовремено 1. батаљон 9. бригаде успио је да на јурип

овлада Видовским тунелом где је привремено ' задржао ради садејства са 3. батаљоном 7. бригаде.

У борбама од 29. новембра до 2. децембра 7. и 9. бригада имале су 92 рањена и 19 погинулих бораца док су њемачке снаге, према извјештајима 7. и 9. бригаде, у том времену имале 370 рањених и 335 погинулих војника.

У овом времену јединице 2. пролетерске дивизије са источне стране и јединице 9. српске бригаде 23. дивизије са западне стране стигле су у непосредну близину Чачка. Њемци већ бјеху почели са уништавањем објеката у граду, што је био знак да напуштају Чачак. У току ноћи 2. на 3. децембар 1944. године у град су, уз садејство 9. бригаде 23. дивизије, ушле јединице 2. пролетерске дивизије.

Са просгора с. Доња Добриња — с. Честобродица — Стрмац к. 679 батаљони 14. бригаде 23. дивизије водили су борбе са њемачким снагама у долини Западне Мораве и покушавали да се пробију према комуникацијама у циљу спречавања извлачења њемачких снага правцом Пожега — Ужице. Међутим, Њемци су уз извјесне губитке у људству успјешно одбијали нападе батаљона 14. бригаде све до 3. на 4. децембар када су се и задњи њихови дјелови повукли према Ужицу.

Јединице 23. дивизије нијесу свакодневно водиле уредну евиденцију о својим губицима у људству као и о губицима непријатеља у борбама у долини Западне Мораве од 30. октобра до 3. децембра 1944. године, те не располажемо са тачним подацима о укупним губицима 23. дивизије, као ни о губицима непријатеља. Према расположивим подацима стање је следеће:

— 7. бригада: 64 погинула, 216 рањених и 17 несталих бораца.⁶

— 9. бригада: 31 погинули и 17 рањених.

— 14. бригада: 76 погинулих и 208 рањених.

Укупно у 23. дивизији: 171 погинули, 503 рањена и 17 несталих бораца.⁷

— У 1. југословенској бригади било је: 147 погинулих, 330 рањених и 72 нестала борца.⁸

Њемачки губици према извјештајима шгабова бригаде вјероватно нијесу реални. Према постојећим подацима губици непријатеља су следећи:

— Код 7. бригаде: 340 погинулих, 450 рањених и 3 заробљена Њемца и два погинула четника.

— Код 9. бригаде: 257 погинулих и 10 заробљених Њемаца.⁹

— Код 14. бригаде: 568 погинулих и 712 рањених Њемаца, и 70 заробљених четника.

Укупно из строја избачених непријатељевих војника: око 1.165 погинулих, око 1.162 рањена и 13 заробљених Њемаца и 70 заробљених и два погинула четника.

Другог децембра 1944. године услиједило је Штабу 23. дивизије, наређење Штаба 14. корпуса:

„Ваша дивизија пребациће се на сектор Крупањ — Лозница са задатком даљих операција са 28. дивизијом, која је форсирала

Дрину. Ваш досадњи сектор преузеће јединице II дивизије. Пн-смено наређење следи. — Брадоња".

У вези предњег наређења Штаба 14. корпуса, Штаб 23. дивизије издао је наређење штабовима биргада да се прикупе: Седма у с. Прањани, Девета у с. Брњани и Четрнаеста брнгада у с. Горња Добриња и припреме за предстојећи покрет.

НАПОМЕНЕ

1. Прва југословенска бригада формирана је јуна 1944. године у Совјетском Савезу од припадника домобранске легије „Независне Државе Хрватске“, заробљених на источном фронту од јединица Црвене армије. У наређењу замјеника команданта Главног штаба НОВ и ПО Србије од 7. октобра 1944. године пише: „У састав 23. ударне дивизије улази Прва југословенска самостална бригада из СССР, која је већ стигла код Неготина“. У састав 23. дивизије стигла је 29. октобра 1944. године на релацији Крагујевац—Горњи Милановац.

2. Штаб 23. дивизије се премјестио 26. новембра у Горњи Милановац.

3. Љубићки батаљон у овом времену имао је 126 бораца.

4. У овом времену 104. ловачка дивизија била је ојачана са 1.002 тврђавским батаљоном, дјеловима 181. пјешадијске дивизије и 86. пионирским батаљоном — поред осталих ојачања.

5. У борбама од 31. октобра до 2. новембра, а посебно у току 2. новемора 1. југословенска бригада имала је избачених из строја 549 бораца од којих 147 погинулих, 330 рањених и 72 нестала бораца. (АВИИ, НОР, Депеша 1'р. 47 од 8. 11. 1944). Од ратног материјала 1. бригада је у току 2. новембра изгубила: 16 тешких митраљеза, 37 пушкомитраљеза, 13 минобацача, 11 противколских пушака, један топ и 316 пушака. (АВИИ, НОР, Депеша Гр. 52. од 7. 11. 1944).

6. Међу мобилисаним борцима било је дезертирања, у које се убрајају и 17 наведених.

7. Несталих 72 борца 1. југословенске бригаде свакако су заробљена.

8. Девета бригада није водила евиденцију о рањеним немачким војницима.

ИЗВОРНА ГРАБА

1. Јјуро Златковић и Милош Д. Бакић, „Седма српска бригада“, „Градина“, 1986

2. Иван Цина Глигоријевић, „Девета српска ударна бригада“, Војноиздавачки завод, Београд, 1970.

3. Војна енциклопедија — свеска 2 и 4.

4. „Војноисторијски гласник“ — 6/1959.

5. АНХИВ VII НОР

— К. 2. р. бр.= 12/1.

— К. 26. р. бр.= 2—27/9, 2:65—9.

— К. 70А. р. бр.= 1/1, 1/3.

— К. 95. р. бр.= 46/6.

— К. 182. р. бр.= 9/2, 34/2, 49—1, 57—1.

— К. 184. р. бр.= 12—5/1, 23—19/1, 26—8/1, 26—12/1, 26—13/1, 26—15/1.

— К. 394. р. бр.= 22/22—2.

— К. 631. р. бр.= 1—7/5, 1—14/5, 1—23/5, 1—25/5, 2—12/5, 2—13/5, 2—15/5,
2/25—5, 4—3, 4/25—4, 9—3.

— К. 732. р. бр.= 28/5.

— К. 790А. р. бр.= 11/2, 13/2.

— К. 982. р. бр.= 5/4—7.

— К. 1047. р. бр.= 36/3.

- К.1067.р. бр.= 2/7, 3—5, 17/8, 46/1, 47/1, 49/1, 49/3, 51/1, 52/1, 53/1, 54/3,
58/3, 59/3.
- К.1068.р. бр.= 3—9/6, 3—10/6, 3—13/6, 4/6, 4—1/6, 4—2/6, 4—5/6, 4—24/6
6/7, 877
- К. 1069. р. бр.= 18/2, 26—3/3.
- К. 1070. р. бр.= 1/5, 1—12/5, 1—13/5, 1—15/5, 1—24/5, 1—25/5, 1—26/5, 1—27/
5, 1—29/5, 1—30/5, 1—31/5, 1/50, 17—13, 30—1/2, 35—2.
- К. 1071. р. бр.= 1—4, 16/2, 40—3, 45—3.
- К. 1073. р. бр.= 1—4/2.
- К. 1074 р. бр.= 2/4, 6-3, 8/5, 9/5, 10/4, 12/5, 14-2/3, 14/5, 15/3, 16/3, 17/3,
19/3, 21/5, 22—3, 24/5, 28—3, 32—3, 33/3, 36/5, 38/5, 39/5,
42—3, 47/3, 52/3.
- К. 1078. р. бр.= док. 1/1.

6. *АРХИВ ЦК СРБИЈЕ*

- К. 5. и 6. док. 593 и 596.

7. *АРХИВ ВИИ = ФОНД ДМ*

- К. 18. р. бр.= 16/7.
- К. 95. р. бр.= 46/6.
- К. 98. р. бр.= 46/1, 47/1.
- К. 99. р. бр.= 5/3.

8. *АРХИВ ВИИ — НА, НАВ*

- Н-Т 311. Ф. 184/376—377.
- Н-Т 311. Ф. 190/736—1007. Ф.
- Н-Т 314. Ф. 848/986—87, 1001.
- Н-Т 314. Ф. 848/1101, 1103, 1106, 1270.
- Н-Т 314. 850/4, 43—45, 138—139, 179—81, 317, 417, 612.

9. *„ЈИОРНИК НОР-а”*

- 1/13. док. 101.
- 1/14. док. 137, 141, 164, 172, 180, 190, 197, 199.
- 1/15. док. 6, 17, 18, 19, 22, 25, 27, 36, 47, 48, 53, 60, 63, 64, 65, 70, 83, 89;
97, 100, 101, 102, 104, 112, 113, 121, 170, 180, 188.
- 1/20. док. 157, 161, 169.
- 1/21. док. 116.

МИЛОЈИЦА ПАНТЕЛИК, генерал-потпуковник у пензији,
ратни комесар 25. српске дивизије

25. СРПСКА НОУ ДИВИЗИЈА У ЗАПАДНОМОРАВСКОЈ ОПЕРАЦИЈИ

Игром околности борбена дејства јединица НОВ и ПОЈ и Црвене армије против снага одступајуће немачке фашистичке Групе армија „Е“ у периоду 15. октобар — 15. децембар 1944. године — у долини Западне Мораве — која, у суштини, имају карактер стратегијске операције, још нису добила коначни „званични“ историјски назив. У позиву за иаучни скуп у Краљеву (новембар 1986. године), као што знамо, добила су назив „Борбе за ослобођење Краљева и Чачка 1944. године“. У монографији „25. српска НОУ дивизија“, чији сам аутор, каже се: „У периоду између 15. октобра и 15. децембра 1944. године у долини Западне Мораве извођена су многа борбена дејства. Она су у „укупном билансу“ демонтирала једну операцију стратегијског значаја коју бисмо могли (условно) назвати операцијом „западноморавски полукруг“. Ипак, чини ми се да би, можда, најадекватнији назив био једноставно: западноморавска операција. Таква је она: а) и по простору на коме је извођена — од Крушевца до Вишеграда; б) по снагама које су у њој учествовале и ц) по циљу и резултатима који су њеним извршењем постигнути. Јер, иако су у жижи укупних борбених дејстава била она која су се најнепосредније односила на ослобођење Краљева и Чачка, ипак остаје и чињеница да су у процесу извођења те операције ослобођени и Гуча, Ужичка Пожега, Ариље, Ивањица, Ужице и друга места на широј територији у захвату Западне Мораве.

I

НЕКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ И СПЕЦИФИЧНОСТИ ЗАПАДНОМОРАВСКЕ ОПЕРАЦИЈЕ

Надам се да ће бити корисно да пре преласка на конкретну проблематику учешћа 25. дивизије у овој операцији, изнесем нека своја мишљења о основним карактеристикама и специфичностима западноморавске операције.

1. Несумњиво, била је то операција стратегијског а не оперативног значаја. Пре свега, по циљу и резултатима које је реализовала.

Јер, као што је познато, немачка стратегијска групација, Група армија „Е“ отпочела је своје повлачење из Грчке на север кра-

јем септембра 1944. године. Међутим, услед ослобођења Врања, Лековца, Ниша и Крушевца, у првој половини октобра 1944. године, а одмах затим Крагујевца и Београда, крахирала је коначно стратегијска замисао команданта Групе армија „Е“, генерал-пуковника Александра Лера, да се његове главне снаге повлаче вардарско-моравском долином у циљу успостављања стратегијског одбрамбеног фронта на источној и североисточној граници Југославије против наступајуће Црвене армије и прекине непосредни стратегијски, оперативни и тактички контакт НОВ и ПОЈ, под командом маршала Југославије Јосипа Броза Тита и савезничке Црвене армије. Јер, типичног дела Војводине од стране НОВ и ПОЈ и Црвене армије на будимпештанском и бечком правцу. Поменута непријатељска група била је принуђена да се — корак по корак — пробије, трпећи све веће губитке мање погодним правцем: Солун — Скопље — Косово Поље — Краљево — Вишеград — Сарајево — долина Босне".

У том периоду дошло је до ослобођења источне Србије и Београда, претежног дела Војводине од стране НОВ и ПОЈ и Црвене армије и формирања, а нешто касније до стабилизовања тзв. сремског постепеног фронта од стране НОВ и ПОЈ и сигурног обезбеђења левог бока III украјинског фронта Црвене армије под командом маршала Толбухина. Западноморавска операција је дала стратсгијски допринос свему томе.

2. Према карактеру борбених дејстава ова операција не може се сврстати ни у категорију класичних нападних, ни у категорију класичних одбрамбених операција. Она је била стратегијска напад-но-одбрамбена операција, у којој су, ипак, у одређеној мери имали превагу бојеви и нападне борбе, поготову у завршној фази њеног извођења.

3. Ова операција је специфична и по времену трајања, око два месеца. Према томе, спада у временски најдуготрајније операције НОВ и ПОЈ, односно ЈА, у НОР-у Југославије 1941—1945. године.

4. Западноморавска операција је веома специфична и по од- носу наших и непријатељских снага у живној сили и ратној техници.

Непријатељске: три армијска корпуса (22, 68. и 91), команда источног Јегеја и команда посаде Крима (и једна и друга у рангу команде корпуса), 35—40 самосталних батаљона и око 100 обалских батерија.

Наше снаге: 14. корпус НОВ и ПОЈ, у чијем саставу или под привременом командом су биле 23, 25. 45. српска, 2. пролетерска и 17. босанска НОУ дивизија, неколико партизанских одреда и главне снаге 68. стрељачког корпуса Црвене армије.

Укупни однос снага са једне и друге стране — у живој сили и ратиој техници — мењао се, с обзиром на карактер операције, такође сваког дана на овом или оном делу оперативног простора.

5. За нас у овој операцији интерес представља немачки 34. армијски корпус за специјалну употребу, који је у улози специфич- не оперативно-стратегијске заштитнице обезбеђивао извлачење Гру- пе армија „Е" долином Ибра и Западне Мораве.²

6. У овој операцији на страни НОВ и ЦА било је веома ме- ђусавезнички „измешано" командовање од нивоа чете до корпуса,

а као што је познато, додатне тешкоће у координацији борбених дејства у таквим операцијама су, објективно, неизбежне.

7. Једна од специфичних карактеристика ове операције је и у веома израженој улози народа, организација и руководства КПЈ и других антифашистичких организација у целокупном току њеног извођења. Ево само неколико илустрованих примера:

— У слободном Г. Милановцу већ је био ОК КПЈ за округ чачански на челу са Милошем Минићем, који је веома интензивно радио на организовању народне власти, антифашистичких друштвено-политичких организација, и развијању низа облика активности ради директне и посредне помоћи вођењу оружане борбе у овој операцији.

— У операцијском дневнику 17. босанске НОУ дивизије за период од 1. до 15. новембра 1944. године забележено је следеће: „За протекли период у овим јединицама интензивно се радило на војничком сређивању и уздизању јединица, затим политички у самим јединицама и на терену. Преко војно-позадинских власти и НОО-а вршена је мобилизација људства за попуну јединица. За ово време мобилисано је 2.200 нових бораца”.

— У изводу из дневника Штаба 2. крајишке НОУ бригаде исте дивизије каже се: „... за период од 16. до 30. новембра примљено је око 800 нових бораца”.

— Мање-више, таква и слична активност одвијала се и на територији крушевачког, краљевачког и ужичког округа.

8. Познато је да су у многим завршним операцијама за коначно ослобођење земље учествовали и бројни партизански одреди (ПО). Њихова улога је била више или мање значајна у овој или оној конкретној операцији Титове ослободилачко-револуционарне НОВ и ПОЈ, односно ЈА. Требало би истаћи изузетно значајну улогу у западноморавској операцији Ибарског, Ужичког, Краљевачког и Чачанског ПО. Нека ми не буде замерено што ћу то илустровати примером Чачанског ПО, јер сам то учешће и посебно изучавао. Чачански НОП одред „Др Драгиша Мишовић” нарастао је на преко 600 бораца и одиграо је видну улогу у завршним операцијама снага НОВ и дела јединица Црвене армије за коначно ослобођење чачанског краја. .. Управо, ретки су случајеви да је један народноослободилачки партизански одред у оквиру тако крупне стратегијске операције НОВЈ одиграо тако значајну тактичко-оперативну улогу. Јер, половином октобра, у време од доласка 21. српске (12. октобар) до доласка 23. српске НОУ дивизије. . . Чачански одред је, такође, поднео читав терет борбе за одбрану и затварање правца Чачак — Брђанска клисура — Г. Милановац. Љубићки батаљон је у више наврата сузбио покушаје Немаца да се кроз Брђанску клисуру и преко Вујна пробију до Г. Милановца. Истовремено, овај батаљон је уништавао четничке групе и појединце у таковском а и љубићком срезу.³

9. На страни немачког фашистичког окупатора у међупростору и у позадини снага НОВ и ПОЈ дејствовале су још увек релативно бројне издајничке четничке и друге јединице.

И то је, несумњиво, представљало додатну и не малу омчу о врату нашим јединицама у извођењу западноморавске нападно-одбрамбене операције.

II

БОРБЕНИ РАСПОРЕД

25. српска дивизија НОВЈ је „ускочила“ у западноморавску операцију у њеној завршној етапи која траје у периоду од 20. новембра до 16. децембра 1944. Наиме, 19. новембра 1944. године Штаб 25. српске дивизије издао је борбену заповест у којој се, поред осталог, каже и следеће: „Према новонасталој ситуацији, а по наређењу Штаба 14. корпуса НОВЈ (наређење радио-грамом) наша дивизија добила је задатак да постави *две бригаде* на линији Вита-новац — Трговиште — Велико Градиште (к. 590) — Тавничка глава (к. 461) — Марино брдо (к. 670) и са тога правца активним дејством пресече непријатељску одступницу на комуникацији Краљево — Чачак; са једном бригадом остати и даље на сектору Врба — Драго-сињци. .. Штаб дивизије извршиће покрет 20. о. м. у 8—9 сати из села Раванице за Гужу, где слати све извештаје”. . . *

Већ 23. 11. 1944. године, према извештају Штаба 14. корпуса НОВЈ Главном штабу Србије, 25. дивизија је у следећем борбеном распореду:

„*16 бригада*: са 2. батаљоном у селу Грабовцу, 3. батаљон на положају Велики врх (к. 748), Орлови (к. 667), Ливада (к. 737) са својом резервом у селу Вучковици; *18. бригада*: 1. батаљон налази се у селу Печеног, 2. батаљон на линији положаја Трговиште (к. 562) к. 660, Клупе, (к. 549), Нава (к. 439), к. 357, Мала Борча (к. 508); 3. батаљон у селу Милавчићима, на положајима Ратина—Сирча (к. 457), Шумарице — 474, к. 324, закључно к. 260; *19. бригада* (преко Западне Мораве, на простору јужно од Краљева — примедба М. П): 1. батаљон, налази се у селу Брезни, 2. батаљон у засеку Шашинци, 3. батаљон у селу Каменици, ноћу 22/23 ом. батаљон 18. бригаде, заједно са снагама Црвене армије, вршио је напад на непријатељске положаје на Шумарицама. Непријатељ је био потиарут из предњих утврђења, али како наше снаге нису могле овладати целим положајем, исте су се повукле на полазне положаје. Непријатељски губици: 2 мртва и 9 рањених. Руси су имали 17 мртвих и 12 рањених.⁵

Непријатељски борбени распоред пред фронтом 25. дивизије протезао се линијом: Оштрица (к. 802) југозападно од села Вујетинци — Галовићи — Клик (к. 603) — Велики чот (к. 591) к. 255 југозападно од Бумбарева Брда — Доња Бресница — Вољавча — Прњуше (к. 268) — Лаћевци — Витковац, к. 266 (види шему 7-а. Ситуација код 25. дивизије, 23. новембра 1944. године).

24. новембра, један батаљон 16. српске бригаде налази се у Параћину, са задатком отпремања оруђа и опреме за XXIII дивизију.⁶

Истовремено, 4. батаљон 19. бригаде налазио се још у Пожаревцу са задатком мобилизације коња за дивизију. Истовремено 23. и 23. новембра комплетна 18. српска бригада, у садејству са делом

снага Црвене армије, води жестоке борбе са Немцима, наноси непријатељу одређене губитке, пени неколико пушака, уз властите губитке од 9 мртвих, 37 рањених и 11 контузованих.⁷

Следи даље борбено предгруписавање дивизије и прелазак на десну обалу Западне Мораве ради преузимања положаја 2. пролетерске дивизије. И већ 27. 11. у 11 часова и 40 минута 25. дивизија добила је задатак од тога штаба „да одмах упутити на сектор Крушевца — Замчање *једну своју бригаду*“ (подвукао М. П) са задатком да смени батаљоне 3. српске бригаде „који ће се прикупити и на најпогоднијем месту форсирати Ибар, да им са потребним бројем људства и оруђа штитите прелаз и да, одмах по прелазу батаљона 3. српске бригаде, пребаци *две своје бригаде* (подвукао М. П)⁸ — преко Ибра и продужи борбена дејства основним правцем: Краљево — Каона — Гуча”.⁹ У ствари, тиме је завршен *први период учешћа 25. дивизије у западноморавској операцији*. Искуства, оцене и карактеристике тога учешћа могле би се свести на следеће:

1. Учешће у овој операцији представљало је својеврсну *преломну тачку* на борбеном и ратном путу у НОР младе 25. српске НОУ дивизије. Приликом формирања имала је, 21. јуна 1944. године у селу Товрљане, у свом саставу око 3000 мање-више, већ релативно прекаљених партизанских бораца, углавном са простора Топлице, Јабланице и Расине. У току топличко-јабланичке операције и борбених дејстава од Бесне кобиле до Дунава и у операцијама за ослобођење источне Србије добила је око 2000 људи. Али, у истом периоду око 1000 је погинуло и рањено, а око 500 нашло се у расходу по разним основама. У периоду 15. октобар — 10. новембар мобилизацијом и добровољном попуном (округ пожаревачки и округ зајечарски) дивизија је доживела битан организацијско-формацијски препород у сваком погледу. Нарасла је у најбројнију дивизију Титове армије — око 15.000 људи.

Према документу „Преглед бројног стања људства, стоке И возила јединица под командом Главног штаба НОВ и ПО Србије, од 18. новембра 1944. године,”¹⁰ бројно стање и наоружање 25. дивизије изгледало је овако:

а) Људи по списку 14.000, у расходу 262, на лицу 13.738.

б) Наоружање око 10.000 пушака (претежно „маузерки”, енглеских, совјетских, италијанских), 2000 аутомата (совјетских, енглеских, немачких и италијанских), 130 пушкомитраљеза, 50 противтенковских пушака и 50 минобацача.

ц) Транспортна средства: 511 коња, 72 вола, 40 коњских двоосовинских кола и 2 једноосовна, 30 воловских двоосовних кола, 2 путничка аутомобила, 3 теретна аутомобила и 6 бицикала.

На бази мог сећања организацијско-формацијска структура дивизије у тој ситуацији била је оваква:

— *Дивизија*: три бригаде (16, 18, 19 српска), коњички ескадрон, чета за везу (касније баталон), пратећа чета, батерија топова 76 „ЗИС” и батерија минобацача 120 мм (нешто касније), дивизијска интендантура, дивизијска болница, дивизијска културно-уметничка екипа (нешто касније) и други делови.

— *Бригада*: 4 батаљона, чега протнвтенковских пушака, батерија минобацача 120 мм, пратећи вод, вод за везу, бригадна интендантура и болница, културно-уметничка екипа и други делови.

— *Батаљон*: три пешадијске чете, пратећа чета, одељење, односно вод за везу, радни (интендантски) вод, касније штабна чета итд. Старосна структура људства кретала се од 18 до 40 година, а у њој су доминирала годишта између 20 и 30 година. Обука је извођена у току борби, покрета, марша, кратких предаха на принципима — „блиц обуке“. И разумљиво је онда да је учешће у овој операцији представљало и релативно и условно узев и неку врсту првог новог борбеног „крштења“ дивизије, које је она, у основи, успешно положила баш у борбама за ослобођење Краљева, посебно њена 18. српска НОУ бригада. Јер, само 18. бригада у овим борбама имала је 29 погинулих, међу којима 4 члана КПЈ, од којих је један командант батаљона, Милутин Роксандић и неколико четних руководилаца, а рањених је било знатно већи број.

2. Мора се, такође, критички приметити да су се напади на непријатеља одвијали са доста елемената импровизације, сукцесивног ангажовања снага, пречестог мењања борбених наређења и недовољног садејства између јединица.

III

ОБУХВАТНИ НАПАДИ МАНЕВАР 25. ДИВИЗИЈЕ ОПШТИМ ПРАВЦЕМ КРАЉЕВО — КАОНА — ГУЧА — УЖИЧКА ПОЖЕГА — УЖИЦЕ

„Према добијеном задатку од Штаба II пролетерске дивизије, дивизија је кренула на извршење задатка правцем: Краљево — Каона — Гуча у циљу пресецања комуникације Чачак — Пожега и онемогућавања организованог повлачења непријатељских снага правцем Чачак — Пожега. Дивизијска претходница (XVI бригада) у свом наступном маршу 1. 12. сукобила се са четницима у месту Гуча, јачине око 500 и после кратке борбе разбила ову четничку групу убијавши 28 четника, међу којима и 1 пуковника, а заробивши 6 четника. Заплењено је: 1 бацач 81 мм са 40 граната и 1 луксузни аутомобил, неколико пушака и остале опреме, као и 6 товарних коња. Ноћу између 1. и 2. 12. једна патрола III батаљона XVIII бригаде недалеко од села Каона заробила је 5 четника и запленила 2 пушкомитраљеза „Брно“, један пушкомитраљез „Шарац“, 13 пушака, 2 товарна коња и 10 ручних бомби.

2. 12. и XVI бригада је дошла у сукоб са непријатељем (Немцима) на линији: Лопаш — Крстац — Негришори — Марковица. Борба се водила жестоко и пред саму ноћ истог дана XVI бригада (десно крило) на јуриш је заузела школу у Марковици и одбацила непријатељске снаге према Овчарско-кабларској клисури. Том приликом на положају је нађено 8 немачких лешева, заплесна је опрема и оружје мртвих „фрицева“. Непријатељ на овој линији даје јак отпор нарочито на линији Лопаш — Крстац (к. 622) из утврђења. У овој борби наши губици износе 4 мртва и 12 рањених. ..

Непријатељ је (4. новембра — примедба М. П.) са 600 војника извршио прелаз преко реке Моравице и успео избацити батаљон (16 бригаде — примедба М. П.) на положај југоисточно од села Вирово и Крстац (к. 622). Десно крило XVI бригаде продрло је до комуникације Чачак — Пожега преко Дљина. Непријатељски губици су знатно велики, док наши износе 6 мртвих и 22 рањена.¹¹ Тога дана 4. децембра 1944. године 18. бригада је била на простору села Гора чићи, села Рогача, села Ртари са које се требало „сручити“ на одступајућег непријатеља у Овчарско-кабларској клисури“. Наше снаге, 2. пролетерска дивизија у садејству са делом снага 17. босанске НОВУ дивизије и јединицама Црвене армије, ослобађају 2/3 децембра Чачак, а њена 6. српска НОУ бригада већ 5. децембра извештава Штаб 2. дивизије о жестоким борбама које је водила са Немцима у садејству са 25. дивизијом у коме истиче жесток напад на непријатеља правцем села Удовичићи — села Богићевићи.

„Непријатељ је као што смо рекли, био врло упоран и дрзак, где је на нашим положајима употребљавао 2 батерије топова и 1 батерију тешких минобацача која се налазила непосредно иза стрелачког строја“.¹²

И због такве нагле промене оперативне ситуације XVIII бригаде мења правац и пребације се преко Моравице са „главним задатком пресецања исге, XIX бригада: 1 батаљон у Гучи са задатком осигурања болнице и као резерва, један батаљон у Ариљу, док један батаљон крећући се правцем Каона — Ивањица — Ариље, налази се у покрету од Ивањице за Ариље“ (види шему 11-а — Борба на крстачким положајима 2, 3—11. децембар 1944. године).

Овај циклус борбених дејстава 25. дивизије од 1. до 5. децембра 1944. године може се квалификовати као *II период — фаза њеног учешћа у западноморавској операцији*. Чини ми се да су овде битне следеће оцене, искуства и закључци:

1. Дивизија је, заиста, после напорног вишедневног марша од Пожаревца до Краљева, а затим оштрих борби са непријатељем у рејону Краљева, у периоду 1—10. децембра 1944. извела веома ус пешан обухватни напад на непријатеља општим правцем Краљево — Каона — Гуча — Ариље, који је веома брзо прерастао и у комбиновани напад: фронтални, обухватни и напад из позадине. Муњевитим ударцем разбијене су четничке банде и што је најбитније тим нападним маневром 25. дивизија је снажно, иако на посредан начин, допринела ослобођењу Чачка и убрзавању одступања непријатељских снага правцем Чачак — Ужичка Пожега — Ужице — Вишеград.

2. По свему судећи да је један од битних недостатака у току извођења западноморавске операције изражен и у томе „што део снага није знатно раније“ (бар 1—2 бригаде) пребачен ради дејства на десној обали Западне Мораве.

3. Истовремено, ваља уочити да је непријатељ осегио сву опасност од оваквог маневра наших снага и зато је формирао релативно снажну оперативно-тактичку заштитницу којој је (јачине око 2 пука), са изразито снажном артиљеријско-минобацачком ватреном по-

дршком, поставио задатак да до одређеног времена — првенствено офанзивним дејством — брани положај Крстац, западни улаз у О; чарско-кабларску клисуру.

IV

ДРАМАТИЧНЕ БОРБЕ 25. ДИВИЗИЈЕ НА КРСТАЧКИМ ПОЛОЖАЈИМА

Најдраматичнији је био 5. децембар 1944. године. Штаб 25. дивизије извештавао је 7. децембра у 2,00 Штаб 14 корпуса НОВЈ, сем осталог, и о следећем:

„У току данашњег дана 6. ом. непријатељ је овладао положајем Крстац, све до закључно к. 621 где је заноћио. На овом сектору непријатељу је стигло појачање једног пука из Пожеге. Ово је појачање пристигло 5. ом. ујутро.”¹³ *У ствари, радило се о томе да су изразито надмоћне снаге непријатеља успеле да 5. децембра, изненадним и силовитим нападом, разбију на крстачким положајима 3 батаљон 16. српске НОУ бригаде и 3. батаљон 18. српске НОУ бригаде.* Управо, од око 50 погинулих и 150 рањених припадника 25. дивизије у борбама за ослобођење Драгачева, већина је из ова два батаљона који су изгинули или рањени, управо 5. децембра. У извештају који је политички комесар дивизије упутио ЦК КПЈ (12. децембра 1944.) записао је:

„Овде је донекле кривица штабова бригада и штабова батаљона у потцењивању непријатеља који се налазио у одступању ка Пожеги и у невојничком и неопрезном наступању за непријатељем и најзад када се запало у критичну ситуацију у несналажењу штабова батаљона и команди чета да организовано повуку своје јединице.”¹⁴

6. децембра 1944. уследила је хитна акција Штаба дивизије: командант дивизије, мајор Урош Кукољ, одмах је кренуо у 16. бригаду, а заменик команданта дивизије, мајор Димитрије Писковић, у 18. бригаду где су „под хитно” на нивоу бригаде и батаљона одржани састанци са целим старешинским кадром и анализирана борбена дејства дивизије на крстачким положајима, а посебно оним од 5. децембра. Присуствовао сам (политички комесар дивизије — приредба М. П) конференцији свих припадника 3. батаљона 16. бригаде. У дискусији се јасно видело да је тај батаљон у наступању и борби прстив Немаца тога дана показао доста добро држање, да су појединци правили чак, и смеле подвиге, убивши по неколико Немаца, али су у тренутку одступања Штаб батаљона и команде чета формално испустили јединице из руку (подвукао М. П).

Читава акција командном линијом завршена је 7. децембра, а већ сутрадан, на седници дивизијског комитета КПЈ, донета је одлука да се поуке из тих борби проанализирају и у партијској и у скојевској организацији.¹⁵ У ово време у дивизији је било око 600 чланова КПЈ, око 120 кандидата за члана КПЈ и око 1300—1500 чланова СКОЈ-а. Управо, радило се о двоструком, односно троструком повећању партијаца и скојеваца у дивизији, у односу на стање од 15. октобра 1944. године.

Све до 11. децембра, на крстачким положајима смењивали су се напади и прогивнапади непријатеља и јединица 25. дивизије, а тога дана отпочиње нагло повлачење непријатеља са крстачких положаја. Штаб 25. дивизије у свом наређењу од 13 часова и 15 минута тога дана истиче:

„Непријатељ врши повлачење са Крстаца у правцу Моравице. Наше јединице на том правцу (16. српска НОУ бригада — примедба М. П) овладале су крстачким гробљем”.¹⁶ Дивизија прелази у гоњење. Штаб дивизије у свом наређењу за ослобођење Ужичке Пожеге, од 12. децембра 1944. године у 10 часова и 30 минута у садејству са јединицама 2. пролетерске дивизије већ констатује: „Штаб 18. српске бригаде нас извештава да су њихове 4 стрелачке чете ушле у Пожегу. Борба се води западно од Пожеге. Наредили смо радиограмом 19. бригади да избије на комуникацију Ужице — Д. Вардиште код Кремене са задатком пресецања одступнице непријатељу. 16. бригада гони непријатеља десном колоном правцем: Расна — Горјани — Ужице. Лева колона правцем: Расна — Вршњак — Врхпоље. Штаб дивизије налазећи се у Ариљу.”¹⁷ Али већ 16. децембра у 21 час Штаб дивизије констатује у свом борбеном наређењу:

„Непријатељске снаге које су се налазиле на територији Ужича и самом Ужицу напустиле су Ужице ноћу 15/16. Непријатељ је извршио брзо повлачење тако да је успео да се одвоји од наших снага које су вршиле гоњење непријатеља фронтално”.¹⁸ *То би био трећи завршни период учешћа 25. дивизије у западноморавској операцији.*

Тиме је западноморавска операција завршена. На крају би могли закључити следеће:

1. 25. српска НОУ дивизија учествовала је релативно кратко у западноморавској операцији. Али, као што се из напред изнетих чињеница и података види њен допринос у извршењу исте био је значајан. То се види и из чињенице да је од око 1300 погинулих и око 3000 рањених бораца ове јединице у НОП-у око 150 погинуло и око 400 рањено управо у оквиру западноморавске операције. Искуства стечена у овој операцији била су драгоцене на даљем ратном и борбеном путу дивизије.

2. У овој операцији одиграо се и преломни моменат на плану јачања морално-политичког јединства и борбене и ударне снаге дивизије. Довољно је навести само оно што се истиче у већ поменутом извештају политичког комесара ове дивизије ЦК КПЈ од 12. децембра 1944. године а гласи:

„Најзначајније што се догодило у тим борбама у дивизији било је разбијање погрешне предрасуде код руководилаца у дивизији да су Власи неборбен елеменат. Напротив, показало се у тим борбама да ти људи хоће да се боре, чак и да су појединци правили смеле подвиге. Ово је нарочито потврдило XVIII српска НО бригада. Руководиоци су почели да са поверењем гледају у своје јединице у погледу извршавања војничких задатака”.

3. Иако је у току учешћа у западноморавској операцији 25. дивизија била, тако рећи, даноноћно ангажована у оружаном борби против немачког окупатора и домаћих издајника она је у истом вре-

менском раздобљу забележила врло интензивну партијску, скојевску и старешинску активност у редовима својих јединица. Зар о томе, сем осталог, не говори тако убедљиво и пример активности 6. и 7. децембра 1944. године након пораза два батаљона на крстачким положајима. И не само то. Упоредо је текла и врло организована и интензивна активност у народу — на терену. Посебно је то дошло до изражаја на територији Драгачева.

4. Иначе, главна субјективна слабост наших снага укључујући ту и 25. дивизију, у гоњењу непријатеља, из рејона Ужичке Пожеге до реке Дрине, била је свакако у томе што је оно било у суштини фронталног, уместо комбинованог карактера. Зато су изостали и задовољавајући резултати тог гоњења.

НАПОМЕНЕ

1. „Ослободилачки рат“, књ. II, стр. 373, издање ВИИ ЈНА.
2. „Ослободилачки рат“, књ. II, стр. 379, издање ВИИ ЈНА.
3. Милојица Пантелић, Радован М. Маринковић и Владимир Никшић „Чачански одред“, РО „Чачански глас“, 1982, стр. 370, 371, 380.
4. „Зборник“, том I, књига 15, страна 115.
5. „Зборник“, том I, књига 15, страна 158—159.
6. „Зборник“, том I, књига 15, страна 181.
7. „Зборник“ том I, књига 15, страна 182.
8. „Зборник“, том I, књига 15, страна 227—228.
9. „Зборник“, том I, књига 15, страна 248.
10. „Зборник“, том I, књига 15, страна 92—99.
11. Архив ВИИ, кут. 1089, рег. 342 и Зборник, том I, књига 15, стр. 346.
12. „Зборник“, том I, књига 15. док 140, стр. 354—355.
13. „Зборник“, том I, књига бр. док. 15, стр. 376—377.
14. „Зборник“, том IX, књига 7. страна 767.
15. „Извештај политичког комесара дивизије ЦК КПЈ, „Зборник“, том IX књига 7, страна 768.
16. „Зборник“, том I, књига 15, бр. док. 162, стр. 400.
17. „Зборник“, том I, књига 15, док. 167, стр. 410.
18. Архив ВИИ, кут. 1089, бр. рег. 43/2.

ПРЕДРАГ ПАВЛОВИИ, пуковник,
 Центар високих војних школа ЈНА

**ДЕЈСТВА 45. СРПСКЕ ДИВИЗИЈЕ НА ПРОСТОРУ ЗАПАДНЕ
 МОРАВЕ И ДРИНЕ (новембар-децембар 1944)**

— Р Е З И М Е —

Крајем октобра 1944. године телсиште борбених дејстава на територији Србије пренето је у долине река Ибра, Западне Моравс и Дрине са највећом концентрацијом. снага у ширем рејону Краљева. Немци су иостепено појачавали снаге и у другим градовима у долини Западне Мораве и Дрине, као што су Чачак, Пожега, Ужице, Бајина Башга, Љубовија, са очигледним циљем да задрже тај правац у својим рукама ради извлачења свих снага које су се налазиле у долини реке Ибра, и на Косову. Ако су тада одустали од покушаја извлачења снага преко Београда, јер за то нису имали више шанси, настојали су да, по сваку цену, одрже правац који води долинама Западне Мораве и реке Дрине. Тај правац је имао две крупне предности: прво, био је краћи и проходнији од иравца преко Санцака и источне Босне и води директно на север, и друго, директно је водио у Срем на линију коју су Иемци већ тада планирали за организацију упорне и дуготрајне одбране веома значајне за наредне операције у Југославији и Мађарској.

Због тога су снаге немачког 34. армијског корпуса, чији се штаб у то време налазио у Краљеву, упорно браниле не само мостобран код Краљева, него и сва места у долини 3. Мораве, прелазећи скоро свакодневно у нападна дејства, ради стварања широког коридора у захвату пута и пруге.

У таквој ситуацији Главни штаб Србије настојао је да што више појача снаге и притисак према долини 3. Мораве и реке Дрине, али је био принуђен да део снага усмери ка Косову и истовремено обезбеди контролу и разбијање непријатељских група на ослобођеном делу територије. Ипак је највећу пажњу посветио операцијама у долини Западне Мораве.

Ради тога 9. новембра 1944. године наређује Штабу XIV корпуса да и 45. дивизију пребаци у шири рејон Ваљева, а затим је ангажује да главним снагама дејствује у долини 3. Мораве између Пожеге и Ужица и помоћним снагама на средњем току реке Дрине.

Наређење за овај покрет Штаб 45. дивизије на КМ у Јагодини примио је 10. новембра и одмах предузео мере за организацију мар-

ша. Јединице дивизије биле су размештене у зони од око 8 км² и делимично ангажоване у акцијама на просторији: Јагодина, Параћин, Варварин.

Наиме, у том рејону дивизија је по завршетку нишке операције ангажована за уништење остатака четника и немачких снага, контролу територије, мобилизацију људства за попуну својих и других јединица.

Дивизији је предстојао вишедневни дуг и напоран марш према Ваљевоу и средњем току Дрине и 3. Мораве, који износи преко 200 км. Све њене јединице маршевале су једном комуникацијом до Љига, а затим на два одвојена пута до маршевог циља. Читав њен састав марш је извео пешке, што је несумњиво представљало велики напор за људство, чија ни исхрана, ни снабдевање нису били на задовољавајућем нивоу.

И поред тих тешкоћа јединице 45. дивизије прикупиле су се у дотадашњим рејонима и у току шестодневног марша достигле планиране маршевске циљеве на којима ће се у наредном периоду ангажовати у борбеним дејствима према Пожеги, Ужицу и Љубовији. Просечна дужина дневног марша износила је око 35 км, што је с обзиром на терен, временске услове, и лош квалитет путева изнад норми које су постигале пешадијске снаге у другом светском рату.

Ангажовање јединица 45. дивизије на правцу Пожега — Косјерић и Пецка — Љубовија уследило је одмах после њеног пристицања на концентрацијску просторију југозападно од Ваљева, с циљем да обезбеди десни бок наших и совјетских снага ангажованих у рејону Пожеге.

Са главним снагама (20. и 23. бр.) дивизија прелази у напад на немачке положаје северно и северозападно од Пожеге и садејствује јединицама 93. дивизије Црвене армије и 23. српске дивизије, које су имале задатак да разбију немачке снаге у рејону Пожеге и изврше одсецање дела немачке Групе армија „Е“ на просторији Крајева и Чачка. Одлучан напад предузет је 20. новембра, али Пожега није била ослобођена, због тога што су већ у то време Немци све јаче снаге пребацивали у Пожегу и Ужице и даље ка Рогачици и Љубовији, па је однос снага био стално неповољан за наше и совјетске снаге при нападу на Пожегу, а сем тога изостајала је ефикасна артиљеријска и друга подршка, јер је премештање артиљерије већих калибара ближе граду било веома отежано. Посебно је питање да ли је покушај пресецања комуникације требало вршити баш у рејону Пожеге с обзиром на јачину снага које су се у то време налазиле у том рејону и могућности маневра Немаца у пожешкој котлини.

У наредних осам дана (21—29. 11) главне снаге 45. дивизије изводе нападе на немачке положаје, али истовремено организују и одбрану правца Пожега — Косјерић да би спречиле евентуални продор непријатеља тим правцем. Наиме, за ове борбе карактеристично је да се Немци не само упорно бране на сваком положају него прелазе у енергичне противнападе проширујући коридор којим се постепено и методично извлаче јединице немачког 34. армијског корпуса.

Сем тога, неповољна околност за 45. дивизију била је и га што је део снага морала да усмери ка Рогачици и Љубовији, чиме се развукла на простору ширем од преко 50 км. У тим условима њене јединице су, објективно, могле само да успоравају одступање непријатељским снагама и спрече његово ширење и евентуални продор у долине Колубаре и Јадра.

У извештају Штаба 45. дивизије од 26. новембра поред осталог се каже: „Од доласка иа овај сектор јединице воде даноноћно борбу и горе назначена линија положаја (село Засеље — село Честобродица — село Рибашевина — село Кондер — село Јакаљ — Зароже) које држе наше јединице врло често прелази из руке у руку. Непријатељ се упорно брани, вршећи при томе стално контранапале потпомогнуте артиљеријом.

У овим борбама до сада нарочито се истакла наша 20. бригада, наневши непријатељу велике губитке, око 200 мртвих и много рањених...”

У неким нападима јединице дивизије нанеле су велике губитке непријатељу у живој сили и техници. Тако су јединице 45. дивизије у садејству са деловима Ужичког одреда 3. децембра на комуникацији: Пожега — Ужице — Љубовија убиле 214 немачких војника и уништиле 15 камиона и један аутомобил.

Услед извлачења главнине непријатељских снага, из долине 3. Мораве у долину доњег тока Дрине, од којих је део усмерен према Вишеграду за Сарајево, а део правцем Зворник — Бијељина и даље у Срем, дошло је и до прегруписања снага 14. корпуса и до њиховог померања на северозапад. У складу с тим јединице 45. дивизије извршиле су покрет преко Ваљева за Лозницу и отпочеле пребацивање преко Дрине у рејону Зворника. Тиме је комуникација у долини Дрине пресечена, а 45. дивизија главним снагама ангажована на левој обали реке.

Узето у целини, улога и задаци 45. дивизије у овим борбама имају неке специфичности, од којих су, по мом мишљењу, карактеристичне ове: У време пребацивања дивизије на сектор Љубовија, Пожега, на том делу су почеле да пристижу све јаче немачке снаге које су постепено напуштале упоришта у долини Ибра и средњег тока 3. Мораве, због чега се није могло очекивати да ова дивизија са снагама које су се од раније на том простору налазиле, пресече комуникацију и спречи извлачење тако јаке непријатељске групације. Сем тога, из разлога безбедности, дивизија је контролсала три правца који из долине 3. Мораве и Дрине воде ка Ваљеву, што је онемогућавало концентрацију свих снага на изабрани објекат или део комуникације, ради њеног избацивања из употребе. Дивизија је представљала бројно доста јаку снагу (око 10.000), али мале снаге за подршку, а уз то, била је попуњена углавном новим људством које је испољило велико пожртвовање али није имало борбеног искуства, и коначно привремено потчињавање ове дивизије Штабу 23. дивизије, а затим Штабу 17. дивизије, није се могло позитивно одразити на командовање јединицама, посебно на њихово снабдевање и збрињавање.

Без обзира на изложено, 45. дивизија је, у основи, извршила постављене задатке, обезбедивши десни бок наших и совјетских снага које су дејствовале у долини З. Мораве, успорила извлачење и маневар немачких снага на делу фронта Пожега — Зворник, наневши им у једномесечним борбама осетне губитке (преко 500 мртвих) и запленила знатне количине наоружања и ратне опреме. Искуство стечено у овим борбама позитивно се одразило на дејства јединица 45. дивизије у источној Босни и завршној офанзиви 2. армије за ослобођење земље.

УРОШ КУКОЉ, генерал мајор у пензији,
ратни командант 25. српске дивизије

САДЕЈСТВО У БОРБАМА 25. СРПСКЕ ДИВИЗИЈЕ И ЈЕДИНИЦА ЦРВЕНЕ АРМИЈЕ 1944. ГОДИНЕ У СРБИЈИ

Одмах по ослобођењу Бољевца 25. српска дивизија је извршила покрет. Наступајући у колонама бригада је избила у шири простор Поречке реке, село Клокочевац, село Црнајка. Успут, на правцу свога наступања целокупна територија је очишћена од мањих група непријатеља. На Мироч планини и Дели Јовану разбила је и највише заробила остатке тамошњих четничких одреда. Долина Поречке реке, све до ушћа у Дунав, била је очишћена од непријатељских посада и групица. Предстојао је напад на непријатеља у Доњем Милановцу.

Једнога дана у поподневним сатима, док су се јединице дивизије одмарале, у команду дивизије у селу Клокочевцу доведена је извиђачко-обавештајна патрола Црвене армије, коју су сачињавали један подофицир и два војника са радио-станицом. Сусрет наших бораца и старешина са црвеноармејцима био је необично срдачан. На лицима присутних испољена је радост и задовољство, што се Црвена армија приближила нашим границама и што је на помолу скоро, дуго очекивани сусрет са њеним јединицама које победоносно наступају ка западу. Совјетским војницима по обичајима наших људи је указано достојно гостопримство. Они су радио-везом известили своју команду о ситуацији на овом простору и сусрету са Титовим партизанима. Срдачно испраћени у команди дивизије отишли су задовољни сусретом с нама, на извршење својих наредних задатака.

Не дуго иза одласка извиђачке патроле Совјетске армије из Штаба дивизије, Дунав код Прахова прешле су јаче снаге Совјетске армије. Главнина једног њиховог пука од Прахова је избила у простор источно од Дели Јована и Мироч планине, на комуникацију Неготина, село Црнајка. Уследио је изненадни напад јаких снага Немаца од Неготина, које су се од Зајечара и Неготина пробијале ка Пожаревцу и даље ка Београду. Један истурени батаљон из совјетског пука у правцу Неготина био је изненађен од Немаца и доведен да се бори у окружењу, уз знатне губитке. У тако изненадно насталој ситуацији доста брзо сам се нашао са командантом једног

њиховог батаљона у селу Црнајка. Мајору Црвене армије сам предложио да са његовим батаљоном и нашој једном бригадом извршимо противнапад на непријатеља, па тако притекнемо у помоћ њиховом опкољеном батаљону.

За наше појмове, у то време несхватљиво, предлог није прихваћен из разлога што овај командант батаљона такво наређење „ПРШСАЗ“ није имао од своје претпостављене команде, са којом у то време није имао везу. Иако услови за извођење противнапада нису били повољни, нисмо могли бити пасивни посматрачи тешке ситуације опкољеног совјетског батаљона. Наша бригада најближа месту борбе прискочила је у помоћ опкољенима вршећи противнапад на немачке снаге. На крају смо успели спасити око 50 совјетских војника са начелником штаба батаљона. Након краћег одмора ови изнурени совјетски војници, испраћени топлином наших бораца и старешина, кренули су у састав свога пука, који се у току ноћи повукао у правцу Прахова.

Наредних дана 25. српска дивизија је водила непрекидне борбе са Немцима, у циљу спречавања продора ка Кучеву и Мајданпеку. Надмоћније и боље опремљене непријатељске снаге, нарочито у тешком наоружању и техници, успјеле су наше јединице да одбаце са комуникација и отворе потребне пролазе за своје наступе у правцу Пожаревца, водећи упорне заштитничке борбе.

Трећи сусрет 25. српске дивизије са совјетским јединицама је уследио пошто је совјетска дивизија од Прахова избила на линију Поречке реке. Уследили су оштре борбе са немачким заштитницима како од стране наших тако и совјетских снага. Немци су доста вјешто користили у одбрани погодности брдско-планинског земљишта. У циљу остварења што тјешње сарадње и садејства Дивизије са совјетским командама и јединицама у престојећим борбама командант и комесар 25. српске дивизије лично су посјетили команду совјетске дивизије у Клокочевцу. У краћем разговору са командантом дивизије, генералом Црвене армије, стекли смо утисак да овај командант нема довољног поверења у борбене вредности 25. српске дивизије, испољивши то речима „но, што ви партизани“. Истина, у његовом штабу били смо почашћени између осталог и вотком. Иза ове посјете за дан-два совјетски командант и његови војници су имали другачије мишљење и гледање на вредности и борбеност Титових партизана. Наиме, на положајима Рудне главе (јужно од Мајданпека) Немци су били привремено зауставили даље наступе једног совјетског пука ове дивизије, наневши му осетне губитке. Било нам је јако жао погибије совјетских људи ту пред нашим очима, на нашој земљи. У бити смо лакше подносили сопствене губитке од губитака совјетских ратника. Поново смо се нашли у штабу совјетске дивизије. Затражили смо сагласност совјетског команданта дивизије да дозволи да ми партизани, у току наредне ноћи, на њиховом правцу напада извршимо ноћни напад на непријатеља на положајима Рудна глава.

Са дозом потцењивања, добили смо пристанак уз нагласак, да ако партизани не успеју, да ће они чим им пристигне заостала артиљерија ликвидирати Немце на Рудној глави. Наредне ноћи

наша два батаљона без подршке артиљерије, уз изразиту употребу ручних бомби, за кратко време трајања напада ликвидирали су непријатеља и заузeli доста јаке положаје Рудне главе. Заузимањем ових положаја били су створени сви услови за брже наступање наших и совјетских јединица у правцу Пожаревца. Од момента на^цег успеха на Рудној глави, у очима совјетских војника и старешина није више било „ШТО ВИ ПАРТИЗАНИ" већ „ОНИН ХАРАШО ПАРТИЗАНИ".

Стари познаници из борби са Поречке реке по четврти пут су се нашли на положајима источно од Краљева. 25. српска дивизија је са ширег рејона Пожаревца извршила наступни марш правцем Пожаревац, Крагујевац, Краљево, где је заузела додељене јој положаје. Десно од 25. дивизије положаје су држале совјетске јединице. За све време држања положаја око Краљева није било никаквих проблема или препрека у остваривању сарадње и садејства између наших и совјетских јединица и команди. О срдочној сарадњи, садејству и повјерењу међу нама за време борби код Краљева показује следећи податак: Једна наша и једна совјетска чета заједнички су држале и браниле положаје код Краљева, на тај начин што су борци били измешани у стрељачком строју. Совјети су свога телефонисту са апаратом сместили у просторије команданта бригаде Мике Јелића, а сви покушаји непријатеља (њих је било више) да испадима одбаце даље од града наше јединице, нису успели захваљући томе што су Совјети наша борбена дејства сваки пут подржавали артиљеријом или „каћушама". Сарадња и садејство међу јединицама и команди 25. српски дивизије и совјетских јединица и команди успјешно је остваривана код Краљева све до одласка совјетских јединица на извршавање нових задатака.

Непознавање језика није представљало препреку за сарадњу и садејство у борбама 25. српске дивизије и совјетских јединица и команди код Краљева, јер су нас спајали исти циљеви и задаци — побједа над фашизмом и њиховим помагачима.

БЛАЖО С. ЈАНКОВИЋ, генерал-пуковник у пензији

ОСЛОБОЂЕЊЕ КРАЉЕВА

(МЈЕСТО И УЛОГА 4. ПРОЛЕТЕРСКЕ ЦРНОГОРСKE БРИГАДЕ)

Послње ослобођења Крагујевца (21. октобра 1944), Кнића, јужне Србије, Косова и Метохије, фронт наших снага, како оних на југу, тако и оних на сјеверу је скраћен, а правац повлачења непријатеља долином Ибра и Западне Мораве, од Краљева (које нијесмо никад успјели да окружимо, како то поједини неодговорно пишу), до Чачка, све више је сужаван и угрожаван тако да му је пријетила опасност да се пресијече. Радп тога Група армија „Е“ долину Западне Мораве још упорније брани.

Снаге непријатеља у Краљеву и околини биле су врло бројне и кретале су од 20.000 — 30.000 војника, са већим бројем моторних возила. Поред тога непријатељ се на мостобрану (десна обала Ибра) био толико утврдио да је из склоништа и подрума, ископаним ходницима (тунелима) остварио везу по читавој дубини положаја, тако рећи све до Краљева. Даље, на лијевој обали Ибра непријатељ је за прихват снага са мостобрана и одбрану Краљева вршио укопавање тенкова и запречавање. Све је то утицало да је на том сектору и са тим снагама, у то вријеме било немогуће извршити пријелаз.

Стога су борбе, на линији Врпска ада — Врпска глава (тр. 357) Метикоши — Трешњари — Крушевица — Лојаник (к. 335), и на мостобрану за спречавање форсирања Ибра и ослобођење Краљева, биле тешке, непрекидне, исцрпљујуће и у сталном додиру са противником. Нашим јединицама више је одговарала комбинована борба са инфилтрацијама, ударима из позадине, изненађењем, са краћим задржавањем на једном правцу и положају, а са мање фронталног потискивања и томе слично, што је било наметнуто од стране јединица Црвене армије, чијим плановима и наређењима смо се морали прилагоджавати. Али то је била ствар и Главног штаба за Србију и у најмању руку, Штаба 14. корпуса НОВЈ чија одговорност за такав поступак највише долази у обзир, јер се није покоравао наређењима виших команди (зашто — то је још увијек нејасно). Даље, требало је стално усклађивати дејства наших јединица са дејствима јединица Црвене армије, што је било веома тешко, и ради тога што су оне у свом саставу имале сва средства за такав начин ратовања, а и биле су навикле на исти, што није било лако за наше команде и штабове.

Но и поред тога наши борци, јединице и старешине су упоредо са јединицама Црвене армије наступали и нигдје нијесу изостајали, што је представљало велики успјех.

За вријеме десетодневних борби у трећој декади октобра и током новембра месеца, наши батаљони су се морали добро укупати и организовати се, како за одбрану, тако и за напад. Пријешло се, углавном на рововски систем ратовања, са врло малим помијерањима Цио фронт је утврђен, и са непријатељске стране запријечен мино-експлозивним препрекама. Такав вид борби наше борце је спутавао, поготову су им сметала непријатељска минско-експлозивна средства, са којима су се они раније ријетко сријетали, и јако су мало знали тај начин борби. Првих дана у тим условима наши борци су се осјећали неугодно, како сами кажу осјећали су се „као у затвору“. Међутим, иако теже, они су се навикавали и у тим условима показавши доста снажљивости, вјештине и храбрости. Мањи упади и продори по фронту и инфилтрације по дубини непријатељске одбране били су доста чест начин дејства наших јединица.

Двадесет деветог октобра непријатељ је извршио јаче испаде на положаје 1. и 3. батаљона 4. бригаде и 1. и 4. батаљон 6. бригаде, али су га они успјешно задржали и одбили, тако да су се задржали на ранијим положајима.

Тридесетог октобра, од Врбе до Шумара нападале су јединице 4. бригаде и један батаљон из састава јединица Црвене армије, који је дејствовао између 3. и 4. батаљона 4. бригаде. Први и четврти батаљон 6. бригаде нападали су са положаја Шумари — Ковачи — Трешњари и успјели су да предњим дјеловима избију на линију: ЈТојаник (к. 335) — манастир Жича, са које су покушали да испитују ријеку и долину Ибра. Поред тога, податке о Ибру за рачун Штаба дивизије и Штаба 4. бригаде прикупљали су и партијско-политички радници са тог терена, са којима је била остварена и физичка веза још 23. октобра, прво преко Мирка Ј. Милићевића, а касније и преко других илгалаца. Међутим, непријатељ се на добро организованим и запријечним положајима жилаво бранио и са њих је редовно вршио испаде са бграниченим циљем, ради ометања планова нашим и совјетским јединицама на том сектору, тако да су наше и совјетске јединице једва успијевале да га задрже, а 1. и 4. батаљон 6. бригаде морали су се повући на полазне положаје на линију: Ковачи — Трешњари, ближе батаљонима 4. бригаде, одакле су обезбеђивали лијеви бок снага на том правцу.

У вези договора Штаба 2. пролетерске дивизије са командантом 52. дивизије Црвене армије, генералом Миљајевим, о пресијецању комуникације Косовска Митровица (данас Титова Митровица) — Краљево, Штаб 2. дивизије је 30. октобра наредио Штабу 4. бригаде да изврши припреме за форсирање Ибра на одсјеку Матарушка Бања — Краљево.¹ Ради извршења тог задатка 4. бригади наређено је да два батаљона који дејствују на лијевом крилу, концентрише на сектору Крушевица — Трешњари, са задатком да испитају могућност пријелаза преко Ибра на одсјеку Матарушка Бања — Краљево, као и положаје непријатеља на лијевој обали, а да се осталим батаљонима посједне дотадашње њихове положаје.² За извршење тог за-

датка бригади се придају батерија топова и батерија минобацача из састава јединица Црвене армије, које бригада прима код школе у селу Вранеш и пребације их у село Трешњаре, ради подршке јединица при пријелазу преко Ибра (ова оруђа су 31. октобра враћена јединицама Црвене армије). Наређено је да се форсирање Ибра изврши ноћу 30/31. октобра. У вези тог наређења командант 4. бригаде истог дана навече, обавијестио је Штаб 2. дивизије да је целокупни састав бригаде ангажован на положајима од Врбе до Шумара; да непријатељ узастопним нападима и дању и ноћу на читавом фронту покушава да их одбаци и зато улажу велики напор да задрже своје положаје; да су ангажовали извиђаче и предузели друге мјере за испитивање могућности форсирања Ибра, али да би по његову мишљењу и процијени пријелаз преко Ибра био сувише ризичан и без успјеха док се директно не угрози непријатељ у Краљеву.³

Међутим, услјед нагло измијењене ситуације на том сектору, Штаб 2. дивизије наређује штабовима потчињених бригада да обуставе покрете и прелаз преко Ибра, да се поставе на сектор Драгосињци — Вукушица и смијене совјетске трупе на просторији од Чемернице до Шумарица, да је обавијештен од генерала Миљајева да совјетске трупе одлазе према сјеверу и да ће их замијенити бугарске јединице.⁴ Тако се форсирање Ибра у то вријеме није могло остварити. Дакле, као што се види и ово је потврда, поред оних објективне природе, да нам је совјетско командовање на том правцу онемогућавало реално и самостално планирање, па је и успјех наших дејстава био слабији. О тој ситуацији на сектору 2. дивизије, одмах је био обавијештен Главни штаб НОВ и ПО Србије, а преко њега и Врховни штаб НОВ и ПОЈ.⁵

Послије тога батаљони 4. и 6. бригаде на посједнутим положајима су се добро утврдили и међусобно повезали, тако да нити једна ратујућа страна није могла вршити неке значајније акције, помијерања и маиевре јединица. Поготову то нијесу могле чинити наше јединице, зато што су биле малобројније у односу на снаге непријатеља, са недовољно средстава, а непријатељ је био бројнији, боље наоружан и опремљен, упоран и јако насртљив.

У договору са штабовима и командама јединица Црвене армије, вршени су напади на непријатеља према Краљеву, али су редовно сузбијани, тако да се скоро стално догађало да се наше јединице излажу већим губитцима, и ради тога што је пјешадија Црвене армије, углавном у почетку напада одустајала од њега, тако да су се дејства јединица Црвене армије сводила на артиљеријско-минобацачку подршку, што није било довољно за продор с обзиром на празнине између јединица и на откривена крила и бокове наших батаљона, који су на својим нападним правцима продирали и по 2—4 километра у непријатељску одбрану.

Око 20 часова 31. октобра 4. бригада је добила наређење, од Штаба дивизије, да у току ноћи 31. октобра на 1. новембар, смијени два батаљона Црвене армије који су дејствовали десно од 4. бригаде, зато што се јединице Црвене армије са тог сектора повлаче на сјевер, а мјесто њих се чека долазак бугарских јединица. У вези тог наређења Штаб 4. бригаде одмах је предузео, одговарајуће мјере.

Јединице Црвене армије које су дејствовале десно од батаљона 4. бригаде од Врпске аде, до комуникације Врба — Краљево, прикупиле су се и припремиле у селу Подунавци ради одласка на сјевер, а на њиховим положајима су остали дјелови артиљеријских јединица који су у непосредној близини тих положаја били на ватреним положајима и тамо су чекали најављену смену и долазак бугарских јединица, тако да се план Штаба 4. бригаде, о прегрупацији и посиједању положаја од Врпске аде до комуникације Врба — Краљево није могао у потпуности реализовати. Ради тога, као и ради неизвјесности у вези најављене, а недолазеће смене јединица бугарске војске, тај дио фронта био је веома ослабљен, а будност и дисциплина остављених дјелова артиљерије Црвене армије била је јако попустила. Но и поред свега тога батаљони 4. и 6. бригаде успијели су да задрже раније положаје и да са њих одоле нијемачким нападима и противнападима. Међутим, 4. новембра уместо бугарских јединица стигле су нове јединице Црвене армије и посјеле раније положаје, које су пре њих држале јединице 52. дивизије. Оне су припадале 223. дивизији 68. стрељачког корпуса. Тако је поново настављена заједничка борба, која је трајала све до ослобођења Краљева.

Распоред јединица 4. бригаде, 4. новембра био је слиједећи:

5. батаљон држао је положаје источним дијелом села Врбе десном страном Товарничког потока, лијево од пута Врба — Краљево, закључно са к. 210; 4. батаљон затварао је међупростор од к. 210 па искључно до Врпске главе (тр. 357); 3. батаљон држао је положаје на Врпској глави (тр. 357) закључно — к. 253 искључно; 1. батаљон држао је положаје на к. 253. и к. 242 закључно; 1. батаљон 6. бригаде држао је положаје лијево од 1. батаљона 4. бригаде, закључно са к. 309, а 4. батаљон налазио се лијево од Берановца, закључно са Еавом (тр. 550). Исти је имао задатак лијевог бочног обезбеђења од удара четника од Гоча и Столова. Други батаљон 4. бригаде, који се налазио у западном делу села Вранеша у резерви Штаба бригаде а са једном његовом четом, која је послје одласка пјешадије 52. дивизије Црвене армије посјела њихове положаје у рејону Трновче, водила је 3. новембра борбу са једном њемачком групом која је напала једну совјетску батерију. Она се налазила на самој десној обали Западне Мораве и посјела је њену десну обалу на одсјеку Врпска ада — Кључ, где се задржала.

Десно од 4. бригаде држале су положаје јединице 223. пјешадијске дивизије Црвене армије, које су у рејону Врбе, поред артиљерије, минобацача и реактивних гардијских минобацача „каћуша“ имале и 1041. пук пјешадије, а остале њене снаге држале су положаје од Бумбарева Брда, преко Витановца до Западне Мораве (заједно са јединицама НОВЈ).

Командант 4. бригаде обавијестио је 4. новембра Штаб дивизије да непријатељ туче артиљеријом и да од правца Ратине преко Јасика покушава да направи испад; да је на сектору јединица Црвене армије дошло до смјене и да предстоји упознавање са њиховим задацима у циљу садејства. Даље извјештава да свакодневно држање истих положаја у рововима и лоше атмосферске прилике утичу неповољно на морал бораца, зато би им више одговарао офа-

нзивни начин ратовања. Такође обавештава да непријатељ стално комуницира од Краљева према Врби и обратно; да довлачи нове снаге; да располаже са бацачима и топовима, пушкомитраљезима и пушкама; да је његова намјера да успори заузимање Краљева и да из тог разлога упорно брани комуникацију Врба — Краљево.¹¹

Држање положаја на којима су се налазиле јединице 4. новембра, није било сврсисходно, јер су на њима трпјеле веће губитке, ради чега су штабови батаљона и команде чета тражили да се пође у офанзиву или да се јединице повуку уназад. С тим у вези је Штаб

2. дивизије, наредио потчињеним јединицама да се стрпе још неколико дана на тим положајима и да при томе ангажују минимум људства за одбрану и јаче патроле за контролисање и извиђање терена. Истовремено их је обавијестио да је Штаб 2. дивизије изложио Штабу 223. дивизије Црвене армије тешку ситуацију свога људства: о великим губицима, о слабој одећи и обући бораца, о рововима пуним воде, уз инсистирање да напад на Краљево почне што прије.¹² Међутим, командант 223. дивизије по том питању имао је другачији став. Управо он је сматрао да је потребно за брже ослобођење Краљева извршити дубље одсијецање и опкољавање непријатеља. По његовом мишљењу, прво је требало ослободити Чачак, а затим са те стране напасти Краљево. Такво мишљење је било неправо, али при постојању више снага и средстава, са чиме у то вријеме НОВЈ није располагала. Ради тога је Штаб 2. дивизије, поковајући се плановима јединица Црвене армије, 5. новембра наредио 4. бригади, да са својим и придатим јединицама 6. бригаде чврсто држи положаје испред Краљева и да са њих садејствује јединицама Црвене армије, које дејствују десно од ње,^в што је било слабо решење.

Непријатељ је 4. новембра вршио активно извиђање, а у 19 часова је јачим снагама напао на наше десно крило, на правцу Врбе. Борбе су трајале читаве ноћи и у зору 5. новембра, непријатељ је успио да овлада Врпском главом (тр. 357). Међутим, 3. батаљон, који је држао те положаје, у противнападу успио је да их посједне и одбаци непријатеља на полазне положаје, чиме је на читавом фронту наших јединица успостављена ранија ситуација.

Непријатељ је 5. новембра на осталим дјеловима узиматравао наше једкнице, али је свуда био одбијен. На дијелу фронта 1. и 4. батаљона 6. бригаде непријатељ је са око 200 војника напао правцем на ријеци Рибници, преко села Рибнице, до у висини Берановца, али је и тамо био враћен.

Шестог новембра у 6 часова изјутра непријатељ је поново, са око 600 војника, вршио испад на положаје 1. и 4. батаљона 6. бригаде, и то правцем западни дио косе Шумари — Метикошко гробље — ријека Рибница. Непријатељ је успио да овлада Метикошким гробљем, одакле је противнападом 1. и 4. батаљона 6. бригаде око 9 часова прије подне одбачен тако да су се обадвије ратнује стране поново нашле на ранијим положајима са којих су се 7. новембра препуцавали, а поподне око 15 часова непријатељ је од Кованлука вршио испад према Метикошу и успио је да потисне 1. и 4. батаљон али послјије борбе од једног часа исти је поново враћен на полазне

положаје. Непријатељ је и иа другим одсјецима покушао са испадима, али је свуда био сузбијан.

Седмог на осми новембар непријатељ је извршио покрет са једном колоном од манастира Жиче према Трешњарима, са другом према Змајевцу, трећом према Стрменици, а са четвртом према Градцу, и посјео положаје лијевог обала Рибничке ријеке. Циљ тог посједања био је двојак: прво, могао је да буде ради обезбијеђења транспорта долином Ибра и онемогућавања нашег форсирања, и друго, да се докопа Сголова и да са те стране угрози наше снаге и онемогући им дејства у долинама ријеке Ибра и Западне Мораве. Са тих положаја непријатељ је уз стална дејства артиљерије и минобацача, 8. новембра био активан. У вези такве ситуације и ради што успјешније заштите са те стране, наше лијево крило поставило се према непријатељу на положаје Берановац — Кава (тр. 550), Љути брег (к. 645) — Мијатовска ливада (к. 658). О свему што се догађало тих дана командант 4. бригаде је 8. новембра извјестио Штаб дивизије, напомињу му при томе, да и даље остаје при ранијем предлогу да непријатеља треба напасти и онемогућити му мирно кретање и постављање на положаје.¹⁴

Деветог новембра непријатељ се под снажним притиском наших јединица повукао на линију: ман. Жича — Кованлук — Брђанија — Заклопача — Врба, а на лијевој обали Западне Мораве, преко села Витановца и Шумарице, на Чемерницу (к. 487) и В. Борчу (к. 498). Јачина непријатеља на тој линији кретала се на око 20.000 војника. Четврта бригада у то вријеме држала је положаје на линији: Врба — к. 227 — Голетар — к. 277 — Батал ливаде, а ојачани 1. и 4. батаљон 6. бригаде, положаје на линији: Берановац — к. 309 — Метикош — Иава (тр. 550). Трећа ударна српска бригада која је држала положаје на левој обали Западне Мораве тог дана је добила наређење да се пребаци на сектор Озаци — Трстеник — Штулац — Дубље последије смјене са положаја од стране једне бригаде 25. српске дивизије; да се одмори, а потом замијени 4. пролетерској бригаду.¹⁵

Непријатељ је и даље вршио испаде ради узнемиравања и исцрпљивања наших јединица. У 5 часова 10. новембра са око 250 војника напао је на 1. и 4. батаљон 6. бригаде, али је око 6 часова враћен на полазне положаје. Затим је напао на десно крило, на батаљоне 4. бригаде, где је такође претрпио неуспјех, па је око 12 часова са једном групом војника покушао да се пробије уз Товарнички поток. Та група је на вријеме примијећена и намјерно је пуштена да се што дубље увуче у наш борбени поредак, а затим је од јединица 1. и 3. батаљона 4. бригаде комплетно уништена.

Истог дана Штаб 14. корпуса НОВЈ издао је наређење 25. српској дивизији, да смијени 3. ударну српску бригаду 2. пролетерске дивизије са положаја на лијевој обали Западне Мораве и да посједне положаје на линији: Клупе — М. Борча — Витановац — Чукојевац — к. 251, а 2. пролегерској дивизији наређено је да прикупи све своје јединице на десну обалу Западне Мораве и да посједне сектор Врба — Матарушка Бања, а осталим јединицама НОВЈ које су дејствовале у захвату Западне Мораве наређено је да поја-

чају дејства по непријатељу који се извлачио комуникацијом Краљево — Чачак — Ужице¹⁶ Наређење је било доста неодређено и нејасно. Ради тога је 11. новембра командант 4. бригаде од Штаба дивизије тражио обавијештење да ли постоје услови да се крене напријед јер досадашњи начин ратовања на овом сектору не доноси велике користи.¹⁷

Дејства јединица Црвене армије на том правцу све више су се сводила на систематску, узнемиравајућу артиљеријско-минобацачку и авио ватру по непријатељским положајима и по фронту, и по дубини, на Краљево и непосредну околину, као и по колонама у долинама Ибра и Западне Мораве, против које су се Нијемци супротстављали одговарајућом артиљеријском, противтенковском ватром са ватрених положаја из ширег рејона Краљева и са других ватрених положаја.

Да би активирао дејства наших снага Штаб 4. бригаде договорио се са штабовима и командама сусједних јединица 223. дивизије Црвене армије да 13. новембра у 4 часа изјутра изврше напад на непријатеља у циљу сламања његове одбране и продора у Краљево. Тај напад је договорен, као и многи раније, али није успио, и ради тога што је Штаб 2. дивизије истог дана наредио потчињеним јединицама да 6. бригада са једним батаљоном 4. бригаде преузме сектор Врба — Јасик — Нава на коме се претходно налазила 4. бригада. Задатак 6. бригаде је да одржава чврсте везе са совјетским јединицама и врши активна извиђања непријатеља и његових положаја. Остале јединице организоваће сукцесивно повлачење са положаја у циљу одмора и сређивања.¹⁸ До реализације није никада дошло. Међутим, командант 4. бригаде извештава Штаб дивизије да би, по мишљењу Штаба бригаде, његови батаљони уз ангажовање тешког наоружања Црвене армије могли кренути у напад и овладавати положајима од Врбе до Ратине и према ситуацији изводити операције даље према Краљеву.¹⁹ Јединице 4. бригаде пошле су у напад, тачно у договорено вријеме, и успјеле у да, преко Рибнице, избију на обалу ријеке Ибра, непосредно испред Краљева, што је био велики успјех. Међутим, јединице Црвене армије су касиле са нападом, о чему Штаб 4. бригаде није био на вријеме обавијештен. Њемци су, користећи ту ситуацију, одмах предузели противмјере јачим снагама на правцу јединица Црвене армије, а на јединице 4. бригаде извели су јак противнапад и успјели да их поврате на полазне положаје, са доста тешкоћа, послје чега се борба свела на обострану артиљеријско-минобацачку ватру уз мала помијерања и испаде. О томе је командант 4. бригаде истог дана обавијестио Штаб дивизије уз захтјев да интервенише код Штаба 223. дивизије Црвене армије да би се договорено и извршило.²⁰

У међувремену 18. ударна бригада 25. српске дивизије смијенила је 3. српску бригаду на лијевој обали Западне Мораве, и она се 14. новембра пребацила на просторију Трстеник — Дубље — Штулац — Озаци. На фронту 4. бригаде и њених ојачања борбе су настављене и 15. и 16. новембра, али су непријатељски напади били на вријеме одбијени, тако да је и даље остао на ранијим положајима. Тог дана командант 4. бригаде извјестио је Штаб дивизије да је

непријатељ на прузи Рашка — Краљево и у самом Краљеву палио вагоне на жељезничким станицама, да је палио и друге објекте у граду, јер се читаве ноћи видјела ватра; да су непријатељске снаге знатно ослабиле, што значи да ће ускоро напустити овај простор; да борци желе да и даље остану на истим положајима и учествују у ослобођењу Краљева. У том смислу Штаб бригаде је наредио потчињеним и придатим јединицама да изврше напад и оладају положајима Врба — Ратина — Кованлук.²¹ Шеснаестог новембра командант 4. бригаде извијестио је Штаб дивизије да је непријатељ порушио мостове преко Ибра ка положајима бригаде и да наставља паљење вагона у самом граду и на прузи Рашка — Краљево.²²

Ради ослобођења Краљева, Штаб 14. корпуса НОВЈ је 17. новембра наредио 25. дивизији да се са двије бригаде пребаци у село Врбу, а са једном да затвара комуникацију која води од Краљева према Крагујевцу, и ставио је под оперативну команду Штаба 2. пролетерске дивизије. Требало је да заједно пресијеку комуникацију Косовска Митровица — Краљево, и да затворе тај правац, као правац према Крагујевцу и да ослободе Краљево, што у то вријеме није било реално с обзиром на снаге и средства наших и непријатељских снага. То није било никакво чудо ако се има у виду да су Штаб XIV корпуса НОВЈ и Штаб 68. стрељачког корпуса Црвене армије командовали без потребног увида у стварно стање, са остојања од 50 километара. Наредио је било да се напад на Краљево изведе 19. новембра.

Зашто то наређење није извршила 25. српска дивизија, то нам је остало непознато.²³

Седamnaестог новембра уведени су у борбу и 2. и 3. батаљон 6. српске бригаде који су се до тада налазили на сектору Крушевца и Трстеника. Тако је 6. бригада посјела положаје на линији: Драгосињци — Метикош — Змајевац — Каменица; а 4. бригада посјела је са 2. батаљоном источни део села Врбе лијевог обала Товарничког потока; са 3. батаљоном посјела је Врпску главу (тр. 357); са

1. батаљоном посјела је положаје на к. 279. Сви батаљони били су ојачани одељењима противтенковских пушака и минобачача. Пети батаљон повучен је у село Вранеша, а четврти у Вукушицу. Остале јединице и установе 4. бригаде задржале су се на ранијим просторијама. Тог дана командант 4. бригаде обавијестио је Штаб дивизије да непријатељ и даље комуницира од Рашке ка Краљеву и обрнуто; да је дуж читавог фронта поставио нагазне мине и да је уништио све мостове, скеле и чамце на Ибру од Краљева до Матарушке Бање.²⁴

У таквом распореду јединице су се задржале до 20. новембра, када су на тај дио фронта стигле и јединице 3. ударне српске бригаде 25. дивизије. Тог дана Штаб 2. дивизије је наредио штабовима 4. црногорске и 3, 6. и 19. српске бригаде да нападају непријатеља на што ширем фронту дуж комуникације у Ибарској долини, да му онемогуће извлачење и да му уништавају веће или мање јединице.²⁵

Даље, наредио им је да пресијеку комуникацију Краљево — Косовска Митровица на одсијеку Маглић — Церје, Конарево брдо — Маглић и да спријече рушење моста преко Ибра, који повезује

Краљево са Трстеником и Крушевцем.²⁶ Истог дана Штаб 2. дивизије наредио је Штабу 25. дивизије да предузме прикупљање 16. бригаде на сектору Мали врх — Орлови — Трговиште, и 18. бригаде од Чукојевца до Клуба и да организује обавијештајну службу за проналажење најпогоднијих тачака за пробој.²⁷

Штаб 2. дивизије, истог дана је издао допунско наређење штабовима 4. црногорске и 3, 6. и 19. српске бригаде, наглашавају да је основни задатак овладавање комуникацијом Краљево — Косовска Митровица и повезивање са совјетским јединицама на сектору Мусине Реке. Обавештава их да два совјетска пука треба да избију од Трговишта преко Поповића и Адрана до Мусине Реке.²⁸ У исто вријеме командант 4. бригаде обавијестио је Штаб 2. дивизије да су њени батаљони посјели положаје од Врбе до Рибнице, које су раније држали батаљони 6. бригаде.²⁹

У току ноћи 20/21. новембра, 4. бригада посјела је наведене положаје. Штаб 4. бригаде одредио је специјалну групу за спречавање рушења моста на Ибру од стране Нијемаца, с тим што је у том циљу претходно ангажовао групу илегалца из Краљева, са којом је од 23. октобра имао везу. Лијево од 4. бригаде, прикупљала се 6. бригада на просторији Церак, Комиџора, Гради, Готовац, одакле врши помијерање ка комуникацији Косовска Митровица — Краљево, ради чега јој је 4. бригада упутила противтенковске топове и већи број малих гумених чамаца. Лијево од 6. бригаде, на одсјеку Маглић — Церје прелази Ибар 19. бригада 25. дивизије, а десно од 4. бригаде дејствује 1041. стрељачки пук 223. дивизије Црвене армије.

До зоре 22. новембра 4. бригада је посјела положаје лијево од комуникације Врба — Краљево, на линији источном ивицом села Врбе — Врпска глава — Товарнички поток — Јасик — Берановац и повезала се десно са јединицама Црвене армије, а лијево са 6. бригадом.³⁰ Са тих положаја успјешно је водила борбу и сузбијала све њемачке испаде. Шеста бригада извршила је помијерање на просторију Замчање — Добре стране, одакле је укочила покрете њемачке моторизације у долини Ибра, при чему јој је пружао голему помоћ Краљевачки НОП одред „Јован Курсула“, који је дејствовао из рејона Богутовца и Прогорелице са лијеве обале Ибра и са којим је требало ухватити везу и споразумијевати се о заједничким дејствима.³¹ Трећа српска бригада помјерила се, за то вријеме, на просторију Грачац, Вукушица. Непријатељ се све убрзаније повлачио долином Ибра. Косовска Митровица је у то вријеме била ослобођена (22. новембра) и наше су снаге од Косовске Митровице, све више угрожавале непријатеља и његово даље извлачење тим правцем.

Двадесет другог новембра Штаб 2. дивизије наредио је потчињеним јединицама да се што више ангажују, да одржавају стални борбени контакт са непријатељем и да му не дозволе да се неметано повлачи комуникацијом Косовска Митровица — Краљево.³² Наређено је 6. бригади да се постави на сектору Замчање — Кула — Добре стране, 3. бригади да испитује могућности пријелаза преко Ибра од Конарева до Замчања, а 4. бригади да и даље остаје на

истим положајима,³³ с тим што ће један свој батаљон упутити у Трстеник, са задатком да држи носаду у њему и да штити околни терен од четничких група. Даље, наређено је 6. бригади да преда радио станицу, противколске топове и лаке гумене чамце 4. бригаде 3. бригади која има да форсира Ибар у ширем рејону Матарушке Бање. Десно од 4. бригаде дејствовао је 1041. стрељачки пук Црвене армије који је 23/24. новембра приступио организацији форсирања ријеке Ибра на свом одсјеку. Штаб 4. бригаде одмах је приступио реализацији добијеног наређења, с тим што је 5. батаљон упутио у Трстеник.³⁴

И поред великог залагања, наше јединице неки већи успјех нијесу постигле. Њемци су се активном одбраном задржали на раније посједнутим положајима и на тај начин су омогућавали извлачење својих снага. До 24. новембра у рејон Краљево пристигле су и њемачке заштитне јединице. Командант 4. бригаде истог дана обавијестио је Штаб 2. дивизије о томе да непријатељ ужурбано креће од Рашке, преко Краљево, према Чачку и да трпи знатне губитке од савезничке авијације.³⁵ Већ тада Краљево није представљало ону важност коју је у дотадашњим борбама имало. Но, задатак наших јединица на том сектору и даље је био активно дејство у циљу везивања и исцрпљивања непријатељских снага, како би наше јединице, које су дејствовале са сјевера ка долини Западне Мораве, успјеле да им пресијеку одступницу.

На читавом фронту борба је и даље била врло активна. Непријатељ је своје положаје око Краљево појачавао и вршио је испаде на правцу Краљево — Врба држећи и даље положаје западном ивицом села Врбе, преко Шумара, Метикоша и Рибница, све до 28. новембра када се почео извлачити и са мостобрана. Био је врло активан и на правцу Краљево — Ушће, вршећи такође испаде. За то вријеме 4. бригада је са својим 1, 2. и 3. батаљоном водила борбу на положајима лијево од комуникације Врба — Краљево, десном обалом Товарничког потока, преко Врпске главе (тр. 357), Јасика и Берановца све до Рибнице. Четири батаљон се налазио у селу Вукушица у резерви Штаба бригаде, а 5. батаљон је био на задацима у Трстенику и околини, и на обезбеђењу Врњачке Бање. Остале јединице и установе бригаде, као и све батаљонске коморе налазиле су се у ранијим рејонима спремне за премјештање према Краљеву. Трећа српска бригада, за то вријеме, пријешла је Ибар и водила борбу на просторији Жича, Матаруге, Прогорелица, а 6. бригада дејствовала на одсјеку Замчање — Добре стране. Баш у то вријеме Штаб 2. дивизије извјестио је Главни штаб НОВ и ПО Србије, између осталог и о томе да наше јединице преузимају положаје око Краљево од јединица Црвене армије које се 28. новембра спремају да са овог сектора поћу на сјевер.³⁶

Четврта бригада, потискујући Нијемце, успјела је да у зору 28. новембра посједне полазне линије за форсирање Ибра и то са 2. батаљоном на међупростору Панчево — Кованлук до испред Лука, на самој десној обали Ибра; са 3. батаљоном, лијево од 2. батаљона, у Кованлуку до пута Врба — Краљево, то јест до ушћа ријеке Рибнице и Ибар; са 1. батаљоном, лијево од 3. батаљона, од лијеве

обале Рибничке ријеке, преко пута Врба — Краљево и Матаруге — Краљево, до ушћа Жичке ријеке у Ибар; са 4. батаљоном посјела је положаје лијево и десно од комуникације Врба — Краљево у висини Кованлука, и Шумара; исти је био у резерви Штаба бригаде, спреман да дејствује на правцу Краљева. Чета пратећих оруђа бригаде посјела је ватрене положаје у рејону западна ивица Шумара, између ријеке Рибнице и комуникације Врба — Краљево. Штаб бригаде руководио је борбеним дејствима јединица у почетку из Рибнице, а затим се кретао са 1. батаљоном, који је дејствовао на главном правцу, одакле је непосредно утицао на исход борбених дејстава. Јединице 1041. стрељачког пука Црвене армије дејствовале су десно од 4. бригаде, на одсјеку Ратина — десна обала Западне Мораве, и вршиле су припреме за одлазак на сјевер. Лијево од 4. бригаде, у рејону Матарушке Бање, 3. српска бригада, форсирала је Ибар на чијем су се правцу, мало касније, пребацивали и дјелови 25. дивизије, који су наступали на том правцу, а остале њене јединице су нападале са сјевера, са падина Котленика, преко Опланића и Поповића, према Краљеву.

Од средстава за форсирање и пријелаз преко водених препрека, наше јединице, у то вријеме, располагале су са мањим бројем малих гумених чамаца, чији број би при малом водостају Ибра, с обзиром на његову газност на више одсјека и мјеста, донекле задовољио. Међутим, Ибар је од јаких јесењих киша, био нарастао више од једног метра и знатно се проширио, замутио. Вода је била веома хладна и протичала је великом брзином те су тај број и врста чамаца били сасвим недовољни и неупотребљиви. Према томе, Ибар је већ за наше јединице представљао велику препреку, тим више што га је непријатељ са супротне обале, са унапријед уређених и посједнутих положаја добро бранио, па је ради тога одлучио да се мост на Ибру јужније од Краљева, на путу за Крушевац, и Матарушку Бању обавезно сачува, што је дато у задатак 1. батаљону 3. бригаде, уз претходни договор са групом илегалаца која је дејствовала у самом граду. Све прилазе ка десној обали Ибра, у то вријеме, држале су наше јединице, а Њемци су посјели раније утврђене и запријечене положаје на лијевој обали, са којих су имали добру прегледност и контролу и добро организовани систем ватре. Дјелови 3. бригаде, који су пријешли Ибар јужније од Матарушке Бање, 28. новембра ослободили су жељезничку станицу Матарушка Бања, Конарево и Прогорелицу и повезали се са јединицама Краљевачког НОП одреда „Јован Курсула“, и заједничким снагама наставили наступање ка Самаилама ради лијевог обухвата Краљева и пресијецања комуникације Краљево — Чачак, а лијево од ње наступала је 6. бригада. Дјелови 25. дивизије, коју су 25. новембра, у рејону Куле (к. 419) југозападно од Краљева, пријешли Ибар, до 28. новембра избили су на В. Попов сто (к. 204), М. Попов сто (к. 342) и десну обалу Буковичке ријеке, са којих положаја су вршили јак притисак према Краљеву, а главнина 25. дивизије, у то вријеме се спремагта за прелажење преко Ибра у рејону Матарушке Бање.

Зачеље Групе армија „Е“ 27/28. новембра прошло је кроз Краљево, чију је одбрану и заштиту извлачења према Чачку врши-

ла 7. СС дивизија „Принц Еуген“. При повлачењу са краљевачког мостобрана Њемци су порушили мост на Ибру ка Рибници* а путеви који воде у град миришали. Средства која су се раније налазила на Ибру и Западној Морави, која су коришћена за пријелаз преко тих ријека, Њемци су уништили. Приручног материјала који би се могао користити за пребацивање, на лицу мјеста, такође, није било. Но и поред свега тога, наше јединице су се снашле и форсирале Ибар и ослободиле Краљево. Командант бригаде Јанковић и в. д. политичког комесара и партијски руководиоц бригаде Радовић, који су се налазили са јединицом испред порушеног моста, рачунајући на момент изненађења непријатеља и на помоћ илегалца и народа, одлучили су да се јединице не задржавају на десној обали Ибра, већ да га савладају, газећи га и пливајући. Први батаљон, који је дејствовао на правцу моста први је загазио у Ибар. Његов млади и одважни политички комесар Радован Кривокапић, студент, са пушкомитраљезом на челу батаљона, у првом таласу га је пријешао и повео батаљон на јуриш, заузимајући у првом налету јужни дио града и порушени мост, где се сreo са илегалцима и већим бројем омладине, одакле су заједно продрли у центар града. У међувремену, преко порушеног моста, на његовој поломљеној конструкцији, импровизацијом на лицу мјеста, направљен је пријелаз за пјешадију. Други батаљон који је дијелом снага пријешао преко импровизованог моста извршио је обухват града са источне стране, преко жељезничке станице и аеродрома, да би уз помоћ краљевачке омладине добрим дијелом онемогућио непријатељу тотално разарање тих објеката. Трећи батаљон, наслањајући се на 1. и 2. батаљон, убацно се у југозападни дио града и тако је, уз помоћ мјештана, отпочела улична борба и чишћење Краљева. Тако је послије подне 28. новембра отпочела борба за ослобођење самог града, која је трајала до испред пола ноћи истог дана. Тим упадом и брзином савладавања набујалог Ибра и утврда на јужној ивици града Њемци су били веома изненађени, тако да нијесу имали нити времена, а ни могућности да и даље наставе са рушењима која су још од раније били припремили. За вријеме борби у самом Краљеву 25. дивизија је главнином снага пријешла Ибар у рејону Матарушке Бање и иаставила наступање, боље рећи гоњење непријатеља, ка Каони. Тако је 29. новембра Штаб 4. бригаде могао да обавијести Штаб 2. пролетерске дивизије да је Краљево слободно, и да бригада креће комуникацијом ка Чачку.³⁷

Успјех борби, узводно долином Западне Мораве, вјероватно би био већи да смо у почетку наступања од Крушевца и Крагујевца имали више снага и средстава за припрему и напад на Краљево. Поред мањег броја наших јединица, које су се биле уклијештиле са југа и сјевера Краљева и недовољног материјално-техничког обезбијеђења, као и масовне и жилаве одбране непријатеља, наше јединице су биле преморене и исцрпљене вишедневним даноноћним борбама, без одмора и смјена. Јединице су оскудијевале са гешким наоружањем, у средствима за подршку и савладавање свих врста препрека, а нарочито водених. Даље, да су постојеће јединице и средства боље, вјештије и рационалније коришћени и да су се њи-

хова дејства заједнички одвијала, уираво да је било више садејства и координације и да командовање није каснило у ироценама ситуације и наређењима, сигурно би успјех био бољи.

Од спајања са јединицама Црвене армије на Западноморавском правцу и за вријеме заједничких дејстава, то јест од половине октобра па све до краја новембра, иницијатива наших штабова, закључно са штабовима батаљона, била је потпуно онемогућена. Управо сва наша дејства била су подређена плановима Црвене армије, што нама није одговарало. Настају и други проблеми када се 2. пролетерска дивизија ставља под оперативну команду Штаба XIV корпуса НОВЈ, који из Крагујевца командује јединицама које дејствују са сјевера од Западне Мораве, од Гледићевских планина левом обалом ријеке па скоро до Пожеге, као и од Чукојевца, преко Западне Мораве, до Врбе и даље према Столовима и долини Ибра. И умјесто да се Штаб XIV корпуса НОВЈ придржава директива и упутства Главног штаба НОВ и ПО за Србију, да на Западноморавском правцу пошаље једног свог члана ради обезбјеђења садејства 23. српске и 2. пролетерске дивизије и одржавања везе са совјетском дивизијом на том сектору,³⁸ он прави групу грешку, пришивши потчињавању дивизија дивизијама; на примјер, претпочињава 23. српску 17. источnobосанској дивизији, 45. српску 23. српској дивизији а 25. српску 2. пролетерској дивизији, што ствара велику збрку код штабова. Прављене су и друге грешке, као на примјер честе промене одлука и томе слично. Зашто се то све тако догађало ми који смо били у стрелачким стројевима нијесмо могли схватити, премда смо и знали да су на тим положајима поред совјетских јединица и јединица НОВЈ које су биле непосредно потчињене Врховном штабу, Главном штабу за Србију, првој армијској групи и најзад XIV корпусу. Ради свега тога, и поред залагања појединаца, десетина, водова, чета и батаљона, као и жртава у свакодневним јуришима и жеље свију да се што прије ослободи Краљево и онемогући Нијемцима даље извлачење долином Ибра и Западне Мораве за Босну и пружи што брже помоћ напаћеном народу Краљева и околине, Нијемцима је пошло за руком да се у Краљеву одрже све до пола ноћи 28. новембра.

Но и поред свега тога у даноноћним борбама око Краљева, наше јединице, борци и старјешине, обавили су велики посао и научили су доста. У десетинама, водовима, четама и батаљонима, поред свакодневних борби, обављао се непрекидно војно-стручни и партијско-политички рад. У склопу тога рада била је и војно-стручна обука са новим борцима, као и са старим на новим оружјима и средствима која су тада стизала све више у јединице првенствено из Совјетског Савеза. Вршено је упознавање и популаризација искуства и начпна дејстава јединица Црвене армије, са којима је бригада на том правцу, раме уз раме, дејствовала. Вршена још популаризација најбољих иачнна дејстава, преко бригадног листа и батаљонских џепних новина.

Општи резултати борби на том правцу, и поред свих тешкоћа и губитака, позитивно су утицали на становништво тих крајева, а врло тешко на непријатеље, погоову на четнике, недићевце, бело-

гардејце и друге издајнике, којима је све више горело под ногама и који су тријели све више пораза. Упорно вођење одбрамбених борби, успјешно одбијање непријатељских напада и извођење противнапада и брз прелаз у напад и гоњење обogaћивали су наша искуства, што је утицало на повећање опште војне зрелости старешина и знатно употпуњавало њихову ратну вјештину.

У борбама од Врбе до Краљева, у трајању од четрдесет дана, снабдијевање јединица свим средствима одвијало се уредно, из сопствених резерви и са терена преко НОО који су свуда на ослобођеној територији формирани и функционисали, што је позитивно утицало на елан и издржљивост јединица. Прихват рањеника, обрада и лијечење, као и санитетско-материјално обезбеђење било је благовремено, добро и потпуно, што је имало позитиван морални ефекат. Попуна људства, с обзиром да је одлука Националног комитета ослобођења Југославије о мобилизацији младића, који су по годинама старости стасали за службу војног рока ступила 1. новембра на снагу, као и наоружањем и другим средствима била је редовна, тако да је бригада и поред губитака, бројно, по ударној и ватреној моћи била за цијело вријеме уједначена. За то вријеме бригада је примила ново наоружање, средства везе, комплете за минирање и разминирање, лакша средства за савлађивање водених и других препрека и другу опрему која је већ тада редовно пристизала из СССР-а. При командама батал>она и при Штабу бригаде изводио се обука за оспособљавање људства у руковању и управљању добијеним средствима и за то вријеме из бригаде је још прекомандовано више десетина бораца и старешина у друге јединице НОВЈ, као специјалисти и руководиоци.

Крајем октобра и V новембру падала је скоро сваки дан киша, што је отежавало проходност терена и покретљивости трупа, нарочито V непосредном заобљу Западне Мораве.³⁹ Затим, вођене су непрекидне борбе и држани, такоређи, исти положаји уз више губитака. Све је то исцрпљивало борне и јединице, отежавало борбу, снабдијевање и збрињавање, тако да се морало доста напора уложити да се све то савлада и савладано је, али по којој цени то је посебно питање. Међутим, непријатељска авијација за то вријеме није била активна, зато што сви њени пољни били на вријеме онемонћени од стране противавионске артиљерије Трвене армије тако да су наши борци тих дана имали прилике, између осталог, да посматрају авио борбу изнад својих положаја.

У бојама од Врбе до Краљева Нијемци су имали око 495 мртвих, 286 рањених и неколико десетина заробљених војника и старешина, а за вријеме уличних борби у Краљеву више од 100 мртвих. За то вријеме уништена су два њемачка тенка, четири топа, нешто мотоцикала и више вагона на успутним станицама. У Краљеву је нађено око 600 вагона, које су Нијемци користили при извлачењу са југа и са њима превозили материјал и опрему, 250 возила разних врста, а заплијењено је 7 исправних топова, 15 пушкотраљеза, 200 пушака, 1 „шарац“ и двије композиције ратног материјала⁴⁰ и разног другог материјала. Губици 4. пролетерске црно-

горске бригаде за то вријеме су били 45 погинулих,⁴¹ 106 рањених и неколико несталих бораца и старешина.

Даље, у том међувремену из бригаде су, по наређењу Главног штаба НОВ и ПО Србије, предати јединицама Црвене армије, око 150 бивших црвеноармејаца, које је бригада одробила од Нијемаца и четника и који су се у њеним редовима до тада храбро и пожртвовани борили. Међу њима својевремено је био и Александар Саша Николајевић Четвргов, бивши активни поручник Црвене армије, који је у октобру 1943. године постављен за замјеника команданта

2. батаљона 4. бригаде, на којој дужности се налазио све до јуна 1944. године.⁴² Предају бивших црвеноармејаца смо извршили у селу Вранеша официрима, који су ту на лицу мјеста стрљали неколицину њих. Сигурно би их они и више побили да није било интервенције од команданта 4. бригаде. Тај акт оставио је јако тежак утисак код народа тог краја а и код свих нас који смо били свјedoци тог дивљања. Тих дана доживљавали смо и низ других некоректних поступака од стране црвеноармејаца као што су силовања, посезање на туђу имовину и друго. Најзад били смо свјedoци и два јако немила случаја када су два црвеноармејца нађена обешена о крушку у дворишту најугледнијег сељака из села Вукушица. Најтеже нам је падао међусобни однос официрског састава. Седмог новембра били смо позвани на прославу октобарске револуције на командо мјесто команданта артиљеријске групе, потпуковника Саше Штанеца у Трновачи. На прослави су из 4. бригаде били командант Блажо Јанковић, в. д. политичког комесара и замјеник политичког комесара Радован Радовић, начелник штаба Божо Беговић, командант 2. батаљона Јово Самарџић, Тихомир Јањић, члан политодела

2. пролетерске дивизије, и неколико курира. Послије добре напојнице славље се претворило у тучу тако да се више није знало ко коме наређује и ко кога треба да слуша. На крају ја сам са мојим официрима напустио славље и најљепше се захвалио, али командант у прилично напитом стању није хтио да нас пусти да по киши идемо расквашеним тереном и он нас је својим командним колима повезао, све док м/у кола нијесу зарибала у један бријег одакле смо отишли у наш штаб, а он је преноћио онако пијан у отвореним колима, којом приликом је добио упалу плућа. Ово износим ради тога што нам је 3 до 4 дана касније његов замјеник при сусрету веома срећан саопштио да је он сада командант.

На крају тог дана и наши борци су славили дан велике октобарске револуције у рововима пуним воде уз обострану канонаду ватрених оруђа топова и минобацача.

И на крају/ на овом мјесп/ напоменућу/ и случај потпуковника Пузировског, команданта 1041. стрљачког пука, који је 29. новембра навече стигао у мој штаб у Краљево са молбом да му дам потврду да нам је садејствовао приликом ослобођења Краљева, што није било тачно јер он је тада у Вранешима био повукао пук на одмор. Потврда му је требала како он каже да би одсуство од 24 часа могао да правда пред вишом командом, што сам ја без ријечи урадио (прилог заједнички акт).

Свуда на путу од Крушевца, до Краљева, 4. бригаду народ је ванредно срдечно дочекивао, а посебно народноослободилачки одбори и партијско-политички радници. То за све нас припаднике бригаде није било никакво изненађење. Напротив, сви смо ми знали да је народ тих крајева масовно учествовао у борби за слободу још од 1941. године и да је водио жестоке борбе и давао велике људске и материјалне жртве. Знали су борци 4. бригаде да је са тог терена у 1. пролетерској бригади био и славни Краљевачки батаљон, са којим су имали прилике, у многим борбама да се нађу.

Залагање свих јединица како 4. и придатих јој батаљона из 6. бригаде, тако и других, било је изванредно и за сваку похвалу. При форсирању Ибра, нарочито се залагао 1. батаљон 4. бригаде, ради чега је Штаб бригаде, 1. децембра 1944. године, у свом извјештају, писаном из ослобођеног Краљева, Штабу 2. пролетерске дивизије, написао слиједеће:

„У завршној фази борбе за ослобођење Краљева, непријатељ бјежећи испред наших јединица, порушио је све мостове на Ибру и тим онемогућио наше брзо наступање.

На дан 28. 11. 1944. године, налазећи се на десној обали Ибра, ради бржег чишћења града и протјеравања непријатеља ставили смо у задатак штабу нашег Првог батаљона да са читавим батаљоном форсира набујали Ибар. Батаљон је извршио постављени задатак у потпуности. Газећи Ибар, трпећи непријатељску ватру, убацио се у град и нагјерао непријатеља да се прије повуче и онемогућио му даље разарање и рушење града.

На основу предњег предложено штабу дивизије да се овај батаљон похвали посебном наредбом.⁴⁴

Дочек у Краљеву био је масован и узбудљив. Народ нас је дочекивао цвијећем и сузама. Сутрадан, то јест 30. новембра 1944. године, војска и народ изразили су своју дубоку захвалност и пошту свијетлој успомени на око 3.500 стријељаних патриота (према тадашњој процјени и подацима о броју стријељаних) који су до задњег даха остали вјерни своме народу и НОБ-и и дали своје животе. Први пут је на њиховом гробљу легално положено цвијеће и вијенци од њима захвалног народа. Тог јутра у име НОВЈ на гробовима стријељаних пред окупљеним народом и војском говорио је дотадашњи командант 4. бригаде потпуковник Блажо С. Јанковић.

Од тада су прошле пуне 42 године, али су у мом сјећању и до данас остале најљепше успомене на борце и руководиоце који су се тада храбро борили у редовима 4. бригаде, исто тако херојски и самопријегорно и са истим еланом као и они на Бугојну, Купресу и ЈТивну 1942. године; у долини Неретве, на Коњицу, Вилића Гувну, Биочу, Јаворку, Сутјесци, Љубином Гробу и Колашину 1943. године, и на народ Краљева и његове околине, његов срдчан, братски и гопео дочек и помоћ, а нарочито ми се зарезало у сјећању оно јутро 30. новембра када смо се сви нашли на окупу да одамо пошту палим патриотима. Губици и разарања Краљева не могу се ничим упоређивати. Народу је учињено толико зла због којег многи и данас пате.

Послије ослобођења Краљева 4. бригада се ирикуиила у Краљеву, где се одмарала, сређивала и попуњавала људством и материјалом. За то вријеме је пружала помоћ партијско-политичким радницима, који су били у сталном контакту са штабом бригаде при формирању народне власти и одржавању реда у граду и непосредној околини. У Краљеву се бригада задржала пет дана. Поред осталих мјера, за вријеме боравка у Краљеву, у 4. пролетерској бригади извршене су и неке кадровске измјене. За команданта бригаде постављен је Видо Шошкић, дотадашњи командант 6. српске бригаде, за политичког комесара Бошко Брајовић, за замјеника политичког комесара Боко Недић, дотадашњи замјеник политичког комесара 6. бригаде, а било је и других постављења. Дотадашњи командант 4. бригаде Блажо С. Јанковић и в. д. политичког комесара и замјеник политичког комесара Радован Радовић отишли су на друге дужности.

Послије кратког одмора у Краљеву 4. пролетерска црногорска бригада предала је гарнизонску службу 28. српској бригади 47. српске дивизије и партизанском одреду „Јован Курсула“, а народној власти велики дио плијена и новца, да би затим кренула према Чачку.

НАПОМЕНЕ

1. Зборник, том I, књига 14, док. 143.
2. АВИИ, НОР, К. 732А, рег. бр. 47—3.
3. Исто, К. 738, рег. бр. 32—3.
4. Исто, К. 732А, рег. бр. 483.
5. АВИИ, НОР, К. 184, рег. бр. 24—29/5.
6. Планирано је да се за посиједање тих положаја одреди 3. батаљон, а његове раније положаје да посједне 1. батаљон који се налазио на лијевом крилу бригаде. Други батаљон 4. бригаде, који је био до тада у резерви штаба бригаде, требао је да смијени 5. батаљон, који се повлачи источније од села Врбе у резерву штаба бригаде у готовости за дејства на правцу према Врби и Заклопачи. Планирано је да се чета пратећих оруђа и 4. батаљон 4. бригаде као и батаљони 6. бригаде задрже на дотадашњим положајима.
7. Исто, К. 733, рег. бр. 1—1.
8. Исто, К. 735, рег. -бр. 4—24/4.
9. Исто, К. 26, рег. бр. 2—1—9.
10. Исто, К. 184, рег. бр. 24—30/1.
11. Исто, К. 783, рег. бр. 35—3.
12. Исто, К. 733, рег. бр. 4—1.
13. Зборник, том I, књига 14, док. 177.
14. АВИИ, НОР, К. 738, рег. бр. 39—3.
15. Исто, К. 733, рег. бр. 5—1.
16. Зборник, том I, књига 14. док. 197.
17. АВИИ, К. 738, рег. бр. 41—4.
18. АВИИ, К. 737. рег. бр. 8—2.
19. Исто, К. 738, рег. бр. 43—3.
20. Исто.
21. Исто, К. 738, рег. бр. 45—3.
22. Исто, К. 738, рег. бр. 2—2.

23. Исто, К. 738, рег. бр. 46—3.
24. Зборник, том I, књига 15, страна 76—80.
25. АВИИ, НОР, К. 738, рег. бр. 48—3.
26. АВИИ, НОР, К. 737, рег. бр. 11—2.
27. Зборник, том I, књига 15, док, 37.
28. АВИИ, НОР, К. 733, рег. бр. 5—4.
29. Исто, К. 737, рег. бр. 11—1.
30. Исто, К. 738, рег. бр. 4—2.
31. Исто, К. 738, рег. бр. 49—3.
32. Исто, К. 738, рег. бр. 14—9.
33. Зборник, том I, књига 15, док. 43.
34. АВИИ, НОР, К. 733, рег. бр. 13—1.
35. Исто, К. 738, рег. бр. 3—2.
36. Исто, К. 736, рег. бр. 50—3.
37. Исто, К. 184, рег. бр. 35—16/1.
38. АВИИ, НОР, К. 735, рег. бр. 1—4.
39. Исто, К. 631, рег. бр. 2—20/5.
40. Зборник, том I, књига 14, док. бр. 250.
41. Исто, књига 14 и 15, док. 200, 161, 174, 178, 183, 187, 190, 201, 204.
42. Погинули су борци: Лата Асановић, Радомир Л. Бараћ, Божидар Благојевић, Радић М. Блажић, Видак Вучелић, Александар М. Димитријевић, Петар Б. Берић, Милош Борћевећ, Радомир Ј. Јовић, Михаило М. Кнежевић, Војислав Костић, Вељко М. Кулић, Јордан В. Милутиновић, Драгомир П. Матић, Златко Љ. Огњеновић — Зоне, Марјан Пушењак, Љубо Радоичић (водич), Љубомир Р. Симић, Јован Стефановић, Милош З. Стевановић, Вукосав С. Стоилковић, Ракица Тодоровић (водич), Борђе Ј. Требаљевић, Миле Урошевић (водич), Драгица Хајдуковић и Крунислав Пајковић; десетари: Раде М. Матовић, Арсеније О. Тадић и Шпиро П. Чучук; пол. делегати водова: Добрашин Вукановић, Милош К. Мићановић, Митар Н. Рајковић, Бранко Б. Улићевин, Стеван С. Симун и Вучко П. Шћекић; командири водова: Душан Б. Бапић, и Машан М. Шћекић; Буро Буран, Мирослав Ј. Лукић, Рајко В. Борћевећ; економ чете Божо И. Буран; замјеник пол. комесара чете Владо Н. Орландић, Иво К. Перазић; пол. комесара чете Момчило Ј. Миљевић и командир чете Радош Р. Чобелнић — дневник аутора.
43. Зборник, том I, књига 14 и 15, док. 191 и док. 2.
44. Зборник, том I, књига 15, док 107.

БОШКО БРАЈОВИЋ, ратни комесар,
4, пролетерске црногорске бригаде

НЕКА ЗАПАЖАЊА О ДЕЈСТВИМА 4. ПРОЛЕТЕРСКЕ ЦРНОГОРСКЕ БРИГАДЕ И ПАРТИЈСКО-ПОЛИТИЧКОЈ АКТИВНОСТИ У БОРБАМА ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ КРАЉЕВА И ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

Крај лета и почетак јесени 1944. донели су корениту прекретницу како на југословенском ратишту, тако и на Балкану. На видику је било дефинитивно ослобођење источних области Југославије.

До постизања тог крањег циља била су неопходна нова прегнућа, одрицања и жртве. Пароле „Све за фронт“ и „Сви на фронт“ биле су окосница целокупног политичко-пропагандног деловања, начин живљења у свим срединама. У средишту пажње старешина југословенске ослободилачке армије на свим нивоима (од десетара и водника до команданта и политичких комесара чета, батаљона, бригада, дивизија као и партизанских одреда), било је објашњавање политике и циљева НОП-а, збијање свих родољубивих снага против непријатеља, за јачање међусобне солидарности и поверења, за учвршћивање братства и јединства, за неговање, чување и даље развијање тековина ослободилачке оружане борбе. Тај свакодневни стрпљиви политичко-партијски и скојевски рад одвијао се нарочито међу хиљадама новодошних младих добровољаца у редове ударних и пролетерских бригада како би се оспособили за успешније учешће у завршним операцијама ослободилачке армије крајем 1944. и почетком 1945. године. Трагови нечовечне и бруталне владавине немачких окупатора, четника, недићеваца, љотићеваца, београдејаца, нарочито масовни покољ од стране хитлероваца у Крагујевцу и Краљеву 1941. били су у свежем сећању становништва, које је ослободиоце свуда дочекивало добродошлицом, нудећи им уједно свесрдну помоћ у сваком погледу. Битно промењен однос снага на фронтима другог светског рата у корист антифашистичке коалиције олакшавао је мобилизацију свих расположивих људских и материјалних ресурса за дефинитивни обрачун са непријатељима НОП-а, који је био у току. Убирали су се драгоцени плодови троипогодишње ослободилачке оружане борбе народа Југославије. Била је то бурна и богата јесен, која је донијела богату жетву народноослободилачком покрету — дефинитивно ослобођење источних области Југославије. У октобру и новембру јединице НОВЈ стезале су обруч око Краљева, важног комуникацијског чвора на ушћу Ибра у Западну Мораву■ Јединице 4. црногорске и 6. српске бригаде су се налазиле на

јужним ирилазима граду, у луку између Западне Мораве и Ибра, цржећи положаје који су се наслањали на села Врбу, Драгосиње, **Метикош**, Змајевац, Готовац, Матаруге, на скоро истим **положајима** с којих су партизани у јесен 1941. иокушали да ликвидирају непријатељску посаду Краљева.

Онда, 1941. године, ни поновљени напади Краљевачког и Чачанског партизанског одреда нијесу довели до ослобађања Краљева. Иожртвовање и упорност нијесу били довољни јер су град браниле веома јаке снаге Нијемаца. Због претрпљених губитака у борбама око Краљева, њемачки окупатори су извршили свирепу одмазду над становништвом: 16. октобра стрељали су у Краљеву 1.736 мушкараца и 19 жена — припадника НО покрета, да би се до 20. октобра тај број попео на око 6.000 људи, од 15 до 60 година старости.¹ Размишљање о тим догађајима уливало је још више одлучности нашим борцима у напору да сломи непријатељску одбрану Краљева.

Овог пута, међутим, снаге НОВЈ су биле неупоредиво бројније и боље опремљене. Околност да су се тада на положајима код Краљева, поред јединица НОВЈ, налазиле и јединице Црвене армије, дјеловала је на све учеснике ових борби и на тамошње становништво подстицајно. Оне су успјешно садејствовале снагама НОВЈ у борбама за Краљево, које су готово даноноћно вођене у другој половини октобра и током новембра 1944. године. Тако су се борци НОВЈ нашли раме уз раме с борцима Црвене армије, у борбама против заједничког непријатеља и то у данима прославе октобарске револуције. Будући да се 4. бригада налазила у рововима испред утврђеног Краљева — прослава је организована по батаљонима — представници свих чета саслушали су реферате о значају октобарске револуције. Присуство представника Црвене армије учинило је прославу свечанијом и узбудљивијом. Оно што се годинама очекивало и у што се вјеровало и у најтежим ситуацијама, ето — остварило се. Била је то својеврсна пobjеда и подстрек за нове подухвате. Двије ослободилачке армије нашле су се заједно када је коначни циљ био на домаку, као што су биле заједно и онда када су их раздвајале хиљаде километара и када су фашистичке снаге биле на врхунцу своје моћи.

Борбе за ослобођење Краљева трајале су пуна 42 дана. Њемачка одбрана Краљева била је вјешто замишљена и 'упорно спровођена. Била је ослоњена на тактички јаке околне висове, сјеверно од Западне Мораве — планине Котленик, Чемерницу, Малу Борчу До села Витановца и Мораве. Јужно од Западне Мораве, одбрана се протезала линијом Врпска ада — Врба — Ратина — Берановац — Трешњари — Матарушка Бања. Тај спољни појас одбране био је посједнут јаким снагама и начичкан минским пољима, жичаним препрекама, бункерима. Периферија града била је такође утврђена. Сви мостови и прилази граду били су минирани или припремљени за рушење. Непријатељ је уложио максималне снаге и средства, сву своју упорност и вјештину, само да рејон Краљева одржи што дуже и осујети планове јединица НОВЈ и ЦА.

Гако је на сектору Краљева створен веома тежак фронт за обје противничке стране. Њемачки окупатори су се не само жилаво

бранили већ и често и силовито изводили нападе на положаје јединица НОВЈ. Било је очигледно да они настоје да по сваку цијену сачувају пролаз преко Краљево ради успешног извлачења својих снага на сјевер и запад. С друге стране, јединице НОВЈ су улагале максималне напоре да Њемцима нанесу што веће губитке, да им отежају организовано извлачење и ослободе Краљево.

Четврта бригада имала је задатак да са полазних положаја Врба — Метикош — Рибница — Крушевица дејствује ради сламања утврђених тачака непријатељске одбране и стварања услова за потпуно уништење непријатеља и ослобођење Краљева.

У току тридесетодневних борби непријатељ је потиснут с већег броја утврђених положаја до отпорних тачака изнад Краљевачког поља, на линију Заклопача — Брђанија — Крушевица, као и на линију Ратина — Шумари. Тиме су створени повољни услови за форсирање Ибра и за непосредни јуриш за ослобођење града. Вођене су веома тешке борбе. Борци НОВЈ су били укопани у рововима, а мјестимично су били изграђени и бункери. Та „рововска војна“ одвијала се под изванредно неповољним временским и теренским условима: честе кише, ровови пуни воде, даноноћне чарке и окршаји. Споро су одмицали дани блокаде Краљева. У рововима је текао живот. Нешто слободније могло се кретати само ноћу, када се доносила храна на положаје. Свака неопрезност, извиривање из рова, значила је опасност. Њемачки снајперисти су били веома вјешти и будни. Стога су команде и старјешине морале упозоравати борце на највећу опрезност, како би се избјегли губици. Веома тешки услови у борби код Краљева ипак нијесу поколебали борце НОВЈ. Напротив, морал те био на висини за све вријеме опсаде и окршаја за ослобођење Краљева.

Одржаване су често конференције са борцима јединица које нису биле непосредно у рововима, а такође и састанци комуниста. Разматрана су и актуелна питања војно-политичке ситуације (та је тема готово редовно била на свим састанцима комуниста). Организационо питање је такође често било на дневном реду. Такође, то је била прилика кад се сагледавала храброст и издржљивост појединаца и јединица. Тада је и у КПЈ примљен велики број скојеваца и бораца који су ступили у јединице бригада у Црној Гори и Србији 1944. У борбама на Копанику, затим за ослобођење Бруса, Куршумлије, Александровца, Крушевца, Трстеника, Врњачке Бање те, у борбама за ослобођење Краљева, многи су се потврдили и заслужили пријем у чланство КПЈ.

Двадесетог октобра 1944. године, када је свијету објављена вијест о ослобођењу Београда, Њемци су жестоко јуришали на положаје Другог, Трећег, Четвртог и Петог батаљона 4. бригаде — источно од села Врбе, и на положаје батаљона — с правца Врпске главе. Борба се водила готово цијели дан. Непријатељ је вршио уза стопне нападе, да би најзад био одбачен на полазне положаје. А губици — само они што су избројани на бојишту били су знатни. Њемци су имали око 70, а 4. бригада 34 мртва. Бригада је заплијенила 47 пушака, 3 „шарца“ и другу опрему. Шест дана касније Њемци су поново покушали да одбаце снаге НОВЈ. Уз снажну подршку

артиљерије, непријатељ је неколико пута вршио нападе, али се опет повукао уз губитке од преко 30 мртвих и рањених, док су губици

4. бригаде били минимални.

Поред њемачких војника, међу којима је незадрживо проди-
рала истина о стању на фронтовима другог светског рата, учесници
борби око Краљева имали су пред собом, у истом строју с хитлеров-
цима, војнике тзв. југословенске војске у отаџбини. Њемци су уба-
цивали четнике као извиђаче и шпијуне на фронту. Обавештајци
НОП су им вјешто парирали и у већем броју случајева хватали их.
Од заробљених четника добијали су податке о њемачким јединицама
ангажованим у дефанзивним борбама за одбрану Краљева.

Истовремено, четници су настојали да остваре контакте и са-
радњу са штабовима неких совјетских јединица, у току борби за ос-
лобођење Крушевца.² Одлучним ставом представника НОВЈ, а и ука-
зивањем на четнике као слуге окупатора и издајнике народа, руко-
водство тих јединица је измијенило однос према њима.

Управо у вријеме када је београдска операција побједоносно
завршена, када је и Крагујевац дочекао толико жељени тренутак
слободе (на четворогодишњицу нацистичког покоља 7.000 људи), 22.
октобра 1944. године, четнички командант Драгослав Рачић је извје-
штавао: „на простору Чачак — Ариље — Сјеница — Ивањица —
Краљево имао је око 15.000 људи”.

Тих дана (средином октобра 1944) четничко водство је оце-
нило да је положај четника веома незавидан због тога што су оста-
ли без муниције и што људство није расположено да напушта „свој
терен”, па су очекивали да ће добити „тачан барометар за будући
рад“ послје разговора у Москви (Титов дрговор с Врховном коман-
дом Црвене армије о пружању помоћи НОВЈ). Истовремено су *ос-
тали вјерни њемачком окупатору или „броју 11”*: „Успут се осло-
ните на број 11“ или „Болесне ако можеш предај на лијечење бро-
ју 11”. Нешто касније, 5. новембра 1944. региструје се у четничком
врху олакшање: „Набављено од Њемаца 60.000 метака муниције и
600 граната за лаки италијански бацач”. Ипак је преовлађивала пе-
симистичка нота: „Ситуација је критична, и биће доцкан, ако се Руси
упуте од Чачка према Ужицу и Сарајеву”. С разних страна стизале
су вијести о томе како „војници бјеже”, како „тапкање у мјесту”
убија „дух борбености” и наравно како то „даје могућности кому-
нистима да нас изненађују”.³

Њемци су 5. новембра успјели да на неким положајима по-
тисну дјелове 4. пролетерске али се противјуришима опет успостав-
љало раније стање. Покушај Њемаца да ударе иза леђа црвеноар-
мејцима осујеђен је енергичан интервенцијом митраљеских одјељења
бригаде, па је непријатељ био присиљен да се постепено повлачи.

За изванредну упорност и издржљивост у борбама око Кра-
љева, борцима 2. пролетерске дивизије одато је највеће признање
— стигла је похвала врховног команданта друга Тита. За борце 4.
бригаде, који су у четрдесетодневним борбама претрпели осјетне гу-
битке, дошла је наредба Штаба дивизије да се повуку на одмор.
Рекло би се, потпуно разумљива и оправдана мјера. Међутим, борци
" старјешине су доставили Штабу свој једнодушан захтјев да и да-

ље остану у рововима: „Истрајаћемо до краја — до ослобођења Краљева“ — говорило се међу борцима. Штаб дивизије је измијенио своју одлуку и удовољио жељи бораца бригаде.

Очекивао се онај одлучни тренутак због којег се раће остало у рововима — учешће у јуришима који ће најзад скршити одбрану жилавог непријатеља. Нестрпљење је расло. Погледи су бацани преко набујалог Ибра, големе природне препреке коју је ваљало савладати. Потом, на пространа минска поља, сплет ровова и бодљикавих жица позади којих су се налазили до зуба наоружани Њемци. И једни и други су знали да ће тај одлучујући окршај бити крајње драматичан и да ће побједити онај који буде спремнији у сваком погледу.

Идући у сусрет догађају који ће најзад прекинути „рововску војну“ на краљевачком фронту, ситуација је постајала све напетија. Њемачки испади су били све рјећи и опрезнији. Напади јединица НОВЈ су добијали у темпу. Увече 27. новембра пренијета је батаљонима 4. пролетерске бригаде заповијест за напад. Сјутрадан су борци с великом радошћу поздравили вијест о успјеху 3. српске бригаде која је код жељезничке станице Матарушка Бања, у селу Прогоре-лици и на брду изнад Врдила, сломила отпор њемачких јединица и нанијела им губитке од више десетина мртвих и рањених.

Ноћу 27/28. новембра четири батаљона 4. бригаде кренули су у напад. Непријатељ се повлачио у град, рушећи за собом путеве и мостове, како би успорио напредовање јединица НОВЈ. Слиједеће ноћи и ујутру 29. новембра широким фронтом избили су ослободиоци на десну обалу Ибра, протјерали Њемце с положаја испред себе и из непосредне близине осматрали град.

Први батаљон бригаде добио је задатак да по сваку цијену прегази Ибар. Они који су успјешно савладали плаховиту Неретву, који су прегазили хучну Сутјеску, под кишом митраљеских рафала Лим и Ибар, неће подбацити ни овдје. Тако је речено у штабу бригаде, у то су чврсто вјеровали борци и старјешине батаљона и чета. Уз подршку митраљеске чете, борци су газили воду која је мјестично досезала до грла. Повезани живи ланац од бораца грабио је напријед, не осврћући се на ватру непријатеља и опасности које су вребале с оне стране ријеке. Успјех је постигнут брже но што се очекивало. Убрзо је батаљон образовао мостобран на лијевој обали Ибра. Пребацаивањем 3. батаљона преко порушеног моста на Ибру, положај 1. батаљона се битно побољшао. Онда су пристигли и остали дјелови бригаде. У граду су борбе вођене до поноћи 29. новембра, када су Њемци коначно протјерани и Краљево ослобођено. У граду је заробљен извјестан број Њемаца и четника, заплијењене су знатне количине ратног материјала, опреме и новца. Дио тог плијена дат је Народноослободилачком одбору Краљева, а дио послат Народној банци у ослобођеном Београду, неколико пуних камиона сандука папирног новца Недићеве Србије.

Краљевчани су дочекали ослободиоце како се дочекују најдражи — поклици, сузе радоснице, грљење. Био је то празник који ће дуго памтити становници овога града и његови ослободиоци. Политички радници бригаде су пружили помоћ партијско-политичким

радницима у образовању народноослободилачких одбора, око организације политичких конференција и састанака. Одржан је митинг на мјесту гдје су Њемци стрљали шест хиљада грађана Краљева октобра 1941. године и одата им почаст. На заједничкој гробници стрљаних родољуба положено је цвијеће и вијенци захвалних грађана и ослободилаца.

У ослобођеном граду одмах је почела да функционише нова народна власт.

Колоне неуморних бораца хитале су према историјском Ужицу. Готово без предаху ишло се с једног на други задатак.

Послије 5—6 дана боравка у Краљеву, бригада је кренула у правцу Чачка, који су 2. децембра 1944. године ослободиле јединице 17. ударне дивизије и двије бригаде (3. и 6. српска) 2. пролетерске дивизије.

Четврта пролетерска је учествовала у борбама за ослобођење Ужичке Пожеге. Потом су слиједиле борбе за ослобођење Ужица, које су Њемци врло упорно бранили. Топографски склоп земљишта им је ишао на руку и нудио организацију одбране по дубини. Бригада је располагала приближно тачним подацима о распореду непријатељских снага, утврђеним мјестима и наоружању. Са разрађеним планом напада на Ужице, упознати су команданти батаљона на терену, који су потом командирима чета на земљишту указали на правце кретања и објекте које је требало заузети.

Као и у свим претходним случајевима припрема за напад на насељена мјеста и градове, држани су партијски састанци и батаљонске конференције на којима је истакнут значај борбе за ослобођење Ужица, уз подсјећање на Ужице 1941, на историјску Кадиначу и хероизам бораца Радничког батаљона Ужичког партизанског одреда који је изгинуо бранећи Кадиначу од њемачких фашиста 28. новембра 1941. године. Борци Радничког батаљона су задржали непријатеља, нанели му губитке и омогућили евакуацију Врховног штаба и Централног комитета, славно изгинувши у одбрани „Ужичке републике“, једине ослобођене територије у поробљеној Европи 1941. године.

Град Ужице, као и одступницу њемачким снагама на запад су бранили 14. пук 7. СС дивизије и око 5.000 четника. Ноћу 15/16. децембра 2. батаљон 4. пролетерске и батаљон Ужичког партизанског одреда напали су непријатеља на комуникацији Ужице — Вишеград, 5. батаљон на Градину, 4. батаљон на Шехово брдо, а 1. и 3. батаљон, које је подржавала Чета пратећих орућа, на Карађорђевог шанац, Чекарево брдо и Севојно. До зоре 16. децембра јединице су овладале положајима које су нападале. Лијево је нападала 6. бригада, правцем Севојно—Ужице, а десно, с јужне и југозападне стране 25. српска дивизија и дијелови Ужичког партизанског одреда.

Њемцима су пристизала појачања од Кремене и Вишеграда. Но, и поред тога, јединице 4. пролетерске су нападале Ужице и ломиле су спољну одбрану и присиле Њемце да се повуку.

И поред погодности које је бранилац имао у односу на земљиште, наоружање, подршку артиљерије и авијације, као и бројчану надмоћ, батаљони 4. пролетерске су релативно брзо савладали

спољне положаје одбране и већ 16. децембра 1944. године у раним поподневним часовима потпуно су ослободили Ужице и натјерали Њемце на повлачење према Кремнима и Вишеграду.

Ослобођењем историјског Ужица, 16. децембра 1944. године, краљевачко — чачанска операција је била заокружена као цјелина на најбољи могући начин.

Из свега изложеног произилази:

Руководство НОП-а уочило је изузетан војнополитички значај Краљева као чворишта комуникација и важног индустријског басена за наставак рата и револуције, па је ангажовало одговарајуће снаге и средства за реализацију тог замашног подухвата — његовог ослобођења. Међу петнаестак пролетерских и ударних бригада НОВЈ, нашла се и 4. црногорска пролетерска бригада, која је у ову операцију ушла с огромним борбеним искуством, и ријешеношћу да се овај град, упориште слободарске и револуционарне мисли и акције, што прије ослободи фашистичког јарма. На извршењу овога задатка само ова бригада имала је стотинак погинулих другарица и другова.

Успех у краљевачкој операцији постигнут је, прије свега, захваљујући координираним напорима јединица НОВЈ и Црвене армије, те садејствују становништва овога краја, што се огледало у пружању разноврсних обавјештајних података о непријатељу, прихвата рањеника и болесника, давању животних намирница и у приливу добровољаца у редове НОВЈ.

Њемачко командовање је — у циљу прихвата јединица Групе армија „Е“ које су се повлачиле из Грчке на сјевер — од својих трупа захтијевало да се на свим одбрамбеним тачкама пружа жилав отпор, с циљем да се краљевачки мостобран одржи што дуже, како би се ослоном на њега олакшало пробијање големих ъемачких ефектива ибарском и западноморавском долином према Ужицу и Сарајеву. И у краљевачкој операцији, на сопственој пракси борци су се увјерили да се хитлеровски војници могу ефикасно тући вјештом примјеном маневра, изненађењима, маштовитим акцијама у нападу и одбрани. Налазећи се пред непријатељем који је масовно користио тешку артиљерију, утврђивање, маскирање и минирање, борци 4. пролетерске били су присиљени да се привикну на рововску војну, првенствено да се укопавају на достигнутим положајима како би избјегли веће губитке. И то искуство је плаћено избацавањем из строја немалог броја неустрашивих, али и неопрезних и за такав начин ратовања, још ненавиклих другова.

Међутим, како се ближио крај рата, у коме је побједа антифашистичке коалиције била све очигледнија, непријатељи НО покрета, четници и други колаборационисти, свим силама су настојали да избјегну оно најгоре. Стога су грчевито тражили да у Србији стекну што погодније упориште у часу избацавања окупатора, повезивања НОВЈ са савезницима и успостављања власти у ослобођеним крајевима.

Када су операције за ослобођење Београда биле на врхунцу, борбена дејства на подручју Краљева су добијала у интензитету и жестини. Тако су ъемачки извјештачи са тога сектора јављали (21. октобра) да је „ситуација ипак све озбиљнија, уколико се непри-

јагелъ (снаге НОВЈ) више приближава Краљеву"⁴ и да би два дана касније било назначено како је Краљево „у кружној одбрани" и да „трпи јак иритисак".⁵ Њемачке трупе су се тих дана налазиле (на краљевачком и другим секторима фронта) пред све сложенијим проблемима снабдевања основним борбеним потребама, као и могућностима прилива нових контингената живе силе или, пак, појачања. Дотур из Рајха је био у потпуности искључен, понајвише због разрушених комуникација и губитака на југословенском и другим ратиштима. Скидање појединих јединица с других попришта није долазило у обзир, а колаборационистичке јединице су се осипале или су уништаване од стране НОВЈ. Готово са свих страна стизале су вијести о недостатку муниције свих врста, чак се говорило о кризи у муницији, што се негативно одражавало на интензитет и живљивост дефанзивних и офанзивних радњи.

И четничке оружане формације су се тада налазиле у крајње тешком положају.⁶ У гежњи да се одрже пред надмоћнијим снагама НОВЈ и Јединицама Црвене армије, четници су покушали тактиком лукавог приближавања совјетским трупама, иступајући с пропагандном тезом да су Руси њихови „савезници и пријатељи". С друге стране, Врховна команда ДМ наредила је у то вријеме да се „ради лакшег прикривања и рада на терену", четничко људство „обрије и ошиша".⁷

Четнички команданти су настојати да припаднике НОП и НОВЈ приказују као троцкисте и да „због Руса" не нападају комунизам, већ „рад наших партизана", како би се лакше представљали антифашистима. Налазећи се у безизлазу, Дража Михаиловић је истовремено, команданту савезничких трупа у Средоземљу упутио 8. новембра 1944. меморандум, у коме се поред осталог — изражава спремност Југословенске војске у отаџбини да се стави „под Вашу команду".⁸

Крајем новембра, у данима када је Краљево славило ослобођење, све видљивији су били знаци четничког распада: „Настају болна разочарења, људство очајава и тражи спаса на све стране, не преза ни од напуштања јединица" — стоји у рапорту помоћника команданта четничког тзв. Српског ударног корпуса.⁹

Суморна перспектива за четништво огледала се и у процјени да је њихов непријатељ — НОВЈ „врло опасан, лукав и за сада неограничено моћан и подржаван од савезника".

У тим тренуцима се четничком вођству наметнуо као једини излаз — предаја савезницима, јер се четници „топе као снијег" и што међу њима „очајање расте". Отуд вапај деморалисаних четника: „Нека нас наш љубљени краљ једаред већ види, па макар и као савезничке заробљенике".¹⁰

Била је то сликовита завршница пораза четничке издаје, политике колаборације са фашистичким окупаторима и њиховим сарадницима, крах издајника који је био неизбежан.

Без обзира на повремене „осуде" од стране врховног четничког вођства сарадње са Њемцима и Бугарима, па и на „ограде" од таквог понашања појединих четничких команданта, — што је било учињено за сваки случај, да би се савезницима евентуално могла сервирати званична реакција на „самовољне" и „усамљене" појаве ко-

лаборације, ослоиац на окуиационе трупе била је битна карактеристика цјелокупне антипартизанске стратегије четничког покрета до завршетка другог свјетског рата, па и у борбама око Краљева. Убрзо је издаја окорјелих непријатеља НОП кулминирала договором између четника и Њемаца, децембра 1944. чији први и кључни став гласи: „Потчињавање свих јединица Драже Михаиловића јединицама под заповједништво њемачке војске”.¹¹

Истовремено се тај корак поклопио с четничком процјеном (27. XII 1944) да им неизбјежно пријете „три капитулације”: „морална пред народом, политичка пред савезницима, војничка пред партизанима, што би представљало наш дефинитивни пораз”.¹²

У завршници операција за ослобођење Краљева, међу њемачким трупaма запајају се појаве реалнијег процјењивања: „упркос ангажовања „до крајности” и високих губитака — оне нијесу биле у стању да се одупру бројно далеко надмоћнијем непријатељу”. Региструје се како су њемачки батаљони спали на свега 130 људи. Та чињеница је по њемачке окупаторе била у толико драматичнија што су били осуђени на то да таворе с расположивим снагама, јер се „више не може доћи до нових снага”. С друге стране, њемачки команди су понављали заповјести да сваки хитлеровски војник „са крајњом загриженошћу и чврстином мора до последњег да остане на свом садашњем мјесту...” На неколико дана прије ослобођења Краљева, у њемачком ратном дневнику се наслуђује неповољан крајњи исход збивања на ратној позорници: „Ствари су постале врло озбиљне. Ми ћемо имати врло тешке кризе”.¹³

Припадници 4. пролетерске црногорске бригаде имали су прилику да овдје виде стваралачки напор и полет становништва у ослобођеним местима, његов несебични допринос дефинитивном ослобођењу Југославије. Са овог подручја и осталих области ослобођене Србије — према процјенама Оснивачког конгреса КП Србије — крајем 1944. и првих мјесеци 1945. у Југословенску армију је мобилисано преко 250.000 људи, што веома рјечито илуструје значај и последице београдске и краљевачке операције, као и офанзивних подухвата у другим дијеловима земље за потпун тријумф оружане ослободилачке борбе против фашистичких окупатора, колаборације и контрареволуције.

Отуда се намеће утисак да је у протеклом периоду југословенска историографија, недовољно простора посветила операцијама за ослобођење Краљева и Чачка и да овај научни скуп у том погледу објективно врши — на чињеничној основи одговарајуће правичније вредновање свега што је током октобра и новембра 1944. учињено на овој териртоји, где је и 4. пролетерска уградила свој допринос у крви ускрснућа овога слободарског краја, па и Краљева — града мученика, који је веома скупо платио своју слободу.

НАПОМЕНЕ

1. „Зборник”, том. I, књ. 1, док. бр. 293, стр. 667.

2. Тако је четнички иуковник Кесеровић о тим покушајима четника да се совјетским војницима прикажу као „савезници”, писао: „На споменику у

Крушевцу истакнута је Југословенска, Руска, Америчка и Енглеска застава. Већина немачких јединица полагала је оружје без отпора..." Даље се наводи: „У Крушевцу је формиран одбор од највиђенијих грађана, издат проглас народу и организован свечан улазак Руских трупа у Крушевац... У наставку извештаја, четничким преговарачима се обратио политички комесар 2. пролетерске дивизије, ријечима пријекора: „Муч погани једна, да није ових људи сад бих вас побио". Најзад, четнички пуковник Кесеровић је извјестио: „Пре него што су пошли из Штаба видели су целу пролетерску дивизу која је заједно са Русима отишла у правцу Краљева". „Зборник", том XIV, кн>. 4, док. бр. 188, стр. 869—882.

3. Саопштено депешом бр. 1109, исти извор, стр. 579.

4. Ратни дневник Команде Групе армија „Ф“ за период од 6. јула до 31. децембра 1944. „Зборник", том XII, књ. 4, стр. 994.

5. У поменутом Ратном дневнику, под 23. октобром 1944. Изложено на савјетовању у Команди Групе армије „Ф“, исти извор, стр. 997.

6. У вријеме када су почињале жестоке борбе на сектору Краљева, четнички политички делегат за мостарски срез, нпр. 22. октобра 1944. саопштио је важну чињеницу: да је „Створена психоза стављања под њемачку заштиту". С друге стране, Штаб Динарске дивизије увјеравао је Команду 15. њемачког армијског корпуса да — од септембра 1943. надаље — четници са Њемцима сарађују „искрено и лојално", додајући чак и то да су се у Книну четнички представници и њемачки командант договорили да „до краја" заједнички дијеле судбину „па што нам буде". Том приликом се говорило и о четничко-њемачком „братству по оружју", „о узајамном потпуну повјерењу" и „о узајамној помоћи" против НОВЈ. Изложено у писму Четничке команде, положај, 1. децембра 1944. Главној немачкој команди, Книн. Исти извор, стр. 446. Истом приликом је наведено и слиједило: „Стали смо на гледишту да само заједно можемо наћи излаза из ситуације".

7. Командант Штаба Команде Србије, ђенерал Мирослав Т. Трифуновић пренио је то наређење Драже Михаиловића потчињеним јединицама 31. октобра 1944. Исти извор, том XIV, књ. 4, стр. 387.

8. Потпун текст 1. тачке тог меморандума гласи: „Да се ја са свим снагама југословенске војске у Отаџбини ставим под Вашу команду и да ми издате потребна наређења и директиве за акције, како би наш рад био укључен у офанзивне планове англоамеричких армија, које ће продирати у Југославију". Исти извор, стр. 404.

9. Тако стоји у рапорту ђенерала Боривоја К. Јонића, 26. новембра 1944. команданту Српског ударног корпуса (и стваро раније српске државне страже) ђенералу Стевану Радовановићу. Исти извор, стр. 421. Занимљиво да је ђенерал Радовановић поводом те малодушности 22. новембра 1944. потчињеним четницима доставио распис у коме се поред осталог — прекорно наводи: „Иако нерадо, морам да наведем пример комуниста. Они нису никада клонули, иако су били у много тежим ситуацијама него ми. Они никада нису престали да буду борбени и зато нису пропали, иако су били сви услови да пропадну". Исти извор, стр. 421, у напомени бр. 2.

10. Поменути ђенерал Јонић је навео и слиједило, што четничко „људство резигнирано и у очајању говори": „Предајте нас савезницима одмах па макар и као заробљенике". Исти извор, стр. 423.

11. Ријеч је о општим условима споразума између четника и њемачких јединица. Исти извор, стр. 492.

12. Депеша бр. 233 од 27. децембра 1944. коју је формулисао Петар Баховић Орфеј. Исти извор, стр. 703.

13. „Зборник", том XII, књ. 4, стр. 1071.

ВЛАДО СТРЕЗОВСКИ, пуковник у пензији

ДЕЈСТВА ТРЕЋЕ СРПСКЕ УДАРИЕ БРИГАДЕ У БОРБАМА ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ КРАЉЕВА И ЧАЧКА¹

(од 15. октобра до краја 1944. године)

У периоду од 19. октобра до 15. децембра 1944. дејства 3. српске пролетерске бригаде могу се поделити у четири епизоде и то:

- Прва епизода: борбе долином Западне Мораве и дуж комуникације Трстеник—Краљево,
- Друга епизода: борбе за ослобођење Краљева,
- Трећа епизода: борбе за ослобођење Чачка и
- Четврта епизода: борбе на подручју Чачка за чишћење овог подручја од четника.

1. *Дејства Треће српске ударне бригаде долином Западне Мораве и дуж комуникације Трстеник—Краљево*

Када су били ослобођени Ниш и долина Велике Мораве и пресечене трансконтиненталне комуникације у њој, немачка Група армија „Е“ своје извлачење наставила је преко Косова, Ибарско-западноморавским правцем и по тешко проходним путевима југозападне Србије и Санцака ка долини Дрине и Сарајеву. За извлачење снага Ибарском и Западноморавском долином на запад немачки 34. армијски корпус добио је задатак да образује обезбеђење у виду ширег мостобрана на линији Чачак — Краљево — Крагујевац.

За разбијање мостобрана у рејону Краљева и ослобођење Краљева и Чачка биле су упућене, правцем Крушевац — Краљево, Друга пролетерска дивизија НОВЈ и 223. стрељачка дивизија Црвене армије. Њихов задатак је био да пресеку правац одступања немачкој Групи армија „Е“ долином Ибра и Западне Мораве према Дрини.

Штаб 2. пролетерске дивизије је са командом 223. стрељачке дивизије Црвене армије 16. октобра 1944. године израдио план дејства на правцу Трстеник — Краљево. Планирано је да 113. пешадијски пук 223. дивизије 64. корпуса Црвене армије, који је подржавало, неколико артиљеријских, минобацачких, противтенковских, самоходних и тенковских јединица и авијација, буде на главном правцу удара у захвату комуникације и железничке пруге Трсте-

ник — Краљево, а да јединице 2. пролетерске дивизије нападају дуж леве и десне обале Западне Мораве и својим енергичним дејствима да обезбеђују бокове 223. дивизије Црвене армије. Такође, требало је убацивати у позадину непријатељског распореда респективне снаге 2. пролетерске дивизије.

С тим у вези 3. српска пролетерска бригада је добила наређење да 17. октобра после пола ноћи крене у напад левом обалом Западне Мораве према Краљеву, избије на линију село Чукојевац — село Раваница и терен кроз који прође очисти од четничких остатака и других издајника. Преко Гледићких планина, као своју десну побочницу, требало је да упуте један батаљон, који би што дубље упадао у распоред непријатеља и обухватао његово лево крило и бок.

Седамнаестог октобра око 4,00 часа, 3. српска бригада је предузела марш у три колоне: 3. батаљон, као десна маршевска колона, маршевао је правцем, село В. Крушевица — село Шашиловац — село Мала Дренова; 1. и 2. батаљон у улози средње маршевске колоне, правцем село Јасика — село Урошевица — село Страгаре — село Мијајловац; 4. батаљон, као лева маршевска колона, правцем село Јасика — село Беле Воде — село Богдање.

Колоне су чистећи терен заробиле око 140 четника и заплениле 90 пушака, 7 пушкомитраљеза, 27 кола муниције и други материјал.³

Осамнаестог октобра 3. српска бригада је продужила дејства на левој обали Западне Мораве. Штаб бригаде је известио Штаб 2. пролетерске дивизије да је на линији село Чукојевац — село Годачица лева колона бригаде наишла на једну јединицу из Борбене групе „Биргенмастер“ (око 150 Немаца), који су покушали да заузму положаје Јеринин град — село Грабовац и да бочном ватром туку наше јединице које продиру десном обалом Западне Мораве. Истовремено са Немцима на ове положаје избио је 2. батаљон 3. српске бригаде са друге стране положаја, те се у еусрету развнла жестока борба.

Командант 2. батаљона уочио је да је добно битку онај ко заузме први ћувик — Јеринин град и зато је предузео снажан јуриш да би први стигао на њега. Али, то су уочили и Немци. па су такође брзо јуришали са друге стране. Настала је трка ко ће пре избити на положај. У исто време стигао је и 4. батаљон бригаде, који се кретао лево од 2. батаљона. Заједничким напорима снага оба батаљона био је сломљен отпор непријатеља, тако да су Немци били протерани у правцу реке. На Јеринином граду остао је 2. батаљон, а 4. батаљон бригаде је продужио наступање у правцу села Чукојевца, где је наишао на слабије немачке јединице и протерао их ка Краљеву. Одушевљена дејством 4. батаљона бригаде грша совјетских бораца чамцем је прешла Западну Мораву и грлећи борце батаљона одала им признање за постигнути успех.

У овим борбама Немци су имали велике губитке у погинулим и заробљеним, а бригада једног погинулог и једног теже рањеног борца. Заплењено је 100 пушака, 8 пушкомитраљеза, 2 про-

тивтенковска топа, 3 минобацача, један камион муниције и друга опрема.

За то време је 3. батаљон, као десна колона, потпуно изненадио четнике у селу Риљцу, растерао их и запленио 4 камиона, један путнички аутомобил, 18 резервних цеви за пушкомитраљез, 110 пушака и архиву четничког команданта Србије генерала Трифуновића.

Истог дана увече, јединице 3. српске пролетерске бригаде су избиле на линију село Угљарево — село Чукојевац — село Годачица.⁴

Сутрадан, 19. октобра, наступајући преко Гледићке планине бригада је избила на леву обалу Груже и наставила да води борбе против непријатеља. Први батаљон је стигао у село Стубал и у покрету заробио два немачка војника; 2. и 3. батаљон нису успели у нападу на Витановац и к. 251 јер су их Немци дочекали снажном ватром. Непријатељ је имао око 20 погинулих војника, а 2. батаљон бригаде уз садејство једне чете црвеноармејаца и једне чете 2. батаљона одбијао је нападе Немаца на трг. 297 и Чукојевачко гробље. Непријатељ је са једним батаљоном (око 700 војника) снажно нападао, уз подршку артиљерије и минобацача. Сви напади су били одбијени упорном борбом и одбраном положаја 4. батаљона као и бочним садејствима суседних јединица.

Прецизном бочном ватром по непријатељу 2. чета 2. батаљона омогућила је 4. батаљону да пређе у противнапад, резултат чега је задржан положај батаљона бригаде. Обострани губици су били осетни. Само је десетар 2. чете 2. батаљона Миодраг Лејавец избацио из строја 12 немачких војника. Непријатељ је имао укупно око 50 погинулих и више рањених војника, а 4. батаљон 5 погинулих и 21 рањеног борца.⁵

Штаб 3. српске пролетерске бригаде доставио је борбени извештај о успелој одбрани положаја бригаде на сектору Чукојевца и Годачице.⁶

Двадесетог октобра 1. и 2. батаљон, са једном четом 4. батаљона, поново су извршили напад на утврђене положаје непријатеља у рејону села Витановца. Циљ напада је био да се заузме железничка станица у Витановцу и прекине веза између Краљева и Кнића. Међутим, ни овај напад није успео, јер су наше јединице потпале под јаку артиљеријску ватру непријатеља и услед жилавог отпора из добро утврђених положаја, а наше јединице нису имале довољно наоружања за ватрену подршку напада. Том приликом је 3. бригада имала 6 рањених бораца.

Сутрадан, 21. октобра око 5,00 часова, 3. батаљон бригаде је обновио напад на железничку станицу Витановац. Јачина непријатеља у рејону Витановца процењена је на око 1000 војника 7. СС дивизије „Принц Еуген“. Немци су село и засеке организовали за одбрану тако што су утврдили зграде као ватрене тачке и изградили већи број бункера са препрекама, које су заштитили жичаном оградом. Батаљон је у првом снажном налету овладао станицом, али ју је непријатељ противнападом повратио. Две чете батаљона повукле су се преко реке Груже, а једна чета северно од Витановца. Ту је батаљон организовао нову одбрану. У овом нападу непријатељ је

имао више рањених војника и 5 погинулих, док је 2. батаљон прошао без губитака.'

Истог дана 4. батаљон бригаде је одбраном свог положаја одбио напад Немаца, којом приликом су Немци имали 2 погинула војника, а било је заробљено 6 Немаца, заплењен је један пушкотрицалез и нешто ратне опреме. О овој борби Штаб 3. бригаде, 21. октобра пред мрак, известио је Штаб 2. пролетерске дивизије са уверењем да 4. батаљон упорно држи свој одбрамбени положај: Чукојевац — к. 297 — Чукојевачко гробље.⁸

Делови 3. српске бригаде, уз садејство једног батаљона 223. стрелачке дивизије Црвене армије, поново су напали непријатеља 23. октобра у рејону Витановца, али ни овај напад није дао очекиване резултате због жестоког отпора Немаца у селу и на околним утврђеним положајима. У исто време 3. батаљон бригаде извршио је напад на непријатеља у селу Милавићима. Губици непријатеља у току напада процењени су на 3 погинула, 16 рањених и 14 заробљених.⁹

Двадесет трећег октобра борбе су настављене. У 10,00 часова командант Јуришног батаљона 223. стрелачке дивизије обавестио је да ће њихова артиљерија извршити припрему и подршку напада 3. српске бригаде. Истовремено је замолио да 3. бригада у нападу обавезно освоји железничку станицу и село Витановац, како би се олакшао напад 223. дивизије.

Командант 223. дивизије је одложио напад дивизије за два часа по подне. Не знајући за одлагање напада, 3. бригада и две совјетске чете, које су садејствовале бригади, подишли су непријатељском положају, како је то било планирано. Борбени поредак бригаде чекао је артиљеријску припрему напада да би у одређеном часу прешао у напад. У 14,00 часова командант 223. дивизије обавестио је команданта Јуришног батаљона и Штаб 3. бригаде да Немци напуштају село Витановац и да треба што пре прећи у напад. Кад је бригада кренула у напад, испоставило се да се Немци налазе у селу и да упорно бране утврђене положаје, због чега је напад био одбијен. Очигледно је било да се утврђени положаји не могу освојити без подршке артиљерије и тенкова. Штаб 3. бригаде предложио је команданту Јуришног батаљона Црвене армије да од свог команданта дивизије затражи раније планирану артиљеријску подршку, што је најзад и учињено. Међутим, командант 223. дивизије одустао је од напада и наредио да се јединице дивизије повуку на полазне положаје.

Обавестио је још да ће се напад на Краљево извршити десном обалом Западне Мораве, а да 3. српска бригада напада на Витановац и да својим дејствима олакша напад 223. дивизије ка Краљеву.

И 24. октобра није дошло до значајних промена на положајима обеју противничких страна. Трећа српска бригада и даље се налазила на истим положајима са истуреним мањим деловима ради везивања непријатеља за себе. У току дана, 25. октобра, обновљен је напад на села Витановац и Чукојевац, после чега су јединице бригаде биле опет враћене на полазне положаје.

У току 24. октобра Штаб 3. бригаде је поднео извештај Штабу дивизије о нападу бригаде на Чукојевац и Витановац у садејству две чете Црвене армије, да напад на јако утврђен положај непријатеља без подршке артиљерије није успео и јединице су се повукле на положаје.¹⁰

Штаб 2. пролетерске дивизије, 25. октобра, обавестио је Штаб 3. бригаде да непријатељ упорно брани утврђене положаје са предњим крајем на линији село Врба — село Кованлук — село Витановац — Велика Борча са циљем затварања комуникације Врба — Краљево, и што упорније одбране Краљево, да би се обезбедила одступница немачких снага које се повлаче из Грчке и Македоније.

Пошто су Немци ојачали одбрану Краљево на десној обали Западне Мораве, тежиште напада 2. пролетерске дивизије било је пренето на њену леву обалу, тј. на правац Чукојевац — Витановац, ради заузимања Шумарица и пресецања правца Краљево — Чачак. Према постигнутом споразуму, 223. дивизија Црвене армије требало је 26. октобра да изврши напад у правцу Чукојевац — Витановац и избије на Шумарице. У вези са овим 3. српској бригади је наређено да садејствује нападу дивизије Црвене армије, нападајући на правцу Витановац — Шумарице — Велика и Мала Борча. По извршењу напада требало је да освоји положаје на линији село Сирча — село Поповићи — село Милочај одакле би одржавала чврсту везу са деловима Црвене армије и дејствовала на комуникацији у долини Западне Мораве (Краљево — село Мрчајевци), пружајући помоћ партизанском одреду „Јово Курсула“ на подручју Бапског Поља.¹¹

Двадесет седмог октобра, после артиљеријске припреме, јединице 3. бригаде су прешле у напад у одређеном правцу (Витановац — Шумарице — Борча). До почетка јуриша борбени поредак бригаде је пришао непријатељском предњем крају одбране на око 200—300 метара: 2. батаљон са леве обале Груже, 4. батаљон пред линију Шумарице — к. 260, 1. батаљон пред к. 474 и к. 487, а 3. батаљон пред положај Мала Борча — к. 508.

У нападу је непријатељ протеран из Мале Борче, али је Велика Борча остала у његовим рукама. Непријатељ се повукао и из Шумарица али је ипак противнападом успео да поврати овај положај. То је постигао највише због небудности и неорганизованости јединица 3. бригаде при упаду у непријатељски положај. Наиме, 4. батаљон после избијања на Шумарице није наставио са гоњењем већ се забавио бригом око плена, што је непријатељ искористио да изврши противнапад и поврати изгубљени положај. У селу Витановцу непријатељ је и даље пружао веома јак отпор, те ово непријатељско упориште није ликвидирано.

Штаб 3. бригаде 27. октобра доставио је извештај Штабу дивизије о дејствима на линији Витановац — Шумарице — Велика и Мала Борча, са тачним распоредом батаљона у борбеном поретку за напад. На крају извештаја износи се да борци нису довољно искусни у подилажењу и извршењу јуриша под подршком сопствене артиљерије. У извештају се захтева попуна у муницији.¹²

У ноћи између 27. и 28. октобра напад на Витановац је поновљен са два батаљона 3. бригаде, али опет без успеха. Том при-

ликом је према процепи Штаба бригаде непријатељ имао око 16 погинулих војника, а заплени су један пушкомитраљез и 20 пушака.

Двадесет осмог и 29. октобра на фронту, код 3. српске бригаде, и даље су вођене борбе локалног значаја. Обе стране су настојале да мањим нападима побољшају своје положаје и да при томе нанесу што веће губитке другој страни. Губици непријатеља у току ових борби износили су око 40 погинулих, док је 3. бригада имала 2 погинула и 25 рањених бораца.¹³

Штаб 2. пролетерске дивизије је 30. октобра обавестио штабове бригаа да је примио обавештење совјетског генерала Миљајева да ће јединице Црвене армије према заповести њихове више команде бити повучене и да ће наставити дејства према северу. С тим у вези је 3. српска бригада добила наређење да делом снага сменн совјетске јединице на одсеку Чемерница — Шумарице и да ове положаје организује за упорну одбрану. Главне снаге бригаде требало је и даље држати на положајима на одсеку од села Сирче до села Милавићи. Код Витановца је део совјетске јединице и даље остао на положају.

Штаб бригаде доставио је 30. октобра извештај Штабу дивизије, да у току последњих дана није било битних промена код јединица бригаде, осим што су биле стављене под артиљеријску ватру непријатеља. Сазнало се да је у Жељевици одржан састанак Драже Михаиловића са четничким старешинама, где је било одлучено да се са војском пробију у Црну Гору.¹⁴

Сумирајући дејства 3. српске пролетерске бригаде од 16. до 30. октобра 1944. године почев од Крушевца до села Витановац, видимо да је бригада водила готово непрекидно фронталне борбе уз подршку артиљерије и садејства пешадијских јединица Црвене армије. При томе је бригада стекла знатна искуства у вођењу напада уз подршку артиљерије и тенкова, а посебно V фронталним нападима на јако утврђена упоришта и одсудним браћењем положаја. Ово је било посебно важно, јер је бригада све чешће наилазила на јако утврђена упоришта и положаје, које су браниле добро наоружане и искусне немачке јединице. Одбрана непријатеља и на фронту и у дубини била је жилава уз масовну подршку артиљерије, минобацача и тенкова са применом разних врста испада и препада. За одбрану својих положаја непријатељ је ангажовао, у свим случајевима, сва средства које је имао на располагању. Бранио је свако насељено место, сваки положај. И што су дубље продирале, снаге 3. српске бригаде наилазиле су на све жилавији отпор. У овим борбама бригада је нанела непријатељу осетне губитке, али су и њене јединице претрпеле знатне губитке: погинуло је и рањено око 200 бораца.¹⁵

Ове борбе, на левој обали Западне Мораве, имале су посебан значај за 2. пролетерску и 17. источнобосанску дивизију НОВЈ, јер је 3. српска бригада обезбеђивала њихова борбена дејства и затварала правГЈе који су изводили на њихова крила и бокове. Значај задатка, борбени успеси и заједничке борбе са јединицама ЦА још су подигли морал борачког састава 3. српске бригаде.

2. У борбама за ослобођење Краљево

Штаб 2. пролетерске дивизије својим наређењем од 31. октобра 1944. године¹⁶ упознао је јединице са ситуацијом и задатком дивизије: да до пристизања нових снага сама затвара правце од Краљева према Крушевцу и према Крагујевцу. У вези с тим 3. српска пролетерска бригада је добила задатак да организује одбрану на линији Чемерница — Шумарице — Витановац и десно према Великој и Малој Борчи, те тиме да затвара правац Краљево — Крагујевац.

Штаб 3. српске бригаде 31. октобра известио је Штаб 2. пролетерске дивизије да је у Витановац стигао један батаљон 15. мајевачке бригаде, а да се њени остали делови налазе у покрету из Крагујевца.

Непријатељ је испред Краљева од делова три немачке дивизије са артиљеријом и тенковима створио јаку одбрану Краљева са предњим крајем који се протезао линијом Шумари — Брђанија — село Заклопача — село Врба — село Витановац — Шумарице — Чемерница (к. 487) — Велика Борча (к. 498). Испред предњег краја одбране била су постављена минска поља и жичане препреке. Посеђнуте положаје Немци су утврдили за успешну одбрану и за извођење противнапада.

Према немачким снагама у Краљеву у оквиру борбеног реда јединица 2. пролетерске дивизије 3. српска бригада задржала је положаје на линији Витановац — Шумарице (к. 314) — к. 474 — Савина стопа (к. 527) — Мала Борча (к. 508).

Првих десетак дана новембра месеца вођене су свакодневне борбе локалног карактера уз артиљеријске двобоје, али оне нису довеле до промеце ни на фронту напада ни у систему одбране, јер су Немци испољавали највећи степен упорности. С друге стране, 3. српска бригада, као и остале јединице 2. пролетерске дивизије привремено је била у одбрани, изложена сталним ударима непријатељеве артиљерије и минобацача, на шта њен борачки састав није био навикао. Њему је, на против, више одговарала примена слободнијег маневрисања.

Првог новембра Немци су са једном четом пешадије, уз подршку артиљерије и минобацача, предузели насилно извиђање у правцу положаја Витановац — Шумарице (к. 314). У првом налету непријатељ је потиснуо 3. чету 3. српске бригаде са положаја, али је она подржана ватром суседа, противнападом повратила свој положај. Мада је борба трајала релативно кратко в'реме, била је врло жестока и водила се прса у прса, те су и обострани губици били велики. Непријатељеви губици су процењени на око 15 погинулих и 25 рањених, а чета бригаде је имала 3 погинула и 7 рањених бораца.¹⁷

И сутрадан је непријатељ извео неколико мањих напада у правцу 3. српске бригаде, који су били одбијени.

Четвртог новембра непријатељ је предузео два мања напада: један у 7,00, а други у 18,00 часова. Оба напада су одбијена и Немци

враћени на полазне положаје уз губитке око 20 погинулих и рањених, док је 3. бригада имала 3 погинула и 4 рањена борца.¹⁸

Пегог новембра је 3. бригада организовала одбрану положаја на линији ушће реке Груже — Витановац — Милавчићи — М. Борча (к. 508). На дан 6. новембра Штаб бригаде доставио је извештај Штабу 2. пролетерске дивизије са следећим борбеним распоредом снага: 1. и 2. батаљон у Витановцу, а по дубини на левој обали Груже; 4. батаљон на другом положају у рејону село Милавчићи; а 3. батаљон у ранијем рејону одбране.¹⁹

Седмог новембра непријатељ је предузео напад снагама једног батаљона на рејон одбране 4. батаљона. После једночасовне борбе непријатељ је био одбијен. На положају је оставио 12 погинулих, а око 20 рањених војника повукао из борбе. Губици 4. батаљона су износили: 3 погинула и 7 рањених бораца. Истовремено је извршено померање јединица 4. батаљона на линију Витановац — М. Борча.

Сутрадан, 8. новембра, непријатељ је предузео напад на рејон одбране 2. батаљона са око 200 војника уз подршку 4 тенка. У првом налету Немци су успели да овладају положајима 1. чете, али брзим и енергичним противнападом снага батаљона повраћен је изгубљени део ноложаја. Истог дана бројно стање бригаде је износило око 1.800 бораца.²⁰

Деветог новембра Штаб 2. пролетерске дивизије обавестио је Штаб 3. српске бригаде да ће према одлуци Штаба 14. корпуса НОВЈ, 3. српску бригаду сменили са положаја 18. српска бригада 25. ударне дивизије. Након извршене смене требало је да се 3. српска бригада пребаци на простор село Оиаци — село Штулац — село Дубље ради краћег одмора и сређивања.²¹

Од 9. до 13. новембра 1944. године 3. српска бригада остала је на одређеном одсеку одбране очекујући да је смени 18. српска бригада. За то време јединице 3. бригаде су водиле само локалне борбе за спречавање насилног извићања, које је непријатељ предузимао.

3. Форсирање Ибра и борбе на прилазу Краљеву

Пошто је 18. српска бригада пристигла у рејон одбране, 13. новембра је била извршена организација а у току ноћи између 13. и 14. новембра и смена 3. српске бригаде. Након смене 3. бригада се пребацила на сектор села Оака, Штулца и Дубља ради сређивања и попуне за нова дејства. На овом простору бригада је остала до 21. новембра. За то време поред одмора и попуне, поједине јединице бригаде су свакодневно чистиле терен од четничких остатака и убачених непријатељских делова, нарочито у околини Трстеника. По батаљонима је извођена четна обука а остало време је било испуњено политичком и културно-забавном активношћу. Дивизијска и бригадна екипа за културно-забавни живот давале су успеле забавне програме за јединице и месно становништво. Седамнаестог новембра Штаб 2. пролетерске дивизије издао је наредбу бр. 232 о похвали бораца и руководиоца 3. српске бригаде који су се истакли

храброшћу, пожртвовањем и одлучиошћу у дотадашњим борбама против окупатора и домаћих издајника у рејону Краљева.²²

Тих дана су по батаљонима формиране чете пратећих (тешких) оруђа, чиме је осетно порасла ватрена моћ батаљона. Бригада је била попуњена новим наоружањем, средствима везе, комплети-ма за минирање и разминурање, лаким средствима за савлађивање водених препрека и другим материјалом који је стигао из СССР-а. При штабовима батаљона и бригаде изводила се обука људства у руковању и употреби тих средстава. Штаб 2. пролетерске дивизије 22. новембра, је издао заповест свим потчињеним бригадама, којом је било предвиђено да 3. српска пролетерска бригада изврши марш правцем Н. Село — село Драгосињци — село Церовак — село Готовац — село Матаруге, форсира реку Ибар на одсеку између села Конарева и села Замчања и да на одсеку села Маглић — Церје пресече комуникацију Митровица — Краљево.²³

У допунском наређењу је било предвиђено да се бригада повеже са совјетским јединицама на сектору Мусине Реке, јер два совјетска пука треба да избију од Трговишта преко Поповића до Мусине Реке.²⁴

На основу добијеиог задатка Штаб 3. српске бригаде издао је претходно наређење штабовима батаљона да своје батаљоне у току дана примакну комуникацији и припреме за предстојећи марш и дејства. Падом мрака предузет је наступни марш по батаљонима у самосталним маршевским колонама. Марш је трајао целе ноћи између 22. и 23. новембра, а по подне 23. новембра батаљони су из покрета форсирали реку. У току марша 3. бригаде њена претходница се на косама изнад села Матаруге сукобила са једним истуреним непријатељским одредом који је протерала, изузев једне мање групе Немана која је успела да се задржи у Жичи. Одлучено је да прелаз преко Ибра изврше 2. и 3. батаљон. За заштиту њиховог пребацивања преко реке Штаб бригаде је поставио остале јединице бригаде на положаје изнад Матарушке Бање и подржавао је ватром пребацивање 1. и 2. батаљона.

Други батаљон је из покрета прешао Ибар и на левој обали реке у висини села Богutowaц образовао ужи мостобран са којег је обезбеђивао прелазак својих јединица и 3. батаљона. Због краткоће времена Штаб бригаде је одлучио да 2. и 3. батаљон пређу реку из покрета и то прво, пливањем јуришних група, а потом да се затегну ужад помоћу којих су се пребацивали делови батаљона и под ватром непријатеља.

24. новембра бригада је завршила са пребацивањем и 3. батаљона преко Ибра. Други и 3. батаљон продужили су са пребацивањем у правцу села Рођевићи — село Каона. Овим батаљонима командовао је иачелник Штаба бригаде Богосав Митровић — Шумар.

Ноћу између 24. и 25. новембра 2. батаљон је извршио напад на четнике у селу Дедевцима али су они успели да се извуку пре окружења и уништења. Затим је батаљон извршио притисак на немачке делове који су се налазили на Вериговој бари (10 км западно од Краљева), али није успео да заузме овај важан положај јер га је непријатељ упорно бранио.

Исте ноћи на комуникацију Рашка — Краљево избила је и 6. српска бригада 2. пролетерске дивизије, чиме је потпуно пресечена веза Косовске Митровице са Краљевом пошто су претходно делови једне оклопне немачке јединице успели да се пробију из Рашке у Краљево.

Двадесет петог новембра Штаб 2. пролетерске дивизије обавестио је Штаб 25. дивизије НОВЈ која је у оперативном смислу потчињена 2. пролетерској дивизији, да је 3. српска бригада са два батаљона форсирала Ибар јужно од Матарушке бање и да су ови формирали чврст мостобран на положајима села Прогорелица — Главица (к. 529), да је остатак бригаде задржан на положајима изнад реке Рибнице, преко села Крушевице па укључно са селом Замчање. Да би ојачао положај својих снага на левој обали Ибра, Штаб 2. пролетерске дивизије наредио је Штабу 25. дивизије да са 16. српском бригадом на простору села Крушевица — села Замчање смени заостале делове 3. српске бригаде, како би ови прешли Ибар и ушли у састав бригаде. Истовремено је од Штаба 25. дивизије затражено да 16. и 18. бригада садејствују у општем нападу на Краљево и у даљем гоњењу непријатеља.

Ноћу између 25. и 26. новембра 2. и 3. батаљон 3. српске бригаде нападали су непријатеља на простору села Прогорелица — Богутовац — Дебело брдо и поред упорне одбране непријатељ је протеран са ових положаја, да би се задржао једино у бункерима и на железничкој станици Лопатница. За ово упориште борба је вођена целе ноћи, а продужена је и сутрадан. У овим борбама 2. батаљон је одбио и неколико противнапада непријатеља који је имао велики број погинулих и рањених, а 5 немачких војника је заробљено. Батаљон је имао једног погинулог и 13 рањених бораца. Исто тако и 3. батаљон је одбио неколико немачких противнапада. Према извештају штаба овог батаљона, непријатељ је оставио на попришту борбе око 60 мртвих и рањених. На страни 3. батаљона један борац је погинуо, а 8 је рањено.²⁵

Главни штаб НОВ и ПО Србије 26. новембра извештава Врховни штаб НОВ и ПОЈ да непријатељ из правца Рашке покушава да се пробије према Краљеву. Два батаљона 3. српске бригаде успешно су форсирала реку Ибар јужно од Матаруга и формирала чврсти мостобран. За ову успешно изведену операцију заслужује похвалу Штаб 2. пролетерске дивизије, а посебно 3. српска бригада.²⁶

Ноћу између 26. и 27. новембра 2. и 3. батаљон 3. српске бригаде напали су непријатеља који је упорно бранио железничку пругу од Богутовца до Прогорелице. После оштре борбе непријатељ је протеран са првих положаја који су се налазили на прузи. Међутим, пошто се непријатељ успео одржати на положајима у захвату друма, где се добро утврдио, оба батаљона бригаде су се повукле на своје полазне положаје.

У извештају Штаба 3. српске бригаде Штабу дивизије од 27. новембра наведено је да су се тога дана моторизоване и пешадијске колоне непријатеља кретале друмом од Рашке ка Краљеву.

Други и 3. батаљон су дејствовали са својих положаја ватром из тешког наоружања по овим колонама и наносећи им губитке

успоравали кретање. Истог дана ујутро, 2. чета 3. батаљона и 2. чета 2. батаљона предузеле су окруживање немачких делова на трг. 324 (Врдила), јачине око 50 војника. Окружење ове групе потпуно је извршено тек кад је пристигла и 1. чета 1. батаљона под командом командира Милована Вучетића. Чета је изненадила непријатеља који је био ангажован у борби против чета 2. и 3. батаљона. Једини излаз који је непријатељ могао да користи затворила је десетина прве чете 1. батаљона под командом десетара Бошка Алексића. После окружења уследило је уништење ове групе Немаца којом приликом је убијено 47 хитлероваца, а 4 је заробљено. У окршају на трг. 324 храбро је погинуо десетар Алексић, а поред њега и политички комесар 2. чете 3. батаљона Драго Вученић као и два борца (један је Љубиша Костић из Топлице), а било је и 8 рањених бораца.

Док се водила борба на трг. 324, 1. батаљон је прешао Ибар и ликвидирао непријатељску посаду на железничкој станици у Лопатници. Уништењем непријатеља у Врдилама (трг. 324) и железничкој станици у Лопатници потпуно је пресечена комуникација Краљево — Рашка, што је онемогућило непријатеља да на овом одсеку предузме неке брзе акције.²⁷

Према извештају Штаба 3. српске бригаде у борбама приликом форсирања Ибра и држања мостобрана, закључно са 28. новембром 1944. године заплењено је: 7 топова, 20 вагона муниције, 1 вагон радио станичних уређаја, 115 пушака, 11 пушкомитраљеза, око 130 пари војничких униформи, 1 санитетски вагон за превоз рањеника и разна друга ратна опрема. Поред овога на железничкој станици Лопатница заплењено је 3 вагона артиљеријске муниције, 70 празних вагона и друге разне опреме. Сопствени губици износили су 9 погинулих и 37 рањених бораца.

Посигнути резултати 3. српске бригаде у овим борбама при форсирању створили су повољне услове за напад на Краљево и његово ослобођење.

За то време Ибар је прешла и 25. српска дивизија, а 2. пролетерска и 223. совјетска дивизија усмериле су свој напад општим правцем Трстеник — Краљево. Команда 2. пролетерске дивизије извешава Главни штаб НОВ и ПО Србије да су у предходним борбама за напад на Краљево јединице дивизије издржале јаке противнападе непријатеља, а посебно 3. српска бригада, која је успешно одржала створени мостобран.²⁸

Иошто су све јединице 3. српске бригаде прешле преко Ибра, бригада је привремено стављена под команду 25. дивизије, која је добила задатак да делом снага прекине комуникације Рашка — Краљево и Краљево — Чачак, а осталим снагама да садејствује 2. дивизији у нападу на Краљево. За подршку 3. српској бригади била је додељена једна батерија из састава 223. стрељачке дивизије Црвене армије.

Напад на Краљево је отпочео ноћу између 28. и 29. новембра и трајао до свануће 29. новембра, када је град дефинитивно ослобођен.

Трећа српска бригада је са полазног ноложаја код села Прогорелица ирешла у напад и прво ликвидирала јако упориште не-

пријатеља у рејону железничке станице Матарушка Бања, а затим наставила наступање у захвату пруге и пута према Краљеву, те штитећи лево крило и бок обезбеђивала напад главних снага дивизије. у Краљево је са овим бригадама ушао као први — 1. батаљон 3. српске бригаде.

Према расположивим и непотребним подацима у борбама око Краљева из 3. српске бригаде су погинули: Божидар Ј. Алексић—Глуви из села Касабаца, срез лесковачки; Рака Благојевић из села Видоваче, срез добрички; Никола Банчић из Ниша, Радомир Вељковић, Радивоје Вучетић из Балчака, срез добрички, Миодраг Вучетић из Радеваца, срез моравски; Сава Домановић из Нове Тополе, срез јабланички; Жарко Дамњановић, Илија Бурановић, из Родеваца, срез моравски; Драгољуб С. Илић, рођен 13. 4. 1907. године у Бујмиру, срез алексиначки, Саво Кијац, рођен на Косову, Миле Левајац из Мрчајеваца код Чачка, Добривоје Миличевић, Борисав Кнежевић из Г. Ступца код Александровца; Видан Микаћ из Болиновца, срез добрички; Велимир Р. Прокић из Г. Пешчанице, срез моравски; Владислав Панић из Каоника код Крушевца; Братиша Петровић, Миодраг Ракић из Марковца, срез космајски; Глигорије Соколић, из Касабаца, срез лесковачки; Љубивоје М. Стефановић из Радојевића; Борђе Стаменковић, Божидар Станковић, ■, Велимир Страхинић из Брестовца; Војислав Стојановић из Прокупља; Миодраг Спасић из Паруновца, срез расински; Александар Тадић из Балчака, срез добрички; Стојан Томашевић и Божо Шалабалић из Београда.

Команда 2. пролетерске дивизије доставља борбени извештај Главном штабу НОВ и ПО Србије о ослобођењу Краљева у коме истиче да су се посебно истакли борци и руководиоци 4. пролетерске и 3. српске бригаде²⁹

4. Трећа вписода — ослобођење Чанка

Након ослобођења Краљева јединице 3. српске пролетерске бригаде 29. новембра ујутро налазиле су се у следећем распореду:

- Други батаљон у рејону Мусине Реке на комуникацији Краљево — Чачак, где је гонио остатке непријатеља,
- Трећи батаљон на простору села Самаила,
- Четврти батаљон у селу Дракчићима,
- Први батаљон са једном четом у Краљеву а осталим снагама у селу Чибуковцу.

Према наређењу Штаба дивизије 3. и 6. српска бригада преузеле су одмах наступање у правцу Чачка, и то: 3. српска бригада дуж комуникације Краљево — Чачак, а лево од ње 6. српска бригада, која је одржавала везу са 25. дивизијом. Да би успорили наступање јединица дивизије и обезбедили повлачење својих снага, Немци су бранили сваки значајнији положај дуж комуникација да би добили у времену, али при томе нису успевали да пруже дужи отпор по дубини. Они су поклањали посебну пажњу заштитницама, које су биле састављене од више родова војске, те да би биле способне за самосталну борбу. Тако на пример, једном таквом зашти-

тницом неирџатељ је организовао одбрану, на брзу руку, на линији село Заблаће — село Жежевица — село Виљуша. На овим положајима заштитницу су образовале немачке снаге, а десно од њих били су четници. Тиме је непријатељ хтео да што дуже задржи наступање наших снага ка Чачку.

Да би осујетио дејство заштитнице непријатеља, Штаб 2. пролетерске дивизије је издао наређење бригаама да у ноћи између 29. и 30. новембра продуже наступање у одређеним правцима и сло-ме отпор непријатеља на положајима Жежевица — Виљуша. Поред -Јога, Штаб дивизије је потчињеним јединицама и ојачањима наредио да сталним притиском с фронта, позадине и бокова уносе што већу гхометњу у редове непријатеља.

Трећа српска бригада у свом наступању у захвату друма имала је следећи распоред: 3. батаљон у предходници, а 1. и 4. батаљон у главнини колоне, док је 2. батаљон наступао као самостална колоне у захвату железничке пруге, у висини 3. батаљона.

Трећи батаљон је остварио контакт са непријатељем после прелаза Жежевичке реке у рејону села Жежевица. И поред упорног напада отпор непријатеља није савладан услед слабог садејства са јединицама 6. српске бригаде.

Други батаљон се у ноћи између 29. и 30. новембра сукобио са непријатељем код железничке станице Заблаће и у снажном налету протерао непријатеља. Немци су одступали уз десну обалу Западне Мораве на нову линију, коју су организовали на брзу руку, како би задржали или бар успорили наступање 3. српске бригаде у правцу Чачка. Са положаја код села Вапе и села Станчићи јаче непријатељске снаге зауставиле су даље напредовање 2. батаљона, као предходнице бригаде.

Првог децембра непријатељ је држао положаје десном обалом Западне Мораве и левом обалом Жежевичке реке на линији к. 290 — к. 409 — Чукара (трг. 418) — к. 383, а у дубини трг. 433. Непријатељске снаге у Чачку сачињавале су јединице 104. ловачке дивизије. Спољну одбрану града на линији село Станчићи — Жежевичка река — село Жежевица организовала је пуковска група „Биргермастер". Циљ непријатеља је био да онемогући даље напредовање јединица НОВЈ и не дозволи им брзо заузимање Чачка. Да би прикрили своје даље повлачење у правцу Ужица, Немци су са ових положаја повремено вршили испаде демонстративног карактера.

Јединице 2. пролетерске дивизије налазиле су се у следећем распореду:

— Трећа српска бригада је држала положај на десној обали Жежевичке реке од десне обале 3. Мораве,

— Шеста српска бригада је продужавала одбрану 3. српске бригаде.

Први батаљон 3. српске бригаде био је упућен у Крагујевац ради заштите Главног штаба НОВ и ПО Србије. У састав 3. бригаде привремено је ушао 2. батаљон 11. српске бригаде. Првог децембра 3. бригада је примила на попуну 40 нових бораца.

У току дана јединице 2. дивизије водиле су жестоке борбе и одбиле јакe нападе непријатеља, које је предузимао ради консоли-

довања своје одбране. У хим борбама укупни губици јединица 2. дивизије су били 4 погинула и 24 рањена борца, док су процењени губици код непријатеља били знатно већи. То се види из извештаја цгтаба 2. пролетерске дивизије који је достављен Главном штабу НОВ и ПО Србије.³⁰

Истог дана око 20,00 часова непријатељ је испред 3. српске бригаде предузео нагло одсгупање према Чачку. Јединице 3. бригае су из контакта са непријатељем то огкриле и предузеле гоњење његових заштитних делова све до предграђа Чачка, тј. до прве одбране града, где су биле заустављене новим жилавим отпором Немаца. Предњи крај непријатељеве нове одбрамбене линије која је штитила Чачак пружао се од ушћа Атеничке реке у Западну Мораву, па дуж леве обале реке (к. 296 — к. 383) до јужних падина Чукаре (грг. 418). У захвату друма и железничке пруге непријатељ је изradio и посео бункере. Бригада, заиста јаком ватром непријатељске артиљерије и минобацача, била је заустављена и привремено прешла у одбрану.

У ноћи је донета одлука за напад према којој два батаљона изводе фронтални напад у захвату пруге и друма, а један батаљон врши обухват десног крила непријатељеве одбране и продире у правцу чачанске болнице, а са једним батаљоном да се продире левом обалом 3. Мораве и избије у рејон код моста према Љубићу.

Непосредне борбе за ослобођење Чачка су почеле 2. децембра ујутро. Трећа српска бригада је нападала у следећем борбеном поретку: 2. батаљон у захвату железничке пруге са циљем да ослободи источни део града; 4. батаљон у захвату друма да ослободи централни део града; 3. батаљон вршио је леви обухват и пробијао се правцем к. 418 — к. 381 — к. 304 ради упада у непријатељски распоред и избијања у рејон болнице, док је 2. батаљон 11. бригаде нападао левом обалом 3. Мораве низводно, са задатком да избије у рејон моста и садејствује нападу 2. батаљона 3. бригаде.

Продор у непријатељску одбрану је текао спорије, јер су јединице немачке 104. ловачке дивизије давале жилав отпор. Трећа и 6. бригада најпре су морале да савладају спољну одбрану града на левој обали Атеничке реке у којем је рејону к. 296 био најјачи део непријатељског положаја. До мрака је 3. бригада савладала одбрану непријатеља и избила на линију: оштра окука 3. Мораве — к. 293 — к. 361, где је заустављена снажном ватром непријатељске одбране са ивице непосредне одбране града.

После пада мрака 3. и 6. бригада наставиле су продор кроз одбрану непријатеља источно и јужно од града. У ноћи између 2. и 3. децембра 3. батаљон 3. српске бригаде успешно је извео планирани маневар. Пробијајући се у непријатељев распоред, извршио је напад с лећа на најјаче упориште одбране непријатеља к. 304 — болница, и тиме омогућио осталим снагама да савладају отпор непријатеља и ослободе Чачак. Нашавши се у критичној ситуацији непријатељ је предузео брзо извлачење снага у правцу Пожеге. При повлачењу је рушио све објекте који су могли користити јединицама НОВЈ и стварао препреке са циљем да заустави њихов брз продор. Тако је порушио већи број мостова и пропуста, па и мост на 3.

Морави између Чачка и Љубића, али му није пошло за руком да поруши електричну централу. У борбама овог дана непријатељ је имао око 83 ногинула и већи број рањених војника, заплена су 2 тешка минобацача са муницијом, 2 митраљеза, 10 пушкомитраљеза, 200 пушака и много другог материјала и разне опреме. И губици 3. бригаде су били осетни: 9 погинулих и 33 рањена борца.³¹

У борбама за Чачак, 2. децембра 1944. године, команда 14. корпуса НОВЈ издала је 2. пролетерској и 25. српској дивизији наређење за гоњење непријатеља према Дрини, па су обе дивизије наставиле наступање ка западу: 2. дивизија правцем Пожега — Ужице, а лево од ње 25. дивизија правцем село Годовик — село Граница — Ужице.

Ноћу уочи 3. децембра и 23. српска дивизија достигла је линију село Љубић — село Табановић, наступајући десно од 2. пролетерске дивизије.

Трећег децембра немачка 104. ловачка дивизија под притиском снага НОВЈ наставила је повлачење у правцу Пожеге.

После ослобођења Чачка 3. српска бригада је задржана у рејону Чачка у следећем распореду: 2. батаљон на затварању пута Чачак — Ужичка Пожега; 3. батаљон на затварању пута Чачак — Гуча; 4. батаљон са 2. батаљоном 11. српске бригаде у граду ради одржавања реда, помоћи партијско-политичким радницима при оснивању народне власти и сређивању прилика у граду и околини.³²

5. Чишћен>е подручја Чачка од четника

Од 4. до 15. децембра 1944. године 3. српска пролетерска бригада се налазила на простору подручја Чачка са циљем да установи и одржава ред, обавља гарнизонску службу и чисти терен од скривених четника и убачених диверзантских група.

Одмах након ослобођења града отворене су све радње и продавнице. Јединице бригаде су према потреби упућиване за уништавање немачких и четничких остатака и група. Време је коришћено за обуку, политички и партијски рад.

На народном збору у Чачку подељена су прва одликовања припадницима 3. српске бригаде. Окупљеном народу и постројеним јединицама говорио је политички комесар бригаде Урош Бајић, а одликовања је поделио командант 2. пролетерске дивизије Средоје Урошевић. Потом је бригада учествовала у дефилеу поводом ослобођења града 9. децембра.³³

Четрнаестог децембра 3. српска бригада је према наређењу 2. пролетерске дивизије извршила извесно померање јединица источно од Чачка, те се разместила на ширем простору: село Мрчајевци — село Горевница — село Балуга — село Виљуша — Умка — Црна стена — Кукићи.

Док се 3. бригада задржавала у рејону Чачка, остале јединице 2. пролетерске дивизије наставиле су гоњење непријатеља према Дрини.

Из тих разлога наређење о упућивању 3. српске бригаде у рејон Крагујевца је било повучено, а бригада је и даље остала на

цшрем рејону подручја Чачка. Како је убацивање јачих четничких група на ова ј треп било појачано, то је бригада имала прикупље- није јединице да би могла дејствовати по батаљонима, односно че- тама. Намера четника је била да створе немир у народу, компроми- тују нашу снагу и власт.

Време од 22. до 30. децембра 1944. године јединице 3. српске бригаде, као и остале јединице 2. пролетерске дивизије, провеле су без неке нарочите ангажованости. Једино су извршена незнатна по- мерања у оквиру нижих јединица, а према гренутној ситуацији по- јединих дана. 3. српска бригада је главне снаге имала у Чачку, увек спремна за брзу интрвенцију против четника, у ком смислу су била мобилисана сва моторна средства у граду и околини. Тако је 23. децембра бригада ангажовала по један батаљон за чишћење терена од четника око села Лисе и села Дупца, а 26. децембра поставила један батаљон у заседи на Морави, ради хватања и уништавања чет- ничких делова који су се појавили на овом простору после разби- јања на Равној Гори и Маљену.

У састав дивизије је 28. децембра поново ушла 2. пролетерска бригада, која је четири месеца дејствовала под командом 21. ди- визије. Њене јединице размештене су у рејону Крагујевца и при- мале задатке који су раније били намењени 3. српској бригади.

После завршених операција на правцу Краљево — Чачак — Ужице — Вишеград и чишћења овог подручја од јачих четничких снага, Главни штаб НОВ и ПО Србије, у сагласности са Врховним штабом НОВЈ и ПОЈ одлучио је да се 2. пролетерска дивизија пре- баци у Београд. Истовремено дивизија је стављена у резерву Врхо- вног штаба, како би се обзиром на велику повезаност Београда са унутрашњошћу земље, могла врло брзо да ангажује тамо где се за то укаже потреба.

Двадесет деветог децембра у Штаб 2. пролетерске дивизије стигло је наређење Главног штаба НОВ и ПО Србије, којим је ди- визији био постављен задатак да са 6. српском бригадом и Ужичким партизанским одредом настави чишћење простора Чачак — Ива- њица — Ваљево од четничких остатака, а са осталим трима брига- дама и приштабским деловима дивизије да пређе у Београд, где ће од Врховног штаба НОВЈ и ПОЈ добити ново наређење за даља дејства.

Дивизији је додељен потребан возни парк на релацији Ча- чак — Београд и Крагујевац — Београд, а у Београд су благовре- мено били упућени коначари да обезбеде смештај.

Штаб 2. пролетерске дивизије наређењем бр. 318 од 30. де- цембра 1944. године³⁵ наредио је штабовима бригада да изврше при- премне за пребацивање јединица у Београд. Штабу 3. српске бригаде је наређено да прикупи јединице у рејону Ивањице, а затим да изврши покрет до железничке станице Љубић, где је требало да се укрца и возом пребаца у Београд. У случају да се превозење же- лезницом не може извршити из било којих разлога, предвиђено је да бригада изврши покрет из Љубића до Београда пешке, с тим да дужина дневног марша траје највише 25 до 30 километара. Пре- бацивање јединица у Београд започело је 31. децембра.

НАПОМЕНЕ

1. Овај прилог је заснован на тексту књиге: „Трећа пролетерска (српска) бригада“ аутора В. Стрезовског и М. Андрића, Војноиздавачи завод, Београд, 1976. (бригада је проглашена за пролетерску после рата).
2. „Зборник“, том I, књ. 14, бр. док. 200.
3. Архив ВИИ, кут. 733, бр. рег. 1027.
4. Исто, кут. 733, бр. рег. 10/28.
5. Исто, кут. 732, бр. рег. 47/4.
6. Исто, кут. 735, бр. рег. 1 до 4.
7. Исто, кут. 733, бр. рег. 10/30, и
8. Исто, кут. 737, бр. рег. 46/3.
9. Исто, кут. 732-а, рег. бр. 47/4.
10. Исто, кут. 737, рег. бр. 2—4 и
11. Исто, кут. 732-а, рег. бр. 76/3.
12. Исто, кут. 737, рег. бр. 3—4.
13. Исто, кут. 732-а, рег. бр. 47/4.
14. Исто, кут. 737, рег. бр. 4—5.
15. „Зборник НОР“, том I, књ. 14, бр. док. 150.
16. „Зборник“, том I, књ. 14, бр. док. 119.
17. Архив ВИИ, кут. 732-а, рег. бр. 47/4.
18. Исто, кут. 732, рег. бр. 47/2.
19. Исто, кут. 733, рег. бр. 11.
20. „Зборник“, том I, књ. 14, док. бр. 186.
21. Архив ВИИ, кут. 737, рег. бр. 7/2.
22. Архив ВИИ, кут. 734, рег. бр. 50—6.
23. Архив ВИИ, кут. 733, рег. бр. 13/1.
24. Архив ВИИ, кут. 737, рег. бр. 11/1.
25. Архив ВИИ, кут. 733, рег. бр. 11/36.
26. Архив ВИИ, кут. 26, рег. бр. 2/77.
27. Архив ВИИ, кут. 733, рег. бр. 11/36.
28. Архив ВИИ, кут. 735, рег. бр. 4—31.
29. Архив ВИИ, кут. 735, рег. бр. 4/32.
30. Архив ВИИ, кут. 184, рег. бр. 35—21/1.
31. Архив ВИИ, кут. 732, рег. бр. 1/2.
32. Архив ВИИ, кут. 733, рег. бр. 12/4.
33. Архив ВИИ, кут. 737, рег. бр. 21—6.
34. Архив ВИИ, кут. 735, рег. бр. 1/2; и Зборник, том I, књ. 15, бр. док. 190.
35. „Зборник НОР“, том I, књ. 15, док. 200.

САВА ТРИКИЋ, генерал-потпуковник у пензији,
ратни командант 6. источnobосанске пролетерске бригаде

**ШЕСТА ИСТОЧНОБОСАНСКА ПРОЛЕТЕРСКА БРИГАДА У
БОРБАМА ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ КРАЉЕВА, ЧАЧКА И
ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ (23. X — 7. XII 1944)**

Понешени успесима за време борби са Немцима и балистима на Мокрој планини, око Чакора и у долини Ибра крајем јула, у борбама са четницима на Копачици у току августа, те борбама за ослобођење Горњег Милановца, Косјерића и Крагујевца, а посебно дочекани гостопримством и великим политичким расположењем народа Србије, борци и руководиоци 6. пролетерске источnobосанске бригаде¹ кренули су у борбе за ослобођење Краљева и Чачка са великим оптимизмом и расположењем, увјерени да ће и те задатке са успјехом извршити.

Задатак бригаде био је да посједне комуникацију Прељина — Краљево на лијевој обали Западне Мораве, на делу фронта од села Мрчајевци до села Д. Тавник, на југозападним надицама Котленика и у садејству, десно, са 2. крајишком бригадом, а лево, са јединицама Црвене армије спречи даљи покрет непријатеља на сјевер у шири рејон Груже и комуникацијом од Краљева према Прељини.

За извршење овог задатка постојали су добри услови: прецизни задаци постављени од стране Штаба 17. ударне дивизије у чијем се саставу 6. бригада налазила; темељите војно-политичке припреме; довољне количине муниције и добро организована исхрана људства, захваљујући довољним количинама запленим у Крагујевцу; као и доброј организацији санитетске службе на нивоу бригаде и дивизије.

После ослобођења Крагујевца 6. пролетерска бригада, по наређењу Штаба 17. ударне дивизије, прикупила се на просторију села Рогојевац — Угљаревац — Страгари, а 23. октобра померила се на просторију Топола — село Чумић.

Тек што су предњи делови бригаде стигли у наведени рејон, због измењеног задатка 17. ударној дивизији, Штабу бригаде је наређено да се са бригадом врати у рејон Груже.³

Двадесет четвртог октобра V рану зору бригада је без 4. батаљона, који је остао у рејону Топола — село Овсиште, кренула усиљеним маршем у две колоне према Книћу и Бумбаревом брду: десна правцем Топола — Страгари — Враћевшница, а лева Овсиште — Чумићко брдо — Угљаревац — село Баре,⁴ где је преноћила, а сутрадан продужила покрет према Бумбаревом брду и Книћу.

Пре него што је 6. пролетерска бригада избила у наведени рејон, јединице борбене групе „Фишер“, из састава корпуса „Барон Ф. Милер“, поселе су положаје на линији Гружа — северне падине Котленика — село Гунцати — Бумбарево брдо — Оштрица тт. 802 — Прислоница у зони: десно комуникација Краљево — Гружа, а лево Горњи Милановац — Прељина. Задатак Борбене групе „Фишер“ био је да обезбеди несметан покрет немачких колона и евакуацију технике и материјалних средстава левом обалом Западне Мораве од Краљева до Прељине и даље према Чачку.

Пошто је десна колона 6. пролетерске бригаде избила у висину села Претоке, а лева прошла кроз напуштени Кнић, успостављен је контакт са непријатељем. У то време, сем општих, Штаб бригаде пије имао прецизније податке о јачини и распореду непријатељских снага. Нешто касније, обавештајним и извиђачким органима бригаде дали су податке мештани села Гунцати и Бумбарево брдо.

Око 18 часова 25. октобра 1. и 2. батаљон су из покрета напали непријатеља. Напад је био енергичан. Замисао Штаба бригаде била је енергичним дејством одбацити непријатеља у долину Западне Мораве, овладати делом пута Мрчајевци — Тавник и спречити покрет непријатељских колона левом обалом Западне Мораве од Краљева према Прељини.

Иосле двочасовне жестоке борбе, непријатељ је присиљен на повлачење преко села Бресница према Мрчајевцима и преко села Вољавча према селу Д. Тавник. Избијањем 1. и 2. батаљона у рејон села Бресница и села Вољавча угрожен је пут Прељина — Краљево, око кога су вођене жестоке борбе.

Да би обезбедили несметан покрет својих снага, Немци су у току ноћи 25/26. октобра привукли свеже снаге и 26. октобра у рану зору, уз подршку артиљерије и тенкова, извршили противнапад и одбацили оба батаљона на полазне положаје.

Десно од 6. пролетерске бригаде дејствовала је 2. крајишка бригада, а лево у рејону Гружа — Вучковица — Кнић налазила се 15. мајевачка бригада⁷ и јединице Црвене армије.

Пошто је изгубио јако упориште у Крагујевцу и везу са снагама које су браниле Београд, циљ непријатеља био је енергичним дејством одбацити наше снаге што даље на север, упорно бранити рејон Краљева и Чачка и на тај начин обезбедити несметан покрет свих колона које су пристизале преко Косова и дшшном Ибра и даље преко Краљева и Чачка према Ужицу и Вишеграду.

Да би осујетио намере непријатеља, Штаб 6. пролетерске бригаде је на крају дана 26. октобра увео у борбу и 3. батаљон који је десним обухватом преко Бресничког крша одбацио непријатеља, заузео Попово брдо и успоставио везу са 1. батаљоном 2. крајишке бригаде северно од села Мрчајевци. После тога фронт је стабилизован на линији: Марино брдо тт. 670 — лева обала Бресничке реке — Марково брдо тт. 683.

Крајем дана 26. октобра у село Гунцати стигао је један батаљон 51. пука Црвене армије. У току ноћи 26/27. октобра извршене су темељите припреме, а 27. октобра у рану зору отпочео је заједнички напад на положаје Борбене групе „Фишер“. Циљ тог напада био је

— у садејству са 2. крајишком бригадом и батаљоном Црвене армије овладати југозападним падинама Вујана и Котленика, по сваку цену посести пут Прељина — Краљево и присилити непријатеља да своје ешалоне повлачи десном обалом Западне Мораве.

У току 27. и 28. октобра вођене су врло жестоке борбе, али са промевним резултатима и без већих успеха на обе стране.

Рећали су се обострани напади и противнапади.

У неколико узастопних јуриша батаљони 6. пролетерске бригаде су у садејству са суседнима одбацивали непријатеља и избијали на пут Мрчајевци — Тавник, али су сваки пут противнападом свежих немачких снага, уз подршку артиљерије и тенкова, одбацивани на полазне положаје.⁸

У међувремену је пристигао и 4. батаљон из рејона Топола. Пошто је извршио неопходне припреме, уведен је у борбу на центру борбеног поретка бригаде.

Напад је обновљен и 30. октобра. И поред изричитог наређења Штаба 17. ударне дивизије, расположења целокупног састава бригаде, а посебно командног кадра и доброг садејства са суседима, јединице 6. пролетерске бригаде нису успеле да овладају делом пута Мрчајевци — Тавник. Није успео ни напад 2. крајишке бригаде на одсеку фронта Прељина — Мрчајевци, а ни јединица Црвене армије на правцу Гружа — Краљево.

У таквој ситуацији Штаб 17. дивизије је наредио да све јединице на достигнутом положајима пређу у активну одбрану, да користе до тада стечена искуства у даноноћним борбама, да наносе што веће губитке непријатељу и да му спречавају по^рет левом обалом Западне Мораве према Црељини и Чачку. Положаји бригаде стабилизирани су на линији Оштрица тт. 802 — лева обала Брсничке реке — Марково брдо тт. 683.

У претходних неколико дана у 6. пролетерску бригаду је стигао велики број младих и неискусних бораца, које је требало што боље припремити и одмах распоредити по нижим јединицама, тако да се бригада налазила у фази попуне и извесне реорганизације.

Првих неколико дана месеца новембра обе стране нису испољавале неку већу активност. Јединице бригаде су се утврђивале на достигнутом положајима и свакодневно узнемравале непријатеља, пре свега ноћу. Пропали су и покушаји непријатеља да у неколико наврата одбаци јединице бригаде и заузме Бумбарово брдо.

Осмог новембра у рејон Тавник — Јтаћевци пристигли су делови немачког 524. гренадирског пука, из састава 297. пешадијске дивизије, који се налазио у резерви 34. армијског корпуса и наредних дана увођен у борбу искључиво по одобрењу команданта 34. армијског корпуса.

Тога дана стигли су и артиљеријски дивизион 17. ударне дивизије и самостална противтенковска батерија и запосели положаје источно од Бумбарева брда тако да су наредних дана успешно подржавали 6. пролетерску бригаду. Дивизион је у свом саставу имао 7 артиљеријских оруђа, а пет батерија 4 оруђа.

У току 9. и 10. новембра 6. пролетерска и 2. крајишка бригада извршиле су врло снажан напад на делу фронта село Мојсиње — Бу-

мбарево брдо и иривремеио онемогућиле саобраћај непријатеља на путу Мрчајевци — Прељина.¹⁹ Немци су врло оштро реаговали.

Да би одбацили наше снаге и обезбедили покрет својих колоне, Немци су ојачали овај део фронта тенковима и противтенковском артиљеријом и предузели масовно запречавање, посебно у рејону раскрснице путева Бресница — Мрчајевци — Тавник.¹¹

У борбу су убацили и јединице 524. гренадирског пука, 609. морнаричког заштитног батаљона и 12. тенковског батаљона на правцу Лаћевци — Бумбарево брдо. Јак притисак, уз подршку артиљерије и тенкова, извршили су на споју између 6. пролетерске и 2. крајишке бригаде на правцу Мрчајевци — Бечањ — Бреснички крш. Истовремено авијација непријатеља бомбардовала је ватрене положаје артиљеријског дивизиона 17. дивизије и позадинских делова 6. пролетерске бригаде и дејствовала по комуникацији Кнић

— Бумбарево брдо — село Бресница. Истовремено, слабије снаге непријатеља извршиле су противнапад на правцу Марково брдо тт 683 — село Гунцати. Да би задржао продор непријатеља на овом правцу, Штаб 6. пролетерске бригаде убацио је у борбу и 3. батаљон који се налазио у резерви у селу Притоке. Развијала се жестока борба на делу фронта Оштрица тт 802 — Бреснички крш — Попово брдо.

После дводневних борби и неколико узастопних напада и противнапада непријатељ је одбачен и фронт поново стабилизован.

Према немачким документима, од 11. новембра Немци су у позадини фронта наших снага, у рејону путева Чачак — Крагујевац и Крагујевац — Горњи Милановац, убацивали четничке тројке са задатком да прикупљају и достављају податке о јачини, саставу и покрету наших снага.

За разлику од раније праксе, Немци су у овим борбама предузимали и ноћне нападе, али су, захваљујући великој опрезности и упорности целокупног састава бригаде, сваки пут одбијени. Дешавало се да обе стране прећу у напад у исто време. То је, поред лоших временских услова и хладноће, исцрпљивало борце, а нарочито младе, који нису били навикли на тако тешке ратне услове. Сретна околност је била та што је исхрана бораца била изврсна, а најнужнији одмор био организован по сменама, што је донекле ублажавало ратне напоре.

У овим борбама целокупни борацки састав показао је изванредну храброст, а самоиницијатива и снажљивост старешина, од десетара до команданта батаљона, дошли су до пуног изражаја. Сви покушаји непријатеља да одбаци јединице 6. пролетерске бригаде преко Бумбареве брда и продре дубље у шири рејон Кнић — Топоница остали су без успеха.¹³

До 15. новембра 17. ударна дивизија имала је 41 погинулог и 110 рањених бораца. Само 6. пролетерска бригада за то време имала је 33 погинула и преко 60 рањених. Погинули су: Бранко Букић из Србице, Мирослав Бурић из Трстеника, Милутин Бурђевић из Ужица, Живадин Гавриловић из Кнића, Радомир Јевтовић из Крагујевца, Александар Јоцић из Сопота, Радивоје Лаздревећ из Горњег Милановца, Драгиша Лазаревић из Чачка, Драгомир Лазовић из Чачка,

Лазар Лукић из Старе Пазове, Предраг Маћаревић из Крагујевца, Радомир Максимовић из Кнића, Љубивоје Манојловић из Тополе, Маринко Маринковић из Горњег Милановца, Милосав Миливојевић из Раче, Милан Милорадовић из Кнића, Милан Милосављевић из Раче, Васо Милошевић из Билећа, Драган Минић из Кнића, Драгиша Мировић из Кнића, Љубиша Николић из Кнића, Чедомир Новаковић из Медвеће, Светолик Павићевић из Кнића, Миленко Петровић из Кнића, Љубодраг Продамовић из Кнића, Миливоје Рајић из Лознице. Драгиша Симић из Ваљева, Радомир Селанић из Кнића, Будимир Смиљаковић из Трстеника, Милан Сеулић из Горњег Милановца, Милош Терзић из Кнића, Коста Тодоровић из Кнића, Живорад Урошевић из Кнића, Емилија Веселиновић из Ужица, Љубисав Вучићевић из Кнића и Маријан Живановић из Сопота.

Како су борци у току вишедневних борби били јако заморени, ноћу 15/16. новембра 6. пролетерску бригаду, по наређењу Штаба 17. ударне дивизије, сменила је 15. мајевачка бригада.

После смењивања 6. пролетерска бригада се прикупила на просторији села Добрача — Рамаћа — Враћевшница — Баре. У наредна четири дана јединице су се срећивале и одмарале. Одржани су састанци у командама чете, штабовима батаљона и у Штабу бригаде, на којима је анализиран ток борбених дејстава у последњих 20 дана.

Похваљене су јединице и појединци који су се истакли у борбама и указано на пропусте у дотадашњем раду. Одржани су и састанци комуниста и конференције бораца по основним јединицама а и конференције са народом околних села.

У међувремену је група од око 40 бораца, из састава 2. батаљона, под командом заменика команданта 2. батаљона Николе Мораче, ухватила злогласног попа Николића, родом из села Грбице, у народу названог грбички поп, са два четничка официра и 3 четника, који су се кретали у позадини наших снага у рејону планине Рудник, злостављали народ и убијали активисте и симпатизере народноослободилачког покрета.

Сви ухваћени предати су органима народне власти у Крагујевцу. Патрола је имала много муке док их је спроводила улицама Крагујевца.

Грађани Крагујевца су познавали грбичког попа и хтели су да му суде на улици.” Ову групу бораца похвалио је Штаб 17. ударне дивизије 29. новембра.

Док се 6. пролетерска бригада одмарала, Немци су јаким снагама из долине Западне Мораве и већа група четника са гребена Котленика извршили напад на положаје 15. мајевичке бригаде. Одбацили су је и поново овладали положајима на линији село Гунцати — Бумбарево брдо — Бреснички крш. Ради тога је 6. пролетерска бригада по наређењу Штаба 17. ударне дивизије 20. новембра поново уведена у борбу. Енергичним нападом 6. пролетерске и 15. мајевичке бригаде, уз садејство јединица 51. пука Црвене армије, непријатељ је одбачен у долину Западне Мораве. После ове борбе 6. пролетерска посела је првобитне положаје, а 15. мајевичка посела је положаје лево од 6. пролетерске на линији Марково брдо — Пајси-

јевић. Садејство 6. пролетерске и 15. мајевачке бригаде и јединица Црвене армије у овим борбама било је врло добро.

У исто време, десно од 6. пролетерске, 2. крајишка бригада је водила жестоке борбе на југозападним падинама Вујана и дејствовала на комуникацији Прељина — Мрчајевци.

Сви покушаји Немаца да из долине Западне Мораве, у времену од 20. до 28. новембра, у неколико наврата одбаце јединице 6. пролетерске и 15. мајевачке бригаде и заузму. Кнић нису успели. Нарочито жестоке борбе вођене су ноћу 24/25. и 25/26. новембра на правцу Вољавча — село Гунцати и у рејону Марино брдо — Бреснички крш.

Од доласка бригаде у шири рејон Кнића, поред основног задатка, пред старешинским саставом бригаде стајали су и други, врло значајни задаци. Члаиови Штаба бригаде, штабова батаљона и команди чета били су даноноћно ангажовани на организационом учвршћењу јединица. Од почетка октобра до краја новембра у бригаду је ступило преко 1600 нових бораца, углавном добровољаца. Наиме, чим је бригада при покрету из Александровачке Жупе прешла Ибар и Западну Мораву западно од Чачка и избила у рејон Горњег Милановца, почели су пристизати нови борци, првенствено омладинци, међу којима је било чланова СКОЈ-а и чланова Комунистичке партије Југославије. Само са територије општине Кнић у бригаду је ступило 630 бораца, Крагујевца 470, Ужица 126, Горњег Милановца 68, Аранђеловца 86, Раче 117, Баточине 79, Светозарева 42 и тако даље.

Сви су равномерно распоређени по батаљонима, самосталним и основним јединицама с тим што је вођено рачуна о старосној структури, занимању и школској спреми.

Формиране су четврте чете и самостални пратећи водови у батаљонима, пратећа, инжењеријска и чета везе бригаде.

Истовремено је отпочео интензиван рад на војностручном и идеолошко-политичком образовању младих бораца. Користећи се ранијим искуством, штабови батаљона и команде чета изводили су војно-стручну наставу, првенствено из предмета борбене обуке, наставе гађања са наоружањем, инжењеријске и политичке наставе. Кориштено је и најмање слободно време. Посебно интензивна обука извођена је у јединицама које су се налазиле у резерви, непосредно иза линије фронта и у приштапским јединицама бригаде.

Већ крајем новембра бригада је нарасла на око 3000 бораца и била организационо сређена и прерасла у савремену борбену јединицу, способну да извршава и најтеже ратне задатке. Целокупни састав, а посебно старешински, стекао је извесна искуства у вођењу фронталне борбе са Немцима, што је, иако уз велике губитке, дало добре резултате. Од малог броја старих и већег броја младих бораца распоређених по четама створени су хомогени и у морално-политичком погледу чврсти војнички колективи.

Скоро све командне положаје у јединицама бригаде, од десетара, командира водова и водних делгата, до командира и политичких комесара чета и њихових заменика, до краја рата покривали

су борци који су ступили у бригаду на територији Србије и са успехом руководили потчињеним јединицама.

У другој половини новембра свакодневно су долином Ибра пристизале нове и довољно јаке немачке колоне у рејон Краљева и даље према Чачку и Ужицу и појачавале одбрану комуникација у долини Западне Мораве. Била је то главна комуникација којом су Немци извлачили своје моторизоване снаге и железничке транспорте из Грчке и са југа Балкана према Дрини и даље на север. Врховни штаб НОВ и ПОЈ је наредио да се поруше сви објекти на комуникацији у долини Западне Мораве. Међутим, јединице НОВ и ПОЈ, развучене на широком фронту и без јаке подршке оклопних јединица и артиљерије, нису биле у стању да потпуно изврше овај задатак, овладају овом комуникацијом и спрече извлачење ешалона немачке Групе армија „Е“, али су јој спречавале брз покрет и наносиле велике губитке.

Период од 20. до 27. новембра карактерише се великом борбеном активношћу. Свакодневно су се смењивали обострани напади и противнапади јединица 6. пролетерске бригаде и јединица Борбене групе „Фишер“, али без већих померања на положајима.

Ноћу 27/28. новембра Штаб немачког 34. армијског корпуса отпочео је са извлачењем снага из долине Ибра и рејона Краљева према Чачку. Штаб 6. пролетерске бригаде обавештен је да се немачка 7. СС дивизија „Прин Еуген“ постепено и по деловима, под заштитом 104. немачке дивизије, повлачи са обе стране Западне Мораве према Чачку.

Истовремено, борбена група „Фишер“ отпочела је са постепеним повлачењем својих снага према Прељини, левом обалом Западне Мораве.

У таквој ситуацији, штаб 6. пролетерске бригаде, пошто је уочио намере непријатеља и проценио ситуацију, правовремено је наредио припрему јединица за општи напад на центар борбеног поретка борбене групе „Фишер“ дуж пута Бумбарово брдо — Бресница — Мрчајевци. Прво је према Краљеву упућен 1. батаљон са задатком да садејствује осталим јединицама у ослобођењу Краљева.

С обзиром на релативно велико растојање, батаљон је стигао у време када су последње немачке јединице, под притиском јединица НОВ и ПОЈ, напуштале Краљево.

Све јединице бригаде прешле су у општи напад 28. XI у 4 часа. Главнина бригаде је, обухватним дејством из рејона Попово брдо и Тавник, већ у првом јуришу, присилила непријатеља на повлачење. Други и 4. батаљон, после двочасовне борбе, заузели су Бресницу и Лаћевце. У исто време, 3. батаљон је бочним дејством са севера, преко села Остра, избио на пут Мрчајевци — Бресница и оочним дејством наносио губитке непријатељу.

За време наступања развила се жестока борба, посебно око ватрених положаја артиљерије непријатеља, у рејону села Бресница. Приликом продора преко села Бечањ и Тавник, јединице су на више места наишле на противпешадијска нагазна минска поља, на којима су Немци поред мина постављали и делове војне опреме и наоружања — пушке, пиштоље, машинке, двогледа, торбице и друго. Због

недовољног искуства бораца, посебно младих и неопрезности старешина, неколико бораца је погинуло и рањено на минским пољима.

Напад бригаде су успешно подржавали артиљеријски дивизион и противтенковска батерија 17. ударне дивизије, који су се налазили под командом Штаба 6. пролетерске бригаде.

У тој борби непријатељ је имао више мртвих и рањених, које је успео евакуисати. Заплењен је један топ, који су Немци, у немогућности да га извуку, онеспособили 2 минобацача, 2 тешка митраљеза, 4 пушкомитраљеза, 3 машинке, 30 пушака, 11 пиштоља, 3 двогледа, 10 оандука митраљеске и пушчане муниције и веће количине одеће и друге ратне опреме. Уништен је један камион и заплењен 1 аутомобил.

Губици бригаде у тим борбама били су: 8 погинулих и 29 рањених.

За време повлачења Немци су за одмазду, због сарадње са јединицама 6. пролетерске бригаде у претходним борбама, у селу Бресница стрељали преко 250 мештана, првенствено старих људи, жена и деце. Само из породице Јанковић стрељали су 17 чланова.

Приликом гоњења Немаца један камион команде позадине 6. пролетерске бригаде, са групом бораца, а други са послугом топа, наишли су на минска поља приликом обилажења порушених мостова, први преко потока Зујевац, а други преко Вујетинске реке. Погинула су 4 борца, а неколико их је рањено. Оба камиона су уништена, а топ је оштећен. Пре њих, на истим местима, прешла је пешадија, али без последица.

Двадесет деветог новембра 6. пролетерска и 15. мајевичка бригада ослободиле су Мрчајевце и Мојсиње, а затим продужиле гоњење непријатеља према Прелјини и Чачку.

Тридесетог новембра 6. пролетерска бригада је, без 1. батаљона, наставила гоњење непријатеља и у току наредног дана, у садејству са 15. мајевичком бригадом, овладава Љубићем. Покушај обе бригаде да у току ноћи пређу Западну Мораву и продру у Чачак није успео.

За време напада на Љубић и на прилазима Чачку непријатељ је имао преко 20 погинулих, које је оставио на бојном пољу и преко 50 рањених. Губици 6. пролетерске бригаде: 9 погинулих, 45 рањених и 11 контузованих, углавном на минским пољима.

Пошто се вратио из Краљева, 1. батаљон се у току ноћи 30. новембра, по наређењу Штаба бригаде, помоћу неколико чамаца, ујади и приручног материјала и газећи набујалу реку, пребацио на десну обалу Западне Мораве између села Станчићи и тт 225, продужио покрет према Чачку, успоставио везу и запосео положаје на десном крилу 3. српске бригаде 2. пролетерске дивизије. После краткотрајне артиљеријске припреме, око 20 часова батаљон је кренуо у напад. Потискујући Немце, око 23 часа 1. децембра у садејству са 3. српском бригадом, ушао је у Чачак. Штабу батаљона правовремено је наређено да се одмах после ослобођења Чачка са батаљоном врати у састав бригаде. Међутим, Немци су при повлачењу из Чачка порушили мост у граду на Западној Морави. Стога је покрет батаљона био успорен.

Наредног дана, уз помоћ грађана Чачка, мост је делимично оспособљен, тако да је батаљонска колона, у којој је било преко 20 запрежних кола, прешла на леву обалу реке и продужила покрет за бригадом.

У нападу на гарнизон у Чачку повинула су 2 борца из састава 1. батаљона, док их је неколико рањено, међу којима теже и командир чете Саво Слијепчевић.

У току марша батаљонски инжењерци су разминирали пут Чачак — Ппањани, који су Немци минирали на неколико места.

Штаб 17. ударне дивизије издао је 2. децембра, наређење у коме, између осталог, стоји: „Шеста пролетерска бригада извршиће покрет преко Косјерића и напасти непријатеља у Дубу, чврсто посести пут Дуб — Рогачица, а потом напасти непријатеља у Бајиној Башти и Рогачици". На основу тога, 6. пролетерска бригада извршила је покрет и до краја 3. децембра разместила се на просторију у ширем рејону Косјерића. Лево од 6. пролетерске, нешто раније, наступала је 2. крајишка, а десно 15. мајевичка бригада.

Четвртог децембра око 21 час, 6. пролетерска бригада је продужила покрет према Варди и Дубу: десна колона, 2. и 3. батаљон, Штаб бригаде и приштабске јединице, правцем Косјерић — Сеча Река — Варда, а лева колона, 1. и 4. батаљон, правцем Дрмановина — село Тупајићи — Глог.

Немци су положајима око пута Јелова Гора — Варда придавали велики значај. Ради тога су упутили нове снаге, одбацили 2. крајишку бригаду и поново овладали Јеловом Гором и комуникацијом од Варде до Јелове Горе.

У току покрета Штаб 6. -пролетерске бригаде није имао никаквих података о пристизању свјежих снага непријатеља у рејон Јелове Горе, све док се претходница бригаде није сукобила са непријатељем.

Јединице бригаде су се из покрета развијале за борбу, а непријатељ је пружао врло жилав отпор. Упорно је бранио Церје, Глог и Црни врх. С обзиром да је фронт непријатеља био развучен, и бранио отпојрне тачке, убацивањем јединица кроз међупросторе и дејством чета из позадине и на бокове, био је присиљен да се брани по деловима у поменутих рејонима. Послије трочасовне борбе бригада је овлада Јеловом Гором и комуникацијом од Варде до Кондира, а непријатељ се у нeredу повлачио према Дубу и Рогачици. Према изјави заробљених Немаца положаје на Варди и Јеловој Гори бранио је 67. ланденшицен пук и делови 104. немачке дивизије, који су после одступања 14. пука 7. СС дивизије упућени у овај рејон.

У овој борби непријатељ је имао преко 30 мртвих, које је оставио на бојном пољу, и више рањених. Заробљено је 10 Немаца. Уништено је 10 камиона, заплењено 5 товарних коња, 2 пушкомитраљеа, око 30 пушака и веће количине другог ратног материјала. Губици бригаде били су 3 погинула и 11 рањених, међу којима и заменик команданта 3. батаљона капетан Гавро Јарић, који је и поред брзе интервенције лекара подлегао ранама. Сахрањен је заједно са командантом 4. батаљона 2. крајишке бригаде мајором Пером Ву-

којевићем, који је претходио дана погинуо у истом рејону. Одмах после завршетка рата, народ Косјерића подигао је леп споменик овим храбрим руководиоцима у Косјерићу.

После разбијања непријатеља батаљони су наставили гоњење непријатеља, и у току ноћи 6/7. децембра 2. и 4. батаљон ослободили су Дуб, а 3. батаљон је посео комуникацију Дуб — Рогачица и продужио покрет за Рогачицу.

Истовремено је непријатељу стигло појачање са правца Рогачице и Ужица. Развила се врло жестока борба на обе стране, која је трајала до 12 часова 7. децембра. Нарочито јак притисак непријатељ је вршио са правца Рогачице на десно крило бригаде. Међутим, противнападом 3. и 4. батаљона непријатељ је натеран у долину Дрине.

У овим борбама уништено је 6 камиона, а заплењено 5 товарних коња и други ратни материјал.

Лево од 6. пролетерске 2. крајишка бригада водила је жестоке борбе са непријатељем који је интервенисао са правца Ужица. У њима је уништила 1 тенк, 2 борна кола и већи број камиона, и зашенила веће количине војне опреме.

После борби у рејону Јелове Горе и Варде и пресецањем комуникације Ужице — Бајина Башта непријатељ је био онемогућен да извлачи своје снаге долином Дрине и присиљен да преостале делове из ширег рејона Ужица повлачи преко Вишеграда, Рогачице и Соколца на север.

У четвородневним даноноћним борбама 2. крајишка и 6. пролетерска бригада 17. ударне дивизије убиле су и раниле око 480, заробиле 52 војника и официра, а заплениле: 101 пушку, 33 аутомата, 21 пушкомитраљез, 1 бацач мина, 13 пиштоља, 20 сандука мина за бацач, 12 товарних коња и другу ратну опрему. Уништила је: 39 камиона, 2 борна кола и 62 товарна коња. Губици бригада: 35 погинулих, 167 рањених и 7 несталих.¹⁶

Пошто је смењена од јединица 45. српске дивизије, 6. пролетерска бригада је 7/8. децембра кренула усиљеним маршем преко Ваљева и Осечине и под тешким временским условима — јакој киши и суснежици, крајем дана 10. децембра избила у рејон села Лешница, на путу Шабац — Лозница. У току тродневног марша преваљила је преко 120 километара. Био је то један од њених најтежих маршева у току народноослободилачког рата.

У борбама од 27. новембра до 6. децембра 1944. године из састава 6. пролетерске бригаде погинули су: Живко Андрић из Кнића, Олга Бановић из Травника, Стјепан Чупка из Вареша, Новак Бокић из Братунца, Милутин Бокић из Кнића, Војислав Борћевећ из Лазаревца, Адам Илић из Кнића, Момчило Илић из Кнића, Добривоје Јовановић из Кнића, Драгић Јовановић из Кнића, Марко Катић из Лазаревца, Влајко Катић из Беочина, Спасоје Крецуљ из Земуна, Радослав Крсмановић из Крагујевца, Живота Лукић из Крагујевца, Милан Луковић из Кнића, Милован Луковић из Горњег Милановца, Рајица Марковић из Кнића, Милорад Мијаиловић из Аранђеловца, Миодраг Милошевић из Кнића, Жарко Митровић из Ваљева, Душан Нешић из Аранђеловна, Живко Панић из Бијељине,

1'аденко Петковић из Кнића, Александар Радисављевић из Кнића, Живомир Радивојевић из Лазаревца, Живадин Радоњић из Кнића, Борислав Радосављевић из Ражња, Драгољуб Срећковић из Сопота, Војислав Тошић из Љига, Милан Урошевић из Кнића, Милован Урошевић из Кнића, Живадин Урошевић из Кнића и Раденко Васиљевић из Осечине и још неколико бораца.¹⁷

У току четрдесетодневних борби и боравка 6. пролетерске бригаде у ширехм рејону Гружа, поред војностручног уздицања и организационог учвршћивања јединица, чланови Штаба бригаде и штабова батаљона били су ангажовани и на учвршћењу већ постојећих и формирању нових органа народне власти — НОО-а. У свим већим селима — Гружи, Враћевшници, Борчу, Топоници, Бумбаревом Брду, Претокома, Гунцатима и другим, формирану су сеоски НО одбори, а у Книћу општински НОО.

Носиоци овог посла били су мајор Реља Лукић, политички комесар бригаде, и Рајица Бекић, са групом политичких радника у позадини. Док се водиле даноноћне борбе, у позадини су у свим већим селима одржаване успеле приредбе, са програмом који је припремала културна екипа Штаба 17. ударне дивизије, које су биле добро посећене.

Народ тога краја и борци 6. пролетерске бригаде били су јединствена целина.

Успесима бригаде доприносили су и стари борци са Цера и Сувобора, Страцина и Кајмакчалана. Неки од њих су у току дана и по неколико часова проводили са борцима бригаде у рововима и водили борбу, подучавали и храбрили младе борце.

По договору са обавештајним органима бригаде, пребацивали су се у току ноћи у позадину непријатеља и доносили податке о месту, распореду, јачини и наоружању непријатеља, који се налазио на положајима испред бригаде. Двојица од њих једне вечери су дошла у Штаб 1. батаљона и предложила да се са групом бораца провучу кроз немачке положаје до села Тавник и да у кући једног домаћина похватају групу Немаца која сваке вечери долази у кафану да пије.

Предлог је усвојен и група се, под командом обавештајног официра 1. батаљона Рада Бермановића, провукла кроз немачке положаје, изненадила Немце и тројицу убила, а двојицу довела у Штаб бригаде.

Од њих су добијени драгоцени подаци. После неколико дана, са групом извиђача, ноново су кренула два друга одважна стара борца, ухватила и довела 4 непријатељска војника из састава Руског заштитног корпуса.

Заједно са синовима Шумадије у долини Западне Мораве, а нарочито око Бумбарева брда борили су се стари борци — синови Бирча, Романије, Мајевице, Дрвара и легендарне Козаре, Лике и Далмације, борци са Ловћена и Дурмитора, Кадињаче, Топлице и Јабланице и из многих других крајева и окршаја широм Југославије. Многи од њих пали су у борбама у ратном походу од Кнића до Дравограда у борбама на Варди, за Бијељину, око Зворника, у борба-

ма за ослобођење Брчког, Жупање, Славонског Брода, Бјеловара, Крижеваца, Словењ Градеца и других места.

Гинула је та племенита и храбра младост под заставом 6. пролетерске бригаде — Срби, Хрвати, Муслимани, Дрногорци, Словенци, Македонци, синови и кћери свих наших народа и народности, и у тим борбама својим животима и крвљу ковали братство и јединство народа Југославије.

Поред редовног и добро организованог снабдевања животним потребама, које се одвијало преко позадинских органа бригаде и дивизије, организовано је и додатно снабдевање бригаде одећном опремом и храном преко новооформљених органа народне власти.

Жене и омладинке плеле су и доносиле борцима бригаде цемпере, рукавице, шалове, а понека од њих и везене мараме. И поред првокласне исхране, пред бригадном амбулантом и батаљонским превијалиштима редовно је чекао ред жена и девојака да новоприспеле рањенике понуде печењем, млеком, кајмаком, сиром, колачима и воћем. Долазили су и стари ратници са запрежним колима пуних хране на којима се вијорила југословенска застава.

За све време рата интендантски кадар 6. пролетерске бригаде није имао мање посла око снабдевања јединица. Проблем се сводио на то како сву ту количину хране и поклоне равномерно поделити и рационално искористити. Га пракса није престала ни после борбе око Бумбарева брда. Путовали су Гружани и други Шумадинци за бригадом све до Словењ Градеца. На дотрајалим камионима или запрежним колима доносили су поклоне и храну борцима 6. пролетерске бригаде на положаје око Бијељине, Зворника, Брчког, Жупање, Бјеловара, Крижеваца, па чак и до Дравограда.

У борбама за Бијељину и око мостобрана на Дрини заједно са борцима бригаде и сами су учествовали у борби.

Последњег дана рата, 15. маја 1945. године с тим у вези изашао је ванредан број бригадног листа, са карикатуром на насловној страни, коју је направио стари борац 6. пролетерске бригаде Јосип Локобауер Буш. На карикатури је приказана раскрсница путева покривена снегом, са путоказом, на коме је писало: „Северни пол, 2 километра“. Испод путоказа је стајао војник са једним бркајлијом у шумадијском оделу и са торбом преко рамена, који је питао војника: „Је ли овуда прошла 6. пролетерска?“ Ретко је ко успевао да карикатуром дочара повезаност народа једног краја са својим борцима као што је то чинио Буш.

Без обзира на огромне једноипомесечне психофизичке напоре, тешке временске услове и велике жртве, целокупни борацки и старешински састав 6. пролетерске бригаде показао је изванредну храброст и уложио огромне напоре у извршењу задатака у овој операцији. Посебно треба истаћи добру организацију, самопрегоран рад и пожртвовање санитетског кадра 6. пролетерске бригаде и Штаба 17. ударне дивизије на збрињавању и нези рањеника, као и добро организован рад политичких органа бригаде, који су уложили огромне напоре, како би бригада у потпуности извршила постављене задатке.

НАПОМЕНЕ

1. У даљем тексту Шеста пролетерска бригада.
2. Зборник НОР-а, том I, књига 14, док. бр. 151—АВИИ, НОР, к. 982, рег. ор. 1—4.
3. После ослобођења Крагујевца, према првобитном плану, требало је да 17. ударна дивизија крене према Београду у састав Прве армијске групе,
4. АВИИ, НОР, к. 989, бр. док. 27/4.
5. АВИИ, НА к. 70, бр. рег. 1/1, изјава заробљеног генерала Лера.
6. АВИИ, НА, б. рег. 24/2—2—71, изјава заробљеног немачког мајора Дахмана — Паћтапп.
7. АВИИ, НОР, к. 982, бр. рег. 24/3.
8. АВИИ, НА, НАВ—НТ—314, ф. 848/1159, ф. 849/82—83 и ф. 850/456—558
9. АВИИ, НОР, к. 989, рег. бр. 14—3/6.
10. АВИИ, НА, НАВ—Н—Т—314, ф. 848/1044, 1057.
11. АВИИ, НА НАВ—Н—Т314, ф. 848/1047.
12. АВИИ, НОР, к. 987, бр. рег. 11—6, и к. 982—24/3.
13. АВИИ, НОР, к. 982, бр. рег. 20—9.
14. Зборник НОР-а, 1/15, док. 170, стр. 442 — Завршне операције за ослобођење Југославије 1944—45, стр. 204, Т, I, к. 15, г. 170, АВИИ, НОР, к. 181, рег. ор. 8—6.
15. Р. Петровић и С. Трикић — Шеста пролетерска источнобосанска бригада, стр. 583—585.
16. Зборник НОР-а, 1/15, док. 181. стр. 520, Т. I, к. 15, г. 181 — АВИИ, НОР, к. 982, рег. бр. 20—4.
17. Сви подаци о нашим снагама, за које у рукопису нису наведени извори, узети су из богате архиве 17. ударне дивизије, 6. пролетерске бригаде, као и њемачке архиве која се налази у ВИИ у Београду.

СИМЕУН КЕЦМАН, пуковник у пензији,
ратни старешина у 2. крајишкој ударној бригади

ДЕЈСТВА ДРУГЕ КРАЈИШКЕ БРИГАДЕ У БОРБАМА ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ КРАЉЕВА, ЧАЧКА И ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ 1944. ГОДИНЕ¹

Почетком октобра 1944. године, у оквиру померања дивизија 1. армијске групе НОВЈ, због очекиваног избијања јединица Црвене армије у долину реке Велике Мораве и извођења Београдске операције, јединице 17. дивизије НОВЈ размештене су на просторију: Овсиште — Чумић — Угљаревац — Јарушице, ради затварања правца од Крагујевца ка Београду. У овом распореду, 2. крајишка бригада постављена је дуж комуникације Крагујевац — Топола, на положаје: Главица (к. 495) — Калуђерица (тг. 437) — Чумићско брдо — Светиња (к. 459) — Црвенац (к. 268) — Дедиње, са задатком да положије брани по сваку цену.²

Са ове просторије, 2 крајишка бригада је успоставила контакт са јединицама Црвене армије и 12. октобра садејствовала им у ослобођењу Тополе, заједно са јединицама 5. крајишке и 21. српске дивизије. Уз мање корекције у размештају, као дивизијска резерва, 2. крајишка бригада је обезбеђивала просторију и јединице у нападу на Крагујевац.

У време продора у Србију и за време борби у долини реке Западне Мораве, 2. крајишком бригадом је командовао Штаб у саставу: командант, потпуковник Станић Драгутин — Драган; политички комесар, мајор Чејван Идриз; заменик команданта, мајор Згоњанин Милан; заменик политичког комесара, капетан Лукић Војин — Војкан и начелник Штаба, капетан Иван Крилов.

Бригада је имала четири батаљона и чету прагећих оруђа.

Првим батаљоном је командовао Штаб у саставу: командант, мајор Милојица Гојко; политички комесар, капетан Макивић Милан; заменик команданта, поручник Мрђа Никола — Никица; заменик политичког комесара, поручник Бјелић Бранко;

Штаб 2. батаљона сачињавали су: командант, поручник Лукић Илија; политички комесар, капетан Кнежевић Петар — Перо; заменик команданта, поручник Марчетић Бранко и заменик политичког комесара, поручник Бајић Владимир — Владо;

Трећим батаљоном командовао је Штаб у саставу: командант, поручник Совиљ Душан; политички комесар, капетан Зрнић Бранко, заменик команданта, поручник Савић Душан и заменик политичког комесара, поручник Лајшић Рајко.

У 4. батаљону Штаб су сачињавали: командант, каиетан Вукојевић Петар — Перица; политички комесар, капетан Жардин Звонко; заменик команданта, поручник Обрадовић Никола и заменик политичког комесара, поручник Панца Младен.

А — БОРБЕНА ДЕЈСТВА БРИГАДЕ

Борбе на одсеку Прељина — Мрчајевци

После ослобођења Крагујевца, уместо да крене према Београду, 17. дивизија је добила наређење Штаба 1. пролетерског корпуса да се у току 23. и 24. октобра пребаци у долину реке Западне Мораве на фронт од Котленика до Прељине. У циљу извршења добијеног задатка, Штаб 17. дивизије наредио је 22. октобра 2. крајишкој бригади да се усиљеним маршем пребаци из Тополе на просторију Горњег Милановца. Истог дана, у 15 часова, Штаб 2. крајишке бригаде издао је наређење потчињеним јединицама, регулишући време, начин и редослед кретања и размештај на новој просторији. Време покрета за 1., 3. и 4. батаљон, Чету пратећих оруђа и приштапске јединице одређено је за 18 часова, уз напомену да се 2. батаљон налази у Лапову, да ће сутрадан стићи у Крагујевац и кренути према Горњем Милановцу.³

У току 23. октобра, док су се јединице 2. крајишке бригаде налазиле у покрету, у 9,15 часова, Штаб 17. дивизије наредио је Штабу бригаде да се повеже са Штабом 93. стрељачке дивизије Црвене армије, ради садејства у нападу на Чачак. „У договору са 93. дивизијом (речено је у наређењу), узмите један сектор за напад на град и не дозволите да вам батаљони буду раштркани.“⁴ Пред мрак, истог дана командант 17. дивизије пуковник Глиго Мандић састао се са командантом 93. стрељачке дивизије на његовом командном месту у селу Брђани, ради прецизирања садејства.⁵ Након тога, око 20 часова, батаљони 2. крајишке бригаде кренули су из Горњег Милановца према Чачку правцем: ЈТуњевица — Јабланица — Бања.

Сутрадан, 24. октобра око 5 часова ујутро, на просторији Турског брда, на јужним падинама планине Вујан, источно од села Прислонице, 1. батаљон се изненада сукобио са њемачком колоном јачине једног батаљона. После двочасовне борбе, непријатељ је протеран у правцу Вучје главице и Западне Мораве, а 1. батаљон је избио на Зелене баре. Трећи батаљон, наступајући од села Бања, око 12 часова достигао је линију брдо Котарино — Орловац, где је задржан јаком ватром непријатеља из рејона села Мојсиње. Ради затварања правца од села Бечња и села Бреснице, 4. батаљон је око 12 часова упућен у правцу села Остре, са задатком да заузме најповољније положаје према непријатељу и обезбеди леви бок борбеног распореда бригаде. Штаб бригаде се сместио у селу Горња Трепча, болница у селу Луњевица, а бригадна амбуланта је остала у Горњем Милановцу. Други батаљон, без једне чете, по наређењу команданта

17. дивизије, упућен је западно од комуникације Прељина — Горњи Милановац у правцу села Ракова и Вранићи, ради успостављања контакта са јединицама 51. пука 93. стрељачке дивизије Црвене армије

У борби овог дана, непријатељ је оставио на бојишту 15 погинулих, док је већи број рањених успео извући. Јединице бригаде су имале 10 погинулих, 30 рањених и 6 несталих бораца.⁶

Ради консолидовања одбране на достигнутој линији, истог дана око 21 час, Штаб бригаде је наредио штабовима батаљона да се уз добро обезбеђење главнина снага одмара. Наређено је да се почне са копањем ровова и заклона, како би се избегли губици од дејства непријатељске артиљерије. Набављен је приручни алат и почео је рад на утврђивању линије одбране. Иако, у прво време, борци нису радо копали ровове, убрзо су увидели да им закони олакшавају издржавање артиљеријско-минобацачког бомбардовања, па је копање ровова све више прелазило у навику. Овом приликом, батаљони су обавештени да је те вечери (24. октобра) у Доњу Трепчу, засеок Новаковићи, стигао један батаљон Црвене армије, са 10—15 топова, који је сутрадан нападао непријатељске положаје на том правцу.⁷

У току 25. октобра непријатељ је извршио напад на положаје 1. батаљона на Зеленим барама и потиснуо га према селу Прислоница, настојећи да га разбије и уништи на овој просторији. Након вишечасовне борбе, противнападом је непријатељ одбачен на полазне положаје а батаљон се вратио на првобитну линију одбране. Положаји 3. и 4. батаљона били су цео дан изложени дејству непријатељске артиљерије.

Увече, овог дана, лево од положаја 2. крајишке бригаде, пристигле су јединице 6. пролетерске бригаде, чиме је осигуран леви бок борбеног распореда 2. крајишке бригаде.

Трећи батаљон 2. бригаде и пристигли батаљон Црвене армије, у току ноћи 25/26. октобра, уз подршку артиљерије 93. стрељачке дивизије Црвене армије, напали су положаје непријатеља, са циљем да се овлада линијом: Мојсиње — Мрчајевци и тако избије на комуникацију: Прељина — Мрчајевци. Међутим, због упорног и организованог отпора напад није успео. Непријатељ је, ипак, увидео да су озбиљно угрожени његови положаји, па је у току ноћи привукао свеже снаге и у зору 26. октобра, уз подршку артиљерије и тенкова, напао положаје 6. пролетерске бригаде.

Док су јединице 6. бригаде водиле борбу на свом правцу, три батаљона 2. крајишке бригаде и један батаљон Црвене армије цео дан су вршили нападе и одбијали противнападе њемачких снага. Увече, и јединице 2. крајишке бригаде стабилизовале су одбрану северно од комуникације: Прељина — Мојсиње — Мрчајевци, на линији: Вучја главица (к. 401) — Орловац (к. 319) — Илијак — Буковац (к. 287).

У току дана, команданти 17. дивизије и 93. стрељачке дивизије Црвене армије одлучили су да 2. крајишка и 6. пролетерска бригада садејствују јединицама Црвене армије у нападу на непријатеља. Јединице су имале задатак да једновремено нападну положаје Борбене групе „Фишер“ на линији: Мрчајевци — Бресница, да избију на комуникацију: Прељина — Краљево и да наставе дејство према Чачку, ради ликвидације њемачког гарнизона.⁸

После извршених припрема, напад је почео 27. октобра у јутарњим часовима. Један батаљон 6. бригаде и батаљон Црвене армије нападали су цестом од Бумбарева брда према Бресници и Мрчајевцима. Друга два батаљона нападала су правцем: Бреснички крш

— Цопово брдо. Ова нападна колона, у садејству са 4. батаљоном 2. бригаде, пробила се до школе у Бресници и избила на цесту: Мрчајевци — Бресница. Да би олакшао својим снагама на правцу притиска 6. пролетерске бригаде, непријатељ је око 7 часова ујутро напао 3. батаљон 2. крајишке бригаде на правцу: Илијак — Буковац, али је противнападом одбијен. Непријатељ је напао и батаљон 6. бригаде, којем је садејствовао 4. батаљон 2. бригаде, дејствујући бочно на правцу Бечња. Међутим, око 12 часова, непријатељ је увео у борбу појачање од око 1000 Немаца и нешто четника, па се развила жестока борба на линији: Мојсиње — Илијак — Буковац — Бечањ. Непријатељ је покушавао на правцу Илијак — Буковац да се пробије V позадину борбеног распореда 2. бригаде, па се њен 4. батаљон морао повући из Бечња да би спречио продор непријатеља према селу Остра. Истовремено, док от 3. и 4. батаљон водили борбу на својим правцима, 1. батаљон и један батаљон Црвене армије водили су упорну борбу, заузели Вучју главицу и раскрсницу путева јужно од к. 401. На тај начин, и поред снажне артиљеријске ватре и притиска непријатеља, батаљони 2. крајишке бригаде задржали су своје положаје на линији: Вучја главица — Благојевићи — Орловац — Старо Село — Буковац.

У току ноћи 27/28. октобра 3. батаљон поново је вршио напад на непријатеља у селу Мојсиње, којом приликом је убио 10 и заробио 4 њемачка војника. Ове вечери, батаљон Црвене армије се повукао из рејона Мојсиња у састав пука, па су јединице 2. крајишке бригаде даље биле у контакту са јединицом Црвене армије у рејону Прељине.⁹

Пре подне, 28. октобра јединице 2. крајишке и 6. пролетерске бригаде, уз подршку артиљерије Црвене армије, поново су нападе непријатеља на свим правцима, али нису постигнути значајнији успеси. Након и овог неуспешног напада, обе бригаде сV наставиле са укопавањем и утврђивањем својих положаја. Штаб 2. крајишке бригаде упозорио је штабове батаљона да непријатељ располаже јаким снагама, указујући на потребу даљег утврђивања, међусобног повезивања, затварања праваца и испитивања најповољнијих прилаза за извођење напада на непријатеља.¹⁰

Штабови 6. и 2. бригаде договорили су се да сутрадан (29. октобра) у 20 часова изврше концентричан напад на непријатељске положаје на линији: Мрчајевци — Бресница. Напад, међутим, није изведен, јер су обе бригаде цео дан водиле нападне и одбрамбене борбе. Непријатељске снаге из састава борбене групе „Фишер“ жилаво су браниле прилазе комуникацији: Прељина — Мојсиње — Мрчајевци.¹¹ Осим упорне одбране, повремено су вршили нападе јачим или слабијим пешадијским снагама, уз стално дејство артиљерије и минобацача. У таквој ситуацији, и Штаб 17. дивизије, 29. октобра у 31 час, препоручио је Штабу 2. крајишке бригаде да се не упушта „у нападе на непријатеља који су осуђени на неуспех“, већ

да уско садејствује са јединицама Црвене армије, а ноћу да мањим деловима врши препаде на непријатеља и да га узнемирава.¹²

У току 30. октобра, јединице 2. крајишке бригаде биле су распоређене и то: 1. батаљон на раскрсници путева јужно од Вучје главице; 3. батаљон на положајима: Орловац — брдо Котарино, а 4. батаљон у селу Остра, северно од Илијака и Буковца. Испред јединица бригаде одбрану је организовала једна пуковска група из састава борбене групе „Фишер“, са положајима на линији: Балуга — цеста западно од Мојсиња — село Мојсиње — Илијак — Буковац.¹¹

И у току овог дана, непријатељска артиљерија са положаја јужно од села Мојсиње, тукла је положаје бригаде, а најжешћа ватра је остваривана по положајима на Орловцу и брду Котарино. Непријатељ је био активан у току целог дана, нарочито према јединицама 3. батаљона код Мојсиња. И даље је покушавао на левом крилу борбеног распореда бригаде, на правцу Илијака и Буковца, да продре у позадину бригадног распореда, али у томе није имао успеха. Увече, 30. октобра, три чете 3. батаљона извршиле су напад на непријатељске положаје у селу Мојсиње. Чете су успеле потиснути непријатеља из првих ровова, али је пружио снажан отпор из ровова на другој линији одбране, где су и сеоске куће биле претворене у утврђења. Борба је вођена све до пола ноћи, када су се чете повукле на своје положаје. Убијено је 15 и рањено више непријатељских војника. Заробљена су три Немца, док је батаљон имао 2 погинула и 10 рањених бораца.¹⁴

Док су 1, 3. и 4. батаљон воцили жестоке борбе на својим правцима, 2. батаљон (без једне чете) дејствовао је на раскрсници путева Вранићи — Прањани, одакле је протерао мање непријатељске делове. Око 24 часа, 29. октобра, поред батаљона наишао је један инжењеријски батаљон Црвене армије. Командант овог батаљона пренео је члановима Штаба 2. батаљона да су се команданти наше и њихове дивизије договорили да 2. батаљон, под командом Штаба њиховог батаљона, пође на извршење задатка на линији коса Видова — Паковраће. Задатак је био да се на овој линији пресече друмска и железничка комуникација, како би се спречило повлачење непријатељских снага. Чланови Штаба 2. батаљона, не поверавајући такво наређење, а не обавештавајући ни Штаб бригаде ни команданта дивизије, пошли су са батаљоном Црвене армије у правцу Видовског тунела и косе Видова.

Пристигавши, предвече 30. октобра, у близину одредишта, чланови Штаба 2. батаљона тражили су од команданта батаљона Црвене армије да се усагласи план дејства. Међутим, били су изненађени кад су видели команданта четничке бригаде који је нудио своју помоћ у нападу на Немце. Таквој сарадњи успоставили су се чланови Штаба 2. батаљона. У међувремену, они су дознали да се у Каменици налази око 300 Немаца. Предложили су да се прво нападне на ову групу Немаца, па да се онда крене на извршење добијених задатака. Командант батаљона Црвене армије то није прихватио, наводећи да је његов основни задатак пресецање комуникације, чега треба да се придржава и 2. батаљон, који му је потчи-

н>ен. Баталјони су кренули на косу Видова, без претходне ликвидације групе Немаца у Каменици, не знајући да се у Видовском тунелу налази још 300 Немаца, са три тенка.

Ујутро око 4 часа, 31. октобра, оба баталјона су пристигла на косу Видова код Видовског тунела. Приметивши да су баталјони избили на косу Видова, Немци су од школе у Каменици и из Видовског тунела напали баталјоне. Развила се жестока борба са надмоћнијим непријатељем, који је настојао да збаци баталјоне са косе Видова и да их набаци у Западну Мораву.¹⁵ У току борбе непријатељ је добио и појачање једног оклопног воза, једног баталјона пешадије и четири тенка, па су затворили обруч око баталјона. После жестоке шесточасовне борбе, уз обостране велике губитке, баталјони су губили обруч, захваљујући добрим делом и једном војом 2. баталјона, који је остао ван обруча. У овој борби 2. баталјон је имао: 12 погинулих, 45 рањених и 40 несталих, од чега је касније половину њих стигло у баталјон. Изгубљена су 3 пушкомитраљеза и 30 пушака.¹⁶

После пробоја, 2. баталјон се задржао у близини косе Видова до 18 часова, затим кренуо за Прањане, одакле је 1. новембра наставио према Горњем Милановцу и сместио се на просторији села Јабланица и Луњевица.

Штаб 2. крајишке бригаде, анализирајући борбу 2. баталјона, оценио је да су чланови Штаба учинили грешку што су, не обавештавајући Штаб бригаде, пристали да буду под командом Штаба баталјона Црвене армије и што су се састали „са командантом четничке бригаде..“¹⁷

Тридесет првог октобра око 19 часова, Штаб 14. корпуса НОВЈ наредио је штабовима бригада 17. дивизије да, дејствујући на својим правцима, избију у долину реке Западне Мораве и на тај начин изолују Чачак од њемачких снага са правца Краљева. Наглашено је да је на положаје код Чачка пристигла 23. дивизија и да ће она, заједно са јединицама Црвене армије, вршити напад на Чачак. Од 2. крајишке бригаде тражено је да садејствује у овом нападу, нападајући непријатеља испред свога положаја, са циљем да се избије на комуникацију: Чачак — Прељина и Чачак — Краљево.¹⁸ Истог дана око 20,15 часова, Штаб бригаде издао је потчињеним јединицама наређење за напад. Поред уводне ситуације, где се каже да је пристигла 23. дивизија која ће, у садејству са јединицама Црвене армије, вршити напад на Чачак, наређено је:

— да 1. баталјон нападне непријатеља на сектору: аеродром Мојсиње до потока Бања, са циљем разбијања непријатеља и протеривања његових снага и избијања на комуникацију;

— да 3. баталјон нападне непријатељско упориште у селу Мојсиње, са циљем заузимања села и запоседања комуникације;

— да 4. баталјон нападне непријатеља на брду Илијак, продужавајући једним делом снага кроз село Д. Горевница на комуникацију, а другим делом држати брдо Илијак, ради заштите левог бока борбеног распореда бригаде. Баталјон је имао задатак да, по сваку цену, штити бок 3. баталјона са правца Мрчајевци, Бечањ и Бресница.¹⁵

У напоменама овог наређења наведено је да не треба штеде ти муницију, настојећи да се добро користе бацачи, да се избегава фронтална борба, већ да се продори врше клиновима и са јачим снагама, да напад мора бити муњевит, настојећи да се надмоћнијом ватром неутралише непријатељ.

У извештају о овој борби, констатовано је да је напад почео са закашњењем од једног часа и да је борба трајала све до 4 часа ујутро, али без већег успеха. Непријатељ је давао јак отпор уз снажну подршку артиљерије и минобацача. Простор испред својих положаја осветљавао је паљењем стогова сена, што је знатно отежало наступање 1. и 3. батаљона, па су се ујутро морали повући на полазне положаје. Четврти батаљон, међутим, потиснуо је непријатеља са северног дела Илијака, опколио једну групу од 100 Немаца и продужио борбу до 11 часова. Због брисаног простора, жестоке ватре добро укопаног непријатеља и појачања којег је добио и 4. батаљон се повукао на полазне положаје. У овом нападу бригада је имала 17 погинулих и 33 рањена борца, од којих 8 теже.²⁰

Због вишедневних жестоких борби, у којима су положаји по неколико пута прелазили из руке у руку, јединице 2. крајишке бригаде биле су доста изнурене и са осетним губицима. Закључно са борбом у ноћи 31. октобра на 1. новемар, бригада је имала 61 погинулог и око 190 рањених бораца и руководиоца. Ради тога, Штаб бригаде је одлучио да се за неко време јединице извуку испод непријатељског удара. Око 18,15 часова, 1. новембра, издао је наређење, којим су регулисане извесне промене на положају. Главнина снага померена је на линију: Прислоница — Горња Трепча — Остра, а мањи дио остављен је на предњем крају одбране. Првом батаљону наређено је да три чете повуче у Прислоницу, а једну да остави на Вучјој главици и раскрсници путева јужно од ње, ради затварања правца од комуникације Прелјина — Мрчајевци, обухватајући линију лево до потока Бања и десно до положаја Црвене армије у рејону Прелјине. Трећем батаљону наређено је да главнину снага повуче у Трепчу, засеок Добросављевићи и Новаковићи, а једну чету да задржи на Орловцу, ради контролисања и затварања правца десно до потока Бања и лево до пута који води из Мрчајеваца преко Старог Села за Солинац. Четврти батаљон је главне снаге повукао код школе у селу Остра, а једну чету задржао на брду Буковац.

Штабовима батаљона је наглашено да детаљно упознају са задатком чете које остају на предњем крају одбране; да се смењивање чета врши свака 24 часа, и то увече; да се чете на положајима добро укопају и будно контролишу додељене правце; да се штабови батаљона поставе на погодна места одакле ће моћи успешно да прате ситуацију и одржавају везу са потчињеним јединицама; да чете повучене у позадину приступе сређивању; да се на свим правцима предузимају ноћна узнемиравања непријатеља; да се латролама контролише цео одсек и др. Штабу 1. батаљона остављена је могућност да једну чету задржи на Зеленим барама, која би могла благовремено пружити помоћ чети на Вучјој главици.²¹

Седмог новембра Штаб 17. дивизије обавестио је штабове бригаде да је формирана привремена оперативна група, састава 17. и

23. дивизија, под командом Штаба 17. дивизије. Осим тога, наређено је да се, у вези ситуације на сектору Чачак — Краљево, јединице не упуштају у одлучујуће нападе на непријатеља, већ да више развијају обавештајну и извиђачку делатност. Препоручено је да се и даље снаге на предњим положајима добро укопавају и обезбеђују од дејства непријатељске артиљерије, а да се главне снаге одмарају, сређују и изводе војнополитичку обуку.⁵²

Тринаестог новембра јединице 2. крајишке бригаде држале су положаје на линији: Ирижани — раскрсница путева јужно од Вучје главице — Благојевићи — Орловац (к. 319) — к. 262 — Илијак — Буковац. Десно, на сектору Прељине, налазиле су се јединице 51. пука 93. стрељачке дивизије Црвене армије, а лево јединице 6. пролетерске бригаде на линији: Попово брдо (к. 473) — к. 338 — Бреснички крш — Бумбарево брдо.²³

Наредних дана није било значајнијих борби, осим сукобљавања патрола и извиђача. Истина, јединице 2. крајишке бригаде извршиле су шест демонстрагивних напада, ради узнемиравања непријатеља. И непријатељ је правио испаде покушавајући да одбаци поједине делове бригаде, али у томе није успевао. Један од таквих испада био је и 3. новембра када је непријатељ покушао од села Мојсиња да одбаци чету 3. батаљона са Орловца, што му није успело. За разлику од раније, и Немци су предузимали ноћне нападе, али су увек благовремено откривани, захваљујући опрезности бораца и руководиоца јединица које су биле на предњем крају одбране. Чете које су биле у додиру са непријатељем редовно су смењиване. Јединице повучене уназад изводиле су војнополитичку наставу, при чему је истовремено посебна брига посвећивана здравственом стању, личној хигијени и снабдевању бораца храном, одећом и обућом.

Ради одсецања непријатељских снага у рејону Ужичке Пожеге, Чачка и Краљева, те спречавања њиховог повлачења према реци Дрини, јединице 14. корпуса НОВЈ и Црвене армије добиле су задатак да ноћу 18/19. новембра изврше одсецање ове групације, са даљом пресектвом њиховог потпуног уништења у долини Западне Мораве. Седамнаеста дивизија, која је за овај задатак стављена пом команду Штаба 14. корпуса, добила је задатак да, у исто време када остале јединице почну напад, врши активан притисак на непријатељске положаје на линији: Чачак — Мојсиње — Мрчајевци — Бресница — Гунцати, са циљем ангажовања и везивања непријатељских снага за ове положаје, како би им се онемогућило притицање у помоћ нападнутим правцима. Ради извршења добијеног задатка, Штаб 17. дивизије издао је заповест, 17. новембра у 21 час, потчињеним јединицама. Уз претходно навођење уводне ситуације, наређено је да јединице 2. крајишке и 15. мајевичке бригаде, сутрадан 18. новембра у 24 часа, почну активан притисак на непријатељске положаје на целој линији фронта. Овим нападом, требало је створити утисак код непријатеља да се врши одлучан напад у циљу његове ликвидације, да би га што више заморили и деморалисали, како би се касније под повољнијим условима приступило његовој ликвидацији. Притисак је требало наставити и у току 19. новембра, са добро припремљеним одељењима наоружаним аутоматским оруж-

јем, уз помоћ концентричне ватре бацача и топова. У наређењу је наглашено да се не треба упуштати у одлучне нападе, осим ако буду повољни услови за ликвидацију појединих упоришта и група, о чему ће штабови бригада водити рачуна.²⁴

Штаб 2. крајишке бригаде, на бази ове заповести, издао је 18. новембра, у 15,30 часова, заповест потчињеним штабовима батаљона, у којој је наређено:

.. I. III. и IV. батаљон вечерас тачно у 24 часа почеће са активним нападом свако на свом сектору на непријатељска упоришта која се налазе пред истим. Одсеци напада I батаљон од левог крила Црвене армије тј. од Ирижана па до потока Бања, III батаљон од потока Бања па у лево до пута који води од Солинца ка Мрчајевцима, IV батаљон од пута Мрчајевци — Солинац до Буковца укључујући и Буковац. . .²⁵

Багаљонима је наглашено да се не треба упуштати у одлучне нападе, али да то не значи да непријатеља не треба гонити или заузети неки његов положај ако се за то укаже прилика. Препуштено је батаљонима да оцене са колико ће снага вршити притисак. Другом батаљону је наређено да после вечере упуги две чете са два члана Штаба батаљона у Горњу Трепчу, које ће се разместити у потоку Бања код млина.

Предвиђени притисак на непријатељске положаје почео је у одређено време на целој линији положаја 2. крајишке бригаде. Притисак је повремено понављан, али није било значајнијих успеха. Сутрадан, 19. новембра у 16,30 часова, јединицама је наређено да обуставе даљи притисак и да се повуку уназад, остављајући осматраче на погодним местима, ради праћења кретања непријатељских моторних возила од Краљева према Чачку. Свим батаљонима је стављено у задатак да покушавају хватати живе непријатељске војнике.²⁶

Почело се уочавати да непријатељ појачава своје иоложаје на линији: Љубић — Мојсиње — Бресница, па је повећан опрез код о'јединица бригаде. Истина, непријатељ није ттокушавао нападати према јединицама 2. крајишке бригаде, али је током 24. новембра правио испаде према јединицама 6. пролетерске бригаде која је 20. новембра поново уведена у борбу лево од 15. мајевичке бригаде.

*Померање тежишта напада према Чачку
и Овчарско-кабларској клисури*

Замисао о пресецању комуникације између Чачка и Ужичке Пожеге није остварена. Јединице Црвене армије нису успеле да пресеку комуникацију, нити да ликвидирају непријатељски гарнизон у Пожеги. Делимичне успехе постигле су само јединице 17. и 23. дивизије на правцима својих дејстава.

У оваквој ситуацији, Штаб 14. корпуса НОВЈ извршио је одређена померања својих дивизија. Седамнаеста дивизија је оријентисана левом обалом Западне Мораве, тако да са две бригаде по-

седпе положаје од села Вранићи, северозападно од Чачка, до села Мојсиње, а са једном бригадом на линији Мојсиње — Трговиште. Ради остваривања добијеног задатка, Штаб 17. дивизије, позивајућн се на иретходно наређење, издао је 25. новембра у 18 часова заповест потчињеним јединицама. Друга крајишка бригада је добила задатак, чим је смене јединице 15. мајевичке бригаде, да крене и изврши смену јединица Црвене армије на одсеку: Љубић — Прељина и јединица 23. дивизије на одсеку: Горња Горевница — Вранићи — Љубић, са задатком чврстог загарарања комуникација: Горњи Милановац — Прељина — Чачак и Горња Горевница — Вранићи — Чачак.²⁷

Сутрадан, 26. новембра, Штаб 2. крајишке бригаде, својом заповешћу, наредио је начин и време извршења постављеног задатка, и то: да 1. батаљон преузме положаје од јединица Црвене армије у Прељини, са задатком затварања правца: Горњи Милановац — Прељина — Чачак; да 2. батаљон крене преко села Прислонице, иреВе цесту Горњи Милановац — Прељина и изврши смену јединица Црвене армије на одсеку Љубића, са задатком чврстог затварања правца: Ракова — Љубић; да 3. батаљон, најкраћим и најповољнијим правцем, заобилазећи са запада планину Вујан, преко села Брћана усиљеним маршем, стигне у село Вранићи и изврши смену јединица 23. дивизије на одсеку Горња Горевница — Вранићи, са задатком затварања комуникације: Горња Горевница — Вранићи — Чачак. Четврти батаљон је задржан у резерви на просторији села Брћани, где су се сместили и Штаб бригаде, болница и хируршка екипа.²⁸

Одласком на нове положаје, јединице 2. крајишке бригаде завршиле су 35-тодневне борбе на линији: Ирижани — раскрсница путева јужно од Вучје главице — Орловац (к. 319) — к. 262 — Илијак — Буковац. Одбрамбено — нападне борбе, са ове претежно фронталне линије, биле су нарочито жестоке у рејону Мојсиња, Илијака, Буковца и Бечња, а тешке су биле и на правцу Вучје главице. Специфичну борбу, свакако, водиле су чете 2. батаљона у окружењу на коси Видова. Седамдесет и пет погинулих и умрлих од смртоносних рана, као и доста рањених за ових 35 дана, очит су доказ колико су биле тешке и жестоке ове борбе.

По пристизању на одрећену просторију, јединице 2. крајишке бригаде нису могле одмах преузети положаје, јер тамошње јединице нису добиле наређење за предају положаја. Двадесет седмог новембра, око 16,30 часова, Штаб бригаде допунио је претходну заповест тако: да 1. батаљон у току вечери смени јединице Црвене армије на Љубићу (к. 360), протежући свој положај у лево до засеока Ирижани, где ће се наслањати на јединице 15. мајевичке бригаде; да 2. батаљон увече преузме положаје од јединица 23. дивизије на одсеку села Ракова, везујући се у лево са 1. батаљоном.²⁹ Наредног дана, новим наређењем, 3. батаљон је померен у десно према школи у селу Горња Горевница, јер су јединице Црвене армије са тих положаја отишле на друге задатке. Четврти батаљон, из истих разлога, са две чете постављен је на положаје десно од 3. батаљона, ради затварања правца према селу Миоковци, везујући се у десно са јединицама 9. бригаде 23. дивизије. Остале две чете 4. батаљона и да-

ље су задржане у бригадној резерви.³⁰ Тако је 28. новембра, око 20 часова, углавном 2. крајишка бригада била размештена на линији положаја: Горња Горевница — Добретића брдо (к. 399) — раскрсница путева (к. 280) — лева обала Чемернице — к. 230 — Шеварлићи (к. 248).

Истог дана (28. новембра), у 16 часова, наређено је 1, 2. и 3. батаљону да увече, са мањим деловима наоружаним пушкомитраљезима, изврше демонстративни напад на својим правцима, са почетком у 23 часа. Предвиђени напади су изведени у одређено време и непријатељу нанети губици од 20 мртвих и више рањених, док су јединице бригаде имале 2 погинула и 5 рањених бораца.

Наредног дана (29. новембра), у 16,30 часова, Штаб бригаде наредио је потчињеним јединицама да увече у 22 часа поново врш[^] демонстративни напад на својим правцима. У уводној ситуацији, назначено је да је Краљево ослобођено и да ће 6. пролетерска и 15. мајевичка бригада вршити напад на одсеку: Мојсиње — Мрчајевци — Лаћевци. Предвиђено је да напад траје најмање један или два часа. Међутим, ако се осети да непријатељ одступа напад треба да прерасне у гоњење непријатеља.³¹ Јединице бригаде извеле у демонстративни напад, али без већег успеха. Ипак, делимично је олакшано јединицама 6. пролетерске бригаде које су потискивале непријатеља према Чачку од Мрчајеваца до Коњевића и 15. мајевичкој бригади, чије су јединице избиле на комл/никацију Чачак — Крагујевац. Овог дана, борбена група „Зонтаг“ (Зонлак) предузела је положаје за одбрану Чачка на линији: Кулиновци — Коњевићи — Љубић (т. 360) и даље западно од коса изнад десне и леве обале Мораве.

Тридесетог новембра, позивајући се на најновије наређење Штаба 17. дивизије, Штаб 2. крајишке бригаде издао је наређење потчињеним штабовима за напад на Чачак, у којем је наведено:

„... 1) I. батаљон са својом четом која се налази код к. 360 и са четом II. батаљона која је десно од те коте напада вечерас на непријатељско упориште Љубић, гонећи непријатеља ка Чачку и од истока ка западу. Са осталим деловима вршити притисак на непријатељско упориште Коњевићи — Балуга, на тај начин олакшавајући несметано напредовање четама на Љубић. Са својим левим крилом пратити ситуацију на сектору XV. бригаде и, у случају њиховог потискивања непријатеља ка Морави, садејствовати са истом...

2) II. батаљон са своје две чете прећи ће иреко Чемернице на најповољнијем месту код реке Милићевачке. . . и напасти непријатеља на Љубићу од Затежића, напредовати у сусрет I. батаљону, с тим што ће мањи дио снага оставити према цестн која води од Вранића према Чачку и заштитивати своја лећа. Задатак овог батаљона спојити се на Љубићу са I. батаљоном и заједнички овладати са свим упориштима непријатеља на Љубићу са даљим продирањем према Чачку. . .

3) III. батаљон са 4 чете остаје на својој досадашњој просторији, с тим што ће на свом сектору вршити притисак и будно пра-

тити ситуацију у лево код II. батаљона и у десно од IV. батаљона држећи са њим сталну и чврсту везу, те у случају потребе истим помагати...

4) IV. батаљон са своје две чете и са једном четом III. батаљона напада непријатеља са сјеверне и источне стране на непријатељско упориште у селу Миоковци са задатком протеривања непријатеља ка Пријевору и Трбушанима и овлађивањем комуникацијом Чачак — Прањани и Чачак — Каменица...³⁷

У наређењу је посебно наглашено да напад мора бити муњевит, енергичан и упоран, како би се непријатељ избацио са Љубића на десну обалу Западне Мораве после чега ће лакше доћи до ослобођења Чачка.

Напад је почео, како је и предвиђено, тачно у 24 часа и трајао до 5 часова ујутро 1. децембра. Први и 2. батаљон, због јаког отпора Немаца на Љубићу, нису постигли значајнији успех; 3. батаљон, на свом правцу, успио је да ликвидира непријатељске положаје на цести Миоковци — Трбушани, али је убрзо био угрожен на оба бока, од Трбушана и Миоковаца, па се морао повући на полазне положаје; 4. батаљон успио је да ликвидира непријатеља у првим рововима, али је заустављен испред ровова друге линије, па се и он повукао на полазне положаје.

Ујутро 1. децембра, Штаб бригаде наредио је да 3. и 4. батаљон поново врше напад и ликвидирају непријатеља на линији: Миоковци — Пријевор, а да 1. и 2. батаљон, са мањим снагама дејствују на више праваца у циљу испитивања јачине противника.³³ Штаб 17. дивизије, међутим, наредио је да јединице 2. крајишке бригаде остану на раније одређеној просторији, с тим да се део снага помери лево од Прелјине, на одсек Балуга — Станчићи. Новим наређењем, Штаб бригаде наредио је да 1, 2. и 3. батаљон остану на истим положајима и да врше притисак на непријатеља; да две чете 4. батаљона остану у селу Горња Горевница а две чете из бригадне резерве да заузму положаје на линији: Балуга — Станчићи, ради вршења притиска и потискивања непријатеља према Чачку. У наређењу је наглашено да ће те вечери јединице бригаде само узнемиравати непријатеља испред својих положаја.³⁴

Борбе на Јеловој Гори и на комуникацији Ужице — Дуб — Рогачица

Штаб 14. корпуса НОВЈ, повлачећи раније наређење, наредио је 1. децембра, да 17. и 45. дивизија изврше напад на непријатељски гарнизон Ужице, пресецајући истовремено комуникације: Ужице — Бајина Башта и Ужице — Вишеград, са што бржим избијањем у рејон Јелове Горе, због брзог развоја ситуације. Ради обједињавања дејства у овом задатку, 45. дивизија је привремено потчињена Штабу 17. дивизије.³⁵ Истог дана, у 19 часова, Штаб 17. дивизије наредио је 2. крајишкој бригади да одмах крене правцем: Прањани — Гојна Гора — Душковци и да се размести на просторији Душковци — Косјерић, где ће сачекати следећи задатак.³⁶

У току ноћи 1/2. децембра, иа основу дивизијског наређења, Штаб бригаде наредио је да: 2. 3. и 4. батаљон крену правцем: Прањани — Душковци — Косјерић, а 1. батаљон и Чета пратећих оруђа правцем: Брђани — Баре — Прањани — Душковци — Косјерић.³⁷ Три батаљона (2, 3. и 4) кренули су у јутарњим и преподневним часовима 2. децембра, стигли на просторију: Каменица — Гојна Гора и ту заноћили. Сутрадан, 3. децембра 3. и 4. батаљон кренули су правцем: Душковци — Субјел — Косјерић, где су стигли око 18 часова и ту заноћили. Чете 2. батаљона (две стрељачке и пратећа), кренуле су правцем: Душковци — Субјел — Шеврљуге, где су заноћиле и сутрадан, 4. децембра, кренуле за Косјерић. Први батаљон, са Једном четом 2. батаљона, међутим, није се брзо могао одвојити од непријатеља, па је касније кренуо, тако да је из Брђана пошао тек 3. децембра ујутро, путовао цео дан и ноћ и стигао у Косјерић 4. децембра око 6 часова ујутро. Једна чета 2. батаљона, са позадинским деловима бригаде кренула је из Горњег Милановца 2. децембра и тек 5. децембра пристигла у састав батаљона.³⁸

Другог децембра, у 15 часова, док се 2. крајишка бригада налазила у покрету, Штаб 17. дивизије издао је заповест за даљи покрет јединица. Бригади је наређено да 4. децембра, у 6 часова ујутро, изврши покрет, преће комуникације Ваљево — Ужице и Ужице — Бајина Башта и избије на комуникацију: Вишеград — Ужице на одсеку Биоска — Кремна, одакле ће предузети рушење пруге и друма Вишеград — Ужице, а са два батаљона вршити покрете према Ужицу јужно од друма Биоска — Ужице, обухватајући и пругу и избити на друм Чајетина — Ужице, ради напада на Ужице са југозападне стране. Пошто у време издавања ове заповести није било података о тачном месту и распореду непријатељских снага у рејону Ужице — Косјерић, било је нужно допунско објашњење. Наиме, непроверени подаци указивали су да се непријатељ, са јачим снагама, налази на Јеловој Гори и у селу Дуб, а са мањим у Косјерићу. Ради тога, ако се потврде подаци о непријатељу, у допуни заповести, Штаб дивизије предвидео је чврсто затварање свих праваца који воде од Ужица и из долине реке Дрине ка Ваљеву, на следећи начин: 2. крајишка бригада би се разместила на просторију села: Љештанско — Годечево — Костојевићи — Крушчица, одакле би дејствовала према Рогачици и Дубу, ради њиховог ослобађања.³⁹

Јрећи и 4. батаљон кренули су из Косјерића 4. децембра око 5 часова ујутро, а у Косјерићу је остао тек пристигли 1. батаљон, са једном четом 2. батаљона и неборачким деловима. Око 10 часова, приликом пристања на сектор Тупачићи — Мандин гроб — Јанковићи, батаљони су наишли на непријатељску колону, јачине 2.500 — 3.000 људи, са великом комором, која се кретала старом цестом од Ужица преко Јелове горе, стигавши до Варде.⁴⁰ Батаљони су из покрета напали ову колону и водили борбу до увече, али јединице нису могле наставити покрет преко цесте. Ради одбацивања непријатеља са цесте и овлађивања линијом: Јеловик — Церје — Крушевље — Кондер, Штаб бригаде наредио је, после подне 4. децембра: да 2. батаљон (накнадно пристигао) крене десно, пресече комуникацију и запоседне најповољније положаје на сектору Јеловика;

да 3. батаљон нападне непријатеља дуж гребена, пређе цесту и избије на линију: Церје — Крушевље (к. 918), а да 4. батаљон избије на цесту и овлада висом Кондер — Околиште, а затим да окрене фронт према Ужицу.⁴¹

Напад је почео у 18 часова и трајао до пола ноћи 4/5. децембра, када су батаљони овладали Јеловом гором и избили на линију: Црни врх (к. 863) — Глог (к. 869) — Шупља липа (к. 884). Чете 2. баталона, 5. децембра од 3 до 8,30 часова, водиле су борбу код Руде Букве, где је већ пристигао и један батаљон 6. пролетерске бригаде. Једна чета је прешла преко комуникације и гонила непријатеља према селу Костојевићи, а затим се вратила у састав батаљона. Трећи батаљон, делом снага, садејствовао је 4. батаљону у правцу В. Приседо (к. 971). Око 24 часа, 4. децембра, 1. батаљон, са четом 2. батаљона, преместио се из Косјерића у рејон Мандина гроба.

Ујутро око 10 часова, 5. децембра, батаљони су продужили напад на линију: Јеловик — Церје — Крушевље (к. 918) — Кондер, потисли непријатеља према селима Драксин, Дуб и Заглавак, те око 14 часова избили на линију: Кик (к. 868) — Заглавак (к. 610) — засеок Пауновићи — Репиште, чиме је пресечена комуникација Бајина Башта — Рогачица — Ужице. Око 15 часова и 1. батаљон приспео је у рејон засеока Поточари.

Због новонастале ситуације, Штаб 17. дивизије 5. децембра, око 15 часова, наредио је 2. крајишкој бригади да нападне непријатеља на линији: Дуб — Заглавак, а затим да оријентише два батаљона према комуникацији: Ужице — Вишеград, а два да врше притисак на Бајину Башту.⁴² Ради извршења овог задатка, Штаб бригаде је 6. децембра наредио да 1. и 4. батаљон, са Четом пратећих оруђа, у 9 часова, пређу цесту између Кадињаче и села Заглавка, а затим продуже на просторију: Поникве — Костићи — Кнежевићи; да 3. и 2. батаљон, са осталим деловима бригаде, крену истим правцем, осигуравајући десни бок, пређу преко цесте и крену у Кнежевиће, код виса Лепа глава, где ће се разместити.⁴³

У међувремену, Штаб бригаде је добио податке да се у рејону села Заглавка налазе знатне непријатељске снаге, које обезбеђују друм. Стога је одлучено да се под борбом приступи извршењу добијеног задатка, па је наређено 4. батаљону да 6. децембра ујутро нападне непријатеља у Заглавку и пређе цесту. Ујутро око 8 часова, 4. батаљон је напао непријатеља и у брзом налету избио на цесту. Међутим, непријатељ је убрзо угрозио леви бок, па се батаљон под веома неповољним условима морао повући изнад цесте, водећи борбу са много надмоћнијим непријатељем, све до 17 часова. Док је 4. батаљон водио жестоку борбу садејствовала му је једна чета 1. батаљона са к. 610, а у 17 часова 1. батаљон преузео је положаје 4. батаљона, водећи повремено борбу све до 15 часова наредног дана. Трећи батаљон је водио борбу са непријатељем који се кретао цестом од 10 часова 6. децембра до 12 часова следећег дана. Јединице 2. батаљона ступиле су у борбу око 14 часова 6. децембра, тукући непријатеља са к. 611 и к. 738, из рејона Дуба и Радојевића, а у току ноћи 6/7. децембра, батаљон се распоредио с обе стране цесте, дочекао једну непријатељску колону и нанео јој

знатне губитке. Међутим, и овај батаљон се морао повући, јер је био угрожен са оба бока, нарочито на десном крилу, где је непријатељ надирао према Јеловику.

У четвородневним борбама на Јеловој гори и на комуникацији: Ужице — Бајина Башта, на одсеку Дуб — Заглавак, јединице 2. крајишке бригаде нанеле су непријатељу следеће губитке: 170 убијених, 250 рањених и 36 заробљених војника; уништено је 29 и оштећено 8 камиона, оштећена су једна борна кола и један тенк; убијено је 60 коња; заплењено око 10.000 пушчаних метака, 3 стројнице и 7 коња. Бригада је изгубила 3 пушкомитраљеза, један лаки и један тешки минобацач. Рањено је 129 и погинуло 26 бораца и руководилаца.⁴⁴ Поред осталих, погинули су: капетан Вукојевић Петар — Перица, командант 4. батаљона, Јанузовић Тешо, командир чете из 3. батаљона и Делић Асим, помоћник комесара чете из 4. батаљона.

Оцењујући борбе на Јеловој гори и на комуникацији: Дуб — Заглавак, у извештају који је достављен Главном штабу НОВ и ПО Србије, Штаб 17. дивизије поред, осталог наводи:

„ .. Наше јединице у борби са непријатељском моторизованом колоном на комуникацији Дуб — Заглавак успјеле су да потпуно униште непријатељску колону, уништивши 98 камиона, 3 оклопна кола и 60 коња...

.. Истичемо ванредну брзину и залагање бораца и руководилаца који су за најкраће вријеме и мимо веома напорних ранијих борби на линији Чачак — Краљево, успјели да за релативно кратко вријеме од 54 часа избију од Краљева на Варду, по великом невремену и теренским тешкоћама, у силовитом и одлучном налету на јаче непријатељске снаге изврше у потпуности задатак, тј. униште читаву моторизовану колону на комуникацији Рогачица — Ужице.. „⁴⁵

Док су јединице 2. крајишке бригаде још водиле борбу на цести — Дуб — Заглавак, Штаб 17. дивизије — позивајући се на наређење Главног штаба НОВ и ПО Србије — издао је 6. децембра у 23 часа наређење потчињеним јединицама да обуставе гоњење непријатеља и да крену на нове просторије. Другој крајишкој бригади наређено је да одмах крене, преко Косјерића, Ваљева и Осечине, и да 9. децембра стигне на просторију: Лозница — Трбушница.⁴⁶

Сви батаљони 2. крајишке бригаде успели су да се одвоје од непријатеља, 7. децембра од 14 до 15,30 часова, и да крену за Косјерић, где су пристизали од 21 до 24 часа. У три етапе марша, јединице бригаде су пристигле 10. децембра, око 20 часова, на просторију: Лозница — Трбушница, где су се одмарале, срећивале и припремале за наредне задатке.

Преласком преко Дрине, 15. и 16. децембра 1944. године, 2. крајишка бригада завршила је борбе у Србији.

Б — ОСПОСОБЉАВАЊЕ ЈЕДИНИЦА ЗА ИЗВРШАВАЊЕ БОРБЕНИХ ЗАДАТАКА⁴⁷

Партијска и скојевска оргаиизација, руководиоци свих степена командовања, па и поједини борци обављали су и низ других задатака на плану опремања и оспособљавања јединица за успешно извршавање борбених задатака.

Попуна јединица бригаде у Србији почела је приступањем људства, (бивших мобилисаних четника), за време борби на Копачици.⁴⁸ У Александровачкој Жупи, успело се мобилисати и мањи број бораца, претежно из градова, међу којима је било највише избеглица из Словеније. Најзначајнију попуну, ипак, представљају добровољци, који су дошли из србијанских јединица.⁴⁹

У Шумадији се приступило мобилизацији преко одсека и комисија за мобилизацију, који су постојали у дивизији, бригадама и батаљонима. Успешним обављањем послова на овом плану, 2. крајишка бригада је већ почетком новембра имала 2.000 људи, што је скоро за четири пута више од бројног стања које је имала приликом доласка у Србију.⁵⁰

Међу новим борцима највише их је било са територије данашњих општина Топола, Крагујевац, Горњи Милановац, Ваљево, Смедерево, Краљево и Чачак. Међу њима је било доста радника и интелектуалаца, што је знатно поправило социјални састав бригаде.

Формирање нових јединица било је нужно, јер је дотадашња тројна формација постала преуска, доласком великог броја нових бораца. Прво су формиран четврти водови по четама, затим четврте чете по батаљонима, а 13. децембра је формиран и Пети батаљон.⁵¹ Упоредо са формирањем стрељачких чета, формиране су Пратећа и Инжињеријска чета бригаде, као и пратећи водови по батаљонима, који су убрзо прерасли у пратеће чете батаљона.

Смањивање јединица било је упоредо са бројним повећањем. Највеће смањење јединица узроковали су губици у борбама, који су у времену од 24. октобра до 7. децембра износили 140 погинулих и око 400 рањених.⁵²

Самовољно напуштање јединица, по бројности, било је на другом месту. Наиме, међу новим борцима, бившим четницима, убрзо је откривено неколико кољача и један агент специјалне полиције који су, поред осталог, наговарали нове борце да напуштају јединице. Појаву самовољног напуштања јединица, оцењено је тада, узроковали су још и: оштре и упорне борбе око Краљева и Чачка, слаба политичка свест код појединаца, страх од борби и предстојеће зиме, страх од четничких репресалија према породицама, а било је и неспретности појединих старешина у везивању нових бораца за наше редове. Само у периоду од 22. октобра до 15. децембра, јединице је самовољно напустило 320, а нестало 66 бораца.⁵³ Били су евидентни и појединачни случајеви саморањавања. Јединице су смањиване и због прекоманди руководиоца и бораца у друге јединице.⁵⁴

Рад партијске и скојевске организације. У бригади су постојале 33 партијске организације, са укупно 249 чланова, 25 кандидата и 90 скојеваца. Највећи број чланова Партије (174) били су сељаци, затим радници (40), а најмање је билр интелектуалаца (35).

Од доласка у Србију до иочетка иовембра, партијска организација је смањена за 40 чланова. Наиме, из организације је отишло 125 чланова (70 прекомандовано, 40 погинуло и 15 упућено на лечење у Италију), а примљено је 85 нових чланова. Сви борци од 1941, 1942. и већи број из 1943. године били су чланови Партије или СКОЈ-а. Већ октобра месеца у Партију су примани и нови борци.

Теоријској изградњи чланова Партије придавана је велика пажња. Дванаест другова, у том периоду, завршило је виши курс при Штабу дивизије, а 28 нижи курс при Штабу бригаде. Оспособљавање чланова Партије вршено је по јединственом плану Централног комитета КПЈ. Основни теоријски материјал, у то време, представљале су теме: „Учење о Партији“, „Национално питање“, „Селачко питање“, „Стратегија и тактика“, „Бољшевички стил у раду“ и, по правилу, првих шест глава Историје СКП(б).

Партијска организација је уживала велики углед у јединицама, што се запажало приликом анализа извршавања борбених и других задатака. Иначе, партијска организација је била покретач и организатор свих радњи и активности, које је спроводила преко сектора рада, и то:

— *Скојевска организација*, као посебан сектор рада, имала је увек пуну помоћ партијске организације. Чланови Партије који су примани из скојевске организације и даље су радили са скојевцима, док нису добили нове задатке, а по сектору скојевског рада одређивани су и други чланови Партије.

Образовањем нових јединица и у њима партијских ћелија, смањивао се и број чланова Партије по јединицама, па се морало одступати од принципа да скојевским активима руководе омладинци чланови Партије. За секретара актива су одређивани и бољи скојевци који су, уз јачу помоћ и контролу секретара партијских ћелија, успешно обављали своје задатке. СКОЈ, у то време, иако није обухватао сву омладину, задовољавао је својим радом. Бројним јачањем и примањем радника и ћака, СКОЈ се оспособио за живљи, свестранији и масовнији рад. Спровео је, у то време, неколико међубаталјонских и међубригадних такмичења, од којих је најзначајније поводом 27-годишњице октобарске револуције.

— *Војностручна обука* имала је посебан значај у овом периоду због великог броја нових бораца. Као најприкладнији начин за брзо оспособљавање, примењен је систем такмичења у брзом склапању и расклапању оружја, прецизности у руковању и др. Одржано је и неколико краћих курсева за обучавање у руковању лаким и тешким минобацачима, противтенковским пушкама и тешким митраљезима. Одговарајућа пажња је посвећена и војничком изгледу јединица. Вршен је егзецир, обука у поздрављању, маршевању и престројавању. Обука је, иначе, спроводена по плановима Штаба дивизије и Штаба бригаде. Одржавани су и теоријски часови због потребе брзог уздизања нижих руководилаца, јер их је требало брзо оспособљавати за руковање јединицама, примену маневра, употребу разних оруђа, садејство, супростављање непријатељу који је примењивао и партизански начин ратовања, вршио нападе ноћу, уклињавао се, неприметно се прикрадао, примењивао изненађења и сл.

— *Политинки рад* представљао је, такође, значајан сектор деловања партнјске организације. Доласком великог броја нових бораца из Србије, одмах је уочен већи интерес за многа политичка збивања, што је захтевало и већа напрезања политичких руководиоца у припремама за састанке и конференције. Сва важнија питања, као што су одлуке АВНОЈ-а, национално питање и др., обрађивали су политички комесари батаљона. Сви политички радници, од делегата водова па навише, морали су посебну пажњу посвећивати свом теоријском уздицању, путем посебних теоријских политичких часова. Спровођењем оваквих припрема, повећала се упућеност политичких радника у актуелна политичка збивања, па је порастао и њихов ауторитет.

— *Економска служба (интендантура)* — обухватала је снабдевање способних кадрова. Највећа брига је посвећивана ликвидацији неписмености, у чему су постигнути добри резултати. У бригади је постојао један учитељ који је ишао од батаљона до батаљона и пружао стручну помоћ у организовању и спровођењу овог посла.

Културне и забавне приредбе у јединицама и на терену теже су се уздизале на виши уметнички ниво. Није се уносило ништа ново у репертоаре, а оно што се имало гешко се спремало.

— *Економска служба (интендантура)* — обухватала је снабдевање јединица храном, одећом и обућом. Послове су водили кувари, економи и интенданци. То су махом били старији људи, без неког већег општег и стручног образовања, али су то надокнађивали својим организаторским способностима. С обзиром на осетљивост ових послова, увек се настојало да се интендантски кадар политички уздиже, а посебно да њихов однос према органима народне власти и народу буде политички исправан. Иначе, сви интенданци и већина економи били су чланови Партије.

Релативно стабилна линија фронта, преко месец дана, имала је новохемиог одраза на редовност снабдевања. И организована позадина, са постојањем органа народне власти у местима у виду народних одбора, команди места и подручја, доприносила је бољем снабдевању јединица, па су економи и интенданци више вршили дистрибуцију велике количине хране.

Највише потешкоћа је било код снабдевања одећом и обућом. Крајем новембра, скоро пола бригаде је било у оскудној обући, а стотинак бораца је било потпуно босо.

Снабдевање борбеним потребама (наоружање и муниција) вршено је преко Бригадне бојнице, без већих потешкоћа.

— *Хигијенско-епидемиолошко и здравствено збрињавање* били су увек значајан сектор деловања у јединицама, а и као посебан сектор рада партијске организације. Свака чета је имала хигијенски одбор, на чијем је челу стајао члан Партије и за свој рад одговарао партијској организацији. Одбор се старао о чистоћи логора, прању веша, перењу одела, одржавању личне хигијене и др. Захваљујући активности ових одбора, постизани су знатни успеси у очувању здравља бораца.

Санитетска служба била је организована према Стауту Врховног штаба НОВ и ПОЈ. У свим водовима и четама постојали су болничари, а у батаљонима и бригади референти санитета, са заменицима. Бригада је имала Болницу и Хируршку екипу. Постојањем шире и сигурније слободне територије, посебно после ослобођења Београда, Крагујевца и других градова, знатно је олакшано брже лечење рањеника и болесника.

Мобилизацијом се повећао број лекара, што је допринело бољој заштити јединица и чувању здравља бораца. Порасле потребе у санитетском кадру (болничари) подмириване су доласком нових другарица које су, на кратким курсевима, стицале основна знања за пружање прве помоћи. Иначе, за време борби око Краљева, Чачка и у долини Западне Мораве, санитетски кадар 2. крајишке бригаде имао је огромне напоре у обради рањеника. Само у времену од 24. октобра до 7. децембра, за око 45 дана борби, санитет бригаде је обрадио преко 400 рањеника.

— *Рад на терену* имао је извесних слабости, које су се огледале у неумешности организовања и спровођења политичких акција. Ради отклањања уочених недостатака, уведен је „агитроп“ као сектор партијског рада. Прорађиване су теме: Историја Србије, Ослободилачка борба српског народа у прошлости, Развој прилика и догађаја у Србији за време окупације и др. Свакој политичкој акцији на терену се приступало плански, извођачи су се боље припремали и сл. Оваквим припремама се приступило због тога што су: „... већа упућеност народа у сва политичка збивања и питања, присуствовао знатног броја селских и градских вештих и лукавих политиканата, извесна компликованост политичких прилика у Србији, захтевали већу еластичност и вештину наших радника. . .”⁵⁵

Политички рад на терену, поред осталог, усмеравао је на извођење мобилизације, организовање органа народне власти и развијање добрих односа између бораца и народа, у чему није било већих проблема.

У м е с т о з а к љ у ч к а

Друга крајишка бригада, после борбе у сусрету (24. октобра) на јужним падинама планине Вујан, стабилизovala је линију одбране северно од комуникације Прељина — Мрчајевци. Са ове линије, на тежишту дејства дивизије, у садејству са јединицама 6. пролетерске бригаде и Црвене армије, бригада је до 26. новембра непрекидно водила жестоке борбе против њемачких јединица из састава Борбене групе „Фишер”. Тај период, нападно-одбрамбених борби и фронталног дејства бригаде, карактерише се свакодневним обостраним нападима, применом ноћних дејстава са обе стране, уклињавањем мањих јединица, артиљеријским и минобацачким дејствима, која су завршавале честим људским губицима.

Двадесет шестог новембра 2. крајишка бригада је предала положаје 15. мајевичкој бригади, померила се западније и преузела положаје од јединица Црвене армије и 7. бригаде 23. дивизије. И на овом, доста широком одсеку, јединице бригаде су водиле гешке

борбе против њемачких снага из састава Борбене групе „Зонтар“, које су браниле Чачак и околне положаје.

У покрету ка извршавању новог задатка, јединице 2. крајишке бригаде су на Јеловој гори напаале (4. децембра колону 14. СС брдског ловачког пука, која се разбијена повукла према Бајиној Башти. Након тога, заједно са 6. пролетерском бригадом, јединице 2. крајишке бригаде су онемогућиле саобраћај непријатеља на комуникацији Ужице — Бајина Башта, наносећи му знатне губитке у тродневним борбама на одсеку Дуб — Заглавак.

У току 45-тодневних борби, јединице 2. крајишке бригаде, наносећи непријатељу знатне губитке и саме су имале велике људске и материјалне губитке.⁵⁶ Од 140 погинулих бораца, око 53% је животе изгубило у рејону села Видова и на положајима између Прељине и Мрчајеваца, где су најжешће борбе вођене у рејону Вучје главице, Мојсиња, Буковца и Бечња. Око 25% животе је изгубило током пет дана борби око Чачка, док је 21% животе изгубило у петодневним борбама на Јеловој гори и код Заглавка. Највеће губитке (око 33% погинулих) имао је 4. батаљон, затим 3. батаљон (око 24%), 1. батаљон (око 22%), док се остатак односи на 2. батаљон и пратеће јединице. Међу погинулима је око 78% бораца из Србије, око 8% Крајишника, а остали су из других крајева Југославије.

У току борби и боравка 2. крајишке бригаде на просторијама Прељине, Чачка, Јелове горе и Заглавка, јединице су обављале и низ других задатака. Уз редован партијски живот и рад, старешине свих степена командовања биле су ангажоване на војно-стручном и политичком уздизању, формирању и учвршћавању нових јединица, као и органа народне власти, на снабдевању јединица борбеним и другим потребама и др. Вредно је, ипак, истаћи изузетне напоре санитетског кадра у обради великог броја рањених бораца и руководилаца.

У целини, 2. крајишка бригада је дала значајан допринос у остваривању плана Врховног штаба НОВ и ПОЈ за ослобођење Србије. Поред осталог, учествовала је у успешном обезбеђењу Београдске операције, а успешном одбраном достигнутих положаја знатно је допринела успоравању повлачења њемачких снага на правцу Краљево — Чачак и даље према западу. Својим даљим дејствима у саставу 2, 1. и 3. армије дала је и значајан допринос у коначном ослобођењу Југославије.

НАПОМЕНЕ

1. Друга крајишка бригада је формирана 2. августа 1942. у селу Бошњацима код Санског Моста. У њен састав су ушли: 1. козарски и 1. грмечки ударни батаљон и 4. батаљон 2. крајишког одреда. Приликом формирања бригада је имала 1.200 бораца, наоружаних са 1.000 пушака, 56 пушкомитралеза, 5 тешких митраљеза, 8 минобацача и једним противтенковским топом. Било је 125 чланова КПЈ, 63 кандидата и 282 скојевца. До новембра 1942. године бригада је под командом Оперативног штаба за Босанску Крајину, од новембра 1942. до априла 1943. године у саставу је 4. крајишке дивизије, а затим у саставу је 5. крајишке дивизије, под непосредним руководством 1. босан-

ског корпуса. Почетком маја 1943. године прелази у централну Босну и ту се задржава до децембра 1943. године, најпре у саставу 5, а затим 12, односно 11. крајишке дивизије. Од 12. септембра до 10. октобра поново је под директном командом 1. босанског корпуса, прелази у источну Босну. Од 10. октобра 1943. до 6. маја 1944. године у саставу је новоформиране 27. дивизије, а од 6. маја 1944. године до краја рата је у саставу 17. ударне дивизије. Одликована је: Орденом народног ослобођења, Орденом братства и јединства са златним вијенцем и Орденом партизанске звијезде са златним вијенцем. У њеним редовима борило се 13 народних хероја.

2. „Зборник НОР-а“, том I, књига 13, док/менат 76. и 83, страна 189 и 207.

3. АВИИ, НОР, К. 987, рег. бр. 20—3.

4. „Зборник НОР-а“, том I, књига 14, докуменат 101, страна 253.

5. Глиго Мандић, „17. источnobосанска ударна дивизија“, издање Војноиздавачког завода, Београд, 1976, 270.

6. АВИИ, НОР, К. 987, рег. бр. 13—6 и 22—3.

7. АВИИ, НОР, К. 987, рег. бр. 13—3 и 22—3.

8. Борбену групу Фишер (Ибсчер) сачињавали су: Група Брајмајер (Врејтеуер), састава: 1. и 3. батаљон 14. брдског ловачког пука 7. СС брдске дивизије „Принц Еуген“, 2. дивизион 7. СС брдског артиљеријског пука 7. СС брдске дивизије „Принц Еуген“ и Алармни батаљон Ниш (Шзсч); Група Грот (Сго*h) била је састава: 3. батаљон 99. брдског ловачког пука 1. брдске дивизије, Морнарички батаљон Денш (Бепзсч) и 1. дивизион 79. брдског артиљеријског пука 1. брдске дивизије; 468. оклопна извиђачка чета за нарочиту употребу и 2. батерија 236. (покретног) противавионског дивизиона; (НАВ—Т—314, Ф. 85/42). Десна граница Групе Фишер: Лаћевачки поток, а лева — село Коњевићи. Разграничење између група Брајмајер и Грот било је: Д. Горевница — поток Солинац; (НАВ—Т—314, Ф. 850/39 и 850/198).

9. „Зборник НОР-а“, том I, књига 14, докуменат 131, страна 340—341.

10. АВИИ, НОР, К. 987, рег. бр. 23—3 и 24—3.

11. АВИИ, НОР, К. 982, рег. бр. 3/24.

12. АВИИ, НОР, К. 982, рег. бр. 55—1.

13. Испред јединица 2. крајишке бригаде налазиле су се јединице Групе Грот (Сго1h), чија је десна граница ишла линијом: Д. Горијевница — поток Солинац, а лева од села Коњевићи — нешто западније од потока Дичина; (НАВ—Т—314, Ф. 850/39 и 850/198. 23. Х стање Групе Грот са људством уз комору, износило је 1.336 људи; Групе Брајмајер (Врејтеуер) 1.504, а Фишеров штаб са остале две јединице 253. Укупно бројно стање Фишерове групе износило је 3.093 официра, подофицира и војника; (НАВ—Т—314, Ф. 849/282-4.

14. АВИИ, НОР, К. 987, рег. бр. 19—1/6.

15. У то време, положаје у рејону косе Видова држале су јединице из састава Борбене групе Зонтаг (боп1ак), састава: 1. батаљон 359. гренадирског пука, 3. батаљон 749. ловачког пука, 359. гренадирски пук, 696. батаљон војне жандармерије, 1001. тврђавски пешадијски батаљон, 3. батаљон, са штабом 724. ловачког пука, 2. батаљон 749. ловачког пука и 609. морнарички батаљон за осигурање. У пределу 2 км западно од Видове, на Овчару и Каблару налазили су се 592. ланденсшицен батаљон и 1012. тврђавски пешадијски батаљон. У нападу на линију Трбушани — Пријевор, налазила се 1. чета 117. инжињеријског батаљона, 6. чета 749. ловачког пука, два тенка и 1. вод ловаца тенкова 2. чете 12. тенковског батаљона за нарочиту употребу (НАВ—Т—314, Ф. 850/40).

16. АВИИ, НОР, К. 987, рег. бр. 19—1/6.

17. „Зборник НОР-а“, том I, књига 14, страна 514—516.

18. „Зборник НОР-а“, том I, књига 14, докуменат 147, страна 410—411.

19. АВИИ, НОР, К. 987, рег. бр. 25—3.

20. „Зборник НОР-а“, том I, књига 14, докуменат 156, страна 457—458 и књига 15, страна 56—60 и 69—73; АВИИ, НОР, К. 988, рег. бр. 2—9 и 3—11.

21. АВИИ, НОР, К. 987, рег. бр. 26—3.

22. АВИИ, НОР, К. 987, рег. бр. 29—3.

23. АВИИ, НОР, К. 982, рег. бр. 9—4 и К. 182, рег. бр. 59—1.

24. „Зборник НОР-а“, том I, књига 15, страна 80—82.
25. „Зборник НОР-а“, том I, књига 15, страна 101—103.
26. АВИИ, НОР, К. 987, рег. бр. 35—4.
27. „Зборник НОР-а“, том I, књига 15, страна 186—188.
28. „Зборник НОР-а“, том I, књига 15, страна 210—211.
29. АВИИ, НОР, К. 987, рег. бр. 5—4.
30. АВИИ, НОР, К. 987, рег. бр. 6—4.
31. АВИИ, НОР, К. 987, рег. бр. 8—4.
32. АВИИ, НОР, К. 987, рег. бр. 9—3/4.
33. АВИИ, НОР, К. 987, рег. бр. 10—4.
34. „Зборник НОР-а“, том I, књига 15, докуменат 109, страна 287—288.
35. Пре овог наређења, командант Главног штаба НОВ и ПО Србије, наредио је 17. дивизији да изврши смену 23. и 45. дивизије. Ово наређење је повучено наређењем Штаба 14. корпуса и издато ново (Зборник НОР-а, том I, књига 15, страна 282—283 и АВИИ, НОР, К. 987, рег. бр. 9—1/4).
36. „Зборник НОР-а“, том I, књига 15, докуменат 108, страна 286.
37. АВИИ, НОР, К. 987, рег. бр. 13—4.
38. АВИИ, НОР, К. 987, рег. бр. 3—9, 3—10, 4—11, 6—12 и 24—1/6.
39. Шеста пролетерска бригада, у овом случају, имала је задатак да се смести на просторију: Маковиште — Руда буква — Гођево, дејствујући према Ужицу зonom ширења у лево: друм Косјерић — Ужице, са дејствујући 15. мајевичкој бригади у нападу на Косјерић, а десно одржавати везу са 2. крајишком бригадом. Петнаеста мајевичка бригада, у овакој ситуацији, имала је задатак да се размести на просторију: Ражана — Росићи — Брајковићи — Мнопица, са које просторије нападати Косјерић у циљу његовог заузимања. Јединице 45. дивизије требале су остати на истој дотадашњој просторији, с тим да Штаб дивизије најхитније достави податке о стању на сектору: Ужице — Вишеград, Ужице — Косјерић и Ужице — Бајина Башта; (исто, Зборник НОР-а, том I, књига 15, докуменат 118, страна 309—311).
40. То је био 14. пук 7. СС „Принц Еуген“ дивизије, који је зором 4. децембра, као десна побочница, требао да обезбеди несметано извлачење осталих снага из Ужица ка Љубовији... У великој мери разбијен, одступио је
5. децембра према Бајиној Башти. (Завршне операције за ослобођење Југославије 1944—1945. године, страна 205).
- О томе у извештају 17. дивизије од 7. XII 1944, који је упућен Главному штабу НОВ и ПО Србије, поред осталог, стоји: „... Ујутро у 3 сата 4. ов. м. Други пук њемачке дивизије „Принц Еуген“ (јачина око 3000 војника и око 500 коња коморе) кренуо је од Ужица старом цестом за Ваљево и на Варди изненадио јединице 24 бригаде 45 дивизије и овладао друмом Ужице — Ваљево, запоседајући Јелову Гору — Кондер — Глог к. 1869 — При врх к. 863 — Колуша к. 831 — Степановићи — Церје к. 913 — Варда (жандармеријска станица). Задатак овог пука према изјави заробљеног њемачког радио-телеграфисте, био је, да обезбеди бок њемачких снага које се крећу правцем: Ужице — Дуб — Рогачица — Љубовија...” (АВИИ, НОР, К. 982, рег. бр. 14—4).
41. „Зборник НОР-а“, том I, књига 15, докуменат 132, страна 339—340.
42. Шестој пролетерској бригади је наређено да се размести на просторију Маковиште — Полошница — Руда буква, са задатком ликвидације непријатеља на Варди, гонећи га према Рогачици и Дубу у циљу заузимања Рогачице и испољавања дејства према Бајиној Башти. Петнаеста мајевичка бригада је добила задатак да чврсто држи Јелову гору и дејствује на комуникацију Ужице — Дуб на сектору Кадиначе до Ужица. Две бригаде 45. дивизије имале су задатак да дејствују према Пожеги и Ужицу а једна бригада да врши притисак на комуникацију у долини реке Дрине од линије: Јездиновац — Озори — Љубовија. (Зборник НОР-а, том I, књига 15, докуменат 141, страна 357—358).
43. АВИИ, НОР, К. 987, рег. бр. 17^.
44. АВИИ, НОР, К. 982, рег. бр. 20—4 и 24—1/6.
45. „Зборник НОР-а“, том I, књига 15, докуменат 150, страна 373—374.
46. „Зборник НОР-а“, том I, књига 15, докуменат 144, страна 363—364 и докуменат 147, страна 368—369.
47. Ово питање је претежно обрађивано на основу података из четворомесечног извештаја помоћника политичког комесара 2. крајишке бригаде од

7. новембра 1944. године, који је достављен Централном комитету КПЈ. („Зборник НОР-а", том IX, књига 7, докуменат број 100, страна 510—525).

48. Штаб 17. дивизије у изводу из Оперативног дневника за време од 1—30. септембра 1944. године, на страни 14, наводи да је 656 нових бораца ступило у 17. дивизију. (АВИИ, НОР, К. 982, рег. бр. 14—3).

49. Уназначеном изводу из Оперативног дневника стоји да је само у току 3, 4. и 5. септембра у 17. дивизију дошло 686 бораца из 23. дивизије, од чега је у 2. крајишку бригаду упућено 286 бораца (АВИИ, НОР, К. 982, рег. бр. 14—3). Међутим, у изводу из Операцијског дневника Штаба 2. крајишке Оригаде за време од 1—15. септембра 1944. године, стоји да је у бригаду дошло 200 бораца из србијанских јединица. (АВИИ, НОР, К. 987, рег. бр. 2—6).

50. Без обзира на губитке у борбама, самовољна удаљавања, прекоманде и друга смањења, бројно стање бригаде се често мењало навише. Тако је:

— 31. августа 1944. године бригада имала 586 бораца (539 другова и 47 другарица), (АВИИ, НОР, К. 982, рег. бр. 13—3).

— 8. септембра 1944. године бригада је имала 772 борца (719 другова и 53 другарице), (Глиго Мандић, 17. источnobосанска дивизија, издање Војно-издавачког института, 1976, Београд, страна 231).

— 30. септембра 1944. године бригада је имала 1.033 борца (981 друг и 52 другарице), (АВИИ, НОР, К. 982, рег. бр. 14—3).

— 1. новембра 1944. године бригада је имала 2.000 бораца (Зборник НОР-а, том IX, књига 7, докуменат 100, страна 510—525).

— 31. јануара 1945. године бригада је имала 2.600 бораца (64 другарице и 2.536 другова), од којих 171 официр, 130 подофицира и 2.299 бораца. (АВИИ, НОР, К. 983, рег. бр. 12/9—4).

51. АВИИ, НОР, К. 987, рег. бр. 24—1/6;

52. Тачне цифре погинулих и рањених је тешко утврдити, због непотпуности ратних докумената и различитих података у њима. Бројка од 140 погинулих унета је на основу приложеног поименичног прегледа. Преглед је рађен на основу података из Монографије бригаде, где су поименично унети погинули борци на основу докумената из рата, података добијених од општинских СУБНОР-а и сећања преживелих бораца. Међутим, према ратним документима преглед погинулих и рањених изгледа овако:

— за период од 24. октобра до 31. октобра 32 погинула и 160 рањених. (АВИИ, НОР, К. 982, рег. бр. 1—1 и К. 987, рег. бр. 13—6, 16—1/6 и 19—1/6);

— за период од 1. до 15. новембра 28 погинулих и 70 рањених. (АВИИ, НОР, К. 987, рег. бр. 14—1/6 и 14—2/6);

— за период од 1. до 15. новембра 28 погинулих и 70 рањених. (АВИИ, НОР, К. 987, рег. бр. 14—1/6 и 14—2/6);

— за период од 15. до 30. новембра 9 погинулих и 45 рањених. (Зборник НОР-а, том I, књига 15, докуменат 97, страна 257—259); и

— за период од 1. до 15. децембра 29 погинулих и 174 рањена. („Зборник НОР-а", том I, књига 15, докуменат 177, страна 471—475).

Значи, у периоду од 24. октобра до 7. децембра (до тада су борбе вођене) погинуло је 98, а рањено 449 бораца и руководиоца.

53. Према изворима под 52/, у првом периоду је нестало 46 бораца; у другом периоду нестало је 20, а 55 је самовољно напустило јединице; у другом периоду јединице је напустило 56, а у трећем периоду је нестало и напустило јединице 210 бораца.

54. Из докумената није могуће тачно утврдити колико је бораца и руководиоца отишло у прекоманду. Познато је да је око 60 руководиоца до почетка новембра упућено у србијанске и друге јединице. Међутим, према документима, борци су упућивани и у Корпус народне одбране, у Бригаду за ооцебење друга Тита, у Коњичку бригаду и сл., али о томе нема тачних података.

55. „Зборник НОР-а", том IX, књига 7, докуменат 100, страна 510—525.

56. Према непотпуним подацима, убијено је 450, рањено око 600 заробљено 40 непријатељских војника. Уништено је 29 камиона, један тенк и једна Оорна кола, оштећено 8 камиона, убијено 60 и заплењено 7 коња, заплењено око 10.000 пушчаних метака, 3 стројнице и др. Бригада је изгубила 6 пушкомизраља, 30 пушака, један лаки и један тешки бацач (види под 57/).

DRUGA KRAJLIŠKA NOU BRIGADA

Prilog: 1/

POGINULI I UMRILI OD SMRTONOSNIH RANA U BOJAMA ZA KRALJEVO I ČAČAK

Red br.	Prezime i ime	Jedin.	Rođom od:	God. rođj.	Dužnost	PRIME DBA
Poginuli 24.10. na prostori: Preljina - G.Trepča:						
1.	Djordjević Bogosav	3.bat.	Aleksinac	1914.	desetar ^{2/}	
2.	Djureković Bogosav	1.bat.	Niša	1914.	desetar ^{3/}	
3.	Hadžiiseković Zeim	1.bat.	B.Luke	1922.	komes.č.	
4.	Jenićević Tadija	1.bat.	Kragujevca	1920.	borec	
5.	Kantar Milan-Mičo	1.bat.	Sen.Mosta	1923.	zkom.čet.	
6.	Koterac Stojan	1.bat.	Valjeva	1926.	borec	
7.	Lukić Ljubomir	1.bat.	Topole	1926.	borec ^{4/}	
8.	Merković Dragoljub	1.bat.	V.Plene	1923.	borec	
9.	Mitrović Žerko	1.bat.	Valjeva	1926.	borec	
10.	Popović Božo	1.bat.	Pekrca	1911.	vodnik	
Poginuli 25. i 27.10. na prostori: Donja Trepča:						
11.	Petrović Milen	3.bat.	Topole	1920.	borec	25.10
12.	Sumenić Boško	3.bat.	Siska	1926.	borec	27.10
Poginuli 28.10. na prostori: Donja Trepča - Orlovac:						
13.	Ademović Dragomir	1.bat.	Smedereva	1922.	borec	
14.	Andjelković Borivoje	4.bat.	Aleksinac	1911.	borec	
15.	Bilić Ahmet	4.bat.	Kot.Varoša	1912.	zkom.čet.	
16.	Lešić Dušan	4.bat.	Rogatica	1918.	desetar	
17.	Livkonci Božidar	4.bat.	Niša	1925.	borec	
18.	Mekrić Ljubomir	4.bat.	Beograda	1922.	borec	
19.	Negovanović Miroslav	4.bat.	Češka	1928.	desetar	
20.	Stojiljković Čedomir	3.bat.	Aleksinac	1912.	desetar	
Poginuli 29.10. na prostori: Gornje i donja Trepča:						
21.	Bošković Živedin	4.bat.	Mladenovce	1923.	borec	
22.	Djuknić Vitomir	3.bat.	Ljige	1921.	borec	
23.	Sević Drago	1.bat.	?	1927.	desetar	
24.	Vesiljević Dragoljub	4.bat.	Topole	1926.	borec	
Poginuli 31.10. na prostori: kosa Vidova - Vidovski tunel:						
25.	Ornković Aleksandar	2.bat.	Zagreba	1920.	borec	
26.	Čudić Dragoljub	3.bat.	Kraljeva	1926.	borec	
27.	Godić Milovan	2.bat.	Valjeva	1926.	borec	
28.	Hodigo Ignac	2.bat.	Beograda	1923.	borec	
29.	Jovanović Stojadin	2.bat.	?	1914.	desetar	
30.	Karić Fadila	2.bat.	Tuzle	1929.	bolnič.	
31.	Krbevac Vaso	2.bat.	B.Gradiška	1919.	K-sar č.	
32.	Krsmanović Ljubisev	4.bat.	Kragujevca	1919.	borec	
33.	Lukić Života	2.bat.	Kragujevca	1921.	borec	
34.	Mirković Miodrag	2.bat.	Topole	1920.	borec	
35.	Nikolić Radovan	2.bat.	Topole	1927.	borec	
36.	Petrović Milen	2.bat.	Topole	1910.	borec	
37.	Simić Tihomir	2.bat.	Topole	1922.	borec	
38.	Stevanović Milenko	2.bat.	Topole	1920.	borec	
Poginuli oktobra (nepoznat tačan datum)						
39.	Kolaković Niko	2.bat.	Dervente	1922.	borec	
40.	Petrović Milen	3.bat.	Topole	?	borec ^{6/}	
41.	Petrović Tihomir	3.bat.	V.Gradište	1920.	borec	
42.	Prokić Milen	3.bat.	Topole	1921.	borec	
43.	Živković Radisev	1.bat.	Valjeva	1923.	borec	

Red br.	Prezime i ime	Jedin.	Rođom od:	God. rodj.	Dužnost	PRIME- DEA
Poginuli 1.11. na prostori: Ilijeka - Mojsinje - Mrčejevoce:						
44.	Aleksić Bogdan	4.bst.	Mladenovca	1907.	borac	
45.	Blagojević Miodrag	2.bst.	Topole	1925.	borac	
46.	Domenović Radivoje	4.bst.	Lučana	1901.	borac	
47.	Dukedjinec Rizvan	4.bst.	Tutina	1927.	deseter	
48.	Jovenović Dušan	4.bst.	Osijska	1923.	deseter	
49.	Junuzović Ahmet	1.bst.	Živinica	1918.	borac	
50.	Krejišnik Meho	4.bst.	Živinica	1924.	deseter	
51.	Krunić Mihajlo	3.bst.	B.Gradiške	1923.	vođnik	
52.	Manojlović Vitomir	4.bst.	Topole	1923.	borac	
53.	Nikolić Radoslav	1.bst.	Topole	1926.	borac	
54.	Radović Draško	1.bst.	Kragujevca	1921.	borac	
55.	Radovanović Kosta	1.bst.	Kragujevca	1925.	borac	
56.	Solujić Dragoje	3.bst.	G.Milenovca	1926.	borac	
57.	Solujić Gvozden	1.bst.	G.Milenovca	1926.	borac	
58.	Srećković Zivko	4.bst.	Sopota	1910.	borac	
59.	Stevanović Dragiša	3.bst.	Kragujevca	1926.	borac	
60.	Stošić Radovan	1.bst.	Ljiga	1924.	borac	
61.	Stikavac Jovan	4.bst.	Sen.Most	1920.	K-sar d.	

Poginuli od 3. do 12.11. na prostori: Donje Trepče:

62.	Vukosevljević Džegan	3.bst.	Kruševca	1920.	deseter	3.11.
63.	Petrović Radovan	1.bst.	Ljiga	1923.	borac	7.11.
64.	Djoković Vidosev	1.bst.	Čečka	1923.	borac	8.11.
65.	Begić Hasan	1.bst.	Živinica	1925.	kurir	10.11.
66.	Milovanović Bogdan	2.bst.	Kragujevca	1925.	borac	5.11.

Poginuli od 17. do kraja novembra na prostori: Preljina-Trepča:

67.	Milutinović Obren	3.bst.	Topole	1910.	deseter	17.11.
68.	Stanković Danilo	1.bst.	Lukevca	1922.	borac	17.11.
69.	Jovenović Džegan	4.bst.	Beograda	1921.	borac	19.11.
70.	Krević Selih	4.bst.	Tutina	1923.	borac	19.11.
71.	Lukin Lazo	3.bst.	St.Pazove	1912.	borac	21.11.
72.	Milovanović Dušan	2.bst.	Valjeva	1926.	borac	21.11.
73.	Stanković Matija	3.bst.	Valjeva	1926.	borac	21.11.
74.	Brenković Milen	4.bst.	V.Gradišta	1919.	borac	23.11.
75.	Pavlović Radomir	?	Aleksinca	1925.	borac	25.11.
76.	Novaković Borivoje	3.bst.	Topole	1925.	borac	28.11.
77.	Petronijević Borislav	1.bst.	Kragujevca	1914.	borac	28.11.
78.	Jeremić Vladislav	4.bst.	Kragujevca	1926.	borac	29.11.
79.	Kovačević Dragoljub	4.bst.	G.Milenovca	1925.	borac	29.11.
80.	Teodosić Života	1.bst.	Valjeva	1923.	borac	29.11.
81.	Dinić Dragoljub	?	Aleksinca	?	borac	nov.
82.	Gogić Pasaž	4.bst.	Živinica	1923.	borac	nov.
83.	Mandoković Branišlav	3.bst.	V.Gradišta	1925.	borac	nov.
84.	Marjanović Živan	?	V.Gradišta	1910.	borac	nov.
85.	Milovanović Milić	3.bst.	Ljiga	1922.	borac	nov.
86.	Nikolić Milosav	4.bst.	Sopota	1923.	borac	nov.
87.	Pejkić Dragutin	2.bst.	V.Gradišta	1924.	borac	nov.
88.	Peunović Čedomir	2.bst.	V.Gradišta	1926.	borac	nov.
89.	Stanić Radovan	3.bst.	Ljiga	1923.	borac	nov.
90.	Strejkić Miodrag	3.bst.	V.Gradišta	1926.	borac	nov.

Red br.	Prezime i ime	Jedin.	Rodom od:	God. rođj.	Dužnost	Prime- dba
Poginuli 1.12. na prostori: G.Goričevica-Vrtniči-Ljubici:						
91.	Bašić Ibro	1.bat.	Travnika	1919.	desetar	
92.	Djurđević Kostadin	1.bat.	Batočine	1912.	borec	
93.	Jeković Lezer	3.bat.	Batočine	1926.	borec	
94.	Jovanović Ljubo	1.bat.	San.Mosta	1922.	desetar	
95.	Jovanović Redoslav	4.bat.	Lezerevca	1926.	borec	
96.	Jovanović stenislev	3.bat.	Kragujevca	1925.	borec	
97.	Lezerević Miladin	4.bat.	Lezerevca	1926.	borec	
98.	Lezerević Dragomir	?	Aleksince	1918.	borec	
99.	Lezerević Peter	1.bat.	V.Gredišta	1911.	desetar	
100.	Mujkić Božidar	4.bat.	Batočine	1924.	borec	
101.	Mijović Miodrag	3.bat.	Kragujevca	1921.	borec	
102.	Merković Mirko	1.bat.	Topole	1922.	borec	
103.	Mirković Mileta	1.bat.	Valjeva	1926.	borec	
104.	Merković Miljko	1.bat.	Topole	1921.	borec	
105.	Matejić Gedomir	1.bat.	Batočine	1926.	borec	
106.	Pavlović Slobodan	2.bat.	Kragujevca	1927.	borec	
107.	Redojić Drenko	3.bat.	Kragujevca	1921.	borec	
108.	Stepović Miroslav	2.bat.	Knica	1920.	borec	
109.	Zelenika Dušan	4.bat.	Prijedora	1922.	Pol.del.	
110.	Udijlović Tihomir	2.bat.	V.Gredišta	1924.	borec	
Poginuli 3.12.(umrli u bolnici od rana):						
111.	Cesarević Jordan	4.bat.	Valjeva	1921.	borec	
112.	Zivković Radovan	4.bat.	Beograda	1913.	borec	
Poginuli 4.12.na prostori: Jelove Gore (Konder):						
113.	Igel Ferdinand	4.bat.	Požarevca	1926.	borec	
114.	Jenković Zivota	2.bat.	V.Gredišta	1925.	borec	
115.	Marinković Vidoje	4.bat.	Batočine	1923.	borec	
Poginuli 5.12. na prostori: Jelovik - Varda - Zeglevak:						
116.	Jenuzović Tešo	3.bat.	Kostajnice	1914.	K-dir č.	
117.	Marjanović Vojislav	2.bat.	V.Gredišta	1909.	borec	
118.	Reković Marko	4.bat.	Valjeva	1921.	borec	
119.	Trajković Miodrag	4.bat.	Mitrovice	?	borec	
Poginuli 6.12. na prostori: Zeglevak:						
120.	Bratović Momčilo	4.bat.	G.Milenovca	1927.	borec	
121.	Delić Asim	4.bat.	Bihaća	1923.	zK-sar.č.	
122.	Ilić Aleksije	4.bat.	Kragujevca	1922.	borec	
123.	Jolić Stojadin	4.bat.	Batočine	1924.	borec	
124.	Ličina Feriz	2.bat.	Ivangrada	1926.	desetar	
125.	Majkić Dušan	4.bat.	San.Mosta	1923.	desetar	
126.	Mihajlović Milija	4.bat.	U.Požega	1926.	borec	
127.	Mijatović Redoslav	4.bat.	Kragujevca	1926.	borec	
128.	Milovanović Dragoljub	4.bat.	Kragujevca	1923.	borec	
129.	Reketić Milen	4.bat.	Knica	1919.	borec	
130.	Stanković Zivan	4.bat.	Kragujevca	1921.	borec	
131.	Todorović Dušan	4.bat.	Požarevca	1920.	borec	
132.	Vukojević Peter	4.bat.	Bos.Novog	1914.	K-dant b.	
133.	Zivanović Aleksa	3.bat.	Topole	1926.	borec	

Red. br.	Prezime i ime	Jedin.	Rodom od:	God. rodj.	Dužnost	PRIME-DBA
Poginuli 7.12. na prostoriји Zaglavke:						
134.	Bogdanović Miodrag	3.bat.	Kragujevca	1909.	borac	
135.	Dimitrijević Dragan	3.bat.	Lesarevca	1926.	borac	
136.	Janković Radisav	3.bat.	V.Gradišta	1926.	desetar	
137.	Jeremić Božidar	3.bat.	Lejkovca	1924.	borac	
138.	Jovičić Vladimir	3.bat.	Smedereva	1920.	borac	
139.	Pavlović Slobodan	3.bat.	Topole	1921.	borac	
140.	Nikolić Radisev	3.bat.	V.Gradišta	1912.	borac	

НАПОМЕНЕ

1. Преглед сачињен на основу: — АВИИ, НОР, РП, К. 25, рег. бр. 5, Ф-1 и Монографија „Друга крајишка бригада“ од Милорада Гончина, издање Војноиздавачког завода, Београд, 1984., — Списак погинулих, страна 411—473.

2. Нису уписани у спискове из рата, а унети у Монографију на основу података од секције бораца бригаде и општинских одбора СУБНОР-а борци на редним бројевима: 1, 11, 32, 34, 35, 36, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 64, 66, 67, 75, 80, 81, 82, 85, 89, 93, 98, 104, 105, 106, 107, 111, 119, 125 и 134.

3. У спискове из рата уписани следећи борци: 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 38, 44, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 78, 79, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 103, 108, 109, 112, 113, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 135, 136, 137, 138, 139.

4. У преглед су унети и борци који су умрли накнадно као смртно рањени у току борби и то: 8, 13, 21, 24, 29, 45, 56, 57, 97, 111, 112, 124, 133, 135. Овде су укључени само они борци који су умрли до 7. децембра 1944, а вероватно од великог броја рањених у борбама за Краљево и Чачак, било је још бораца који су умрли после назначеног времена али је то тешко тачно утврдити.

5. Борци на редном броју 26 и 32. нису погинули на коси Видова, већ уселу Остра, али су погинули назначеног датума. Иначе, неколико бораца из овог поглавља, у ратним документима се воде као погинули 30. октобра. Међутим, ради се о забуни у датуму. Јер, борба на коси Видова вођена је у свануће 31. октобра.

6. У овај преглед уношени су и борци који нису назначени у ратним документима нити су уписани у Монографији бригаде, јер су сазнања о њиховој погибљи у назначеном времену и простору добијени накнадно, а то су борци на редним бројевима: 41, 83, 84, 87, 88, 90, 110, 114, 140. Борци на редним бројевима 102 и 139 налазе се у документима из рата, али грешком нису уписани у Монографију бригаде.

МИЛЕНКО РУЖОЛИЧИН, пуковник у пензији,
ратни старешина у 15. мајевичкој ударној бригади

ПЕТНАЕСТА МАЈЕВИЧКА БРИГАДА У БОРБАМА ЗА ОСЛОБОЂЕ-
ЊЕ КРАЉЕВА И ЧАЧКА И НА ПРОСТОРУ
УЖИЦЕ—БАЈИНА БАШТА
(од 29. 10. до 7. 12. 1944. године)

Упоредо са образовањем Сремског фронта, крајем октобра 1944. године, формирао се у долини Западне Мораве и југозападној Србији (Краљево — Чачак — Пожега — Ужице) посебан фронт према снагама њемачке Групе армија „Е“, заосталим у повлачењу са Југа Балкана. По ослобођењу Крагујевца на тај фронт оријентисана је и 17. источnobосанска НОУ дивизија. Њена главнина (2. краЈИшка и 6. пролетерска бригада), заједно са деловима 93. стр. дивизије ЦА, водила је од 25. X жестоке борбе против њемачких снага на том фронту.

Трећа бригада из њеног састава — 15. мајевичка НОУ бригада, која је у борбама за Крагујевац, дејствујући на тежишту напада дивизије, претрпела највеће губитке (26 погинулих, 92 рањена и 8 несталих бораца) за то време задржана је као посадна јединица у ослобођеном Крагујевцу.¹

Уз обављање гарнизонске службе 15. мајевачка бригада је искористила боравак у овом граду за попуну и сређивање јединица. Тих дана је у јединице 17. дивизије ступило добровољно око 200 младих Крагујевчана (највише у 15. мајевичку бригаду).² У саставу бригаде нашло се тих дана око 1.200 бораца (највише од њеног формирања), од којих је више од 900 било из Србије. По борачком саставу могла се звати „српском“ или „шумадијском“, али су се нови борци са поносом осећали „Мајевичанима“.³

Велики ратни плен задобијен у борбама за Крагујевац и мања количина новог совјетског оружја (аутомата, митраљеза, минобацача и ПТ пушака), поред ранијег солидног наоружања бригаде, знатно су повећали њену ватрену моћ. Тиме је омогућен даљи развој (организацијско-формацијски) јединица бригаде. У батаљонима су формиран минобацачки и митраљески водови и водови ПТ пушака и појачана комора. Ојачана је и бригадна чета пратећих оруђа, бригадни санитет и остали позадински делови. На овај начин се бригада оспособила за вођење дуготрајних фронталних борби, какав је карактер све више попримао наш народноослободилачки рат.

Попуњена младим борцима (17—25 година) високе морално-политичке свести (борци-добровољци), солидно наоружана и војнички организована, бригада је била спремна на велике напоре и

жртве. Но, њена борбена ефикасност била је умањена због недостатка борбеног искуства код већине бораца. Око половине њеног борачког састава (већина младих бораца) имала је за собом само једну велику битку (седмодневне борбе за Крагујевац), а четвртина укупног борачког састава још није била ни у једној борби. Поред тога, преко 80% бораца није до доласка у бригаду прошло никакву војну обуку.

Борбено неискуство највећег дела борачког састава, компензирано је донекле великим ратним искуством руководећег војног и политичког кадра бригаде. Готово у целини сачињавали су га стари борци, који су прошли кроз многе окршаје, од битке на Сутјесци 1943. године до борби за ослобођење Крагујевца. Највећи дио чланова Штаба бригаде и штабова батаљона и више од половине чланова команди чета налазили су се на тим дужностима око годину дана.⁴

У борбама око Краљева

У оваквом саставу (остављајући 1. батаљон као гарнизон у Крагујевцу и 2. чету 2. батаљона на обезбеђењу Краљевог имања у Тополи), 15. мајевичка бригада кренула је 29. X 1944. год. на фронт према Западној Морави. Следећег дана (30. X) развила се на левом крилу 17. дивизије, чија је главнина од 25. X дејствовала на одсеку Бумбарево Брдо — Доња Трепча, према непријатељу који је бранио долину Западне Мораве између Краљева и Чачка. Посела је рејон Кнић (2. батаљон) — Груза (3. батаљон) — село Витковац (4. батаљон) са задатком извићања гребена Котленика и обезбеђења везе са јединицама 2. пролетерске дивизије и совјетских снага, које су према Краљеву дејствовале са истока (са правца Крушевца).

Пошто су 3. XI у село Витковац са истока стигли делови 3. српске бригаде из састава 2. пролетерске дивизије, 4. батаљон је повучен тог дана у бригадну резерву и размештен у рејону села Вучковица. Наредног дана (4. XI) у циљу непосредније контроле Котленика 3. батаљон померен је из Грузе у село Пајсијевиће, а једна чета 2. батаљона из Кнића истурена у село Жуне. Ова чета се сутрадан (5. XI) сукобљава са једном јачом њемачком извиђачком групом. У краткотрајној борби убијено је 5 њемачких војника, а њемачка група натерана на повлачење. На нашој страни рањена су 2 борца.

Њемци понављају напад на ову чету око 16,00 часова 7. X, али су поново присиљени на повлачење. Том приликом заробљен је 1 њемачки СС гефрајтер (каплар). Од заробљеника се дознало да се пред бригадом налазе делови 14. СС брдског ловачког пука из састава 7. СС дивизије „Принц Еуген“. Значи, бригади су предстојали нови окршаји са „старим познаником“. Од првог судара са овом злогласном елитном СС јединицом у време битке на Сутјесци (код Доњих Бара 9. јуна 1943. год.) 15. мајевичка бригада је још много пута укрштала своје оружје. Утврђено је да се овај пук налази у саставу Борбене групе „Фишер“, заједно са деловима 1. брдске дивизије и још неким мањим саставима из различитих њемачких је-

диница. И са „Фишером“ и 1. брдском дивизијом сретала се бригада у ранијим борбама.⁵

Неколико наредних дана непријатељ није испољавао активност на фронту бригаде, па се и њена активност сводила на извиђачке акције мањих делова према гребену Котленика. Ово затишје кориштено је за војно-политичку обуку и политичку активност на терену. у свим јединицама бригаде спровођено је такмичење омладине у част дана велике октобарске револуције, који је 7. XI на пригодан начин обележен у свим деловима бригаде. Тих дана (6. XI) полит. комесар бригаде Миленко Стојаковић постављен је на дужност политичког комесара 17. дивизије, а на дужност полит. комесара 15. бригаде дошао је Самуел Камхи—Петко, кога је на истој дужности у 3. батаљону заменио Милан Бошњаковић.

Ново прегруписивање унутар распореда бригаде извршено је 12. XI. Тог дана је 1. батаљон преузео положаје 3. батаљона у Пајсијевићима, а 3. батаљон упућен у дивизијску резерву у Крагујевца. Четврти батаљон је сменио 2. батаљон у рејону Жуне — Кнић, истовремено померајући своје предње делове у село Гунцати, 2. батаљон је повучен у резерву у село Вучковицу.

Наредног дана (13. XI) Њемци са јачим снагама нападају на положаје 1. батаљона у Пајсијевићима. Непријатељски напад је после краће борбе одбијен, а непријатељу нанети осетни губици. У току те борбе погинули су борци 1. батаљона Милановић Миодраг из Скобања код Смедерева и Марковић Драгољуб из Десимировца код Крагујевца.

Штаб 17. дивизије својом заповешћу од 14. XI у 12,00 часова,⁶ наредио је 15. мајевичкој бригади (којој је из Крагујевца враћен њен 3. батаљон) да у току ноћи 14/15. XI смени 6. пролетерску бригаду на линији Попово брдо — Бреснички крш — Бумбарово Брдо, с тим да и даље задржи свој 4. батаљон у рејону Кнић — Жуне — Гунцати. Задатак: заједно са батаљоном ЦА (који је држао положај у зони пута на Бумбаревом Брду) „организовати активну одбрану и стално узнемиравати непријатеља.“

Шеста пролетерска бригада одлази у дивизијску резерву у рејон Враћевшница — Баре — Кутлово.

Но, Њемци 14. XI преко с. Гунцати предузимају снажан обухватни напад на положаје совјетског батаљона на Бумбаревом Брду, потискујући га са дела тих положаја. Уз помоћ 6. пролетерске бригаде и 4. батаљона 15. бригаде, совјетски батаљон је повратио те положаје, а Њемци су натерани на повлачење. Сутрадан рано уз јаку артиљеријску подршку Њемци нападају и на положаје 6. бригаде на Поповом брду и Бресничком кршу. И овај напад је после четворочасовне борбе одбијен.

Ови њемачки напади онемогућили су планирану смјену између јединица 6. пролетерске и 15. мајевичке бригаде ноћу 14/15. XI, па је та смена извршена у поподневним часовима 15. XI. Крајем тога дана 15. бригада се нашла на новим положајима у распореду: 2. батаљон у рејону Попово брдо — Бреснички крш; 1. батаљон (уједно са батаљоном ЦА) у рејону Бумбарово Брдо; 4. батаљон у рејону Гунцати — Жуне; 3. батаљон (без једне чете) у бригадној резерви

у с. Радмиловићи, где је био и Штаб бригаде са позадинским деловима бригаде.

Развучене на широком фронту (око 15 км) према њемачком

14. СС пуку на добро организованим и утврђеним положајима на линији Бечањ — Бресница — Вољавча, јединице бригаде нису могле предузимати обимније офанзивне акције. Пред њима је био период исцрпљујућих чарки мањим деловима на блатњавом терену између наших и њемачких положаја — дању и ноћу по кишовитом и хладном времену.

Организовавши одбрану по систему одвојених и добро утврђених отпорних тачака, међусобно повезаних системом ватре и минских препрека, Њемци су примењивали тактику честих испада, мањим деловима, према нашим положајима и изненадним ватреним ударима своје артиљерије и минобацача по истим. Најјаче отпорне тачке организовали су у рејонима Буковац, к. 316, код школе у Бресници и Вољавчи.

Насупрот њима, наши батаљони су са слабијим деловима посели истурене тачке на предњем положају на линији Попово брдо — Стојковац — Чекеровци — Бумбарево Брдо — Виногради. Позади њих, у погодним заклонима на осетљивим правцима задржали су главнину снага. Са њима би свакодневно (нарочито ноћу) у мањим групама (јачине вода до чете) прелазили у краткотрајне изненадне нападе на непријатељске отпорне тачке, тежећи да се кроз међупросторе пробију у дубину непријатељског реда, држећи тако непријатељске војнике у сталној напетости. Дању су ови напади допуњавани и ватреним минобацачким ударима по непријатељским положајима.

Понекад су ти напади попримали значајније офанзивне акције. Тако су две чете 4. батаљона извршиле 16. XI снажан напад на непријатељске положаје Томашевац — Каменити лаз — Концило. Успеле су и да потисну непријатеља са Концила, али је он увео своју резерву и поново освојио ову, за њега важну, тачку. У овој борби убијено је 7 њемачких војника, а 15 рањено. На нашој страни погинуо је политички делегат вода — заставник Величковић Михаило родом из Александровца (Жупа) и још један борац, рањено 7, а нестао 1 борац. Непријатељ је одмах узвратио краткотрајним ноћним нападом 16/17. XI на положаје 1. батаљона на Бумбаревом Брду. У овом окршају, рањена су 3 борца 1. батаљона.

У склопу дејстава за одсецање непријатељске групације на сектору Краљево — Чачак (изведених 18—19. XI од стране јединица 23. српске дивизије и 93. стр. див. ЦА и 2. прол. дивизије) наређено је 2. крајишкој и 15. мајевичкој бригади да „активним притиском на целој линији фронта“ у циљу „прикивања непријатељских снага на садашњим положајима“, појачају акције својих јединица.⁷

У свим батаљонима образоване су посебне ударне групе (јачине вода до чете) са доста аутоматског оружја и минобацачком подршком. Ове групе су дуж читавог фронта током 18. и 19. XI (нарочито ноћу) прилазиле непријатељским отпорним тачкама и из непосредне близине их засипале снажном ватром. При томе су, ко-

ристећи ноћ, настојале да се пробијају у међупросторе, стварајући код непријатеља утисак да се ради о нападу снага са далекосежним циљевима. Непријатељске минске препреке знатно су отежавале маневре ових наших ударних група. У току ових акција погинуло је 4, рањено 25, а нестало 8 бораца бригаде. Непријатељски губици нису утврђени.

Наредних недељу дана протекло је релативно мирно. Непријатељ је повремено тукао наше положаје артиљеријском и минобацачком ватром. И наши минобацачи били су активни. У том периоду од дејства непријатељске артиљерије и минобацача погинуло је 6, а рањено 16 бораца бригаде. Међу погинулима су борци 1. батаљона Благојевић Миодраг из Вукања, срез моравски (21. XI), Крегић Милорад из Каменице, срез подгорски, и Милошевић Чедомир из Чумића код Крагујевца (24. XI), који су погинули на Бумбаревом Брду, те борац 2. батаљона Јовановић Милован из Ваљева, који је погинуо 24. XI на Бресничком кршу.

Упоредо са борбеном активношћу за све време у бригади је спровођена интензивна војно-политичка обука са циљем што бољег оспособљавања бораца за извршење борбених задатака. Потребна за овим радом диктирана је и приливом нових бораца, највећим делом мобилисаних по одлуци Главног штаба НОВ Србије. По повратку у састав батаљона из Тоноле, 2. чета 2. батаљона довела је

18. XI у бригаду 150 нових бораца мобилисаних на терену Тополе и Младеновца, а 24. XI приспело је још 99 новомобилисаних бораца из околине Раче и Наталинаца.⁸

Први пут, поред бораца-добровољаца у саставу бригаде нашао се и већи број бораца мобилисаних по одлуци војних власти. И ови мобилисани борци прилично лако су се уклопили у јединице бригаде испољавајући задовољавајућу дисциплину и пожртвованост у извршавању борбених задатака.

Стигло је још новог совјетског оружја (аутоматског, минобацачког и противтенковског у првом реду). Готово свакодневно у јединице бригаде враћали су се и опорављени борци рањени у претходним борбама. Борбена снага бригаде је стално расла и поред гекућих губитака и прекоманде већег броја бораца (у првом реду старих) у друге јединице (у састав Гарде, артиљеријске, инжињеријске и позадинске јединице 17. дивизије). У саставу бригаде било је већ око 1.400 бораца.

Ово је условило даљи организацијско-формацијски развој њених јединица. У батаљонима су формиране четврте стрељачке чете и чете пратећих оружја (састављене од минобацачких, митраљеских и водова ПТ пушака). Уследила су и нова кадровска померања унутар бригаде: — капетан Сарачевић Хајрудин—Брано преузео је дужност заменика команданта бригаде, те је за команданта 1. батаљона постављен поручник Дервиш Капетановић; именован је већи број нових командира чета, политичких комесара и њихових заменика. Дужности командира одељења у целости су преузели нови борци из Србије, а више од половине командира водова, водних политичких делегата и секретара СКОЈ-евских актива по четама чинили су ти нови борци бригаде. Поједини од њих су већ улазили у

састав команди чета као политички комесари, заменици командира и комесара.

За оспособљавање у руковању новим оружјем и руковођење одељењима у бригади су организованн курсеви за командире одељења и руководе минобацача, митраљеза и ПТ пушака. Борбена ефикасност јединица бригаде повећавана је из дана у дан.

Као и раније, упоредо са борбеним дејствима и делатношћу на сопственим војно-политичком изграђивању, све јединице бригаде развиле су интензивну политичку активност међу становништвом села у којима су боравиле. Одржани су многи народни зборови и пружена конкретна помоћ активистима са терена у образовању органа народне власти и друштвено-политичких организација. Честе су биле културно-уметничке приредбе организоване са омладином на терену. Народ је узвраћао општом пажњом према борцима бригаде. Нису били ретки случајеви да стари ратници из ослободилачких ратова 1912—18. године излазе на наше положаје, показују младим борцима како да поступају у опасним ситуацијама за време борбе (како да изграђују заклоне, како да се понашају при ударима непријатељске артиљерије, под рафалима непријатељских митраљеза и сл.). Учили су их, на основу свог искуства, како да лакше подносе тешке временске услове.

Баш ти времеиски услови највише су загорчавали живот бораца. Слабо одјевени (нарочито у погледу обуће), поваздан изложени хладноћи, киши и суснежици (на положају или у акцији) били су изложени великим напорима. Највећи проблем била је обућа, која се формално распадала на овом блатњавом терену. Многи су потпуно обосили. Образоване су обућарске радионице по баталзони-ма (па и неким четама), појачани капацитети дивизијске обућарске радионице, али све то није било довољно. У четама су образоване посебне групе босих бораца, које су у погодном заклону (некој кући) позади положаја чета чекале прилику да се снабдију обућом (од неког погинулог друга, убијеног Њемца или пошилике из подазине). Помажу и сељаци. Разумију војничку муку. Тако је босом борцу 2. батаљона Милији Иосићу објаснио један сељак, који му је правећи опанке рекао да „зна шта је то босотиња, јер је и он био бос у Церској бици”.⁹

Бригада је већ навикла на овакав однос народа у свим крајевима Србије кроз које је прошла. Свуда су је сматрали својом бригадом, као и у источној Босни, одакле је поникла. Није је изненадила већ обрадовала велика колона окићених запрега, пуних разних ћаконија, која се једног дана појавила на њеном положају. Сељаци села кроз које је бригада прошла приликом борби за Крагујевац (Поскурице, Лужница, Церовац, Ресник, Десимиrowaц и други) довели су поклоне „својој Бригади”.

Ипак, тих дана уочено је нешто што бригада на свом дотадашњем дугом борбеном путу није примећивала. На положајима њених јединица, међу борцима, па и под ударима непријатељске артиљерије, свакодневно су се налазили неки цивили — жене и мушкарци. То су били очеви и мајке (или још неки рођак) бораца, који су овамо стизали у посету својим синовима или браћи. Долазили су да

обићу своје ратиике, доносећи им „преобуку“ (веш, чарапе, цемпер, рукавице и сл.) и нешто лепо да поједу. Овај цивилни ешалон пратиће касније бригаду до краја њеног борбеног пута. Навикао је изгледа овај слободољубиви народ да увек буде уз своју војску. На жалост, рат је немилосрдан. У једном таквом обиласку сина-ратника затекла се 28. XI мајка борца 2. батаљона Миладина Ристића, баш у време кад је Миладин смртно погођен у нападу на непријатељски положај у рејону с. Остре. Уцвељена Миладинова мајка оставила је поклоне намењене сину његовим срећнијим друговима и са мртвиј Миладином се вратила у своје лепеничко село Бурћево.¹⁰

Судбина помоћника политичког комесара 2. чете 2. батаљона — потпоручника Едуарда Бокана из Бетине код Шибеника била је друкчија. Нестао је заувек у међупростору између њемачких отпорних тачака у потоку Буковац приликом извиђачке акције са једном извиђачком групом црвеноармејаца у мрклој ноћи 24/25. XI. Једини траг—његова титовка са петокраком, пронађена после протеривања Њемаца са Буковца 28. XI, била је сведок трагичног завршетка овог младог Хрвата на овом делу тла братске Србије.

У борбама око Чанка

Приближавао се крај овом исцрпљујућем хрвању 15. мајевичке бригаде са Њемцима на фронту изнад долине Западне Мораве. Из заповести Штаба 17. дивизије од 25. XI назирали су се скорашњи одлучујући судари и на овом сектору.¹¹ Том заповешћу наређено је ново прегруписавање јединица дивизије. Јединице 6. пролетерске бригаде, која је раније уведена у борбу на левом крилу дивизије (преко Котленика) преузеле су положаје 4. батаљона 15. мајевичке бригаде у Гунцатима, а 15. положаје 2. крајишке бригаде (која се оријентисала према Чачку) у рејону Д. Трепча — Остра. Истовремено бригада је преузела и положаје совјетског батаљона на Бумбаревом Брду, који је повучен са овог одсека фронта.

У току 26. XI бригада је заузела следећи распоред: — 4. батаљон у рејону Д. Трепча; 2. батаљон у рејону Остре; 3. батаљон (без једне чете) у рејону Попово брдо — Бреснички крш; 1. батаљон у рејону Бумбарево Брдо. У састав овог батаљона стигла је и дивизијска ПТ батерија 76 мм, која је сменила совјетску ПТ батерију која се ту налазила од 26. октобра.

Према подацима добијеним од смењених батаљона 2. бригаде, пред десним крилом бригаде, на утврђеним отпорним тачкама у рејону Мојсиње — Старо село — Илијак — Буковац налазио се један батаљон из 99. пука 1. брдске дивизије. У току прегруписавања наших јединица непријатељ је повремено тукао артиљеријском ватром наше положаје, нарочито Бумбарево Брдо, што није омело уредно извршење прегруписања.

Уочени су појачани покрети непријатељских јединица на путевима у долини Западне Мораве (највише од Краљева према Чачку), што је указивало на изгледе непријатељског коначног иовлачења са овог простора. Због овога су на целом фронту у току ноћи 26/27. XI појачане офанзивне активности према непријатељским по-

ложајима.¹² У току тих напада непријатељу су нанети извесни губици, али нису ни начети његови добро брањени положаји. На нашој страни погинуло је 7, а рањено још 7 бораца. Од погинулих једино је забележено и сачувано име десетара из 1. батаљона Ршрић Живана из Сатковца (Жупа), који је погинуо на Бумбаревом Брду.

У току следећег дана (27. XI) ови напади су настављени. Добро организована непријатељска одбрана, а нарочито минско експлозивне препреке око непријатељских положаја, онемогућавала је постизање значајнијих успеха у нападима (вршеним на широком фронту без артиљеријске подршке). Једино 2. батаљон успева да пред вече овлада јаким непријатељском отпорном тачком на истуреном брду Буковац. Том приликом убијена су 2, а рањено 7 непријатељских војника. У нападу је погинуо борац 2. батаљона Весковић Жарко из Дервенте, а 3 борца су рањена.

Непријатељ покушава да својим кратким противударима парира нападима наших јединица. У једном таквом непријатељском противнападу према 3. батаљону у Бресници погинули су борац Вукомановић Милисав из Баљковца код Крагујевца и десетар Залатић Хасо из Оцака (Босна), а рањено 9 бораца.

Коначно, 28. XI непријатељ напушта Краљево и отпочиње извлачење из долине Западне Мораве између Краљева и Чачка. Лево од 15. бригаде, 6. бригада потискује непријатеља са југозападних падина Котленика између Краљева и Мрчајеваца. Садејствујући јој 15. бригада прелази у општи напад на непријатељске положаје на широком фронту од Мојсиња до Бреснице. Ослањајући се на своје добро утврђене отпорне тачке и минско-експлозивне препреке између њих, Њемци онемогућују и овог пута напредовање јединица бригаде. Први пут суочени са подмуклим али ефикасним непријатељским оружјем — противпешадијским минама (међу којим и опасним одскочним минама), необучени и неопремљени одговарајућим средствима (минодетекторима и сл.) борци бригаде су изложени страховитом психичком притиску. Страх да се не нагази на подмуклу експлозивну нараву присутан је буквално на сваком кораку. У тим бесплодним нападима погинули су у рејону Бумбаревог Брда борци 1. батаљона Борић Милија из Жеженице код Пожеге, Илић Живота из лепеничког села Вишевца и Милановић Славко из Губеревца код Крагујевца, а у рејону Остре већ поменути борац 2. батаљона Ристић Живадин. Поред њих рањено је још 5 бораца, а 2 су нестала.

Напади су настављени и у току ноћи 28/29. XI. Енергичним продором 2. чете 2. батаљона дуж гребена Илијак, 2. батаљон је избио пред Д. Горевницу, непосредно угрожавајући пут Мрчајевци — Чачак којим су се убрзано повлачиле њемачке снаге од Краљева и делови 14. пука 7. СС дивизије, испред 6. пролетерске бригаде. Непријатељ зато појачава одбрану својих отпорних тачака у Мојсињу и Д. Горевници спречавајући даље продоре 2. и 4. батаљона 15. бригаде. Упорност њемачких војника најбоље се види у чињеници да је у току напада заробљен само један њемачки војник, док их је већи број убијен и рањен.

Сутрадан (29. XI) батаљони 6. бригаде продиру у долину Зап. Мораве овладавајући линијом раскрснице у с. Мрчајевци — понтонски

мост на 3. Морави у рејону Гушавца, одакле продужавају наступање долином реке према Чачку.

Упоредо са њима, косама изнад долине отпочиње гоњење одступајућег непријатеља. Учествоје 1. батаљон 15. бригаде на правцу Бумбарево Брдо — Бресница — Бечањ. У сукобима са непријатељским заштитницама и минско-експлозивним препрекама гину борци

1. батаљона Марковић Павле из Г. Милановца, Михајловић Живорад из Битоља, Јеличић Живота из Брца и Ракић Стево из Сатковца (Жупа).

У Бресници батаљон наилази на 40 поубијаних сељака, које су СС-овци побили пред повлачење из села.

Почетком наступања 1. батаљона извучен је 3. батаљон са правца Бреснице и упућен у Д. Трепчу, да појача нападе 4. батаљона на правцу Чачка (око Мојсиња). У току дана 2. батаљон овладава Д. Горевницом, прихватајући наше снаге које су наступале са истока (1. батаљон и делове 6. бригаде). У борби за Д. Горевницу погинуо је борац 2. батаљона Раковић Милисав из Саранова код Раче, а у нападима на Мојсиње помоћник политичког комесара чете у 4. батаљону потпоручник Матић Џвијетин из Загона код Бијелине. О жестини борби вођених тог дана најбоље говори податак да је поред наведених погинулих тог дана рањено чак 47 бораца

15. бригаде. И непријатељски губици су били знатни: 29 убијених, 44 рањена, а само 2 заробљена. Заплењено је нешто оружја и мноштво друге војне опреме, коју је непријатељ оставио на напуштеним положајима. Али, много од тога је и остало на тим положајима, јер су Њемци широко примењивали „мине изненађења“, од којих је страдало неколико бораца бригаде.

Наредне ноћи (29/30. XI) непријатељ се повукао и из Мојсиња и са десне обале реке Дичине (с. Коњевићи). У току целог 30. XI бранио је прилаз Чачку са овог правца. У нападу на те положаје погинуо је борац 3. батаљона Рајковић Радоје из Ресника код Крагујевца, 6 бораца је рањено, а 3 су нестала.

Навечер је стигла заповест Штаба 17. дивизије, којом је 15. мајевичкој бригади наређено да се у току ноћи 30. XI/1. XII извуче из додира са непријатељем пред Чачком и најкраћим правцем постави у рејон Отањ — Каменица — Дубона, одакле ће офанзивно да дејствује према Пожеги.¹³

Пре напуштања дотадашњих положаја бригада је делом својих снага (3. и 4. батаљон) подржала напад 6. бригаде према Чачку. У том нападу погинуло је 9, рањено 45, а нестало 11 бораца бригаде (највећим делом у наступању преко минског поља између Мојсиња и Коњевића). Сутрадан делови 6. пролетерске бригаде заједно са неким деловима 2. пролетерске дивизије ушли су у Чачак.

Овим је завршена једномесечна активност 15. мајевичке бригаде на фронту према непријатељу у долини Западне Мораве.

У то време на овом одсеку фронта (између Чачка и Краљева) и наше и непријатељске снаге приближно изједначене у људству и оружју, биле су оријентисане на активну одбрану.

Узајамно се добро познавајући (из многих ранијих борби током 1943—44 год.), са лакоћом су парирале потезима друге стране.

Примењујући сличну тактику — непрекидну активност мањих делова дуж целог фронта и изненадне артиљеријске и минобацачке ватрене ударе — тежиле су исцрпљавању противника и онемогућавању преласка у замашније офанзивне акције.

Развучене на широком фронту, настојале су да сигурно затворе све правце могућег противничког напада. При томе, Њемци су се више ослањали на своје добро утврђене отпорне тачке повезане јединственим системом ватре и минско-експлозивним препрекама, а наше снаге на еластичне маневре по фронту и дубини, комбинујући одбрану појединих положаја са активношћу ударних група.

Готово у читавом овом периоду ни једна страна није предузела замашније офанзивне акције са употребом јачих снага и њиховим груписањем на ужем фронту. Све се сводило на чарке мањих делова и ватрене ударе артиљерије и минобацача.

Тек на крају овог периода (од 26. XI до 1. XII), кад непријатељ отпочиње опште повлачење из долине Западне Мораве, 15. мајевичка бригада са свим својим снагама прелази у напад. И тада напада на широком фронту, без јасно израженог правца главног удара. Ослањајући се на своје добро организоване отпорне тачке и минске препреке између њих, непријатељ успешно парира овим нападима бригаде.

Жестину борбе и упорност обеју страна најбоље илуструју обострано велики губици у овој фази борбе бригаде. Само на том одсеку убијено је, према проценама, 59, рањено око 100, а заробљено само 3 њемачка војника. У 15. бригади је за то време погинуло 27, рањено 117, а нестало 14 бораца — око три четвртине укупних губитака бригаде на овом фронту.¹⁴

Сумирајући укупне губитке — у фази активне одбране и фази напада — 42 погинула, 186 рањених и 26 несталих бораца, долазимо до закључка да је бригада у овом периоду била изложена дуготрајним исцрпљујућим фронталним борбама, које су од њених бораца захтевале велике физичке и психичке напоре.

Показало се да млади, борбено неискусни и војнички недовољно обучени борци, али високе морално-политичке вредности, под вођством искусних војних и политичких руководиоца могу да издрже све те напоре. Млади борци 15. мајевичке бригаде, којим је бригада попуњена у Србији, успешно су се овом приликом носили са војницима елитних њемачких јединица, прекаљених у многим ратним окршајима.

У том процесу борбе, млади борци овладали су наоружањем и другом војном опремом и научили како да се успешно сналазе у сложеним условима фронталног ратовања. Најважније је да су стекли самопоуздање у сударима са искусним њемачким војницима.

Захваљујући томе бригада је могла да успешно оствари постављени јој задатак — непријатељске снаге испред њеног фронта биле су чврсто приковане за своје положаје, и нису могле бити употребљене на другим правцима, где се тражило решење борби на овом фронту.

Треба истаћи да непогодие временске прилике, велики физички и психички напори слабо одевених и опремљених бораца, уз тешке хигијенске услове живота, нису проузроковали тежа обољења међу њима. Искуство бригаде, стечено у сличним условима одбране на правцу Сарајево — Романија, новембра 1943. године,¹⁵ добро је искориштено у заштити здравља бораца и овом приликом.

У борбама на простору Ужице — Бајина Башта

По ослобођењу Чачка, 17. ударна дивизија је хитно ангажована (заједно са 45. српском дивизијом) у нападу на непријатељске снаге на просторији Ужице — Бајина Башта. У вези са тим измењена је и одлука о упућивању 15 мајевичке бригаде према Пожеги. Новим наређењем Штаба 17. дивизије бригада је упућена у рејон Таково — Теочин — Бершићи — Брезна, где је требало да се припреди за дејство у рејону Ужице.¹⁶

Бригада је у току 2. XII преко Прељине и Г. Горевнице стигла у наведени рејон и крајем дана примила заповест Штаба дивизије за напад на непријатеља у рејону Ужица. По тој заповести требало је да рано ујутро 4. XII крене из тог рејона, пређе комуникацију Пожега — Косјерић а затим „најести на комуникације Ужице — Ваљево и Ужице — Бајина Башта на сектору Заглавак — Пауновићи" и нападне непријатеља правцем Штитари — Дубци — Ужице.¹⁷

Десно од ње, 2. крајишка бригада у широком луку прелази комуникације северно од Ужица и избија на цесту Ужице — Вишеград, а затим садејствује 15. бригади у нападу на Ужице. Лево на Ужице са правца Пожеге нападају делови 45. дивизије.

Поступајући по овој заповести бригада се 4. XII упућује по блату и суснежици правцем Прањани — Дружетићи — Гојна Гора — Душковци. Да би се олакшао покрет, из јединица се одвајају сви боси борци (преко стотине), који уз пратњу и надчовечанске напоре иду за бригадом (само мали број њих је заостао на том путу — највећи дио стигао је до Косјерића, одакле је њихово даље кретање вршено камионима). По подне бригада стиже у рејон Субјел — Љутице — Душковци — Мушићи (источно од Косјерића), где је задржана због неочекиваног судара челне 2. крајишке бригаде са јаким њемачким снагама на цести Ужице — Ваљево у рејону Варде.

Пошто се после тога развила велика борба са све бројнијим њемачким јединицама, које су придолазиле цестом Ужице — Бајина Башта, у поподневним часовима на овом правцу је ангажована и 6. пролетерска бригада. Током наредне ноћи и следећег дана развила се жестока битка између ових двеју бригаде 17. дивизије и јаких њемачких јединица. Смењивали су се напади и противнападн на простору између линије Драксин — Дуб — Заглавак и Јелове горе.

Да би ојачао дејство својих јединица, Штаб 17. дивизије помера ујутро 5. XII у Косјерић 15. мајевичку бригаду, а по подне упућује њена два батаљона (2. и 3.) правцем Мандин гроб — Кондер у рејон Заглавка (лево од 2. крајишке бригаде). Следећег дана

(6. XII) истим правдеу упућена су и друга два батаљона (1. и 4). До подне већ је била развијена цела бригада на линији Благојевићи — Пауновићи — Расадник — Мијатовићи, са које је до мрака поти-
снула непријатеља на цесту Ужице — Бајина Башта (на одсеку Дуб-
ци — Дуб). Напади мајевичких батаљона настављени су и током
ноћи 6/7. XII. Продирући према цести, у тамној ноћи по снежној
вејавици, поједине чете мешале су се са њемачким јединицама које
су жестоко браниле прилазе цести.

У рејону Штитара, један вод 4. чете 2. батаљона, пробивши
се у непријатељску позадину, наишао је у једној сељачкој кући на
штаб неког њемачког батаљона. Политички делегат вода заставник
Кнежевић Радивоје — Ратко, свршени матурант гимназије из Кра-
љева, одлучи да на превару похвата живе њемачке официре. Упути
се са борцем Шабаном Фајдићем у кућу. Разоружавши њемачког
стражара уће и претстави се као недићевац који је дошао да по-
могне њемачким официрима да се извуку из партизанског обруча.
Један од официра откри превару па из аутомата сасу рафал у Ратка.
Тог трена десетина која је била око куће осу ватру по Швабама али
и сама подпаде под ватру Њемаца са околних положаја. Покупив-
ши на брзину оружје од убијених њемачких официра, наш вод се
једва извуче из клопке у којој се и сам налазио. У сељачкој кући
осташе у смртном грчу само три њемачка официра и два подофици-
ра с партизанским заставником и његовим другом,¹⁸ неким сведо-
цима последње борбе 15. мајевичке бригаде на тлу Србије.

У току ноћи стигла је заповест Штаба дивизије о извлачењу
из борбе (целе 17. дивизије) и упућивању на просторију Лозница —
Крупањ, ради припреме за форсирање Дрине.¹⁹

Игром случаја, последњу своју борбу у Србији водила је 15.
мајевичка бригада у рејону где је априла исте године требало да
води своје прве битке у Србији.²⁰

У тој последњој борби на тлу Србије поред поменутих застав-
ника Кнежевића и борца Ш. Фајдића, погинула су још 2 борца, ра-
њено 15, а nestало 7 бораца. Убијено је 46, а рањено око 60 ње-
мачких војника.²¹

Сутрадан (7. XII) бригада се вратила у Косјерић, одакле је
одмах продужила преко Ваљева за Крупањ.

НАПОМЕНЕ

1. „Зборник НОР-а“, том I, књ, 14, док. 151.

2. Исто — д. 126.

3. Када је 15. мајевичка бригада 28. VII 1944. год. из рејона Берана (данас
Иванграда) кренула у саставу ОГ дивизије (П. Дапчевића) према Србији у
њој је било свега 415 бораца (од којих 45 другарица). У походу од Берана до
Александровачке Жупе изгубила је 40 бораца (погинули и рањени), а 13 бораца
упућено је на дужности у српске јединице. Крајем августа 1944. у њеном
саставу је било око 380 бораца (углавном стари борци са којима је кренула
у Србију). Од тада попуњавана је искључиво борцима из Србије. Најбројније
групе нових бораца дошле су у бритаду: 10. VII — 20 омладинаца из Алек-
санровца, 2—4. IX — 175 бораца из 23. српске дивизије (са терена југоист. Ср-
бије), Београда и Ниша), 11. IX — 180 омладинаца из четничког „наставног

центра" код Краљева, 19. IX — 26 омладинаца из Горњег Милановца, 28. IX — 130 бораца из Космајског НОП одреда (из околине Београда и Младеновца), 8. X — око 20 бораца из околине Ваљева, Лазаревца и Љига, 11. X — 80 бораца из Ресника код Крагујевца, 21—28. X — око 200 бораца из Крагујевца и ближе околине. Књига „Петнаеста мајевичка бригада — II", издање „Универзал" — Тузла 1987. год. стр. 288—321.

4. На челу бригаде био је Штаб у саставу: командант-мајор Владо Карановић—Каран, полит. комесар-мајор Миленко Стојаковић и пом. полит. комесара—капетан Велимир Лесић—Леса, а на челу батаљона шатбови у саставу:

— 1. батаљон: командант — капетан Хајрудин Сарачевић—Брано, полит. комесар — капетан Давид Перера—Дуле, зам. команданта — поручник Митар Кубурић и пом. полит. комесара — поручник Перо Перић.

— 2. батаљон: командант — капетан Милорад Миклавчић, полит. комесар — капетан Милорад Сојић, зам. команданта — поручник Радован Поповић и пом. полит. комесара — поручник Божо Јеличић.

— 3. батаљон: командант — капетан Божо Хинић, полит. комесар — капетан Самуел Камхи—Петко, зам. команданта — поручник Дервиш Капетановић и пом. полит. комесара — поручник Брано Бахрић.

— 4. батаљон: командант — капетан Јован Андрић, полит. комесар — капетан Рајко Секуловић, зам. команданта — поручник Димитар Вигњевић и пом. полит. комесара — поручник Брано Стојковић.

5. Генерал Фишер, као потпуковник — командант пука у 369. њем. дивизији командовао је борбеном групом „Фишер", која је у време борбе за ослобођење Тузле у јесен 1943. г. покушавала да се пробије из Добоја у помоћ браниоцима Тузле. У томе га је спречила 15. мајевичка бригада, која је тад бранила овај правац.

Са 14. пуком 7. СС дивизије водила је 15. мајевичка бригада многе борбе у источној Босни у току VI и VII непријатељ. офанзиве, а са деловима 1. брдске дивизије битку на живот и смрт на Криваји крајем децембра 1943. год.

Са обе ове јединице сударила се и на Ибру приликом похода у Србију.

Књига „Петнаеста мајевичка бригада—II".

6. „Зборник НОР-а", том I, књ. 15. док. 11.

7. Исто, док. 24.

8. Исто, док. 69.

9. Књига „Петнаеста мајевичка бригада, II", стр. 375.

10. Исто, стр. 376.

11. „Зборник НОР-а", том I, књ. 15, док. 67.

12. Исто, док. 181.

13. Исто, док. 96.

14. Исто, док. 181.

15. Књига „Петнаеста мајевичка бригада, II", стр. 153.

16. „Зборник НОР-а", том I, књ. 15, док. 108.

17. Исто, док. 118.

18. Књига „Петнаеста мајевичка бригада, II", стр. 391.

19. 3. 1/15 — док. 147.

20. Књига „Петнаеста мајевичка бригада, II" стр. 272.

21. 3. 1/15 — док. 181.

БЛАЖО С. ЈАНКОВИК, генерал-пуковник у пензији

ДЕЈСТВА 4. ПРОЛЕТЕРСКЕ ЦРНОГОРСKE БРИГАДЕ У ОСЛОБОЂЕЊУ ПОЖЕГЕ И УЖИЦА И У БОРБАМА СА ЧЕТНИЦИМА НА РАВНОЈ ГОРИ

Од 29. новембра до 4. децембра 1944. године, 4. пролетерска црногорска бригада (у даљем тексту: 4. бригада) прикупљала се, сређивала, попуњавала, како људством, тако и свим материјалним средствима потребним за вођење рата, и одмарала у ширем рејону Краљева. Четвртог децембра ју је смијенила 28. бригада 47. српске дивизије.¹ Слиједећег дана, 5. децембра рано изјутра, бригада се запутила комуникацијом Краљево — Чачак, и тог дана стигла на просторију села Трнавe, Бањице, Виљуше, Жежевице, Балуге, Атенице и Заблаћа, на којој се задржала до 9. децембра. Била је у резерви Штаба 2. пролетерске дивизије, спремна да прошири успјех првог ешалона дивизије на правцу Чачак — Пожега — Ужице.

Осмог децембра Штаб 2. дивизије наредио је штабовима својих јединица и Штабу 25. српске дивизије, која се још увијек налазила под његовом оперативном командом, да онемогуће извлачење непријатеља из Пожеге и Ужица.²

Задатак 2. пролетерске дивизије, 25. српске дивизије и Ужичког партизанског одреда био је да посједну положаје јужно и сјеверно од Пожеге и Ужица и да са тих положаја нападају непријатеља који се тим правцем извлачио ка Босни. Јединице које су до тада држале положаје сјеверно од комуникације Пожега — Ужице, смењују јединице 2. пролетерске дивизије, а њене јединице, то јест 6. српску бригаду, која се до тада налазила јужније од те комуникације смењују јединице 25. српске дивизије.

Четврта бригада добила је наређење да изврши покрет према Чачку, одакле прелази преко моста на лијеву обалу Западне Мораве и продужује даље узводно лијевом обалом правцем Трбушани — Алучко брдо (к. 548) — Вјетриња (тр. 797) — Средња Добриња — Врановина (к. 574) — Граница — Рибашевина. Послије пристизања на просторију Рибашевина — Каленић — Граница, смењује јединице 23. српске дивизије које су до тада држале положаје на линији Мандине стр. (тр. 655), преко Засеља, пресијеца комуникације Пожега — Ваљево и Ужице — Ваљево, и даље посиједа положаје у тој висини закључно са Јеловом гором, фронтом према Пожеги, Ужицу и комуникацији Пожега — Ужице. Наређено јој је да уреди и организује посједнуте положаје и да са њих, у складу са ситуацијом и

стањем код сусједа, дејствује према главном објекту. Бригади је наређено да се повеже са јединицама у Ваљеву, и да се од њих снабдијева свим материјалним потребама и да тамо упућује тешке рањенике на обраду и хоспитализацију. На Јеловој гори бригада одржава везу са јединицама Јужне оперативне групе дивизија (ЈОГД) које дејствују десно од ње, на Мандиним стр. (тр. 655), са 6. српском бригадом која дејствује са положаја ЈТорет (к. 766) — Честобродица — искључно Западна Морава, на правцу Пожеге, Ужица и комуникације Пожега — Ужице.

Девог децембра, баш на дан када је врховни командант НОВ и ПОЈ, маршал Тито, изразио је захвалност борцима, командири-ма, командантима и политичким комесарима 2. пролетерске дивизије за изванредно пожртвовање, храброст и умјешност у бојевима за ослобођење Крушевца, Трстеника, Врњачке Бање, и нарочито код Краљева,³ 4. бригада је извршила покрет са дотадашње просторије правцем Чачак — Љубић, према Заселу и Рибашевини, где је избила 10. децембра ујутро и посјела положаје и то: са 2. батаљоном на линији Ивановићи — Петровићи; са 5. батаљоном на линији Сончица (к. 499) — Бановина (к. 673); са 4. батаљоном на линији Каран (к. 499) — (к. 406); са 1. батаљоном на линији Балотић — (к. 623), а са 3. батаљоном у Бошњаке. Чета пратећих оруђа, без вода противтенковских топова који су придодати 4. батаљош/, постављена је на ватрене положаје на јужној ивици села Каленићи. Позадинске јединице и установе бригаде размјестиле су се у селу Каленићи, где се смјестио и Штаб бригаде. Истог дана бригада је ступила у додир са непријатељем, који је држао положаје на линији: Жељ. станица Голоуша — к. 477 — Виноградиште (к. 740) — Глумач — к. 348 — Бјелиш (к. 426) — Добродо — Каменица — Песковити пут (к. 641) — Металка — Дубоко — (к. 734) — к. 812 — Шехово брдо — к. 833 — Мијатовићи — Штитари, на којима се упорно бранило. ЈТшево од 4. бшгтаде на линији: Пршановићи — к. 391 — к. 530 — Средње брдо (к. 559) — Жељевина (к. 598) — к. 398 — к. 544 — Бошњаци (к. 334), водила је борбе 6. српске бригаде, а удесно од 4. бригаде, на правцу Кадињаче, водила је борбу Ужички партизански олоед (кош је у свом саставу имао седам батаљона). Послије ослобођења Пожеге 4. бригада је водила борбу са њемачком борбеном групом „Харт“ која је држала положаје на линији Тврдићи — Пониковица, ради што ефикасније заштите Ужица, а V рејот/ Варде у садејствх; са јединицама 45. српске дивизије из састава ЈОГД, водила је борбу против 14. пука 7. СС дивизије „Приц Еуген“.

Борбе за ослобођење Пожеге вођене су и 11. децембра. Тог дана су 4. и 6. бригада пресјекле комуникацију Пожега — Ужице и избиле у рејон Тврдића. Борбом на свом правцу, 12. децембра, 4. бригада је омогућила 6. бригади да се долином ршеке Скрапежа пробије до Добродола, одакле је директно напала и ушла у источни и северни дио Пожеге и повела уличне борбе, у којима јој је народ масовно помагао. Послије упада наших јединица у грап непријатељ се ујурбано извлачио, преко Висибаве и Горјана, за Ужице. У ослобођеној Пожеги 4. и 6. бригада оставиле су дио својих снага ради сређивања прилика и успостављања реда. Четврта бригада је глав-

нином снага наставила борбу и наступање према Ужицу, које је напала са положаја Заглавак — Кадињача, 13. децембра и то: са 2. батаљоном ојачаним одељењем противтенковских пушака из састава чете пратећих оруђа и придатим му Ужичким партизанским одредом, правцем Девића брдо — Глогињићи — Буковића механе — Буковик (к. 977), на комуникацији Вишеград—Ужице, на одсјеку Малића брдо (к. 907) — Буковик (к. 977), са задатком да са тих положаја пресијече отступницу непријатељу, један батаљон Ужичког партизанског одреда посјео је Кадињачу и Граб и повезао се са 5. батаљоном 4. бригаде, који је ојачан са неколико минобацача из чете пратећих оруђа, дејствовао из Јанковића и Штитара ка Тулековцу и Градини;

4. батаљон 4. бригаде, ојачан са четири одељења минобацача из чете пратећих оруђа, дејствовао је од Петровића и Метаљке, преко Шехова брда и Глуваћа, ка Ужицу; 1. батаљон је нападао на положаје Дубоко — Песковити пут, преко Караћорђевог шанца и Гаревине, на Ужице, а 3. батаљон је дејствовао од Каменице на Вучак и преко Пониковице на Севојно и Ужице. Бригадно превијалиште развило се у Метаљци, а Штаб бригаде се смјестио у Трнави са истуреним командним мјестом у Расаднику. Остале јединице и установе бригаде задржале су се у ранијим рејонима. Десно од 4. бригаде, на правцу Љубовије, дејствовале су јединице ЈОГД, а лијево 6. бригада.

Тринаестог децембра 4. бригада је овладала са Песковитим путем, М. Метаљком и Мијатовићима, а 6. бригада је посјела положаје на линији Тврдићи — к. 372 — источна ивица Марковог брда — к. 321 — к. 351 — сјевероисточни дио жељ. станице Горјани.

Четрнаестог децембра 4. бригада је успјела и поред појачања, које је непријатељу стигло од Вишеграда, да пресијече комуникацију Бајина Башта — Ужице, да овлада Мијатовићима, Метаљком, Добродолом и да се спусти на комуникацију Ужице — Пожега, а 6. бригада је овладала Тврдићима, к. 372, источним дијелом Марковог брда (к. 521), к. 651 и избила сјеверозападно од жељ. станице Горјани.

Петнаестог децембра један пук 7. СС дивизије „Принц Еуген“ са око 5.000 четника бранио је Ужице и штитио извлачење Нијемаца према Вишеграду и Бајиној Башти и држао положаје: Чакарево брдо (тр. 690) — Караћорђевог шанца (к. 521) — Дубоко (к. 734) — Бановина (к. 673), на којима су га ноћу 15/16. децембра напали батаљони 4. бригаде, који су их раније били посјели. Лијево од 4. бригаде, правцем Тврдићи — Севојно — Ужице, нападала је 6. бригада, а десно Ужички партизански одред који је претходно ослободио Рогачицу. Двадесетпета дивизија је дејствовала са јужне стране Ужица, на комуникацију Вишеград — Кремна — Ужице, и водила је борбу за Кремну. Борбе за Ужице вођене су све до 17 часова 16. децембра, када су 4. бригада, дјелови 6. бригаде и 25. дивизије, ушли у град, одакле је непријатељ одступио, преко Кремне, Шаргана и Мокре Горе, за Вишеград. У стопу су га пратиле јединице 4. бригаде. Мањи дјелови бригаде су задржани у Ужицу, а 6. бригада повучена је на просторију Пожеге, Глумча, Тврдића, Глуваћа, на одмор и попуну.

Ослобођењем Ужица и гоњењем непријатеља ка долини Дрине завршене су борбе са окупатором у Србији. Као њихов наставак отпочела је Дринска операција, у коју су наше дивизије ступиле преформиране са по преко 10.000 бораца и старешина, са много јачим наоружањем и бољом опремом. Тако су снаге НОВЈ, од партизанског начина ратовања, са око 3.000 — 4.000 бораца и старешина у дивизији, пријешле на фронтално ратовање у наредним операцијама.

Четврта бригада послје ослобођења Ужица, 16. децембра, са 2, 4. и 5. батаљоном наставила је гоњење непријатеља на правцу Биоске, водећи борбе све до 20. децембра, када је читава бригада пошла на нове задатке. Први и трећи батаљон, чета пратећих оруђа, као и све остале јединице и установе бригаде, послје ослобођења Ужица прикупили су се у ширем рејону Ужица. Други, 4. и 5. батаљон су до 19. децембра, на правцу Биоске овладали положајима Вруци — Митрашиновићи — Градина (к. 792) — Костићи — Лепа глава, на којима су водили борбу са 14. пуком 7. СС дивизије „Принц Еуген“. На тим положајима су их у току ноћи 19/20. децембра смијениле јединице 6. бригаде, а они су се повукли и прикупили у рејону Ужица, одакле су отишли на нове задатке.

Послије ослобођења Ужица и ангажовања наших снага противу Нијемаца на правцу Вишеграда и долине Дрине, Кесеровићеви четници, користећи ту околност, груписали су се на подесна мјеста у нашој позадини, на ослобођеној територији, где су вршили убијања и пљачкања народа и његове имовине. Из среза жичког већина четника се повукла ка Чемерну и Голији и у долину Студенице, од њеног извора до ушћа у Ибар. Стога је Главни штаб НОВ и ПО Србије наредио Штабу 2. пролетерске дивизије да на правцу Бајине Баште, Вишеграда и Чајетине дејствује са једном бригадом и са Ужичким партизанским одредом; да са једном својом бригадом и једном бригадом 47. дивизије, нападне четнике на планинама Чемерну и Голији, а са једном бригадом да смијени 15. мајевичку бригаду 17. дивизије у Крагујевцу. У вези тог задатка Штаб 2. дивизије наредио је 19. децембра, потчињеним и придодатим јединицама да затворе правце према Дрини и Чајетини и да униште четнике на Чемерну и Голији.⁴

Четвртој бригади је наређено да се са два батаљона, четом пратећих оруђа, позадинским јединицама и установама пребаци из „Ужица“ преко Пожеге, долином Овчарско-жабларске клисуре, за Чачак и да смијени јединице 3. ударне српске бригаде и размјести на просторији Чачка и у непосредној околини, а са три батаљона да изврши покрет правцем Ужице — Рупељево — Ариље, и даље комуникацијом према Ивањици, из које да скрене ка Чемерну са задатком да нападне, са сјеверозападне и југозападне стране на четнике, да их разбије и протјера са Чемерна и Голије и да им онемогући даљу концентрацију на том подручју. За вријеме чишћења терена батаљонима 4. бригаде садејствује 28. српска бригада 47. дивизије. Послије ликвидације четника на Чемерну и Голији бригади је наређено да се са свим јединицама прикупи у шири рејон Чачка,

Шестој бригади и Ужичком партизанском одреду је наређено да смијене 4. бригаду на правду Вишеграда и у рејону Ужица.

Четврта бригада се 20. децембра прикупила у рејону Ужица, а 21. децембра њен 1. и 3. батаљон, чета пратећих оруђа и све позадинске јединице и установе пошли су правцем Пожега — Јелен До, за Чачак где су стигли навече 22. децембра, смијенили 3. српску бригаду и размјестили се у ширем рејону Чачка. Међутим, Кесеровићеви четници су се са Чемерна и Голије 19. децембра евакуисали и пребацили на територију између Ужица, Чачка, Горњег Милановца и Бајине Баште, ради чега је обустављен задатак 2, 4. и 5. батаљону 4. бригаде на правцу Чемерна и Голије, па им је наређено да 21. децембра изврше покрет ка Равној гори. Тог дана батаљони су стигли у село Жежевицу, где су преноћили. Слиједећег дана, 22. децембра батаљони су наставили покрет, без додира са четницима, који су се испред њих повлачили за Равну гору и стигли на просторију Љутице, где су заноћили. Батаљони су 23. децембра у наступању ка Равној гори стигли до Тометиног Поља, где су заноћили. Слиједећег дана, 24. децембра наставили су покрет према Маљену, Равној гори и Дивчибарама где су се сукобили са четницима, који су у борбама 24. и 25. децембра били разбијени и протерани са те територије. Послије разбијања четника, 2, 4. и 5. батаљон повукли су се у Тометино Поље на одмор, где су се задржали до 28. децембра, када им је наређено да се врате у састав бригаде у рејону Чачка. Тако је читава бригада прикупљена у Чачку остала све до 1. јануара 1945. године, до одласка читаве дивизије за Београд.

У вези тог задатка, Штаб 2. пролетерске дивизије је 30. децембра 1944. године издао наређење потчињеним јединицама да се са просторије Чачак — Крагујевац пребаце у Београд.⁵

Четвртој бригади наређено је да се 31. децембра у 7 часова прикупи на жељ. станици у Љубићу, где се укрцава у вагоне и полази за Београд. Исте вечери су јој на свечан начин уручена прва одликовања.

У децембру је исхрана јединица и снабдевање свим потребним средствима, како на одмору, тако и за вријеме борби, било уредно. За то вријеме бригада се попуњавала људством, наоружањем и другим средствима потребним за нов начин ратовања. У састав бригаде, поред артиљерије и минобацача, стигла су и комплетна средства везе, инжињеријска средства и опрема, као и други потребни материјали за савремено вођење рата. У саставу бригаде формиране су одговарајуће јединице и службе. Обука се у јединицама изводила врло интензивно.

Санитетска служба, прихват и обрада, збрињавање и лијечење рањеника и болесника, за то вријеме одвијали су се сасвим нормално, уз пуно стручно и санитетско материјално обезбеђење.

Вријеме у децембру 1944. године, углавном је било облачно, а крајем мјесеца падао је снијег. Непријатељска авијација за то вријеме није дејствовала, нити се појављивала изнад положаја, колоне и изнад размјештајне просторије дивизије и бригаде.⁶

У борбама које је 4. бригада водила у децембру, нанијела је непријатељу губитке око 415 мртвих, 445 рањених и више од 100 заробљених војника. Заплијенила је веће количине наоружања и муниције, 18 коња са товарима разног ратног материјала, једну радио-станицу и другу разну опрему.⁷ Сопствени губици у тим борбама били су 45 погинулих и 57 рањених бораца и старешина.⁸

НАПОМЕНЕ

1. „Зборник“, том I, књига 15, док. 131 и док. бр. 204.
2. Исто, док. 154.
3. АВИИ, НОР, рег. бр. 53—16.
4. „Зборник“, том I, књига 15, док. 190.
5. „Исто“, док. 200.
6. Исто, док. 170.
7. Исто, док. 200.
8. Погинули су борци: Александар Н. Бајагић, Стана М. Бабовић, Грујо Барјактаревић, Бранко С. Вулетић, Радоје Илимарковић, Гојко Б. Јанић, Милосав В. Јовановић, Стојан С. Милосављевић, Боривоје Д. Ничић, Бурђије Поповић, Димитрије М. Радиновић, Лазар Ј. Стевановић, Миливоје Спаслевић, Божо Р. Оташевић; десетари: Милован М. Бабовић, Вукоје Бурашковић, Јован М. Јанковић, Михаило Кастратовић, Вучета Лакићевић, Веселин Ј. Поповић; политички делегати водова: Драго Влаховић, Александар Делетић, Блажо Т. Добрковић, Јово В. Дулетић, Велимир Ј. Бурашковић, Фериз М. Личина, Рајко М. Марковић, Васо В. Мићовић, Гавро Н. Букановић, Симо С. Шара; командири водова: Милован С. Вуковић, Слободан Делетић, Чедомир М. Јанковић, Марко Коматина, Јован В. Лазовић, Радомир М. Милановић, Милан С. Милачић, Видак Прашчевић, политички комесар чета: Сафет С. Гагић, Комнен Љ. Шошкић—Којо; командир чете Томаш Р. Јауковић; референт санитета батаљона Госпава М. Кошикапа и командант батаљона Милорад И. Кандип — дневник аутора.

**ИЗВЕШТАЈ ШТАБА 1. САМОСТАЛНЕ БРИГАДЕ НОВЈ О
БОРБАМА КОД ЧАЧКА
(од 29. X до 3. XI 1944)**

**ШТАБ
I. САМ. БРИГАДЕ
НОВЈ. из СССР*
Бр. 0045/ор.
3. новембра 1944.
ОБРАДОВИНИ.**

ВРХОВНОМ ШТАБУ Н.О.В.Ј.

29. октобра т.г. бригада је према добијеној заповести 23. ударне дивизије, извршила марш Крагујевац — Г. Милановац, где се у потпуности прикупила до 20 часова истог дана.

30. октобра у 1,00 примљена је заповест 23. ударне дивизије којом је бригади одређен следећи задатак:

„Прва бригада формирана у Совјетском Савезу пребациће се ујутро 30. о.м. у 4 часа са просторије Г. Милановац на просторију Вранићи и са једним батаљоном запосести железничку пругу између Љубића и Трбушана према непријатељској групацији, која се налази на просторији између пруге и Мораве јужно од к. 244, са задатком да дејствује према истој садејствујући и повезајући се са јединицама Црвене армије у Трбушанима и Љубићу“.

По извршеном маршу до просторије Миличевци ступили смо у везу са јединицама Црвене армије, које су у то време већ водиле борбу са Немцима, а који су их били потиснули и заузели Љубић, Пријевор и Трбушане. У вези са новоствореном ситуацијом, задатак бригаде се у неколико изменио.

У споразуму са Командантом 93. дивизије Ц.А. и Командантом 266. пеш. пука (левог сусједа), бригада добија задатак, да изврши напад на непријатеља правцем Пријевор — Трбушани, протјера непријатеља из те просторије, пресече друм и железничку пругу у рејону Трбушани и спречи непријатељски саобраћај правцем Чачак — Видовски тунел.

* Прилог о дејствима 1. самосталне (југословенске) бригаде НОВЈ из СССР-а пријавио је за научни скуп генералпуковник Буро Лончаревић, њен тадашњи политички комесар, осећајући то као своју моралну обавезу, због врло храброг држања у борби њених бораца и старешина и великих губитака које је бригада претрпела у борбама код Чачка. Међутим, нарушено здравље ометало га је у томе. Стога дајемо овај документ као сведочанство о борби бригаде и дуг према преминулом генералу Лончаревићу.

До 15,00 30. 10. т.г. бригада је посела полазни положај за напад западно од цркве у југоисточном делу Мијоковци са оба батаљона у првом борбеном реду. Батаљони су ојачани са по два одељења пионира и по једну батерију топова 76 мм. У резерву позади

1. батаљона (деснокрилног) налазила се 6. чета (2. батаљона), јуришна чета и два одељења пионира. Лево од нас налазио се 3. баталзон 266. пеш. пука Ц.А. са киме је био непосреднут међупростор од преко 1 км. Десно од нас није било суседа.

У 15,00 отпочео је напад на непријатеља и од тог момента ситуација се развијала овако:

30. 10. 1944. 1. батаљон ненаилазећи на јачи отпор противника зауставио се око 22,00 на 800 м северозападно с. Трбушани. — 2. батаљон од самог почетка напада води стално огорчену борбу са непријатељем и премда је непријатељ извршио два противнапада, батаљон је до 24,00 успео у напредовању око 1 км и ушао у село Пријевор. — Левокрилна 4. чета 2. батаљона претрпела је том приликом знатније губитке, јер је непријатељ пред фронтом исте био најјачи и најупорнији. — На достигнутим положајима батаљони су се зауставили и укопали.

Услед тога што је 1. батаљон наилазећи на слабији отпор успео да напредује много даље од 2. батаљона, створио се између истих међупростор, у који је убачен 1. вод јуришне чете из састава резерве.

31. 10. 1944. Око 1,00 непријатељ је пробио фронт левог суседа разбивши његову деснокрилну 7. чету. Остаци 7. чете сусједа оставили на левом крилу нашег 2. батаљона, заломили су заједно са левим крилом 2. батаљона фронт, штитећи леви бок нашег распореда. У то време упућен је 2. вод јуришне чете на лево крило нашег распореда, који је потиснуо непријатеља и успоставио донекле ранији фронт сусједа.

Око 2,00 1. батаљон продужава извршење свог задатка, ломећи отпор мањих непријатељских група и око 4,00 пресеца друм и жељ. пругу на средњем делу с. Трбушани. Пионири придати 1. батаљону порушили су жељезничку пругу на том делу и минирали друм испред и позади фронта батаљона. Овде се 1. батаљон, окренут фронтом ка Чачку, утврдио за одбрану са једном четом јужно друма, обезбеђујући се са стране Мораве. Лећа 1. батаљона са правца Видовски тунел штити 9. бригада 23. дивизије, но међупростор са њом са стране Мораве остаје необезбеђен. — 1. батаљон на овај начин извршио је свој задатак у потпуности. Трпечи у више наврата јаку артилеријску и пешадијску ватру и одбивши неколико непријатељских покушаја, да се пробије ка тунелу, 1. батаљон остао је на свом мјесту до краја дана. — У овим борбама велику помоћ пружила је батаљону придата 1. батерија нашег дивизиона, уништавајући непријатељска митраљеска гнезда и онемогућавајући нападе непријатељских тенкова.

За цело ово време водиле су се на фронту 2. батаљона огорчене борбе. Непријатељ је током ноћи извршио још два иротивнапада према левом крилу батаљона, но оба пута је одбијен и 2. батаљон је напредовао још 4 — 500 м избивши на јужну ивицу с. Прије-

вора, где се утврдио и остао до краја даиа, грпећи јаку артиљеријску и пешадијску ватру као и иаиаде непријатељских ударних група, током целог дана. — Леви сусјед остао је на својим ранијим положајима, за 4 — 500 м у лево и позади од 2. батаљона.

1. 11. 1944. Заповешћу 23. уд. дивизије од 31. 10. т.г. постављен је бригади следећи задатак:

„Данас 31. о. м. одмах по пријему овог наређења, све наше јединице предузеће напад на свом одређеном правцу у циљу ликвидације немачке групације на левој обали Мораве у околини Чачка и то:

Прва бригада у току ноћи очистиће сву просторију између комуникације Љубић — Вранићи — Мораве и Чачка. Тражиће садејство руске артиљерије и руских јединица на свом левом крилу. По ликвидацији те просторије затвориће излаз из Чачка ка Трбушанима са једним батаљоном, а са друг. батаљоном затворити прелаз преко Мораве, наиме поставити га између Трбушана и Мораве тако, да може спречити сваки покушај Немаца са десне обале Мораве. Свакако у току саме акције обратиће пажњу на евентуални покушај Немаца, да се пребаце са десне обале на леву."

У 1,00 након кратког артиљеријског налета (који је трајао 2 минуте), бригада је са оба батаљона прешла у напад. У међупростор

1. и 2. батаљона, који се гомом дотадање борбе повећао на преко 1 км, убачена је прво 6. чета, а потом и 3. батаљон 9. бригаде. — Током напада батаљона, од којих је 1. батаљон нападао правцем истока, а 2. батаљон у правцу југа, треба се овај међупростор ликвидирати и 3. батаљон 9. бригаде извући, када 1. и 2. батаљон дођу у додир. — Још од почетка напада и до убацивања 3. батаљона 9. бригаде у међупростор, непријатељ је покушао да продре у исти, но одбијен је 6. четом и једним водом јуришне чете.

1. батаљон одмах у почетку напада трпи јаку арт. и митраљеску ватру, но савлађујући све препреке уз прилично велике губитке, овлађује к. 244 и жељ. станицом Трбушани и тиме извршава у потпуности свој задатак.

2. батаљон, који је нападао са севера, успео је и поред огорченог отпора противника да избије у с. Трбушани и да ухвати везу са 1. батаљоном.

Леви сусед 3. батаљон 266. пеш. пука Ц.А. који је требао такођер нападати правцем југ, одржавајући везу са нашим 2. батаљоном, није уопште пошао у напад. На наша питања током ноћи, сусјед лево одговарао је „напредујемо успешно", но у зору, када су наши батаљони извршили постављене задатке и када је 2. батаљон добивао бочну ватру у леви бок, сусјед је на наше питање одговорио да уопште није нападао ноћу. — Бригаде Н.О.В. које су нападале на њима одређеним правцима, нису имале успеха. На тај начин бригада, која је једина извршила постављен јој задатак, била је и сувише истурена и изложена непријатељској ватри и са фронта и бокова.

Одмах по овлађивању к. 244 непријатељу су стигла појачања са правца Чачка и он је прешао у противнапад. Позади десног крила 1. батаљона непријатељ се у групама почео пребацивати преко

Мораве, која је на том делу газна. Извиђачки делови истурени на том делу на Мораву, нису били довољно јаки сузбити надирање непријатеља. У овоме моменту 1. батаљону понестаје и муниције и није у стању одржати положај, те се повлачи на стари положај у средњем делу с. Трбушани, где се зауставља око 10,00. — 2. батаљон трпи сада јаку ватру са фронта и оба бока, повлаћи се полако на стари положај. Резерва 3. батаљон 9. бригаде доноси мало користи, јер и њој понестаје муниције.

На овим положајима батаљони трпе јаку артилериску и батчачку ватру. Непријатељ напада лево крило 2. батаљона и суседа лево. Око 12,00 1. батаљон под притиском далеко надмочнијег непријатеља поново се повлачи. Непријатељски напад проширио се и на цео фронт 2. батаљона.

У 14,00 батаљони одступају и даље и око 15,30 налазе се на гробу дуж пута југозападно и западно цркве у југоисточном делу Миоковаца. Овде се јединице срећују и поново поседају за одбрану положаје на гробу јужно од пута. Овај положај остаје у нашим рукама до краја дана.

2. 11. 1944. У току ноћи 1/2. 11. 44. на фронту батаљона наше бригаде доста мирно. Пред зору Немци поново нападају. Успели су да се пробију између 2. батаљона и суседа лево. Угрожавају лево 2. батаљона. Са овом групом бори се јуришна чета и извиђачки водови бригаде. У 6,00 Немци нападају и 1. батаљон. Својом арт. ватром страховито туку оба батаљона. Сусед лево заломио своје десно крило уназад, повукао се на леву обалу Чемернице и овим открио сасвим леви бок нашег 2. батаљона, где Немци све више надиру.

У 7,55 Немци пробијају у реону 3. чете и обилазе десно крило 2. батаљона. Постоји опасност потпуног опкољавања 2. батаљона. У 8,00 1. батаљон прешао је у противнапад, потиснуо противника и опасност је донекле отклоњена. У 10,00 Немци су понова напали и у 10,30 се уклинили међу 1. и 2. четом. Оба наша батаљона претрпела су велике губитке нарочито у старешинском особљу.

Око 11,30 стижу у позадину и на десно крило наше бригаде, јединице 14. бригаде и један батаљон врши противнапад на Немце десно од нашег 1. батаљона. Овим се ситуација на десном крилу донекле поправља. Руси лево од нас исто врше противнапад и донекле успевају, али сувише су далеко од нашег 2. батаљона да би му могли стварно помоћи и он под притиском Немаца почиње да одступа. Положај 2. батаљона задржавају у својим рукама извиђачки водови и јуришна чета.

Око 13,30 2. батаљон се опет враћа на првобитни положај, а исто тако и 1. који је био потиснут до пута. Јединице 14. бригаде помажу. Непријатељ стално туче наше положаје Јаком арт. и батчачком ватром.

Око 15,00 непријатељ поново напада, бригада трпи велике губитке. 1. батаљон поново врши противнапад и помера се мало напред. Код људства оба батаљона осећа се премошеност услед непрекидних жестоких борби без одмора. Око 15,30 2. батаљон не може више да се одржи на свом положају и одступа ка десном боку 1. батаљона. Непријатељ све јаче надира.

У 16,00 бригада је добила наређење да се извуче правцем Миличевци, прикупи у реону Обрадовићи — Радуловићи — Николићи и реорганизира. Падом мрака отпочело је извлачење. Први се је извукао 2. батаљон под заштитом противнападају јуришне чете, а даље извлачење 1. батаљона штитиле су јединице 14. бригаде која нас је сменила на тим положајима.

Крајем дана све јединице бригаде стигле су у одређени реон, где се је у току 3. овог месеца отпочело са реорганизацијом јединица.

Људство бригаде како војници, гако и официри и полит. комесари, показали су се у борби чврсти, постојани и храбри, што доказују и жртве које је бригада имала за 4 дана борбе. Резултати борби били би далеко већи, да је било јаче садејство и потпомагање од стране сусједа, а нарочито да је била јача помоћ артилерије, која је у борбама, због недостатка муниције мало учествовала.

За време ових борби од 30. 10. до 2. 11. 44. било је:

1.) Губитци код непријатеља:

а) Убијених 508, рањених 820, заробљених 15 војника и официра.

б) Уништено: 8 камиона, 64 пушке, 19 аутомата, 16 митраљеза, 7 топова, 4 тенка, 1 радио-станица, 2 бацаћа 82 мм, 2 оклопљена аутомобила, 44 митраљеских гњезда, 4 бетонска утврђења, 1 кухиња.

в) Заплељено: 1 путнички аутомобил, 28 пушака, 10 аутомата, 2 митраљеза, 2 радио-станице, 1 истраживаћ мина, 4 пиштоља.

2.) Властити губитци:

а) Погинулих 135, рањених 324, несталих без вјести 88 војника и официра.

б) Уништено и пропало код погинулог, рањеног и несталог људства: пушака 295, аутомата 98, пушкомитраљеза 37, митраљеза 16, бацаћа 50 мм 10, бацаћа 82 мм 3, противоклопних пушака 9, топова 1, сигналних пиштоља 9.

Командант 93. стр. дивизије гварди — пуковник Саличев за овакав рад бригаде и за тако храбро држање изјавио је бригади своју благодарност.

„СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ”

Комесар:
мајор,
(Лончаревић)

Командант:
потпуковник,
(Месић)

Начелник штаба:
капетан,
(Пришлин)

БУРА ЗЛАТКОВИК, пуковник у пензији,
ратни комесар 7. српске ударне бригаде

СЕДМА СРПСКА БРИГАДА У БОРБАМА ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ ЧАЧКА¹

После ослобођења Београда (20. X 1944) део јединица са тог подручја оријентисан је преко реке Саве ка Срему, а други део јединица НОВЈ и Црвене армије ка долини Западне Мораве којим правцем су се повлачиле немачке јединице са југа из Грчке и Македоније.

У склопу општих задатака 23. српска ударна дивизија, а у њеном саставу и 7. српска ударна бригада кренула је у долину 3. Мораве 24. октобра.³ Седма српска бригада преко Младеновца и Крагујевца имала је задатак да се пребаци на Бумбарево Брдо код Краљева где ће добити борбене задатке. Из села Кумодража код Београда, где се налазила, кренула је маршем. Ради одмора у селу Буринци, а делом у Младеновцу, бригада се задржала 25. октобра, а касно увече борбени део се укрцао у композицију теретног воза и из Младеновца преко Лапова, по доста несигурним⁴ шинама 'и с великим ризиком, кренуо за Крагујевац.⁴ Позадински делови бригаде упућени су пешке преко Тополе јер није било вагона за њихов превоз. Крагујевац тек што је био ослобођен (21. X), али су у њему били дубоки трагови злочина који су починили Немци октобра 1941. године. Бол и туга за 6.000 стрељаних Крагујевчана били су неизбрисиви. И поред тога сусрет са грађанима био је изразито срдачан што је на борце 7. бригаде оставило утисак дубоког саосећања.

У даљем маршу преко Груже уследила је измена првобитне одлуке Штаба 23. српске дивизије па је 7. бригада од села Баре продужила преко Горњег Милановца ка Чачку, уместо за Бумбарево Брдо. У село Милићевци (засеок Дренова) бригада је стигла 30. октобра у 21,00 и ту зановила у врло тешким смештајним условима⁵ јер су сва села била преплављена нашим и совјетским јединицама.

Састав и обострани распоред снага на сектору Чачка дуж леве обале Западне Мораве

а) Линија одбране и положаји непријатељских снага на сектору северно од Груже и Западне Мораве били су: северозападне падине Котленика — Марино брдо — село Бресница — село Мојсиње — село Прељина — село Видова. На левом крилу пред 23. српском дивизијом била је немачка 104. ловачка дивизија на сектору Чачак

— Овчарско-кабларска клисура обезбеђујући повлачење немачким трупима долином Ибра и Западне Мораве.

б) Састав и распоред јединица НОВЈ и ЦА: делови 223. дивизије, 17. дивизија НОВЈ североисточно и северно од Краљева и 93. дивизија ЦА (51. и 266 пук) и 23. српска дивизија (7, 9, 14. српска и Прва југословенска бригада) у ширем рејону Чачка — Овчарско-кабларске клисуре.

Пукови Црвене армије и бригаде дивизија НОВЈ често су били међусобно измешани у борбеном распореду што је, поред осталог, диктирало време различитог пристизања и поседања положаја за борбу, а и тешња међусобна сарадња верних савезника. Тако је 51. т/к ЦА био на левом крилу 23. српске дивизије код села Прељине а 266. пук ЦА код села Вранића између борбеног распореда 7. бригаде (село Ракова) и борбеног распореда Прве југословенске бригаде с тежиштем на Видови.⁶

Задаши бригадама 23. дивизије

Наређењем Штаба 23. српске дивизије од 31. октобра 1944. дат је задатак подчињеним јединицама да са положаја на реци Чемерници нападно непријатеља и освоје Љубић као доминирајући, а затим продуже дејство за ослобођење Чачка. Распоред бригада био је следећи:

— 14. српска, да ликвидира четничку групацију у с. Горња Горевница и с. Миоковци, где се налазила једна четничка бригада,

— 9. српска, делом снага да освоји Видовски тунел, а другим делом нападне непријатеља на железничкој станици Пријевор и енергичним дејством одбаци га ка Чачку,

— 1. југословенска бригада у садејству са 266. пуком црвено-армејаца, да протера непријатеља са простора Пријевор — Трбушани и прекине саобраћај Немаца између Чачка и Видовског тунела,

— 7. српска бригада из рејона размештаја, засеок Дренова, да изврши покрет (31. X) и до 16 часова поседне полазне положаје за напад, десно с. Вранићи — с. Горња Ракова — с. Доња Ракова, са задатком да у току ноћи 31/1. новембар изврши напад и заузме Љубић и Љубићко брдо.⁷

Батаљони 7. бригаде распоређени су по следећем: 2. батаљон, — десно ослонцем на 266. совјетски пук у с. Вранићи, 4. батаљон — рејон с. Горња Ракова, а 3. батаљон посео је положаје у с. Д. Ракова с ослонцем на 51. совјетски пук лево. Први батаљон до 4. новембра био је у бригадној резерви северно од школе у с. Г. Ракова.⁸ Штаб бригаде се сместио у школи с. Ракова, позадински делови У селу Брћанима, а бригадна болница заједно са дивизијском болницом у Горњем Милановцу. Веза са Штабом 266. совјетског пука успостављена је лично 31. X 1944. око 22,00 часа. Том приликом договорено је садејство њихове артиљерије и „каћуша“ за време напада на непријатељске положаје.

После слабе и краткотрајне артиљеријске припреме, 1. XI у 01,00 час у напад су тшинули 1. и 3. батаљон на положаје неприја-

теља. У борби која је трајала до 04,00 часа поједини делови бригаде успели су да подиђу утврђењима и скоро избију на Љубић. За немачку одбрану то су били јако осетљиви положаји па су њихове јединице пружиле снажан отпор ватром из свег пешадијског наоружања и артиљерије и присиле наше батаљоне да се повуку на полазне положаје. Према непотпуним подацима, тога дана погинуло је 20 немачких војника и два четника, док је 7. бригада имала два погинула и шест рањених бораца.⁹

Љубићки батаљон Чачанског партизанског одреда „Др Драгиша Мишовић“ у јачини од 126 бораца, 1. новембра 1944. године био је подчињен 7. бригади, а већ наредног дана упућен је у село Горњу Горевницу — у састав 14. српске бригаде.¹⁰

Око подне 1. новембра, Штаб 23. српске дивизије наредио је својим бригадама општи напад на Љубић у циљу садејства 1. југословенској бригади V нападу на комуникацију на делу села Трбушани — Пријевор. У међувремену 1. југословенска бригада била је потиснута са заузетих положаја и морала се повући. Приметивши то батаљони 7. бригаде, због угрожавања њиховог десног бока, нису кренули у напад већ су упутили по две патроле према непријатељским положајима са ограниченим циљем — хватања „живих језика“, што им је тек касније пошло за руком. Двадесетог новембра ухватили су једног, 29/30. новембра заробили су двојицу и 2. децембра заробили су још два немачка војника, али у давању података Немци су били јако шкрти.

Око пола ноћи 2/3. новембра, 2. и 3. батаљон водили су жестоке борбе против непријатеља, спречавајући га да се пробије ка северозападу. Борбе су трајале скоро целог дана уз веома активна дејства немачке артиљерије и минобанаца. Нарочито су биле активне наше патроле према Љубићкој коси, јер офанзивна дејства већим снагама нису могла бити предузета како због општег наређења које је важило за све наше и суседне јединице, тако и због конфигурације земљишта које је планском ватром ефикасно тучено. Дејства Немаца била су интензивна и на осталим деловима фронта. Артиљерија и „каћуше“ јединица Црвене армије потпомогли су дејства 7. бригаде. У поподневним часовима, подршком сопствене артиљерије и минобачака Немци су поново напали положаје 2. и 3. батаљона, али без успеха. На својој стране 3. батаљон је V садејству с деловима 51. пука Црвене армије с брда Шебени предузео противнападе и онемоћавио Немцима даљи продор. Губици 7. бригаде износили су два погинула и 20 рањених бораца.¹¹

После неуспеха 1. југословенске бригаде V напада на комуникацију село Трбушани — село Пријевор¹² и на основу процене реалних могућности на овом делу фронта, Главни штаб НОВ и ПО за Србију тражио је да Штаб 14. корпуса НОВЈ нареди Штабу 23. српске дивизије да пређе на дефанзивна дејства све док се не концентришу јаче снаге НОВЈ и Црвене армије за напад на Чачак и његову ширу околину.¹³ Смиривање офанзивних дејстава на том делу фронта погодновало је немачким снагама у фази њиховог извлачења, што је потврђено и на конференцији немачке Команде Југо-

истока (16. XI) у Загребу, где је константовано, поред осталог, да се „плански одвија евакуација из Грчке”.¹⁴

Свечано и трагично у истом дану

До 7. новембра 1944. године у рејону Чачка, пред 7. бригадом ништа се значајније није збило сем што је изражена мања активност у нападима, посебно од стране патрола као и спорадичне артиљеријске и минобацачке ватре од којих није било озбиљнијих губитака.

Међутим, у зору 7. новембра са немачких положаја на Љубићу. сконцентрисана су из тешких минобацача дејства на групу кућа села Доња Ракова у којима је био смештен Штаб 3. батаљона са приштапским јединицама. Од многобројних мина једна је пала између две суседне зграде, у сред ватре око које су се грејали и сушили борци, погинуло је 6 бораца. Од других мина уништена је батаљонска канцеларија и рањена су 24 борца, међу којима политички комесар Славко Радосављевић, санитетски референт Јела Јелчић и болничар Мика Глигоријевић. Тиме је умањена могућност хитне санитетске интервенције и стручног особља и посебно велики недостатак запрега за евакуацију, јер је убијено и 9 коња.¹⁵

У међувремену, када је бомбардован Штаб 3. батаљона, код Штаба бригаде припремала се делегација за прославу дана октобарске револуције у Горњем Милановцу. Док су се делегати из батаљона окупљали, политички комесар и његов заменик отишли су на место трагедије и пошто су установили случај и издали потребна упутства у вези с погинулим и рањеним борцима, вратили су се у Штаб бригаде и са делегацијом кренули на прославу. Док су фијакерима делегати путовали на благу косу више Ракове на стотинак метара испред њих немачке топовске гранате са Љубића погодиле су две коњске запреге које су им ишле у сусрет. Са једном запрегом је уништено следовање мяса и пића које је интендатура 2. батаљона добила за празнички ручак батаљона поводом прославе. Друга запрега била је оштећена и око ње су коморције сакупљали разбацане хлебове по ледини. Срећом од возача је само један био рањен. Политички комесар бригаде је одмах дао налог да се из интендатуре у селу Брћанима требује ново следовање за батаљон, мада ће оно стићи тек навече. Због свега што се догодило делегација је на приредбу стигла са закашњењем, што није сметало да се с одушевљењем саслушају пригодни реферати представника НОВЈ и официра Црвене армије. За ову прилику културно-просветна екипа 23. српске дивизије извела је програм у чијем склопу су црвеноармејци приказали документарни филм. У исто време, све јединице на положајима, уз пригодне реферате и побољшани оброк обележиле су 27. годишњицу великог Октобра.

Првих 8 дана положаји батаљона скоро да се нису мењали, сем што су се 1. и 2. батаљон рокирали нешто удесно према селу Трбушанима како би смањили међупростор са 266. пуком црвеноармејаца, на ком правцу су Немци изражавали борбену активност. Живот бораца у рововима, од кише и суснежипе. био је скоро непо-

дношљив. Слаба одевеност и нередовна и слаба исхрана поспешивали су чешћа обољења. Ради одмора и грејања било је нужно смењиваги борце и јединице са истурених положаја. Први и 2. батаљон на десном крилу, а 3. батаљон 7. бригаде и батаљони 51. совјетског пука на левом крилу смењивали су се. Како се из оперативног дневника види смењени батаљони с положаја преузимали су улогу резерве бригаде и обезбеђивање Допунског центра који је био у селу Соколићима. Најистуренији, па према томе и најосетљивији део положаја била је коса Шебеци (к. 360), коју су наизменично држали 3. батаљон и батаљон ЦА. У Оперативном дневнику 7. бригаде, за У. новембар поред осталог стоји:

...у току ноћи непријатељ је напао чету 3. батаљона на Шебеци, к. 360, алн снажним дејством чете био је одбијен остављајући четири погинула... Предвече је наша чета са к. 360 из ровова „Дон булом“ порушила једну кућу и тамо уништила један тешки митраљез и убила 20 Немаца“.

После шест дана проведених у рововима 3. батаљон је 11. XI повучен у резерву и преузео обезбеђење Центра за обуку у ком је било 800 новомобилисаних младића. Након 10 дана уследила је смена између 1. батаљона, који је са положаја из рејона села Вранића повучен у резерву, и 3. батаљона који је запосео његове првобитне положаје.

Нови догађаји, на ширем борбеном простору захтевали су посебна реаговања виших команди. Наиме, 9. новембра јача немачка колона из правца Вишеграда успела је да се пробије до Ужица. Продор немачких јединица створио је могућност усмеравања борбених дејстава према Ваљеву, а то би угрозило позадину многим нашим јединицама. Због тога је Штаб 14. корпуса НОВЈ хитно упutio своју 45. српску дивизију из рејона Јагодине (данас Светозарево) на сектор Ваљева. Штаб 23. српске дивизије ангажовао је своју 14. бригаду ради обезбеђења правца Пожега — Косјерић — Ваљево до пристизања 45. дивизије.¹⁶

Првих 18 дана борбе на правцу Љубића карактеришу се насилним извиђањима мањих или већих јединица с обе стране и честом и веома интензивном минобацачком и артиљеријском ватром и по томе што су Немци врло често убацивали „тројке“ у позадину наших јединица при чему су користили окореле четнике. Њихов задатак био је обавештајно-извиђачког карактера (откривање поседнутих положаја, ватрених положаја артиљерије, првенствено „каћуша“, кидање телефонских веза, пресретање курира и сл.). Од убачених тројки 8. новембра рањен је борац 3. батаљона, 15. и 16. новембра рањена су три борца 4. батаљона, а 21. новембра један борац је погинуо.¹⁷ Против убачених „тројки“ ангажоване су мање потерне јединице које су их хватале, убјјале или бар протеривале. Једна „тројка“ је уништена, а друга 20. новембра заробљена и предата Штабу 23. дивизије ради ислеђења.¹⁸

По договору команди јединица НОВЈ и Црвене армије, 18. новембра требало је кренути у заједничка офанзивна дејства. У том

циљу извршено је ирегруиисавање пукова 93. дивизије Црвене армије са главним задатком да нападну Јеминску железничку станицу и тиме пресеку саобраћајницу према Ужицу. Да би ускладили борбена дејства с јединицама 23. дивизије договорено је: да се 14. бригада пребаци са просторије Косјерића у село Средњу Добрињу и дејствује на линији ЈТорет — Тучково¹⁹, а да 7. и 9. бригада врше демонстративни напад на Љубић, односно Видовски тунел²⁰ с циљем да „вежу“ непријатељске снаге на постојећим положајима и штите бок јединицама које нападају рејон Пожеге.

Тако под заштитом мрака и уз подршку артиљерије и минобацача, 18. новембра, око 20,00 часова у напад су кренуле по једна чета из сваког од четири батаљона 7. бригаде. Користећи слабу видљивост, већи део снага успео је да подиће утврђењима и поведе борбу аутоматима и бомбама. Снажан отпор Немаца није се могао савладати. Чете 1. и 2. батаљона повукле су се до поноћи, док су чете 3. и 4. батаљона остале у додиру с противником до зоре 19. новембра.²¹

Према расположивим подацима, на правцима напада чета 7. бригаде непријатељ је имао добро утврђене положаје и план ватреног система пред којим није било мртвих углова, а да нису ефикасно тучени. Поред тога 15 тешких бацача, две земаљске и једна противтенковска батерија, око 30 средњих минобацача, тешких митраљеза и доста муниције чинили су чврст систем одбране. Наше јединице с лаким пешадијским наоружањем биле су у немогућности да освајају такве положаје ма колико били храбри њихови борци. Крвави биланс 7. бригаде тада је био само три погинула, али 22 рањена, углавном теже.²²

Борбе 7. бригаде на Каблару и Видовском тунелу

У складу с наређењима виших команди, Штаб 23. српске дивизије наредио је померање неких јединица услед чега је дошло до поселања нових положаја. Седамнаеста дивизија преузела је борбене положаје 7. српске бригаде и на њима разместила 2. крајишку бригаду.²³

Наредног дана батаљони 7. бригаде извршили су поселање нових положаја: 3. батаљон — село Јасика са задатком да нападне непријатеља и освоји положаје Островица — Видовски тунел; 1. батаљон у средини села Каменица према немачким положајима на Каблару; 4. батаљон, десно, у рејону села Врнчани с правцем напада ка брду Оровица и Шестовом брду, и 2. батаљон у селу Горња Добриња као бригадна резерва. Сва три батаљона (1. 3. и 4) имали су задатак да свако на свом правцу напада, уништи или протера непријатеља, узме комуникацију у Овчарско-кабларској клисури и онемогући Немцима даље повлачење ка западу. Чим су батаљони посели положаје, патроле су, по густој магли, пошле у извиђање и одмах се сукобиле с непријатељским патролама. Падом Крајева (29. XI) у вези припрема Немаца да напусте Чачак, штабови 23. српске и 93. совјетске дивизије наредили су да њихове бригаде и пукови преду-

зму офанзивна дејства како би више уништили живу силу и технику Немаца, а на сектору Пожега да га одсеку и поразе.²⁴

Током ноћи 29/30. новембра 3. батаљон 7. бригаде успео је да после неколико жестоких јуриша заузме непријатељске положаје на Алучком брду, к. 548, садејствујући, при том, 9. бригади у рејону Видовског тунела.²⁵ Немци су тежили да по сваку цену поврате изгубљене положаје због чега су пред зору са Видовског тунела предузели противнапад на 3. батаљон, али опет без успеха. За то време 1. батаљон подишао је немачким положајима на правцу Каблара и у току целе ноћи наносио му губитке. Овом батаљону успело је да уништи непријатељска средства везе (радио-станицу и телефон), али није успео да га протера са поседнутих положаја. У тим борбама 1. батаљон 7. бригаде имао је пет погинулих и 29 рањених бораца.²⁶ По густој магли и хладном праскозорју, борци 7. бригаде наставили су дејства како су им наређења виших команди налагала. Трећи батаљон је већ сутрадан (30. XI) са Алучког брда напао непријатеља у рејону Островице, протерао га с положаја и на истим положајима успео да се одржи упркос бројним непријатељским јуришима. Бранећи се упорно ручним бомбама, кундацима и бајонетима, у борби прса у прса, борци овог батаљона остали су готово без и једне ручне бомбе. На радост, у борби су се храбро понели новомобилисани борци из околине Доњег Милановца и Београда. У оперативном дневнику бригаде стоји записано: непријатељски губици 115 погинулих и 140 рањених..."

Истог дана 1. батаљон и једна чета 4. батаљона нападали су Немце на утврђеном и добро брањеном Каблару, али га нису освојили. У овим борбама 7. бригада је имала пет погинулих и 24 рањена бораца из 1. батаљона.²⁷

Каблар је био ратно упориште и 30. новембра којег су јединице 7. бригаде нападале садејствујући 9. бригади која је такође нападала Видовски тунел. Изразито оштре борбе водио је 3. батаљон који је највише угрожавао комуникацију. Непријатељ, потпомогнут тенковима, блиндираним возом и артиљеријом вршио је противнападе и принудио наш батаљон да пређе у одбрану, а затим да повуче неке своје делове. Први батаљон је три узастопне ноћи напао на Каблар, али га Немци нису напуштали²⁸

Дрвог децембра Немци су испољили посебну активност. Најжешће противнападе усмерили су на положаје 3. батаљона и то из три правца — од Видовског тунела, од Маслачког гробља и са Каблара. У жестокој борби 3. батаљон је био принуђен на повлачење са Алучког брда. Остали батаљони, мада уз велике напоре, одолели су противнападима и успели да очувају своје положаје. У ноћи 2/3. децембра батаљони 7. бригаде имали су нешто више успеха. Минобачем је уништен неки непријатељски штаб смештен у једној кући. Ту су уништена четири и заплена један пушкомитраљез. Заплена је шест сандука муниције, 25 мина за тешки и 40 мина за лаки минобачач, већи број граната, 150 ручних бомби, шињела, ћебади и сл. У тим борбама бригада је имала 8 погинулих и 40 рањених бораца, али сем бројчаних података у оперативном дневнику бригаде њихова имена нису утврђена.

Последњи дан борбе, у ширем рејону Каблара, 7. бригада је водила 3. децембра 1944. године. Њен 2. и 3. батаљон нападали су Маслачко гробље, Алучко брдо, Островицу и приморали Немце да се повуку. Међутим, непријатељ је извршио противудар из правца Островице вршећи јак притисак на 4. батаљон и принудивши га на повлачење. У тој борби било је наших губитака.²⁹ Дакле, од 29. XI, када је почела, па до 3. XII када је престала борба у ширем рејону Каблара 7. бригада је имала 38 погинулих, 188 рањених и 17 несталих бораца.³⁰

Трећег децембра уследило је наређење Штаба 23. српске дивизије да све бригаде крену преко Горњег Милановца и Ваљева с циљем да поседну простор Лозница — Љубовија који је држала 28. дивизија.

Организацијско сређивање и збрињавање у Седмој бригади

У борбеној прошлости 7. српске бригаде највеће промене у организацији и попуни извршене су у времену када је бригада била на борбеном положају пред Чачком, новембра 1944. године. То је и разлог за сумаирање најважнијег. Тада се отпочело са масовном мобилизацијом људства и стоке за потребе НОВЈ из Србије. Уместо 1452 борца са колико се дошло, за наредна 33 дана бројно стање бригаде повећано је на 2992 или за 106% више. У истом времену број коња повећан је са 96 на 250 грла или 260% више, што значи да је повећана транспортна и ударна моћ бригаде, уз чињеницу да је у истом времену борбом избачено из строја 236 бораца и 12 коња.

Међутим, проблем стручности руководећих кадрова, а и обучености борачког састава у току масовног прилива дошао је до већег изражаја. Кадрови су били из радничко-сељачких средина, без војних школа и академија, најчешће без основног школског образовања. Класна свест и борбена искуства уз физичку кондицију и довољну храброст јачали су им углед међу борцима. Фабрика за производњу, магацина и складишта за снабдевање, такође, није било па су једино могући извори за попуну и снабдевање били: добровољна давања свега што је народ имао (хране, одеће, прибора и алата сваке врсте, а у многим случајевима и оружја). Плен од непријатеља стицао је у свакој борби, али и плаћан животима бораца који су га јуришима освајали. Савезничка помоћ била је доста ограничена, али у том времену (новембра пред Чачком) била је обилна и драгоцена нарочито аутоматским наоружањем. У данима од 4. до 21. новембра, у селу Брћанима од јединица Црвене армије примљено је: тешких митраљеза 24, пушкомитраљеза 72, аутомата 330, пушака 720, снајпера 130, минобацача 8 са 620 мина и веће количине муниције и бомби.³¹

За неопходну, скраћену војну обуку новомобилисаног људства, у селу Соколићима, формиран је *Наставно-допунски центар* кроз који је само у новембру прошло преко 1500 младића. Основно је било научити младиће да рукују пешадијским наоружањем и научи-

ти их како да се понашају у борби, односно како да користе услове земљишта, а посебно да схвате значај другарске солидарности, нарочито у односу према погинулим и рањеним друговима.

У времену од 18. до 21. новембра формиране су нове јединице као што су: *Трупна комора* за дотур интендантских потреба до јединица на фронту и *Бојна комора* за превоз убојне опреме и наоружања.

Бригадна пољска пекара први пут се помиње у селу Брђанима, новембра 1944. и у њој су занатлије пекле око 1.000 хлебова дневно за бригаду.

Тада су формиран *интендантски водови* у батаљонима, а за њихово опслуживање су мобилисани товарни коњи (запреге су могле бити у Интендатури бригаде, Трупној и Бојној комори).

Центар везе бригаде се састојао од телефонске централе од четири броја, са два индукаторска телефона, 10 км пољског телефонског кабла и четири приучена телефониста, а за пренос постојеће опреме везистима је додељена мазга са већ дотрајалим самаром. Први телефонски апарат у Штабу бригаде уведен је 8. новембра 1944. године у Основној школи Горња Ракова, а први кореспонденти били су Штаб 23. српске дивизије у селу Милићевцима и Штаб 1. батаљона бригаде у селу Вранићима, а преко њега и са руским артиљеријским дивизионом за подршку 7. бригаде.³² На тим основама развио се систем везе у бригади, за разлику од првих осам месеци када је веза обављана искључиво куририма, ретко када на коњима.

Санитетско обезбеђење и збрињавање у 7. бригади због своје специфичности имало је изузетно тежак развој. Све до јуна 1944. године базирало се само на приученим курсистима — болничарима, а лечење рањеника (било их је 146) вршено је у строгој илегалности по колибама, поточарама, забаченим селима, често по земуницама, а рањеници су често падали у руке непријатеља и страдали заједно са особљем које их је неговало.⁴ Тек новембра месеца, код Чачка, кренуло се са бољом организацијом (кадровском, материјалном и транспортном) када се ослоном на ослобођене градове Србије, болнице и лекаре у њима брига о рањеницима пренела на сигурну позадину. Санитетска чета (понекада се помиње као Бригадна болница), иако је постојала од августа 1944, имала је само лекара др Божа Миковића и неколико болничара. По батаљонима су постојали референти санитета — приучени болничари. Па и у таквим условима санитетска служба је успешно функционисала. Већ у новембру месецу стање у бригади се изменило. Добровољним приступањем многих средњошколаца у бригади су се нашле чак и 74 девојке међу којима неке са средњом медицинском школом. Распоређене по батаљонима и четама, 2/3 њих су преузеле хуману санитетску улогу за прихват рањеника из најугроженије борбене линије; указивале им прву помоћ и евакуисале их на безбеднија места. У многим записима и сећањима савременика утиснута су имена санитетских референата и болничара из тих новембарских дана, као што су: Боре Митровића, Јеле Јелчић, Браниславе Миленовић, Стојадинке Љубић, Јулије Бороцки, Славојке Слијепчевић, Динке Букић, Вукосаве Јовановић, Љубице Јанковић, Милке Минојевић,

Првослава Поповића и др., а неки од њих погинули су у рејону Чачка и Каблара у спасавању преко 260 рањеника и сигурно толико болесника.

У истом временском периоду формацијски је уведен орган безбедности у Штабу бригаде и формирана је културно-просветна екипа у 3. батаљону.

Уместо закључка: Полазне положаје за дејства у рејону Чачка, 7. српска бригада заузела је 31. октобра у 16,00 часова повезујући се са 266. пуком десно и 51. пуком Црвене армије лево, с циљем да садејствују у нападима на немачке положаје на правцу Љубића и Чачка. Све до 28. XI бригада је, углавном, на истим положајима водила дефанзивна дејства као и све суседне јединице.

Своје положаје на правцу Љубића 7. бригада је (28. XI) предала 2. крајишкој бригади, а већ 29. XI у рејону Каблара преузима нове борбене положаје и на њима остаје до 3. децембра 1944. године.

У организацијском погледу, новембар 1944. године био је месец у коме су у 7. бригади извршене велике промене у односу на постојеће стање, у попуни људством, сточним саставом и наоружању, формиране су нове јединице. Све те промене допринеле су повећању транспортне и ударне моћи бригаде, а посебно бољем културно-просветном и забавном животу у бригади.

СПИСАК ПОГИИУЛИХ БОРАЦА СЕДМЕ БРИГАДЕ КОД ЧАЧКА И КАБЛАРА

- 1). Адамовић В. Влада, рођен 1914. године у с. Извору код Бабушнице, по занимању керамичар, борац од 5. X 1944. године у 3. чети Другог батаљона, погинуо на Каблару 30. XI 1944.
- 2). Богдановић Ј. Драгутин (1916, с. Кривељ код Бора), борац од 28. IX 1944. године у 2/3. батаљону, погинуо 7. XI 1944. код с. Ракова, у борби против Немаца.
- 3). Васиљевић М. Гвозден (1916, с. Лозовик код Светозарева), борац од 1. XI 1944. у 3/3. батаљону, извршио самоубиство из непознатих разлога.
- 4). Вејагић Стојан, борац 3. батаљона, погинуо 1. XI 1944. године у борби противу Немаца.
- 5). Вукадиновић М. Живојин, непознато одакле је, борац 2/3. батаљона, погинуо 7. XI 1944. године, од немачке гранате у с. Ракова.
- 6). Димитријевић Б. Никола, (1926. године, Невља код Димитровграда, настањен у с. Сукову, код Пирота), гимназијалац, борац од 21. IV 1944. у 2/3. батаљону, погинуо 29. XI 1944. на Каблару, у борби противу Немаца.
- 7). Борђевић М. Андрија, (1920, с. Трњане код Пожаревца), борац од 28. IV 1944. у 1/2. батаљону, погинуо 29. XI 1944. године на Каблару у борби противу Немаца.

- 8). Жарковић Милаи (1921. године, Глина), борац од 1.XI 1944. у 2/3. батаљону, погинуо 7. XI 1944. у борби против Немаца.
- 9). Живковић Слободан (1926), борац 11. XI 1944. у 1/1. батаљону, погинуо 30. XI 1944. у борби противу Немаца.
- 10). Ивковић Вукосав (Вуксан) (1927, с. Шљивовик код Зајечара), борац од 2. VII 1944, у Другом батаљону, погинуо на Каблару 29. XI 1944. у борби против Немаца.
- 11). Јанковић Т. Љубица (1924, с. Орешковица код Пожаревца), борац 1. батаљона, погинула 1. XII 1944. на Каблару у борби против Немаца.
- 12). Јанковић Т. Паун (1912, с. Кривељ код Бора), борац од 1. XI 1944. у 3. батаљону, погинуо 1. XII 1944. на Алучком брду код Каблара у борби против Немаца.
- 13). Јанићијевић Б. Борисав (1923, с. Студена код БаОушнице), земљорадник, борац од 1944, погинуо 30. XI 1944. на Каблару у борби против Немаца.
- 14). Јенић П. Драгутин (1924, с. Кривељ код Бора), ковач, борац од 28. IX 1944, погинуо 1. XII 1944. на Каблару у борби против Немаца.
- 15). Јовановић Вукосава (1922, с. Слатина код Зајечара), борац од 13. IX 1944. у 1. батаљону, погинула 13. XI 1944. код Чачка, у борби против Немаца.
- 16). Костадиновић П. Милан (1923, с. Рупље код Црне Траве), грађевински радник, борац од 5. V 1944, погинуо 1. XI 1944. у борби против Немаца.
- 17). Лападатовић П. Сима (1924, с. Кривељ код Бора), борац од 28. XI 1944. у 3/2. батаљону, погинуо 7. XI 1944. у с. Ракова у борби против Немаца.
- 18). Марковић С. Милан, погинуо 7. XI 1944. године у с. Ракова, у борби против Немаца.
- 19). Новаковић Т. Борђе, (1913, с. Кривељ код Бора), борац од 21. XI 1944. у 3/2. батаљону, погинуо 30. XI 1944. на Каблару у борби против Немаца.
- 20). Петровић Божидар из Пожаревца, погинуо 18. XI 1944. у борби против Немаца на Љубићу код Чачка.
- 21). Петковић С. Миливоје (1922, с. Стрелац код Бабушнице), борац од 30. X 1944. у 2/3. батаљону, погинуо 7. XI 1944. у с. Ракова у борби против Немаца.
- 22). Пешић Александар, борац од 10. XI 1944. у миртаљеској чети Другог батаљона, погинуо 29. XI 1944. на Каблару у борби против Немаца.
- 23). Ристић М. Радомир (Мало Влаоле, Млава), борац од 1. IX 1944. у минерској чети, погинуо 30. XI 1944. на Каблару у борби против Немаца.
- 24). Стојановић Љубомир (с. Трнавац код Зајечара), погинуо 15. XI 1944. (нехотично) у болници у Горњем Милановцу.
- 25). Соколовић Ј. Милорад, борац од 1943, погинуо 18. XI 1944. у селу Ракова у борби против Немаца.

- 26). Трипковић Владимир (1911, с. Д. Трепча код Чачка), борац од 11. XI 1944. у 3/2. батаљону, погинуо 29. XI 1944. на Каблару у борби против Немаца.
- 27). Косић П. Чедомир (1925, с. Кривељ код Бора), земљорадник, борац од 28. IX 1944, погинуо 20. XI 1944. код Чачка у борби против Немаца.

Верује се да је од 188 рањених бораца један број подлегао ра-
нама па је број погинулих већи од броја који је утврђен у току
истраживања. Сматра се да истраживања нису коначна.

НАПОМЕНЕ

1. Основа за обраду ове теме била је следећа грађа и литература: Опе-
ративни дневник бригаде, мемоарска казивања савременика, зборници НОР-а,
документација Војноисторијског института у Београду и то је помогло да се
реконструишу догађаји из ратне прошлости бригаде и тиме обезбеди аутен-
тичност.

2. Седма српска бригада формирана је 4. 02. 1944. у с. Јабуковику код
Црне Траве. Прва 4 месеца борила се на свом звичајном подручју — шири
рејон Црне Траве и Лужнице, углавном противу бугарских фашиста. Са дру-
ге стране је несебично помагала бугарским партизанима све до формирања 23.
српске дивизије. Ушла је у ову 6. 6. 1944. и у њеном саставу се борила за осло-
бође источне Србије и Београда. Шире о Бригади види књигу „СЕДМА
СРПСКА БРИГАДА“ од аутора Б. Златковића и М. Бакића издање ИРО „Гра-
дина“, Ниш, 1986. године.

3. „Зборник података и докумената НОР-а“, том I, књига 14. док. 199.

4. Архив Војноисторијског института, кут. 1070, рег. бр. 1—24/5, Опе-
рат. дневник 7. бригаде.

5. Архив Војноисторијског института, к. 1070, рег. бр. 1—24/5.

6. Исто.

7. Архив ВИИ, к. 1070, рег. бр. 1—26/5; Седма српска бригада, стр. 292.

8. Исто.

9. Архив ВИИ, к. 1070, рег. бр. 1—25/5. Оперативни дневник 7. с. б.

10. Исто, ВИИ, к. 1070, рег. бр. 1—26/5. Оперативни дневник 7. бригаде.

11. ВИИ, к. 1070, рег. бр. 1—25/5, Операт. дневник 7. бриг. за 2. XI 1944.

12. Прва југословенска бригада водила је борбу од 30. X у 15,00 до 2. XI
у 16,00. Морала се повући јер 3. батаљон 266. совјетског пука није ушао у до-
говорени напад и Немци су запретили опкољавањем. Претрпела је велике гу-
Оитке, али је избегла још веће захваљујући 14. бригади. За три дана борби
имала је 135 погинулих, 324 рањена и 88 несталих бораца. „Зборник НОР-а“
1/4, док. 172, 199.

13. „Зборник“, 1/14, док. 199, и „Зборник“, 1/15, док. 188.

14. „Зборник“, 1/30, док. 130, објашњење 61, и „Зборник“ XII/4, извод из
ратног дневника Команде Групе армија „Е“ за 6. XI 1944.

15. А ВИИ, к. 1070, рег. бр. 1—27/5, Операт. дневник 7. бриг. за 7. XI
1944. год.

16. „Зборник“, 1/15, док. 180.

17. А ВИИ, к. 1070, рег. бр. 1—27/5 до 1—29/5. Операт. дневник 7. бригаде.

18. Исто.

19. Славко Миладиновић, „14. српска бригада“, стр. 289.

20. „Зборник“, 1/15, док. 23, „Седма српска бригада“, ИРО „Градина“,
Ниш, 1986. стр. 303.

21. А ВИИ, к. 1070, рег. бр. 1—28/5, Операт. дневник 7. бригаде.

22. А ВИИ, к. 1070, рег. бр. 1—29/5, Операт. дневник 7. бригаде.
23. „Зборник”, /115, док. 65 и 67 — Операт. дневник 2. крајишке бригаде.
24. „Зборник” 1/15, док. 101.
25. Иван Глигоријевић, „9. српска бригада”, стр. 232—233.
26. Имена погинулих виде се у приложеном списку.
27. Исто.
28. И ту је било три погинула борца (види списак) и 15 рањених.
29. Четири погинула, 10 рањених и 12 несталих бораца бригаде.
30. А ВИИ, к. 1070, рег. бр. 1—25/5, Операт. дневник 7. бриг.; „Седма бригада”, ИРО „Градина”, 1986, стр. 302.
31. А ВИИ, к. 1070, рег. бр. 1—25/5, Операт. дневник 7. бригаде; „Седма српска бригада”, стр. 302.
32. АВИИ, к. 1070, рег. бр. 1—27/5. Операт. дневник 7. бригаде, „Седма бригада”, ИРО „Градина”, Ниш, 1986, стр. 298.
33. „7. српска бригада”, страна 155 (фуснота 183). Откривање земуннице и масакрирање рањеника и санитетског особља овом приликом је само један драстичан случај

МИЛИВОЈЕ ДРЉЕВИЕ, пуковник у пензији,
ратни начелник Штаба 14. српске ударне бригаде

ЧЕТРНАЕСТА СРПСКА НОУ БРИГАДА НА ПРОСТОРУ ЧАЧАК — ПОЖЕГА — КОСЈЕРИЋ, НОВЕМБРА И ДЕЦЕМБРА 1944. ГОДИНЕ

После дугог марша од Зајечара до Авале и учешћа, у дводневним борбама у Београдској операцији 18. и 19. октобра и на пади-нама Авале у ликвидацији опкољених немачких јединица под командом генерала Штетнера, 14. бригада је упућена на заслужени одмор на положаје села Велики Мокри Луг. Све бригаде 23. дивизије су се одмарале у ширем рејону среза београдског до 24. октобра 1944. године.

Тада је уследила наредба Штаба дивизије за покрет. У уводном делу наредбе, Штаб дивизије се позива на наредбу **ГШ НОВ** Србије од 22. октобра 1944. године и даје правац покрета свим бригадама са тадашње просторије према Краљеву, основним правцем Младеновац — Топола — Крагујевац и да се јединице сместе, односно поседну положаје у ширем рејону Краљева, тачније на Бумбаревом Брду.

У наредби је наведено, да је задатак јединица 23. дивизије Спречавања (извлачења) немачких моторизованих колона /Долином Ибра и Западне Мораве према источној Босни.

Јединице 14. бригаде под командом Ивана Митића — Борћа извршиле су покрет 24. октобра у 8 часова и до 29. октобра превалиле пут од Великог Мокрог Луга преко Сопота — Тополе до Крагујевца, односно села Петровца.

Тог дана је уследило ново наређење Штаба 23. дивизије, којим се мења маршрута бригаде и уместо од Крагујевца према Краљеву, бригада ће кренути према Чачку. У наредби је наведено да је Врховни штаб НОВЈ и ПОЈ наредио 23. дивизији да одмах крене са својим бригадама, укључивши и Прву југословенску бригаду која је формирана у СССР, а стављена под команду Штаба 23. дивизије, и нападне непријатељски гарнизон у Чачку.

Непосредно пред долазак бригада 23. дивизије на сектор Чачка, немачке јединице су 29. октобра потисле 93. дивизију ЦА са ж. пруге код Чачка и окупирале села Љубић, Пријевор и Трбушане.

У таквој ситуацији 30. и 31. октобра северно од Чачка стигле су бригаде 23. дивизије и заузеле следеће положаје:

— Четрнаеста бригада у селу Горња Горевница, где је разбила четничку бригаду и заробила 70 четника. Затим је посела положаје:

са I батаљоном Велики врх (к. 561), са III батаљоном коту 322, код сеоске школе; са II батаљоном засеок Баре, где су се још сместили: чета пратећих оруђа, бригадна болница и интендантура; са IV батаљоном заслак Добретић, где се сместио и Штаб бригаде.

— Девета бригада — на положаје Пријевор — Видовски тунел.

— Седма бригада — на положаје села Миљевици.

— Прва југословенска бригада са оба батаљона посела је полазне положаје за напад у југоисточном делу села Миоковци. По договору са командантом Штаба 266. пука 93. дивизије Црвене армије и ослонцем на левом крилу са 3. батаљоном 266. пука извршила је напад на Немце у селима Пријевор и Трбушани, заузела их и избила на железничку пругу Чачак — Овчарско-кабларска клисура.

Трећи батаљон 266. пука са левог крила 1. бригаде није ступио по договору у напад на Немце преко Љубића према Чачку. Немци су тај правац искористили, упутили појачање својим снагама према селу Трбушани и после јаке артиљеријске и минобацачке ватре у протунападу одбацили јединице 1. бригаде назад до села Миоковци, где су прешле у одбрану.

По наредби Штаба 23. дивизије, јединице 14. бригаде су ступиле у борбу 1. новембра око 22 часа. 4. батаљон је одбацио немачке снаге са пута Чачак — Миоковци. Трећи батаљон је дочекао напад Немаца на заузетим положајима засеока Вранићи 2. новембра око 5 часова. Иако су Немци приморали делове јединица 93. дивизије ЦА да се повуку са Љубића, ипак је 3. батаљон зауставио њихов даљи продор ка селу Горевници и задржао своје положаје.

У раним јутарњим часовима немачке јединице су отвориле снажну артиљеријску ватру по положајима 1, 9. и 14. бригаде после чега су, уз подршку тенкова, извршиле снажни напад на све тачке одбране 1, 9. и 14. бригаде.

Иако су Немци жестоко нападали и убацивали нове снаге у борбу, наше бригаде су у преподневним часовима, чак до 15 часова, одолевале жестоким нападима Немаца, па су чак присиљавале делове немачких снага на повлачење иако су немачка артиљерија и минобацачи непрекидно, за цело време борби, тукли положаје наших бригада. Ипак после жестоких борби, Немци су успели да потисну, у 10,30 часова, батаљоне 1. бригаде и делове 9. бригаде са положаја на косама изнад пута који води из Чачка кроз Миоковце ка селу Прањани, на делу од коте 286 до кречане ка реци Чемерници.

Трећи батаљон 14. бригаде је и у таквој ситуацији одолевао жестоким нападима Немаца држећи чврсто положаје на коти 280, засеок Вранићи.

По наредби Штаба дивизије, да би повратио изгубљене положаје са којих су се повукле јединице 1. и 9. бригаде, Штаб 14. бригаде упутио је у напад 1. батаљон са положаја јужног дела Горње Горевнице у правцу кречане, а 2. батаљон у правцу цркве.

Развила се жестока борба. Друга чета 1. батаљона 14. бригаде у садејству, на левом боку, са јединицама 1. бригаде успела је да потисне немачке јединице према коти 402 и кречани у селу

Миоковци и заузме њихове положаје око пута, тако су се уклинили у међупросторе немачких јединица.

Други батаљон 14. бригаде је истовремено водио борбу са немачким јединицама, потиснуо их на реку Чемерницу, али је отпор Немаца био јак тако да се морао зауставити у Пријевору.

Немачка артиљерија и минобацачи нису престали да туку положаје јединица НОВ, тако да је та ватра око 15 часова достигла најјачи интензитет у обасипању гранатама и минама положаја јединица 1. бригаде и 1. и 2. батаљона 14. бригаде.

После тако жестоке артиљеријске припреме, немачка пешадија је извршила јуриш, с тим што није престала ни артиљеријска ватра, али је пренета у позадину јединица НОВЈ.

Немци су успели да се уклоне у међупростор 1. бригаде и запретили да избију иза лећа 2. чете 1. батаљона 14. бригаде.

Све до 15 часова јединице 23. дивизије су давале жесток отпор силовитим нападима немачких снага. Повремено су наше снаге приморавале Немце, на неким секторима, на повлачење. Када је жестока борба кулминирала, левокрилни батаљон 1. бригаде је захватила паника и борци су почели безглаво да беже.

Немци су ситуацију максимално искористили. Тукли су артиљеријском, минобацачком и митраљеском ватром и из свих осталих пешадијских оруђа по редовима бораца 1. бригаде који су панично бежали.

У том кркљанцу затекао сам се на лицу места. Не може се описати каква је била језива ситуација. Гранате артиљеријске и мине риљају земљу, цепају дрвеће. Кључа од метака осталих пешадијских оруђа. Настојим виком да надјачам паклену буру од експлозија и да зауставим борце у бекству, али ме нико не слуша. Нисам до тада веровао да људи могу бити тако брзи у гомили и у тој брзини губити животе.

Једина светла тачка у том паклу била је батерија топова 1. бригаде која је са једне косе непрекидно тукла по немачким редовима који су бесомучно јуришали и наносила им тешке губитке. Звиждук испалених граната тада ми се чинио најлепшом мелодијом.

Другу чету 1. батаљона 14. бригаде, која се морала организовано повићи, јер је са левог крила, повлачењем јединица 1. бригаде била угрожена, а имала је седам погинулих и више рањених, заменила је 3. чета 1. батаљона, која је одмах зауставила даљи продор Немаца.

Истовремено је 3. батаљон у садејству са јединицама 266. пука ЦА успешно одбијао нападе немачких јединица и спречио је њихову намеру да продру у село Г. Горевницу.

Друм и железничку пругу Чачак — Пожега, куда су се кретале моторизоване немачке јединице бомбардовала је истог дана Једна ескадрила од пет авиона, негде око 13 часова.

После скоро непрекидних тродневних борби, 2. новембра, негде око 17 часова, на целом фронту је настало затишће.

У тим борбама јединице 14. бригаде су избациле из строја више од 60 немачких војника. Заплениле су једну противтенковску пушку и 2 пушкомитраљеца „шарца“.

Чегрнаеста бригада је имала 13 пошнутих и више рањених бораца. По наређењу Штаба дивизије, имајући у виду исцрпљеност бораца Штаб 14. бригаде је повукао 1, 2. и 3. батаљон на одмор у село Горња Горевница (као дивизијску резерву), док је 3. чета 1. батаљона остала на положају коте 282. Наређено је 4. батаљону да поседне положаје коте 322 — Вранићи.

Немачке снаге су успеле у последњим борбама да потисну јединице 23. дивизије и јединице ЦА северно од железничке пруге и друма Чачак — Овчарско-кабларска клисура и обезбеде несметани превоз јединица Групе армија „Е“ и ратног материјала према Пожеги и Ужицу и даље према Дрини.

Мањкавости, које су се показале у овим тродневним борбама са немачким јединицама могу се сумирати у следећем:

1. Недовољно снага јединица НОВЈ и ЦА на овом сектору (Чачка).
2. Недостатак тешког наоружања (тенкова и артиљерије).
3. Необједињеност команди и садејства над јединицама НОВЈ и ЦА.

Виши штабови су прихватили разлоге неуспеха у последњим борбама из извештаја Штаба 23. дивизије, па је преко Штаба 14. корпуса наређено Штабу 23. дивизије да на сектору Чачка не ангажује јаче јединице, док се не групишу јаче снаге.

Настало је извесно смиривање у духу наведеног наређења на сектору Чачак. Јединице 23. дивизије и 93. дивизије ЦА приступиле су самоодбрани и поврменим нападима.

Тако је 4. батаљон 14. бригаде са две чете 4. новембра у раним јутарњим часовима напао немачке положаје у рејону цркве, на десној обали речице Чемернице. Избацио је из строја око 20 немачких војника, запленио један пушкомитраљез „шарац“ и један минобацач 81 мм. Имао је два погинула и седам рањених бораца, иовучен је на одмор, а заменио га је на положајима 1. батаљон.

Релативно затишје је владало све до 7. новембра када је Штаб 23. дивизије предвидео да се приступи већим борбеним акцијама на овом сектору, па је својом наредбом извршио прегруписавање снага.

Четрнаеста бригада је у току ноћи 7/8. новембра сменила 266. пук ЦА по шеми Штаба пука, коју је потписао командант 14. бригаде Јован Митић — Борће. Тако је 3. батаљон посео положаје југозападног дела села Горња Горевница, од к. 406 до к. 322, 2. батаљон положаје покрај пута, школе и цркве до к. 277, 1. батаљон југоисточни део Горње Горевнице и 4. батаљон положаје источно од села Вранићи од к. 280 до к. 282.

Седма и девета бригада су се задржале на својим положајима.

Немачке положаје на северном делу села Пријевор, северном делу села Трубушани и Љубићког брда раздвајала је речица Чемерница од јединица 14. бригаде. Раздаљина је могла бити у просеку око 150 метара.

Наизменично су вршени напади, који су се претварали у жестоке обрачуне. Јединице 14. бригаде су у тим окршајима од 2. до 10. новембра имале 21 погинулог и преко 30 рањених. За то време је, по проценама, избачено из строја преко 100 немачких војника.

Ради евеитуалног спречавања немачких снага, које су се спојиле из Чачка и Прибоја на сектору Ужице — Вишеград, да се пробију према Косјерићу и Ваљеву, ГШ НОВ Србије преко 14. корпуса наређује 23. дивизији да упути једну бригаду са задатком да затвори правац Ужице — Косјерић, односно Пожега — Косјерић.

По наређењу Штаба 23. дивизије 10. новембра су јединице 14. бригаде предале положаје на сектору Чачка 266. пуку ЦА и усиљеним маршем по киши и блатњавим сеоским путевима стигле 12. новембра у Косјерић и поселе положаје јужно од Косјерића. На тој сектору јединице 14. бригаде остају све до 19. новембра. Смењивао се по један батаљон јужно од Косјерића на линији Макочево брдо — Вујин камен — Бобија, где су дочекивали и разбијали групе Немаца, које су хтеле да се пробију према Косјерићу.

Остали батаљони који нису били ангажовани на положајима, изводили су војггу обуку и политичку наставу, с обзиром да је бригада попуњавана у последњим данима новим борцима и да је добијала ново наоружање из СССР-а.

По договору штабова 68. корпуса ЦА и 14. корпуса НОВЈ да се пресеке извлачење немачких снага друмом и пругом Чачак — Пожега, по наредби Штаба 23. дивизије 14. бригада се, након што је предала положаје на сектору Косјерића Ужичком НОП одреду, пребацила 18. новембра на сектор између Чачка и Пожеге, северно од друма и железничке пруге, разместивши батаљоне на следеће положаје: 3. батаљон на положај села Средња Добриња са Штабом бригаде; Други батаљон је упућен ка селу Табановићи, јер су извиђачке групе Немаца продирале ка том селу; Први батаљон је посео V' току ноћи 18/19. новембра брдо Лорет (к. 763), а 4. батаљон брдо ГледV у селу Папратиште. Задатак јединица 14. бригаде је био да обезбеде леви бок јединица 93. дивизије ЦА.

На левом боку јединица 14. бригаде на положајима Честобродица — Табановићи — Лорет налазила су се три пука 93. дивизије ЦА (пешадијски, артиљеријски и „каћгша“), са задатком да са јединицама 14. корпуса заузму ж. станицу Јеминска стена и прекину даљи транспорт немачких снага пут Дрине.

Немачка 104. ловачка дивизија се налазила на положајима села Каран — Лорет — Тучково и даље према Видовском тунелу. Обезбеђивала је друм и железничку пругу, којима су се транспортовале немачке јединице.

Први батаљон 14. бригаде је ноћу 18/19. новембра, препадом отео к. 763 од немачке јединице, а затим продужио са нападом на друге немачке положаје и после оштре борбе затаео к. 766 звану Лорет.

Двадесетог новембра V раним преподневним сатима, после артиљерске и минобацачке припреме Немци су поново заузели брдо Лорет, да би га 1. батаљон око подне поново преотео и задржао се на њемлг два дана. Том поиликом је запленио два артиљеријска оруђа „ЗИС“, која су Немци отели од јединица ЦА.

Истовремено 1е 4. батаљон ноћу 18/19. новембра извршио напад са положаја Средња Добриња на немачке положаје и заузео брдо Греду и брдо Гвоздац. Немачке снаге је одбацио чак на друм и железничку пругу код села Тучкова

У току деветнаестог новембра у поподневним часовима уз артиљеријску и минобацачку припрему и појачања у људству, немачке снаге су прешле у напад и после врло оштре борбе, после пола ноћи 20. новембра, заузеле брдо Гвоздац. Иако је 4. батаљон, пошто се мало средило, извршио противнапад, није успео да поврати Гвоздац. У међувремену, јединице 93. дивизије су смениле на брду ЈЛорет

1. батаљон 14. бригаде јер је у даноноћним борбама био изнурен.

Јаке немачке снаге су после артиљеријске и минобацачке припреме 21. новембра из рејона Тучково продрле у село Папратиште и уз истоимену реку угрозиле јединице 14. бригаде у Доњој Добрињи и јединице ЦА на брду Лорет. 4. батаљон, у садејству са Љубићким батаљоном Чачанског одреда, са положаја брда Ораовице успео је да после јаког отпора у току дана заустави немачку пешадију.

Немачке јединице, уз артиљеријску и минобацачку припрему, извршиле су напад 22. новембра на положаје 2. и 4. батаљона 14. бригаде Грета — Папратиште — Ораовица, са тежиштем напада уз Папратишску реку. Четврти батаљон је пружао јак отпор, нарочито Руска чета на положају Грета. У првим налетима Немци су одбијени и претрпели су велике губитке, но убрзо су им камионима из Тучкова стигла појачања. И поред тога што су их артиљерија и минобацачи са положаја јединица ЦА тукли ипак су се Немци уклонили у међупростор 2. и 4. батаљона и избили на брдо Греду. Руска чета их је дочекала ручним бомбама. Развила се борба прса у прса. Тако је немачки јуриш заустављен.

Истовремено је Љубићки батаљон успео да збаци десно крило немачких јединица са брда Ораовице.

Први пут су црвеноармејци на овом делу фронта испалили три рафала из „каћуша“.

Сећам се да је са члановима Штаба 14. српске бригаде седео у Штабу у Средњој Добрињи један мајор ЦА, командир батерије „каћуша“. Писао је да не сме да употреби више ракете; да ће одговорити пред својим старешинама јер је употребио и ове ракете из неприкосновене резерве. Доста сам имао контаката са официрима ЦА али углавном њиховог официра, културног понашања, суздржаних прохтева и који није конзумирао алкохол нисам више срео. Био је Бурђијанац.

Приморан таквом ситуацијом Штаб бригаде упућује 1. батаљон на Камену главу и брдо Ветрење, иако је био предвиђен да се одмара. Задатак му је био да из правца Видовског тунела обезбеди леви бок бригаде. Трећи батаљон је упућен у правцу Ораовице.

Тог истог дана, 22. новембра, дошло је до врло оштре борбе. Јединице 14. бригаде су противнападима покушале да задрже продор Немаца, али они успевају да око 11 часова заузму к. 850 на Ораовици, брдо Греду и положаје у Јелен Долу.

На положајима Средња Добриња — Малињак, к. 741 и брда Лорет 4, 3. и 2. батаљон са Љубићким батаљоном задржали су даљи продор Немаца према Горњој Добрињи.

Трећи батаљон, са једном четом Љубићког батаљона, је 22. току ноћи 22. на 23. новембра два пута заузимао к. 850 на Ораовици, али су се немачке јединице најзад на њој утврдиле.

Четрнаеста бригада се после вишедневних борби, поред исцрпљености, нашла у незавидној ситуацији и због недостатка муниције. Неоправдана удаљеност органа за снабдевање приморала је Штаб 14. бригаде да мољака муницију од Штаба 9. бригаде.

Од 21. до 26. новембра 14. бригада се налазила под командом Штаба 45. дивизије због наслањања јединица 14. бригаде на десно крило јединица 20. бригаде у саставу те дивизије.

Због губитка и замора људства у даноноћним биткама Штаб 23. дивизије је предложио Штабу 14. корпуса да се обуставе акције на сектору Пожеге и да 14. бригада остане на својим положајима, али да поново уђе у састав 23. дивизије. Штаб 14. корпуса се није сложио.

Немачке јединице су се успешно супротставиле противнападу јединица 14. бригаде са положаја од Лорета до Ветриње. Њихова артиљерија била је активна 23. и 24. XI текући јединице НОВ, нарочито у току протунапада своје пешадије. Борбе су вођене непрекидно дању и ноћу. Штаб 14. бригаде је извршио нови размештај својих батаљона 24. и 25. новембра:

— На положајима Виноградине — Малињак задржан је 4. батаљон који је одолевао немачким нападима.

— Трећи батаљон је иосео положаје 1. батаљона на Каменој глави и Ветрињи са две чете; трећа је остала на Ораовици са Љубићким батаљоном.

— Други батаљон је остао на положајима изнад Јелен Дола и на Лорету.

— Први батаљон је повучен у село Горња Добриња као бригадна резерва.

Да би обезбедили несметано повлачење својих јединица комуникацијама од Пожеге према Ужицу, Немци су настојали да одбаце јединице НОВЈ од Ораовице и Лорета. Зато су 25. новембра у раним часовима са пешадијским јединицама напали, после жестоке артиљеријске и минобацачке припреме, десно крило 14. бригаде и делове ЦА и 20. бригаду 45. дивизије на Лорету. Двадесета бригада и делови ЦА под снажним притиском немачких јединица морали су да одступе ка Табановићима и Доњој Добрињи.

Други батаљон 14. бригаде је био на десном крилу угрожен, па се уз борбу морао повући са положаја Јелен Дола ка Табановићима. Немци су истовремено нападали и на положаје 3. батаљона и Љубићког батаљона на Ораовици, као и на десно крило 4. батаљона.

Услед шестодневних непрекидних борби и доста губитака, Штаб бригаде је 26. новембра повукао на одмор 2. батаљон, а његове положаје је посео 1. батаљон.

Сутрадан, 27. новембра, 1. батаљон је у садејству са једном јединицом 93. дивизије ЦА напао к. 841 и после неколико јуриша избацио немачку јединицу. Немцима су хрстигла појачања, па су после артиљеријске и минобацачке припреме извршили напад на к. 841 и поново је заузели. Истог дана Немци су напали положаје 3. батаљона на Ветрињи, к. 797, која је у току напада неколико пута прелазила у посед немачких снага, односно у посед 3. батаљона.

По договору, 20. бригада и 1. батаљон са деловима 4. батаљона извршили су ноћу 27/28. нов напад на Пожегу, преко брда Смишаљ. Напад није успео. Јаком ватром са немачких положаја са брда Лорет 1. и 4. батаљон су били заустављени, али је 20. бригада заузела Мали и Велики Штрмац, к. 679.

С обзиром да су немачке трупе напустиле Краљево, штабови 23. дивизије НОВЈ и 93. дивизије ЦА су по споразуму извршили нови размештај јединица, да би напале на Пожегу и пресекле одступницу немачким јединицама од Чачка према Ужицу.

Ради извршења тог задатка Штаб 23. дивизије је наредио штабовима бригада да са својим јединицама заузму следеће положаје:

— Седма бригада је пребачена са Љубића на положаје Видовски тунел — Камена глава — Ветриња.

— Девета бригада је остала на положају Видовски тунел — Горња Горевница.

— Четрнаеста бригада је заузела положаје на десном крилу и то: на Доњој Добрињи, Честобродици и Штрмцу.

Штаб 14. бригаде је прецизирао штабовима батаљона које положаје да поседну.

Задатак 14. бригаде је био да са јединицама 93. дивизије ЦА учествује у нападу у ноћи 30. новембра и 1. децембра у захвату пута Жежевица — Пожега, и да за време напада штити леви бок јединица ЦА.

Од напада се одустало, јер је 93. дивизија ЦА морала хитно да се пребаци на Сремски фронт.

Батаљони 14. бригаде су остали на положајима Штрмац — Лорет — Малињак — Честобродница од 1. до 5. децембра.

Немачке јединице са положаја Гвоздац — Грета и са к. 850 на Ораовици, у том међувремену стално су се сукобљавале на положајима преко пута, са батаљонима 14. бригаде. На концу су се немачке јединице са горе наведених положаја повукле ноћу 3. и 4. децембра заједно са последњим својим јединицама које су напустиле Чачак и Пожегу.

Штаб бригаде је поднео Штабу дивизије исцрпан извештај о току борби од 18. до 28. новембра у коме се између осталог наводи:

„У току свих ових борби од доласка наше бригаде на сектору Средње Добриње и Табановића, тј. од 18. до 28. новембра текуће године, закључно наши губици износе 25 мртвих и 125 рањених, међу којима 23 контузована. За исто време је непријатељ на нашем сектору имао 500—600 мртвих најмање”.

Међутим, батаљони 14. бригаде су имале још губитака, у међувремену од 28. новембра до 5. децембра, тако да су укупно сабрали губици у том времену износили 33 погинула и 141 рањени борац.

БИБЛИОГРАФИЈА

1. Бура Златковић и Милош Д. Бакић, „Седма српска бригада“, „Градина“, 1986.
2. Иван Цина Глигоријевић: Девета српска ударна бригада, Војно издавачки завод, Београд, 1970.
3. Светислав Миладиновић Славко, „Четрнаеста српска бригада“, Војно издавачки завод, Београд, 1982.
4. „Београдска операција“, рад совјетских и југословенских историчара, страна 244, 245.
5. Извештаји и наређења Штаба 14. НОУ бригаде од 28. октобра, 1. новембра, 9. новембра, 26. новембра, 27. новембра, 29. новембра, 30. новембра, 1. 2, 3, 4 децембра. (Архив ВИИ, к. 1074 бр. 8/5, 14/5, 35/3, 12/5, 21/5, 34/5, 15/4, 8/5, 24/5, 19/3, 9/5, 36/3, 33/3, 32/5 и 18/2), 47/3, 2/4, 36/5, 37/5, 35/5 и 39/5).
6. „Зборник НОР“, 1/14, док. 180, 80, 134, 37, 132, 140, 139, 197, 172, 190, 199, 141, 164, 171.
7. „Зборник НОР“, 1/15, док. бр. 1, 19, 14, 20, 17, 100, 101, 102, 121, 36, 170, 173, 180, 18, 22, 36, 25, 23, 70, 83, 186, 47, 63, 64, 48, 53, 52, 83, 60, 80, 89.
8. „Зборник НОР“, XII/4, док. бр. 168, 152.
9. Наредба — захвалница Врховног штаба НОВ и ПОЈ, Архив ВИИ, к. 1068, рег. број 24/1. Штампано у „Борби“ од 4. XI 1944. и „Политици“ од 9. XI 1944.

СВЕТИСЛАВ ТРИФУНОВИЋ, РАТКО ДРАЖОВИЋ, РАЈКО ВУЈАНАЦ,
ратне старешине у Ибарском НОП одреду

ОБНОВА ИБАРСКОГ ПАРТИЗАНСКОГ ОДРЕДА И БОРБЕ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ ИБАРСКЕ ДОЛИНЕ 1944. ГОДИНЕ

— Т е з е —

КОЛАШИН, Црна Гора — 3. јула 1944. године издвојена је једна чета Косметског баталјона и стављена под команду чланова Штаба Ибарско-моравичког одреда, који су илегално прешли из Ибарске долине у Цону Гору. Задатак им је био да пођу у Ибарску долину и тамо обнове Ибарски партизански одред, како би омогућили рударима Трепче и осталим припадницима НОП-а на том терену да поново ступе у борбу: да се повежу са К. Митровицом, Вучитрном и др. и да формирају окружни комитет Партије на том терену. Чета би имала улогу претходнице партизанским јединицама Оперативне групе дивизија која се припремала за прелазак у Србију. Ово је одлучено на састанку чланова ПК КП Србје којима су били у Трној Гори, Штаба II корпуса НОВЈ и секретара ОБКОМ-а за Космет — Павла Јовићевића. Чета је бројала 56 бораца, добро наоружаних — претежно аутоматима — и одмах је названа Ибарско-моравички одред. Избегавајући отворене сукобе са непријатељем, одред је стигао на Голију 12—14. јула. Први врло кратак сукоб са четницима био је на ТТТерметовици.

РУДНО, 17. VII 1944. године Ибарско-моравички одред, у настуку ка Рудну, натпнао је на четничке снаге члвврћене на положајима са бункерима, које су раније саградиле бугарске јединице, у јачини од око 300 људи. У жестоком окршају четници су разбијени и протерани са тог положаја, уз већи број погинулих и заробљених, а само једног рањеног партизана.

ЦРЕПУЉНИК, 18. VII 1944. године — Са Рудна је одред прешао на положаје шумовитог Црепуљника, погоднијег за борбу, а и ради одмора људства. Команда Јаворског четничког корпуса, после пораза на Рудну, позвала је све околне четничке корпусе да заједнички нападну партизане. Опкољавајући положаје Црепуљника на којима је био одред, око 1000 четника је извршило напад. Целог дана је

Тезе су рађене према монографији „Студенички срез у НОБ-у и револуцији“ (Деса Пеших, Београд, 1977) и накнадно откритим документима.

вођена жестока борба, у којој су одбјена три четничка јуриша, при којима су они претрпели велике губитке, уз само 4 рањена партизана, од којих је један подлегао. У току ноћи одред се извукао из опсаде, која је у ствари била већ разбијена. Овакав пораз и у једном и у другом сукобу четници су претрпели и стога што је знатан број људства био насилно мобилисан и неук борбама, а партизанска Јединица састављена од бораца прекаљених у ранијим борбама.

ВИОНИЦА, 29. VII 1944. године — Ибарско-моравички одред водио је оштре борбе са четничким и љотићевским јединицама у овом селу, разбио их и успео да спаси своје рањенике раније склоњене у шуму близу тог села. Тих дана више села Сасе дошле су прве две групе од по 15—20 нових бораца из Ибарске долине, у ствари већ постојеће диверзантске групе ојачале су одред, тако да је тада бројао око 100 бораца. Настављена је акција даље мобилизације људства из Ибарске долине, што је Партија већ била припремила.

Штаб одреда 2. августа 1944. године добија поруку Пека Дапчевића, команданта ОГД, да се одред пребаци на Рогозну у сусрет ОГД. Ибарско-моравички одред пошао је 05. VIII 1944. године на Рогозну, а затим на Копаоник.

Ибарски партизански одред

КРСТАТИ ЛАЗ — Копаоник, 16. VIII 1944. године — Наредбом бр. 24 команданта ОГД Пека Дапчевића, од дотадашњег Ибарско-моравичког одреда, тј. од чете Косметског баатљона и партизанских група с једне и друге стране Ибра, формира се ИБАРСКИ ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕД. Именован је Штаб одреда и штабови 1. и 2. батаљона. Ибарски одред стављен је под команду ОГД и ГШ НОВ и ПО Србије са одређеним задацима на терену Ибарске долине, Копаоника, Рогозне и Голије.

БУБЕ—ВУКОСАВЉЕВИКЕ—РОГОЗНА, 25. VIII 1944. године — Реализујући добијене задатке Ибарски партизански одред је прешао на леву страну Ибра ради прихватања Ибарске и Колашинске четничке бригаде, чије је људство прихватило прелазак на страну НОВЈ и партизанских одреда. У селу Вукосављевиће у Бупском пољу извршена је иотпуна организација и формирање 1. и 2. батаљона Ибарског партизанског одреда са око 350 бораца, потпуно наоружаних.

СТАНУЛОВИЕЕ, 29. VIII 1944. године — Ибарски партизански одред стационирао се у овом селу. Крајем августа наставио је даноноћне акције нападама на комуникације и транспорте непријатеља низ Ибарску долину, започете продором јединица ОГД преко Ибра ка Копаонику и Србији. Нападима на транспортне возове и моторизоване колоне немачких трупа у повлачењу са југа, Ибарски одред је задавао ударце непријатељу наносећи му значајне губитке у људству и ратној опреми. Тиме је и отпочела борба за ослобођење овога краја. Упоредо са тим акцијама разбијане су четничке групе на овом терену. Вршена је даља мобилизација људства за одред и Јединице НОВЈ које су пролазиле овим теренима. Десетог септембра 1944. формиран је 3. батаљон одреда од људства прихваћеног из Пећи.

Значајне акције Ибарског одреда и његових батаљона

ЛЕШАК, 14/15. IX 1944. године — Извршен је напад на два транспортна воза у железничкој станици. Заиелењена је знатна количина опреме и хране. Убијено је 11, а заробљено 15 непријатељских војника. Композиције су спаљене, а железничка станица онеспособљена за рад.

ДОБРАВА, 26/27. IX 1944. године — 1. и 2. батаљон извршили су напад на већу колону непријатељских тенкова, артиљерије и камиона са пешадијом. Борба је била веома тешка. Немци су потиснути преко реке Ибра, али су им пристигле у помоћ нове моторизоване колоне, па су батаљони одреда принуђени на повлачење ка Копаонику. Непријатељ је имао око 50 погинулих и више рањених. Губици одреда су: два погинула, од којих и заменик команданта II батаљона, а три рањена борца.

РУДНИЦА, 7/8. X 1944. године — Извршен је напад на железничку станицу, у том периоду главно упориште Немаца и белогардејаца на простору од Рашке до Слатине. У моменту напада у станици је био велики транспорт Немаца, поред композиције која је стајала у станици 2 дана. Борба је трајала преко два сата. У нападу је учествовао одред са сва три батаљона. Губици непријатеља су: 108 погинулих и више рањених, тачан број није познат, јер су их у току ноћи превозили за Рашку и Краљево. Губици одреда су: два погинула и 11 рањених, од којих и командант новоформираног 4. батаљона који је подлегао ранама, а један борац је ухваћен и сутрадан стрељан. Заплењено је: три аутоматска оруђа, 15 пушака, 6000 метака, 8 коња и опрема за 15 коња, као и нешто личне спреме. Прекинуте су саобраћајнице и с једне и с друге стране железничке станице Рудница.

МАЗГИТ, 9/10. X 1944. године — 3. батаљон Ибарског одреда извршио је минирање пруге на критичном месту с десне стране Ибра према Беоцима. На мину је налетео воз са немачким трупима. Неки вагони су сурвани у Ибар. Немци су бежали преко Ибра и налазили заштиту у својим колонама на сувоземном путу у Беоцима. Многи су се подавили газећи Ибар, али се њихов број не зна. Зна се да је погинуло 19 Немаца и белогардејаца. Батаљон није имао губитке.

ЛОКВИЦЕ, 7. X 1944. године — Четници 2. косовског корпуса комбиновани са белогардејцима, шуцполицијом, недићевцима и одредом добровољаца, укупно од 1200 до 1300 бораца, пошли су ка Локвицама у намери да освоје те високе положаје према Копаонику, где су имали, по прилици, и закопано оружје. Ибарски партизански одред је распоредом својих батаљона извршио контранапад на ову групацију и после жестоке борбе, у којој су обилато коришћени бацачи и аутоматска оружја, непријатељ је приморан да се повуче ка Лепосавићу, а затим ка Рашки. Непријатељ је имао 6 мртвих и 10 рањених. Ибарски одред је имао једног погинулог и једног рањеног борца. Заплењен је један тешки митраљез и нешто опреме,

ТИОЦЕ, 4. X 1944. године — Већа група чегника и белогардејаца пошла је да освоји положаје код Тиоца. 2. батаљон Ибарског одреда напао их је и натерао у бекство. Погинуло је 6 белогардејаца и један четник — кољаш. Батаљон није имао губитака.

САКОВИРШ, 11/12. X 1944. године — Ибарски партизански одред извршио је напад на Јаворски четнички корпус са Штабом кориуса и Дежевском бригадом у Саковићима изнад Рашке. Корпус је разбијен, а четници су се спашавали бекством у Рашку, под заштитом својих савезника Немаца са командантом Цветићем на челу. (Јдред је ватром из бацача засуо варош Рашку, изазвао немир код Немаца у граду. Губици одреда су — један погинули, а убијено је 10 четника и заробљено 20. Заплењена је архива команданта Цветића. Одробљено је 40 Руса — Власоваца, који су пошли у партизане, али су били заробљени од четника и спремани за предају Немцима.

РУДНИЦА — ЛЕШАК, 12/13. X 1944. године — 1. батаљон Ибарског одреда минирао је пругу између ове две станице и напао транспорт немачке тенковске јединице. Окршај је био веома оштар, у коме су Немци из тенкова дали успешан отпор, па се батаљон морао повући. Заплењено је нешто оружја од непријатеља и нанети су му губици у погинулим и рањеним, број непознат. Батаљон није имао губитака.

БЕЛО ПОЉЕ — БЛАЖЕВО — МРАМОР — МЕРКЕЗ — РАДМА-ИОВО, 18, 19. и 20. X 1944. године — Једна од најзначајнијих и најусиешнијих борби Ибарског партизанског одреда била је борба против делова „Принц Еуген“ дивизије, која је поразом код Ниша морала да промени правац одступања и да крене преко Копаоника у Ибарску долину. Ибарски одред је по деловима и групама сачекивао непријатеља у горе наведеним селима и формално уништавао све што је налазило. Убијено је преко 500 Немаца, а њих око 150 једва се спасило и сишло у Ибарску долину.

БЕЛО БРДО, 21. X 1944. године — Наредбом ГШС издвојено је из Ибарског партизанског одреда 85 бораца и руководилаца и од њих формиран Косметски батаљон, стављен под команду Оперативног штаба за Косово и Метохију.

ЛИСИНА, 21. X 1944. године — Једна група Немаца покушала је да изађе на врхове Копаоника, али је нападнута од снага 2. батаљона, натерана у бекство у долину Ибра. За собом су оставили сву личну опрему. Исто тако 30. X 1944. године поново је једна немачка јединица покушала да се домогне врхова Копаоника. Нападнута је са две стране јединицама Ибарског одреда и принуђена да се повуче на полазне положаје, уз губитке од 3 погинула и 8 рањених.

РЖАНА — СЕЉАНЦИ, 25. и 26. X 1944. године — По позиву XXIV дивизије НОВЈ одред је водио оштру борбу против балиста који су надирали на терен ове дивизије и Ибарског партизанског одреда. Напади балиста су сузбијени у току ноћи, али 3. батаљон није благовремено запазио знак за повлачење, па је остао на положајима до сванућа. Непријатељ је на овај батаљон извршио жесток напад, из којег се једва извукао. Батаљон је имао 9 погинулих и 5 рањених.

МАЈДЕВО, 1. XI 1944. године — Око 150 Немаца вршило је пљачку села. Напала их је једна чета 1. батаљона и протерала. Погинуло је 12, а рањено 13 Немаца. Чета одреда имала је губитке: 1 погинуо и 1 рањен. То се поновило и 3. XI 1944. године у селу Гувништу — 3. чета 1. батаљона је напала групу од око 50 Немаца, разбила их и нанела им губитке од 2 мртва и 6 рањених.

Главни правци повлачења немачких трупа са југа на север били су саобраћај ницама Моравске и Ибарске долине, све до половине октобра 1944. године када је продором Црвене армије и снага НОВЈ пресечен правац низ Моравску долину. Од тада је за Немце преостало једини правац низ Ибарску долину. Због веома успешне активности Ибарског партизанског одреда, на саобраћајнице и колоне непријатеља током септембра и октобра, Немци су били принуђени да мењају тактику одбране тог преосталог правца повлачења на север. Пре свега, отпочели су веома активно да траже помоћ од својих савезника: четника, љотићеваца, белогардејаца, балиста, муслиманске реакције и недићеваца. Дошло је чак до повраћаја неких јединица од Краљева ка Рашки и Косовској Митровици. Тих дана, такође су и квислиншке снаге правиле велики кркљанац својим сабиrom у Краљеву, па су и оне биле принуђене да крену за Немцима према Рашки. Има изгледа да су страх од Црвене армије, и жеља за бегом ка Јадранском мору, односно ближе Енглезима, поред других, били основни разлог. То су били дани када је непријатељ изабрао нов правац за своје повлачење од Рашке преко Новог Пазара и даље, а напуштао све више правац према Краљеву. Дошло је до отворене сарадње издајника Србије са балистима и муслиманском реакцијом, прихватили су нове заједничке акције са Немцима против НОВ и партизанских одреда. Одржавани су састанци њихових истакнутих људи уз учешће немачких команданата. Суштина нове тактике је била да се морају, офанзивом на слободну територију Копаоника коју је држао Ибарски партизански одред, спречавати даноноћни силасци партизанских снага и напади на саобраћајнице и њихове трупе у долини Ибра. Све чешће су у октобру и новемору покушавали, испадима у више делова западне стране Копаоника, да освајају положаје и одрже их ради заштите несметаног повлачења трупа. Ове испаде су обично вршили Немци у заједници са **издајницима** у нади да ће им њихова сналажљивост у борби са партизанским јединицама бити значајна.

Ибарски партизански одред Ј'е стога морао да примењује, мање-више, одбрамбену тактику своје слободне територије и сузбија насиља и пљачке села која су била у том периоду даноноћна пракса немачких јединица на западној страни Копаоника. С друге стране, да би се и даље онемогућило успешно повлачење немачких колона ка Краљеву, одред је и сам мењао тактику. За успешне акције на саобраћајнице теже су се пробијале крупније Јединице, па је стога организовано неколико диверзантских група и посебних чета у појединим рејонима Ибарске долине. Тако је на рејону Лепосавића била веома активна и успешна диверзантска група Мартина Виријевића. На рејону Казновића и Руднице група Брана Нурчића. На рејону Рашка — Нови Пазар — Плешин посадна чета Радича Џоди-

ћа. На рејону Ушће — Студеница посадна чета Студенице. На рејону Врачева посадна чета Врачева, и др.

Немачке јединице које су имале задатак да освоје и учврсте своје положаје у вишим деловима Копаоника, копале су ровове на неколико места, као: на Рудничком брду, Крстацу испод Белог Брда, Дрену и др. Крајем октобра и почетком новембра знатно су ојачале посаде непријатеља дуж саобраћајница од Слатине до Рашке. Тако је посада Слатине бројала око 250 Немаца, са 20 топова и митраљеским гнездима око станице. У Лепосавићу је још увек Немцима било верно 600 белогардејаца, са 4 тешка митраљеза. У Лешку је било око 400—500 Немаца и четника Закића. На путу од Лешка ка Белом Брду, на положајима Крстац утврдило се 300 Немаца са бацачима. Исто тако било их је и на положајима у Дрену. У Рудници поред 100 белогардејаца било је око 1000 Немаца са 3 топа, а у Новом Селу и Бистрици групе од по 100 Немаца. Рашка је имала релативно мању посаду од 300 Немаца и 200 белогардејаца, са 4 противавионска топа. И поред оваквих посада диверзантске групе одреда су се успешно пробијале и на више места минирале комуникације пруге и сувоземног пута на мањим објектима, јер су већ у том периоду били поседнути веома јаким снагама.

Карактеристично је да су стационаране јединице непријатеља на приступним положајима ка Копаонику упорно покушавале да освоје положаје у вишим деловима терена. Њихове извиднице увек су биле дочекане и протериване натраг на полазне положаје. Од таквих акција делова Ибарског партизанског одреда наводимо само неколико.

Двадесет деветог и 30. октобра 1944. године — Док је једна група Немаца оправљала мањи мост на прузи, порушен дан раније од стране диверзантске групе Брана Нурчића, око 100 Немаца је пошло у брда изнад Казновића ради обезбеђења. Чета 1. батаљона их је напала и протерала на полазне положаје. Претрпели су губитке, а број је непознат. Исто тако, 30. октобра једна извидница Немаца, такође око 100 војника, покушала је да изађе на положаје Професорске колоније изнад Лисине. Борци 2. батаљона су их напали и вратили на полазне положаје уз губитке од 3 погинула и 8 рањених Немаца. Батаљон није имао губитке. 1. новембра 1944. године око 150 Немаца изашло је у село Мајдево, потерали су опљачкану стоку. Напала их је 1. чета 1. батаљона, протерала их и спасила сву стоку сељацима. Шестог 11. 1944. године 2. батаљон на положајима изнад Јошаничке Бање сусрео је групу од 25—30 Немаца која је извићала правац према Брусу и Александровцу. Вештим маневром чета батаљон је блокирао групу, заробљено је 8 Немаца а остали су уништени. Батаљон је имао 2 погинула и 1 рањеног. Одрама истог дана наишла је велика колона Немаца истим правцем али сигурнијим положајима. Развила се жестока борба у којој су Немци користили и артиљерију. Борба је трајала до мрака, када су Немци били приморани да се врате у Јошаничку Бању. Заробљене Немце је батаљон повео у Криву Реку, село страдало и спаљено у току рата, да им сељаци суде. Осмелиле су се само старе жене да им суде.

Од 5. XI до 17. XI 1944. године вођене су борбе са групама Немаца у селима: Гувниште, Мајдево, Блажево, Стануловнће, Бело Брдо, Борчани, Кијевчићи и др. У свим тим сукобима задавани су ударци непријатељу и губици најчешће од 2—5 погинулих и више рањених. Одред у овом периоду није имао веће губитке осим 3. батаљона који је код Борчана и Кијевчића имао око 9 погинулих и нешто више рањених. Узрок оволиким жртвама били су и несрећни случајеви. Осамнаестог новембра 1944. године, 1. и 3. батаљон извршили су напад на јединицу Немаца од око 200 војника код Гувништа и у жестокој борби убили 30, а заробили 5 Немаца. Батаљони нису имали губитака. Истог дана 2. батаљон је имао сукоб са две групе Немаца под Јадовником у којима су убијена 2 Немца и заробљена радио-станица са коњима.

У другој половини октобра и у првој половини новембра 1944. преко терена овога дела Ибарске долине, Голије и Копаоника, који је био углавном под контролом Ибарског партизанског одреда, враћале су се четничке групе, разбијене на Лиму, у правцу Топлице и Моравске долине. Били су то претежно официри, команданти четничких бригада и начелници штабова. Највећи број њих падао је у руке јединица Ибарског одреда, диверзантских група и теренских посадних чета НОП-а са овог терена. Сви су они спровођени Главном штабу НОВ и ПО Србије и штабовима дивизија НОВЈ које су наилазиле овим тереном.

Двадесет петог XI 1944. године — Ибарски партизански одред **Је** у своја три батаљона бројао преко 1000 бораца и руководиоца. Спроводићи успешну мобилизацију нових бораца, упућивао је другим јединицама НОВЈ које су пролазиле овим крајем од 300—400 бораца. Исто тако, било је и у посадним четама толико бораца. То је, свакако, пре опште мобилизације значајан број добровољаца из Ибарске долине. Недостају сигурни подаци колико је бораца пало у борбама за ослобођење овога краја, али се може тврдити да је тај број близу 100. Збир нанетих губитака непријатељу свих боја прелази преко 1000, од чега само Немаца сигурно 1000.

РАШКА — НОВИ ПАЗАР, 26/27. XI 1944. године — Отпочела је битка за ослобођење Рашке и Новог Пазара. Штаб Ибарског партизанског одреда издао је заповест за одређене правце кретања сваком батаљону у борбеном наступу за ослобођење Рашке. Непријатељ се још увек утврђивао на брдима поред железничких станица од Лепосавића до Рашке и према Новом Пазару. Батаљони су на својим правцима наступа вршили притисак на положаје Немаца, који су се веома жилаво одупирали. Немци су минирали све објекте на саобраћајницама, неке већ порушили, а неке припремили. Коначно су се 26. XI 1944. године изненада повукли са десне стране Ибра, напуштајући и сам град Рашку. Посели су највиша брда изнад саме Рашке, на левој страни Ибра и утврдили се у рововима на Настасића брду. Мост на Ибру је минирао, али није срушен већ су само постављене жице са водом до положаја на Настасића брду и у правцу Новог Пазара. Обавештајна служба Ибарског партизанског одреда функционисала је веома успешно и акцијама спречила минирање мостова у Рашки. Извршен је напад на положаје на Настасића

брду у току ноћи. Батаљони су наступили са три стране. Јуришима су неколико пута заузимани и губљени ровови на том положају уз поновно освајање. Борбе око Рашке су трајале целе ноћи између 26. и 27. новембра и сутрадан 27. XI до предвече. Било је осетних губитака и на једној и на другој страни, јер је вођена битка за мостове и два слагалишта ратне спреме, највише муниције, у Драгањском лугу и у Беоцима. Коначно су отпори Немаца савладани и они су протерани ка Новом Пазару. Одред је 28. и 29. XI 1944. у борбеном поретку наступио ка Новом Пазару. У свом наступању држао се брдских положаја, очекујући јак отпор непријатеља око Новог Пазара. Бероватно после веома оштрих борби код Рашке непријатељ се од Новог Пазара повлачио без пружања великог отпора, тако да је било мање оштрих борби. Коначно, у Нови Пазар ушла је једна јединица одреда са командантом Ибарског одреда на челу.

Наредбом ГШ НОВ и ПО Србије од 30. XI 1944. године Ибарски партизански одред стављен је под команду Оперативног штаба за Косово и Метохију.

То је, управо, и крај борбеног пута славног Ибарског партизанског одреда.

О значају борби које је водио Ибарски партизански одред у долини Ибра за њено ослобођење и ианешеним ударцима непријатељским снагама најречитије говори предлог Главног штаба за Србију од 4. новембра 1944. године Врховном штабу НОВ и ПОЈ за похвалу Ибарском партизанском одреду, који гласи: „Јединице овога Одреда у борбама на Копанику и на кохмуникацијама у долини Ибра против окупатора и народних издајника показале су велику умешност, пожртвовање, храброст и одлучност и нанеле непријатељу велике губитке. Својим акцијама на комуникације у долини Ибра знатно су ометале, отежавале и спречавале непријатељски саобраћај у потпуном складу са општим операцијама наших и савезничких снага.”

То је допринос Ибарског партизанског одреда, бораца и народа овога краја народноослободилачкој борби.

Др ДУШАН НИКОЛИН, ратни старешина у
Краљевачком НОП одреду

ОБНАВЉАЊЕ КРАЉЕВАЧКОГ НОП ОДРЕДА „ЈОВАН КУРСУЛА“ 1944. ГОДИНЕ И ЊЕГОВА ДЕЈСТВА

1. Прилике у селима Надибра и посебно у Самаилама крајем 1941. и почетком 1942. године

После иовлачења главнине Краљевачког НОП одреда „Јован Курсула“ у јесеи 1941. године за Санџак, на територији Надибра¹ остао је на терену, махом код својих кућа, велики број припадника тог одреда и других активиста НОП-а. Они су већином убрзо пали непријатељима у руке. Четници, Српска државна стража и Љотићеве добровољачки одреди су овладали овим селима. У похлепи за новцем такмичили су се ко ће више похватати својих сељака-суседа и предати Немцима, јер се за сваког ухваћеног партизана добијала награда од 1.000 динара.² Настао је прави лов на људе. Децембар 1941. и јануар 1942. године су месеци безакоња и терора у селима Надибра, као и у читавом срезу жичком и западној Србији. Хапсе се припадници НОП-а, стрељају без саслушавања и пресуда, спроводе у логоре.

У лето 1942. године, када се образују нове четничке формације Драже Михаиловића на овом подручју,³ четници настављају обрачуна с припадницима НОП-а (стављање под слово „З“ — клање), који неће престати све до ослобођења ових крајева 1944. године.

Немци су почетком 1942. године успешно завршили организовање издајничког апарата власти од домаћих издајника. Недићева „Влада народног спаса“ са својим органима управне власти и војним јединицама постаје им десна рука. Она толерише, па и помаже стварање оружаних четничких одреда. Ничу самозване војводе тзв. легалних и илегалних четника. У Краљеву је седиште округа чији апарат власти организује не само борбу против присталица НОП-а већ и врши масовну пљачку сопственог народа ради издржавања окупаторског и издајничког апарата власти и снабдевања Немачке, према утврђеним обавезама.⁴

Отрежњење из кошмара који је настао у Краљеву и срезу жичком после масовног стрељања грађана октобра 1941. као и пораза устанка и издаје четника, почиње међу присталицама НОП већ од децембра 1941. а посебно у јануару и фебруару 1942. године.

Олга Милутиновић—Милена,⁵ једини иреостали члан Окружног комитета КПЈ за краљевачки округ, започиње самоиницијативно рад на обнављању организација КПЈ и СКОЈ-а. Истовремено она успева током фебруара и марта да успостави везу са Покрајинским комитетом КПЈ за Србију. На основу директива ПК она окупља преостале чланове ових организација и друге присталице НОП-а, међусобно их повезује и ствара такозвана упоришта, односно партијске и скојевске активе у граду и неким селима. То је време када је и један број ухагаћених припадника партизанских јединица и других присталица НОП-а из 1941. године пуштен кућама из Бањичког и других логора и затвора у земљи и стављен под полицијску присмону с обавезом свакодневног јављања властима подручне општине, а један део њих склопио главу у некој од четничких јединица. Већина њих настоји самоиницијативно да обнови везу са организацијама КПЈ и СКОЈ-а и другим активистима НОП-а, да у дубокој илегалности обнови делатност НОП-а против окупатора и издајника.

Већ почетком 1942. године, међу првим партијским активима по селима обновљен је и рад партијског актива у Самаилама⁶, који никада током рата у целости није био проваљен. Актив је образовала и њиме руководила, све до хапшења крајем 1942. године, Јела Николић.⁷ Она је одмах после пуштања из логора успоставила везу са Олгом Милутиновић код које јој је био склоњен син Владимир.⁸ У активу је било осам чланова и то: Добрица Кнежевић, Косовка Јосифљевић, Новак Јосифљевић, Јанко Кнежевић, Радосав Лешевић—Пинци, Радисав Чоловић—Чоле.⁹ Актив је образован у мају, можда крајем априла 1942. године. Првом састанку је присуствовао Тома Шутић.¹⁰

Поред тог актива, на личној вези са Олгом Милутиновић били су Драгослав Зечевић, Мито Буревић и Радосав Стефановић—Бабовац, брат Драгослављев.¹¹ Сви су они из Бапског Поља, тада села у саставу општине самаилске и сва тројица су била кандидати за чланове КПЈ.¹² Они су такође представљали значајно партијско упориште, „па и партијски актив“¹³ са којим је сарађивао и Ранислав—Ранко Пешић из Самаила.¹⁴

Међутим, сви су они поред одржавања везе са ОП КПЈ у Краљеву имали сталну или повремену везу и са чачанском партијском организацијом, па и чачанским НОП одредом „Др Драгиша Мишовић“, 1941. године и касније. Ово је произишало из чињенице да су Самаиле биле гранично село са бившим трнавским срезом, те се утицај чачанске окружне организације КПЈ, која је пре рата била ухватила дубоке корене у селима, пре осетио у Самаилама, него што је то објективно могао да учини ОК КПЈ у Краљеву, образован тек 1940. године, или среска партијска организација КПЈ која је деловала пре тога и тек стварала упоришта у селима жичког среза. То је и условило да се један број Самаилаца нађе 1941. године у Чачанском НОП одреду. Исто тако сам др Мишовић¹⁵ као лекар у Чачку уживао је велики углед међу сељацима, па и у Самаилама и околини, а појединци су му били и лични пријатељи, које је он умео зналачки да придобије и усмерава на линији програма КПЈ. Најзад,

и Ранко Пешић је службовао уочи рата у Чачку као адвокаташки приправник код познатог и напредног адвоката Борћа Поповића.¹⁶

Ово паралелно повезивање Самаила са два града којима је гравитирало, као и на неки начин, дупло „покривање” терена Самаила од две окружне организације КПЈ, па и везивање за два партизанска одреда 1941. године, имало је знатног утицаја и касније у предузимању конкретних мера и акција од стране активиста у партијском упоришту КПЈ у Самаилама за обнављање и делатност НОП, па и у настојањима на обнављању Краљевачког одреда.

2. Покушај обнављања Краљевачког НОП одреда „Јован Курсула” на Гочу 1942. године

Покушаји обнављања Краљевачког НОП одреда присутни су одмах по обнављању организације КПЈ и НОП у Краљеву, почетком 1942. године, и успостављању веза са ПК КПЈ за Србију. На томе се радило током читаве 1942. године.

Према писму ПК КПЈ за Србију од 25. марта 1942. године партијској организацији у Краљеву, види се да је стварање, односно обнављање партизанског одреда било у духу директива ЦК КПЈ и ВШ НОПОЈ — „најсветлија дужност и обавеза (комуниста) пред нашим народима и нашом Партијом”. У писму се каже:

„Сматрамо да имате услова за то, јер имате руководећи кадар који је заостао од Одред, имаћете људе, треба мобилисати нарочито радништво, а оружје ћете ваљда наћи или ћете се наоружати разоружавањем непријатеља”.

На овакав закључак ПК је највероватније дошао на бази ургентних писама Олге Милутиновић од 15. и 17. марта 1942. године у којима она истиче проблем са људством (бившим партизанима и другим активистима) који је закупљају питањима „где да идемо, где је одред?”, а она не зна шта да им одговори.¹⁷

Већ 21. јуна ПК КПЈ за Србију у своме писму ОП-у КПЈ Краљево даје додатне инструкције о обнављању, односно стварању одреда, односно о предузетим мерама да им помогне у образовању одреда:

„Јастребачки одред добио је наређење да издвоји Копаоничку чету¹⁸ и да је врати у подесном моменту на свој терен. Ова чета би била језгро око кога би се поново окупили сви преостали партизани, па и они који се налазе у четницима, као и новомобилисани. База одреда био би жички и студенички срез. Одмах треба да предузме те припреме за слање људи на Гоч”.¹⁹

Само месец дана касније, тачније 25. јула, ПК КПЈ на скоро седам куцаних страница детаљно разрађује директиве за обнављање партијског рада у Краљеву и околини, па и за обнављање одреда и с тим у вези истиче:

„У селима око Краљева, а нарочито тамо преко Мораве треба да предумете кораке за формирање чета. . . Ви оцама предузмите мере да изведете људе и без обзира на Копаоничане. . . створите једну чету, која ће самостално оперисати у жичком срезу и која ће се

формирати на Гочу.. . која ће заједно са Копаоничанима сачињава-ти ваш Краљевачки одред „Јово Курсула”.²⁰

Одмах после ове директиве ОП КПЈ Краљево предузима мере да упути на Гоч један број илегалаца који се запошљавају на стру-гарама као избеглице, стварајући језгро будућег одреда на Гочу, а истовремено требало је да послуже за прихват Копаоничке чете ако дође на Гоч.²¹

ПК КПЈ за Србију је упорно настојао да помогне Окружном повереништву КПЈ Краљево у обнављању одреда, тражећи нове могућности и решења. То се види јасно из писма које је ПК упу-тио ОП-у Краљево 29. VIII 1942. године. У њему је, поред осталог, речено:

„Ми смо обавештени да је једна чета Крушевачка²² кроз Жу-пу на путу за Гоч.. . Уколико Крушевачка чета дође на Гоч, ви по-журите са извођењем људи и придружите вашу чету њима. Она са њима нека буде све док се не оспособи за самосталне акције. Тачно уговорите место, понављамо вам и знаке како ће те се повезати са њиховом четом, ако она дође тамо...”

Повезивање са Крушевцем је извршено већ у првим данима септембра. Чета је стигла на Гоч, такође, почетком септембра и ту се задржала скоро два месеца, све до почетка новембра док је нису открили четници и предузели потере. Она се одмах повезала са групом илегалаца на Гочу. Међутим, због присуства четничких јаких снага услови за њено задржавање и деловање били су веома тешки. Чета је била под командом Миодрага Чајетинца—Чајке.²³

Бане Милашиновић²⁴ се сећа да је „план за обнављање Кра-љевачког одреда направио Штаб Јастребачког односно Расинског одреда. Њиме је било предвиђено да овај одред прихвати људе из Краљева, да их наоружа и да иду заједно на Јастребац, да тамо пре-зиме па да се врате на Гоч. По његовом сећању, партијска органи-зација у Краљеву је, без обзира на све околности V којима је ради-ла, успела да припреми за одред и упути групу од 12 омладинаца из Краљева и 4 из Врњачке Бање, што је био несумњив успех”.²⁵

О доласку чете Вукадин Јашовић²⁶ је одмах обавестио Олгу Милутиновић. Прва група омладинаца стигла је, међутим, тек не-колико дана пред повлачење чете Јастребачког одреда са Гоча.²⁷ Због четничких потера она се, заједно са новим људством, морала пову-ћи, углавном под борбом, на свој терен. Већина бораца из Краљева пошла је са четом на Јастребац, али је касније њихова судбина би-ла различита. Тако ни овај покушај са обнављањем Краљевачког одреда није успео.

Било је и других покушаја и идеја за образовање одреда. Ок-ружно повереништво КПЈ Краљево, према сећању Сава Вајића, раз-матрало је на једном састанку, у лето 1942. године, и могућност да се ухвати веза са командантом Чачанског одреда „Др Драгиша Ми-шовић”, Раденком Мандићем, ради предузимања заједничких акци-ја.²⁸ Међутим, ни до овог покушаја није дошло.

Упућивањем Краљевчана и једног броја другова из Врњачке Бање на Гоч и њиховим одласком на Јастребац није завршена и ак-ција покушаја обнављања одреда. Ражо Вујанац,²⁹ по одлуци Сре-

ског комитета КПЈ за студенички срез, иоловином 1943. године образује партијску организацију у Матарушкој Бањи, партијски актив и групу кандидата за чланове КПЈ. Овим су се постепено отварале нове могућности за активирање бивших припадника партизанских јединица, симпатизера НОП-а и других прогресивних људи, али сада на ширем подручју Ибарске клисуре, у вези са настојањима СК КПЈ студеничког среза на обнављању Копаоничког одреда (што није предмет овог рада).

3. Активности партијских упоришта у Самаилама 1942—1944. године до обнављања одреда

На крају писма ПК КПЈ за Србију Окружном поверенству КПЈ у Краљеву од 25. јула 1942. године има једна значајна реченица. Она гласи: „*Самаила узмите у свој рад*“³¹ (подцртао Д. Н). То упућује на закључак да је ПК имао обавештења и од стране чачанске партијске орагнизације о постојању групе активиста у Самаилама и да је сматрао да је погодније и корисније да се она повеже са партијском организацијом у Краљеву, пошто су Самаиле припадале жичком срезу.

Да видимо шта се све збивало у Самаилама од друге половине 1942. године, после повезивања са партијском организацијом у Краљеву.

Јела Николић³¹ наводи да је Љубинка Шутић³² дошла код ње у Самаиле августа 1942. године и позвала је да дође у кућу своје мајке. Када је отишла, тамо је био Тома Шутић, а са њим Олга Милутиновић и др Зора Илић—Обрадовић.³³ Сећа се затим да је Тома дошао бициклом у Самаиле и да је носио једну ташну. Из Самаилског актива ту су били Раде ЈТешевић, Добрица Кнежевић и Косовка Јосифљевић. Тражено је да се прикупи што више хране и новца. Нарочито је инсистирано на прикупљању пасуља. Нешто новца је већ било прикупљено и послато. Нема сумње да су храна и новац прикупљени као помоћ партизанским породицама, али и за стварање залиха у случају образовања оружаних група или одреда. Ова акција је добила шири карактер у рејону Самаила, јер је добро спроведена, па је знатан број мештана из свих заселака ову помоћ и пружио (аутор се сећа да је лично једне вечери отерао коњском запрегом пасуљ и друге намирнице у кућу Александра Лешевића, оца Радосављевог, која је била одређена за прихватни магацин, односно сабирал иште).

У другој половини 1942. године интензитет активности партијске и скојевске активности у Краљеву се појачава. Долази до познатог растурања летака у Краљеву и околним селима 10. децембра.³⁴ Ови леци су били допремљени преко Јеле Николић и у Самаиле, крајем новембра.³⁵ Јела Је, по сопственом исказу,³⁶ те летке добила од Олге Милутиновић и Зоре Обрадовић. Једне вечери, заједно са својим братом,³⁷ однела их је код Косовке и Новака Јосифљевића. Тамо су били Добрица и Јанко Кнежевић. У дужем разговору Добрица и Новак су добили задатак да излепе летке у току ноћи 10/11. децембра (вероватно због јединства акције).

Међутим, они то нису тада учинили. Леци су се ипак нашли у рукама не само активиста у Самаилама, већ и једног броја симпатизера.

У међувремену дошло је до великог хапшења чланова КПЈ, СКОЈ и активиста НОП у Краљеву, управо због растурања летака. Добрица Кнежевић је саопштио Јели Николић да је потребно да се омогући Олги Милутиновић и Зори Обрадовић да се склопе из града.³⁸ Добрица је пренео Јели да је договорено да њих две (Олгу и Зору) треба неко из самаилског актива да сачека у времену од 10—12 часова на простору бивших војних магацина у Мрсаћу, смештених уз сам пут (стари) Краљево—Чачак, који се граничи са Самаилама. У означено време тих дана су их чекали Јела, Добрица и Новак, али њих није било. Трећег дана Јела је сазнала од своје мајке да је убијен председник општине у Самаилама Сића Терзић.³⁹ У поподневним часовима, ту у мајчиној кући, Јелу су ухапсили Недићеви жандарми. При њеном хапшењу са собом су водили Драгомира Миловановића—Шиљу,⁴⁰ кога су такође ухапсили. Да ли је овом приликом дошло до изласка и склањања Олге и Зоре у рејон Надибар, па и Самаиле, или касније, пре њиховог хапшења, тешко је поуздано тврдити, али и негирати. Судећи по изјави Чехиње Катице Марић, датој у Прагу 1946. године Дивни Мирковић-Лебл,⁴¹ Олга и Зора су после провале, око 19—20. децембра напустиле Краљево и биле негде по селима, одакле су се вратиле код ње у Краљево.⁴² То указује и на могућност њиховог присуства у Самаилама.⁴³

Ова претпоставка о одласку Олге Милутиновић и Зоре Обрадовић у Самаиле, не само овом приликом, треба да је тачна, јер Ранко Пешић наводи: „Секретар окружног повереништва КПЈ (Олга Милутиновић—ДН) обилазила је села или одржавала састанке са активистима за неколико села... Састанке је организовао Драгослав Зечевић, кандидат за члана КПЈ 1941. године, који је одржавао везу са Повереништвом”.⁴⁴ Овим се недвосмислено указује и на чињеницу да је директну везу са ОП КПЈ Краљево имао и овај други партијски актив у Самаилама, претежно лоциран у Бапском Пољу, преко Драгослава Зечевића, што ће се у каснијем развоју догађаја и потврдити.

У необјављеној лганографији Самаила⁴⁵ наводи се да су се комунисти у овом селу почели окупљати у току 1942. године у строгој илегалности „због новонастале ситуације у селу”. „Тако су у том времену одржали пет састанака Добрица Кнежевић, Јанко Кнежевић, Радослав Ћегефановић—Бабовац и Ранко Пешић”.

Ранко Пешић даље тврди да им је Олга пренела да ће из Краљева „доћи један човек, официр који треба да ступи у четничку бригаду Љубише Анђелковића.”⁴⁶ Пошто је ова бригада била у оснивању, активисти су требали да ступе у везу с тим официром и да га користе. То „коришћење” се односило, према Ранковој изјави,⁴⁷ за стварање оружаних група и евентуално одреда.

Официр о коме се радило био је Гојко Остојић,⁴⁸ резервни ваздухопловни поручник. Не зна се како се повезао са Олгом Милутиновић. Радио је у руднику угхва „Тавник—Вољавча” у Тавнику, где му је била и породица. Он је одуговлачио одлазак у четничку бри-

гаду. Поуздано се зна да је приступио организацији ДМ у јануару 1943. године, али је у активну службу отишао тек у јулу те године.⁴⁹

После друге провале у Краљеву, фебруара 1943. група из Самаила одржавала је и даље везу преко Добрице Кнежевића са не-проваљеним друговима из партијске организације Краљева, мада, што је и природно, те су везе слабиле, јер се и број чланова овог самаилског актива осипао.

Средином августа 1943. године у Самаиле долази НОП одред „Др Драгиша Мишовић“ и борава у склоништу на имању Ранка Пешића и његове браће које су они за ту сврху припремили. Пешић се посебно активира, ширећи пропаганду о снази, наоружању и херојском држању ових заиста храбрих партизана. Ангажује се на допремању муниције, набавци хране и обезбеђењу склоништа. Група од 23 борца успешно се задржала неколико дана, иако ју је јурио читав Други равнгорски корпус ДМ. Његово присуство удахнуло је нову снагу симпатизерима НОП-а и добро уздрмало четничке главешине.

Борци су са собом донели велику количину пропагандног материјала који је издавао ОК КПЈ за Чачак, а један део је био од онога што је курирском везом пребачено из Босне.⁵⁰

На располагање Чачанском одреду ставили су се и други активисти, а посебно Драгослав Зечевић, његов син Момир,⁵¹ Драго* слављев брат Радослав и Ранков брат Борће⁵² у Самаилама, а и други.⁵³ Они су том приликом допремили и предали одреду два сандука пушчане муниције и нешто бомби „ужичанки“. Ова муниција је до тада чувана у бункеру на имању Драгослава Зечевића, а оставио ју је Саво Вајић, односно Прекоморавска чета НОП одреда „Јово Курсула“ 1941. године, чији је комесар био Вајић.

По одласку Чачанског НОП одреда са терена Самаила и околине, четници, љотићевци, Немци и СДС, наљућени и озлојеђени смелошћу ове партизанске групе, предузимају веће акције „чишћења“ терена и обрачуна са бившим партизанским борцима, симпатизерима и њихових породицама. Само за неколико дана четници су заклали преко 12 лица у овој околини.⁵⁴

Тих дана Гестапо, по пријави — оптужби четничког команданта Васића, блокира кућу Ранка Пешића, с намером да га ухапси. Ранко је то вешто избегао, али Немци зато хапсе његовог најмлађег брата Николу.⁵⁵ Код општине самаилске, где га доводе, наилазе на Милинка Тодорића,⁵⁶ напредног омладинца из села. Николу предају општинском стражару, а Милинка стављају у цип и одвозе са собом у Чачак, где им је речено да је Ранко отишао, не би ли га овај препознао. Када у Чачку нису нашли Ранка, враћају се на железничку станицу у Самаиле, задржавају воз у станици и врше претрес, мислећи да ће наћи Ранка, водећи и даље Тодорића са собом. Нису га нашли и то Ранку доноси популарност.

Доласком Мирка Милићевића⁵⁷ за отправника возова на железничкој станици у Самаилама, марта 1944. године, рад преосталих активиста ове групе, а поготову друге у којој се налазио Ранко Пешић, постаје организованији, а активисти и симпатизери су међусобно повезанији и с више поверења једних у друге.

Милићевић се одмах повезао са Пешићем, а преко њега упознаје већи број бивших партизана, поштених родољуба и антифашиста, присталица НОП-а у Самаилама и околним местима у Надибру, радећи систематски, стрпљиво и упорно на стварању расположења међу сељацима тог краја за ослободилачку борбу, на раскривању четничке идеологије и припреми терена за стварање партијских упоришта, односно организованих језгара за оснивање илегалног НО одбора, а у погодном тренутку и оружаних група, па и партизанског одреда.

Преко Милићевића упознају се са активношћу групе у Самаилама Рајко Вујанац, Саво Вајић и други илегалци из партијског упоришта у Матарушкој Бањи, а преко њих се крајем 1943. године проширује веза до Ушћа и Рашке.

4. Обнављање Краљевачког НОП одреда „Јован Курсула” 1944. године и непосредне околности које то условљавају

Крајем 1943. године дошло је до конкретних разговора између Ранка Пешића и четничког команданта Гојка Остојића. Разговор између њих обављен је у четири ока, а односио се на могућност стварања оружане партизанске групе која би покривала терен који је држао Гојков четнички батаљон, а то је део надибарских села. Према концепцији коју је Гојку Ранко изложио, оружана група би била створена од бивших партизана са овог терена и мобилисаних бораца у Гојковом батаљону, за које се поуздано знало да су симпатизери НОП-а, или већ били у партизанским редовима 1941. године.

Овај разговор је дошао као логичан наставак свега што се до тада догађало у Самаилама, а посебно на ширем плану у Југославији и свету. То је пре свега снажан размах НОБ-а, пораз четника у борбама на Неретви и Сутјесци, капитулација Италије, победе савезника на фронтима, одржавање Другог заседања АВНОЈ-а, измена односа западних савезника према четничком покрету у Југославији и друго. Гојко је при овим разговорима, сећа се Ранко,⁵⁸ био резервисан. Није сасвим одбацио понуђену иницијативу, алг није био ни за њену реализацију у том моменту. С обзиром да ни коме ништа није одао, наговестио је могућност за нове, можда још конкретније и потпуније разговоре.

Почетком 1944. године долази до организационог учвршћења активиста и симпатизера НОП-а и њихове појачане делатности на овом терет/. Њихово повезивање преко Мирка Милићевића са упориштем у Матарушкој Бањи омогућава им да редовније примају пропагандни материјал—вести, Билтен и друго, преко којег се упознају са стањем у земљи, успесима НОВЈ и савезничким акцијама.

У фебруару и марту 1944. године четничке јединице одлазе са овог терена у студенички и драгачевски срез, не би ли спречиле дубљи продор јединица НОВЈ у Србију, које настоје да се пребаце преко Ибра у правцу јужне Србије. Крајем априла долази до великог сукоба четника са партизанима у оближњем селу Каони. На четничке бригаде, међу којима је и Трећа жичка, нападала је Друга пролетерска дивизија НОВЈ. Четници су у овој борби били разбије-

ни, уз доста мртвих и рањених. Међу четницима је било и тридесетак Самаилаца, али од њих нико није страдао. Неуспех четника у овом сукобу имао је за последицу стварање једног новог јавног мњења о снази и величини НОВЈ, што је посебно иритирало четничке команданте, па су њихове јединице, вративши се на овај терен, предузеле да тероришу, батинају и пљачкају становништво, посебно партизанске породице и њихове присталице. Одузимали су им стоку, маст, вуну, ћилиме, одећу и слично.⁵⁹

У оваквој ситуацији Ранко Пешић се по други пут конкретно договара са командантом Остојићем да заједно приступе стварању оружане партизанске групе. Гојко је овога пута отворенији, али и даље сматра да још нису сазрели услови, пошто снаге које би се створиле на линији НОП-а не би биле толико јаке да би могле успешно да се носе са четничким прогонима и одрже на терену, те би то водило самоуништењу. Међутим, продор Оперативне групе дивизија НОВЈ у Србију у лето 1944. године, форсирање Ибра и разбијање крупних четничких јединица на Копаонику, демантовали су ово Гојково резонување и убрзали процес престројавања оружаних формација у овом крају, те отказивање послушности четничким командантима, издвајање самосталних оружаних група и обнављање самог НОП одреда „Јован Куршша“.

Како је до тога дошло?

На Копаонику је изгинуо један број мобилисаних четника из надибарских села. Један број младића је заробљен и остао у партизанима, а мањи део је доброволно прешао на страну НОВЈ. Оттај део који је побегао из заробљеништва, а међу њима је било од обичних бораца до командира чете и команданта батаљона, доста је реално пренео сељацима догађаје који су се збили, посебно борбеност, дрхтарство, односе, морал, једном речју живот у партизанској војсци. С друге стране појачан терор четника, после њиховог пораза на Копаонику, против свих који су на битно који начин симпатизирали НОП и приближавања „елитних црвених бригада“, како су четници називали оперативну групу дивизије НОВЈ под командом „дрвеног генерала“ Пека Дапчевића, имало је за последицу врло изражену промену политичког расположења међу сељацима, све смелије ишле потешине слободне договорне и повезивање присталица НОП-а, одбитање послужности четничким командама и оживљавање сасвим конкретног рада, с постепеним преузимањем иницијативе. Поново долази до разговора, тога отвореног, Петровића и Остојића. Овај разговор је иницијатива од Мирка Милетићеве са врло прецизним захтевима које је Гојко требало да испуни, нарочито у погледу рока обнављања одреда.

Али тада се није разговарало само са Гојком. Разговор је вођен са једним командантом батаљона у Трећој жичкој четничкој бригади, Михаилом-Мишом Дукићем.⁶⁰ Овај разговор су водили Добрица и Јанко Кнежевић, исписници, дрљови и командире Дрљковића. Добрица није био за сарадњу са Гојком, јер те он њему и Јанку једном приликом ударио по неколико батина и шамара. Да ли се Гојко овим чином у очима својих претпостављених доказивао као равногорац у кога се не може сумњати, или је он то тада уистину и био,

тешко је са сигурношћу рећи. Добрица није онемогућавао сарадњу са Гојком, већ само није хтео лично да се укључује у њу, иако је позиван од Ранка.

Он и Јанко су сматрали да је Дукић као Самаилац и њихов човек, а са добрим држањем у четницима и толерантним односом према припадницима НОП-а, погоднија личност за акцију која се предузима, јер ужива већи углед и поверење од Гојка, па ће моћи и више бораца да окупи. Али Дукић није имао храбрости да предузме такву акцију.

Током августа 1944. године већ се ствара оружаном језгро,⁶¹ у Самаилама,⁶² кроз акцију коју води Мирко Милићевић преко Ранка. Гојко у своме батаљону најзад повлачи конкретне потезе. Он прво у свој пратећи вод доводи све поверљиве, у ствари НОБ-у одане људе, а од заплењеног шајка даје да се тим борцима сашију нова одела. Ови људи су информисани о свим мерама које се предузимају у циљу стварања одреда, прате и помажу акцију у самом батаљону и већ са Гојком насамо разговарају, не као са командантом, већ другом који је с њима на истом послу, који заједно треба да изврше поверени им задатак.

Убрзо долази и до последњег Ранковог разговора са Гојком. Он је био готово ултимативан са Ранкове стране, а резултирао је из ставова и закључака одговорних партијских руководилаца за срез жички, по коме су „он и сарадници из Надибра требали да убрзају обнову партизанског одреда „Јово Курсула“. . . Затим да придобију тзв. „зелени кадар“ који је одбио да се бори против партизана, а који је окупио Милорад Јоловић⁶⁴ из Богutowца.“⁶⁵

Најзад Гојко прихвата да поведе групу бораца поименично из Треће жичке четничке бригаде, која ће се прикључити оружаном Језгру ради формирања одреда. На састанку који је одржан између Ранка и Гојка августа 1944. године на штали Ранковог брата Борћа Пешића у Самаилама, који су обезбеђивала два поверљива наоружана човека,⁶⁶ све је било утврђено до детаља: време, дан и час извођења акције, маршрута, састанјање са Ранком и лоцирање одреда.

Међутим, изненадни покрет четничких јединица према Ушћу, Златибору и Јеловој Гори почетком септембра ради спречавања продора јединица НОВЈ поново је одложио акцију. Али крах четника и у том походу практично их је дезорганизовао као војне формације, а повећао расположење маса према НОВ и ослободилачкој борби коју она води. Вративши се поново на овај терен, четници врше прегруписавање својих снага, смењују неке команданте. На сектору Костовићи—планина Јелица налазила се група четничких бригада Раковићевог корпуса,⁶⁷ међу којима је била и Трећа жичка, за чијег је команданта постављен Крцо Милошевић.⁶⁸

Једне вечери почетком септембра 1944. године Гојко се обратио Крцу да му дозволи да изврши напад на Немце у селу Слатини на путу Краљево—Чачак и диверзију на железничкој прузи у истом месту. Командант Милошевић, не слутећи ништа, сложио се с предлогом. Кад је Гојко приметио Крцово расположење, замолио га је да му одобри боље наоружање, а он ће се већ сам постарати за људство, јер ће ићи на добровољце, пре свега из свог батаљона. И то

је дозвољено. Кад је Гојко постројио унапад одређене људе, један од четничких официра, који је присуствовао Гојковом разговору са командантом Милошевићем, гледајући у строј, приметио је: „Нисам сигуран да су ово најбољи борци“, помињући имена неких у строју.⁶⁹

У групи од преко 40 добро наоружаних бораца,⁷⁰ било је неколико неупућених добровољаца који су заиста мислили да се иде у напад на Немце. Увидевши да маршрута скреће у другом правцу, реаговали су. То се очекивало, па су успут припремљени људи који су их одмах разоружали.⁷¹ Један од разоружаних, заклет на верност краљу и отаџбини, вратио се у четнички штаб и обавестио команданта шта се догодило. Гојко је групу водио у „Макву“ (Бапско Поље) у близини куће Танасија Танасијевића где их је очекивао Ранко са осталим активистима. Кад су сгигли, одмах је Ранко саопштио да се формира НОП одред и да свако ко није спреман да се даље бори са петокраком звездом на челу, може да одустане.

Због потера које су одмах уследиле од стране четника, одред стално мења место боравка, пребациујући се и у прекоморавска села љубићког и трнавског среза, не добијајући времена да се организационо среди, док нови борци стално пристижу. Његовим доласком у реЈон Богutowца (лева обала Ибра), оружане групе са овог терена спајају се са одредом. Почетком септембра 1944. године и у присуству представника КПЈ формира се НОПО „Јован Курсула“.⁷² Овим је најзад испуњен захтев ПК КПЈ за Србију упућен 25. VII 1942. године Окружном повереништву КПЈ у Краљеву да обнови партизански одред „Јово Курсула“.

Датум 1. септембар је споран. Тада је могло доћи само до спа-
Јања оружаног језгра будућег одреда и људи из „зеленог кадра“, односно разговора Ранка и његове групе са Јоловићем, уз присуство представника КПЈ Мирка Милићевића, на коме је, вероватно, утврђена будућа војна формација и именовано (одређено) руководство одреда, Јоловић за команданта а Ранко Пешић за политичког комесара. Ово и због тога што се Остојић 1. септембра налазио у четницима, јер је 29. августа 1944. године као командант II батаљона (четничког) потписао наређење свога команданта бригаде, још увек Љубише Анђелковића,⁷³ из чега произилази да је Крцо заменио Љубишу почетком септембра. Уз то за маневар одреда пре доласка у Богutowац било је потребно бар десетак дана, за које време је Гојко био командант, те с разлогом треба закључити да је НОПО „Јово Курсула“⁷⁴ обновљен као јединствена војна формација око 10. IX, а можда и нешто касније.

Оцењујући те догађаје, Благоје Богавац,⁷⁵ тада секретар ОК КПЈ за округ Краљево пише:

„Од највеће је важности био задатак Окружног повереништва да обнови партизанске одреде краљевачки и копаонички. На овом је задатку ПК стално инсистирао. Предузимане су многе иницијативе, чињени различити покушаји, али у томе се успело тек у другој половини 1944. године у време продора оперативне групе Врховног штаба НОВЈ и започињања операција за ослобођење Србије.“⁷⁶

5. Успостављање веза одреда са оперативним јединицама НОВЈ и његов допринос у ослобођењу Краљева 1944.

Одмах по формирању одреда, његов Штаб у договору са Мирком Милићевићем упућује свога обавештајца Радослава Стефановића-Бабовца према Крушевцу и Нишу, одакле је наступала Друга пролетерска НОУ дивизија, да успостави везу са с њом или њеним јединицама, упозна надлежне команде са ситуацијом у рејону Надибра и затражи инструкције за даљи рад, акције и дејства.

Према личном сећању аутора и осталих учесника у одреду, Бабовац је овај задатак успешно обавио. Веза је успостављена и он је собом донео нешто пропагандног материјала, једну руску стројницу и писмо, које на жалост није сачувано и које се у званичним документима не помиње, а које је на борце одреда охрабрујуће деловало, јер је предпостављало основно упутство за даљи рад. Кажем-писмо, јер су касније стизала наређења команданту одреда заведена и потписана од Средоја Урошевића, пуковника, тада команданта 2. дивизије и оверена печатом. Аутор се сећа да је међу борцима и активистима по селима с усхићењем говорено: „Донео Бабовац писмо од Средоја!“.

Сазнавши за формирање одреда, а вероватно и за успостављену везу с пролетерима, четници врше бруталне репресалије над породицама оних који су отишли у одред, малтретирају њихове жене, сестре и мајке, туку их, пале њихове домове, пљачкају их и одводе им стоку. Посебно су то чинили на сектору Богутовца, Прогорелице, Лопатнице и Рођевића. Појединцима, за које сумњају да помажу активности одреда, пишу претећа писма, а оне код којих ту везу открију тукли су до бесвести. Било је случајева умирања од последица батињања, или преживљавања са трајним последицама.⁷⁷ То је показивало њихову успаниченост, јер и поред релативно мале снаге одреда, они су његовим формирањем били "изненађени и тиме свесни да сада имају, ту поред себе, још једног противника, иако тренутно малог, али који ће бивати све већи и јачи и да од његовог уништења нема ништа, као што ни поред свих стравичних мера одмазде уједињеног непријатеља ништа није било од угушивања идеја КПЈ и ослободилачког покрета.

У то ће се убрзо и уверити када их одред једне ноћи нападне у рејону Костовића у Дедевцима, где се тренутно налазио Штаб групе четничких бригада са својим приштапским јединицама. Том приликом четници су били потпуно изненађени, јер нису знали од кога су нападнути, па су у почетку веровали да је на овај терен већ стигла већа партизанска јединица, пошто се одред претходних дана налазио на левој страни Западне Мораве, те је могућност његовог напада, по њиховом, била готово искључена. Иако је овај напад кратко трајао и одред се, постигавши циљ препеда и изненађења, повукао, четници су скоро читаву ноћ тукли митраљезима околна брда.

Друга значајнија акција одреда, који је већ бројао око 250⁷⁸ бораца и изводио акције све до Баљевца, била је напад на воз на железничкој прузи у Богутовцу. Ову станицу су обезбеђивали делови

2. пука Руског заштитног корпуса. Том приликом одреду се предала једна група белогардејаца који су наставили борбу у саставу одреда прогив Немаца до ослобођења Краљева.⁷⁹ Иза ове акције уследио је напад на Немце на Јаноку.⁸⁰

Потом су стизала врло прецизна наређења Штаба Друге дивизије команданту НОП одреда „Јован Курсула“. Она су добијана преко Радослава Стефановића-Бабовца. У званичним документима сачувана су два таква наређења. Једно је датирано са 25 X,⁸¹ а друго са 1. XI 1944. године, оп. бр. 207.⁸²

У њима се, поред осталог, наводи да је задатак одреда да партизански дејствује у непријатељској позадини, да се повеже са свим оружаним групама на терену које су спремне да се боре на страни НОБЈ; да одржава везу, нарочито са 3. српском бригадом; да чешће шаље извештаје о непријатељу, посебно Немцима и четницима, као и њиховим покретима; да објашњава народу циљеве НОБ-а; да га позива у борбу; да хвата лопове и пљачкаше који ће користити безвлашће; да свакодневно узнемирава и напада непријатеља. Оцењујући извршење ових задатака од стране одреда, тадашњи секретар ОК КПЈ за округ Краљево, Благоје Богавац, између осталог, констатује:

„У наслону на јединице Друге пролетерске ударне дивизије НОП одред је нападао и разбијао мање четничке формације, вршио рушење железничке пруге између Краљева и Рашке, нападао и дизао у ваздух возове са немачким транспортерима, интензивно се попуњавао присилно мобилисаним борцима разбијених четничких јединица, који су се враћали у своја села или крили око својих кућа, сузбијао појаве криминала и политички деловао у народу, све више добијајући лик истинских народних бораца за слободу“.⁸³

Нема сумње да је Штаб одреда улагао напоре да добијена наређења и реализује. Пре свега самим формирањем и постојањем показао је непријатељима свих боја, а посебно четницима, да слободарски дух, циљеви и идеје Комунистичке партије Југославије никада нису били угашени на овом терену. Његово врло брзо омасовљење је доказ да је он уживао углед и поверење у народним масама, нарочито код младих, који су чинили његову окосницу, и допринео бржој деморализацији и дезорганизованости четника. Постојање одреда је омогућило да у овом безвлашћу од неколико месеци у овом крају не дође до дубљих потреса и обрачунавања, пљачки, паљења и убиства од четничких одметника који су се већ наговештавали. Одред се практично пре добијања наређења повезао са свим прогресивно оријентисаним оружаним групама у рејону Надибра,⁸⁴ формирајући се септембра 1944. године у војну формацију. Слао је партизанским јединицама које су надирале према Краљеву извештаје о кретању, броју и намерама непријатеља, о чему сведочи постојећа преписка. Његов посебан допринос је био у политичком раду и припремама народа за предстојеће велике дане који су долазили, организовање народноослободилачких одбора и њихово фор-

мирање у неким селима Наднбра.⁸⁵ То потврђује и сачувани докуменат који је одред упутио општинској управи у Матарушкој Бањи по коме се смењује дотадашња општинска управа и поставља народноослободилачки одбор, а у исто време и општинска милиција. Захтев „о свему овоме известите нас по нашој редовној пошти" говори да је била успостављена редовна курирска веза са селима којима је одред доминирао и да се директива Штаба дивизије спроводила у живот.

Ослобођењем Краљева 29. новембра 1944. године, НОП одред „Јован Курсула" је са борцима 4. пролетерске црногорске бригаде ушао у Краљево и истог дана је преформиран у Посадни батаљон Команде места у Краљеву, преузевши обезбеђење органа нове власти, објеката у граду, посебно Команду места, ОЗН-у, Фабрику вагона, Железничку станицу и друго. Одмах је одлуком Окружног комитета КПЈ за округ Краљево, а на предлог његовог секретара Благоја Богавца, у присуству већег броја активиста именовано, односно потврђено раније руководство.

„ОК-а је дефинитивно поставио организацију партизанског одреда „Јован Курсула", потврдио његово руководство, команданта Гојка Остојића и пол. комесара Ранка Пешића. Одред је премештен у Краљево и прерастао у посадни батаљон са 6 чета са око 800 људи и у њему је формирана партијска ћелија. Појачаним војно-политичким радом батаљон се убрзо изградио у јаку војно-позадинску јединицу која је била гарант безбедности овог подручја и извор кадрова за организацију народне милиције, прерастајући у батаљон КНОЈ-а".⁸⁶

Број бораца Посадног батаљона брзо је растао, јер су приликом мобилизације младића за друге јединице у овај батаљон упућивани проверенији и, ствари покрета, оданији људи, с обзиром на значај задатака које је батаљон имао у ослобођеном граду и бившем срезу жичком, нарочито на плану чишћења терена од одметника и других непријатељских елемената. Тако ће ова јединица, током свог постојања до преформирања у 4. батаљон 4. бригаде 5. дивизије КНОЈ-а у пролеће 1945. године у Краљеву, имати једно време и 11 чета које ће извршити низ значајних задатака у одбрани тековина револуције и уништења остатака непријатеља. Седамнаест младића, бораца овог батаљона, од укупно прекомандованих у органе милиције на територији бившег среза жичког, изгубило је животе у сукобу са одметницима.⁸⁷

Освежавањем батаљонског руководства, а посебно доласком Љубише Бугарчића⁸⁸ за команданта, Радмила Лавренчића⁸⁹ за помоћника политичког комесара батаљона и Животе Букоњића⁹⁰ за обавештајног официра, започеће организован рад скојевске и партијске организације у батаљону.

НАПОМЕНЕ

1. Села бившег среза жичког западно од Краљево, између Западне Мораве и Ибра.

2. Васко Радуновић, Непријатељске формације, ИА Краљево.

3. На овом терену Трећа жичка бригада ДМ под командом капетана БЈВ ЈБубише Анђелковића.

4. Види о томе опширније: ИА Краљево, Непријатељска архива, пов. бр. 81. од 31. I и пов. бр. 152. од 16. II 1942. године.

5. Олга Милутиновић Милена (Дебела) рођена је 1920. у с. Гледићу, срез жички. Уочи рата студент медицине у Београду, члан КПЈ 1940. У устанку 1941. године члан ОК КПЈ и секретар ОК СКОЈ-а за краљевачки округ. Од пролећа 1942. до хапшења фебруара 1943. године секретар Окружног поверљивства КПЈ у Краљеву. Стрельана је 7. септембра 1944. на Бањици.

6. Др Коча Јончић, „Краљево и околина“, НИК „Књижевне новине“, Неоград, 1966. стр. 405.

7. Јела Николић—Милошевић рођена у Самаилама. Носилац Споменнице 1941. Пензионер, живи у Београду. Њен супруг Петар Николић, професор, члан КПЈ од 1921. године, стрелан је у Краљеву 1941.

8. О свом повезивању са Олгом Милутиновић након пуштања из логора Јела Николић је детаљно дала изјаву (ИА Краљево, Стенографске белешке 20. XI 1961. стр. 18).

9. Добрица Кнежевић био је земљорадник, кандидат за члана КПЈ. Од краја 1944. године радник ОЗНЕ у Краљеву. Погинуо је почетком 1945. године.

— Косовка, домаћица, сестра Добричина и супруга Новакова, истакнути друштвено-политички радник после рата. Умрла.

— Новак, земљорадник, после ослобођења радио у органима власти у своме месту. Умро.

— Јанко, земљорадник, био је у логору на Бањици. По ослобођењу први секретар ћелије КПЈ у Самаилама. Дугогодишњи секретар МНО. Умро.

— Радослав, ученик, члан СКОЈ-а. Погинуо негде у Немачкој по завршетку рата.

— Радисав, пензионер, живи у Београду.

10. Тома Шутић, аутомеханичар, запослен у Фабрици авиона у Краљеву, предратни члан КПЈ. Секретар МК КПЈ и члан ОП КПЈ за краљевачки округ 1942. године. Уханшен децембра 1942, стрелан у Јајинцима 1943.

11. Драгослав, земљорадник. Био у логору на Бањици. Прогањан, злостављан и пљачкан од четника. После рата истакнути друштвено-политички радник и цењени пољопривредник. Умро.

— Мито, земљорадник, био у логору на Бањици. Прогањан, злостављан и пљачкан од четника. Истакнути друштвено-политички радник после рата и угледан земљорадник. Умро.

— Радослав, земљорадник, био у логору на Бањици. У обновљеном одреду „Јован Курсула“ 1944. од почетка. Погинуо на раду 1944.

12. ИА Краљево, сећања Сава Вајића, 13. III 1955. — Саво Вајић, радник Фабрике вагона, члан КПЈ пре рата, првоборац, политички комесар 3. прекоморавске (Чукојевачке) чете Краљевачког НОПО, носилац Споменнице 1941, у току 1942—1943. илегалца у Краљеву и на Гочу, члан СК КПЈ за студенички срез ОК КПЈ Краљево 1944. После рата члан и секретар МК КПЈ Краљево, затим, на дужностима у Београду. Умро 1988.

13. ИА Краљево, исто.

14. Пешић је био студент права пре рата и припадник напредног омладинског покрета. У устанку 1941. године прво у Чачанском, па у Краљевачком НОП одреду. По повлачењу одреда 1941. године остао је на терену, хапшен од полиције, јурен од Гестапоа и злостављан од четника. Од 1943. године активно ради на повезивању људи на линији НОП-а. Један од организатора обновљеног Краљевачког одреда 1944. године и његов политички комесар. После рата завршио Правни факултет у Београду, затим официр ЈНА до 1954. године. Преласком у резерву био је адвокат, јавни правобранилац и судија општинског суда у Краљеву. Од 1976. године у пензији у Краљеву.

15. Др Драгиша Мишовић (1898—1939), лекар и политички радник у Чачку. Члан КПЈ од 1932. године. Кандидат IIIЈ на парламентарним изборима 1938. године. Исте године ухапшен. Убијен на подмукао начин од стране Оеоградске полиције у инспенираном судару при његовом превози у за-твор на Ади ЦиганлиЈИ. Сахрањен у Чачку уз масовно учешће радника, гра-вана и омладине.

16. Ђорђе—Бока Поповић, родом из Жежевине код Чачка, дипломирани правник, сарадник НОП-а, члан Градског НОО у Чачку 1941. године. После устанка ухватили су га четници и предали Немцима. Отеран у Бањички логор, па у Норвешку, где је стрељан 1942.

17. ИА Краљево, кут. У1/280.

18. Ради се о чети образованој од бивших бораца Копаоничког и делом краљевачког НОП одреда, заробљених крајем 1941. и одведених у логор у Нишу. Они су се ослободили организованом бекством из логора, фебруара 1942. године. Било је предвиђено да се чета пребаци на простор Копаоник—Жељин—Гоч и обнови одред. У томе се није успело.

19. ИА Краљево, кут. У1/297.

20. У овом писму се први пут децидирано од ПК наглашава да ће се одред (нов или обновљен) звати Краљевачки одред „Јово Курсула“.

21. Према сећању Сава Вајића, на Гочу су се окупили: Миле Ризнић, Јосип Чалић, Вуле Јашовић и Сава Вајић. На Гочу су били читаво лето (ИА Краљево, кут. У1/20). Види о групи и друге изворе.

22. Ради се о чети Јастребачког-Расинског одреда.

23. Миодраг Чајетинац, студент из Трстеника, члан КПЈ од 1939, борац 1941, погинуо као командир 2. чете Расинског партизанског одреда у борби са четницима и недићевцима у Стублу јануара 1943. Народни херој.

24. Петар Милашиновић—Бане, индустријски радник из Рибнице, члан КПЈ пре рата, у устанку 1941. члан ОК СКОЈ-а Краљево, борац НОПО „Јован Курсула“ 1941. у групи 12 бораца који су у јесен 1942. ступили у Расинску чету на Гочу. Пуковник ЈНА, умро 1989.

25. У групу су урачунати и другови који су већ били на Гочу. Види о томе прилог Б. Милашиновића, „Са другом четом Расинског НОП одреда у Жупи и на Гочу“, зборник „1941. и 1942. у сећањима учесника“, књ. 18, стр. 466—488.

26. Вукадин Јашовић, радник на железници, члан КПЈ од М40, у уста-нку 1941. курир ПК КПЈ за Србију. Године 1942. илегални партијски радник на Гочу, где је дошао као избеглица из К. Митровице. Образовао партијско упориште преко кога је успостављена веза са четом Јастребачког одреда, за о&нављање Краљевачког одреда. Потпуковник у пензији. Живи у Београду.

27. ИА Краљево, кут. VI, стр. 74. По мишљењу Селимира Обрадовића—Бурзе, из Краљева су отишли: Бранко Николић Медоња, Александар Петровић Саша, Петар Милашиновић Бане, Чедо Митровић, Душко Стојановић, Илија Трифуновић, Селимир Обрадовић, Петар Гавриловић и син Бранке Иетковић.

— Селимир Обрадовић Бурза, кројачки радник у Краљеву, родом из Битановца, носилац Споменике 1941, члан СКОЈ пре рата, члан КПЈ, дугогодишњи радник СУП-а после рата. Умро 1989.

28. Раденко Мандић, радник, предатни члан КПЈ, носилац Споменике 1941. После рата официр ОЗНА, УДБ. Пуковник у пензији. Народни херој.

29. Рајко Вујанац, првоборац, носилац Споменике 1941. За време рата организатор и руководиоца НОП-а, илегалан партијски радник у жичком и студеничком срезу. Члан ОК КПЈ Краљево 1944. и секретар ОК СКОЈ-а. Сада пензионер, живи у Београду.

30. ИА Краљево, к. VI, стр. 301—304.

31. ИА Краљево, Стенографске белешке 20. XI 1962. стр. 6.

32. Љубинка Шутић, домаћица, рођена у Краљеву, члан КПЈ од 1941, курир ОК КПЈ, члан МК и ОП КПЈ Краљева 1942. до фебруара 1943. Мучена на Бањници, а потом стрељана на Јеврејском гробљу у Београду 7. VI 1943.

33. Др Зора Илић—Обрадовић, предатни члан КПЈ, до лета 1942. жи-вела у Београду. Провалена је као илегалка и упућена у Краљево на илегал-ни рад, прво као инструктор, а затим члан Окружног повереништва КПЈ.

Ухапшена фебруара 1943. са Олгом Милутиновић. Мучена у логору на Бањици, а затим стрељана на Јеврејском гробљу у Београду, 11. IX 1944.

34. ИА Краљево, збирка НОР, кут. VI стр. 80/81.

35. Први летак носио је наслов „25-годишњица октобарске пролетерске револуције“, с потписом ЦК КПЈ, од 7. новембра 1942, а други је писан писаћом машином и умножен на гестетнеру, под насловом „Наређење“, са потписом „Народноослободилачки одбор и Штаб Краљевачког народноослободилачког партизанског одреда“.

36. ИА Краљево, Стенографске белешке — дискусија, 20. XI 1961. стр. 15.

37. Живадин Милошевић, пензионер, живи у Краљеву.

38. Може се закључити да је Добрица Кнежевић одржавао директну везу са Краљевом, на шта упућује и тврдња Мијата Јовановића да га је Јела повезала са Доорицом и да је веза активна из Самаила са Партијом у Краљеву настављена и после Јелиног хапшења тих дана (ИАК, кут. VI, стр. 506).

39. Симеон—Сића Терзић, земљорадник из Самаила, председник општине Самаила од почетка 1942. до убиства крајем 1942. године.

40. Драгомир Миловановић—Шш&a, земљорадник, председник НОО у Самаилама 1941. Хапшен у току рата, био у логору на Бањици. После рата председник МНО у Самаилама, убијен од четника 23. 8. 1945.

41. Дивна Мирковић Лебл, члан СКОЈ-а пре рата у Краљеву, члан МК и ОК СКОЈ у току рата, ухапшена 1943. била у заговору у Београду и у логору у Смедеревској Паланци, борац 6. српске бригаде крајем 1944. После рата професор-педагог, сада у пензији, живи у Београду.

42. ИА Краљево, Историјат жичке групе, 20. 4. 1953. године.

43. На ово указује на извештај начин и следећа изјава Мијата Јовановића: „После хапшења прве групе и њеног одвођења за Београд, не знам где су се Олга и Зора налазиле у то време, али сам их после месец дана видео“ (ИА Краљево, кут. VI стр. 37).

44. Ранко Пешић, реферат (у поседу аутора) поднет на састанку бораца секције 4. бригаде 5. дивизије КНОЈ-а, 13. IV 1985. у Краљеву.

45. Урош Анђелковић, „Монографија Самаила“, необјављен рукопис (у поседу аутора).

46. Ранко Пешић, наведени реферат.

47. Магнетофонски снимак изјаве дате аутору, 17. I 1987.

48. Гојко Остојић, рођен 1913. у Зворнику, у БЈВ завршио пилотску школу и добио звање дипломираног пилота, касније и војног пилота, радио 1937—1938. у једриличарској школи у Краљеву. Уочи рата у Фабрици авиона у Краљеву. Од јула 1943. у четницима ДМ прво командир чете, а потом командант 2. батаљона у 3. жичкој бригади. Помогао 1944. обнављање НОПО „Јован Курсула“, био први његов командант, потом заменик команданта. По ослобођењу Краљева командант Посадног батаљона, а затим упућен за наставника пилотаже у Пилотској школи у Панчеву, потом у ваздухопловној школи у Мостару. Учествовао у завршним борбама у северној Босни као пилот на руским авионима „ЈАК“. Умро је у болници у Сарајеву после операције 1949. године као ваздухопловни капетан I класе и студент III године технике.

49. ИА Краљево, четничка архива, кут. III, стр. 48.

50. Ранко Пешић, из поменутог реферата.

51. Момир Зечевић, земљорадник. У току рата напредан омладинац. Учесник НОБ-а од обнављања НОП одреда „Јован Курсула“ 1944. године. После рата активан друштвено-политички радник. Живи у Самаилама.

52. Борће Пешић, земљорадник. У току рата илегално радио за покрет. После рата активан у обнови и изградњи земље. Живи у Самаилама.

53. Помоћ Чачанском одреду пружиле су и породице Миљојка Весовића и Ђадослава Јанковића у Мрсаћу.

54. Нарочито је страдала шира породица Радоша Капларевића у Мршинцима. Радом се налазио у одреду „Др Драгиша Мишовић“.

55. Никола Пешић, тада земљорадник. У току рата хапшен и прогоњен за Борски рудник. Илегално радио за НОБ од 1942. године. После рата активан у обнови и изградњи земље. Данас службеник, живи у Самаилама.

56. Милинко Тодорић, мајор ЈНА у пензији. У НОБ-у од оснивања НОП одреда „Јован Курсула“ 1944. Сада живи у Крагујевцу.

57. Мирко Милићевић, железнички службеник, члан КПЈ и архивиста НО11 у току рата. Један од иницијатора и организатора обнављања НОП одреда „Јово Курсула“ 1944. године. У ослобођеном Краљеву први секретар МК КПЈ и организатор народне власти, затим на служби у ЈЖ, дипломирани економиста, данас у пензији. Живи у Београду.

58. Магнетофонски снимак, из Јава Ранка Пешића дата аутору 17. I 1987.

59. Четници су потпуно опљачкали куће Милуна Мајсторовића, Мита Јјуревића, Обрада и Михаила Мршовића, Јована Плазенића, Драгослава Зечевшга, Милоша Дамњановића и још неких (према подацима МО СУБНОР-а Самаила и Банског Поља, писани материјал у поседу аутора).

60. Михаило Миша Дукић, учитељ из Самаила, резервни официр. У току рата био у четничким формацијама. После рата радио као учитељ. Једно време је био и директор школе. Умро.

61. Потврда Среског одбора СУБНОР-а у Краљеву од 5. IV 1954. из које се види да је Радослав Стефановић—Бабовац од августа 1944. године био у НОП одреду „Јован Курсула“, ИА Краљево.

62? То је било 6. или 16. августа. Језгро су сачињавали активисти око Уанка Пешића, односно појединци из партијских упоришта у Самаилама, али и активисти из Делеваца, Врдила, Богutowца, Мрсаћа, Конарева... Али то још није оформљена војна формација.

63. Сећања учесника.

64. Милорад Јоловић, земљорадник из Богutowца, рођен 1912. Учествовао у оорбама против Немаца у Богutowцу пре опсаде Краљева и на самом Краљеву у јесен 1941. године у својству борца и командира четничке чете. У Трећој жичкој четничкој бригади од октобра 1943. године као командир чете. Напустио са делом свога људства четничку организацију и образовао „зелени кадар“ крајем августа 1944. године, којим је руководио до припајања НОП одреду „Јован Курсула“, чији је командант био до ослобођења Краљева. После рата радио у органима власти. Умро.

65. Мирко Милићевић, стр. 2, ИА Краљево, Активности НОП-а среза жичког од августа 1944. године.

66. Били су то Драгољуб Милијановић—Муља и Миладин Николић, о&a из Самаила, учесници у оснивању одреда.

67. Предраг Раковић, командант II равногорског корпуса. Убијен у зиму 1944/45. год.

68. Крцо Милошевић из Врбе, убијен после рата.

69. Сећања учесника.

70. Ранко Пешић у магнетофонском снимку изјаве дате аутору 17. I 1987. каже: „Ту је било преко 40 људи, више него што се понегде наводи. Међу њима је било и породичних. Ја сам им те ноћи саопштио: „Другови, ово је новостворена оружана партизанска група за формирање Одред. Ви сте дошли да се борите у њој. Ко је спреман и ко хоће, нека се издвоји“. Први је то учинио Гојко, затим Драгиша Милићевић, сељак из Самаила, а за њима редом скоро сви, изузев њих 4—5. Том приликом ја сам људима објаснио циљеве борбе коју предузимамо... Људи су били одлучни, јер су то Оили они са којима су све те припреме и вршене, тако да око тога никаквих проОлема није било“.

71. Разоружање су извршили браћа БлагоЈ'евић, Милоје и Раде.

72. Ранко Пешић, из поменутог реферата.

73. ИА Краљево, четничка архива, кут. III/64, 65.

74. Краљевачки НОП одред носио је 1941. године званично име „Јован Курсула“ мада је употребљавано и у народу одомаћено име „Јово Курсула“, које је дато као званично име одреда 1944. године.

75. Благоје Богавац, „Улога ОК КПЈ у разитку НОП-а и делатност у време завршних борби за ослобођење Краљева и Чачка 1944. године“, ИА Краљево.

76. Наредбом команданта Оперативне групе дивизија Врховног штаба НОВЈ, који се налазио на Копаонику, од 16. VIII 1944. године, формиран је под именом Ибарски партизански одред од Ибарско-моравичког и партизанских група с леве и десне стране Ибра. (У лексикону НОП-а стр. 375, стоје другачији подаци).

77. Одред се налазио у кући Војина Руменића у Самаилама. Четници су обавештени и извршили напад. Одред се под борбом повукао. Четници су Војина претукли од којих последица је касније умро.

78. Ранко Пешић, из поменутог реферата.

79. Сећање Николе Пешића и Мирка Милићевића.

80. Сећање Милинка Тодорића.

81. „Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа“, том I, књ. 14, М. К. бр. 118, стр. 308, 309.

82. Исто.

83. Благоје Богавац, поменути рад, стр. 12, ИА Краљево.

84. „Зелени кадар“ је постојао и у подибарском селу Грачацу, али он није ушао у састав овог одреда.

85. Конарево, Брдила, Богutowaц, Роћевићи, Самаила и др, па и Матарушка Бања.

86. Благоје Богавац, поменути рад, стр. 13, ИА Краљево.

87. „Пали непобеђени 1944—1964“, НИП „Политика“, Београд, 1965.

88. Љубиша Бугарчић, родом из Гуче, трговачки помоћник у Чачку и Београду пре рата, припадник НОП-а, командир чете у обновљеном Чачанском одреду 1944, командант места у Гучи и Горњем Милановцу. После рата официр, службеник ПКБ, пензионер, живи у Београду.

89. Радмило Лавренчић, илегалац за време рата, у НОВ од 1944. Погинуо после рата у саобраћајној несрећи.

90. Живота Букоњић, кројачки радник. Уочи рата члан СК СКОЈ-а за срез жички. У току рата илегалац. У одреду „Јован Курсула“ 1941. и у обновљеном одреду од 1944. Данас пуковник ЈНА у пензији. Живи у Београду.

РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ, публициста,
спољни сарадник Међуопштинског историјског архива у Чачку

ДЕЈСТВА ЧАЧАНСКОГ НОП ОДРЕДА „ДР ДРАГИША МИШОВИЋ“ У БОРБАМА ЗА КОНАЧНО ОСЛОБОЂЕЊЕ ЧАЧАНСКОГ КРАЈА

Поред јединица НОВЈ, у борбама за коначно ослобођење Чачка и чачанског краја, у јесен 1944. године, значајну улогу имао је и Чачански НОП одред „Др Драгиша Мишовић“. Он је, у то време, изводио борбена дејства против окупаторских оружаних формација и четничких јединица — самостално, или је садејствовао јединицама ИОВ.Т, знатно је допринео успешној мобилизацији нових бораца, не само за своје чете и батаљоне, затим формирању војних органа и установа (Команде Чачанског војног подручја и команди места), образовању органа народне власти (народноослободилачки одбори, најпре иницијативни и привремени — Окружни и срески, општински и сески), партијских и скојевских организација и руководства, организација ЈНОФ-а и АФЖ-а.

Уствари, после доласка јединица НОВЈ у шири рејон Чачка, створени су повољни војно-политички услови за јачање Чачанског НОП одреда и подстицање његове улоге у догађајима који ће уследити. Заменик команданта Чачанског НОП одреда, Живорад Иосић, забележио је тај моменат, 16. септембра 1944. године, у свом ратном дневнику:

„По дану смо стигли у село Бранетиће (Горњи — прим. РММ), где је једна наша патрола наишла на познатог зликовца Милића Чолића и убила га пошто је покушао да побегне. После подне састали смо се са V крајишком дивизијом која је стигла у село. То је био најрадоснији третгак за наше партизана. Увече су Крајишници приредили весело вече са игранком, а пре тога одржан је збор“.¹

Из околних села све је више младића и девојака ступало у Чачански НОП одред, а неки су одмах прекомандовани у јединице НОВЈ.

Пошто је (17. септембра) ослобођен Горњи Милановац, Чачански НОП одред стигао је, 18. септембра, у овај град и „ставио се на располагање Команди места“, с тим што је одмах „учествовао у рацији по вароши“.² Када су, два дана касније, немачке јединице продрле из Чачка у Горњи Милановац, Чачански НОП одред се, без борбе, повукао у село Калиманићи, одакле је прешао у село Врнчани, где је прихватио нове борце и за њих организовао војну обуку и политичку наставу. Обавештен да се у селу Шилопају налази 40 немачких војника Штаб Чачанског НОП одреда одлучио је да их на-

падне. Обавештење, међутим, није било тачно, па је и акција изостала. Одред се 22. септембра пребацио у село Љутовницу, а сутрадан у село Калиманиће, где је добио задатак да обезбеђује болницу, у којој су лечени рањени и оболели Крајишници. Самим тим, изостала су његова борбена дејства против Немаца који су поново продрли у Горњи Милановац.

Ослобођен обавезе да штити болницу, Чачански НОП одред је наредних дана крстарио по селима, организовао зборове, чистио терен од остатака четничких јединица, прихватао нове борце и обезбеђивао нормалан рад партијских и скојевских активиста. Према Прањанима и пожешким селима упућивао је патроле, па и целу Прву чету, у коју је ступило 20 нових бораца. Од њих је одмах образована Пожешка чета Чачанског НОП одреда.³ Истовремено, једна већа група бораца овог одреда налазила се неколико дана на обезбеђивању Штаба 21. НОУ дивизије НОВЈ.

У уторак, 26. септембра, образован је нови Штаб Чачанског НОП одреда: командант — Адам Бабић — Живковић, земљорадник и члан КПЈ из Прељине, дотадашњи борац Друге пролетерске бригаде, заменик команданта — Живорад Жика Носић, графички радник и члан КПЈ из Београда, дотадашњи борац овог одреда, политички комесар — Душан Радојичић Срећко, ђак и члан КПЈ из Љутовнице. Политички радник у Штабу била је Живка Жижа Бурић, домаћица и члан КПЈ из Невада, а интендант — Милојко Трнавац, земљорадник и члан КПЈ из Бершића.⁴ Било је планирано да за партијског руководиоца Чачанског НОП одреда дође неко од истакнутијих бораца Друге пролетерске бригаде. (И заиста, нешто касније је ова замисао и остварена — када је у Чачански НОП одред дошао Бранко Миљевић Чоркало).

Наредних дана, уз интензивну војно-стручну обуку по четама, Чачански НОП одред упућивао је патроле и десетине да чисте терен од четника и врше реквизицију животних намирница у породицама које су се посебно експонирале као присталице покрета Драже Михаиловића. Такве патроле и десетине одлазиле су у села Лочевце, Горње и Доње Бранетиће, Сврачковце, Велереч и нека друга.

Пошто су пристигли нови борци, 28. септембра у Чачанском НОП одреду образована је Трећа љубићко — трнавска чета, која је одмах, са командантом Бабићем — Живковићем, упућена на терен са задатком да поново успостави везу са јединицама НОВЈ, која је била прекинута. Сутрадан је политички комесар Радојичић предводио групу бораца која је упућена према Горњој Црнући „ради мобилизације и чишћења терена од банди“.⁵ Остали борци Чачанског НОП одреда пребацили су се у село Врнчани, одакле су наоружане патроле упућиване у села (Калиманићи, Ручићи, Таково) са задатком да хвазају наоружане четнике, организују зборове грађана, омогуће избор народноослободилачких одбора и врше мобилизацију нових бораца, са којима је „рађено... на војном и политичком пољу“.⁶

Таква активност карактерисала је Чачански НОП одред све до 7. октобра када је његов штаб, у циљу планирања нових акција, окупљен у Горњем Милановцу, где се, наредног дана вратила са тепена и Трећа љубићко-трнавска чета.

У недељу, 8. октобра, извршена је реорганизација чета Чачанског НОП одреда, у ствари нова подела бораца и наоружања. Прва чета (командир Властимир Борђевић Слободан, земљорадник из Мршинаца) имала је 40 наоружаних и 60 ненаоружаних бораца, Друга чета (командир — Раденко Грковић, чиновник из с. Неваде) — 40 наоружаних и 70 ненаоружаних бораца и Трећа чета (командир — Љубиша Буровић, зидар из Соколића, а политички комесар Млађен Богићевић, пољопривредни техничар и члан КПЈ из Љубића) — 40 наоружаних бораца. Четврта чета — Пожешка (командир — Милован Симовић, земљорадник и члан КПЈ из Дружетића, а политички комесар — Вељко Бркић Миша, ученик графичке школе и члан КПЈ из Београда) налазила се на свом терену — у пожешким селима према Прањанима и Каменици.⁷

У чете су ступали нови борци. Чачански НОП одред израстао је у све снажнију јединицу, али му је недостајало оружја и муниције, до којих се углавном долазило пленидбом од четника.

По наређењу Штаба Првог корпуса НОВЈ, Чачански НОП одред стављен је 8. октобра под команду Штаба 17. НОУ дивизије. О томе је Штаб дивизије обавестио Први пролетерски корпус НОВЈ: „Чачански одред ставили смо под нашу команду и дали му задатак контроле правца Суворор — Маљен и од Чачка и Пожеге“⁸ „После овог К-дант одреда отишао је у Милановац на реферисање другу Минићу“⁹ записао је у свој ратни дневник заменик команданта Босић. Из ове констатације произилази да је ОК КПЈ за округ чачански, на чијем се челу, као политички секретар, налазио Милош Милић, имао важну улогу и у усмеравању борбених дејстава Чачанског НОП одреда „Др Драгиша Мишовић“ у то време.

По наређењу Штаба 17. НОУ дивизије, у Чачанском НОП одреду интензивирана је војно — стручна обука. Издвојено је 100 бораца за попуну 6. источnobосанске бригаде 17. НОУ дивизије, чији је штаб 10. октобра наредио да Чачански НОП одред заузме „просторије Г. Милановац и положај на комуникацијама Милановац — Чачак“¹⁰ што је учињено истог дана у поподневним часовима. Упућен је курир да у Горњи Милановац доведе и Пожешку чету, која је стигла два дана касније и рјаспоређена као резерва у граду. Заменик команданта Живорад Босић, заједно са Драгим Босићем, упућен је према Ваљеву „да покуша да добије муницију и оружје од I корпуса“, али је њихов напор остао без успеха.¹¹

Поред мањих чарки, углавном са четницима, Чачански НОП одред водио је, 4. октобра, на потесу Калеми у селу Прислоници, већу борбу против четничких јединица. У овом борбеном окршају четници су користили и минобацаче. Након више јуриша са обе стране, иако малобројнији и слабије наоружани, борци Чачанског НОП одреда одржали су положаје, без губитака.

Чачански НОП одред давао је групе наоружаних бораца за обезбеђивање рада политичких руководстава. Среско поверенство КПЈ за срез љубићки, у једном извештају, упућеном Окружном комитету КПЈ за округ чачански, нагласило је:

„Рад партије био је ограничен само на село Прислоницу и један део села Брђана пошто се у осталом делу среза налази оку-

паторска војска. Чланови овог поверенства кретали су се заједно са Ч[ачанским] П[артизанским] Одредом упадајући у села и изводећи бивше партизанае, тиме јачајући одред".¹²

У то време, после 15. октобра, по наређењу Штаба Првог пролетерског корпуса, 17. и 21. НОУ дивизија налазиле су се на терену према Крагујевцу и Тополи. Чачански НОП одред остао је сам да држи положаје од Горње и Доње Трепче (села према којима су се помериле његове чете) до Срезјеваца. Линија фронта ишла је венцем планине Вујан изнад села Прислонице, захватајући Брђанску клисуру, преко Илијака и Семедражи. Вођене су мање борбе, углавном против четника, али су положаји одржани. О току тих борби обавештавана је 6. источнбосанска бригада 17. НОУ дивизије, која је имала окршаје против Немаца око Крагујевца, али и задатак да Чачанском НОП одреду пружа помоћ у наоружању и муницији.

Босић је, у свом дневнику, посебно осведочио два драматична дана:

„Недеља, 15. X 1944. год.

Наши су на положајима водили тешке борбе са надмоћнијим непријатељима и на неким местима били смо принуђени да се повучемо. У најкритичнијем моменту позвали смо Црвену армију у помоћ која је одмах почела да ^{дејствује} својом артиљеријом и на тај начин смањила жестину непријатељских напада. Предвече Црвена армија је преузела запоседање положаја и обезбеђење града Г. Милановца...

Понедељак, 16. X 1944. год.

Совјетска армија испитује непријатељске концентрације и врши распоред трупа. Наша друга чета имала је кратку борбу са непријатељем који је нападао на њеном сектору. Пошто су их густили на блиско одстојање отворили су ватру и потпуно их разбили. Четници су без икаквог реда побегли у разним правцима. Исто тако је и пожешка чета разбуцала једну четничку групу и натерала је, онако разбијену, да се повуче у шуме".¹³

Ове борбе вођене су изнад села Прислонице — гребеном планине Вујан.

Пошто су трпели пораз за поразом, посебно од како је Црвена армија појачала јединице НОВ.Т на сектору Горњег Милановца, четници су тражили преговоре и обуставу непријатељстава. Штабови јединица Црвене армије захтевали су, на инсистирање чланова ОК КПЈ, да четници безусловно положе оружје, али до споразума није дошло. Истина, преговори су касније настављени.¹⁴

Извесна реорганизација команди у Чачанском НОП одреду извршена је 18. октобра пошто је заменик команданта Босић привремено распоређен за вршиоца дужности команданта Чачанског војног подручја са привременим седиштем у Горњем Милановцу. Из Чачанског НОП одреда издвојено је 80 бораца за попуну 17. НОУ дивизије, а 50 људи за новоформирану Посадну чету у Горњем Милановцу (командир — Драгољуб Николић, земљорадник и члан КПЈ из Велеречи, а политички комесар — Обрад Борћевећ, ђак и члан КПЈ из Горње Црнуће).¹⁵ На Босићево место дошао је Драгиша Јовановић Кекерез, земљорадник и члан КПЈ из Велеречи, дотадашњи

командир Друге чете, коју је примио Драган Нировић, ћак — радник и члан КПЈ из Велеречи. Командир Прве чете, Властимир Борћевић Слободан, предао је дужност Љубинку Павловићу Шили, земљораднику из Велеречи. Капетан БЈВ Живота Капетановић, који је по доласку из немачког заробљеништва био командант Омладинске бригаде Првог четничког равногорског корпуса и толерантно се односио према припадницима НОП-а, предао се партизанима и постао члан штаба Чачанског НОП одреда.¹⁶

Кратем октобра вратиле су се на терен чачанског краја јединице НОВЈ. У то време Чачански НОП одред постао је веома бројан — близу 300 бораца. Због тога је, пошто је прилив нових бораца бивао све већи, у договору са члановима ОК КПЈ за округ чачански, одлучено да у њему буду образована два батаљона: Љубићки и Таковски.

Први (Љубићки) батаљон одмах је формиран. Имао је три чете. Штаб батаљона сачињавали су: командант — Драгољуб Домановић Анинац, земљорадник и члан КПЈ из Соколића, политички комесар — Живан Богичевић, земљорадник и члан КПЈ из Љубића, санитарски референт — Јелена Борћевић, ученица учитељске школе из Чачка, и интендант — Љубиша Нусловић, земљорадник из Прислонице.¹⁷ Три чете имао је и Други (таковски) батаљон, који је формиран 6. новембра у Савинцу. Штаб батаљона сачињавали су: командант — Драгиша Јовановић Кекерез, земљорадник и члан КТТ.Т из Велеречи, заменик команданта — Драган Нировић, ћак — радник и члан КПЈ из Велеречи, политички комесар — Драгослав Драган Ивановић, ћак и члан КПЈ из Чачка, заменик политичког комесара — Живка Жижа Бурић, домаћица и члан КПЈ из Невада, санитарски референт — Милунка Пешовић, домаћица из Озрема, и интендант — Живота Грковић, земљорадник из Невада.¹⁸

По доласку на овај терен, Штаб 23. НОУ дивизије издао је, 2. новембра, заповест својој 14. бтшгади да поседне положаје дуж комуникације Вранићи — Горња Горевница, заједно са Љубићким батаљоном Чачанског НОП одреда, са задатком да одржава везу са борцима Црвене армије на сектору села Вранића и спречава продор Немцима на леву обалу реке Чемернице. Истовремено, 7. бригада ове дивизије распоређена је на простору села Ракова, а 9. бригада — у селу Миоковцима.¹⁹ Сутрадан је Штаб Чачанског НОП одреда обавештен да је његова јединица стављена под непосредну команду 23. НОУ дивизије. Истовремено, наређено је да један батаљон Чачанског НОП одреда (Таковски, који је био V фази формирања) буде задржан на сектору села Теочин — Брајићи — Горњи Брањани — Доњи Бранетићи са задатком да чисти терен од четника. Први батаљон (Љубићки) придодат те 14. српској бригади.²⁰ Он је тада имао V свом борбеном саставу 126 бораца.

Већ 8. новембра Таковски батаљон Чачанског НОП одреда пребачен је из села Срезојеваца у село Прањани, па у село Гоша Гора, где је, истог дана, водио жестоку борбу против четника. Четници су у овом окршају имали три погинула и седам рањених, а Таковски батаљон — једног рањеног борца.²¹

Штитећи извлачење Групе армија Е из Грчке, Немци су упорно бранили комуникације Краљево — Чачак — Ужице придодајући на сектору утврђене Овчарско-кабларске клисуре својој 104. ловачкој дивизији нове снаге.²² Настојали су, уз све друго, да шире територију коју су запосели. Посебно је био осетљив правац који је из Пожеге изводио, преко Гојне Горе, у рејон Прањана. На тај правац, чија је важност, истина, прецењена, 9. српска бригада угп-тила је свој Први батаљон са Таковским батаљоном Чачанског НОП одреда. Било је јасно да непријатељ, по сваку цену, брани Овчарско-кабларску клисурсу и Видовски тунел: на косама Јововац — Рујак и Граорине налазила су се његова јака бочна обезбеђења.

Пошто је уочено да са правца Пожеге не прети непосредна опасност, Штаб 9. српске бригаде наредио је 17. новембра да се Таковски батаљон Чачанског НОП одреда из села Добриње пребаци на положај Рујак — Јововац, а сутрадан је издао заповест јединицама за напад „кошм би се створили услови за пресецање комуникације Чачак — Пожега, којим се Немци интензивно извлачили својом јаком техником”.²³ Први батаљон ове бригаде, кош је располагао и са једним противтенковским топом, имао је задатак да из рејона косе Стражаоје подржи, са једном четом, напад Четвртог батаљона на косу Рујак, а са јелном четом да напада на косу изнад потока Јововац; по овој заповести, две чете су остале у резерви, а по пристизању Таковског батаљона Чачанског НОП одреда — једна је имала задатак да подржи Четврти батаљон. Трећи батаљон лобии је задатак да напада поeko косе Граорине, с тим да га поддржава Други батаљон. Немци су на Рујаку уредили положаје, јер су били свесни да је то најважнији објекат за одбрану; Видовског тунела на путу Чачак — Пожега — Ужиче, Први напад на немачке положаје није успео, али је 20. новембра изоичито наређено да непријатељ на Рујаку мора да буде уништен. Таковског батаљону Чачанског НОП одреда у међувремену; наређено је да изврши покрет према Пчањанима и чисти терен од остатака четничких оружаних формација. Уследила је овај напад: да овај батаљон тесне линије Велико поље Ск. 829) — к. 777 — Камена глава Гк. 799) у селу Танчићима, чиме ће се ова јелиница наћи на лесном боку 9. српске бригаде. (Касније, на овим местима, Таковски батаљон смениће делови 9. српске бригаде).²⁴

У међувремену на сектору Кабларске клисуре пребачен је и Јубишки батаљон Чачанског НОП одреда. Његове чете поселе су положаје на линији Ошвица — Папратиште — Срећна Добриња, с тим што је једна избачена још даље — према Костарићу. Након приликовања са непријатељем, овај батаљон је 23. новембра водио жестоку борбу против Немана. Тада је погибло поeko 100 четничких војника, а од припадника Јубишког батаљона: Милан Р. Марковић из Доње Горевине, Дмитар Карапавловић из Доње Топче, Раломир Затежић из Јубића, Светлик Божовић и Миленко Раловановић из Пољине. Обрад Обрадовић из Коштића, Милорад Пивовић из Чачка и неки други, чија имена нису утврђена.²⁵ У току борбе положаш на Оровини три пута су се нашли у поседу партизана и три пута у поседу немачких јединица. На овом сектору Јубишки батаљон остао

је — садејствујући јединицама НОВЈ — све до коначног ослобођења Чачка.

Таковски батаљон Чачанског НОП одреда жестоко се тукао са Немцима на положају Вјетрине — планина Каблар. Неутврђеног датума Немци су овој партизанској јединици, изненадним нападом, нанели озбиљне губитке: погинуло је седам, теже рањено 10 и контузовано 30 бораца. Међу контузованим био је и командир једне чете — Никола Буровић. У току окршаја нарочито се истакла Милунка Пешовић, санитетски референт батаљона: под кишом куршума износила је са бојишта мртве и рањене, међу којима су били и припадници једног одељења 93. стрелачке дивизије Црвене армије.³⁶ Положај Вјетрине Таковски батаљон упорно је бранио. Једноставно, извршавао је добијену заповест: нема повлачења са тог значајног објекта! Ипак, 18. новембра Таковце су на овом положају заменили борци 14. српске бригаде 23. НОУ дивизије НОВЈ. Они, међутим — због неповољног терена — нису посели Вјетрине, као истурени положај, већ једну косу, недалеко од Вјетрина — изнад села Јанчића.²⁷

Боравећи у ширем рејону планине Каблар, борци Таковског батшвона Чачанског НОП одреда су, заједно са припадницима Прве југословенске бригаде, у два наврата нападали на утврђени Видовски тунел. Делимично су у овим окршајима учествовали и борци Љубићког батаљона. Прва Југословенска бригада је на Видовском тунелу и у Трбушанима претрпела тешке губитке, после којих је повучена са овог терена. На кабларским положајима погинули су још неки борци Чачанског НОП одреда: Љубисав Ивановић из Доње Горевнице, Благомир Трипковић из Доње Трепче, Бранко Васовић из Прислонице, Миодраг Глишић и Александар Тешић из Брђана, Пантелија Сретеновић из Угриноваца. .²⁵

Не мале губитке у овим борбама (рачунајући и оне широм љубићких села) имале су и јединице НОВЈ, односно Црвене армије.²⁹

Таковски батаљон је, 29. новембра, после смењивања на положају Вјетрине, упућен у Горњи Милановац — на захтев Штаба Чачанског НОП одреда. Главнина је ишла правцем Каменица — Прањани — Теочин — Горњи Милановац. Успут су борци Треће чете разбили у Срезојевцима већу четничку групацију. Пошто су се четници средили, уследио је нови напад на њих и том приликом заробљено је 14 припадника покрета Драже Михаиловића. Друга таковска чета је у Милићевцима већ била разбила једну четничку јединицу из Раковићевог корпуса, заробила 30 њених припадника и запленила: митраљез, неколико пушкомитраљеза, више пушака, доста муниције и војне опреме.

У Горњем Милановцу команда Таковског батаљона састала се 30. новембра са Штабом Чачанског одреда. Том приликом разрађени су конкретни задаци батаљона, о чему су посебно говорили: Милка Минић, нови секретар ОК КПЈ, и партијски руководилац одреда Бранко Миљевић Чорокало. Извесним борцима саопштено је које дужности треба да приме у ослобођеном Чачку. Саопштено је, такође, да ће батаљон остати у Чачку, где ће ући у састав КНОЈ-а.'

Већ сутрадан, заједно са јединицама НОВЈ, Таковски батаљон Чачанског НОП одреда посео је положаје у Прељини и Коњевићима. Са њим је било и једно одељење за везу и извиђање Црвене армије. У Штабу батаљона тада је одлучено, заједно са црвеноармејцима, да се једно ојачано одељење од 14 бораца, које је предводио Драган Ђировић, заменик команданта батаљона, убаци из непријатељских положаја. Добро наоружаних 14 партизана и Руса успело је у овоме, прегазило је Западну Мораву и стигло до Казанице и Кланице у Чачку. Овде је од грађана сазнало доста појединости о стању у граду и немачким јединицама. У повратку, другим правцем, низ Западну Мораву, изненада је ова група налетела на немачке бункере. Развила се борба, у којој је један црвеноармејац погинуо, а тројица су заробљени. Под борбом су се остали повукли преко Западне Мораве и вратили се у своју јединицу.³⁰

У међувремену Таковски батаљон је повучен на одмор у Брбане. Увече, 2. децембра стигло је наређење Штаба Чачанског НОП одреда да Таковски батаљон наступа у правцу Чачка и спречи минирање, односно рушење путничког и железничког моста преко Западне Мораве. У току марша, на прилазима Чачку, интендантура Је наишла на мину, па је, у експлозији, уништена архива Чачанског НОП одреда. Штаб Таковског батаљона обавештен је од грађана да се поред Мораве налазе утврђени немачки бункери, да су мостови минирани и да нема могућности да се сачувају.

Заменик команданта Таковског батаљона, Драган Ђировић, записао је шта се збивало те ноћи: „Негде пред поноћ, између 2. и 3. децембра, престао је отпор Немаца на левој обали Мораве. Одмах затим чуле су се јаке детонације. Био је то знак да су мостови, и путнички и железнички, дигнути у ваздух. Патроле, које смо били послали, донеле су нам у току ноћи извештај да се Немци повлаче. Ми смо код Боришића воденице форсирали Мораву и готово без борбе, нашли се у центру нашег Чачка. Ту смо се састали са јединицама Треће српске и Четрнаесте црногорске бригаде. Настало је опште славље.”³¹

Са положаја на планини Каблар у град је, потом, пребачен и ЈБубићки батаљон Чачанског НОП одреда.

У време завршних операција за коначно ослобођење Чачка Чачански НОП одред „Др Драгиша Мишовић” имао је преко 600 бораца. „Борачки састав одреда био је врло млад, па је, свакако због тога, у борбама показивао изванредну храброст. Поред активних бораца, ту су били и омладинци, чији су родитељи изгинули у рату или су настрадали као сарадници народноослободилачког покрета. Због изванредне храбрости већине бораца, Први и Други батаљон је похваљен од Штаба Двдесеттреће дивизије”. Храброст бораца сведочи најречитије један детаљ из времена окршаја на Каблару: „Баш за време тих борби, један савезнички обавештајни официр, капетан Смирнов, дошао је у наш Други батаљон и тражио пет добровољаца који би се, како лам је објаснио, неопажено привукли до непријатељског положаја и ухватили живог Немца. Од тог заробљеног Швабе сазнали би се неки потребни и важни подаци. Ја сам постројио батаљон и борцима објаснио задатак напомињући одго-

ворност и ризик коме се излажу. На крају сам рекао да се добровољци издвоје из строја три корака напред. На изненађење руског официра, цео батаљон, као по договору, крочио је три корака напред. Тај приказ је дирнуо совјетског официра да је почео да грли и љуби партизанске борце. Ипак, на крају су се борци договорили и издвојили петорицу који су увече, у заседи, сачекали Немце кад су долазили на извор за воду, те ухватили двојицу. Ми смо их сутрадан предали Русима „на даљу надлежност”. Јасно је да је ову групу бораца, смелих добровољаца, радосно дочекао цео Друга батаљон”, записао је Драган Еировић, заменик команданта ове јединице...³²

У току борби Чачански НОП одред снабдевао се оружјем од јединица НОВЈ, али и пленидбом од четника, после њихових пораза. Храна је добијана из месних извора: добровољни прилози грађана, реквизиција од домаћинстава која су припадала покрету Драже Михаиловића и сабирне акције које су водили народноослободилачки одбори.

Чачански НОП одред у то време није имао лекара, а санитарски референти батаљона биле су приучене добровољне болничарке. Рањеници и оболели лечени су у ослобођеном Горњем Милановцу и прихватним теренским болницама јединица НОВЈ...

Упоредо са борбеним дејствима, Чачански НОП одред остваривао је и неке друге функције.

Помагао је, примера ради, обезбеђујући проверене кадрове, да нормално функционише Команда Чачанског војног подручја у Горњем Милановцу. У њој су одговорне дужности обављали борци Чачанског НОП одреда: вршилац дужности команданта — Живорад Косић, мобилни официр — Раденко Грковић и интендант — Миломир Василић. Дужност политичког комесара поверено је Раденку Броћићу, ћаку и члану КПЈ из Гуче, иначе борцу и руководицу и Другој пролетерској бригади.

Борци Чачанског НОП одреда Саво Гшровић (командант) и Милета Сретеновић Шоро (комесар) руководили су Командом места у Теочину, под чијом су се надлежношћу налазиле општине: прањанске, брезанске, теочинска, башка, горњобранетићка, доњобранетићка и коштунџка.³³ (Овакве команде образоване су, потом, и у више других места).

Команда Чачанског војног подручја помагала је председницима и секретарима народноослободилачких одбора да сачине мобилизацијске спискове по селима тадашњег таковског среза, што је, потом, чинила и Команда места у Прељини за љубићка села. На добровољну мобилизацију су се до 29. октобра јавила 343 обвезника, који су упућивани у јединице НОВЈ, посебно у 17. НОУ дивизију. Касније је број мобилисаних нагло повећаван. За потребе Чачанског НОП одреда и позадинске делове Команда Чачанског војног подручја добила је из Крагујевца 1.600 пушака, које су користили и припадници милиције.

Рад мобилизацијских одбора и команди обезбеђивали су борци Чачанског НОП одреда, који су се ангажовали и на образовању (најпре иницијативних и привремених) Окружног и среских народно-

ослободилачких одбора — нарочито партијски активисти Милош Минић, Радисав Недељковић, Душан Радојичић Срећко, Живка Бурић и Костадин Лукић. Помоћ одборима није изостајала ни са стране јединица НОВЈ, па је и логично што је, примера ради, у записник са своје седнице, одржане 17. новембра, Привремени срески народноослободилачки одбор за срез љубићки унео као неминовност потребу „да се повеже са штабовима дивизија које се налазе на нашем терену и да се саветујемо са њима“.³⁴ Ова сарадња није изостајала ни са Штабом Чачанског НОП одреда ни при сакупљању животних намирница за потребе војске. Тако је у срезу таковском (без општине Бело Поље) до 1. децембра 1944. године прикупљено: 114.222 кгр пшенице, 18.039 кгр кукуруза, 189.720 кгр хлеба, 180.930 кгр зоби, 115.063 кгр кромпира, 281.678 кгр меса, 11.908 литара млека, 15.819 кгр сира, 5.636 кгр кајмака, 2.796 кгр лука, 3.416 кгр масти, 12.478 комада јаја. Уз го: 65 грла говеди, 1.190 оваца, 163 свиње, 2.825 кокошака..³⁵

Партијским активистима пратиоци из редова бораца Чачанског НОП одреда омогућавали су несметану политичку активност, усмерену ка формирању партијских и скојевских организација, на организовању зборова за избор одборника народноослободилачких одбора, у остваривању одлука о образовању сеоских, општинских, па, и сеоских јединица милиције. Уосталом, Чачански одред имао је у октобру и новембру и најјачу партијску организацију у чачанском округу, којом је руководио Бранко Миљевић Чорокало. После формирања батаљона, у одреду је било 26 чланова КПЈ, али је тај број растао, па је политички рад организован по активима, у чему је била посебно велика улога политичких комесара и њихових заменика. Они су, практично, руководили и веома јаком скојевском организацијом, која је деловала по батаљонима.

У Чачак је, иначе, 5. децембра стигло наређење Главног штаба НОВЈ за Србију о расформирању Чачанског НОП одреда. Оно је одмах спроведено и од бораца образован батаљон КНОЈ-а, који је добио нове задатке: стварање услова за нормално функционисање народне власти и обрачун са последњим остацима четничких снага и квислинга...

Ако се имају у виду све ове чињенице, јасно је да је Чачански народноослободилачки паргизански одред „Др Драгиша Мишовић“ у јесен 1944. године имао не малу улогу у борбама за коначно ослобођење Чачка и његове шире околине. Самостално или у садејству са јединицама НОВЈ и Црвене армије, он се успешно тукао са надмоћнијим непријатељским, окупаторским и четничким, јединицама наносећи им велике губитке. При том је и сам трпео губитке у живој сили.

Истовремено, он је значајно допринео успешној мобилизацији нових бораца и за јединице НОВЈ, формирању војних органа и

установа у чачанском крају, стварању услова за њихово успешно функционисање и рад народноослободилачких одбора, партијских и скојевских руководстава и организација, формирању и политичком деловању ЈНОФ-а и Антифашистичког фронта жена.

Све су то били уистину револуционарни подухвати.

Чачански НОГ1 одред „Др Драгиша Мишовић“ тада је, дакле, часно извршио борбене задатке и допринео коначној победи и остваривању слободе, за чије су се идеале борили, од 6. јула 1941. године (када је образован његов Штаб), најбољи синови овог дела Србије, заједно са борцима из свих крајева наше земље. У завршним операцијама за ослобођење Чачка његови припадници исказивали су велику храброст и тако доказали да су достојни слободе, у чије су темеље у народноослободилачком рату уградили своје животе 4.650 бораца и цивилних жртава са подручја на коме је, практично непрекидно, од 1941. до 1945. године, политичку активност развијао Окружни комитет КПЈ за округ чачански.

НАПОМЕНЕ И ОБЈАШЊЕЊА

1. Живорад Босић, „Четни дневник“, „Изворник“ — грађа Међуопштинског историјског архива, 3, приредио Милутин Јаковљевић, Чачак, 1986, стр. 187.

2. Исто, стр. 187.

3. Исто, стр. 188.

4. Исто, стр. 188—189; Милојица Пантелић, Радован М. Маринковић и Владимир Никшић, „Чачански одред“, „Чачански глас“, Чачак, 1982, стр. 367.

5. Ж. Носић, н. д., стр. 189.

6. Исто, стр. 189.

7. М. Пантелић, Р. М. Маринковић и В. Никшић, н. д., стр. 367.

8. „Зборник НОР-а“, I, 13, Београд, 1956, стр. 173.

9. Ж. Косић, н. д., стр. 191.

10. Исто, стр. 191.

11. Исто, стр. 191.

12. Међуопштински историјски архив (у даљем тексту: ИАЧ), Извештај Среског поверенства за срез Љубишки Окружног комитету КПЈ за округ чачански од 9. фебруара 1945. године, К. 1.

13. Ж. Носић, н. д., стр. 191—192.

14. Исто, стр. 192. Предраг Раковић, командант Другог равногорског корпуса, после упорних преговора, успео је да се споразуме са неким јединицама Дрвене армије у нади да спасе своје оружане јединице. Његове намере су, међутим, разоткривене и осуђене енергичном интервенцијом Окружног комитета КПЈ за округ чачански код виших војних команди. Више појединости о томе у књизи „Чачански одред“ М. Пантелић, Р. М. Маринковић и В. Никшић, стр. 373—377.

15. М. Пантелић, Р. М. Маринковић и В. Никшић, н. д., стр. 367.

16. Ж. Косић, н. д., стр. 193.

17. ИАЧ, Учешће Љубишког батаљона у завршним борбама 1944. године, елаборат Војска, р. бр. 8. Текст је сачињен на основу казивања Адама Бабића — Живковића, Драгољуба Домановића Анинца, Живана Богићевића и Радоша Рацковића. Команду Прве чете сачињавали су: командир — Будимир Нусловић, земљорадник из Прислонице, а политички комесар — Станимир Пауновић, земљорадник и члан КПЈ из Доње Гречке. Друга чета: командир

— Милош Мајсторовић, земљорадник из Вапе, а политички комесар — Ми-
ломир Лазаревић, земл.орадник и члан КПЈ из Доње Трепче. Трећа чета: ко-
мандир — Љубиша Бугарчић, трговац из Београда (родом из Гуче), а поли-
тички комесар — Гвозден Трипковић, радник и члан КПЈ из Атенице.

18. М. Пантелић, Р. М. Маринковић и В. Никшић, н. д., стр. 368. Кома-
ндир Прве чете био је Никола Буровић, земљорадник из Ручића, а комесара
ова Јединица није имала. Друга чета: командир — Војимир Илић, ђак и
члан КПЈ из Сврачковаца, а политички комесар — Милан Тодоровић, земљо-
радник и члан КПЈ из Шилопаја. Једно време у саставу овог батаљона била
је и Трећа чета — Пожешка.

19. „Зборник НОР-а“, I, 14, Београд, 1957, стр. 500—502.

20. Исто, стр. 517.

21. ИАЧ, Драган Бировић, Сећања из НОБ-е, р. бр. 489, стр. 4.

22. Иван — Цина Глигоријевић, „Девета српска ударна бригада“, ВИЗ,
Београд, 1970, стр. 223.

23. Исто, стр. 224—228.

24. Исто, стр. 226.

25. „Чачански крај у НОБ — пали борци и жртве“, споменица, Центар
за културу, Чачак, 1977, одељци: Љубићани, Таковци и Чачани.

26. ИАЧ, Живка Бурић, Сећања из НОБ-е, р. бр. 488, стр. 8; Драган Би-
ровић, Сећања из НОБ-е, р. бр. 489, стр. 3.

27. Исто.

28. Као под 25.

29. „Слободни глас“, Чачак, 12. април 1945 — комплет у редакцији „Ча-
чанског гласа“ у Чачку. У посебном тексту*објављени су подаци о броју по-
гинулих и сахрањених бораца Црвене армије и Прве југословенске бригаде
у Оорбама које су вођени у непосредној близини Чачка. У Прељини је, према
подацима из овог листа, сахрањено 108 припадника Црвене армије, у Мили-
ћевцима — 36, у Вранићима — 17, у Прислоници — 15 (међу којима и један
капетан и један поручник), у Коњевићима — 40, у Ракови — пет, у Доњој
Трепчи — осам, у Љубићу — 91 и у Рошцима (планина Каблар) — 18. У При-
Јевору је погинуло 110 припадника Прве југословенске бригаде (занимљиво је
да „Слободни глас“, у истом броју, доноси и податак из кога се види да је
овде погинуло 118 бораца Прве југословенске бригаде), али и 36 партизана и
Руса, при чему се изричито не каже колико је међу њима било црвеноарме-
Јаца. Извесно је, дакле, да ови подаци, ипак, нису најпрецизнији, али они не-
сумњиво потврђују да је велики број припадника јединица Црвене армије по-
гинуо у овом крају, што је још један доказ више за тврдњу да су у јесен
1944. године на ширем рејону Чачка вођени жестоки борбени окршаји.

30. Драган Бировић, „Добро нам дошли, драги ослободиоци“, „Чачак
1941—1944“, „Чачански глас“, Чачак, 1964, стр. 200.

31. Исто, стр. 202. (радило се вероватно о некој јединици 4. пролетерске
црногорске бригаде, која се тада налазила у Краљеву).

32. Исто, стр. 198—199 и 201.

33. Живорад Ђосић, „Команда подручја Чачак — Дневник рада“, руко-
пис код аутора, препис у ИАЧ.

34. „Изворник“ — грађа Међуопштинског историјског архива, 2, За-
писници о раду Привременог среског НОО и Скупштине среза љубићког 1944.
године, приредио Радош Ж. Мацаревић, Чачак, 1985, стр. 209.

35. „Изворник“ — грађа Међуопштинског историјског архива, 1, За-
писници са седница Среског НОО среза таковског (октобар — децембар 1944),
приредио Радош Ж. Мацаревић, Чачак, 1984, стр. 193.

Велику помоћ у комплетирању грађе за овај рад (пошто је мало извор-
них историјских докумената) пружили су ми стручњаци Међуопштинског ис-
торијског архива (посебно Витомир Василић и Радош Ж. Мацаревић), на че-
му им најтоплије захваљујем.

III ДЕЛАТНОСТ ОРГАНА И ОРГАНИЗАЦИЈА НОП-а

329.15(497.1) (091)

БЛАГОЈЕ БОГАВАЦ, ратни секретар Окружног комитета
КПЈ за Краљево

УЛОГА ОК КПЈ ЗА КРАЉЕВО У РАЗВИТКУ НОП-а И ДЕЛАТНОСТ У ВРЕМЕ ЗАВРШНИХ БОРБИ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ КРАЉЕВАЧКОГ ОКРУГА

1.

Развитак индустрије и занатства у Краљеву и рударства у Ибарској долини, изградња железничке пруге Крагујевац—Косовска Митровица од 1929. до 1931. године и употпуњавање мреже друмских саобраћајница, опште оживљавање привреде после велике економске кризе, попуштање монархофашистичке диктатуре и независан положај огромне већине становништва — погодвали су снажењу радничког покрета и партијске организације у Краљеву и Ибарској долини, обновљене тридесетих година овога века, и омогућавали снажни полет револуционарне борбе и појачану делатност Покрајинског комитета КПЈ за Србију на организационом учвршћивању партијске организације и брзом револуционисању радничке класе и других напредних слојева народа.

Краљево је већ средином четврте деценије постало један од значајних центара револуционарног радничког покрета у Србији. Изграђена је јака организација КПЈ, акционо повезана са организацијама у Чачку, Крагујевцу, Крушевцу, Косовској Митровици и Београду, а такође и са ПК КПЈ за Србију. Она је била способна да покрене народне масе против фашизма, за помоћ народу Шпаније, за одбрану независности Чехословачке, да дигне раднике индустријских и занатских предузећа у бројне штрајкове, да све демократске и напредне слојеве друштва оријентише за стварање Народног фронта и припреме за одбрану земље, над којом се надвијала опасност од фашистичке агресије.

На тој основи, и пред таквим историјским задацима, дошло је до образовања Окружног комитета КПЈ за Краљево, почетком 1940. године, да би се непосредно обједињавао рад снажне и развијене партијске организације и усмеравала класна борба на територији округа, који је обухватио подручја жичког и студеничког среза и подручје Врњачке Бање, са тежиштем на индустријска предузећа, раднике и дрВну индустрију у долини Ибра, напредну интелигенцију, развијено занатство и сиромашно сељаштво на брдско-планинском подручју, које је гравитирало овој долини чинећи са њом целину.

2.

Догађаје судбоносне за нашу земљу: приступање Југославије Тројном пакту 25. марта 1941. године, општи отпор народа против политике везивања за Силе осовине и фашизацију земље, изражен демонстрацијама 25. и 27. марта, мучни напад Хитлерових хорди на нашу земљу 6. априла, краткотрајни рат и срамну капитулацију 18. априла, затим позив ДК КПЈ на устанак и отпочињање оружане борбе 4. јула — ОК КПЈ је спремно дочекао и покренуо организован отпор против окупатора и издаје земље.

На територији оруга никла су три партизанска одреда: „Јован Курсула“ (на подручју жичког среза), „Тодор Милићевић“ (на подручју среза студеничког) и Врњачко-трстенички одред (на подручју Врњачке Бање и Трстеника).

Како се распламсавао народни устанак, одреди су јачали, а подручје слободне територије ширило се надовезујући се на ослобођену територију западне Србије — Ужичку републику. Крајем септембра читав округ био је ослобођен, сем Краљева, које је бранио Јак немачки гарнизон, а партизанске снаге га опседале, држале у обручну и жестоко нападале.

Крајем новембра 1941, под притиском офанзиве јаких непријатељских снага на слободну територију у западној Србији, **главни-на снага** партизанских одреда „Јован Курсула“ и „Тодор Милићевић“ и делови Врњачко-трстеничког партизанског одреда напустили су опсаду Краљева и повукли се према Санцаку. Од тих **снага** је у Рудом формиран Краљевачки батаљон, који је 21. децембра 1941, **приликом** образовања Прве пролетерске народноослободилачке ударне бригаде, ушао у њен састав.

Секретар ОК КПЈ за Краљево Драгослав Богавац повукао се са партизанским снагама, а на терену су остала два члана Окружног комитета (Олга Милутиновић и Станко Кошанин), али и две чете партизана, које су изгубиле везу са одредом, и мањи број чланова КПЈ, скојеваца и активиста. Изузев познатијих чланова КПЈ, који су се повукли у дубоку илегалност, остали комунисти, скојевци, борци и активисти НОП-а покушали су да се прикрију у својим местима, па, кад протутњи офанзива, да се окупе и поново наставе борбу.

После поновне окупације слободне територије, Немци су у градовима оставили своје гарнизоне, Недићева влада је обновила општине, а територију су покрили бројни четнички одреди Драже Михаиловића. Сprovedено је детаљно чишћење терена; многи комунисти, СКОЈ-евци, борци и активисти НОП-а похапшени су, стрељани или послати у логоре или у заробљеништво.

3.

Иако је била потпуно разбијена, сведена на мали број **чланова** и у дубокој илегалности, партијска организација је ирикупљала снагу и настојала да настави борбу у новим условима.

У децембру 1941. и јануару 1942. године Олга Милутиновић приступа обнављању и сређивању партијске организације: успоставља везе са члановима Партије у граду и селима, а затим на терену округа, обнавља ћелије КПЈ у Краљеву, и активе преосталих комуниста у селима, обнавља скојевске активе у граду и у гимназији. Успоставља везу и са другим чланом ОК Станком Кошанином, али он се већ био легализовао и није желео да наставља рад, па је, због тога, искључен из Партије.

У исто време у студеничком срезу Ратко Дражовић се повезује са Рајком Вујанцем, који је остављен на терену по задатку ОК, са Браном Еурчићем и другим активистима НОП-а. Они приступају обнови рада у срезу, поновном активирању чланова Партије, скојеваца, сарадника и симпатизера НОП-а. У априлу 1942. повезују се са Олгом Милутиновић. Истовремено обнавља се организација КПЈ и СКОЈ-а и у Врњачкој Бањи, нарочито од придошлих комуниста и скојеваца у Избегличком дому (Милован и Мима Марковић, Рудолф Корен). Они се повезују, преко Буре Дукића, са руководством у Краљеву у јуну 1942.

Крајем фебруара 1942. Олга Милутиновић успоставља везу са ПК КПЈ за Србију у Београду, обавештава о ситуацији у округу и тражи директиве за рад. ПК КПЈ организује Окружно повереништво Партије, именује Олгу Милутиновић за секретара, а за чланове Тому Шутића, Љубинку Шутић, а касније и Стевана Миланка, кога повлачи из Јастребачког одреда и упућује у Окружно повереништво за секретара ОК СКОЈ-а. Такође, у лето упућује из Београда Зору Илић—Обрадовић, као инструктора, која у јесен постаје члан Окружног повереништва. ПК усмерава рад Окружног поверенства на учвршћење партијске организације, политички рад у масама, раскринкавање четничке издаје и јачање НОП-а. Од највеће важности је био задатак овог повереништва да обнови партизанске одреде — краљевачки и копаонички. На овом задатку је ПК стално инсистирао. Предузимане су многе иницијативе, чињени различити покушаји, али у томе се успело тек у другој половини 1944. године у време продора оперативних група ВШ НОВЈ и започињања операција за ослобођење Србије.

У току јула 1942. ПК је наименовао Срески комитет КПЈ за срез студенички у саставу: Ратко Дражовић (секретар), Рајко Вујанац, Брана Курчић и Јарослав Гвозденовић.

Обновљена и доста учвршћена партијска организација округа развила је живу политичку делатност у народу, што је изазвало жестоку реакцију окупатора и недићевске полиције. Започело је хапшење комуниста, скојеваца и припадника НОП-а. У ноћи 11. децембра 1942. похапшено је 50 активиста у Краљеву, међу њима су била и два члана ОП Краљево, Томо Пугић и Стево Миланко. Обојица су подвргнута истрази. Тома Шутић је страховито мучен, па стрељан у логору на Бањици 19. фебруара 1943. Стево Миланко је ухапшен под лажним именом Стојан Јовановић, полиција није успела да утврди његов прави идентитет, порицао је сваку илегалну делатност, задржали су га у логору, одакле је, приликом извођења логораша на рад, побегао и придружио се партизанима у Војводини.

У другом таласу хапшења, које је уследило у раним јутарњим часовима 23. фебруара 1943, затворено је 110 комуниста, скојеваца, сарадника и симпатизера НОП-а. Пале су Олга Милутиновић, Љубинка Шутић и Зора Илић—Обрадовић, која тек што је постала члан Окружног поверенства. Све три су стрељане: Љубинка Шутић 7. јуна 1943, Зора Обрадовић почетком августа 1944, а Олга Милутиновић 11. септембра 1944. Партијска организација Краљева, срез за жичког и Врњачке Бање разбијена је и потпуно уништена. Само неколико комуниста, скојеваца и активиста избегло је хапшење. У округу краљевачком остао је само Срески комитет КПЈ студеничког среза као једини орган Партије за окупљање и усмеравање рада малог броја комуниста, скојеваца, активиста и великог броја симпатизера са подручја округа, који су, и под оваквим веома отежаним условима, настављали да делују.

4.

Порази немачких армија у СССР-у и у северној Африци, ширење и раст НОБ-а у другим крајевима земље, јачање партизанских одреда у источној и јужној Србији — сшарали су повољне оганте претпоставке за развитак НОБ-а и на оним подручјима земље која су била покривена снагама окупатора и домаћих издајника, што је био случај са краљевачким округом.

Два продора група дивизија НОВЈ, први у марту и априлу 1944, у коме су учествовале 2. и 5. дивизита, а други у августу 1944. са 2, 5. и 17. дивизијом, из Босне и Црне Горе преко Санцака у Србију, изменили су политичку ситуацију и на подручју краљевачког округа. Разбијене су јаке четничке формације, које су се под снажним ударима брзо распадале; мобилисани сељаци напуштали су четничке јединице, враћали се својим кућама или као добровољци ступали у јединице НОВЈ.

Одлуком ПК у априлу 1944. Срески комитет КПЈ среза студеничког прераста V привремено Окружно повереништво КП.Т за Ибарску долину са Ратком Драговићем као секретаром. Оно успоставља везу са комунистима и активистима НОП-а у Избегличком дому V Матарушкој Бањи.

У новембру 1943. образован је Ибарски партизански одред, али није успео да се одржи због потера четника. Главнина људства пребацила се на ослобођену територију у Колашин.

У јуну 1944. обнавља се Ибарски партизански одред, а затим из Колашина у августу враћа на Копеоик са командантом Томом Жарићем и политкомом Миладином Радуловићем и повезује са Окружним комитетом КПЈ (секретар ОК Ратко Драговић је заменик политкомесара). Ибарски партизански одред водио је бројне успешне борбе на Копеонику и у долини Ибра, разбијао четнике, рушио пруге и мостове, нападао немачке транспорте, уништавао делове немачких снага, попуњавао се новим борцима, стварао народноослободилачке одборе и израстао у добро организовану борбену јединицу НОБ-а.

Почетком септембра 1944. после продора оперативне групе у саставу: 5, 17. и 21. дивизија са Јастребца и Копаоника преко Ибра и наступања у рејону Краљево ка западној Србији, приступа се. окупљању људства и обнављању партизанског одреда „Јован Курсула“, које је тек у овим условима било могуће.

Деветог септембра 1944, по задатку ПК, Али Шукрија обнавља Окружни комитет КПЈ за територију Ибарске долине, под називом ОК КПЈ Рашка, који обухвата срезове жички, студенички, косовско-митровачки. Ратко Дражовић је заменик политкома и руководиоца хелије У Ибарском одреду, Саво Вајић — одговоран за срез жички, Рајко Вујанац — одговоран за срез студенички, Хране Богдановић — одговоран за срез дежевски. Овај комитет је деловао кратко време, око два месеца, претежно на подручју срезова студеничког, косовско-митровачког и дежевог, пошто су огромна концентрација немачких снага у долини Ибра, на повлачењу из Грчке као и четничких снага које су се под жестоком ударњима све више приклањале уз скут окупатора. веома отежавале чвршће повезивање и усмеравање партијске активности и у срезу жичком, иако је у том времену забележено више долазака чланова ОК, Сава Вајића и Рајка Вујанца, на терен среза жичког и повезивање са члановима партије и СКОЈ-а и активистима НОП-а преко хелије КПЈ У Избегличком дому у Матараштот Бањи, да би помогли и подстакли њихов рад. Међутим, то је било веома тешко. У овом периоду дошло је у Краљево и околним селима до потачаног четничког терора. читавог низа хапшења, прогона и стрељања припадника и симпатизера НОП-а. свих оних који су на било који начин означени као присталиште бопбе против оккупатора и домаћих издајника. У оваквим условима Партија се у срезу жичком свела на појединце. а пад за НОП се дубоко законспирирао иако ни једног тренутка ните престатао.

После ослобођења Крушевца, 14. октобра 1944. уследило је ослобођење Трстеника и Врњачке Бање, 16. и 17. октобра. Наше снаге су избиле на прилазне положаје за ослобођење Краљева. Жестоке борбе са јаком групацијом немачких армија у Ибарској долини трајале су преко 40 дана све до њиховог извлачења преко Чачка ка Ужицу, Вишеграду, Сарајеву и даље према северу. Извлачили су се Немци уз велике губитке у живој сили и материјалу. Заједно са њима и у исто време повлачиле су се и ослабљене и разбијене четничке јединице тражећи начина да некако опстану.

5.

Почетком октобра 1944. ПК КПЈ је донео одлуку да образује Окружни комитет КПЈ за Краљево и одмах приступио избору кадра. По задатку ПК КПЈ са 2. дивизијом долазе у другој половини октобра Ратко Дражовић, а затим и Рајко Вујанац и Саво Вајић да раде на обнављању организације КПЈ и НОП-а у жичком срезу

Било је јасно да ће до организовања и почетка рада ОК протећи неко време, а требало је хитно одабрати делегате за Прво заседање АСНОС-а и са подручја краљевачког округа. За планирано заседање АСНОС-а у Прокупљу предвиђени су за делегате Душан Ристић и Никола Бугарчић. Кад је одложено заседање АСНОС-а до ослобођења Београда, ПК упућује Душана Ристића, истакнутог револуционарног радника из Краљева, у политоделу 5. крајишке дивизије, на подручје краљевачког округа са задатком да, у сарадњи са чалновима Партије и активистима НОП-а, одабере најугледније људе, који ће бити делегати краљевачког округа на заседању АСНОС-а у Београду, одмах након његовог ослобођења. Душан Ристић је тај задатак успешно обавио.

Делегацију из Краљева и среза жичког су сауињавали: Момчило Радовић, апотекар из Краљева; Димитрије Симоновић, берберин из Краљева; Раде Милићевић, трговац из Краљева; Душан Јовичић, кројач из Краљева; др Борислав Сретенковић, лекар из Краљева; Бошко Николајевић, баштован из Рибнице; Васа Вукосављевић, земљорадник из Драгосињаца; Сибин Вучетић, земљорадник из Врбе; Срећко Росић, земљорадник из Грачаца; Добросав Радоњић, земљорадник из Вранеша; др Драгутин Гвозденовић, лекар из Матарушке Бање; Симо Дукић, даскар из Каменице; Миле Гвозденовић, земљорадник из Жиче; Радосав Маричић, капетан из Крушевице, већник Другог заседања АВНОЈ-а; Момчило Дугалић, мајор из Рибнице; Благоје Богавац, члан политодела 11. дивизије из Краљева, секретар ОК КПЈ Краљева; Момир Лекић, помоћник политкома бригаде из Богutowца; Никола Бугарчић, капетан из Краљева; Чедомир Касалица, капетан из Грачаца; Добрица Ристић, помоћник политкома батаљона из Краљева, и Душан Ристић, мајор, члан политодела 5. дивизије, из Краљева.

Истовремено је СК КПЈ среза студеничког извршио избор делегата АСНОС-а са подручја тог среза: Вукашин Вилимоновић, Анђа Јоковић, Света Трифуновић, Бране Станишић, Милутин Планојевић и Дража Јаснић.

На заседању АСНОС-а, које је одржано у Београду од 9. до 12. новембра 1944, за народне посланике Скупштине Србије изабрани су из краљевачког округа: Благоје Богавац, Васа Вукосављевић, Димитрије Симоновић, Душан Ристић, Милан Симовић, потпуковник из Витановца, Момчило Дугалић, Момир ЈТекић, Момчило Радовић, Радосав Маричић, Светислав Трифуновић, учитељ из Беоца, и Чедо Касалица.

За делегате Трећег заседања АВНОЈ-а изабрани су из округа краљевачког: Благоје Богавац и Момчило Радовић.

Састав делегације на неки начин одражава ситуацију у којој је у то време био округ: још неослобођен, поприште тешких борби за ослобођење, на су везе са појединим подручјима биле прекинуте или отежане. Због тога је оријентација била на кадрове из јединица НОВЈ, у првом реду на првоборце, затим на угледне грађане, антифашисте, сараднике НОП-а који су се нашли ван опседнутог Краљева, на угледне земљораднике, симпатизере НОБ-а, који се нису компромитовали сарадњом са окупатором, четницима и пред-

ставницима недићевских органа власти — претежним бројем из Краљева и Рашке и села у њиховој непосредној околини. Овај састав можда није у пуној мери репрезентативан за све делове округа (подручја Прекоморавља, Надибра и Груже нису била заступљена), али му се у погледу личности не може замерити, сем што је био претежно мушки, иако је међу истрајним борцима и сарадницима НОП-а било доста истакнутих жена. Такође, у делегацији није била довољно заступљена омладина иако је она у најтежим условима одржала континуитет НОП-а.

У међувремену ПК КПЈ је именовао у Окружни комитет КПЈ за Краљево: Благоја Богавца, у то време члана политодоела 11. дивизије, за секретара, Ратка Дражовића, Сава Вајића, Рајка Вујанца и Добрицу Ристовића за чланове.

Од Богавца је ПК затражио да сачини шири списак другова, искусних револуционара на подручју округа, које би било корисно повући из војних јединица и упутити на рад у Краљево и на терен округа.

Списак који је Богавац сачинио налази се у Архиву ЦК КПЈ под бр. 388 и на њему је 21 име. Секретар ПК Благоје Нешковић шаље списак Александру Ранковићу, организационом секретару ВДС КПЈ, и моли га да он одабере које би од наведених другова, узетих у обзир за упућивање на рад у краљевачки округ, могли затражити.

Уочи ослобођења Врњачке Бање Ратко Дражовић је већ био на терену са штабом 2. пролетерске дивизије. Око 20. октобра дошли су са Копаоника у Врњачку Бању и Рајко Вујанац и Саво Вајић, затим је стигао, у новембру, и Добрица Ристовић.

После заседања АСНОС-а, негде око 15. новембра 1944, у Председништву АСНОС-а, његов секретар и члан ПК КПЈ Петар Стамболић, у присуству председника др Синеше Станковића, саопштио је Благоју Богавцу премештај на нову дужност:

„Идеш у Краљево. Одређен си за секретара Окружног комитета. Краљево ће ускоро ослободити 2. пролетерска дивизија. У међувремену седиште ОК нека буде у Врњачкој Бањи. Остали чланови ОК ће ти се јавити тамо. Одмах приступите обнови Партије у округу, среских и месних комитета, ћелија у предузећима и селима, затим органа власти и политичких организација. Баците се на обнову округа, оживљавања производње и тржишта”.

Пре одласка за Врњачку Бању, Богавац је и усмено затражио да се на рад у Краљево пошаље један број искусних кадрова из војске и органа државне управе, који би преузели најодговорније дужности у органима Партије, власти и политичких организација у округу, по списку који је раније сачинио и предао Покрајинском комитету.

Око 20. новембра окупио се ОК у свом привременом седишту у Врњачкој Бањи. Био је смештен у вили Теокаровића (данас „Копаоник”). Из извештаја од 24. новембра 1944. (сачуваном у Архиву ЦК КПЈ) види се да секретар ОК обавештава ПК да је приспео на терен и повезао се са осталим члановима ОК; да округ још није ослобођен; да постоји и ради Срески комитет КПЈ студеничког сре-

за; да у срезу жичком нема ни једна партијска организација; да ће се ових дана организационо средити „дивљи“ партизански одред „Јован Курсула“ и организовати Срески комитет за срез жички. Истовремено, затражио је од ПК да на рад у Краљево хитно упути Душана Ристића, који је био предвиђен за секретара Среског комитета за срез жички, и Николу Бугарчића, предвиђеног за команданта места у Краљеву.

Врњачка Бања, привремено седиште ОК КПЈ, већ месец дана била је слободна, имала је команду места, партијску ћелију, месни и општински народноослободилачки одбор, затим одборе Фронта и омладине, који су функционисали; све је било у грозничавој активности, усмерено за потребе војске и борбе за ослобођење земље; осећала се једнодушност и полет народа.

Пошто је Врњачка Бања у погледу партијске организације, органа власти и друштвених организација била повезана са Трстеником, као најближим среским политичким центром (у саставу крушевачког округа), који је био у исто време ослобођен и пружао помоћ Врњачкој Бањи V организовању власти и уређењу друштвеног живота, ОК КПЈ за Краљево ту повезаност није имао разлога да раскида оцењујући да је целесходније да своје активности усмери у првом реду ка осталим деловима територије округа.

Проблеми су били велики, а задатака много и ОК КПЈ је стално заседао. То и нису биле седнице партијског органа како се то данас ради, то су били кратки договори о практичним пословима и начину њиховог обављања. ОК је најпре анализирао опште стање V окр\гу; на основу тога одредио је редослед послова, носиоце поединих послова и задатака, затим пратио и проверавао њихово извршавање. Основно је било: окупити кадрове, оценити њихове склоности и способности, дати им задатке, пратити и помагати у раду.

V Врњачкој Бањи ОК је продискутовао и припремио основна решења за организацију власти и политичких организација у округу, договорио се о кадровима за попуну месних и среских комитета, за оснивање партијских ћелија, за водеће дужности у органима власти и политичким организацијама. Сви ти кадрови оријентисани су да буду носиоци и иницијатори практичних организационих мера и политичке припреме маса.

Радећи тако, ОК се одмах сусрео у Краљеву и срезу жичком са оштрим мањком искусних партијских кадрова (већ смо истакли како се непријатељ све време окупације крајње сурово окупио на партгласке кадрове V краљевачког окр\гу и беспштедно их уништавао). Пошто је Краљевачки батаљон Прве пролетерске бригаде задржан у Београду као једна од посадних јединица, његови кадрови су остали на одговорним дужностима у војсци или су били распоређени у органе и организације федералне Србије — ОК је још два иута поновио захтев Покрајинском комитету — да се поменута двојица другова и још бар неколико на списку наведених бораца батал>она врате у свој крај. Наш захтев је само делом и са великим закашњењем испуњен; послато нам је пет другова, од којих двојицу нисмо могли распоредити ни на какав одговоран посао због старости и инвалидности.

Ваљало се ослонити на млађе кадрове, са недовољним искуством, на добре и проверене скојевце, на сараднике и симпатизере НОП-а, на велики број поштених патриота који се нису укаљали сарадњом са окупатором.

Проблем мањка кадрова пратио нас је и после спајања са ОК КПЈ за Чачак, у другој половини децембра 1944. То се види и из писма које је ОК КПЈ за Чачак послао Покрајинском комитету у јануару 1945, у коме се подвлачи да нам се у срезу жичком „љуто свети“ што у Краљеву нема ни једног старог борца Краљевчанина ни у Партији нити у руководећим органима власти и политичких организација.

6.

У овом времену од огромног је значаја била сарадња партијске организације са војним јединицама, које су се бориле за ослобођење подручја округа. Ова сарадња била је стална и неопосредна и огледала се у заједничком сагледавању и решавању потреба војске и становништва, у стварању народноослободилачких одбора као нових органа власти, у обезбеђивању нових бораца за поуну јединица, у снабдевању војске, у спровођењу у живот паролe „Све за фронт“, у учешћу кадрова из војске у политичком и културном раду на терену, у помоћи војске у обнови објеката и покретању привредне активности. Ову сарадњу ОК је нарочито подстицао и она је заиста била плодотворна; практично се потврђивао нови карактер војске као неодвојивог дела народа и у рату и у миру.

Посебну пажњу посвећивале су јединице НОВЈ безбедном и слободном животу народа, гоњењу и сузбијању остатака четничких банди и њихове злочиначке делатности.

Драгоцену помоћ пружила је 2. дивизија опремању људства обновљеног партизанског одреда „Јован Курсула“, усмеравању одреда на одговарајуће облике борбених активности, уз заједничко учешће у војним операцијама. У наслону на јединице дивизије, одред је нападао и разбијао мање четничке формације, вршио рушење железничке пруге између Краљева и Рашке, интензивно се попуњавао присилно мобилисаним борцима разбијених четничких јединица, који су се враћали у своја села или крили око својих кућа, сузбијао појаве криминала и политички деловао у народу, па су његови припадници све више добијали лик истинских народних бораца за слободу.

7.

Краљево је ослобођено 29. новембра 1944.

ОК је ушао у град сутрадан и одмах почео рад. Прва јавна манифестација, коју је организовао ОК у граду, била је одавање почаст палим на стратишту масовног стрељања грађана, а први акт нове власти — позив на обнову рада у фабрикама, трговинама и занатским радњама, на стварање радних бригада за брзу обнову насеља, изградњу мостова и успостављање саобраћаја.

ОК је организовао Команду места и именовао Сава Вајића за команданта, а Петра Пражића за политкома. ОК је установио привремене органе власти, именовао руководећи кадар у њима и поставио им задатак — да одмах приступе припремама за изборе свих, од месних до Окружног, народноослободилачких одбора. За председника Градског одбора именован је Милош Симић, за секретара Вујадин Бетковић; за председника Среског одбора среза жичког именован је Благоје Рудњанин, за секретара Љубица Никодијевић; за председника Окружног одбора именован је Душан Јовичић, а за секретара Ратко Дражовић.

Започело је рад и Одељење за заштиту народа за округ, а први затвореник је био поп Драгослав Обућина, злогласни љотићевац и познати непријатељ народа, који је искористио јутрење у цркви за клеветање НОБ-а и молитву богу да врати краља и спаси народ од безбожника.

ОК је дефинитивно поставио организацију одреда „Јован Курсула“, потврдио његово руководство, команданта Гојка Остојића и политкома Ранка Пешића. Одред је премештен у Краљево и прерастао у посадни батаљон са шест чета и око 800 људи; у њему је формирана партијска ћелија. Појачаним војно-политичким радом батаљон се убрзо изградио у јаку војно-позадинску јединицу, која је била гарант безбедности овог подручја и извор кадрова за организацију народне милиције, прерастајући у батаљон КНОЈ-а.

Сличне активности водио је ОК и на подручју среза студеничког, с том разликом што је у том срезу све време окупације постојао Срески комитет КПЈ, који је веома успешно радио на организовању живота и нормализацији прилика. СК среза студеничког одмах после ослобођења Рашке, 27. новембра 1944, приступио је организовању избора органа власти и друштвених организација у срезу: изабран је Месни народноослободилачки одбор са председником Стојадином Максимовићем и секретаром Добрилом Јовановићем, затим Срески одбор са председником Душаном Кнежевићем и секретаром Радом Јемуовићем; именован је Драгомир Дамљановић за команданта места, а Брана Еурчић за политкома; за председника Среског одбора НОФ-а изабран је Хранислав Краговић, за секретара Среског комитета СКОЈ-а Мића Станчић, а за председника Среског одбора АФЖ-а Цана Јемуовић.

ОК је потом формирао Срески комитет КПЈ за срез жички и Градски комитет КПЈ Краљево, који су одмах почели рад; приступио је обнављању организације СКОЈ-а, одговорни члан у ОК за оmlадину Рајко Вујанац започео је да окупља кадрове и ствара скојевску и омладинску организацију; радило се на обнављању ћелија у предузећима и селима, започело је организовање Народног фронта, организација жена, синдиката; пришло се припремама да се што пре створе кадровски и материјални основи за почетак рада школа, установа културе, судова, Комисије за испитивање злочина окупатора.

Започело је решавање проблема исхране становништва, пошто — како је наведено у извештају ОК Чачак — „у срезу жичком а нарочито у граду Краљево влада глад“. Већ у то време почели су све јаче да долазе до изражаја тешки социјални проблеми становништва

града, у коме је сваки други грађанин стрељан у обрачуну окупатора са НОП-ом.

8.

Око месец дана трајала је ова интензивна активност ОК КПЈ за Краљево, а онда је 9. децембра 1944. уследила одлука Председништва АСНОС-а о спајању округа и стварању крупних административних јединица. Краљевачки округ је већ средином децембра спојен са чачанским, окружне установе у Краљеву укинута, кадрови делом премештени у Чачак или распоређени у среске, градске или месне органе и организације. Врњачка Бања укључена је у срез трстенички. Тежиште целокупног даљег рада пренето је на Срески комитет у Краљеву и Срески комитет у Рашкој.

ОК КПЈ Краљево постојао је кратко време, од почетка 1940. до краја 1944, а у ослобођеној земљи само око месец дана. У том времену испољио је велику активност, много је урађено, још више започето и покренуто, ударени су темељи револуције, створена је јака партијска организација, успостављени су нови облици организације друштва, заструјали нови токови живота.

Историјски гледано, то је био тек почетак, много више је остало да се уради и оствари. Па, ипак, вредно је помена истаћи да је ОК КПЈ постојао и радио у времену судбоносном за наше народе, иако кратко, и да је и то део историје нашег краја.

НАПОМЕНЕ

1. Састав ОК Краљево, почетком јула 1941. године:

— Драгослав Богавац, студент агрономије, секретар, погинуо 22. јула 1942. код села Ратаја, Миљевина, БИХ, као помоћник политкома комбинованог Оатаљона у саставу 5. црногорске пролетерске НОУ бригаде при пробоју преко Зеленгоре са рањеницима Централне болнице (Хронологија ОБНЈ, стр. 301), народни херој;

— Гвозден Пауновић, индустријски радник, организациони секретар, половином октобра 1941. искључен из ОК, погинуо 5. марта 1943. у селу Остра код Чачка, као интендант Чачанског НОП одреда и члан СК КПЈ љубићког среза;

— Станко Кошанин, абација, остао на терену, пасивизирао се, искључен из КПЈ фебруара 1942;

— Јанко Миловић — Сердар, индустријски радник, погинуо 14. октобра 1941. у Метикошу код Краљева у борби с Немцима;

— Воја Стаморан, индустријски радник, стрељан крајем октобра 1941. након масовног стрељања преко 6.000 грађана Краљева;

— Олга Милутиновић, студент медицине, секретар ОК СКОЈ-а, остала на терену по задатку, била секретар Окружног повереништва КПЈ за Краљево 1942. године, ухапшена у фебруару 1943. и стрељана на Бањици 11. септембра 1944.

ЛИТЕРАТУРА

„Револуционарни раднички покрет у краљевачком округу“, рукопис, др Коча Јончића (у Историјском архиву Краљево);

„СКОЈ“, прилози за монографију, рукопис, Младен Стојановић;

„Студенички срез у НОБ-у и револуцији“, Деса Пешић;

„Народни устанак и борбе за Краљево 1941. године“, зборник радова са научног скупа, 1983;

„Борбе за ослобођење Краљева и Чачка 1944. године“, документарна гра-
Ј5а за научни скуп;

Стенографске белешке разговора са групом активиста НОП-а краљевачког округа од 21. и 27. октобра 1986.

Грађа Историјског архива у Краљеву,

Грађа Архива Србије,

Грађа Архива ЦК КПЈ,

Грађа Војно-историјског института у Београду.

СВЕТИСЛАВ ТРИФУНОВИЋ, РАТКО ДРАЖОВИЋ, РАЈКО ВУЈАНАЦ,
чланови ратних руководства КПЈ и НОП у студеничком срезу
и краљевачком округу

НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ПОКРЕТ И НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКА БОРБА У ИБАРСКОЈ ДОЛИНИ

— Тезе —

ОБРАЗОВАЊЕ СРЕСКОГ КОМИТЕТА ПАРТИЈЕ

По директиви Окружног повереништва КПЈ за округ Краљево, у јулу 1942. године образован је Срески комитет Партије за срез студенички од три члана. Након тога, направљен је план за политички рад, мада је и пре овога радом било обухваћено више села у којима су илегално живели бивши чланови Партије или припадници НОП-а.

Овај кратки преглед рада обухвата период од образовања Среског комитета Партије до краја новембра 1943, тј. до формирања Ибарско-моравичког одреда. Прегледом је обухваћен рад на терену срезова: студеничког, жичког, дежевског и косовско-митровачког.

МАТАРУШКА БАЊА

Оформљена је партијска организација од четири члана. Постојала су три скојевска актива са око 15 скојеваца, углавном наставника, ученика и радника из избегличких домова. Деловала је група напредних учитеља и наставника, врло активних, па смо их третирали као кандидате за чланове Партије.

УШБЕ

Постојала је партијска ћелија од три члана, као и три скојевска актива, од којих један у руднику каменог угља.

СТУДЕНИЦА

Била су два члана СКОЈ-а, везана за организацију у Ушћу.

ЈОШАНИЧКА БАЊА

Деловао је један члан Партије, који је био везан директно за Срески комитет, а руководио је активом СКОЈ-а у Бањи.

БАЉЕВАЦ

Радила је иартијска организација од три члана и активи СКОЈ-а, који су иовремеио имали од 15—20 чланова. Извесно време је на овом терену била и партијска техника.

БРВЕНИЦА

Била је једна од главних база, где се најчешће налазила и партијска техника. Актив СКОЈ-а обухватао је велики број сеоских омладинаца, а постојала је и организација АФЖ и НОО.

ГРАДАЦ, ЗАРЕВО, КРУШЕВИЦА

У сва три села постојали су активи СКОЈ-а са око 15 чланова укупно. Била је активна група старијих симпатизера и сарадника, окупљених углавном око учитеља у Грацу. У Дражинићу, у кући Дамњановића, била је дуже време партјска техника.

РАШКА

Значајна су два периода. Први од 1942. па до мартовске провале 1943, када је постојала партијска организација од три члана и актив СКОЈ-а са 10—12 скојеваца, од којих су неки стрељани, а неки протерани у логоре. Године 1943. формирају се нови актив СКОЈ-а и одбор НОФ-а, који делују до краја рата. Било је у Рашкој људи који су, из конспиративних разлога и задатака које су обављали, држали директне везе са члановима Среског комитета. О раду ОК за Рашку детаљни подаци налазе се у извештају Али Шукрије, који је упућен ПК Србије (9. септембра 1944).

ВОЈВОДА СТЕПА—БРВЕНИК

Од 1942. године постоји партијска организација. Бројно стање се мењало, јер су појединци одлазили и у одред. Чланови Партије су вршили акције — ликвидацију непријатељских елемената. Била је ту и партијска техника, омогућавала је издавање лажних исправа угроженим људима. Радила су три актива СКОЈ-а са око 20 до 25 чланова.

БЕОЦЕ

Још 1941. већи број омладинаца ступио је у партизански одред. Актив СКОЈ-а је формиран 1942, први у срезу. Крајем 1942. одржана је среска конференција СКОЈ-а. Била је овде и база партизанске технике. НОО је образован у октобру 1941. У овом селу је у јулу 1941. донета одлука о формирању Копаоничког партизанског одреда. У јуну 1944, по директиви ПК КПС, образовано је Окружно поверенство КПЈ за Ибарску долину.

РВАТЕ

Једна од главних база покрета. Постојала је партијска организација од три члана и актив СКОЈ-а, који је бројао до 10 чланова. Овде је образован 1941. Срески комитет КПЈ за срез студенички. Крајем 1942. формиран је НОО.

КАЗНОВИБЕ

Крајем 1942. образују се партијски актив и актив СКОЈ-а. Овде је основан један од првих НОО. Био је база партијске технике.

РУДНИЦА

Постојао је актив од шест кандидата за чланове Партије. Од два актива СКОЈ-а, један је у Рудници, а други у Новом Селу. Преко ових организација одржаване су повремене партијске везе са Косовом. Крајем 1942. образован је НОО. Повремено је била ту и партијска техника.

ГОЛИЈА

У априлу 1942. у четнички Јаворски корпус убацује се Миладин Радуловић по директиви Партије. По договору са Среским комитетом Партије среза студеничког, Радуловић је окупио бивше партизана, склоњене у Јаворском корпусу, а СК му је упућивао компромитоване људе са терена. Пред акцију разоружања Дежевске четничке бригаде, он је имао око 20 организованих људи, што је омогућило успешно извршење акције и формирање одреда.

ВРАЧЕВО

Оформљена је партијска организација од три члана, као и група УСАОЈ-а од шест чланова, омладинаца са села.

ОДЕОВИБЕ

У току рата деловала су два кандидата за Партију, Херцеговци који су били везани за партијску организацију у Врачеву.

ЛЕШАК

Деловала су четири кандидата за чланове Партије, борци од 1941, на раду у Лешку.

ЛЕПОСАВИБ — ГОРЊИ КРЊИН

Омладинска група УСАОЈ-а сеоских омладинаца била је за све време рата активна.

НИКОЉАЧА

Активна група СКОЈ-а од три члана и учитељ као кандидат Партије.

ИБАРСКИ КОЛАШИН

У току рата упућено је неколико људи на активан рад на том терену. Захваљујући њиховом раду, Ибарски партизански одред је од њих прихваћен при проласку за Црну Гору, а 1944. помогли су мобилизацију целог батаљона људства са тог терена.

СТАНУЛОВИНЕ

У септембру 1944. године, по задатку ПК КПС, овде је образован Окружни комитет КПЈ Рашке, који је обухватао срезове: студенички, жички, дежевски и косовско-митровачки. Секретар је био Али Шукрија.

КРАЉЕВО

После пада Окружног поверенства Партије у фебруару 1943, активисте и организоване групе у Краљеву снабдевали смо материјалима из наше технике. Компромитоване људе из Краљева извлачили смо и укључивали у наше оружане групе или их склањали по нашим пунктовима.

ОРУЖАНЕ ГРУПЕ

Од краја 1942. године организовали смо оружане групе-десетине, које су служиле за вршење мањих диверзија, обезбеђење одржавања зборова и састанака, као и за ликвидацију истакнутих сарадника окупатора. Ове групе су деловале у принципу одвојено. Тако су деловале у Баљевцу, Брвенику, Рватима, Казновићу, Брвеници, Беоцима, Ушћу и Врачеву. Ове групе су по потреби обједињаване за озбиљније акције, а послужиле су као језгро за стварање одреда 1943. године.

П. С.

У хроници студеничког среза у НОР-у и револуцији (Деса Пешић, Београд, 1977) налази се детаљан преглед организације НОБ-а.

МИРКО Ј. МИЛИНЕВИК — ПЕТАР ЧОВИИ,
чланови ратних руководства КПЈ, СКОЈ и НОП у Краљеву и
жичком срезу

РАЗВОЈ НОП И НОБ У КРАЉЕВУ И СРЕЗУ ЖИЧКОМ ОД ЛЕТА 1943. ДО ОСЛОБОЂЕЊА НОВЕМБРА 1944. И КОНСТИТУИСАЊЕ ОРГАНА НОВЕ ВЛАСТИ

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Приступајући обради реферата за научни скуп, дуго смо се колебали одакле да почнемо. Ако би почели од времена пред само ослобођење Краљева, тешко би могли представити стање које је владало пре тога у Краљеву и срезу жичком: ширину НОП-а и велики број сарадника и активиста. Зато смо одлучили да реферат буде шири.

Почели смо идентификацијом сарадника, активиста и оданих симпатизера, јер би се тако боље присећали деловања по подручјима и радним организацијама.

Потом смо отпочели обраду и оформили концепт, који је био обиман. Тада смо одлучили да остану само текстуални делови, а списак да доставимо Историјском архиву уз реферат. Али, целина текста била је опет преобимна за научни скуп. Зато смо коначно одлучили да реферат за скуп обухвати само општи осврт на период до лета 1944, а шире — од августа период до ослобођења и прве месеце после ослобођења.

Целина обухвата три дела:

- I. Општи осврт на развој НОП-а и НОБ-а у Краљеву и срезу жичком од средине 1943. до августа 1944. године.
- II. Активност НОП-а среза жичког од августа 1944. до ослобођења и организација НОО, друштвено-политичких организација и обнова подручја среза жичког.
- III. Списак око 400 сарадника и активиста и оданих симпатизера, НОГТ-а у срезу жичком (у Историјском архиву у Краљеву).

I — ОПШТИ ОСВРТ НА РАЗВОЈ НОП-а И НОБ-а У КРАЉЕВУ И СРЕЗУ ЖИЧКОМ ОД СРЕДИНЕ 1943. ДО АВГУСТА 1944.

Овај први део реферата даје се сажето, јер би детаљнији приказ захтевао знатно више простора и времена. Сем тога, дуга времен-

ска дистанца и кратко време за обраду сва три дела реферата не омогућавају свеобухватност и праведност приказа у односу на људе. Зато у овом делу не помињемо ничија имена из града и среза, да не би случајно неке изоставили или умањили њихову сарадњу, већ само имена спољних веза и оних који су били упућивани на везу у Краљеву, или их ми прихватили ради разних помоћи.

После:

а) Масовног стрељања у Краљеву око 6.000 родољуба града и околине, број одраслог становништва је веома смањен:

б) Хапшењем крајем 1942. и почетком 1943. године великог броја активиста, партијска и скојевска организација била је разбијена, па су организовање и развој НОП-а били веома отежани због:

1. Јаких организација Гестапоа, Специјалне полиције, љотићеваца, четника, среског и окружног начелства са полицијом и Српском државном стражом;

2. Неповољне ситуације на фронтима савезника до капитулације Италије;

3. Тешких материјалних услова становништва, јер су многе породице и фамилије остале без храниоца или помагача:

4. Бројних немачких и издајничких јединица у Краљеву и са обе стране Ибра и Мораве, нарочито у другој половини 1944. године, и

5. Страху са једне и туге са друге стране, па је становништво била захватила извесна апатија.

У таквој ситуацији организатори, сарадници и бројни активисти НОПа одабрали су и развијали најповољније форме деловања, да би становништву уливали наде у пораз фашистичких хорди са квислинзима, победу савезника и народноослободилачке борбе са једне, а да се избегну провале, хапшења и стрељања са друге стране.

Крајем 1942. године дошла су са стране два друга. Један на железничку станицу са Косова и један у избеглички дом у Матарушкој Бањи из Београда.

Средином 1943. године дошла су још два друга. Један из Београда у избегличку мензу у Краљеву, а други из избегличког карантина код Кнића у Окружно начелство као референт за избеглице.

Сви ови другови нису били оптерећени страхотама које су се пре тога дешавале у Краљеву и имали су већ добра искуства као сарадници НОП-а. Зато су деловали много слободније. Сваки од њих је из својих ранијих средина добио и задужење да остане на вези са ранијим подручјем и да буде на услузи онима који на њих буду упућивани. Тако су остварене и извесне спољне везе.

Али они су осећали потребу и дужност да се повезују и са активистима Краљева и околине, јер су упуту на конкретне људе у Краљеву били реткост. Значи, морали су се сналазити и радити самостално. Срећним околностима били су на местима, која су их убрзо повезала по линији помоћи избеглицама, интернирцима и сарадницима НОП-а који су им се у пролазу или из града и среза обраћали. Тако су се брзо препознали као сарадници НОП-а и отпочели сарадњу. Потпуно су се отварали једни другима и откривали да имају извесне везе према Косову, Београду, Космају, Озрену и Копаонику.

Али, недостајала им је виша веза за срез жички или град Краљево. Мислили су да је при продору јединица НОВ-е марта—априла 1944. године у правцу Ибра, са њима дошао неки друг или више њих из вишег руководства ради повезивања и оживљавања политичког рада у краљевачком округу.

Продор јединица НОВ-е марта—априла 1944. године у правцу Ибра имао је повољан политички одраз на народ, јер су из штампе „између редова" схватили да су се само јаче снаге НОВ-е могле пробити скоро до Ибра и да ће сигурно поново покушати, а вероватно и успети. По таквој „клими" изгледало је да ће услови за ширење НОП-а бити много повољнији. Међутим, окупатор и његови сарадници били су се уплашили нових продора јединица НОВ-е, па с обзиром на значај Ибарске долине веома појачавали своје снаге, пооштрили будност и надзор над становништвом. Зато смо се договорили да не формирамо никакве организације међусобно чврсто повезане, већ да се делује преко појединаца и група, с тим да они даље шире круг сарадника и активиста. Једино је у Матарушкој Бањи било повољнијих услова и могућности за нешто организовању рад.

Храбри илегалца Вукадин Вуле Јашовић, који се из Косовске Митровице крио у Краљево и Каменици и нама у име градског руководства давао упутства за рад, илегално је отишао на Копаоник 1943. године. Тамо је нашао Сава Вајића и Рајка Вујанца, илегалце, који су од тамошњег руководства НОП-а за округ краљевачки, били задужени за руковођење НОП-ом у срезу жичком. Њих и остале упознао је са ситуацијом у Краљево и срезу жичком. Али, тамо се задржао дуже јер је ступио у новоформирани одред на Копаонику. У њему је остао до његовог разбијања. Једва се извукао и вратио у Краљево. Обавестио нас је о свему и рекао да је Саву Вајићу (Миленку, „Брки") и Рајку Вујанцу објаснио наше активности и да смо ми њихова будућа сигурна веза и база у Краљево. Надаље да ће Рајко Вујанац ускоро доћи у Матарушку Бању, те да ћемо преко наших већ ранијих веза у избегличком дому у Бањи бити у току догађаја са Вујанцем на вези до доласка Вајића (Миленка) у Краљево. Јашовић нам је рекао да везу са њима на Копаонику одржавамо преко железничке станице Војвода Степа и железничара Миленковића, отправника возова Сочанца и Милошевића, скретничара, као и десетара пруге Проданића са синовима (између В. Степе и Рашке). Пошго смо и ми те људе познавали, јер смо у железничкој станици и ложионици Краљево имали неколико сарадника важног особља из тих крајева, то нам је олакшало везе и рад. Јашовић се убрзо крајем 1943. године морао склонити из Краљева у Баточину, помоћу његовог сарадника из Секције за одржавање пруга. Указали смо му на Вукосава Јововића, организованог сарадника из Багрдана, да се повеже, јер га је овај знао са Косова. (Јововић нам је касније рекао да је Јашовић отишао у партизански одред). Вујанац нам је ускоро дошао у Матарушку Бању, где се задржао извесно време и обновио актив сарадника НОП-а, о чему смо обавештени и добили неке материјале.

Средином 1944. године у Краљево је илегално дошао Саво Вајић („Миленко“) у име Окружног руководства КПЈ са Копаоника, као надлежни са Вујанцем за срез жички. Упознали смо га са ситуацијом у граду и срезу, а потом се договорили о даљем раду. Суштина је углавном следећа:

— Да сараднике чвршће повезујемо по могућству у активе и групе, јер смо ми дотле опрезно деловали, тј. без организованих веза, јер је раније руководство због тога (смелости) и неопрезности похапшено крајем 1942. и почетком 1943. са доста сарадника. Наиме, окупатор и његови сарадници настојали су да под немилосрдним притиском откривају даље везе. Због тога је по нама била потребна велика опрезност, да би се избегла даља страдања сарадника и становништва овог краја, које је већ претрпело велике губитке.

— Да и надаље помажемо партизанске и породице стрељаних и ухагаених сарадника НОП-а, прихватамо илегалце, интернирце који су бежали из транспорта за Немачку и избеглице из Македоније, са Косова и Санџака које су опредељене за НОП. Надаље, да прихватамо појединце или групе којима прети опасност у граду и срезу, или нам са упутима долазе са стране, па да их сигурним везама преко железничара проводимо на Копаоник, где се већ припрема формирање партизанског одреда.

— Да ширењем пропагандног материјала и правих вести делујемо на што већи број симпатизера, како би и њих активирали за НОП и одласке у партизанске одреде када се ускоро формирају, на чему и ми треба да радимо у Надибру. Сем тога да ступају у јединице НОВ-а када се приближе и да им народ пружи што већу помоћ.

— Да преко појединачних сарадника и активиста неформираних група у радним организацијама и насељима упознамо што више људи и омладине, како би знали ко је био и остао на страни НОП-а, ко на страни окупатора и квислинга. Тако би по ослобођењу лакше формирали НОО и друштвено-политичке организације од нама сигурних људи са једне, и кривце казнили за разна недела становништва са друге стране.

С обзиром да смо од раније познавали доста сарадника, активиста и оданих симпатизера, то смо им преносили ове директиве и упозоравали на опрезност, али и на потребу да у својој средини упознају опредељења људи и да индивидуално и преко својих сигурних познаника раде на ширењу и помагању НОП-а.

На железничкој станици, и посебно код возног особља, ложионици, Секцији за одржавање пруга, па и у Железничкој радионици имали смо доста сигурних сарадника, које смо задуживали да помажу угроженим и сиромашним при пролазу кроз станицу са намирницама, да прихватају људе које им упућујемо или се њима јављају и да их преко нас или самостално сигурно превозе.

На прузи према Рашкој и Косовској Митровици имали смо доста сигурних сарадника и веза међу железничарима, а такође на станицама према Јапову, Чачку и Сталаћу, тако да и у том погледу нисмо имали проблема.

Истовремено, настојали смо да што више продremo у село, па смо одабрали места и људе око којих би се могли окупљати други сарадници и активисти. Тако смо за Надибар одабрали Самаиле, Адране, Богutowaц и Конарево, за Подибар: Матарушку Бању, Рибницу и Ратину. За подручје преко Мораве: Витковац, Грузу и Милочај.

У Добрим Странама отправник возова Љубомир Милићевић, скретничар Влада и десетар пруге требали су да повезују сараднике јужног дела Надибра и Подибра, а сарадници из Матарушке Бање да повезују ова подручја која су ближе Краљеву. Преко Западне Мораве повезивања су била тежа због четника злогласног Васића па су најсигурније везе биле преко железничара на прузи према Крагујевцу.

Сарадницима са подручја среза указивали смо на потребу да ометају деловање четника, да подстичу дезертерства, спречавају мобилизацију и да људе склањају у илегалу, или да их упућују према Копаонику, Јastreбцу и Топлици.

Активистима из града говорили смо да делују на сеоско становништво разним познанствима када долазе на пијаци или другим послом у град, или када они одлазе у село. Ово нарочито после продора јединица НОВ-е и бомбардовања Краљева, јер су тада већ и многи са села увићали скору пропаст окупатора, четника и других издајника.

У Надибру су била два толерантнија четничка команданта батаљона: Гојко Остојић, бивши официр, и Миша Дукић, учитељ из тог краја. Зато смо преко активиста из Надибра, а нарочито преко групе у Самаилама настојали да на ове и друге људе из четничких редова утичемо на толерантнији став према људима (чим би се побољшао положај сарадника НОП-а) и да са њима и са „зеленим кадром“ из Богutowца и околине (који су одбијали да се боре против партизана) припремају терен за формирање партизанског одреда.

После пораза четничких снага на Копаонику и на другим подручјима настало је код њих расуло. То смо искористили и појачавали притисак, односно охрабривали сараднике из Надибра да што пре формирају партизански одред. То је успело и одред је формиран (о чему ће бити поднето посебно саопштење, па о томе нећемо даље говорити).

Сматрамо потребним да за овај период набројимо бар неке од конкретних акција, којих је у разним формама било такоређи свакодневно са нашим знањем или без нашег знања, од стране сарадника и активиста.

— Прихватили смо Вукосава Јововића и Радивоја Сибиновића, отправнике возова, и Симу Милошевића, студента, сви организовани сарадници НОП-а који су побегли са Косова да би избегли хапшења.

— Инж. Гојка Гошовића из руководства НОП-а Новог Пазара, кога смо после неколико дана преко возовоће Раце из Чачка даље отпремили према Ужицу.

— Групу интернираца са Косова који су се враћали из Италије да их у Кос. Мнтровици или на Косову не би поново спровели

у логор за Немачку. Било их је преко 70, већином чланова КПЈ и СКОЈ-а. Предводили су их Крсто Филиповић — Гроф и Чедо Мијовић, оба чланови Покрајинског руководства НОП-а Космет-а. У року од три дана сви су легализовани преко избегличких легитимација у карантину Равни гај (уместо да остану 21 дан) и са објавама отишли већим делом према Топлици и Јабланици у партизане.

Неколико група другова из Београда који су били на нас упућени преко железничке станице и избегличке мензе, сигурно смо отпремили преко железничке станице В. Степа 'и Добре Стране одреду на Копаонику.

— Мила Букелића, организованог руководиоца НОП-а из Косова Поља, извукли смо из карантина у Равном гају и лично спровели на Копаоник преко сарадника у станици Војвода Степа. Проводили смо појединце кроз жел. станицу споредним пролазима (да не би пролазили кроз чекаоницу где је била контрола), а друге примали у избегличку мензу и пружали им разне помоћи.

— Чедо Мијовић из поменуће Косметске групе покушао је убрзо да се сам пробије на Косово. Отишао је преко нас до Кос. Митровице, али се убрзо морао вратити опет преко жел. веза. У оба правца је од нас прихваћен и сигурно даље отпремљен.

— Миљивоја Нићифоровића, сарадника НОП-а из Новог Пазара, више пута смо прихватили у пролазу или боравку у Краљеву.

— Од наших сарадника у апотекама узимали смо лекове и санитетски материјал и слали одредима, једном чак за Обилић и Приштину на њихово тражење.

— Преко железничара у станици Краљево задржали смо два пута дуже времена возове са интернирцима из Грчке (бивших југословенских партизана) да би им преко жена са тракама Црвеног крста дотурили у вагоне намирнице, шећер, цигарете и др.

— Прихватили смо изванредан број људи који су успевали да побегну из транспорта интернираца или на присилни рад у Немачку, као и оне који су бежали из четничких редова или се склањали од хагапења. Сви су били прихваћени, неки легализовани, а неки даље отпремани према жељама, али и у одреде. Тако су једном прихваћена три мађарска Јеврејина, који су прво смештени код мајке једног друга у Краљеву. Један од њих је добровољно отишао у партизане а двојица су отпремљена за Мађарску. Отуда су се писмено захвалили.

— Велики број железничара сарадника и активиста помагао је партизанским породицама, породицама стрељаних и хапшених родољуба и сиромашном становништву око превоза при снабдевању и проношењу ствари кроз станицу.

— Написали смо и неколико извештаја за Окружно руководство на Копаонику и Главни штаб Србије, нарочито у периоду разбијања четника и њиховог легалног повлачења преко Краљева. Слали смо их преко железничара до станице Војвода Степа, а пред ослобођење и другим каналима јединицама НОВ-е.

Важно је истаћи да смо свима сарадницима скретали пажњу на опрезност у чему су постигнути завидни резултати. Од средине

1943. године до ослобођења није било провала, хапшења, ни страдања сарадника и активиста од стране Гестапоа и Специјалне полиције. Нажалост, било је хапшења од стране злогласног љотићевског команданта Марисава Петровића са његовим плаћеницима када су се повлачили кроз Краљево крајем августа 1944. године. Похапсили су извештан број одраслих лица такођећи по улицама, јер су сматрали да је Краљево „комунистичко легло“. Међу похапшенима било је и неколико наших сарадника и активиста, нарочито омладине. Вероватно су то радили у сарадњи са Гестапоом, јер су Немци хтели да осигурају ово подручје због повлачења великог броја јединица из Грчке. Можда је љотићевцима и неко од љотићевских и четничких сарадника из Краљева указао на нека имена, али већина је похапшена успут, ако нису имали повољне личне исправе. Вероватно су неке довели и са стране, или су из других срезова били упућивани у Краљево где је било Окружно начелство. Изгледа да у ово хапшење нису биле умешане градске, среске и окружне окупаторске власти, односно њихова полиција.

Но, о свему томе нисмо детаљно обавештени, јер су то покушали други да истражују, па вероватно постоје и доказни материјали. Када су савезници бомбардовали Краљево, храбра партизанска мајка Милица Боковић Шиша развалила је затворску ограду са стране те су се сви иохаишени Краљевчани разбежали и одмах сакрили, а касније их нико није ни тражио. Међутим, омладинци су раније били пребачени у штале код манастира Жиче, где су их четници чували. Када је почело четничко расуло, страже су попустиле па су се омладинци разбежали. Један део њих отишао је према јединицама НОВ-е у правцу Врњачке Бање.

У радној верзији рада „Револуционарни раднички покрет у краљевачком округу“ Коча Јончић је навео (на страни 83) да су Немци 21. августа приликом другог бомбардовања Краљева, стрељали на ратарском имању око 300 ухапшених из Краљева, Чачка, Катрге, Гуче, Ивањице, Ласца и других места. Колико ми знамо, нико од Краљевчана из среза жичког није тада стрељан, јер су се, као што смо напред рекли, разбежали. Нико ни од омладинаца није страдао.

Напред смо рекли да и у ранијем периоду нико није страдао, па то сматрамо великим успехом, јер смо увек указивали на потребу опрезног рада, како би се спречиле провале, хапшења и стрељања. На жалост чули смо да је неколико људи са подручја преко Западне Мораве заклано или убијено од четника злогласног Васића и то већиша пред наилазак јединица НОВ-е и после ослобођења због потера за четницима док нису ликвидирани.

Из списка сарадника активиста и оданих симпатизера види се велика ширина НОП-а и бројност његових приврженика. У граду је на разне начине сарадње, и активне привржености НОП-у било обухваћено преко 200 лица. У Надибру око 90 људи. У Подибру око 50, а на подручју преко Мораве око 40 лица. Укупно на сеоском подручју око 180 лица. Све укупно на подручју града и среза око 380 лица. Када се овоме дода и око 30 сарадника на железничким пру-

гама у сва четири правца од Краљева, онда се број повећава на преко 400 лица.

Од наведеног броја у јединице НОВ-е и партизанске одреде добровољно је ступило око 70 бораца пре, а око 30 после ослобођења. У партизанске страже по селима и у граду ступио је велики број лица, али је после преиспитивања одабрано око 40 старијих од 30 година који нису били обвезници НОВ-е, а остали су упућени у јединице НОВ-е према распореду војних команди.

У закљунку за овај период можемо рећи:

а) Поступно и систематски, са доста смелости, али и опрезно ширена је сарадња у НОП-у;

б) Развијена је широка мрежа сарадника, самосталних активиста и оданих симпатизера НОП-а скоро по свим насељима среза;

в) Они којима је претила опасност или су желели да пре оду упућивани су у одреде или су склањали на сигурнија места;

г) У овом периоду није било провала ни хапшења, сем поменутог у августу 1944. године, али на срећу сви похапшени су спашени;

д) Припремљена је широка база за помоћ јединицама НОВ-е када буду наишле и за касније брзо и лако образовање НОО, партизанских стража и руководства друштвено-политичких организација.

Извори података

— Сећања, белешке и документација аутора.

— Консултација са: Савом Вајићем, Рајком Вујанцем, Вукадином Јашовићем, Ранком Пешићем и Мијатом Јовановићем — на чему су им аутори веома захвални.

— Белешка са саветовања у Историјском архиву Србије са групом Краљевчана 26. 10. 1986. године у Београду.

— Револуционарни раднички покрет у краљевачком округу (развитак и делатност КПЈ, V и VI период, 1942 — 1944), Коча Јончић (рукопис у Архиву Краљева).

Прилог: Списак сарадника, активиста и оданих симпатизера НОП-а Краљева и среза жичког (у Историјском архиву Краљева).

II — АКТИВНОСТ НОП-а У СРЕЗУ ЖИЧКОМ ОД АВГУСТА 1944. ДО ОСЛОБОБЕЊА: ОРГАНИЗАЦИЈА НОО И ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКИХ ОРГАНИЗАЦИЈА И ОБНОВА ПОДРУЧЈА СРЕЗА ЖИЧКОГ

1. Стање и делатност НОП-а пре ослобођења

Преласком оперативне групе дивизија НОВЈ преко Ибра у августу 1944. године између Лешка и Лепосавића у правцу југоисточне Србије настаје нова етапа у развоју НОП-а и НОБ-е у долинама Ибра и Западне Мораве.

Разбијањем четника на Копаонику и касније на другим подручјима, настаје њихово расуло и повлачење. Велики број моби-

лисаних у четнике дезертира у разним правцима и становништво се охрабрује. То је требало искористити и појачати активности широке мреже сарадника и активиста НОП-а, обновљене од средине 1943. године. Али, морало се радити веома опрезно, јер су Немци и њихови сарадници предузели енергичне мере за одбрану овог подручја због извлачења њихове војске из Африке и Грчке.

Раније успостављеним везама са одредом и руководством на Копеонику и личним договорима са Савом Вајићем и Рајком Вујанцем (који су у име Окружног руководства били задужени за срез жички), организатори НОП-а у срезу жичком су у току августа и септембра одржали низ састанака и између осталог предузели следеће акције:

— Да Мирко Милићевић охрабри Ранка Пешића из Самаила и сараднике из Надибра да убрзају обнову партизанског одреда „Јово Курсула“. У Надибру су били најповољнији услови из више разлога, а нарочито што су за то већ раније вршене припреме. Одред је требало да окупи сараднике из Надибра, да буде база за оне који су морали да се склањају из Краљева и околине, да прихвати оне који одбијају позиве за мобилизацију у четнике, или с/г као такви дезертирала. Затим, да придобије тзв. „зелени кадар“ (који су одбијали да се боре против партизана) кога је окупљао Милорад Јоловић из Богутовца. Одред је требало да буде и заштита широкој мрежи сарадника НОП-а у Надибру и њиховим активностима и да подстиче одлазак у партизане што већег броја омладинаца. Сем тога, да оружаном делује на подручју Надибра. Одред су формирали Ранко Пешић, Гојко Остојић и Милорад Јоловић, уз нашу подршку (о чему ће бити поднет посебан реферат).

— Да Милан Чучковић са активом у Матарушкот Бањи одржава везе са одредом и Окружним руководством на Копеонику, а такође и са јединицама НОВ-е када се приближе овом подручју. Сем тога да успостави везу са новоформираним одредом у Надибру и да делују на обе стране Ибра.

— Да Милићевић по повратку из Самаила (због опасности хапшења или ликвидације од четника) организује излазак у Подибар, како би са Кочовићима и другим сарадницима деловао из Рибнице у правцу Врњачке Бање и да по могућству што пре успостави контакт са јединицама НОВ-е.

— Да Петар Човић остане у граду и делује преко избегличке мензе уз помоћ Недељка Аћимовића, Славка Петровића и других сарадника. Затим да координира рад у граду и одржава спољне везе; да усмерава рад омладине и упућује у одреде оне којима прети опасност или желе, а да се и сам повуче када осети опасност.

— Да сарадници и активисти по радним организацијама у граду нарочито у железничким организацијама, појачају активност, како би сачували што више објеката, архиве и др. гвои одсптању Немаца, да шире праве вести, разобличавају четничку и др. гвои из-дашичку сарадњу и изигра пруже помоћ ослободиоцима колико буд/ могли.

— Да сарадници из села на подручју среза утичу на спашавање људи од четника, спречавају мобилизацију у њихове редове, под-

стичу дезертерства из четника и одлазак у јединице НОВ-е и одреде. Да помогну јединицама НОВ-е када дођу на њихово подручје у погледу снабдевања, обавештења и слично и да припремају људе за будуће НОО.

Милићевић је пре изласка у Подибар наговорио инж. Саву Стерђевића да изнесе писаћу машину из Секције за одржавање пруга у Змајевац (где је сместио породицу). Потом је са Живком Белићем наговорио једног Словенца, пратиоца салонских кола (која су се затекла у станици), да изнесу радио апарат из кола. Изашао је и са Словенцем понео радио апарат око 10. октобра код Стерђевића у Змајевцу. Тамо су организовали слушање и писање вести, њихово растурање по околини и слање у град.

Како је очекивао да ће Краљево бити ускоро ослобођено, то је око 20. октобра Милићевић написао два прогласа. Почетак прогласа борцима НОВ-е гласио је: „Мили ослободиоци, чујемо вас. На помолу сте. Пред очима нам лебдите као див јунаци, прекаљени борци, спремни да задате смртоносне ударце фашистима и њиховим помагачима..

Почетак прогласа становништву града и среза жичког гласио је: „Топовске гранате које долећу на циљеве града и околине, наговештавају скору кобну будућност омрзнутим фашистима и њиховим помагачима. Нилимим« и сузама радосницама дочекајте ослобођење...»

Прогласе су умножили и по Дуки Нетковић послали Човићу у град, које је он умножавао и растурао. Али, како су се борбе за ослобођење одужиле, са растурањем прогласа је прекинута.

Човић је са Аћимовићем, Петровићем, Момом Радовановићем, Милом Пантићем, Белићем и др. сарадницима у Краљеву организовао низ акција. Лепили су прогласе и летке, ширили вести, извлачили санитарски материјал, слали извештај о стању у Краљеву и др. Прихватили су тројицу црвеноармејаца — обавештајаца у Сијаћем Пољу (Глигорија, Мишка и...) који су илегално ушли у град са радио станицом на везу преко њих. Сместили су их код мајке Славка Петровића, одакле су слали извештаје својим командама.

У граду су са сарадницима извели и разне друге акције, као на пример: крађу више војничких пушака и доста муниције, извукли и склонили доста великих гума за камионе; одржавали везу са Надибром, слали борце у одред; одржавали везу са сарадницима из села и др.

Милићевић је око 23. октобра, са учитељем Грујићем, пошао према јединицама НОВ-е. Везу је успоставио у Метикошу са батаљоном капетана Бурића из 6. српске бригаде. Дао им је проглас и обавестио их о ситуацији око Краљева. Увече је Грујић рањен и задржан на лечењу, а Милићевић (само окрзнут) продужио према штабовима 6. српске и 4. црногорске бригаде. Дао им је проглас, обавестио их о ситуацији око Краљева и о формирању партизанског одреда „Јово Курсула" у Надибру. По њиховом налогу упућен је у Штаб 2. дивизије у Врњачку Бању да их информише.

У Штабу 2. дивизије поднео је информације о ситуацији око Краљева и у Ибарској долини и о формирању одреда „Јово Курсу-

ла“. Потом се повезао са Душаном Ристићем, опуномоћеником политичког руководства Србије, који је дошао да скуп делегате из среза жичког за Скупштину АСНОС-а. Од тада Милићевић ради по његовим директивама. Упућен је према Краљеву и Матарушкој Бањи да одабере и доведе делегате за Скупштину АСНОС-а и да прикупи нове информације о ситуацији око Краљева. Договорили су се да првенствено одабере староседеоце из среза жичког (јер ће избеглице отићи), с тим да буду од угледа и да нису компромитовани за време окупације како би могли за собом придобити што више становништва на линији НОБ-е. Овај задатак обавио је за најмање недељу дана. У Врњачкој Бањи су прикупљени следећи делегати: Момчило Радовић, апотекар из Краљева, Димитрије Симоновић, берберин из Краљева, Душан Јовичић, кројач из Краљева, др Борислав Сретеновић, лекар из Краљева, Бошко Николајевић, баштован из Рибнице, др Драгутин Гвозденовић, лекар из Матарушке Бање, Симо Дукић, резач грађе из Каменице, Миле Гвозденовић, земљорадник из Жиче, Сибин Вучетић, земљорадник из Врбе, Срећко Росић, земљорадник из Грачаца, Добросав Радоњић, земљорадник из Вранеша, Васо Вукосављевић, земљорадник из Драгосињаца. Недостајали су представници жена, омладине и неколико делегата из Надибра и преко Мораве, али због присуства јаким непријатељских формација на тим подручјима, нису могли доћи.

Рачунали су да ће у Врњачкој Бањи наћи неког подесног за делегате са подручја преко Мораве и Надибра, али таквих није било (Ристић је инсистирао да и Милићевић иде, али га је он убедио да је боље да оде до Крушевца ради упознавања са организацијом НОО и да се брзо врати, како би у случају скорог ослобођења Краљева што пре тамо отишао).

По повратку из Крушевца, Милићевић је у Врњачкој Бањи затекао Ратка Драговића, Сава Вајића и Рајка Вујанца из ранијег окружног руководства КПЈ на Копаонику. После разних договора, одлучено је да Вајић и Милићевић крену према Матарушкој Бањи. Вајић је остао да делује у Бањи и Подибру и буде веза, а Милићевић је прешао у Надибар и делује са обновљеним одредом „Јово Курула“.

У одреду су разматрали ситуацију и договорили се о даљим активностима. Са делом одреда и делом руководства одреда, кренули су у Рођевиће. Тамо су одржали први збор, образовали НОО и партизанску стражу. Потом су сишли у Врдила и тамо одржали збор, изабрали НОО и партизанску стражу. Спремили су се за трећи збор, али су чули да је Краљево ослобођено. Одмах су кренули и у Краљево стигли 30. новембра.

Када су се после ослобођења сарадници НОП-а састајали, причали су шта су све за време блокаде радили за НОП и НОБ. Уверили смо се да су били врло активни у границама тадашњих могућности. Наводимо цеке примере. Радници са Железничке станице и ложионице склањали су у тунел (који је изграђен за нормална колосек, уместо узане пруге али није био у употреби) салонска кола, боља путничка кола, вагоне у којима су биле намирнице или вредна роба, па и локомотиве пред повлачење Немаца — да их не би уни-

штили. Помогли су становништву док је било могуће кретање. Телефонски и лично, док су возови радили, преносили су разне информације преко спољних веза. Ложачи и машиновође вешто су кварили локомотиве, а особља за оправке није било довољно. Радници из Железничке радионице склањали су вредне и дефицитарне материјале. Поштански и радници електродистрибуције настојали су да сачувају важније уређаје и слично. Железничари су избацили два вагона шећера и преко Мила Пантића обавестили део грађанства да се снабде. Због тога су замало страдали.

Град је, кажу пред само ослобођење био пуст. Становништво се повукло у села, или затворило у куће. Градом су крстарили Немци, разбијали неке излоге радњи и узимали шта им треба. Тако су С. Петровић, Мома Радовановић и П. Човић, из разбијене књижаре извукли доста вредних књига и склонили у подрум Симеуновића (штета је што путем анкетног листа ти подаци нису прикупљени одмах по ослобођењу, већ су само касније путем пријава штете прикупљани извесији подаци о одштетама у току окупације).

Према подацима општинских НОО, достављених Среском НОО на тражење Окружног НОО, количине животних и других намирница, које су села из жичког среза дала НОВ-и и Црвеној армији у току опсаде Краљева и првих дана после ослобођења (са потврдама и без њих) биле су следеће:

Ред. Назив намирница бр.	Јед. мере	Количина	Тадашња приближна цена	Износ хиљадама динара (4 или 5)	«/» учешће
1 2	3	4	5	6	7
1. Кукуруз у зрну	тона	534,7	80.000	42.776	16,2
2. Пшеница у зрну	"	49,8	100.000	4.980	
3. Овас и јечам	"	44,4	70.000	3.106	
4. Кромпир	тона	238,5	50.000	11.925	4,02
5. Пасуљ	"	60,5	70.000	4.237	
6. Кукурузно и пшенично брашно и хлеб умешен		71,3	150.000	10.696	3,60
7. Овчје, свињско и говеђе месо	"	317,6	300.000	95.280	
8. Говеда	ком.	46	600.000	2.760	34,0
9. Оваца, коза, свиња	ком.	129	200.000	2.580	
10. Свињска маст	тона	5	700.000	3.499	
11. Сено	"	1.129	40.000	45.163	14,7
12. Слама	"	127,7	20.000	2.555	
13. Лук, паприка, купус	"	54,2	60.000	3.255	
14. Живина	ком.	5.137	250	12.840	4Д)
15. Кајмак	кг.	2.590	1.000	3.027	
16. Сир	кг.	8.648	350	3.027	
17. Шљивовица	лит.	126.715	200	25.343	8,3

18. Љута ракија		2.417	500	1.236	
19. Вина	II	11.898	200	2.380	
20. Суво месо, печено, свињско	кгр.	428	700	300	
21. Разно воће	тона	16	70.000	1.120	
22. Дуван, шећер, мед	кгр.	739	1.500	11.070	3,70
23. Дрва разних	м ³	1.020	2.600	2.652	
24. Јаја	ком.	6.063	20	121	
25. Чарапа, рукавица, опанака	пари	584	500	292	
26. Разних и др. намир. и ствари				10.000	
Свега у хиљадама динара тадашњих				305.785	100,00°/»

НАПОМЕНА: Ове цене су процењене, или кориговане — већином на ниже. Из прегледа се види да је највеће учешће меса (разног) које заједно са живом устоком и машићу износи 34%». Потом житарице, које са брашном учествују око 20%.

Када вредност по тадашњим ценама од 305.785.000 динара помножимо са коефицијентом 4 (за колико су сада у 1986. години, цене веће), добија се износ од 1.223 милијарде динара. Ако то поделимо са 25.000 (просечан број бораца НОВ-е и Црвене армије, на подручју среза жичког — по апроксимативној процени, да би се израчунао груби просек) добија се око 4,9 милиона старих динара по борцу, за укупан боравак на подручју среза жичког. Ово би се могло и тачније израчунати када би се утврдио просечан број бораца и просечан број дана. Вероватно су количине од сељака и општинских НОО нешто увећане, па је реалније рачунати за око 4 милиона старих динара по борцу, за око 40 дана просечног боравак.

У том периоду највише су дала подручја Подибра и преко Мораве, јер су тамо биле и највеће концентрације бораца. Зато су та подручја после ослобођења била поштеђена, а терет је пренет на подручје Надибра.

У јединице НОВ-е, пре и у току опсаде Краљева, ступило је добровољно, по нашим грубим подацима, око 70 бораца, а после ослобођења још око 30 бораца. У одред „Јово Курсула“ и посадни батаљон одмах по ослобођењу, ступило је око 80 бораца. Касније се број повећао. У партизанским стражама, које су касније прерасле у милицију, задржано је око 40 лица, која нису подлегла војној обавези, док су остали упућени у јединице НОВ-е.

Ово су приближни подаци, јер због краткоће времена нисмо могли све тачно да утврдимо.

2. *Образовање органа НОП-а и њихова делатност после ослобођења*

У Краљево су 30. новембра стигли: Благоје Богавац, секретар Окружног комитета КПЈ, Душан Ристић, посланик АСНОС-а, Ратко

Дражовић, Саво Вајић, Рајко Вујаица, Добрица Ристовић, чланови Окружног комитета (кога је још у Врњачкој Бањи оформио Богавац).

Истог дана одржан је велики народни митинг ослобођења на тргу. Говорили су Душан Ристић, представници жена и представник омладине Човић.

Одатле је поворка грађана и бораца кренула на комеморацију стрељаним родољубима Краљева и околине. На стратишту у кругу Железничке радионице, где је стрељано око 6.000 грађана, дирљиве комеморативне говоре подржали су политикомесар 4. црногорске бригаде и Добрица Ристовић у име Краљевачког батаљона и грађана Краљева.

Сутрадан, 1. децембра, Благоје Богавац је у име окружног руководства у присуству већег броја сарадника предложио, што је **Једногласно усвојено:**

— Да командант места буде Саво Вајић, заменик команданта Милован Мајсторовић, а комесар Симо Симовић, а када је одређен за команданта железнице, на његово место именован је Петар Иражић. Када је после око 15 дана Вајић упућен на партијски курс у Београд, за команданта је именован капетан Адам Живковић. За обавештајног официра при Команди места именован је Рака Вукајловић, а за секретара Команде места Дана Вилотијевић — Ристовић.

— Да одред „Јово Курсула“ остане као посадна чета — касније батаљон; да Милорад Јоловић буде командант, Ранко Пешић комесар, а Гојко Остојић заменик команданта. Када је касније убрзо Милорад Јоловић изабран у Срески привремени НОО, за команданта је одређен Гојко Остојић.

— За команданта Станице, Ложионице и Секције за одржавање пруга именован је Симо Симовић.

— За команданта Железничке радионице именован је Милан Гардашевић.

Другог дана, у нашем присуству, Богавац је у име Окружног комитета образовао Срески комитет Партије у саставу: Света Трифуновић, секретар, Ина Кушић, Мирко Милићевић, Петар Човић, Љубица Никодијевић и Ратко Кочовић, чланови комитета. Нешто касније, Света Трифуновић је упућен на другу дужност, па је на његово место дошао Велимир Богавац. Пошто је Човић изабран у Окружни комитет СКОЈ-а, то је на његово место изабрана Дивна Мирковић. Нешто касније, у Срески комитет изабрана је Јела Радосављевић за рад по АФЖ-у.

Истог дана образован је Срески комитет СКОЈ-а: Петар Човић, секретар, Дивна Мирковић, заменик секретара, Деса Божовић, Јова Митровић и Јела Радосављевић, чланови комитета. Када је Човић убрзо прешао у Окружни комитет СКОЈ-а у Чачак, Дивна Мирковић је изабрана за секретара.

Дана 3. децембра на скупу сарадника потврђен је ранији иницијативни НОО среза у саставу: Драгослав Зечевић, председник, Момчило Радовић, потпредседник, Мирко Милићевић, секретар, др Борко Срећковић, поверник за здравство, Жика Милићевић за при-

вреду, Борђе Божовић, за просвету. Допуњен је са још 3 члана. **Љубица** Никодијевић за секретара, Мирко Милићевић да преузме унутрашње послове, а Милорад Јоловић и Драгош Лазаревић, за одборнике, с тим да им одбор одреди задужења.

Истог дана Богавац је у име руководства за округ краљевачки формирао Одељење за заштиту народа (ОЗН-а) у саставу: Милан Боковић као руководиоца, Мијат Јовановић и Љубиша Прибаковић као чланови, а Драгиња Мартиновић као секретар. Касније је у ОЗН-у нрешао и Рака Вукајловић.

Дана 4. децембра Богавац је одржао велики збор железничара, на коме је након говора именовао Момчила Кривокућу за команданта Железничке бригаде и заменике из појединих железничких организација. Бригада је требала да се стара о обнови разрушених железничких објеката, како би се саобраћај што пре успоставио.

Истовремено је образована посебна екипа стручњака и радника за оправку железничког моста Камиџора преко Мораве, на челу са инж. Момчилом Ивановићем.

За управника Железничке радионице именован је инж. Мирослав Зах, а за заменика инж. Милан Јелинић.

Дана 4. децембра организован је Градски комитет КПЈ у саставу: Саво Вајић, полит-секретар, Аца Бановић, организациони секретар, Мијат Јовановић, Лепша Вујичић, Миле Цветичанин, Божидар Јоцовић и Божа Марковић, чланови комитета.

Одмах по ослобођењу образоване су три народне кухиње у бившим хотелима „Југославија“ и „Београд“ и кафани „Европа“, а где се хранила милиција, запослени и сиромашно становништво, јер су владале велике оскудице у животним намирницама.

Убрзо по ослобођењу образоване су радионице: шнајдерска, обућарска, столарска и грађевинско-зидарска. Од лица која су се за време окупације компромитовала организоване су радне групе за рашишћавање рушевина и сређивање града.

Трговинама је издато наређење, иреко добошара, да отворе радње и продају сву робу коју су имали.

За обезбеђење огрева заплењена су сва дрва трговца Миљка Петровића званог „Рижа“ у Каменици и на стоваришту у Краљеву. Вршена је допрема дрва са Гоча и других страна и дељена становништву. Набављено је нешто угља из Ибарских рудника за локомотиве, а организована је производња лигнита из Тавника за огрев становништва.

Срески комитет КПЈ, под руководством Трифуновића и касније Веља Богавца, скоро свако вече је заседао и доносио план рада за следећи и наредне дане. То је преношено Среском НОО (јер су тамо била два члана комитета), Градском НОО, Градском комитету и другим организацијама, које су биле образоване. То исто је чинио и Градски комитет.

Одмах после ослобођења одржавани су зборови за објашњавање политичке ситуације и изборе НОО, одбора УСАОС-а и АФЖ-а по седиштима бивших општина и за већа села. Понекад је одлазио Трифуновић, а већином Милићевић, Човић и Пешић у име Среског иницијативног НОО, Среског одбора УСАОС-а и Среског одбора

АФЖ-а. На зборовима су истовремено бирани делегати за Срески НОО, Срески одбор УСАОС-а и Срески одбор АФЖ-а.

Пошто је у то време још било остатака четничких банди, а неки су се и враћали из Босне и Санџака, то су представници среза увек ишли са пратњом из посадног батаљона. За заштиту одборника и села образоване су партизанске страже по свим седиштима општинских НОО.

С обзиром да су у току борби око Краљева већ били изабрани неки НОО, то је до средине децембра завршено организовање НОО у свим бившим општинским центрима, и већим местима као што су: Адрани, Мрсаћ, Самаиле, Врдила, Рођевићи, Гокчаница, Богутовац, Матарушка Бања, Врба, Вранеша, Жича, Драгосињци, Ратина, Рибница, Подунавци, Гледићи, Годачица, Витановац, Лаћевци, Сирча, Милочај, Стубал, Обрва, Тавник, Цветке, Чукојевац, Витковац и још нека места. Све је завршено око 20. децембра 1944. године, уз помоћ Среског НОО.

Дана 4. децембра формиран је Градски комитет СКОЈ-а у саставу: Божа Марковић, Божидар Јоцковић, Славко Петровић, Олга Луковић, Мара Ракићевић и Микица Прохаска. Вера Грујић је по доласку из НОВ-е изабрана у Окружни одбор УСАОС-а.

Истог дана формиран су Срески и Градски одбори АФЖ-а у које је изабрано доста жена активисткиња. Наводимо неке: Љубица Јовичић, Љубица Маравић, Јованка Борђевић, Јасна Еетковић, Зора Вајић, Зора Кетковић, Бурђина Осмокровић, Милка Старчевић, Милица Симић, Цица Калајцић и друге. Срески и Градски одбори АФЖ-а и омладине УСАОС-а предузели су одмах низ акција као што су: обилазак рањеника, болесника и старих партизанских родитеља; прикупљање одеће и обуће за помоћ сиромашним борцима на фронту, помоћ у народним кухињама и слично. Одлазиле су и у села ради пружања разних помоћи и организовања АФЖ-а.

Дана 6. децембра одржан је збор омладине Краљева и околине, на коме је за председника Среског одбора УСАОС-а изабран Никола Јовићевић, а за секретара Михајло Симић.

Тих дана одржан је велики збор свих железничара Краљева, на коме су изабрани делегати за Срески одбор ЈНОФ-а. За председника је изабран Јован Потребић, а за секретара Мирко Милићевић, за чланове одбора изабрани су представници свих железничких колектива. Дана 4. децембра 1944. године одржан је збор грађана, на коме су изабрани одборници Градског НОО. Дана 30. XII су се конституисали у саставу: Милош Симић председник, Петар Ристић, потпредседник, Вујадин Нетковић, секретар, Миле Цветичанин, заменик секретара, Радомир Јововић за управне послове, др Александар Томић за здравство, Борка Поповић за социјално старање, Драгутин Брозовић за обнову и изградњу, Вера Тимотијевић за просвету, Миодраг Тодосијевић за привреду, Димитрије Петровић за саобраћај, Милентије Младеновић за војна питања, Марко Палтрињери и Драгомир Милошевић за чланове одбора.

Убрзо по ослобођењу Краљева образоване су партијске ћелије КПЈ на Железничкој станици у Ложионици, Железничкој радионици, две градске ћелије (за горњи и доњи рејон), једна за особље су-

да, тужилаштва и органа управе. Раније је образована ћелија у Матарушкој Бањи, а касније и доста других по селима.

Дана 16. јануара 1945. године одржана је Скупштина Среског 1100 са представницима из свих општинских и Градског НОО, као и ранијег иницијативног Среског НОО, па је конституисан нови Срески НОО у саставу: Благоје Рудњанин, председник, Момчило Радовић, потпредседник, Миљко Камицорац, потпредседник, Љубица Никодијевић, секретар, Мирко Милићевић, за унутрашње послове, др Борко Сретеновић за здравство, Борђе Јоловић за везу са НОО општина, Драгош Лазаревић за привреду и инж. Милосав Зах за обнову железничких постројења.

Одборници Среског НОО остали су: Станоје Дебељак из Витковца, Радован Петровић из Сирче, Рако Марковић из Грачаца, Борђе Драгањац из Каменице, Борисав Станојевић из Подунаваца, Стојан Луковић, из Краљева, Душан Максимовић из Ратине, Драгољуб Вучић из Лаћеваца, Вуле Вукосавчевић из Врбе, Димитрије Драшковић из Цветака, Дарко Вујовић из Краљева, Драгићи Петровић из Витановца, Јован Ружић из Жиче, Миливоје Миличић из Мрсаћа, Љубиша Михајловић из Милочаја, Жика Луковић из Матарушке Бање, Жарко Пајић из Врдила, Драгослав Зечевић из Самаила (био је истовремено и одборник Окружног НОО), Живота Маринковић из Адрана, Добросав Радоњић из Вранеша, Живојин Вучковић из Чукојевца, Владимир Дивљаниковић из Стубла, Добривоје Зуцовић из Тавника, Радомир Коматина из Годачице и инж. Миодраг Радосављевић из Краљева.

На истој седници изабран је Срески суд у саставу: Урош Дугоња, председник, Сава Поповић, потпредседник, Вита Станисављевић, професионални судија — сви из Краљева. За судије из народа (поротнике) изабрани су: Милентије Катанић, Влада Тимотијевић и Дринка Матијевић из Краљева, Мита Буревић из Бабског Поља и Драгутин Бабић из Витановца.

На истој седници изабрана је Комисија за утврђивање ратних злочина у саставу: Новак Златичанин, геометар из Краљева, за председника, Милентије Катанић из Краљева, за секретара. За чланове су изабрани: Весо Николић из Буковице, Добрица Тошић из Конарева, Драгољуб Вучић из Лаћеваца, Милка Васовић из Витановца, Илија Обрадовић из Врбе, Милутин Рудњанин из Рибнице, Ранко Пешић из Самаила, Велимир Мирковић, Љубица Радосављевић и Милена Богавац из Краљева.

На истој седници за командира Среске милиције именован је Борко Лазаревић, а за заменика Добрица Кнежевић. Он је касније у договору са шефом Одсека унутрашњих послова среза одабирао старије од 30 година и проверене, да остану као стална милиција, или да буду упућени у посадни батаљон, а све оне који су били подложни војно[^] обавези, упутили у јединице НОВ-е.

Убрзо по ослобођењу изабрано је и иницијативно синдикално веће. Први председник је био Јован Потребић, а секретар Никола Таталовић. Постали су професионални синдикални радници, јер су морали организовати изборе за синдикалне подружнице и делегате

у Синдикално веће. Синдикално веће и подружнице преузеле су старање о снабдевању и другим животним и радним условима за-
послених.

Првих месеци 1945. године, одлуком окружног руководства и
војних органа из Чачка, оформљен је Војни суд за суђење ратним
злочинцима и сарадницима окупатора у саставу: Драгутин Вучинић,
председник већа, Мирко Ристовић и Даница Милосављевић за суди-
је, а Душан Рашић за судију записничара. За војног тужиоца и
иследника именован је Вујадин Нетковић, судија. Због тога је раз-
решен дужности секретара НОО, а на његово место именован је
Миле Цветичанин, дотадашњи заменик секретара. Седиште суда би-
ло је у прво време у Чачку, па у Краљеву, где је јавно суђено Ли-
пици, Жупнику и Азабагићу немачким шпијунима и тумачима, попу
Обућини и још неким. Касније је суд премештен у Крагујевац.

По повратку Сава Вајића са партијског курса из Београда у
јануару 1945. године оформљен је Градски комитет у рангу Срес-
ког комитета у саставу: Саво Вајић, секретар, Ина Кушић, Божо
Марковић, Божидар Јоцовић, Лепша Вујичић и Миле Цветичанин,
чланови.

Због великих оскудица у намирницама и житарицама, фор-
сирана је оправка железничког моста преко Мораве. Чим је мост
прорадио, Милићевић је отишао у Београд, где је од повереништва
за трговину и снабдевање издејствовао вагон пшенице, два вагона
кукуруза и нешто брашна, што је помогло раду народних кухиња.

Решаван је стамбени проблем онима који су били угрожени.
Иако су породице неких бораца, које су дошле у Краљево, биле
у тешкој стамбеној ситуацији, нису хтеле да се уселе у боље станове
(као на пример Боговчевић), што је остављало повољан утисак на
становништво.

Од новчаних средстава која су се понегде затекла и дела сред-
става која је дала 4. црногорска бригада од заплењеног новца при
ослобођењу Краљева (јер је гро новца у сандуцима бригада посла-
па за Београд), почеле су извесне исплате припадљивости запосле-
ним. Од конфисковане имовине непријатеља, давана је извесна по-
моћ сиромашним и народним кухињама.

Од богатијих породица по селима, нарочито из Надибра (јер
су били мање оптерећени за време опсада Краљева) разрезиван је
откуп житарица и других производа, од имућнијих грађана у граду
разрез је вршен у новцу, како би се вршиле набавке животних на-
мирница.

На подручју Гледићких планина задржало се доста четника
Прве жичке бригаде злогласног команданта Милорада Васића. Око
њих су се окупљали четници који су се враћали из Босне. Ометали
су рад НОО, мобилизацију, откуп и сл.

Разматрајући стање на овом подручју, јануара 1945. године
Срески комитет је у договору са органима власти закључио да се
образује Помоћна команда места у Годачици. За команданта имено-
ван је Милорад Рудовић, за комесара Жарко Хајдуковић, а за оба-

вештајног официра Живота Букоњић, звани Пикавац, као добар познавалац овог подручја. Додељена им је Трећа чета посадног батаљона, која се налазила на том терену.

Према њиховим извештајима и писменој изјави Животе Букоњића, ова команда је уз помоћ сеоских милиција углавном успела да за 2—3 месеца очисти ово подручје од четничких остатака и да обезбеди нормалан рад НОО, милиције и друштвено-политичких организација. Извели су велики број акција, од којих набрајамо само главније:

— На подручју Петропољских и Закутских обронака Гледића разбили су (ликвидирали или заробили) већу групу четника Грузжанске бригаде са командантом Теофиловићем. Запленили су 12 пушака, 3 пушкомитраљеза, радио-станицу и архиву.

— Ликвидирали су групу четника капетана Стеве Аћимовића и Бошковића, у селу Печеногу. Том приликом запленили су архиву 1. жичке четничке бригаде. У њој су пронашли признанице о депонувању 40 милциона тадашњих динара датих на чување богатим и њима оданим домаћинствима. Новац је пронађен код тих људи и предат Команди места у Краљеву, што је помогло финансирању разних потреба града и среза.

— У Гледићу су ликвидирали неколико Васићевих четника и запленили доста оружја, новца и заставу те бригаде. После тога, четници су са тројкама нападали колону која је то превозила за Краљево са намером да поврате заставу и заплењени материјал, али у томе нису успели.

За 2—3 месеца ова команда је са Трећом четом Посадног батаљона ухватила и ликвидирала око 70 четника, открила доста њихових јатака и дезертера и помогла мобилизацију великог броја омладинаца у јединице НОВ-е. Тиме је отклоњена опасност окупљања већег броја четничких повратника из Босне.

Органи унутрашњих послова и милиције среза су придобили једног четника из пратње Љубише Анђелковића, па га је он убио и ранио неке његове пратиоце, чиме је ова група разбијена. За Васићем се дуго трагало, па када је откривен, убијен је у потери на гробљу код Краљева, где је покушао да се сакрије.

Крајем марта Милићевић је решењем одређен за делегата органа за замену новчаница у срезу жичком. Оформио је бројну стручну комисију и извршио добру организацију, па је замена протекла успешно. Запленили су доста новца, кога су четници и њихови бивши равнаторски одбори хтели да протуре преко више људи и жена. После тога, почело је редовније буџетско финансирање, а трговина и пијаце су се нормализовале.

Скоро од самог ослобођења секретари Среског комитета (Светислав Трифуновић, а касније Велимир Богавац) вршили су припреме и држали зборове за објашњавање улоге ЈНОФ-а, бирање општинских и градског одбора и делегата за Среску скупштину.

Почетком априла 1945. године одржана је Среска скупштина ЈНОФ-а на којој је изабран Срески одбор ЈНОФ-а. До тада је постојао иницијативни одбор, чији је председник био Момчило Радовић. Он је изабран за председника, па је због тога ослобођен дужности

председника Среског НОО, да би се више могао посветити политичком раду. Изабран је и Извршни одбор ЈНОФ-а, од представника из села и града.

У периоду од ослобођења до коначне победе Срески, Градски и општински НОО често су заседали и договорили се о текућим проблемима као што су: обнова, снабдевање, разрез, откупа, преузимање запослених, организоване производње, обезбеђење огрева, помоћ породицама изгинулих партизана, стрељаних родољуба и сиромашних, тако да је рад био непрекидан, интензиван и успешан. Иако је Краљево било одсечено у правцу Крагујевца, због бомбардовања моста на Морави (од стране савезника), а због рушења мостова и објеката на путевима и према Ибарској долини и Врњачкој Бањи, ипак се веома тешко стање за неколико месеци нормализовало. Радило се под веома тешким зимским условима, уз опште несташнице и одрицања сваке врсте. Али скромност је красила грађанство, а солидарност се осећала свуда.

Када је об јављена капитулација Немачке, 9. маја увече одржан је велики митинг, на коме је говорио Саво Вајић. Народ се веселио целе ноћи уз музику, песму и игру.

ЗАКЉУЧЦИ

— Већина људи Краљева и среза жичког није се мирила са капитулацијом земље 1941. године, већ се велики број на позив Комunistичке партије дигао на устанак. Такође, после осеке устанака многи активисти и грађани наставили су сарадњу у НОП-у 1942—1944. године.

— Краљево је са подручјем среза у току 1941. и 1942. године претрпело огромне материјалне штете и поднело велике људске жртве. Развијен је велики индустријско-раднички град.

— Краљево и срез жички су били за цело време окупације под сталном присмотром велике војске и других органа окупатора и његових сарадника — домаћих издајника, јер је било од великог стратегијског значаја. Исцрпљивали су народ на разне начине.

— Становништво подручја преко Мораве и у Подибру дуго је пружало несебичш? помоћ У намирницама, житарицама, брашну и другим потребама Народноослободилачкој војсци и топло је примало борце у своје домове. После ослобођења и народ Надибра томе се придружио, а у давањима заменио Подибар и подручје преко Мораве, чиме се са њима изједначио.

— Политички радници из јединица НОВ-е пружали су велику помоћ активистима НОП-а око формирања привремених НОО. Стари борци су скромношћу и дисциплином повољно деловали на становништво.

— Измучен и материјално исцрпљен народ Краљева и среза жичког уложио је натчовечанске напоре да обнови разрушене објекте и да у релативно кратком року успостави нормалност живота и рада. Трпео је оскудице, али увек са радошћу, што је доживео слободу. Иако је био масовно уцвељен због стрељања, мучења и мал-

третирања, иотиуно је савладавао гиев и мржњу, па се и у долове враћала радост и нормалност живота.

— У Краљеву и срезу жичком кроз стрпљиву, али опрезну активност, обухваћен је велики број сарадника НОП-а, уз доста самосталних активиста и оданих симпатизера НОП-а. Зато је било могуће за око 20 дана по ослобођењу организовати НОО, партизанске страже и оформити скоро све друштвено-политичке организације. Томе су доприносили и руководиоци који су дошли са стране, јер су се смело ослонили на дотадашње активисте и широки круг сарадника НОП-а.

— Од средине 1943. године до ослобођења, није било већих провала ни хапшења, сем оних августа 1944. године од стране љотићевског команданта,¹ Марисава Петровића,⁷ при Проласку кроз Краљево. На срећу сви тада ухапшени су спашени бежањем после бомбардовања Краљева, а омладинци носле четничког расула, о чему се детаљније говори у првом делу реферата.

— После ослобођења борци су се враћали кућама, а избеглице у своје крајеве. Велики број је стекао искуства у друштвено-политичким активностима и отишли су као чланови Партије или СКОЈ-а. Тако су у новим срединама убрзо постали друштвено-политички или привредни руководиоци.

ИЗВОРИ ПОДАТАКА ЗА ОВАЈ ОДЕЉАК

— Делови записника Среског и Градског НОО у Историјском архиву Краљева.

— Белешке и документација аутора.

— Белешке са састанка у Београду 26. октобра 1986. године.

— Консултације и помоћ: Сава Вајића, Вујадина Јашовића, Рајка Вујанца и других — на чему смо им захвални.

ДИВНА МИРКОВИИ — ЛЕБЛ, члан среског и окружних
руководстава СКОЈ-а у Краљеву и Чачку

ОБНОВА СКОЈ-а И ОСНИВАЊЕ УСАОС-а У КРАЉЕВУ 1944.

У току четрдесет два дана борби за коначно ослобођење Краљева и жичког среза од фашистичког окупиатора и домаћих издајника у октобру и новембру 1944. године, органи КПЈ и НОП-а предузели су одговарајуће мере и за обнову окружног руководства Савеза комунистичке омладине (СКОЈ-а) на овом подручју, а првих дана по ослобођењу Краљева, почетком децембра 1944, и да обнове рад организације СКОЈ-а и изабери њен срески и месни комитет. Први и најважнији задатак ових руководства био је повезивање чланова СКОЈ-а, обнова актива и најшире окупљање омладине на платфорди борбе за дефинитивно ослобођење земље и оснивање одбора Уједињеног савеза антифашистичке омладине Србије (УСАОС-а) за срез жички и град Краљево, у свим селима, фабрикама и школама, које су тих дана започињале рад у слободи после три и по године окупације.

Обнова СКОЈ-а и стварање организације УСАОС-а није био једноставан задатак, како је изгледало у први мах. Руководства СКОЈ-а у ратном округу Краљево била су уништена још крајем 1942. године. Преживели чланови ових руководства и већина најбољих чланова СКОЈ-а, због терора окупатора и издајника, који није јењавао, нарочито у лето и јесен 1944. године, напуштали су град, налазили су се у затворима и логорима, или у јединицама НОВЈ, а део њих се споро враћао у град после његовог ослобођења.¹

Кадровски проблеми су, међутим, брзо решавани, јер је Краљево имало доста искусних чланова СКОЈ-а, међу којима је више њих могло одмах да се прими у КПЈ и прихвати послове и задатке обнове.

ОРГАНИЗАЦИЈА ЈЕ ОСТАЛА БЕЗ РУКОВОДСТВА

Организација СКОЈ-а у Краљеву била је разбијена и деловала је без месног (среског) и окружног руководства од друге половине децембра 1942. године до септембра 1944. Полицијском провалом од 11—25. децембра 1942. и фебруара 1943. године ухапшени су секретар ОК СКОЈ-а Стеван Миланко, затим и чланови МК СКОЈ-а Дивна Мирковић, Бранко Николић, Секула Перуничкић и Славко Новаковић—Пгекац, као и чланови рејонских руководства Стефанка

Јосифовић, Јелеиа Радосављевић и Божидар Марковић. Преосталих чланова ОК СКОЈ-а такође није било. Дивна Мирковић из Краљева је ухапшена, Добривоје Секуловић из Врњачке Бање је отишао у Расински одред, а члан из Косовске Митровице је тек требало да се изабере. Из МК СКОЈ-а није ухапшен само Селимир Обрадовић Бурза, који се налазио у бекству и који се због прогона, протеривања на рад у Немачку и скривања у Крагујевцу тек годину дана касније укључио у партијски рад на терену Рашке. Руководио је СКОЈ-ем наставиле су у Старој чаршији Милунка Пантић и Лепа Перишић, а у Доњој чаршији Олга Мачкић и по повратку из затвора, у јуну 1943, Невенка Матић.

У току 1943. године још три хапшења од стране Гестапоа погодила су СКОЈ у Краљеву. У јуну 1943. године ухапшена је већа група чланова СКОЈ-а: Нада Лазић, Рада Бојовић, Олга Огњановић, Олга Мачкић, Димитрије Мита Димитријевић, Ратка Божиновић, Дана Вилотијевић и други, а у августу Нада Лазић, предратни члан СКОЈ-а, нашла се поново у затвору Гестапоа. Саслушавана је и батињана пуних месец и по дана. У октобру — новембру у затвор Гестапоа допала је Милунка Пантић, једини члан КПЈ међу омладином. Није издржала и у затвор су допали Новка Кузмановић и још неколико чланова СКОЈ-а и активиста НОП-а.²

Између ових хапшења преостали чланови СКОЈ-а наставили су да се повремено окупљају спроводећи идејно-политички рад и мање пропагандне акције, одржавајући углавном ретке везе са партијском организацијом Рашке и Ибарског одреда, непосредно преко Рајка Вујанца или преко скојевског пункта у Избегличком дому у Матарушкој Бањи.

ВИШЕ ГРУПА ЧЛАНОВА СКОЈ-а ОДЛАЗИ У ПАРТИЗАНСКЕ ОДРЕДЕ И ЈЕДИНИЦЕ НОВЈ

У мају или јуну 1944. године ОК КПЈ за Ниш шаље у Краљево извесног омладинца (Анте — право или пуно име му нико није знао) са задатком да са везом и лозинком упуту у Нишки одред чланове СКОЈ-а спремне да напусте град.³ Град у том циљу напушта десетак чланова СКОЈ-а. Веза у Нишу била је у селу Хум, а лозинка „Да ли сте ви чика Коста“. Из града су у тој групи отишли: Даница Бубањук, Невенка Матнћ, Димитрије Мита Гинић, Александар Бановић, Драган Беговић, Бранислав Милетић, Радослав Савле Савић и неки други (Драган Беговић и Радослав Савић су убрзо погинули у борби са четницима). Олга Мачкић је у оквиру исте директиве упућена на илегални рад у Београд, да би после два месеца, пред потером Гестапоа, побегла у Ниш и укључила се у 23. српску дивизију.

Нешто раније (или касније) у Расински одред су отишли, преко везе у Трстенику и Крушевцу, Љубица Димитријевић, Мирослав Чангаловић, Мика Марић и неки други.

У јуну 1944. члан КПЈ Петар Човић, који је већ годину дана био веза Краљева са партијским руководством (Окружним поверен-

ством КПЈ и СК студеничког среза и Ибарским одредом) одвео је до Војводе Степе и упутио на везу са Ибарским одредом још седам чланова СКОЈ-а, међу којима Веру Грујић, Јову Митровића, Мику Иштвановића и Божидара Јоцовића. У чекаоници жељезничке станице у Војводи Степи, по уговореној вези, јавили су се десетару пруге Миленковићу. Он их је упутио у оближње село, не знајући да су тамо четници и да та веза више не функционише, па су се вратили у Војводу Степу где их је, срећом, Петар Човић поново угледао и обезбедио им другу везу за одред. Мика Иштвановић се, због болести, вратио у град, а остали су отишли у одред.

Град је напуштан илегално, у паровима или по троје. Чланови СКОЈ-а и други омладинци који су напуштали град били су снабдевени објавама прибављеним из окупаторске организације ТОТ или из Недићеве „Националне службе“.

У септембру и октобру 1944. године у јединице НОВЈ ступило је још неколико група чланова СКОЈ-а, а више њих се са породицама привремено склонило у Врњачку Бању и околна села. У 6. источнобосанску бригаду отишли су члан КПЈ Владета Митић Тујац, члан СКОЈ-а Радмилко Лавренчић и омладинка Ружица Лазовић. У 6. српску бригаду ступили су групно: Дивна, Алекса, Зора и Душан Мирковић и Загорка Гавриловић, а Емилија Главоњић, Милунка Бабић, Олга Ракић, Саво Бирковић, Душанка Бановић и неки други појединачно.

Истовремено је у 6. српску бригаду, половином октобра, отишао комплетан актив СКОЈ-а из Избегличког дома у Матарушкој Бањи: Деса Божовић, Бранко Басарић, Миленко Церовина, Душан Грубор, Владо Кораћ, Душан Војновић, Чедо Тарана, Томанија Поповић, Љубица Једњак и Љубица Батало.⁴

Одлазак из града чланова СКОЈ-а и друге антифашистичке омладине био је диктиран потребама омасовљења партизанских одреда, односно јединица НОВЈ, али и њиховим сопственим спасавањем пред налетима полицијског и четничког терора.

ПРИСИЛНА МОБИЛИЗАЦИЈА У ЧЕТНИКЕ ДМ И НОВО ВЕЛИКО ХАПШТЕЊЕ

Удруженим снагама полицијских органа Недићеве управе и јединица четничког покрета Драже Михајловића у 1944. години, све до половине октобра, терор над преосталим припадницима НОП-а и другим родољубима-антифашистима није јењавао. У пролеће те године Олга Мачкић је, на пример, поново ухапшена, а Олги Огњановић и другима се претило хапшењем или четничком камом.

Од пролећа до јесени 1944. године четници су систематски спроводили принудну мобилизацију и укључивање младих у организацију равногорске омладине.⁵ Омладина је, под претњом смрти позивана да се јавља четничким штабовима у Лаћевцима, Сирчи и Обрви. Члановима СКОЈ-а су истовремено стизале вести да су на списковима злогласних четничких тројки за клање. У грацу су се брзо ширили гласови о трагичној смрти неколико грађана од кољач-

ког ножа. Све то није било довољно да застраши чланове СКОЈ-а и другу родољубиву омладину Краљево. Присилно мобилисани су се доста брзо, преко разних веза, бар привремено, ослобађали службе у четничким јединицама, а школска омладина се, упркос великој пропаганди и претњама, није активирала у равногорској омладини.

Да би приволели омладину на ступање у равногорску омладину или бар спречили њен идејно-васпитни и политички рад као и евентуалне диверзантске акције у корист НОБ, четници, у заједници са Специјалном полицијом, хапсе у Краљево, 2. августа 1944. године, преко стотину чланова СКОЈ-а и друге антифашистичке омладине, као и компромитоване одрасле припаднике НОП-а.⁶

Врло је могуће да је непосредни повод за ово хапшење било и растурање летака које је Саво Вајић, члан Окружног повереништва КПЈ, током јула донео Петру Човићу са Копаоника — да их, преко омладине, растури по граду. Растурање летака, после одласка великог броја чланова СКОЈ-а у партизанске одреде, што у полицији није могло да остане незапажено, свакако је морао бити знак да снаге НОП у граду иису уништене и немају намеру да мирују.⁷

Затвори Среског начелства и Гестапоа били су пуни. Агенти Специјалне полиције из Београда стигли су у Краљево ради ислећења ухапшених, управо уочи бомбардовања града 11. августа од стране савезничке авијације. Пошто је бомбама био погођен и део затвора Среског начелства, после бомбардовања највећи део похапшене омладине четници су пребацили камионима у новоосновани логор поред манастира Жиче. Мањи део, уз кауцију или гаранцију тзв. виђених грађана, пуштен је кућама, а једанаесторо је спроведено на Бањицу.⁸

АКЦИЈЕ ЧЛАНОВА СКОЈ-а УОЧИ ОСЛОБОБЕЊА ГРАДА

Доведене из затвора у Краљево у логор поред манастира Жича, чланове СКОЈ-а и осталу омладину, четници су организовали у јединице равногорске омладине и распоредили на разне послове. Идеолози равногорског покрета Драже Михајловића одмах су отпочели са њима војну обуку и интензиван идеолошко-политички рад у свом духу. Чланови СКОЈ-а су одговарали контра-пропагандом и повезујући се међусобно.

Део затворених из овог логора је у септембру побегао својим кућама (Радмила Бојовић, Радица Грабовска и други) или су се склонили у околна села очекујући наилазак јединица НОВЈ. да им се прикључе (Миодраг Сарић, Михајло Симић, Јанађије Савић, Драган Тошић и неки други).

Почетком септембра група чланова СКОЈ-а из овог логора (Славко Петровић, Душан Каран, Момчило Радовановић, Момчило Николић и неки други) успоставила је везу са Петром Човићем, партијском везом у Краљево. Од тада ова група делује организовано, према директивама, на припремању за одлазак у НОВЈ, на краћи оружја, одеће и санитетског материја из четничких и окупаторових

магацина, на пнсању и растурању по граду парола и летака. Вредне су помена следеће њихове акције уочи ослобођења града:

— Почетком септембра Пет^р Човић, Славко Петровић и Момчило Радовановић наишли су, усред дна, у Улици Цара Лазара, на покварена борна кола. Немци су испод кола вршили оправку. Поменута група искористила је отворена врата борних кола, Петровић и Радовановић су ускочили и узели пушку прислоњену близу врата и побегли;

— Славко Петровић и његова група, која се у четничком логору у Жичи водила као мобилисана и распоређена у санитетском одељењу, више пута су износили веће количине санитетског материјала и шећера и предавали Петру Човићу за потребе Ибарског одреда;

— Пред ослобођење града, када су се Немци припремали за евакуацију, ова група је из немачког магацина у Сијаћем пољу илегално изнела веће количине оружја и санитетског материјала и склањала за потребе јединица НОВЈ;

— Из градске болнице, у којој су се још налазили окупаторски бугарски стражари и санитетско особље, Петар Човић и Славко Петровић су, захваљујући једној болничарки, коју су знали, изнели сандук медицинских инструмената и пренели га у правцу села Сирче. Пресрела их је и зауставила немачка стража и са сандуком потерала у немачку командантуру. Једва су успели да убеди Немце да сандук носе у четничку болницу у Сирчи и да, ако треба, могу донети потврду надлежног лекара. Пустили су их уз уверавање да ће сутрадан донети потврду. Од плана нису одустали. Ујутру су се појавили са, наравно фалсификованом потврдом и узели сандук. Сандук са драгоценим инструментима истог дана је уручен штабу 4. црногорске бригаде;

— Петар Човић и Славко Петровић прихватили су и привремено сместили у граду тројицу мађарских Јевреја који су побегли из неког логора. Једног од њих су упутили у Ибарски одред, а двојица су успела да стигну у Будимпешту и да се отуда, после ослобођења, захвале на помоћи;

— Прихватили су тројицу Црвеноармејаца који су, преко Сијаћег поља илегално ушли у град, са радио-станицом. Сместили су их у стану Славка Петровића, одакле су се јављали својој команди;

— При повлачењу Немци су разбили излог књижаре у центру града и опљачкали је. Наишли су Петар Човић, Славко Петровић и Момчило Радовановић и око 150 књига — белетристике склонили у оближњи подрум. Ове књиге су по ослобођењу Краљева послужиле као почетни фонд новоотворене библиотеке у Омладинском дому;

— Ноћу 28/29. новембра, на два сата пред коначно ослобођење града, Славко Петровић је са својом групом скојеваца растурао по граду летке које су сами исписали и умножили;

— Мирослав Чангаловић, ратни дописник 2. пролетерске дивизије, који је, као краљевачки скојевац, пола године раније отишао у борбу,⁵ тих дана је записао: „Кроз блато и кишу, кроз рафале и прасак бомби, кроз дим и тешку новембарску маглу, кроз

победоносно „ура“ и ропад умирућих, ту на обалама под Краљевом, пише се ново поглавље величанствене епопеје народноослободилачке борбе..

ОБНОВА РУКОВОДСТВА И ОРГАНИЗАЦИЈА СКОЈ-а И ОСНИВАЊЕ УСАОС-а, ДЕЦЕМБРА 1944.

Новоосновани ОК КПЈ за подручје Рашке, у септембру 1944. формирао је и ОК СКОЈ-а од три члана: Рајко Вујанац, секретар, Деса Божовић из Матарушке Бање и Милутин Станчић из студеничког среза. У истом саставу овај ОК СКОЈ-а је именован и половином новембра у Врњачкој Бањи, али се ни једном није састао, јер се Деса Божовић у међувремену укључила у 6. српску бригаду, а Станчић се налазио на свом студеничком терену, па је с њим због свакодневних борби око Краљева, а посебно на потесу Драгосињци — Матарушка Бања — град Маглић,⁹ било скоро немогуће одржавати везу.

Заједно са ОК КПЈ, секретар ОК СКОЈ-а, у данима до ослобођења Краљева, највише брине о припреми кадрова за среско и месно руководство СКОЈ-а у Краљеву и обнову организације (у студеничком срезу је већ обновљена и деловала).

Међу ратним члановима СКОЈ-а из Краљева, секретар ОК СКОЈ-а у Врњачкој Бањи проналази Јелену Радосављевић, Мишу Кановића и Јанићија Савића и упућује их као делегате из Краљева на Први конгрес УСАОС-а, који је од 16. до 18. новембра одржан у Београду.¹⁰

Истовремено, преко ОК КПЈ, Рајко Вујанац, секретар ОК СКОЈ-а, тражи да се из бригаде које су се бориле за ослобођење Краљева повуку кадрови из овог града који су се налазили у тим јединицама. У 6. српску ударну бригаду отишла је порука да се Деса Божовић и Дивна Мирковић врате у Краљево.

По ослобођењу Краљева, 1. децембра формиран је СК КПЈ, а сутрадан, 2. децембра, Срески комитет СКОЈ-а: Петар Човић (секретар), Дивна Мирковић (заменик секретара), Деса Божовић, Божидар Јоцовић, Јован Митровић, Јелена Радсављевић и Вера Грујић.

Највероватније 12. децембра, у хотелу „Југославија“, одржана је прва среска изборна конференција УСАОС-а за жички срез. Резолуција о задацима УСАОС-а поднела је Дивна Мирковић, која је избрана и за секретара СО УСАОС-а. У Срески одбор УСАОС-а је изгледа ушао и комплетан СК СКОЈ-а.

Месни комитет СКОЈ-а формирао је Саво Вајић у својству секретара МК КПЈ, 19. децембра, а чинили су га: Божидар Јоцовић (секретар), Божа Марковић, Мика Иштвановић, Олга Луковић, Милица Јончић, Микица Прохаска и Мара Ракићевевић.¹¹

У вези са овим подацима треба рећи да се сећања непосредних учесника у овим рукама унеколико разликују од јединог наведеног документа.¹² Наиме, у извештају ПК СКОЈ-а од 6. јануара 1945. стоји да је „до децембра 1944.“ у жичком срезу постојало руководство од четири члана са Петром Човићем као секретаром

и да „Месии комитет има 6 чланова, секретар Бож. Јоцовић“. У том извештају такође пише да „до децембра 1944... у Краљеву има два актива са 20 чланова (горњи и доњи реон)“. Ако податак о руководствима говори о организационом стању СКОЈ-а „до децембра 1944“, тј. до ослобођења Краљева (29. новембра 1944), онда он није тачан. Ни срески ни месни комитет СКОЈ-а нису постојали пре децембра. Формирани су у току децембра. Неподударност у броју њихових чланова и не мора да се узме озбиљно, јер су кадровске промене и попуне тог месеца вршене свакодневно. Тако су, на пример, Рајко Вујанац и Петар Човић већ 14. децембра отишли у новоосновани ОК СКОЈ-а за Чачак. Дивна Мирковић је заменила Петра Човића у СК СКОЈ-а; међутим и она је четири дана доцније, 18. децембра, отишла у ОК СКОЈ-а за Чачак, а Петар Човић именован је за команданта омладинске радне акције за сечу дрва на Руднику.

А што се тиче бројног стања чланова СКОЈ-а у Краљеву, овај податак је приближнији фактичком стању „до децембра 1944“, него у децембру те године. Краљево је 1941. имало око 200 чланова СКОЈ-а. Рачуна се³ да је више од 60 одсто од тог броја до краја 1941. године отишло у НОПО, односно у четврти Краљевачки батаљон 1. пролетерске бригаде, изгинуло или стрељано. У 1942. примљено је око 30 нових чланова, тако да их је у граду било око стотину. У току 1943. и до краја новембра 1944, као што је приказано, око две трећине од њих је напустило град из напред наведених разлога, тако да их је уочи ослобођења Краљева у граду било двадесетак, од којих само 4—5 на вези са Петром Човићем. У току децембра, међутим, морало их је бити више од двадесег, јер, иако је доста њих примљено у КПЈ и распоређено на разне дужности, примљено је доста нових чланова.

НАЈВАЖНИЈИ ЗАДАЦИ И АКЦИЈЕ

Најважнији задаци обновљених СК и МК СКОЈ-а у Краљеву били су у духу одлука Првог конгреса УСАОС-а¹⁴: масовно окупљање омладине и образовање одбора УСАОС-а у селима, школама и фабрикама; мобилизација омладине за јединице НОВЈ у борби за коначно ослобођење земље; обнова и изградња земље — оснивање омладинских радних бригада и развијање ударништва; навикавање омладине да дисциплиновано извршава одлуке НОО; подстицање школске омладине да у учење уноси исти елан као и на радним акцијама; ширење просвете и опште културе; брига о најмлађима и васпитни рад с пионирима, учвршћивање братства народа и омладине Југославије; политичко просвећивање омладине, организовање акција за сакупљање добровољних прилога за становништво пострадалих крајева.

Спроводећи ове задатке, обновљена руководства СКОЈ-а и СО УСАОС-а су припремила и одрж¹⁵ла градску конференцију УСАОС-а, која је изабрала Николу Јовићевића за председника, Мару Ракићевић за секретара, Росу Тодосијевић за благајника, а за чланове још и Јанађија Јању Савића и Михај¹⁶ла Симића. До краја децембра

у граду је обновљен рад актива СКОЈ-а и изабрана су руководства СКОЈ-а и УСАОС-а у Фабрици вагона, у Ложионици, у Гимназији и на терену Старе и Доње чаршије. Истовремено су чланови СК СКОЈ-а и СО УСАОС-а одмах добили задужења (секторе рада) и кренули у села — да окупе омладину и оснују одборе УСАОС-а. Међу сеоским организацијама СКОЈ-а и УСАОС-а убрзо су се по масовности и активностима истицале организације у Рибници, Лађевцима, По-дунавцима...

У Дому омладине у Краљеву (у кући Петра Богавца у Улици Дара Душана) омладина је врела од јутра до мрака примајући задатке, одлазећи на њихово извршење и враћајући се да саопшти шта је урађено. Омладинске радне бригаде, организоване одмах на територијалном и предузетном принципу, рашчишћавале су рушевине, чистиле и украшавале град и прилазне путеве. Спроведена је и акција сакупљања добровољних прилога за ратом опустошене крајеве. До краја децембра образована је при Команди места и културно-уметничка екипа, која је обезбеђивала пригодне програме за бројне манифестације тих дана и приредбе у граду и по селима. До краја тог, првог месеца у слободном граду, формиран је омладински батаљон Одељења заштите народа, чији су командни кадар чинили најхрабрији чланови СКОЈ-а. Већ у јануару 1945. овај батаљон се успешно ангажовао на чишћењу села од скривених четника.

У овом периоду вредне су иромене још две акције. Обе су се односиле на активности у селима. Настављајући традицију предагног СКОЈ-а, МК СКОЈ-а је покренуо акцију „Помоћ града селу“. Недељом су екипе мајстора и њихових помоћника, праћене већим групама омладине, одлазиле у села и тамо бесплатно оправљале сељацима све што им је било потребно, а после рада држани су митинзи и приредбе. Убрзо је и синдикат прихватио и подржао ову акцију. Друга акција се односила на описмењавање одраслих. СК СКОЈ-а одржао је састанак са учитељима сеоских школа, на коме је договорено да одмах започну акцију описмењавања омладине. У организовању аналфабетских течајева активно су учествовали сви чланови СК СКОЈ-а.

Врило је тих дана у Краљеву и свим околним селима као у кошници. Одушевљење и активизам омладине били су неописиви.

Организација СКОЈ-а и новоосновани Уједињени савез антифашистичке омладине, упркос младости и недовољном искуству, чинили су важан извор кадрова за органе друштвено-политичких организација и нове народне власти, за јединице Народне одбране, за оживљавање привредног и културно-просвегног живота у граду после гри и по године окупације и терора.

Иако овај период у делатности СКОЈ-а у Краљеву још треба истраживати, већ ови подаци говоре да континуитет у деловању СКОЈ-а у Краљеву од 1941. до 1944. није прекидан, и да у том смислу треба кориговати сазнања из до сада публикованих радова.

НАПОМЕНЕ

1. Констатације на састанку активиста НОП Краљева, 21. октобра 1986. у Београду, стенографске белешке.
2. Више изјава бивших чланова СКОЈ-а, нерегистрована грађа у ИСТОРИЈСКОМ архиву Краљева (ИАК).
3. Исто.
4. Бурић Радомир, „Говор ратних фотографија“, Београд, „Књижевне новине“, 1981, стр. 555 и 568.
5. АРПЈ, Србија Н/328, писмо ОК СКОЈ-а Чачак Покрајинском комитету СКОЈ-а од 15. августа 1944.
6. Међу ухапшенима нашли су се, осим чланова КПЈ Јованке Борђевић Бечлијке, Борке Поповић и Јеле Милановић, и чланови СКОЈ-а и васпитних група: Михајло Митровић—Миле Штампар, Михајло Иштвановић, Лепа Перишић, Деса Томић, Нада Лазић, Радмила Бојовић, Радмила Калајџић, Лепа Поповић, Драга Мартиновић, Даница Вилотијевић, Славко Петровић, Душан Каран, Момчило Радовановић, Јанићије Јања Савић, Јелица Марковип, Љубица Шалинић, Никола Јовићевић, Миодраг Сарић, Драган Тошић, Михајло Симић, Петар Николић, Бошко Тимотијевић, Јелица Буковић, Катица Пајтин, Михајло Прохаска, Радица Грабовска, Воја БлагоЈевић, Ружица Раковић и други.
7. Из разговора са Петром Човићем, јануар 1987.
8. У два маха спроведени су на Бањицу Јованка Борђевић (са малолетним дететом), Даница Вилотијевић, Михајло Митровић, Бошко Тимотијевић и други. Одатле су Јованка Борђевић са дететом, Михајло Митровић и Бошко Тимотијевић послати у логор Маутхаузен, где је Бошко Тимотијевић умро од исцрпљујућег рада, а Михајло Митровић је умро непосредно после ослобођења логора, 1945.
9. М. Чангаловић, „Четрдесет два дана борби за Краљево“, Београд, „Млади борац“, бр. 14, 19. децембар 1944, стр. 4—5.
10. Реконструкција догађаја и састава руководства КПЈ и СКОЈ-а на састанку активиста СКОЈ-а Краљева, 29. октобра 1986. у Београду, стенографске белешке.
11. Поменуте стенографске белешке и разговор са Петром Човићем, Славком Петровићем, Јеленом Радосављевић—Јовановић и Божидаром Јоцовићем, у јануару и фебруару 1987. у Београду, приликом дефинитивне редакције овог саопштења.
12. АРПЈ, Србија Н/373, извештај ПК СКОЈ-а од 6. јануара 1945. о организационом стању СКОЈ-а у Србији до децембра 1944.
13. Списак чланова КПЈ, СКОЈ-а и других учесника НОБ-е у Краљеву 1941—1944, нерегистрована грађа у ИАК.
14. АРПЈ, Србија И/420, стенографске белешке Првог конгреса антифашистичке омладине Србије, 16—18. новембра 1944; реферат Драгог Стаменковића „УЈ'едињени савез антифашистичке омладине Србије и његови задаци“.

Др ЖАРКО ЈОВАНОВИЋ, научни сарадник,
Институт за историју радничког покрета Србије

СЕЉАШТВО ОКОЛИНЕ КРАЉЕВА У БОРБИ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ

У борбама за ослобођење Краљева у јесен 1944. године, које су биле саставни део операција за коначно ослобођење Србије и шире, значајну улогу одиграло је и сељаштво краљевачког краја. Пошто су те борбе вођене претежно на терену сеоских подручја и налазиле снажну потпору и подршку у сељачким масама, то је и питање доприноса сеоских маса тој борби веома значајно. Њему до сада у научно-истраживачком раду на овом простору, па и шире, није посвећивана одговарајућа пажња. Један од главних разлога томе јесте оскудица историјске грађе, која је фрагментарна и разбацана по разним архивама и разним фондовима, најчешће несређена и недовољно архивски обрађена. Нешто података пружа и оновремена квишлишка штампа, која је проблем сељаштва третира са својих антиповских аспеката и за своје потребе. Знатно више података пружа мемоарска грађа, која због субјективности, а и велике дозе нетачности података, подлеже оштрој научној критичкој анализи. Историографска литература претежно регионалног карактера, која је, такође, писана на основу оскудне изворне и претежно мемоарске грађе и казивања учесника, пружа знатан фонд података, али најчешће без потпуније и комплексније обраде овог значајног проблема.

У време када је отпочела велика битка ослободилачких снага НОВ и ПОЈ за коначно ослобођење земље од окупаторских и колаборационистичких снага свих врста, краљевачки округ, као и неки други западни крајеви Србије, био је стетиште знатних четничких, недићевских, љотићевских и окупаторских снага. Према расположивим подацима, немачке снаге у Краљеву су бројале око 20.000 војника. На простору од Крушевца, преко Трстеника и Врњачке Бање, до Краљева налазило се мноштво четничких јединица, чији број није утврђен.¹

Још од пораза устанка 1941. године, у овом округу, који је чинио саставни део Ужичке републике, окупатор и домаћи издајници су се сурово обрачунавали са припадницима и симпатизерима НОП-а. Терор окупатора и домаћих издајника, посебно четника, достигао је кулминацију у зиму 1943. и током 1944. године. Најтеже је погађао и све оне сеоске породице чији су се чланови налазили у јединицама НОВ и ПОЈ, или су се биле експонирале као сарадници и симпатизери НОП-а.

У циљу сузбијања било какве ноповске активности на овом подручју, четнички гхокрет, посебно после одржавања Равногорског конгреса у селу Ба, јануара 1944. године почео је интензивнији политички и пропагандни рад и међу сељачким масама. У ту сврху били су организовани посебни равногорски одбори, команде срезова, изабрани команданти општина и села и у целом краљевачком крају. Пред њих су постављени, као најважнији задаци: 1. Да одржавају зборове на терену општина, да народне масе упознавају са спољном и унутрашњом политичком ситуацијом и да међу њима развијају национално-патриотска осећања; 2. Да пропагандом сузбијају комунистичку делатност и 3. Да сумњива лица пријављују органима власти и откривају комунистичке курире и јатаке. Донете су и посебне одредбе, уперене против свих оних који су на било који начин избегавали сарадњу са четницима, одбијали да извршавају постављене обавезе у давању хране, избегавали да дају спискове сумњивих лица, да одређују таоце за упућивање на присилне радове...

У циљу успостављања што шире контроле над сељачким масама, на основу наређења врховне четничке команде од почетка 1944. године о формирању среских и општинских одбора за пропаганду, штаб Јаворског четничког корпуса издао је Упутства за пропаганду, у којима се, поред осталог, истиче „да комунизам није потребан нашем сељачком народу“ и да је основни пут тадашње борбе борба „за веру“, „за краља и отаџбину“ и „да ће се касније решити аграрно питање, иселавање мањина, извршити колонизација сиромашних сељака...“²

У овом периоду и по селима краљевачког краја, као и у многим областима Србије, харале су тзв. четничке „црне тројке“, које су најгнусније и најсвирепијим терором уливале страх сељаштву. Слово „3“ (што је значило заклати), постало је синонимом смрти невиних људи, који су постајали жртве и на најмању сумњу да су учесници или симпатизери НОП-а. Творац „црних тројки“ Дража Михаиловић, као знак за њихово распознавање, одредио је детелину са четири листа, израђену од сивог картона. У депеши од 21. септембра 1942. Михаиловић је наређивао својим потчињенима: „Коме се једном стави слово „3“ више се не скида“.³

„Црне тројке“, и на овом подручју, биле су, не само органи терора, већ, у суштини, и органи власти. Чиниле су што су хтеле. Вршиле су злочине и на своју руку, без икаквих наређења. Биле су изнад команди општина, команди села и равногорских одбора. Скоро да није било општине на овом подручју у којима нису постојали ови весници смрти у саставу четничких батаљона и бригада.

Поред „црних тројки“, по селима су биле организоване и четничке страже од млађих људи, најчешће без оружја. Постављане су на раскрсницама путева, на узвишењима, поред мостова, у прилазима кроз клисуре. Задатак им је био да контролишу непозната лица легитимисањем и сваког сумњивог да приведу командиру страже.

Према расположивим подацима, злочиначке акције окупатора и њихових помагача у току 1944. године биле су у порасту. Посебно је био у порасту број злочина четника Драже Михаиловића, чије су се војводе такмичиле после склапања споразума са Немцима који ће

више задати недаћа свом народу за рачун окуиатора.⁴ О тежини злочина непријатеља говори податак да је 31. августа 1944. стрељано око 300 ухапшених лица из Краљева, Чачка, Ивањице и околних села. Стрељани су поливени бензином и запаљени — да би се утро траг том тешком и свирепом злочину.⁵

У време продора јединица НОВ и ПОЈ из источне Босне у Србију, четници су настојали да у борби против њих мобилишу и што већи број сељака. Њихове патроле су крстариле селима, претиле и наређивале војним обвезницима да се пријављују равнгорским четничким одборима и ступају у њихове јединице. Успех је био слаб. О томе сведочи и слаб одзив сељака на позив: „Србима ибарске долине и Колашина“, упућен вероватно између 3. и 5. септембра 1944. године, у коме се истиче да су преварени од „издајника“ (мисли се на комунисте — прим. аут.) и наставља: „Размислите ко вас је поколебао? Нису то Срби, већ босански и хрватски злочинци и ако има по који отпадник, злочинац и беекућник — одрод српске дечурлије. Зар због њих хоћете да примите жиг срамног издајства и да своје домове предате огњу и своје главе мачу. Последњи пут вас све Србе ПОЗИВАМ под барјак и наређујем да испуните заклетву дату краљу и Отаџбини. Иначе предузимам мере које ми је дао закон и које носим у срцу са војницима мога Корпуса. Команданте села, команданте батаљона, командире чета и све виђеније војнике предаћу преком суду. Њихове домове попалићу, имовину уништити и породицу интернирати“.⁶

Мобилизација, вршена под паролом „борбе против црвених“ и одласка у сусрет „савезницима“ преко Црне Горе, четницима је полазила за руком у селима с леве стране Ибра и у другима у којима су имали извесног утицаја, или где су могли да примене силу и застраживање. Према извештају команданта студеничког среза од 4. септембра 1944, „мобилизација“ је потпуно успела. Успех је био привидан, јер један део људства из села, као што су: Беоце, Брвеница, Баљевац, Градац и друга, није био код својих кућа, већ је отишао у партизански одред. Један део сељака је послушно прихватио наредбу, али су првом приликом побегли својим кућама. То су исто учинили и они, који су морали да остану у четницима. Знатан број сељака, да би избегао мобилизацију, побегао је од кућа и крио се док се њихова непослушност није заборавила. Четници су кажњавали њихове породице одузимањем стоке. Само је незнатан број сељака веровао четницима и надао се да ће скори долазак Енглеза и Американаца решити све проблеме у њихову корист. Приликом те мобилизације око 200 људи одведено је у село Градац испод Рудног и задржано у логору. И поред свих претњи, командант Друге студеничке четничке бригаде жалио се, 7. септембра те године, Штабу корпуса да команданти „појединих села и равнгорски одбори не врше своје дужности, изговарајући се да им је то немогуће с обзиром на присуство комуниста. Покушао сам да то доведем у ред што сам неколико њих смакао, али ни то није помогло“.⁸ Према записнику Општинског равнгорског одбора у Врачеву (Постење), од 11. септембра, који је мобилисао људство за Јаворски корпус, од 635 позваних војних обвезника пријавило се само 89, од којих је 59 враћено кућама

као чланови равногорских одбора или су били неспособни и престали за војну службу.⁹ Велики број младих људи није хтео да се одазове позиву четника. То је био доказ да су се сељаци овог краја, и поред претњи и убијања, све више удаљавали од четника због њихове свирепости и сарадње са окупаторима.

Четничка мобилизација у селима на десној обали Ибра није имала никаквог успеха. Тамошњи четнички командант у вези тога писао је: „Мобилизацију ми је немогуће извршити с обзиром на овакво стање на моме терену. Ову прву партију (њих 200) сам мобилисао и скоро су се сви одазвали, али сада верујем да би било немогуће мобилисати..“¹⁰

Међутим, на овом подручју било је и села у којима су се сељаци обазриво односили према НОП-у из разлога што су се прибојавали да је све то пролазно и да ће поново завладати четници и њихов терор. Стога су пасивно очекивали даљи развој догађаја, тј. ко ће на крају победити. Насупрот њима, знатан број сељака бивао је све више одушевљен успесима јединице НОВЈ, па је почео масовно прилазити на страну НОП-а. Један од савременика истиче да је приликом доласка његове партизанске јединице у једно село студеничког среза један старији сељак истакао да их „одавно очекују, али они никако да дођу“.¹¹ То је и био разлог да су, на пример, у Ибарско-моравички партизански одред све више ступали сељаци из долине реке Ибра, симпатизери НОП-а и борци борбених група. Из тих села било је доста поштених сељака, па и припадника НОП-а у четничким јединицама, који су из разноразних разлога били принуђени да се у њих укључе. Са појавом партизана многи су их напуштали, јер се нису слагали са њиховом издајом и сарадњом са окупатором. Тако је из Ибарске и Колашинске четничке бригаде, у јесен 1944. године, побегло око 60 људи и прикључило се јединицама НОВЈ.¹²

Велики допринос оживљавању расположења међу сељаштвом за НОП дали су партијски и скојевски активни, који су развијали партијску активност на подручју краљевачког краја од априла 1943. године и поред неуспелог покушаја продора јединица НОВЈ из Босне у Србију. Поред ширења пропаганде, у Ибарској клисури су створане диверзантске групе, које су изводиле акције на комуникацијима, што је имало великог утицаја и на сељаштво. Затим се интензивно радило на стварању организација НОП-а и нове народне власти. Диверзантска група из Матарушке Бање умножила је један летак у 150 примерака са позивом народу на активнији отпор окупатору. Летак је растуран и по околним селима Надибра.¹³ У току лета пред чланове Партије постављен је задатак да се формирају НОО, организације НОФ-а и АФЖ-а и да се проширују организације СКОЈ-а. Том приликом је успостављен шири и чвршки контакт са сељацима Конарева, Матаруга, Врдила и Рођевића, где су убрзо ове организације и формиране. НОО у селу Врдилима сачињавали су: председник Илија Миљевић и чланови: Мија Јовановић и Вукајло Соковић. НОО су радили на прикупљању хране. Активисти ових села давали су велики допринос развоју НОП-а на том подручју. Интересантан је податак да је сарадник НОП-а Милош Миљевић обавестио управника дома у Матарушкој Бањи да четници спремају покољ та-

мошњих симпатизера НОП-а. Захваљујући том упозорењу, 35 активиста из Бање је спасено од погибије и пребачени су у Краљевачки партизански одред „Јован Курсула“.¹⁴

После новог продора јединице НОВ и ПОЈ са југа и запада према средишту Србије и Краљеву и приближавања јединица Црвене армије источној југословенској граници, четници у Србији као војничка снага претрпели су пораз. Недићев апарат власти се распадао, а његове јединице захватила је паника. Четници су изгубили и оно мало расположења за борбу. Мобилисани сељаци масовно су бежали из четничких јединица и прикључивали се партизанским одредима, бригадама и дивизијама.

Пропао је последњи покушај Гордића и његових сарадника да на терену изврше мобилизацију људи од петнаестог до двадесетшестог годишта, јер је велики број мобилисаних побегао из логора на Гочу.¹⁵

У таквим условима и остало сеоско становништво, који је било ван четничких и осталих јединица, све се више опредељивало за НОП и ступало у партизанске јединице. Захваљујући томе, на пример, Ибарски партизански одред се нагло омасовио. Поред бораца из Краљева и Матарушке Бање, у њега су ступили и борци из околних села. Расположиви подаци говоре да је одред 9. септембра 1944. бројао 470 бораца, међу којима је 200 било без оружја. За нешто више од месец дана, тј. 18. октобра одред је нарастао на око 800 бораца.¹⁶ Почетком септембра 1944. године, приликом пребацивања јединица Оперативне групе од Јастребца преко Гоча, Равне планине, Студенице и Столова ка Ужицу, прикључио им се један број активиста и симпатизера НОП-а из села Рибнице и околних села, на челу са Милошем Ђуровићем, првим председником НОО у Рибници 1941. године. То је омогућило да се на терену Надибра обнови Краљевачки партизански одред „Јован Курсула“.¹⁷ Порастом снага НОП-а и деловањем два партизанска одреда на подручју Краљева, створени су услови да се почетком септембра 1944. године, по директиви ПК КПЈ за Србију, формира ОК КПЈ за Рашку, који је обухватао Краљево, Рашку, Косовску Митровицу и Нови Пазар. Створена ситуација половином октобра условила је да се изврши реорганизација овог комитета и обнови ОК КПЈ за краљевачки округ, у чији састав су ушли жички и студенички срез. Новоформирани ОК КПЈ за Краљево одмах је отпочео интензивне припреме за организацију власти и политичке делатности. По селима источно од Краљева, која су већ била ослобођена, стварани су НОО. Тада је изабрана и делегација за Прво заседање Велике антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије, која се одржавала у Београду новембра те године. Међу делегатима налазили су се и земљорадници: Бошко Николајевић, баштован из Рибнице, Васо Вукосављевић из Драгосињаца, Сибин Вучетић из Врбе, Срећко Росић из Грачаца, Добросав Радоњић из Вранеша и Миле Гвозденовић из Жиче. Према неким подацима, из студеничког среза требало је да пођу, поред Свете Трифуновића и судије Чиче Пауновића, и Анђа Јоковић из Градца, Вукашин Вилимоновић из Рудна, Свеле Милић из Шарпеља, Дража Јаснић из Баљевца, Брана Станишић из Трнаве и Милутин Планојевић из Ушћа.¹⁸

Пораст расположења сељачких маса према НОП-у потврђује и извештај штаба Ибарског партизанског одреда од 24. септембра 1944, у коме се, поред осталог, истиче: „Расположење се сваким даном повећава што доказује свакодневни долазак сељака у наше јединице. Својевољно народ излази у сусрет потребама наше војске у погледу исхране и осталог. Мобилизација до сада није предузимана од овог Одрета због немања оружја и спреме. Мобилизацијом би се врло лако могло доћи до великог броја нових бораца“.¹⁹ Један обавештајац Ибарског партизанског одрета извештавао је са Голије 5. октобра 1944. следеће: „Приликом обиласка терена народ нас стално пита када ћете прећи на ову страну Ибра да га о-слободите од четничке тираније и присилне мобилизације“.²⁰ Штаб Ибарског одрета, у свом извештају од 29. октобра 1944, истицао је да се сваког дана народ осећа све „ближим и интимнијим са нама“. „Народна власт на којој радимо функционише задовољавајуће свуда где је постављена. Број добровољаца са села сваким даном је већи и у селима више скоро да нема таквих, који су нам противници“.²¹

У појединим селима краљевачког округа постојали су НОО и пре доласка одрета. Формирани су и нови у селима у којима до тада нису постојали. У октобру основани су у селима Ибарске долине: Поцесју, Бадњу, Семетешу, Себимиљу, Беоцима, Бинићима и Брвенику.¹²

Борба за Краљево, која је почела половином октобра и трајала до краја новембра 1944. године, уз учешће јединица НОВЈ и Црвене армије, вођена је на терену села око овог града, посебно у рејону села Врбе, Ратине и Драгосињаца у Подибру и око Чукојевца и Витановца у Доњој Грузи. Она је нанела велике материјалне штете становништву, које је било изложено и страшној освети непријатеља, примораног да се повлачи уз велике губитке. Стога су се многи становници села око Краљева пребављали у сусрет јединицама НОВЈ и заједно са грађанима Краљева ступали у њихове редове. Многи су послужили као курири и водичи партизанских јединица. Жене су помагале санитетским јединицама и припремале храну борцима. У појединим селима формиране су посебне чете, које су имале задатак да бране села и партизанске породице, које су због удаљености одрета остајале без заштите. Те чете су замишљене као самосталне чете у саставу партизанских одрета. Оне су постојале у Плешину и Ушћу и окупљале су све мештане који су били мобилисани и побегли из четника, као и све оне који су хтели да бране своја села, јер су четници претили да ће их напасти и попалити. Група скојеваца и омладинаца из села Градца предузимала је мање акције, у којима је одузимања храна, одећа и муниција од четника и њихових сарадника и све то су слали у одред. По селима су организовани људи који су прикупљали обавештења о непријатељу и достављали партизанском одреду. Поред тога, по селима су растурани прогласи и леци са позивом родољубима да ступају у редове НОВЈ.²³

У борби за ослобођење Краљева ангажоване су и велике масе сељака из села са тог подручја. Штаб 2 пролетерске дивизије наредио је команданту НОП одрета „Јован Курсула“ да окупља што више поштених људи и да свакодневно предузимају акције против непријатеља који се повлачио.²⁴ У наређењу од 1. новембра 1944. подвлачи

се значај повезивања са групама које су напуштале четничке редове, у којима је било много сељака.²⁵

На основу одлуке Главног штаба НОВ и ПО Србије од 5. новембра 1944, са територије подручја Врњачке Бање током новембра и децембра мобилисан је 891 борац од 17 до 30 година. Распоређени су у разне јединице НОВ и ПОЈ. Из села Подунавца мобилисано је 46 бораца, из Вранеша и Вукушице 75, из Грачаца и Отрока 155, из Новог Села и Рсаваца 130, из Руђинаца 46, из села Врњци и Штулац 38, из Врњачке Бање и села Липове, Гоча и Станишинаца 401 борац.²⁶ Поред мобилисаних, у јединице НОВ и ПОЈ ступило је и доста добровољаца и из околних села око Врњачке Бање, па и саме Бање, међу којима је било и млађих од 17 и старијих од 30 година. Према неким подацима, у јединице НОВ и ПОЈ са свог подручја ступило је преко 1.000 рових бораца.²⁷ Нони борци су распоређени у 2. пролетерску дивизију (267 бораца), 6. личку дивизију (168 бораца), 5. крајишку дивизију и Двадесетпрву српску дивизију. Велики број нових бораца ступио је у Ибарски партизански одред, који је 23. новембра имао 1.800 бораца. Поред тога, под својом командом имао је посадне чете у Плешину од 70 бораца и на терену манастира Студенице око 40. Задатак ових посадних чета био је „хватање одбеглих и разбијених кољаша, прикупљање материјала и људства.“²⁸ По ослобођењу студеничког среза посадне чете су формиране и у другим селима, као што су Баљевац и Рудно, и поред тога што су четничке банде вршљале око Рудна, Радочела и у селима око Копаоника вршећи злочине над недужним људима.²⁹

Борци овог краја, међу којима је био и огроман број сељака, учествовали су, поред борби за ослобођење Краљева, и у даљим окршајима за ослобођење Србије, на Сремском фронту и до северозападних граница Југославије, све до коначног ослобођења земље.

Још у време борби за ослобођење Краљева, на подручју краљевачког округа дошло је до формирања команди места и формирања НОО, као и других организација НОП-а, АФЖ, СКОЈ-а, УСАОЈ-а и других. Одмах по ослобођењу, у Врњачкој Бањи је формирана Команда места, која је организовала сву позадинску власт у Бањи и околним селима штитећи их од четничких одметничких банди. Ту су формиране и организације КПЈ, СКОЈ-а и УСАОЈ-а. Формирани су и НОО у ослобођеним селима Подибра, Груже и неким селима Надибра. Крајем октобра и почетком новембра НОО били су формиран у Подунавцима, Вранешима, Грачацу, Каменици, Витковцу, Годачици, Гокчаници, Печеногу, Раваници, Стублу и још неким селима. У селима студеничког среза, на десној обали Ибра, држане су конференције, док су на левој обали у већини то били мали тајни скупови сарадника НОП-а. Тако јо, 7. новембра 1944. формиран НОО у Рватима од седам чланова, Ушћу од 10 чланова, за засеoke Камењани, Ушће, Церје, Плавце, Пљанојевиће, Горње Лозно, Доње Лозно и Прђане, у Рудну од седам чланова за села Рудно, Реку, Бзовик и Лаз.³⁰ Међутим, у самом Краљеву, као и у већем броју села Надибра и Поморавља, НОО су формиран тек почетком децембра 1944. године.

По ослобођењу краљевачког округа, поред Окружног НОО, Градског и Среског НОО за жички срез, деловали су и месни НОО

у селима: Адрани, Богутовац, Бресник, Буковица, Витановац, Вра-
неши, Врба, Врдила, Грдица, Гледић, Драгосињи, Дракчићи, Жича,
Јарчујак, Лађевци, Милаковац, Милочај, Мрсаћ, Обрва, Ратина, Ри-
бница, Рођевићи, Самаиле, Сирча, Стубал, Тавник, Цветке и Чуко-
јевац. У њих су бирани најистакнутији и најактивнији људи. Где је
то било могуће, у њих су бирани и чланови КПЈ, СКОЈ-а, чланови
Антифашистичког фронта, УСАОЈ-а и други. Основу за њихово фор-
мирање и рад чинили су, поред првих упутстава објављених у ужи-
чкој „Борби“ још 1941. године и Фочанских прописа, затим разних
докумената, које су издали Врховни штаб и АВНОЈ на Првом и Дру-
гом заседању и прописа главног НОО Србије у Ужицу из прве поло-
вине 1941. године, и одлуке о устројству и пословању НОО Скуп-
штине Демократске Србије, које је донело, Председништво Антифа-
шистичке скупштине народног ослобођења Србије 1. децембра 1944.
Њима су успостављени сеоски (месни), општински, односно рејонски
НОО — као основне јединице народне власти.³²

Основна делатност НОО била је усмерена на прикупљање хра-
не за потребе јединица НОВ и ПОЈ, на збрињавање породица палих
бораца, сиромашних породица чији су храниоци били на фронту, на
мобилизацију људства, на ангажовању превозних средстава, затим
на задатке обнове ратом порушене привреде, оправку мостова и пу-
тева, обраду запустелих имања и друго.³³ Активност сеоских НОО
иницијали су срески, који су повезивали и организовали рад на по-
ДРУЧЈУ среза. Ови одбори су одиграли значајну улогу у развијању
власти непосредно по завршетку рата, у веома тешким условима жи-
вота и рада на селу. Делатност појединих сеоских НОО била је оме-
тана од стране преосталих четничких група, које су се криле по се-
лима. Један број одборника НОО изгубио је животе у извршавању
задатака на плану обнове и успостављања нове народне власти.³⁴

Поред НОО, по селима краљевачког округа формирани су и
одбори НОФ-а. Тако су почетком новембра 1944. године одбори НОФ-а
формирани у селима око Врњачке Бање и у непосредној близини
Краљева. Носиоци њихове активности били су комунисти и скојевци,
који су се налазили на терену у тим селима.³⁵

По селима краљевачког округа у току октобра и новембра 1944.
године формирани су и активни УСАОС-а, који су одмах приступили
организовању оних облика активности које су тражиле потребе ус-
пешног вођења борбе за ослобођење земље. Активи УСАОС-а су се
бринули о рањеницима, помагали болницама и санитетским једини-
цама НОВ и ПОЈ, објашњавали потребу мобилизације и одласка на
фронт. Они су, посебно код сеоске омладине, унели нове облике кул-
турне и забавне активности. Развијали су дух другарства и колек-
тивизма и јачали њихово самоуверење.³⁶

Непосредно по ослобођењу Краљева, а и касније, посебна па-
жња посвећивана је борби против одметничких банди, које су се кри-
ле по забаченим селима, шумама, пољима и гудурама. На том плану
нарочито су биле активне скојевске и омладинске организације, каои
посадне чете по селима. Ту борбу отежавала је и чињеница што су
поједине четничке банде налазиле снажног упоришта у неким сеос-
ким срединама. Стога су идеолошко-политички рад и образовање
сеоских маса били један од значајних задатака који се постављао пред

скојевску омладину на селу. Захваљујући активности скојеваца и појединих чланова Партије, по селима су формиране читалачке групе и кружоци, припремане су зидне и усмене новине, оснивана културно-уметничка друштва, организоване и одржаване приредбе. У многа села је први пут ушла забавна музика са игранком. Све је то значило почетак револуционисања, просветног и културног преображаја села у целини.³⁷

Скојевске и омладинске организације по селима посебну пажњу посвећивале су раду са женском омладином, која је, по традицији, сматрана „подређеном“ да се бави политиком и јавном делатношћу. То је била још једна револуционарна мера, која је сеоску женску омладину избацивала из устаљених патријархалних оквира и чинила је равноправним члановима новог друштва.³⁸

У овом периоду, и поред постојања извесног броја чланова Партије, на овом подручју није било партијских организација. У селима око Врњачке Бање били су појединачни чланови Партије: у Рсовцима — Предраг Чеперковић, у Станишинцима — Владета Чеперковић, у Дубљу — Станимир Чајетинац, у Новом Селу — Сава Ваљаревић, Миша Марковић и други.³⁹ Партијске организације у селима овог подручја формиране су тек у јесен 1945. године.

Посебна акција је вођена против остатака разних четничких банди, које су хватане по селима овог округа: Вукушици, Грачацу и другим, које су повремено и опрезно водиле акције терора, и то углавном против ненаоружаних цивила, одборника и активиста. Број одметника повећаван је у шумама Гоча дезертерима из јединица НОВ и ПОЈ, тј. бивших четника који су се добровољно пријављивали у јединице у нади да ће се ту лакше прикрити. Када су осетили да ће бити откривени и кажњени за недела која су починили, бежали су у шуме и често за собом одводили сваје рођаке и земљаке застрашујући их тобожњим одмаздама нове народне власти. Тако се број одметника и дезертера попео на преко 100, који су у мањим групама или појединачно лутали шумама Гоча.⁴⁰ Посадне чете су упорно трагале за њима. Они су се вешто прикривали по завејаним селима и шумама, као и код јатака, којих је било у забаченим и слабо приступачним планинским крајевима. Ратни злочинци су успешно хватани и изведени пред народни суд. Њихова имовина је конфискована. Политички радници држали су састанке по тим селима. Требало је стрпљиво, али и одлучно, ослобађати свест многих сељака од непријатељских „истина“. Требало је уклањати трагове рата, мржње и заблуда.

По ослобођењу краљевачког округа настављена је мобилизација људи и по селима. Мобилисани младићи одлазили су на фронт у борбу за коначно ослобођење земље. Не располажемо подацима о томе колико је мобилисано људи са села на овом подручју, али се може претпоставити да је то био велики број. Многи се никада нису вратили — оставили су своје кости по пољима Срема и другим ратиштима земље. Многи су се вратили као инвалиди. То је био дуг и сељака овог краја слободи своје земље.

Још док је вођена борба за ослобођење Краљева, а посебно после његовог ослобођења, почела је обнова и изградња иоружених об-

јеката: мостова, пруга, путева, школа и разних јавних објеката, у којој је сељаштво имало великог удела. По селима су формирани радни батаљони, који су са великим одушевљењем градили мање објекте. Радни елан је био изванредан. Заједничким акцијама партијских и скојевских активиста, организације ЈНОФ-а, АФЖ-а и омладине „Све за фронт, све за победу“ по селима краљевачког округа постизани су изванредни резултати. Прихватајући ову акцију, сељаци су давали знатне доброспољне прилоге у животним намирницама и разним пољопривредним производима. У свим селима подружнице АФЖ-а су организовано одржавале прела, на којима се прело и плело за фронт. Уз то, припремани су и слати пакети борцима на фронту.

Упоредо са свим овим активностима, нова народна власт је посебну улогу по селима посвећивала обнављању пољопривреде, која је током рата претрпела огромну штету. Поља су била запуштена и необрађивана, сточни фонд јако смањен, пољопривредни инвентар уништен, као и многи пољопривредни објекти. Не располажемо подацима о висини штете коју су рат и непријатељ нанели пољопривреди, али је она била велика. У условима слободе, и поред вршљања разних четничких банди, сељаштво је са великим еланом, уз велика одрицања, приступило њеном обнављању и унапређењу. У томе им је велику помоћ пружала нова народна власт, која је била активна у решавању разних проблема. Посебно је интересант податак да је један земљорадник затражио од Општинског НОО у Врњачкој Бањи да му додели плуг и канате за кола, као надокнаду за његове које је уништио немачки тенк. То је био, вероватно, први захтев за надокнаду ратне штете на овом терену, а можда и у земљи.⁴¹

По завршетку рата и коначне победе револуције сви становници краљевачког округа прихватили су њене тековине. Упоредо са обновом и изградњом земље, масовно се укључују и у изградњу нових напреднијих друштвених односа, у којима су имали своје место и значајну друштвену улогу.

НАПОМЕНЕ

1. У немачким и четничким документима спомињу се корпуси Николе Калабића, Драгослава Рачића, Предрага Раковића, Гордића и др. Крајем августа и почетком септембра на том подручју се налазила и дивизија бугарског окупационог корпуса (Добривоје Секуловић—Малиша, „Врњачка Бања са околином у НОБ и револуцији 1941—1945“, Београд, 1977. стр. 369). У то време четничке снаге Драже Михаиловића у Србији бројале су око 40.000 људи, распоређених у 47 корпуса. Те јединице углавном су биле распоређене по селима, где су се ослањале на мрежу „равногорских одбора“. Тежиште њихове војне и политичке активности било је усмерено против народноослободилачког покрета, не бирајући средства да слома сваки отпор својој страховлади (Петар Вишњић, „Операције за ослобођење Србије 1944“, Београд, 1972, стр. 19).

2. У циљу успостављања што шире контроле над сељачким масама, на основу наређења Врховне четничке команде од почетка 1944. године о формирању среских и општинских одбора за пропаганду, штаб Јаворског четничког корпуса издао је Упутства за пропаганду у којима се поред осталог истиче да „Комунизам није потребан нашем сељачком народу...итд. (АЗИП, Ча, С—В—175; инв. бр. 712 (препис); Др Бранко Бошковић, н. д, стр. 247).

3. У депеши од 22. септембра шеф „црних тројки“ у Југославији Дража Михајловић поручује им да „сувише прилазе спреда, обратно — треба с леђа“. („Издајник и ратни злочинац Д. Михаиловић пред судом“, 1945. стр. 86).
4. АВИИ, Ф. Милана Недића, Реферати, 8/1—1, к. 30, реферат о стању и приликама у краљевачком округу, стр. 60.
5. „Краљево и околина“, Београд, 1966. стр. 420.
6. АВИИ, Ча, С—П—1485; Др Бранко Бошковић, „Народноослободилачка борба у Ибарском базену (Косовско-митровачки срез)“, Приштина, 1968, стр. 242—243.
7. „Зборник НОР-а“, т. I, књ. 11, стр. 161; Деса Пешић, „Студенички срез у НОР-у и револуцији 1941—1944“, Београд, 1977, стр. 515—516.
8. АВИИ, Ча, С—П—1350 и 1355; Др Бранко Бошковић, н. д, стр. 243.
9. АЗИП, ин. бр. 714; Др Бранко Бошковић, н. д, стр. 243.
10. АВИИ, Ча, 32, 25/4; Деса Пешић, н. д, стр. 516.
11. Мило Анђелић, „Пријелаз преко Ибра“, „Четврта пролетерска црногорска бригада“, зборник сећања, књ. II, Београд, 1969, стр. 400.
12. АЗИП, ин. бр. 1150; Др Бранко Бошковић, н. д, стр. 263.
13. „Краљево и околина“, стр. 420.
14. ИРПС, МОК Краљево, бр. 11а, Милана Чучковића; „Краљево и околина“ стр. 420—422.
15. Групу скојеваца и антифашистичких омладинаца четници су ухапсили и под фирмом „мобилизације“ присилно држали у своме логору на Гоучу. Пред налетом јединица Друге пролетерске дивизије дошло је до распада и расула четничких јединица на том терену, па је група ухапшених омладинаца искористила прилику да побегне. Појединачно или у групама вратили су се у своја места и пришли партизанима (Добривоје Секуловић—Малиша, „Врњачка Бања“, стр. 369—370).
16. „Зборник НОР-а“, т. I, књ. 11, стр. 161, т. I, књ. 13, стр. 20, 74; АВИИ, НОП, бр. 181—51; Др Б. Бошковић, н. д, стр. 269.
17. „Краљево и околина“, стр. 422.
19. АЗИП, ин. бр. 570; Др Бранко Бошковић, н. д, стр. 274.
20. Исто, бр. 600; Др Бранко Бошковић, н. д, стр. 247.
21. АЗИП, бр. 568.
22. На збору у Поцесју изабрани су у НОО сарадници НОП-а Живадин Миловић и Радивоје Шћеловић. Пошто је Шћеловић био сарадник четника, то је убрзо ухапшен и убијен од њихове стране. У НОО у Семетешу изабрани су: Александар Секулић, председник, Светислав Секулић, Недељко Чорбић, Витомир Чомагић и Вукашин Крушевац, пријатељи НОП-а и угледни домаћини у селу, који се за време рата нису мешали у политику. У селу Бадњу за председника НОО изабран је Миодраг Караџић. У НОО у селу Себимилу изабрани су: Радисав Ивановић, Милојко С. Ивановић, Радисав В. Ивановић и Лазар Јаховић. У НОО у Беоцима изабрани су: Микаило Марковић, Новак Марковић, Радомир Станчић, Раденко Читлучанин, Милутин Стефановић, Бошко Гајтановић. Петар Радоњић и Рајко Читлучанин. У НОО у селу Биниће изабрани су: Тацт» Пендић, Никола Котуровић, Александар Даничић, Шумар и Тихомир Пендић. У НОО у Брвеници изабрани су: Тома Гвозденовић, председник, Вукашин Митровић, секретар, и Чедомир Пантовић, Љубинко Вујанац, Смиља Вујанац и Радомир Андријевић (Деса Пешић, н. д, стр. 574—575).
23. „Краљево и околина“, стр. 423—424.
24. АВИИ, НОР, к. 732А, рег. бр. 45—3.
25. АВИИ, НОР, к. 733, рег. бр. 2—1.
26. Од укупног броја мобилисаних бораца 267 је распоређено у Другу пролетерску дивизију, а 168 у Шесту личку дивизију. У Другу пролетерску дивизију распоређени су мобилисани из Подунавца, Вранеша, Вукушице и Отрока, а у Шесту личку дивизију из Врњаче, Руђинаца, Новог Села и Рсавца. (Општински одбор СУБНОР-а Врњачке Бање, Добривоје Секуловић—Малиша, „Врњачка Бања“, стр. 384).
27. Добривоје Секуловић Малиша, „Врњачка Бања“, стр. 348.

28. „Зборник НОР-а", т. I, књ. 15, стр. 59.

29. Деса Пешић, н. д, стр. 603.

30. У НОО у Рватима су изабрани: Витомир Деспотовић, председник, Душан Покимица, секретар, Момир Милошевић, Радивоје Срећковић, Војислав Коминац, Велимир Дражовић и Славољуб Родић. У Ушћу: Станиша Тошић, председник, Милан Тошић за село Камењани, Милорад Тошић и Милутин Дугалић за Ушће, Радисав Боковић за Церје, Миљисав Дугалић и Јарослав Планојевић за Плавце и Планојевиће, Милутин Пашић за Горње Лозно, Душан Руштић за Доње Лозно, Јосиф Пешић за Прћане. У НОО у Рудном: Вукашин Вилимоновић, учитељ из Рудна, за председник, Бранко Вилимоновић за секретара, Станимир Андрић и Драгомир Секлер из Рудна, Милентије Вучковић из Реке, Чедо Миљковић из Бзовика и Славко Јевремовић из Лаза. (Деса Пешић, н. д, стр. 578—579).

31. „Краљево и околина", стр. 435—436.

32. „Краљево и околина", стр. 434—435.

33. Добривоје Секуловић—Малиша, н. д, стр. 391.

34. „Краљево и околина", стр. 437.

35. Добривоје Секуловић, н. д, стр. 397.

36. Исто, стр. 398.

37. Исто, стр. 399.

38. Исто, стр. 399.

39. Исто, стр. 400.

40. Исто, стр. 411—412.

41. Добривоје Секуловић — Малиша, „Врњачка Бања", стр. 403.

МИЛУТИН ЈАКОВЉЕВИЋ— РАДОШ Ж. МАЏАРЕВИЋ,
стручни сарадници у Међуопштинском историјском архиву у Чачку

РАД КПЈ И ОСНИВАЊЕ АНТИФАШИСТИЧКИХ ОРГАНИЗАЦИЈА У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ 1944. ГОДИНЕ

ОКРУЖНИ КОМИТЕТ КПЈ ЗА ЧАЧАК

Окружни комитет КПЈ за Чачак деловао је, са малим прекидом 1943. године, непрекидно у току рата. Почетком 1944. ОК КПЈ изгубио је два члана. Најпре је 5. фебруара погинуо Радован Јовановић, који је био и политички комесар Чачанског НОП одреда „Др Драгиша Мишовић“, а 5. марта иогиуно је Миодраг Радовановић ■— Корчагин. У Окружном комитету КПЈ остала су два члана — Милош Минић, секретар, и Радисав Недељковић. Комитет је у јуну 1944. допуњен новим чланом, Милисавом Ђурићем Павлом, који је формирањем ОК СКОЈ-а Чачак постао његов секретар, а уједно је кооптиран у ОК КПЈ.

У ОК није било промена све до новембра 1944. После заседања АСНОС-а Милош Минић остаје у Београду на новој дужности, а за секретара ОК КПЈ долази Радисав Недељковић. Нови члан Комитета постао је Раденко Броћић, новопостављени политички комесар Команде Чачанског војног подручја, а касније и секретар Привременог Окружног НОО за чачански округ. Између 16. и 24. новембра 1944. члан ОК КПЈ постао је нови секретар ОК СКОЈ-а за Чачак Драгољуб Рабреновић,¹ уместо Павла Ђурића. Нешто касније Раденко Броћић одлази у Београд, а почетком децембра за секретара ОК долази Милка Минић.

Припајањем краљевачког округа чачанском, у децембру 1944. нови чланови Комитета постали су: Благоје Богавац, дотадашњи секретар ОК КПЈ за Краљево, Ратко Дражовић и Светислав Трифунновић. У исто време из ужичког ОК КПЈ долази Милорад Достанић, који постаје члан ОК КПЈ и политички комесар Чачанског војног подручја.

Окружни комитет КПЈ није само обједињавао партијско-политички рад, већ је пружао непосредну помоћ Чачанском НОП одреду „Др Драгиша Мишовић“. Усмеравао је његове акције у борби против окупатора и домаћих издајника. Окружни комитет је оспособљавао кадрове да би их припремио за будуће руководиоце среских комитета Партије и СКОЈ-а и за друге војне и политичке дужности.

Чачанска окружна партијска организација имала је 24. новембра 1944. године 83 члана: три у ОК КПЈ, четири у Команди подручја, пет у Среском комитету среза таковског, четири у Среском комитету среза љубићког, два у партијском поверенству среза таковског, четири у ОК СКОЈ-а; у пет ћелија и три актива у срезу таковском — 24 члана; у две партијске ћелије и једном активу и необухваћени у љубићком срезу — 12 чланова. У Одреду — 26 чланова.²

Поред унутарпартијског рада, ОК КПЈ радио је и на организацији народне власти и образовању народноослободилачких одбора — среских, општинских и сеоских, затим на образовању антифашистичких организација: ЈНОФ-а, УСАОС-а, АФЖ-а и других. ОК КПЈ је, као и други комитети у Србији, био суочен са недостатком кадрова. И срески комитети нису у то време имали добру кадровску структуру. Зато је ОК 16. новембра упутио Покрајинском комитету КПЈ за Србију захтев да се у чачански округ пошаљу на рад Милисав Лукић, Милорад Достанић, Милојица Пантелић, Милева Планојевић и Радовин Јевтовић.³ Међутим, стигао је само Милорад Достанић, али тек крајем године.

ОРГАНИЗАЦИЈА КПЈ У СРЕЗУ ТАКОВСКОМ

Срески комитет КПЈ за срез таковски деловао је у току читавог рата, са краћим прекидима 1942. и почетком 1943. Од краја 1943. до 20. октобра 1944. секретар Среског комитета Партије био је Костадин Лукић. Од њега је дужност секретара примио Вељко Бркић Миша, дотадашњи секретар Среског комитета Партије среза пожешког. У то време чланови Среског комитета били су: Вељко Бркић — Миша, Костадин Лукић, Ацо Симић Крајишник, Милета Сретеновић Шоро, Милинко Јовановић Пида, Станојка Николић Цина, ЈЉубиша Старчевић, а једно време и Раде Кушић. Тада је у таковском срезу деловао 21 члан Партије. Нешто раније из Комитета су отишли Живка Ђурић (у Сдред) и Славиша Новаковић (у ОЗН-у). Пре 24. новембра 1944. дошло је до промена у Комитету, јер су на нове дужности отишли Милета Сретеновић, Милинко Јовановић и Раде Кушић. До промена долази и у децембру, јер је на нову дужност отишао Ацо Симић, који је био и политички комесар Команде места у Горњем Милановцу, а, уместо њега, на исту дужност долази из расформираног Чачанског НОП одреда Бранко Миљевић. Нешто касније у Комитет се вратила Живка Ђурић.

На дан 24. новембра 1944. у срезу таковском било је, поред пет чланова Среског комитета, и 24 члана Партије и 12 кандидата у шест партијских ћелија и три партијска актива. Ћелије су постојале у командама меега у Горњем Милановцу (три члана) и Теочину (четири члана), затим у Горњим Бранетићима (три), Леушићима (двојица), у Коштунићима (четири члана, од тога двојица партијаца) и Доњим Бранетићима (један члан Партије од шест чланова актива).

У међувремену број чланова КПЈ се повећао. Већ 5. децембра било их је 56, а и број кандидата се повећао. Партијска организација среза таковског у потпуности је извршила своје задатке, нарочито у време када је вођене борбе против непријатеља у октобру и но-

сембру 1944. на комуникацији Краљево—Чачак—Пожега. Благодарени успеном политичком раду комуниста и раду других политичких организација, борци на фронту били су редовно снабдевани животним намирницама и другим потребама. Такође је успешно извршена мобилизација у читавом срезу, па је велики број бораца са овог подручја употпунио редове бригада и дивизија НОВЈ, које су се бориле у овом крају. Срески комитет радио је на образовању партијских ћелија и партијских актива и на организовању народне власти и антифашистичких организација и координирао њихову активност.

ОРГАНИЗАЦИЈА КПЈ У СРЕЗУ ЉУБИЋКОМ

Срески комитет КПЈ за срез љубићки престао је да делује 5. марта 1943. када су у селу Остри изгинули скоро сви његови чланови. Везу са члановима Партије од тада до погибије одржавао је члан ОК КПЈ Радован Јовановић. Са овим срезом везу су одржавали и Милош Минић и Радисав Недељковић, чланови ОК КПЈ.

У јулу 1944. Окружни комитет примио је за члана Среског комитета среза таковског Војимира Торомана, који је задужен за рад у љубићким селима.⁴ Он је био планиран за будућег секретара Среског комитета Партије за срез љубићки, али је убрзо, почетком августа 1944. погинуо у Прањанима. У то време постојала су партијска упоришта у Станчићима и Прислоници. У августу 1944. долази до хапшења у Станчићима, па је један део чланова Партије и симпатизера принуђен да оде у Одред.

Доласком јединица НОВЈ стварају се услови за шире организовање партијског рада. Тако, 15. октобра 1944. ОК КПЈ формира у Горњем Милановцу Среско руководство КПЈ за срез Љубићки, у које улазе: Младен Бојовић (секретар), Милован Марковић, Неранца Петровић и Предраг Миљковић. Убрзо је дошло до промене секретара; ту дужност примио је Милован Марковић, који је у Комитету одговарао и по питању ЈНОФ-а и био секретар Привременог среског НОО. Младен Бојовић одговарао је по питању власти и био је члан Привременог среског НОО. Неранца Петровић постала је секретар Среског одбора АФЖ-а, а Миљковић — секретар Среског руководства СКОЈ-а.

Срески комитет КПЈ радио је на образовању партијских ћелију у Команди места у Прељини од три члана, а 15. новембра партијске организације у селу Прислоници. У децембру 1944. образоване су ћелије у Среској милицији, Прељини и Доњој Трепчи, као и партијски актив у Посадној чети Команде места у Прељини. Среска партијска организација имала је 1. новембра — осам, а 24. новембра — 16 чланова, првог децембра — 21, а 1. јануара 1945. године — 44 члана КПЈ.⁵

Срески комитет КПЈ радио је на образоовању партијских ћелија и актива, формирао је Среско руководство СКОЈ-а, народноослободилачке одборе, координирао рад осталих антифашистичких организација. Као и код осталих комитета, и код њега се осећао недостатак кадрова, посебно оних који имају теоријског знања и организацијског искуства.

ОРГАНИЗАЦИЈА КПЈ У СРЕЗУ ТРНАВСКОМ

Срески комитет КПЈ за срез трнавски распуштен је у јесен 1943, а срески руководиоца Милољуб Нешковић погинуо је почетком 1944, па је тек крајем маја 1944. дошло до образовања новог среског комитета. Њега су сачињавали: Владимир — Владе Јањић (секретар), Радоје Радојевић Циги и Здравко Јаковљевић Буцко, који је одговарао у Комитету по питању СКОЈ-а. Они су у току јуна 1944. образовали две партијске ћелије са девет чланова КПЈ. У августу 1944. долази до масовнијег хашпења симпатизера НОП-а, међу којима је било чланова Партије и СКОЈ-а. Неки од њих су побијени, неки интернирани, а један број је пуштен кућама. У то време била је масовна мобилизација од стране четника (не само у трнавском, већ и у другим срезовима — борбе на Копаонику са партизанима), па је партијски рад скоро онемогућен. Ово се види из бележнице Милоша Милића, као и из извештаја од 24. новембра упућеног ПК КПЈ за Србију, у коме се наводи да у срезу трнавском делују само два члана Партије, и то чланови Среског поверенства Радоје Радојевић и Здравко Јаковљевић. Рад је интензиван по ослобођењу, почетком децембра, када се стварају партијске ћелије у командама места у Пакобраћу и Слатини и селу Атеници. Тешкоће око организованијег рада биле су у томе што је у току рата погинуо велики број чланова Партије или су отерани у логоре. У овај Срески комитет КПЈ у децембру ушле су Љубица Трипковић и Добрила Кривокућа.

ОРГАНИЗАЦИЈА КПЈ У СРЕЗУ ДРАГАЧЕВСКОМ

Падом слободне територије крајем 1941. престао је да ради Срески комитет КПЈ у Драгачеву. Рад је био обновљен 1942, али је почетком 1943, падом ОК КПЈ, практично престала свака партијска активност у Драгачеву. Тек доласком јединица НОВЈ на овај терен и са ослобођењем Драгачева 1944. почело је обнављање партијског рада. На овим задацима је радио Милић Бугарчић, који је био секретар Комитета 1941. Суочен са тешкоћама услед недостатка кадра, он је тражио од ОК КПЈ да му упуте у Драгачево партијске и омладинске активисте. Образовао је среско руководство, у које су ушли, поред њега (он је био секретар), Милета Сретеновић и Милорад Јевтовић.

ОРГАНИЗАЦИЈА КПЈ У ЧАЧКУ

Месни комитет КПЈ за Чачак је у току рата имао више прекида (1941, 1942, 1943). Обновио је рад почетком децембра 1944. године — после ослобођења Чачка. Тада је образован Месни комитет КПЈ од пет чланова: Милоранка Чворовић (секретар), Ратко Петровић (убрзо постао је секретар), Драган Ћировић, Братислав Обреновић и Алекса Тодоровић.

Образоване су партијске ћелије у Фабрици хартије, у палилулском, моравском, циганмалском и ивањичком рејону.

ОКРУЖНИ КОМИТЕТ СКОЈ-а И ОКРУЖНИ ОДБОР УСАОС-а

Губитком слободне територије крајем 1941. престао је рад ОК СКОЈ-а за Чачак. До његовог поновног обнављања дошло је 22. јуна 1944. Тај задатак извршио је секретар ОК КПЈ за Чачак Милош Милић. У Комитет су ушли: Милисав Ђурић Павле (секретар), Милета Сретеновић Шоро (који је уједно био и срески руководицац СКОЈ-а/ у срезу таковском), Здравко Јаковљевић (срески руководицац СКОЈ-а за трнавски срез) и Милан Гледић Мане (срески руководицац СКОЈ-а за срез пожешки, а био је и члан Среског комитета КПЈ за тај срез). Као секретар ОК СКОЈ-а Ђурић је био и члан ОК КПЈ.⁶

У септембру 1944. из ОК СКОЈ-а отишао је на нову дужност Милета Сретеновић, док су нови чланови ОК постали Драгољуб Рабреновић и Милена Петровић. У новембру је дошло до промене секретара, тако је Рабреновић постављен на ту дужност. Убрзо је из Комитета изашао и Здравко Јаковљевић, а почетком децембра и Милена Петровић, која је огишла на нову дужност у љубићки срез — за секретара Среског комитета СКОЈ-а. Нови члан ОК СКОЈ-а од 19. децембра постала је Дивна Мирковић, дотадашњи члан ОК СКОЈ-а Краљево, јер је краљевачки округ укинут и прикључен чачанеком. Окружни комитет СКОЈ-а истовремено је вршио функцију Окружног одбора УСАОС-а до његовог избора у јануару 1945. До ослобођења Чачка ОК СКОЈ-а је сав свој рад био сконцентрисао у таковском и делу ослобођеног љубићког среза.

Средином новембра 1944. у Београду је одржан Први конгрес антифашистичке омладине Србије, на коме су из чачанског округа учествовала 74 делегата, који су били сврстани у прву конгресну бригаду, у седми батаљон.⁷

Основни задаци ОК СКОЈ-а били су: организовање среских руководстава СКОЈ-а, образовање актива СКОЈ-а, окупљање омладине у масовним добровољним акцијама, организовање помоћи фронту, сеча дрва на Руднику, брање кукуруза у Војводини. ..

СРЕСКИ КОМИТЕТ СКОЈ-а И СРЕСКИ ОДБОР УСАОС-а ЗА СРЕЗ ТАКОВСКИ

Срески комитет СКОЈ-а за срез таковски радио је са повременим прекидима у току рата. После прекида 1943, поново је образован у септембру 1944. као среско руководство, у које су ушли: Милинко Јовановић Пида (секретар), Станојка Николић Цина, Милорад Миња Грковић и Миливојка Радојевић.

У октобру долази до промена. Секретар је постала Станојка Николић, уместо Јовановића, који је отишао на нову дужност, а нови чланови Комитета постали су: Богољуб Лазаревић, Загорка Савић и Миливоје Вујовић Циго. У децембру у Драгачево, на нове дужности, отишли су Миливоје Вујовић и Загорка Савић, а нови чланови Комитета постали су: Вера Ђурђевић, Гордана Лазић и Обрен Ђорђевић.

Основни задаци Комитета били су: стварање скојевских актива и одбора УСАОС-а (пошто је Комитет вршио функцију Среског

одбора УСАОС-а) и окупљање омладине у добровољним радним акцијама. Организовано је прикупљање помоћи за војску и за пострадале крајеве. Примера ради, еамо у току децембра омладина среза таковског прикупила је за пострадале крајеве: 63.650 динара, 307 пари чарапа, 59 пари рукавица, 22 пуловера, 26 шалчади, пет кгр вуне, затим масти, сланине, лука, купуса, јаја, 6.039 кгр пшенице, 1.342 кгр пасуља, 4.296 кгр кромпира.. Крајем децембра у таковском срезу постојало је 30 скојевских актива (са 190 скојеваца) и одбори УСАОС-а у свим селима.

СРЕСКИ КОМИТЕТ СКОЈ-а И СРЕСКИ ОДБОР УСАОС-а ЗА СРЕЗ ЉУБИЋКИ

Срески комитет СКОЈ-а за срез љубићки образован је као среско руководство 30. новембра 1944. у саставу: Предраг Миљковић (секретар), Илија Чекеревац, Андрија Ђоковић, Милорад Никшић, Радмила Довијанић и Радмила Ђуракић. У току децембра из Комитета отишли су Предраг Миљковић и Радмила Довијанић, нови секретар постала је Милена Петровић, а нови чланови Комитета — Александар Ненадовић и Радојица Андрић.

Срески комитет СКОЈ-а вршио је и функцију Среског одбора УСАОС-а до 3. јануара 1945. када је изабрано среско руководство. Председник је постао Милорад Никшић, секретар Милена Петровић, а благајник Радмила Ђуракић.

Крајем 1944. било је основано 12 скојевских актива са 96 чланова СКОЈ-а и образовано 25 одбора УСАОС-а.

Основни задаци среског руководства били су: стварање скојевских актива и пријем омладине у СКОЈ и УСАОС, затим окупљање омладине у пружању помоћи НОВЈ у прикупљању хране, одеће и обуће. Само у току децембра у љубићком срезу прикупљено је: 245.360. динара, 311 кгр пшенице, 1.849 кгр кукуруза (н 185 кгр пасуља, а исплетено је и 150 пари чарапа.

СРЕСКИ КОМИТЕТ СКОЈ-а И СРЕСКИ ОДБОР УСАОС-а ЗА СРЕЗ ТРНАВСКИ

Срески комитет СКОЈ-а среза трнавског је такође имао прекиде у раду у току рата. При образовању Среског комитета КПЈ за срез трнавски крајем маја 1944. у њега је ушао као члан Здравко Јаковљевић, задужен по питању СКОЈ-а. Са стварањем Среског комитета СКОЈ-а ишло је тешко, јер је у августу 1944. дошло до хапшења већег броја скојеваца и појачаног четничког терора у трнавском срезу.

После ослобођења, почетком децембра 1944, образована је група скојевског руководства, која је радила на организовању скојевских организација, одбора УСАОС-а и прикупљању животних и других намирница за потребе војске и грађана. Тако је у децембру прикупљено за пострадале крајеве: 122.500 динара, 238 кгр кромпира, 951 кгр пасуља, 585 кгр кукуруза и 235 пари чарапа.

Среско руководство СКОЈ-а, образовано 2. јануара 1945. сачињавали су: Здравко Јаковљевић (секретар), Драган Перошевић, Никола Трајковић, Милорад Танасијевић, Миодраг Обреновић, Миодраг Властелица, Милосав Милутиновић, Жико Терзић и Стеван Салевић (који је убрзо постао и секретар).

Тада је у трнавском срезу постојало девет скојевских актива са 33 скојевца и 29 одбора УСАОС-а.

СРЕСКИ КОМИТЕТ СКОЈ-а и СРЕСКИ ОДБОР УСАОС-а ЗА СРЕЗ ДРАГАЧЕВСКИ

Среско руководство СКОЈ-а за срез драгачевски образовано је 27. децембра 1944. у следећем саставу: Милорад Јевтовић (секретар), Загорка Савић, Миливоје Вујовић, Милета Радојевић, Властимир Милекић, Павле Старчевић, Василије Бугарчић и Емилија Бугарчић. До тада је било образовано 16 одбора УСАОС-а и четири актива СКОЈ-а: у Гучи — 14, Турици — три, у Грабу — четири и Рогачи — пет скојеваца. Укупно је било 26 чланова СКОЈ-а. Омладинска организација прикупила је за пострадале у току децембра: 200 кгр кукуруза, 300 кгр пасуља, 200 кгр кромпира и 50.000 динара. Срески комитет СКОЈ-а истовремено је вршио функцију Среског одбора УСАОС-а — до избора тог одбора 1945. године.

МЕСНИ КОМИТЕТ СКОЈ-а И УСАОС-а У ЧАЧКУ

Месни комитет СКОЈ-а за Чачак образован је после ослобођења овог града. Прво је краће време био секретар, а уједно и члан Окружног комитета СКОЈ-а, Милан Гледић, а чланови: Милош Словић, Братислав Обреновић, Петар Мариновић, Емилија Клисарић и Драгослав Ђорђевић. Убрзо је дошло до промене секретара, па је ту дужност примио Обреновић, док су у Комитету остали сви, изузев Милана Гледића, који је био привремено секретар, и Петра Мариновића. У граду су постојала четири рејонска актива СКОЈ-а, којима су руководили Словић и Ђорђевић — обојица са по два актива. Укупно је био 31 члан СКОЈ-а. Постојао је Месни одбор УСАОС-а од пет чланова. Крајем децембра нови чланови Комитета постали су: Владан Јовашевић, Надежда Селаковић и Татјана Ристић, а краће време и Вера Вујичић и Владимир Рисимовић.

У току децембра образован су радни батаљони, културна секција, радиле су две групе омладинаца у болници, почео је да ради омладински дом.

ОРГАНИЗАЦИЈА ЈНОФ-а

Окружни одбор ЈНОФ-а конституисан је тек 1. јануара 1945 после припајања краљевачког чачанском округу, мада је пре тог постојао Иницијативни, односно Привремени одбор. На изборној кон

ференцији, одржаној 1. јануара 1945, изабрани су Секретаријат и Пленум Окружног ЈНОФ-а. У Секретаријат су изабрани: Душан Јовичић, кројач из Краљева (председник); Момир Аксентијевић, адвокат из Чачка (потпредседник); Милка Минић, професор из Чачка, (секретар); Раша Гавровић, хотелијер из Чачка; Милош Милошевић, земљорадник из Прислонице; Мићун Мајсторовић, правник из среза жичког; Момчило Радовић, посланик АСНОС-а и члан Трећег заседања АВНОЈ-а, апотекар из Краљева; Раде Кушић, службеник; Света Трифуновић, учитељ из Беоца; Мићун Гавриловић, пензионер из Чачка; Добривоје Говедарица, радник из Краљева; Љубиша Старчевић, радник из Горњих Бранетића; Косана Новаковић, домаћица из Озрема; Душан Милосављевић, кафеџија из Чачка; Сава Миљковић, железничар из Краљева; Грујица Јовашевић, радник из Чачка, и Радисав Недељковић, земљорадник из Леушића.

Срески одбори ЈНОФ-а образовани су у току јануара 1945.

ОРГАНИЗАЦИЈА АФЖ-а

Окружни одбор АФЖ одржао је изборну конференцију 25. јануара 1945. после припајања краљевачког чачанском округу. Није познат састав Окружног одбора, није утврђено ко је био председник, док је за потпредседницу изабрана Љубица Јовичић из Краљева, а за секретара Радмила Мима Недић.

У срезу таковском, још у септембру, донета је одлука о образовању Среског иницијативног одбора АФЖ-а, у који су требало да уђу: Радмила Мима Недић, Миљана Петровић, Драга Милојевић, Косана Новаковић и Олга Урошевић. У децембру 1944. у љубићком срезу постојао је привремени срески одбор АФЖ.

У Чачку је 9. децембра 1944. одржана конференција жена, са које су учеснице упутиле телеграм председнику НКОЈ-а маршалу Титу и АСНОС-у пружајући им свесрдну подршку.

НАПОМЕНЕ

1. Архив Србије, Фонд ОК КПЈ Чачак.
2. Као под 1.
3. Као под 1.
4. „Изворник“, бр. 3, Међуопштински историјски архив, Чачак, 1986, стр. 175.
5. Као под 1.
6. ИАЧ, Мемоарска грађа, Историјат ОК СКОЈ-а Чачак, кут. 1. бр. 79.
7. Архив Србије, Републичка конференција ССО, 29.

МИЛУТИН УАКОВЉЕВИЋ — РАДОШ Ж. МАЦАРЕВИЋ,

СТВАРАЊЕ НАРОДНЕ ВЛАСТИ У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ КРАЈЕМ 1944. ГОДИНЕ

РАЗВОЈ НОВЕ НАРОДНЕ ВЛАСТИ

У току устаничке 1941. године у чачанском крају, скоро у свим местима, образовани су народноослободилачки одбори. У Гучи и Срески НОО за Драгачево.

Народноослободилачки одбори били су истински носиоци нове револуционарне власти. Међутим, њихов, више него успешан рад, прекинут је услед губитка слободне територије крај ем новембра и почетком децембра 1941. године. Но, иако су релативно кратко деловали, ови органи народне власти оставили су дубок траг. Отуда је и логично што су и они обнављани и у условима поновне окупације чачанског краја. Чињено је ово у местима где су иоле постојали услови за њихов рад и у условима илегалности и терора.

Поред рада на обнављању партијских и скојејевских организација, партијских комитета, одбора АФЖ-а и ЈНОФ-а, у најтежим условима рата 1943. и 1944. године образовани су и народноослободилачки одбори на подручју чачанског округа. О овој активности пише у својим извештајима Милош Минић, секретар ОК КПЈ за Чачак, Покрајинском комитету КПЈ за Србију.

Из извештаја ОК КПЈ за Чачак сазнајемо да су, упркос великом терору, обнављани народноослободилачки одбори у другој половини 1942. године. У једној сачуваној интерној бележници Милоша Минића, датираној 29. маја 1944. године, наводи се, поред осталог, садржај њиховог рада:

„Дужности НОО на овој територији:

1. Популарисати циљеве народноослободилачке борбе, успехе НОВ и ПОЈ, паролe дизања на оружје и ступања у НОВ и ПОЈ, успехе савезничких војски итд. путем конференција и ширењем пропагандног материјала.

2. Претресање догађаја у селу и срезу, заузимање става и доношење одлука шта треба да се ради и популарисања тих одлука у маси.

3. Скупљање прилога за НОФ.

4. Контрола активности непријатељских шпијуна и кретање непријатељских банди^{11.1}

ОБРАЗОВАЊЕ ОКРУЖНОГ НОО

1. Услови за образовање Окружног НОО за округ чачански створени су крајем августа и почетком септембра 1944. године када је врховни командант НОВ и ПОЈ, Јосип Броз Тито, издао наређење о обједињавању дејстава стратешјских групација НОВЈ у циљу што бржег ослобођења Србије.

После ослобођења Горњег Милановца и таковског краја, као и дела љубићког среза, ОК КПЈ за округ чачански предузима мере за организовање органа власти и руководства друштвено-политичких организација НОП-а.

Крајем септембра 1944. године образован је Окружни иницијативни народноослободилачки одбор. Први писани сачувани помен о овом иницијативном одбору налазимо у записнику са Првог заседања Привременог среског иницијативног одбора за срез таковски.²

Заседање је одржано 4. октобра 1944. у Такову. У записнику се наводи да „на овој конференцији присуствују делегати Окружног иницијативног народноослободилачког одбора, и то: Милош Минић, адвокатски приправник из Чачка, Радисав Недељковић, земљорадник из Леушића, и Саво Протић, овештеник из Гуче“. После четири дана, на скупштини Среског иницијативног НОО Милош Минић је као секретар иницијативног одбора НОО одржао поздравни говор.³

Окружни иницијативни одбор је у првој половини октобра 1944. године престао у Привремени окружни НОО. Ово се види из акта који је наведен под бр. 4. од 17. октобра, упућеног овом одбору од Главног НОО Србије — Одељење за шуме и руде. Акт се односио на организацију и упутства за рад.⁴

На састанку Окружног одбора, 22. новембра 1944, извршено је његово проширење и конституисање. За председника је поново изабран свештеник Саво Протић, за потпредседника Радисав Недељковић, за секретара Раденко Броћић. Чланови Одбора били су: Димитрије Радосављевић, шеф привредног одсека; Драгомир Минић, шеф финансијског одсека; Милић Бугарчић, повереник за обнову; Радомир Ћирић, повереник за исхрану; Алекса Тодоровић, повереник за правосуђе. Председник Протић био је задужен за здравље и социјално старање.⁵

Крајем новембра Раденко Броћић повучен је на рад у Београд, Милић Бугарчић отишао је на рад у срез драгачевски, Драгомир Минић за председника Градског НОО у Чачку, а Алекса Тодоровић за секретара тог одбора. На дужност секретара дошао је Радисав Недељковић, који је ту функцију обављао до прикључења округа краљевачког округу Чачак.

Окружни НОО за округ чачански још од октобарских дана 1944, када је деловао као Привремени, имао је одговорне задатке, који су се састојали, поред широког политичког рада, у свакодневним организационим пословима. То се, пре свега, односи на организовање среских и сеоских НОО, Команде подручја, команди места...

Један од најважнијих задатака био је организовање позадине — за помоћ фронту. Многа материјална средства стављена су на располагање борбеним јединицама на фронту. Парола, која се тада мо-

гла видети свуда исписана, гласила је: фронт!“

„Све за фронт — Сви за

Окружни НОО водио је бригу о превазилажењу тешког привредног стања, јер је окупатор уништио многа материјална добра, затим о социјалним, просветним, здравственим и другим актуелним словима.

Значајне успехе постигао је Окружни НОО у координирању рада среских НОО, команди места и Команде подручја. У то време још су вођене жестоке борбе дуж комуникација Краљево—Чачак—Пожега. Упркос бројним тешкоћама и специфичним условима рада услед близине фронта, Одбор је постигао крупне резултате.

2. Ускоро по ослобођењу чачанског и краљевачког краја Председништво Скупштине Федералне Србије донело је, 22. децембра 1944. године, одлуку о устројству и пословању НОО.⁶ Такође је донесена и одлука, 9. децембра 1944. године, о припајању краљевачког округа чачанском.

Прва скупштина Окружног НОО одржана је 31. децембра 1944. у Чачку. Тада је конституисан Окружни одбор: председник Саво Протић, свештеник и народни посланик из Гуче; први потпредседник — Душан Јовичић, кројач из Краљева; други потпредседник — Милош Рафајиловић, земљорадник из Врбе; секретар — Благоје Ботавац, народни посланик из Краљева, и одборници — Драгослав Урошевић, учитељ из Чачка; Душан Митровић, судија из Чачка; Драго Драгићевић, земљорадник из Ивањице; Бисенија Поштић, инжењер из Љубића; Димитрије Радосављевић, рудар из Чачка; Милорад Срећковић, земљорадник из Павлице; Стеван Недељковић, земљорадник из Леушића; Миодраг Живковић, инжењер из Чачка; Велисав Анђелковић, трговац из Чукојевца; др Михаило Бошковић, лекар из Чачка; Радомир Тирић, земљорадник из Горње Горевице, и Богдан Гојковић, земљорадник из Прислоннице.⁷

СРЕСКИ НОО СРЕЗА ТАКОВСКОГ

Иницијативу за образовање Среског НОО среза таковског дао је ОК КПЈ за Чачак. На састанку, одржаном 26. септембра 1944. о овоме је расправљао и Срески комитет КПЈ за срез таковски.⁸ Тада је закључено да се формира Срески иницијативни НОО, у који су предложени: Костадин Лукић, земљорадник из Леушића; Љубиша Старчевић, бравар из Горњих Бранетића; Милован Тиосављевић, свештеник; Милентије Миловановић, бански већник, и Радисав Милојевић, земљорадник, оба из Велереџ; Сретен Дамљановић, земљорадник из Луњевице; Миљана Петровић, домаћица из Мајдана; Мирко Ристовић, студент; Славиша Новаковић, земљорадник; Милета Сретеновић, земљорадник, и Славка Вујовић, домаћица.

На првој седници, 4. октобра, од предложених сви су били присутни, изузев Тиосављевића и Славке Вујовић. Славиша Новаковић присуствовао је у својству представника Команде Чачанског војног подручја. Седници су присуствовали и нови чланови: Илија Павловић, земљорадник; Бранислав Кнежевић, бравар из Горњег Миланов-

ца, и Бранислав Сретеновић, земљорадник из Врнчана.⁹ Из Окружног иницијативног одбора присуствовали су: Милош Минић, Радисав Недељковић и Саво Протић. председавао је Сретен Дамљановић, а секретар је био Мирко Ристовић. Минић је, по првој тачки дневног реда, говорио о унутрашњој и спољној политичкој ситуацији, а по другој тачки дневног реда — говорио је Радисав Недељковић, који је излагао о структури народне власти, тј. о организовању народно-ослободилачких одбора истичући да они, иако су привремени органи, у себи носе клицу праве демократске власти.

Четири дана касније у Горњем Милановцу одржана је скупштина општинских народноослободилачких одбора среза таковског, на којој је изабран Срески НОО: председник — Драгомир Поповић, свештех-шк из Горњег Милановца; први потпредседник — Костадин Лукић, земљорадник из Леушића; други потпредседник — Јоца Стефановић, кројач из Горњег Милановца; секретар — Мирко Ристовић, правник из Лозња; заменик секретара — Петар Пера Дамљановић, земљорадник из Коштунића; благајник — Драгиша Богосављевић, трговац из Горњег Милановца; заменик благајника — Миодраг Вуксановић, индустријалац из Горњих Бранетића. За шефове одсека изабрани су: унутрашњег — Костадин Лукић, војног — Илија Павловић, резервни мајор из Синошевића; финансијског — Миодраг Вуксановић, техничког — Милосав Новаковић, просветног — Љубо Шарчевић, професор из Горњег Милановца, судског — Милентије Миловановић, бивши бански већник из Велеречи, привредног — Радисав Милојевић, земљорадник из Велеречи, здравственог — Лазар Ђорђевић, болничар; социјалног — Љубиша Старчевић, металски радник из Горњих Бранетића. У Пленум Среског НОО изабрани су: Сретен Дамљановић, члан Среског НОО; Младен Царевић, члан ОНОО, из Калиманића; Даринка, супруга потпуковника Драгише Радовановића из Калиманића; Радисав Јоковић, земљорадник из Брезне; Велисав Дамљановић, земљорадник и члан ОНОО из Коштунића; Милош Васиљевић, земљорадник из Прањана; Војислав Миловановић, земљорадник из Грабовице; Превислав Томовић, бивши деловођа из Коштунића; Живко Петровић, члан СИНОО из Дренове; Миленко Ђурђевић, радник из Горњих Бранетића, и Милош Пурић, земљорадник из Врнчана.¹⁰

До краја године из Среског одбора су изашли Костадин Лукић, који је прешао у Чачак — у Суд части, Мирко Ристовић — у Војни суд Чачанског подручја, као и Илија Павловић и Лазар Ђорђевић. Уместо Лукића, за шефа унутрашњег одсека изабран је, 1. децембра, Милосав Новаковић, а на његово место — Бранислав Сретеновић.

На седници Извршног одбора и Пленума, 24. децембра, извршене су промене, па је, уместо Мирка Ристовића, за секретара изабран Петар Дамљановић, дотадашњи заменик секретара, за шефа пољопривредног одсека — Слободан Ђорђевић, економ из Горње Црнуће, за шефа здравственог одсека — др Петар Дујановић, лекар из Горњег Милановца, за шефа војног одсека — Превислав Томовић, за шефа одсека за руде и шуме — Милан Остојић, инжењер, а за шефа одсека за исхрану — Бранко Јововић.

Срески НОО бавио се организовањем народне власти и утврђивањем надлежности општинских НОО. Био је надлежан и за изрицање казни принудног рада, док су за злочине из времена рата бити надлежни војни судови. Срески НОО радио је на организацији школства, збрињавању сиротиње, вршио је увид у спровођење мобилизације нових бораца, бринуо се о имовини конфискованој од народних непријатеља, делио је храну селима која је град оштетио, бринуо је о сетви, поправци јавних путева и објеката, о снабдевању Народноослободилачке војске, о организовању милиције (среске и сеоске). Образовао је и Срески народни суд, који је извршавао задатке из свог делокруга. Овај суд формиран је на седници, одржаној 9. новембра. Сачињавали су га: Драгослав Ашић, судија из Горњег Милановца; Војислав Милутиновић из Грабовице, Милован Тиосављевић, свештеник из Мајдана, и Андрија Грујић из Клатичева. Секретар је био Владета Гавриловић, судија из Горњег Милановца.¹¹

За снабдевање НОВЈ срез таковски дао је у периоду од ослобођења овог краја до 1. децембра: 114.221 кгр пшенице, 189.720 кгр хлеба, 18.039 кгр кукуруза, 180.930 кгр зоби, 165.063 кгр кромпира, 43.445 кгр пасуља, 1.033.604 кгр сена, 153.865 кгр сламе, 272.167 кгр мяса (жива мера) и 9.511 кгр осталог мяса, 1.508 м³ дрва (из приватне својине, не из државних шума), 11.908 литара млека, 15.819 кгр сира, 5.636 кгр кајмака, 2.825 кокошки, 12.478 јаја, 1.190 оваца, 65 говеди, 163 свиње, 2.796 кгр лука и 3.416 кгр масти.¹²

СРЕСКИ НОО СРЕЗА ЉУБИЋКОГ

Срески НОО среза љубићког образован је 8. новембра 1944. Конституисао се као Привремени срески НОО четири дана касније. У Одбор су изабрани: Богдан Гојковић, земљорадник из Прислонице — за председника; Милован Марковић, студент из Мојсиња — за секретара. Чланови су били: Алекса Тодоровић, студент из Пријевора; Младен Бојовић, земљорадник из Прелјине; Милорад Шкипић, земљорадник из Прислонице (који је био председник НОО у свом селу); Секула Кујунџић, грађевински предузимач из Пријевора, и Светислав Петровић, земљорадник из Станчића.¹³ До краја године у Одбору су вршене промене. Тако је у једном документу од 17. новембра забележено да су чланови овог одбора били и Дмитар Николић, столар из Љубића, и Добрица Аврамовић, земљорадник из Доње Горевнице. Седам дана касније кооптиран је у Одбор и Миљко Урошевић, земљорадник — ковач из Доње Трепче, а за краће време и Радомир Ћирић — као шеф финансијског одбора.

Реорганизација Одбора извршена је 11. децембра. Гојковић је и даље остао на дужности председника. Први потпредседник постао је Миљко Урошевић, а за секретара је именован Милорад Пантелић из Станчића. Установљени су, на овој седници, и нови одсеци, за чије су шефове именовани: унутрашњег — Младен Бојовић, обнове — Миљко Урошевић, просвете — Мирослав Ристановић, за привреду и руднике — Бисенија Поштић, за саобраћај — Милун Кујунџић, за социјалну безбедност — Дмитар Николић, за шумарство —

Оветислав Петровић, за финансије — Рајица Макшмовић из Прислонице. Није именован шеф здравственог одсека.¹⁴

На првој редовној скупштини, 24. децембра, поднесен је извештај о раду Привременог среског НОО. Том приликом изабран је и нови састав Одбора: председник — Драгутин Јовановић, потпредседник — Миљко Урошевић, секретар — Милорад Пантелић. Остали чланови, изабрани на пленарној седници, постављени су за шефове: унутрашњи одсек — Младен Бојовић, за обнову — Милован Марковић, земљорадник из Трбушана; за просвету — Мирослав Ристановић, учитељ из Ракове; за привреду — Љубомир Дачовић, обућар, а за његовог помоћника — Тихомир Јевтовић из Доње Горевнице; за пољопривреду — Милун Кујунџић, а њему за помоћника — Милоје Ракановић из Горње Горевнице. Радован Јовашевић био је задужен у одсеку за грађевине, а помоћник му је био Миодраг Јеремић из Милићеваца. Дмитар Николић се и даље бринуо о социјалном старању, а помоћник му је био Сава Стевановић из Миоковаца. Рајица Максимовић водио је финансије, Светислав Петровић народно здравље, а Милорад Шкипић је имао задатак да одржава везу са војском. Његов помоћник био је Драгослав Кнежевић из Брђана. У Одбор су изабрани и Сава Рацић и Милорад Перишић.

Из Среског НОО у току новембра прешли су у Окружни НОО Алекса Тодоровић и Радомир Тирић, док је Добрица Аврамовић отишао у Среску милицију — за командира. У децембру је Бисенија Поштић прешла у Окружни НОО, а Милован Марковић, секретар, отишао је на дужност секретара Среског комитета КПЈ за срез љубићки и Среског одбора ЈНОФ-а. Секула Кујунџић је постављен за команданта Командеместа у Пријевору.¹⁵

Срески НОО бавио се организацијом народне власти, тј. образовањем народноослободилачких одбора, сарадњом са народноослободилачком војском у њеној материјалној помоћи, организацијом милиције, обновом јавних објеката, сетвом, организацијом судства, просвете ...

На петој седници Народноослободилачког одбора среза љубићког, 11. децембра, одлучено је да се за потребе војске при овом одбору створи резервна храна, која ће се чувати у магацинима. За наведене потребе одлучено је да се прикупи: 15.000 кгр пшенице, 5.000 кгр сена, 10.000 кгр сламе, 10.000 кгр кукуруза у клипу или овса, 5.000 кгр пасуља, 100.000 кгр кромпира, 10.000 кгр купуса, 500 кгр масти, 1.000 кгр црног лука и 20 м³ дрва.¹⁶

У извештају који је Срески НОО среза љубићког поднео за период од 8. новембра до 23. децембра, наводи се, поред осталог: да је Одбор редовно снабдевао све јединице, како оне у пролазу, тако и оне који су се налазиле на подручју среза, да је, придржавајући се гесла „Све за фронт — Све за победу“, у свим приликама излазио у сусрет свим захтевима војске у границама својих могућности. „Другим речима највећи део свога досадашњег деловања одбор је провео у раду са војском и за војску“.¹⁷

На скупштини СНО среза љубићког, одржаној 24. децембра, изабран је Народни суд за срез љубићки: Властимир Катанић из Бечња, Сретен Бошковић из Ракове, Лазар Кујунџић из Пријевора, Дра-

гослав Марковић, бивши чиновник Окружног суда у Чачку, Бранко Ракић, судија, и Василије Рајовић из Прељине.¹⁸

СРЕСКИ НОО СРЕЗА ТРНАВСКОГ

Срески НОО среза трнавског основан је после ослобођења Чачка — у првој половини децембра 1944. као Иницијативни одбор за срез трнавски. Своју прву седницу одржао је у Чачку 14. децембра.¹⁹ На седници су били присутни: Мијалко Мишовић из Кулиноваца — председник, Владимир Владе Јањић из Атенице — секретар, Велимир Вељо Трајковић из Вапе, Добросав Властелица из Липнице, Бошко Стојић из Бањице и Василије Јањић из Атенице.

Главни задатак овог одбора био је образовање сеоских и општинских народноослободилачких одбора, тамо где нису били образовани. На следећој седници, седам дана касније, извршено је конституисање Одбора. Мишовић је остао председник, а Владимир Јањић — секретар. Руководиоци одсека били су: управни — Добривоје Перошевић из Виљуше, привредни и пољопривредни — Јаков Николић из Паковраћа, за обнову — Василије Јањић, за саобраћај, војску и исхрану — Вељо Трајковић из Вапе, за социјално старање — Александар Лексо Вујовић из Качулица, за просвету — Радован Зећ из Чачка, за здравство — Добросав Властелица и за судство — Бошко Стојић.²⁰

Одлучено је да трнавски срез да за војску: 25 тона хлеба, 15 тона кромпира, осам тона пасуља, 6.000 кг лука, 6.000 кг масти, 3.500 кг сланине, 3.000 кг кајмака и сира, 10.000 комада јаја, 40 вагона сена, пет вагона сламе, 30 вагона зоби, јечма, односно кукуруза.²¹

Одбор је одлучио да се органаизују општински судови од по пет људи. На следећој седници (нема датума) извршена је реорганизација Одбора. Добривоје Перошевић задужен је за управни и финансијски одсек, Добросав Властелица за привредни, Лексо Вујовић за социјално старање и здравство, Василије Јањић и даље за обнову, Драгоје Рисимовић из Жаочана за саобраћај, Живојин Радојевић из Вапе за исхрану, Бошко Стојић и даље за судски, Јаков Николић само за пољопривреду, Радован Зећ и даље за просветни и Вељо Трајковић само за војску.²² На овој седници закључено је да се изабере стални одбор, што је и учињено 28. децембра на Скупштини среза трнавског: председник — Мијалко Мишовић, потпредседници — Александар Вујовић и Здравко Драгутиновић, секретари — Владимир Јањић и Ружица Ружа Перуничкић, учитељица из Слатине.

Остали одборници били су задужени по секторима: управни — Драгослав Ђоковић из Лознице, просветни — Радован Зећ, за социјално старање — Добривоје Шундерић, за здравље — Бошко Стојић, саобраћајни и грађевински — Драгоје Рисимовић, финансијски — Драгутин Мандић, привредни — Живојин Радојевић, пољопривредни — Јаков Николић, за шуме и руде — Добросав Властелица, за исхрану — Вељо Трајковић и за војску — Василије Јањић. Остали одборници чинили су Пленум: Александар Тодоровић, Радомир Ива-

новић, Страхиња Пејица, Велисав Јовановић, Исидор Бабовић, Љубо Радосављевић, Драгиша Чикириз, Веселин Бабић и Драган Лишанин (из Ласца).²³

На скупштини је изабран Срески народни суд: Миливоје Радмиловић, Душан Рашић, Драгиша Ћендић (сва тројица из Чачка), Милојко Марковић из Паковраћа, Александар Вујовић из Качулица и Сретен Париповић из Атенице.²⁴

СРЕСКИ НОО СРЕЗА ДРАГАЧЕВСКОГ

Срески одбор среза драгачевског образован је у првој половини децембра 1944. као Срески иницијативни НОО. Њега су сачињавали: Светислав Недовић из Ртара, Ратко Шибинац из Дучаловића, Средоје Чворовић из Гуче, Милутин Бугарчић из Гуче, Будимир Прелић из Гуче, Милета Сретеновић из Врнчана (таковски крај) и Милић Бугарчић из Гуче. Касније су у Одбор ушли: Милојко Ћирјаковић из Вирова, Станоје Пантелић из Дучаловића, Миливоје Марић из Вирова, Љубинко Пајић из Вирова, Витомир Вуловић из Дучаловића и Михаило Ђоковић из Горачића.²⁵

Основни задаци Одбора били су: образовање сеоских и општинских народноослободилачких одбора и контрола њиховог рада, сарадња са НОВЈ и њено снабдевање, организација милиције, прикупљање животних намирница. .. Одбор је у децембру прерастао у привремени, а тек 15. јануара 1945. изабран је, на првој скупштини среза драгачевског, Срески НОО: председник — Светислав Недовић, потпредседник — Војислав Мијаиловић, секретар — Средоје Чворовић. Референти одсека: унутрашњег — Милутин Бугарчић, економског — Миливоје Марић, здравственог — Борисав Достанић из Турице, просветног — Витомир Вуловић, за социјално старање — Љубинко Пајић, пољопривредног — Михаило Ђоковић, привредног — Мијаило Ћурчић из Милатовића, шума и руда — Милисав Петровић из Ртара, грађевинског — Дамљан Броћић из Гуче, саобраћајног — Адам Грујовић из Тијања и финансијског — Будимир Прелић.²⁶

На овој седници изабран је и Срески народни суд: председник — Тихомир Бугарчић из Гуче, Војимир Капларевић из Милатовића и Никола Вуловић из Дучаловића.²⁷

ГРАДСКИ НОО ЗА ГРАД ЧАЧАК

Градски НОО за град Чачак формиран је 7. децембра 1944. на збору грађана. У Одбор су ушли: председник — Драгомир Минић, потпредседник — Душан Милосављевић, секретар — Алекса Тодоровић. Поред њих, још 32 одборника, из чијих редова су изабрани чланови Извршног одбора. Референти по одсесима били су: унутрашњег — Радул Рабреновић, финансијског — Александар Ђорђевић, привредног — Милорад Лазаревић, социјалног — Александар Савић, народног здравља — Душан Рашић, за обнову и саобраћај — Спасо Јауковић, војног — Драгиша Мариновић, правосудног — Миливоје

Радмиловић и просветног — Олга Вујовић. Пленум су сачињавали: Радомир Јовановић, трговац; Душан Пауновић, обућар; Здравко Драгутиновић, трговац; Слободан Вилотијевић, зубар; Радосија Хорват, радница; Милан Спасојевић, кафеџија; Александар Тодоровић, државни тужилац; др Јелисавета Василијевић, лекар; Љубомирка Јанковић, правник; Станка Поповић, учитељица; Божа Црвенчанин, шумарски инжењер; Радован Зеџ, учитељ; Константин Константиновић, Велиша Кривокућа, кафеџија; Васо Васовић, кројач; Драгољуб Андрић, трговац; Милорад Зечевић, Огњен Радовић, професор; Раде Новаковић, баштован; Драгутин Спасојевић, кафеџија; Радиша Вујовић, ветеринар; Владимир Спасић, чиновник; Зарија Булатовић, чиновник; Симо Ћетковић, професор; Душан Цветковић, зидарски радник; Света Младеновић, абаџија; Светолик Терзић, зидар; Никола Терзић, шофер, и Мирко Здравковић, предузимач.²⁸

Први задаци Одбора били су: обезбеђење сиротиње, обнављање рада Болнице и њено снабдевање материјалом, чишћење града од угинулих животиња, снабдевање огревом...

На следећој седници, пошто је поднео оставку Милорад Лазаревић, на његово место референта одсека за привреду изабран је Божа Црвенчанш. Свештеника Александра Савића заменила је, на месту референта социјалног старања, Љубомирка Јанковић.²⁹

ОПШТИНСКИ И СЕОСКИ НОО

Поред формирања Окружног НОО, средњих органа власти и Градског НОО у Чачку, образовани су и сеоски и општински НОО. Неки од њих деловали су успешно и у најтежим данима окупације.

За време НОБ-е и револуције сеоски НОО одиграли су значајну улогу у помагању бораца Чачанског НОП одреда „Др Драгиша Мишовић“, који су се налазили на овом подручју. Помоћ се огледала, пре свега, у обезбеђивању исхране за борце, прикупљању одеће, обуће и новца, пружању информација о кретању непријатеља.

Доласком НОВЈ у чачански крај, најпре у таковском срезу, на зборовима грађана, формирани су општински и сеоски народноослободилачки одбори. У неким селима, односно општинама, одбори су образовани још у септембру 1944. године: Леушићи, Прањани, Горњи Бањани, Горњи Бранетићи, Коштунићи, Теочин и Брајићи. У осталим селима и општинама до 8. октобра завршен је избор ових одбора.

Сеоски и општински народноослободилачки одбори су одмах по ослобођењу овог дела Србије вршили мобилизацију људства за Народноослободилачку војску, организовали сеоску милицију за успостављање рада и хватање остатака четничких банди и дезертера. Одбори су организовали рад на обнови порушених мостова, путева и зграда. Уз велике напоре, организована је пољопривредна и друга производња, затим помоћ сиротињи, обнављан је рад земљорадничких задруга, организовано је сечење дрва за огрев.

Посебно значајне акције извршавали су народноослободилачки одбори на плану прикупљања свих артикала за исхрану војних јединица које су се налазиле на овом терену, као и за потребе фронта.

Тако су још октобарских и новембарских дана 1944. године сеоски народноослободилачки одбори испоручили велике количине хране за борце који су се борили на комуникацији Краљево — Чачак — Пожега. Међу нашим дивизијама и бригадама налазиле су се и јединице Црвене армије, које је народ овог краја, такође, снабдевао храном.

Примера ради, наводимо да је општина Савинац испоручила за потребе фронта и војске: 2.105 кгр зоби, 81 кгр пасуља, 2.650 кгр сена, 2.150 кгр сламе, 1.030 кгр мееа, 10 кгр масти и 50 м³ дрва — до 1. децембра 1944. године.³⁰

ДЕЛЕГАТИ ЧАЧАНСКОГ ОКРУГА У ВЕЛИКОЈ АНТИФАШИСТИЧКОЈ СКУПШТИНИ НАРОДНОГ ОСЛОБОЂЕЊА СРБИЈЕ

На заседању у Београду, од 9. до 12. новембра 1944. одржане Велике антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије, учествовали су и делегати из чачанског краја: Милош Минић, адвокатски приправник из Чачка; Секула Кујунџић, грађевински предузимач из Пријевора; Чедомир Ћусловић, земљорадник из Прислонице; Петроније Радојевић, земљорадник из Прељине; Симеун Глишић, земљорадник из Брђана; Драгомир Славковић, земљорадник из Прељине; Слободан Крупеж, земљорадник из Ракове; Владимир Бошковић, земљорадник из Ракове; Драгослав Кнежевић, земљорадник из Брђана; Светислав Петровић, земљорадник из Станчића; Влајко Калуђеровић, земљорадник из Прељине; Рајица Максимовић, земљорадник из Прислонице; Мићун Бојовић, земљорадник из Доње Трепче; Милорад Шкипић, земљорадник из Прислонице; Бошко Милошевић, земљорадник из Прислонице; Михаило Милошевић, земљорадник из Прислонице; Сређе Урошевић, учитељ из Доње Трепче; Драгослав Мутаповић, инжењер агрономије из Прислонице; Радисав Недељковић, земљорадник из Леушића; Костадин Лукић, земљорадник из Леушића; Драгомир Поповић, свештеник из Горњег Милановца; Сретен Дамљановић, земљорадник из Луњевице; Добрица Матковић, бивши бан Дунавске бановине из Савинца; Драга Милојевић, домаћица из Велеречи; Душан Радојичић, ученик гимназије из Љутовнице; Љубиша Старчевић, бравар из Горњих Бранетића; Миљана Петровић, домаћица из Мајдана; Александар Милошевић, земљорадник из Доње Врбаве; Милорад Обрадовић, земљорадник из Коштунића; Милош Пурић, земљорадник из Врчана; Миленко Ћурђевић, земљорадник из Горњих Бранетића; Живка Ћурић, домаћица из Невада; Михаило Јоковић, земљорадник из Брезне; Драгиша Петровић, земљорадник из Лозња; Веселин Перовић, келнер из Брезне; Божидар Недић, земљорадник из Теочина; Милосав Милосављевић, обућарски радник из Леушића; Саво Протић, свештеник из Гуче; Милорад Достанић, ученик гимназије из Тијања; Милојко Ћирјаковић, земљорадник из Вирова; Илија Алексић, земљорадник из Пилатовића; Милева Платојевић, студент из Гуче; Владимир Јањић, свршени матурант гимназије из Атенице; Раденко Мандић, металски радник из Вилуше; Радован Грковић, правник из Невада; Милоје Јевтовић, земљорадник из Брђана, и Срећко Милошевић, студент права из Прислонице.³¹

На Скупштини су говорили Саво Протић, Добрица Матковић, Владимир Бошковић и Милојко Ћирјаковић. На крају заседања за посланике Скупштине Србије из чачанског краја изабрани су: Божи-дар Недић, Душан Радојичић, Добрица Матковић, Костадин Лукић, Милојко Ћирјаковић, Милосав Милосављевић, Милош Минић, Миле-ва Планојевић, Раденко Мандић, Радисав Недељковић, Радован Гр-ковић, Саво Протић, Сredoје Урошевић, Срећко Милошевић, Секула Кујунџић и Драгослав Мутаповић. Милка Минић изабрана је за по-сланика за округ шабачки.³²

НАПОМЕНЕ

1. Бележница Милоша Минића, Архив Србије, Београд, Фонд ОК КПЈ за Чачак, К—1, бр. 32.
2. „Изворник“, грађа Међуопштинског историјског архива, 1, Чачак, 1984, стр. 159—198.
3. Као под 2.
4. Међуопштински историјски архив, Чачак, Фонд Окружног народног одбора, поверљива акта, К—3, бр. 4/1944.
5. Сећања Радисава Недељковића.
6. „Службени гласник НРС“, бр. 2/1945.
7. „Слободни глас“, Чачак, 18. јануар 1945.
8. Архив Србије, Фонд ОК КПЈ Чачак, К—2, бр. 9/1944.
9. „Изворник“, грађа Међуопштинског историјског архива, 1, Чачак, 1984, стр. 162.
10. Исто, стр. 166—167, Међуопштински историјски архив, Чачак, Фонд Народног одбора општине Таково, К—1, бр. 6.
11. Као под 9, стр. 187.
12. Исто, стр. 193.
13. „Изворник“, грађа Међуопштинског историјског архива, 2, Чачак, 1985, стр. 205.
14. Исто, стр. 215—216.
15. Исто, стр. 230—231.
16. Исто, стр. 216.
17. Исто, стр. 299.
18. Исто, стр. 226.
19. Исто, стр. 233.
20. Исто, стр. 235—236.
21. Исто, стр. 236.
22. Исто, стр. 237—238.
23. Исто, стр. 239 и 242.
24. Исто, стр. 240.
25. Архив Србије, Фонд ОК КПЈ за Чачак, К—1, бр. 66.
26. „Изворник“, 1, стр. 199—203.
27. Исто, стр. 26.
28. ИАЧ, Фонд Скупштине општине Чачак, Записник са конференције грађана града Чачка од 7. децембра 1944, К—1.
29. Исто, записник од 8. децембра 1944. и даље.
30. ИАЧ, Фонд Народног одбора општине Савинац, К—1, бр. 30 и бр. 58.
31. „Велика антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије“, Београд, 1945, стр. 284—286.
32. Исто, стр. 257, 259.

Проф. др ЈАРОСЛАВ ДАШИЋ, спољни стручни сарадник
Међуопштинског историјског архива у Чачку

НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ОДБОРИ У СНАБДЕВАЊУ ЈЕДИНИЦА НОВЈ И ЦРВЕНЕ АРМИЈЕ У ТОКУ БОРБИ ЗА КОНАЧНО ОСЛОБОЂЕЊЕ КРАЉЕВА И ЧАЧКА 1944. ГОДИНЕ

Народноослободилачки одбори у чачанском и краљевачком крају дали су велики допринос у извођењу социјалистичке револуције. Они су били саставни део опште борбе. Заправо, обезбеђен је чврсти ослонац у народу преко образованих одбора за помоћ НО фонда, у прво време народноослободилачких одбора. Била је то организована снага у позадини и непосредно на фронту, која је прикупљала храну, одећу и обућу, одржавала везе између партизанских јединица, Народноослободилачке војске и народа.¹

Народноослободилачки одбори од почетка устанка па до завршетка оружаних операција за ослобођење краљевачког и чачанског краја 1944. године, без обзира на извесне осцилације, показали су сву чврстину и снагу у својој организованости и помоћи ослободилачком фронту. У многим местима били су организовани илегални народноослободилачки одбори. Са ослобађањем села и других места образовани су органи народне власти. Тако је, поред осталих одбора, у Горњем Милановцу, још средином октобра 1944. године, образован Окружни народноослободилачки одбор за Чачак и околину.

По ослобођењу Чачка, председник Окружног народноослободилачког одбора, Саво Протић, дао је, 3. децембра 1944. године, писмени налог шефу одсека за обнову да изврши све припреме за селидбу ОНОО из Горњег Милановца у Чачак.²

Како је који крај округа био ослобођен, тако је у њему и уз помоћ Окружног НОО организована народна власт по срезовима и месним одборима. Почетком децембра 1944. читав округ је био ослобођен. Овај округ је првобитно обухватао територије четири среза: љубишки, трнавски, драгачевски и моравички. Касније су чачанском округу припојени срезови: качерски, таковски, жички и студенички. У вези са овим, Народноослободилачки одбор среза таковског у Горњем Милановцу, на својој седници од 8. децембра 1944. године, донео је одлуку да се овај срез одвоји од крагујевачког округа и припоји чачанском.³ У образложењу ове одлуке наводи се велика повезаност народа таковског и чачанског подручја, као и чињеница да железничка пруга спаја ова два краја. У вези са даљом организовањем чачанског округа, Повереништво за унутрашње послове Србије својим дописом бр. 79/44 од 22. децембра 1944. обавештава ок-

ружне народноослободилачке одборе у Чачку и Краљеву да је Председништво АСНОС-а под бројем 138 од 9. децембра 1944. године доставило своју одлуку о укидању краљевачког округа и да се срезови жички и студенички припајају чачанском округу.⁴ Од тада је чачански округ у свом саставу имао осам срезова:⁵

— срез драгачевски, са општинским одборима: Вича, Горачићи, Горњи Дубац, Граб, Гуча, Дљин, Доња Краварица, Дучаловићи, Каона, Котража, Лиса, Миросалци, Прилипац и Тијање;

— срез љубишки, са општинским народноослободилачким одборима: Брђани, Бресница, Горња Горевница, Милићевци, Миоковци, Мојсиње, Мрчајевци, Остра, Прељина, Пријевор, Прислоница, Рошци, Доња Трепча и Љубић;

— срез моравички, са општинским народноослободилачким одборима: Братљево, Брезова, Вионица, Ерчеге, Ивањица, Кушићи, Ковиле, Косовица, Опаљеник, Остатија, Придворица, Прилике, Средња Река и Шуме;

— срез таковски, са општинским народноослободилачким одборима: Бањани, Башка — Ба, Бело Поље, Брезна, Брусница, Враћевшница, Горњи Бранетићи, Горњи Милановац, Клатичево, Коштунићи, Мајдан, Прањани, Савинац, Сврачковци, Таково и Теочин;

— срез трнавски, са општинским народноослободилачким одборима: Горичани, Заблаће, Жежевица, Јездина, Лазац, Пакобраће, Слатина, Трнава и Чачак;

— срез жички, са општинским народноослободилачким одборима: Адрани, Богutowaц, Врба, Вранеша, Врдила, Витковац, Витановац, Гледић, Годачица, Гокчаница, Грачац, Драгосињи, Жича, Краљево, Каменица, Конарево, Лаћевци, Милочај, Матарушка Бања, Мрсаћ, Обрва, Подунавци, Ратина, Рибница, Роћевићи, Самаиле, Сирча, Стубал, Тавник, Цветке и Чукојевац;

— срез студенички, са општинским народноослободилачким одборима: Рашка, Трнава, Градац, Рудно, Мланча, Ђаково, Студеница, Бајевац, Ушће, Беоце, Рудница, Бистрица, Павлица, Пискања, Биљановац, Плана и Јошаничка Бања.

У вези организације народноослободилачких одбора, Окружни народноослободилачки одбор у Чачку, својим писмом бр. 72. од 14. децембра 1944. године, дао је инструкције среским народноослободилачким одборима да се у свим селима изврши избор сеоских, односно месних народноослободилачких одбора и да у свакој општини морају постојати општински народни одбори, изабрани од представника сваког села, према броју становника. Тада је истакнуто да народноослободилачки одбори могу поставити, поред секретара, и потребан број стручног особља.⁶

Прва скупштина новог Окружног НОО одржана је 31. децембра 1944. године, у Чачку. На седници је било 450 делегата из срезова. Тада је извршен избор и конституисање Окружног народноослободилачког одбора.⁷

У завршним операцијама за ослобођење Краљева и Чачка учествовао је велики број војних јединица НОВЈ и Црвене армије. За исхрану војника и стоке народ ових крајева дао је велики допринос. О томе говоре бројна документа, мада не располажемо довољним подацима за срезове љубишки, трнавски и драгачевски. Организација

разреза и прикупљање људске и сточне хране углавном је вршена преко народноослободилачких одбора. У појединим случајевима издаване су потврде од стране војних јединица на име примљене хране.

СРЕЗ ЖИЧКИ

Срески народноослободилачки одбор среза жичког у Краљеву је, у прилогу свог писма бр. 281 од 31. јануара 1945. године, доставио Команди чачанског подручја у Чачку табеларни преглед о испорученој храни, огреву и осветљењу јединицама НОВ и Црвене армије до краја 1944. године.⁸

Табела 1.

ПРЕГЛЕД ИСПОРУЧЕНЕ ЉУДСКЕ И СТОЧНЕ ХРАНЕ ОПШТИНСКИХ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИХ ОДБОРА СРЕЗА ЖИЧКОГ, ЈЕДИНИЦАМА НОВ И ЦРВЕНЕ АРМИЈЕ У ЈЕСЕН 1944. ГОДИНЕ

Ред. број	Назив — животне намирнице	Испоручено јединицама НОВ и ПОЈ			Испоручено јединицама Црвене армије	Стање животних намирница јануара 1945	Цене у д. просечно
		Јед. мере	Са по-тврдом	Без по-тврде			
1	2	0	4	5	6	7	8
1. Кукуруз		кгр	99.794	218.790	216.133	984.100	80
2. Пшеница		кгр	24.044	15.584	10.162	40.500	100
3. Овас		кгр	24.413	7.087	6.410	4.280	60
4. Јечам		кгр	—	2.830	3.625	140	75
5. Кромпир		кгр	61.173'	97.887	79.449	70.308	50
6. Пасуљ		кгр	35.196	19.770	5.565	70.943	60
7. Кукурузно брашно		кгр	4.830	5.315	—	—	—
8. Пшенично брашно		кгр	7.810	—	—	—	—
9. Хлеб		кгр	35.310	18.042	—	—	—
10. Овчије месо		кгр	5.073	11.164	14.128	—	200
11. Свињско месо		кгр	5.259	7.921	9.121	—	500
12. Говеђе месо		кгр	35.798	29.687	33.180	—	200
13. Месо разне стоке		кгр	78.109	88.161	—	—	—
14. Сено		кгр	204.435	464.693	459.950	1.186.605	40
15. Слама		кгр	2.300	69.850	55.000	117.370	20
16. Паприка		кгр	—	—	2.380	—	100
17. Свињска мает		кгр	1.225	1.484	2.289	6.729	700
Жива стока:							
18. Коња		ком.	—	14	—	41	—
19. Оваца		ком.	76	—	—	7.524	—
20. Говеда		ком.	32	—	—	4.953	—
21. Коза		ком.	—	40	—	—	—
22. Свиња		ком.	13	—	—	2.745	—
23. Живине		ком.	181	2.695	2.261	8.412	—
24. Лука		кгр	931	5.603	8.896	5.151	40

1 2	3	4	5	6	7	8
25. Купус	кг	8.083	6.911	21.440	—	50
26. Млеко	лит.	370	144	—	—	—
27. Сир	кг	1.025	2.336	5.287	—	350
28. Кајмак	кг	196	408	1.986	—	1.000
29. Со	кг	212	723	230	—	80
30. Шљивовица	лит.	1.497	76.002	49.216	18.050	200
31. Љута ракија	лит.	185	803	1.483	670	500
32. Вино	лит.	708	8.310	2.880	—	200
33. Дрва	м ³	186	100	734	—	2.600
34. Дуван	кг	38	82	253	—	1.000
35. Пекмез	кг	—	—	15	—	100
36. Слатина	кг	19	443	50	—	700
37. Јаја	ком.	443	70	5.550	—	30
38. Суво месо	кг	—	238	—	—	—
39. Печење свињско	кг	60	130	—	—	—
40. Опанци	пари	51	—	—	—	—
41. Шећер	кг	92	—	34	—	1.500
42. Разно воће	кг	—	16.050	—	—	—
43. Чарапе	пари	143	390	—	—	—
44. Мед	кг	4	—	235	—	2.000

Испоруку хране јединицама Црвене армије на подручју жичког среза извршили су народноослободилачки одбори из места: Подунавци, Врба, Матаруге, Стубал, Вранеш и Сирча. Највеће количине хране су у тим данима испоручили Подунавци, Сирча и Врба.

У испорукама људске и сточне хране јединицама НОВЈ учествовали су општински народноослободилачки одбори: Врба, Годачица, Лађевци, Мрсаћ, Драгосињи, Конарево, Вранеш, Ратина, Витановац, Матаруге, Врдила, Цветке, Гледић, Каменица, Адрани, Милочај, Подунавци, Стубал, Жича, Рибница, Сирча, Чукојевац и Тавник. Кукуруза су највише испоручили Вранеш — 127.000 и Подунавци — 95.828 килограма; пшенице: Чукојевац — 10.217 и Драгосињи — 5.970 килограма, а говеђег меса: Годачица — 19.296 и Витановац — 8.947 килограма.

Ови подаци указују да је народ среза жичког дао и велики материјални допринос у борбама за коначно ослобођење ових крајева снабдевајући храном јединице Црвене армије и НОВЈ.

СРЕЗ ДРАГАЧЕВСКИ

У борбама за коначно ослобођење чачанског и краљевачког краја, на подручју Драгачева био је присутан стални покрет јединица НОВ и ПОЈ. Оне су вршиле сталне нападе на немачке јединице у повлачењу главним саобраћајницама од Краљева, преко Чачка, према Ужицу и Вишеграду. За исхрану људства ових јединица храну су испоручивали грађани Драгачева. Организацију снабдевања јединица НОВЈ спроводили су народноослободилачки одбори у местима где су они били основани и команде јединица НОВЈ. Међутим, с коначним ослобођењем Драгачева, почетком децембра 1944. године, завршено је образовање општинских и меших народноослободилачких одбора који обављају све функције народне власти, па и снабдевање

јединица НОВЈ. Услед недостатка историјске грађе, нисмо у могућности да прецизно квантифицирамо испоруке људске и сточне хране са овог подручја јединицама НОВЈ. Међутим, значајно је да су јединице НОВЈ биле организовано снабдеване најосновнијим животним намирницама. О томе говоре записници са седница органа народне власти — да су се, поред низа других послова, бавили и снабдевањем војних јединица и сиромашних грађана. У вези с овим у једном записнику са седнице¹ Извршног одбора Среског народноослободилачког одбора, одржане 13. марта 1945. године у Гучи, каже се: „По питању исхране и реквизиције друг М[иливоје] Марић шеф економског отсека излаже да разрез намирница који је извршен од Окружног Нар. одбора може да се испоручи изузев масти, јер на основу проверених података и извештаја месних нар. одбора је доста исцрпљена. Уз то на територији нашег среза има око 1500 војника, који се хране искључиво од реквизиције из овог среза, а срез је пасиван па ће се довести у питање и исхрана у будућности како војске тако и грађанства. .. По питању помоћи сиромашним и настрадалим овај одбор доноси одлуку да суму од 500.000 дин. додели социјалном отсеку, који ће ту суму разделити онима којима је најнужнија, о чему ће се поднети извештај одбору“.⁹

СРЕЗОВИ ЉУБИЋКИ И ТРНАВСКИ

На подручју срезова љубићког и трнавског су вођене сталне борбе у јесен 1944. године. Немци су се повлачили главним саобраћајницама од правца Краљева кроз средишњи део среза трнавског и од Крагујевца долином Западне Мораве кроз срез љубићки. Том приликом велики број становника био је избегао у брдовите пределе суседних села. Немци су често упадали у ближа и даља вршећи пљачку и масакр нејужног становништва. Међутим, у селима изван главних саобраћајница били су организовани народноослободилачки одбори (Прислоница, Брђани, Трепча и други), преко којих је организовано прикупљање хране за јединице НОВЈ и Црвене армије. У једном записнику НОО Прислоница од 6. октобра 1944. године, поред осталог, каже се: „Члан одбора предлаже одбору пошто смо у ратној зони ипак мора се радити и прикупљати храна за народну ос[лободилачку] војску. Члан одбора чита акт команданта — II — батаљона II пролетерске бригаде у коме позива да се позове само људство ко хоће да се пријави добровољно у НОВ. Одбор позива људство од којих се пријавило 130 људи добровољно. Ово је одбор урадио под кишом куршума непријатељских“..¹⁰ Затим, у записнику од 29. октобра 1944. каже се: „Председник предлаже одбору да се што боље одбор стара о исхрани народно осл. војсци и Руској војсци“.¹¹ Овај одбор је прикупио и 33 хиљаде динара добровољног прилога за народноослободилачку војску. Затим је стављено на расположење „Руској војсци“, како је било наведено, „40 кола с воловском запрегом“ и 10 пари волова НОВЈ за превоз војне опреме и материјала. У тако тешким условима мештани села Прислонице засејали су и 40 хектара пшеницом и јечмом. Било је организовано снабдевање сиромашних породица храном и огревним дрветом.¹²

Ови срезови су, мада немамо прецизне податке о испоруци хране, у границама тадашњих прилика, дали велики допринос у снабдевању јединица НОВЈ и Црвене армије у тој борби за ослобођење Западног поморавља.

СРЕЗ ТАКОВСКИ

У Такову је 4. октобра 1944. године одржан састанак Привременог среског иницијативног одбора за срез таковски, а Скупштина општинских народноослободилачких одбора среза таковског одржана је 8. октобра 1944. године у Горњем Милановцу. Делегати на овој Скупштини су били представници општинских народноослободилачких одбора. На овој седници је, поред осталог, говорено о снабдевању храном, одећом и обућом. Посебно су истакнути задаци око јесење сетве.

Ови одбори су били веома активни у прикупљању хране за потребе јединица НОВЈ и Црвене армије.

Табела 2.

ПРЕГЛЕД ИСПОРУЧЕНЕ ЉУДСКЕ И СТОЧНЕ ХРАНЕ ЈЕДИНИЦАМА НОВЈ И ЦРВЕНЕ АРМИЈЕ ОД СТРАНЕ ОПШТИНСКИХ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИХ ОДБОРА СРЕЗА ТАКОВСКОГ¹³

Ред. бр.	Назив животне намирнице	Јед. мере	Испоручено и Црвеној армији у јесен 1944. г.	Залиха у храни на дан 31. 12. 1944.	Испоручено у јануару 1945. за војне и др. пот.
1	Кукуруз	кг	158.017	1.573.645	28.685
2.	Пшеница	кг	511.645	355.089	79.305
3.	Раж	кг	—	7.360	—
4.	Овас	кг	283.855	203.516	38.526
5.	Јечам	кг	—	1.683	—
6.	Кромпир	кг	249.821	683.100	13.407
7.	Пасуљ	кг	121.348	299.282	31.150
8.	Лук	кг	10.223	8.580	2.040
9.	Маст и сланина	кг	13.417	24.827	4.705
10.	Сир	кг	26.172	Није наведено	206
12.	Јаја	ком	26.708	Није наведено	3.272
13.	Сено	кг	1.549.231	3.011.034	54.552
14.	Слама	кг	373.386	1.126.427	15.286
15.	Стока (живе ваге)	кг	414.221	Није наведено	9.776
16.	Дрва	м ³	2.120	Није наведено	није нав.
17.	Ракија	лит.	33.599	224.788	није нав.

У испоруци хране јединицама НОВЈ и Црвеној армији учествовали су оппггински народноослободилачки одбори: Ба, Бело Поље, Брезна, Брусница, Враћевшница, Горњи Бањани, Горњи Бранетићи, Клатичево, Коштуњићи, Мајдан, Прањани, Савинац, Сврачковци, Таково, Теочин и Горњи Милановац.

Срески и народноослободилачки одбори, не само да су бринули о снабдевању војних јединица, већ и о томе да се сиромашни грађани снабдеју најнужнијим животним намирницама. Обезбеђивање животних намирница за војне и друге потребе у то време вршило се путем разреза и прикупљањем добровољних прилога од имућнијих породица.¹⁴

СРЕЗ КАЧЕРСКИ

Срески народноослободилачки одбор среза качерског — Белановица обавестио је Окружни народноослободилачки одбор у Чачку о издацима намирницама људске и сточне хране јединицама НОВЈ и Црвене армије. Затим да је храна испоручивана Команди места, партизанској стражи, Команди крагујевачког подручја и Штабу сече дрва на Руднику.¹⁵ Вида се да је после јесење испоруке хране НОВЈ и јединицама Црвене армије настављен континуитет у снабдевању других јединица и команди.

Табела 3.

ПРЕГЛЕД ИСПОРУЧЕНЕ ЉУДСКЕ И СТОЧНЕ ХРАНЕ ЈЕДИНИЦАМА НОВЈ И ЦРВЕНЕ АРМИЈЕ У ЈЕСЕН 1944. ГОДИНЕ ОД СТРАНЕ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИХ ОДБОРА СРЕЗА КАЧЕРСКОГ¹⁶

Ред. бр.	Назив животне намирнице	Јед. мере	Испоручено јединицама НОВ. и Црвене армије у јесен 1944.	Залихе хране почетном 1945.	Просечне појачне цене у динарима
1	2	3	4	5	6
1.	Пшеница	кг	173.842	302.897	90
2.	Кукуруз	кг	143.574	1.647.871	60
3.	Брашно	кг	38.108		
4.	Кромпир	кг	106.748	388.617	40
5.	Пасуљ	кг	76.874	276.668	50
6.	Маг	кг	3.398	27.748	1.000
7.	Сланина	кг	904	Није наведено	1.200
8.	Сир	кг	10.864		400
9.	Кајмак	кг	2.835	>	1.000
10.	Млеко	лит	6.525		
11.	Живина	ком	3.078		250
12.	Јаја	ком	23.309	"	35
13.	Вино и ракија	лит	15.159	"	350 прос.
14.	Црни лук	кг	3.318		
15.	Купус	кг	2.317		
16.	Соли	кг	630	>1	

1	2	3	4	5	6
17.	Оброка хране	ком	83.043	ч	
18.	Печена хлеба	кг	48.100	т	
19.	Воћа	кг	12.227	т	
20.	Ораха	кг	473	т	
21.	Меса	кг	148.480	т	
22.	Сено	кг	365.245	1.826.530	50
23.	Слама	кг	83.725	1.054.443	30
24.	Зоб	кг	99.779	150.135	50
25.	Дрва	м ³	1.033	није наведено	6.000
26.	Шаша	кг	—	678.168	
27.	Сточна репа	кг	—	29.545	
28.	Приплодних бикова	ком.	—	248	
29.	Радни волови	ком.	—	1.467	
30.	Крава	ком.	—	5.416	
31.	Јуница	т	—	1.035	
32.	Јунади	ком.	—	571	
33.	Телади	ком.	—	1.147	
34.	Коња пастува	ком.	—	8	
35.	Коња	ком.	—	24	
36.	Кобила	ком.	—	25	
37.	Ждребади	ком.	—	18	
38.	Свиња	ком.	—	3.621	
39.	Прасади	—	—	1.577	
40.	Оваца	ком.	—	22.172	
41.	Коза	т	—	1.069	
42.	Живине	ком.	—	33.136	
43.	Кошница са покретним саћем	ком.	—	446	
44.	Кошница са непокретним саћем	ком.	—	219	

Достављани извештаји Среског народноослободилачког одбора из Белановице о испорученој храни јединицама НОВЈ и Црвене армије више су кумулативни, него аналитички, тако да нисмо сада у могућности истаћи учешће појединих општинских и месних одбора у овој акцији.

Народ на подручју ових срезова, не само да је дао велики допринос у снабдевању јединица НОВЈ и Црвене армије за коначно ослобођење краљевачког и чачанског краја, већ је то наставио и даље. Потребе су биле велике у исхрани војске и становништва, с обзиром да је рат трајао до средине маја 1945. У вези са континуираним снабдевањем јединица НОВЈ Председништво АСНОС-а својим писмом 1-бр. 623 од 1. фебруара 1945, поред осталог, пише Окружном народноослободилачком одбору у Чачку: „Да би једна војска била јака и имала успеха у борби потребна јој је организована и јака позадина. јер позадина обезбеђује и снабдева фронт храном, одећом, муницијом и другим потребним материјалом. Само организована и јака позадина је сигуран ослонац фронту“.¹⁷

О наставку испорука животињских намирница нашој Армији до 1. априла 1945. говори још један документ (вероватно се ово односи само на испоруке у 1945. години, пошто су испоруке у јесен 1944. биле мање, примедба Ј. Д).

Табела 4.

ПРЕГЛЕД ИСПОРУЧЕНИХ КОЛИЧИНА НАМИРНИЦА ДО 1. АПРИЛА
1945. ГОДИНЕ¹⁸

Срез	Жито	Вариво	Масноћа	Кајмак и сир	Сено Слама	Зоб
Драгачевски	344.906	148.317	8.015	5.933	3.744.119	43.339
Жички	798.558	361.294	24.540	9.277	1.356.771	54.483
Студенички	7.968	5.958	324	1.585	4.676	693
Трнавски	214.697	96.989	4.633	2.572	213.393	33.817
Љубићки	781.381	122.919	7.006	9.457	1.542.198	38.308
Моравички	91.257	26.466	1.215	—	6.692	7.925
Таковски	390.187	315.530	11.267	33.823	1.847.610	227.124
Качерски	347.102	206.061	5.216	13.728	476.530	114.278
УКУПНО:	2.966.056	1.283.534	62.216	76.375	5.811.989	519.967

Треба посебно нагласити да се радило о континуираном снабдевању наших војних јединица и да је, поред испоруке хране разрезом, било организовано прикупљање и на основу добровољних прилога. Овим активностима, поред народноослободилачких одбора, посебно су се бавиле организације Антифашистичког фронта жена и омладинске организације.

За овако понашање народа у снабдевању својих оружаних снага генезу треба тражити у револуционарним данима 1941. године.

НАПОМЕНЕ

1. Детаљније о народноослободилачким одборима из устаничких дана, видети радове аутора поднете на научним скуповима: у Титовом Ужицу 1981, Зборник радова „Од народноослободилачких одбора до комуне“, „Вести“, Титово Ужице, 1983, и у Краљеву 1981. године, зборник радова „Народни устанак и Оорбе за Краљево 1941. године“, „Народна књига“, Београд.

2. ИАЧ, допис шефу одсека за обнову од 3. децембра 1944, ОНО К—3.

3. ИАЧ, допис таковског среза од 8. децембра 1944, ОНО, К—3.

4. ИАЧ, допис Повереништва за унутрашње послове АСНОС-а бр. 79/44. од 12. децембра 1944, ОНО, К—1/45.

5. ИАЧ, допис ОНО Чачак бр. 1678 од 12. децембра 1945. упућен АСНОС-у Неоград, ОНО, К—1/45. и допис упућен Одељењу заштите метода ОНО, К—4.

6. ИАЧ, допис бр. 72 од 14. децембра 1944. године, упућен Среском НОО-у Краљеву, ОНО, К—3.

7. „Слободни глас“, Чачак од 18. јануара 1945.

8. ИАЧ, допис 'Среског народноослободилачког одбора Краљево бр. 281 од 31. јануара 1945. са табеларним прилозима, ОНО, К—14.

9. Радос Ж. Мацаревић, „Занисници са седнице Среске скупштине среза драгачевског“, „Изворник“, бр. 1/84, Чачак, 212.

10. Митрован Живковић, „Записници НОО“, Прислоница, 1977, стр. 100.

11. Исто, стр. 101.

12. Исто.

13. ИАЧ, ОНО, К—13.

14. Радос Ж. Мацаревић, „Записници са седнице Среског НОО среза таковског“, „Изворник“, бр. 1/84, Чачак, стр. 149—198.

15. ИАЧ, Извештај среског народноослободилачког одбора среза качерског — Белановица, бр. 1831 од 3. марта 1945, ОНО, К—13.

16. Исто, бр. 642/45 од 18. фебруара 1945.

17. ИАЧ, писмо Председништва АСНОС-а Београд, 1-бр. 623 од 1. фебруара 1945, ОНО, К—13.

18. ИАЧ, Преглед испорука намирница до 1. априла 1945. ОНО, К—1.

Др ВИЋЕНТИЈЕ ЂСХРЋЕВИЋ, секретар Комисије за историју
Савеза комуниста Србије при ЦК СКС

БОРБЕ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ КРАЉЕВА И ЧАЧКА 1944. ГОДИНЕ У СРЕДСТВИМА ЈАВНОГ ИНФОРМИСАЊА

У овом прилогу за научни скуп биће презентирани: ратни извештаји Врховног штаба Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије (НОВ и ПОЈ) који су се односили на борбе за ослобођење Краљева и Чачка у јесен 1944. године, а пренели су их дневни листови „Политика“ (која је почела поново да излази у ослобођеном Београду 28. октобра 1944) и „Борба“ (која се у Београду појављује 15. новембра 1944), као и „Глас“ — недељни лист Народноослободилачког фронта Србије, затим извештаји Телеграфске агенције нове Југославије (Танјуг), које су у неколико наврата пренеле „Политика“ и „Борба“ (орган Комунистичке партије Југославије).

Прикази борби за ослобођење Краљева и Чачка у листовима „Борба“, „Политика“ и „Глас“ нису могли бити детаљније дати. Па, ипак, они су били огромна морална и политичка подршка надчовечанској и херојској борби бораца НОВЈ на фронту, у позадини и у народу, који је свим расположивим средствима помагао ту борбу да се окупатор и његове слуге униште с паролом „Сви на фронт — све за фронт“.

Поменуте ратне извештаје, који су говорили о великим успесима наше народноослободилачке војске у борби за коначно ослобођење Србије и земље у целини, читали су с великим одушевљењем борци и народ. Дакле, у овом прилогу задржаћемо се на приказу борби које су јединице НОВЈ водиле у долинама и котлинама река Ибра и Западне Мораве на свом славном борбеном путу за ослобођење Краљева и Чачка.

РАДИО-СТАНИЦА СЛОБОДНА ЈУГОСЛАВИЈА САОПШТАВА:

Врховни штаб НОВ и ПОЈ објавио је 26. октобра следећи ратни извештај:

„Наше јединице ослободиле су Шабац, последње непријатељско упориште у западној Србији. На сектору Чачка наше јединице у против нападу разбиле су колону која је покушала да се из обруча пробије ка западу. Ослобођени су Ивањица, Ариље и Гуча. Наставља се гоњење непријатеља ка Чачку и Краљеву. У овим борбама непријатељ је имао преко 800 губитака“... („Политика“, Београд, 28. октобар 1944).

ЈУЧЕРАШЊИ ИЗВЕШТАЈ ВРХОВНОГ ШТАБА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ ВОЈСКЕ

Врховни штаб НОВ и ПОЈ саопштава:

„Југоисточно од Краљева, на падинама Копаоника, наше јединице разбиле су једну колону Немаца, недићеваца и четника која је покушала да се из обруча пробије ка југу. На месту борбе остало је 500 лешева“... („Танјут“).

РАТНИ ИЗВЕШТАЈ ВРХОВНОГ ШТАБА НОВ И ПОЈ за 28.

X 1944.

„На сектору Краљево—Чачак настављају се жестоке борбе. Немци се очајнички бране, штитећи прикупљање својих снага са југа Балкана у област Косова и Метохије...“

(„Политика“, 29. октобар 1944)

„Србија је скоро сва ослобођена. У долини Западне Мораве Немци још држе Чачак и Краљево, затим Ибарску клисуру, Метохију и Косово, и источни део линије Подујево—Гњилане. Санцак је цео слободан сем Сјенице и Новог Пазара...“

РАТНИ ИЗВЕШТАЈ ВРХОВНОГ ШТАБА НОВ И ПОЈ за

29. X 1944.

„На сектору Западне Мораве и Ибарске клисуре настављају се борбе са немачким снагама које покушавају продор ка долини Лима. Воде се тешке борбе на положајима западно од Сјенице. У току дана уништена су два тенка и истребљено 400 непријатељских војника..

(„Политика“, 30. октобар 1944)

РАТНИ ИЗВЕШТАЈ ВРХОВНОГ ШТАБА НОВ И ПОЈ за

30. X 1944.

„На сектору Краљево—Чачак и даље се настављају борбе. У току су борбе са једном јаком немачком групом, која је покушала продор од Чачка ка Ужичкој Пожези..

(„Политика“, 31. октобар 1944)

РАТНИ ИЗВЕШТАЈ ВРХОВНОГ ШТАБА НОВ И ПОЈ за

31. X 1944.

„На сектору Чачак—Краљево и даље се воде борбе. Неколико жестоких непријатељских противнапада одбијено је од наших и совјетских јединица уз велике губитке по Немце. У току последњих пет дана борбе на овом сектору убијено је 2500 Немаца, а заробљено 300. Уништено је седам тенкова, једанаест топова и много друге технике...“

(„Политика“, 1. новембар 1944)

Врховни штаб НОВ и ПОЈ у свом ратном извештају за 1. новембар, који преноси, „Политика“ 2. новембра 1944. године, не помиње сектор Краљево—Чачак, али следећег дана садржи о томе по-

датке:

Врховни штаб НОВ и ПОЈ објавио је јуче 2. X⁷. следећи извештај:

„На сектору Краљево—Чачак настављају се борбе. Наше јединице заузеле су неколико тактичких положаја...”

(„Политика“, 3. новембар 1944)

У ратном извештају Врховног штаба НОВ и ПОЈ који преноси „Политика“ 4. новембра 1944. године нема података за сектор Краљево—Чачак.

НЕДЕЉНИ ПРЕГЛЕД ОПЕРАЦИЈА НОВ И ПО ЈУГОСЛАВИЈЕ од 29. октобра до 4. новембра 1944. године

„У току протекле недеље наше трупе су наставиле са офанзивним операцијама на целом југословенском ратишту. Борбе су се водиле против непријатеља на јаким, утврђеним положајима, против непријатељских комуникација, колоне у покрету, упоришта и против непријатељског саобраћаја. Циљ ових операција био је разбијање и уништење непријатељских снага у нашој земљи...”

„На крајњем северу Немци грчевито држе Чачак и Краљево, као бочно обезбеђење, целокупних опкољених снага. Операције на овом сектору карактеришу се жестоким нападима са обе стране..

(„Политика“, 5. новембар 1944)

РАТНИ ИЗВЕШТАЈ ВРХОВНОГ ШТАБА НОВ И ПОЈ за 5. XI. 1944.

„Код Чачка и Краљева одбијени су мањи непријатељски повратни напади. Уништена су четири тенка. Убијено 250 Немаца. ...“

(„Политика“, 6. новембар 1944)

РАТНИ ИЗВЕШТАЈ ВРХОВНОГ ШТАБА НОВ И ПОЈ за 6. XI 1944.

„Настављају се огорчене борбе у области Краљево—Чачак, где веће непријатељске групе, уз огромне губитке у материјалу и људству, још увек дају јак отпор, да би омогућиле повлачење преко Ужице и Вишеграда ка Босни. ...“

„После жестоких борби једна јака немачка тенковска колоне пробиле се од Чачка у Ужичку Пожегу. Жестоке борбе воде се западно од овога места. Уништено је пет тенкова и 30 камиона...”

(„Глас“, „Политика“, 7. новембар 1944)

РАТНИ ИЗВЕШТАЈ ВРХОВНОГ ШТАБА НОВ И ПОЈ за 7. XI 1944.

„У долини Западне Мораве, после огорчених борби Немцима је успело да се из Пожеге пробију у Ужице, где још трају уличне борбе. Уништена су три немачка тенка...”

(„Политика“, 8. новембар 1944)

РАТНИ ИЗВЕШТАЈ ВРХОВНОГ ШТАБА НОВ И ПОЈ за 8. XI 1944.

„На сектору Краљево—Чачак Немци су израдили моћне одбрамбене положаје у којима се огорчено бране. На овом сектору за

последњих пет дана жестоких борби Немци су имали преко 3000 мртвих и уништена је велика непријатељска техника ...“
(„Политика“, 9. новембар 1944)

РАТНИ ИЗВЕШТАЈ ВРХОВНОГ ШТАБА НОВ И ПОЈ за 19. XI 1944.

„На комуникацији Чачак—Ужице . . . воде се непрекидне жестоке борбе...“

РАТНИ ИЗВЕШТАЈ ВРХОВНОГ ШТАБА НОВ И ПОЈ за 10. XI 1944.

„На сектору Краљево—Чачак наше јединице одбиле су два немачка локална противнапада...“

(„Политика“, 11. новембар 1944)

РАТНИ ИЗВЕШТАЈ ВРХОВНОГ ШТАБА НОВ И ПОЈ за 11. XI 1944.

„На комуникацијама Чачак—Ужице—Вишеград и Рашка—Пријеполје—Вишеград наше јединице врше непрекидне нападе, ометајући непријатељско извлачење из области Западне Мораве и Косова. У току последња два дана на овим комуникацијама уништено је седам тенкова, 165 камиона, четири топа, и убијено преко 650 Немаца, четника и недићеваца...“

(„Политика“, 12. новембар 1944)

У ратном извештају Врховног штаба НОВ и ПОЈ за 12 новембар 1944. се, поред осталог, каже да се воде ... „акције наших јединица на комуникације и непријатељски саобраћај“ ...

(„Политика“, 13. новембар 1944)

РАТНИ ИЗВЕШТАЈ ВРХОВНОГ ШТАБА НОВ И ПОЈ за 13. XI 1944.

„На сектору Краљево—Чачак одбијен је немачки противнапад у области Бумбарева брда уз велике губитке по непријатеља.

На целом подручју од Скопља до Чачка наша и савезничка авијација биле су врло активне, нападајући артиљерске положаје, моторизоване колоне и железнички саобраћај...“

(„Политика“, 14. новембар 1944)

РАТНИ ИЗВЕШТАЈ ВРХОВНОГ ШТАБА НОВ И ПОЈ за 15. XI 1944.

„У долини Западне Мораве воде се жестоке борбе. Било је неколико јачих непријатељских противнапада код Краљева и том приликом је убијено преко 300 немачких војника . . .“

(„Политика“, 16. новембар 1944)

„Борба“ је у ослобођеном Београду наставила да излази 15. новембра 1944. године и у броју 1 (година IX) доноси ратни извештај Врховног штаба НОВ и ПОЈ, у коме се приказује стање на југословенском ратишту, али се ту не помиње сектор Краљево—Чачак.

Прикази ратних извештаја Врховног штаба НОВ и ПОЈ од 15. новембра 1944. године су истоветни у дневним листовима „Борба“ и „Политика“ и ми ћемо их надаље заједно пратити у нашем прилогу.

РАТНИ ИЗВЕШТАЈ ВРХОВНОГ ШТАБА НОВ И ПОЈ за 16. XI 1944.

„На сектору Западне Мораве обострана артиљеријска делатност. Слаби немачки противнапади на одсеку с. Бресница — с. Гунцати одбијени су уз губитке по непријатеља...”

(„Борба“, „Политика“, 17. новембар 1944)

РАТНИ ИЗВЕШТАЈ ВРХОВНОГ ШТАБА НОВ И ПОЈ за 17. XI 1944.

„Брзим упадом у Ибарску клисуру, северно од Рапше, једна наша јединица уништила је 19 камиона и убила 130 Немаца. Заплењена је извесна количина ратног материјала. На сектору Западне Мораве продужава се артиљеријска делатност. Одбијено је више немачких против напада при чему су наше јединице овладале новим положајима. Немци се грчевито држе на овом сектору, да би обезбедили извлачење својих крупних снага са Ибарског сектора.

Из Ужица једна јака немачка колона, потпомогнута тенковима и артиљеријом, пробила се у Бајину Башту. У току су жестоке борбе на положајима северно од овог места. .

(„Борба“, „Политика“, 18. новембар 1944)

РАТНИ ИЗВЕШТАЈ ВРХОВНОГ ШТАБА НОВ И ПОЈ за 18. XI 1944.

„На сектору Ибра наше јединице са Копаоника ликвидирале су јако немачко упориште у селу Шипачина код Сувог Рудипгта. Убијено је 180, а заробљено 50 Немаца. На Западној Морави успешно је ликвидирано немачко упориште Виноград и Иконције. Пропао је покушај Немаца да поврате ова упоришта. Непријатељ је имао осетне губитке. На овом сектору појачава се артиљеријска и минобачка ватра...”

„На подручју Западне Мораве помиње се само обострана артиљеријска делатност. Иначе су одбијени слаби немачки против напади на одсеку Бресница — село Гунцати, при чему је непријатељ претрпео велике губитке. На целом подручју од Скопља до Чачка била је у току прошле недеље активна наша и савезничка авијација...”

(„Борба“, „Политика“, „Глас“, 19. новембар 1944)

Уз овај извештај „Борба“ на истој страни (5) доноси већи коментар војног стручњака о ситуацији на југословенском ратишту у то време (Ми га доносимо у целини у прилогу рада).

РАТНИ ИЗВЕШТАЈ ВРХОВНОГ ШТАБА НОВ И ПОЈ за 19. XI 1944.

„На сектору Краљева, Немци су били повели јачи напад на наше јединице у правцу Копаоника. Напад је заустављен после вишечасовне упорне борбе, а затим енергичним противнападом Немци су бачени на полазне положаје, претрпевши у томе велике губитке. Заробљен је и један немачки капетан са остацима своје чете...”

(„Борба“, „Политика“, 20. новембар 1944)

РАТНИ ИЗВЕШТАЈ ВРХОВНОГ ШТАБА за 20. новембар 1944.

„На сектору Западне Мораве наше јединице отпочеле су са одлучним нападима. Код Чачка непријатељ је потиснут ка Морави и наше јединице избиле су у село Мојсиње, где сада уништавају јед-

ну опкољену немачку групацију. У селу Бресници опкољена је још једна немачка група, која трпи велике губитке од концентричне ватре наше артиљерије. Западно од Овчарско-Кабларске клисуре наше јединице заузеле су јаке тактичке положаје Лорет и надиру ка Ужичкој Пожези, у циљу пресецања непријатељске одступнице...”

(„Борба“, „Политика“, 21. новембар 1944)

РАТНИ ИЗВЕШТАЈ ВРХОВНОГ ШТАБА НОВ И ПОЈ за 21. XI 1944. године лист „Политика“ објављује као ванредни и у њемЈ се каже:

„Двадесет друга дивизија Народноослободилачке војске преко Копаоника упала у Ибарску клисуру и пресекла немачку одступницу ка северу“. Сличан извештај објавио је и лист „Борба“ 22. новембра 1944.

РАТНИ ИЗВЕШТАЈ ВРХОВНОГ ШТАБА НОВ И ПОЈ за 22. XI 1944.

„На сектору Ибра и Западне Мораве настављају се жестоке борбе, у којима Немци трпе велике губитке. Западно од Пожеге наше јединице заузеле су Јелен До и Гвоздовац и на тај начин пресекле немачку одступницу ка Ужицама. На овом месту Немци су имали осетне губитке, а наше јединице заплениле су 36 митраљеза, 22 бацача и многе друге опреме..

(„Борба“, „Политика“, 23. новембар 1944)

РАТНИ ИЗВЕШТАЈ ВРХОВНОГ ШТАБА НОВ И ПОЈ за 23. XI 1944.

„На сектору Ибра наше јединице воде јаке борбе за положаје на Рогозни планини, који штите прилазе Новом Пазару и Рашкој. Код Краљева наше јединице после дводневних јаких борби заузеле су село Шумарице и овладале читавим масивом Котленика и насеља Бресница и сада се спуштају у долину Западне Мораве. На овај начин Краљево је озбиљно угрожено и наше јединице све више стежу обруч око овог места. У овим борбама убијено је 250, а заробљено 40 Немаца. ...“

(„Борба“, „Политика“, 24. новембар 1944)

РАТНИ ИЗВЕШТАЈ ВРХОВНОГ ШТАБА НОВ И ПОЈ за 24. XI 1944.

„У Србији после дводневних огорчених бојева потпуно је разбијена немачка одбрана на Столовима, и гонећи Немце, наше су јединице форсирале реку Ибар и пресекле комуникацију Краљево—Рашка на дужини од 20 километара. Убијено је 750, а заробљено 200 Немаца и заплениен је велики ратни материјал. Жестоке борбе на овом сектору и даље се настављају. Одбијен је покушај Немаца из Краљева, да ослободе ову комуникацију и наше јединице сада чврсто држе освојене положаје. На овај начин немачким снагама на сектору Рашка—Нови Пазар остала је за повлачење још једина комуникација преко Сјенице ка Пријепољу..

(„Борба“, „Политика“, 25. новембар 1944)

РАТНИ ИЗВЕШТАЈ ВРХОВНОГ ШТАБА НОВ И ПОЈ за 25. XI 1944.

„При освајању Ибарске Клисуре на сектору Рашка — Матаруге, наше јединице задале су тешки ударац непријатељу који се

непрекидним колонама повлачио на север ка Краљеву. Убијено 1100, а заробљено 350 непријатељских војника и официра. Уништено је седам тенкова, 11 топова, 350 камиона. Наше јединице дошле су до великог ратног плена, који закрчен стоји у Ибарској Клисурси. Наставља се надирање ка Ивањици и Каони.

Западно од Пожеге, снажним продором наше јединице избиле су на комуникацију и тако непријатељу пресекле пут ка Ужицама. Због тога су Немци били принуђени да дугачке колоне из Овчарско-Кабларске клисуре враћају према Чачку, одакле се сада повлаче преко Гуче ка Ивањици..

Уз овај ратни извештај дневни лист „Борба“ објављује и географску карту Југославије са легендама о стању на југословенском ратишту.

(„Борба“, „Политика“, 26. новембар 1944)

РАТНИ ИЗВЕШТАЈ ВРХОВНОГ ШТАБА НОВ И ПОЈ за 26. XI 1944.

„На сектору Ибра воде се жестоке борбе са јужно одсеченом непријатељском групом. У току су борбе за Рашку и Нови Пазар.

На сектору Краљево—Чачак—Пожега, наше јединице овлада-ле су низом положаја, који доминирају комуникацијама у долини реке. Наша ватра директно угрожава саобраћај на комуникацијама где влада велика пометња међу Немцима. .

(„Борба“, „Политика“, 27. новембар 1944)

РАТНИ ИЗВЕШТАЈ ВРХОВНОГ ШТАБА НОВ И ПОЈ за 27. XI 1944.

„На сектору Ибра, после дужих и огорчених борби, наше су јединице заузеле Рашку, важно упориште јужне немачке групације у долини Ибра. На овај начин наше су јединице овладале целом комуникацијом све до Краљева. Одбијено је више немачких напада из Краљева, који су имали за циљ ослобођење ове комуникације и извлачење њихове групације из области Рашке и Новог Пазара. У овим бојевима убијено је 450, а заробљено 140 Немаца. Уништено је 26 моторних возила. Гонећи потучене Немце из Рашке, наше се јединице приближавају Новом Пазару, стежући све више обруч и са севера око овог места.

Око комуникација у долини Западне Мораве и даље се настављају жестоке борбе. Пропали су сви покушаји Немаца да осигурају пролаз овим правцем...

(„Борба“, „Политика“, 28. новембар 1944)

РАТНИ ИЗВЕШТАЈ ВРХОВНОГ ШТАБА НОВ И ПОЈ за 28. XI 1944.

„У Србији, после дугих и жестоких бојева наше јединице пробиле су немачке јаке утврђене линије код Краљева, форсирале Ибар и Западну Мораву и потпуно опколиле овај гарнизон. Жилаве борбе се још више појачавају, али ипак наше јединице надиру даље и приближавају се самом граду. Одбијени су сви покушаји Немаца од Чачка да спасу опкољени гарнизон у Краљеву. У овим бојевима Немци трпе велике губитке у људству и материјалу. Даље на југу уништени су и последњи остаци испресецаних немачких групица, и са-

да наше јединице чврсто држе читаву Ибарску долину. Убијено је 550 Немаца, уништено је 50 возила и задобијен велики ратни плен.

Борбе добијају све жешћи карактер и на сектору Новог Пазара и наше јединице наступају јаким колонама и обухватају ово место са три стране.

На сектору Ужице—Пожега и поред јаког немачког отпора, наше су јединице ослободиле низ села и избиле на линију Каран—село Миљаковина, где се огорчене борбе настављају. Убијено је 140 Немаца..

(„Борба“, „Политика“, 29. новембар 1944)

РАТНИ ИЗВЕШТАЈ ВРХОВНОГ ШТАБА НОВ И ПОЈ за 29. XI 1944.

„У Србији ослобођено је Краљево и наше јединице чисте долину Западне Мораве и већ се приближавају Чачку. У тешким дводневним бојевима око Краљева убијено је 750, а заробљено 300 Немаца. Заробљен је велики ратни плен. Важна ибарска пруга налази се у нашим рукама.

На сектору Ужице—Пожега настављају се јаке борбе око комуникације, где Немци трпе осетне губитке.

Око Новог Пазара све се више стеже обруч наших јединица...“

(„Борба“, „Политика“, 30. новембар 1944)

РАТНИ ИЗВЕШТАЈ ВРХОВНОГ ШТАБА НОВ И ПОЈ за 30.

XI 1944.

„У Санџаку после дугих и огорчених бојева ослобођен је Нови Пазар. Наше и бугарске јединице, гонећи непријатеља, приближавају се Сјеници, која је већ угрожена. Енергичним продором једна наша колона избила је на Голију, одакле угрожава једину комуникацију којом су се Немци слободно служили у повлачењу од Чачка преко Ивањице за Сјеницу.

Приликом заузимања Краљева заплењено је 7 топова, 2 тенка, 23 вагона муниције, много пушака и аутоматског оружја, 400 вагона и локомотива. Уништена су 4 топа и 30 камиона.

Долина Западне Мораве постаје поприште све жешћих бојева. Немци се очајнички бране око градова и комуникација у овој котлини, али наше јединице упорно нападају, носећи непријатељу огромне губитке.

На сектору Чачак—Пожега ликвидирана су јака немачка упоришта у селу Каменици и Добри До, која су бранила комуникације. Чврсти обруч наших јединица све више стеже деморалисане немачке трупе на овом сектору, а уводне борбе за Чачак већ су отпочеле. Делови наших јединица извршили су врло успешно ноћне упаде у Рогачицу и Љубовију. У овим бојевима убијено је 450 а заробљено 120 Немаца. Заплењено је 15 камиона, 38 митраљеза, 4 бацача и друге опреме..

(„Борба“, „Политика“, 1. децембар 1944)

РАТНИ ИЗВЕШТАЈ ВРХОВНОГ ШТАБА НОВ И ПОЈ за 1.

XII 1944.

„НАШЕ ЈЕДИНИЦЕ ПРОДИРУ У ЧАЧАК И БОРБЕ СЕ ВОДЕ НА ПЕРИФЕРИЈИ ГРАДА“

„У долини Западне Мораве наставља се жестока битка за Чачак. Наше јединице овладале су свим положајима на десној обали

Западне Мораве, док јединице које надиру са истока и севера већ воде борбе на периферији града. Непријатељ је имао 440 убијених, 27 заробљених и заплећено 6 моторизованих топова. ..“

(„Политика“, 2. децембар 1944)

Истог дана (2. децембра 1944) „Борба“ објављује репортажу свог ратног дописника под насловом „БИТКА ЗА КРАЉЕВО“. Ми у свом прилогу ову репортажу због њеног значајног садржаја објављујемо у целини:

„Борба око Краљева трајала је 42 дана. Нијемци су упорно бранили долину Ибра и Западне Мораве, јер су тим правцем покушавали да извуку своје снаге са југа Балкана. Краљево је на тој комуникацији једно од главних чворишта. Зато су краљевачки сектор браниле двије непријатељске дивизије са великим бројем тенкова и јаком артиљеријом.

На широким пољима у рововима пуним воде издржали су наши борци читаво вријеме. Борци Четврте црногорске бригаде, који су држали положај пред Краљевом на комуникацији Краљево—Трстеник, борили су се из ровова без смене и дању и ноћу. Дању су издржавали паклену ватру непријатељске артиљерије, а ноћу су јуришали преко равних пољана на непријатељске положаје. Киша је пунила ровове водом, а блатњава се одјећа лијепила за тијело бораца, стално будних у напетом очекивању борбе. Спавали су по тројица на смјену наслонивши уморну главу на блатњаву земљу. Храну су добијали само ноћу. Магла и ноћ било је за њих једино вријеме када су могли да помоле руку и избаце воду из ровова, јер је непријатељ свако помаћање из рова пратио митраљеском ватром.

Храбро држање и добро расположење, које је својствено пролетерима, није их напуштало. Они су збијени и насмејани као несаташани дјечаци у најопаснијим ситуацијама подизали на мотку чврсто набијену крпу. За неколико тренутака била би сва изрешетана. Ровови су били удаљени од непријатеља свега неколико метара. Наши борци довикивали су се са злогласним банаћанским Нијемцима из дивизије „Принц Еуген“.

Вод III батаљона IV црногорске бригаде прикрао се ноћу у сам непријатељски логор. Наглим скоком борци су убили престрављаног стражара Фрица и запалили кућу у којој је спавало 45 Нијемаца.

Борац исте бригаде Драгомир Велич пао је на Вранешу тешко рањен. У наглom контранападу, један је Нијемац појурио преко нашег рањеника. Мржња према одвратном Фрицу угушила је болове, и Велич се у залету бацио на Нијемца и убио га пиштољем.

Довитљивост и неустрашиви подвизи били су редовна појава. Један борац II батаљона XVIII српске бригаде, коме је по казни за неко вријеме било одузето оружје, прикрао се непријатељском рову и вратио се натраг носећи пушку, 600 метака и војничке цокуле.

Послије пада Косовске Митровице и избијања наших јединица у Ибарску долину отпочела је борба за само Краљево. У циљу одбјецања непријатеља у Краљеву, наше и руске снаге почеле су

— послје је заузимања Матарушке Бање, Жиче и осталих насеља да прелазе преко Ибра. Пребацивање је вршено ноћу у малим чамцима. Неколико ноћи сељаци из Ибарске долине газили су хладну воду и пребацивали чамце с војском. Њемачке гранате су тукле прелазе, али су наше јединице без одмора прелазиле на другу обалу и ту одмах прихватале борбу.

У селу Врби, на прилазима граду развила се жестока борба. Нијемци еу давали упоран отпор. Друм који пролази кроз село био је миниран. Питомо село у Ибарској долини постало је ратно попрште. Некада плодне оранице села Врбе, заејане пшеницом, и богати воћњаци преорани су гранатама, а на сваком кораку били су ископани дубоки подземни ровови.

Наши су борци, не презајући од опасности од минских поља, јуришали и упадали у непријатељске ровове. Њихове босе ноге биле су кржаве, пуне трња и прозобле. Они су се спотicali и падали по мраку у јарке пуне воде, гладни и често без довољно муниције, али су смело јуришали и заузимали ров за ровом.

Знали су да нема одступања. Краљево је пред њима и оно се мора заузети. Борац Радослав Карић јуришао је преко чистине и бомбама ликвидирао неколико бункера.

Наши борци јуришали су заједно са црвеноармејцима. Млад црвеноармејац пао је смртно погођен. Није му нико прилазио, пошто су Нијемци у контранападу прилазили рововима наших бораца. Болничарка IV батаљона Лорета Обрадовић потрчала је из рова под кишом непријатељских куршума и подигла рањеног црвеноармејца и довукла га у ров. Осмех младог борца пред смрт била је захвалност храброј партизанки.

Када је требало да дође смјена борцима IV црногорске бригаде, настала је жалост међу њима. Пораз у борби био би им можда лакши него та вијест. Једногласно су то одбили и тражили су од штаба дивизије да им се дозволи да они нападају Краљево.

Двадесет осмог новембра почео је јуриш на сам град. Јединице IV црногорске бригаде имале су задатак да преко мостова на десној обали Ибра нападну Краљево, а остале бригаде с јужне и западне стране.

Када су борци у наглom јуришу имали да пређу Ибар,; оба моста на Ибру пред Краљевом одлетела су у ваздух. Постојала је сада највећа препрека. Пред нашим премореним борцима био је сада набујали Ибар, а јака непријатељска артиљерија тукла је стално оба лу. Борци су нестрпљиво чекали улазак у Краљево.

Командант бригаде Божo (Блажо) Јанковић осјетио је нестрпљење и жељу својих јунака. Прочитао је у њиховим очима жељу, жељу да освете крв својих најбољих другова, који су пали пред Краљевом. На њиховим лицима није било забринутости, у очима им се читала одлука да што пре пређу главну запреку — Ибар. Када је поставио питање штабовима батаљона да ли се може прећи, одговорено је једногласно: „Може!“.

У један сат после подне почело је прелажење Ибра, на педесет метара далеко од срушених мостова. Борци су један за другим улазили у воду, прелазили је држећи високо над главом своје оружје, како би могли одмах с њим да дејствују. Један талас мутног

Ибра оставио је крваву бразду, куда је прошао погођени војник. Борци су носили растворене дјелова бацача, велики терет, борећи се с јаким струјом набујалог Ибра.

Политички комесар првог батаљона Радован Кривокапић узео је „шарац“ и први пред стрељачким стројем свог батаљона искочио на обалу и ликвидирао прве ровове на ивици града. Не обазирајући се на своја мокра одела, на јак ветар који је шибао њихова мокра тела, борци су јуришали кроз улице Краљева и савлађивали последњи непријатељски отпор. С десне стране, два батаљона, прешавши Ибар, преко широких поља, преко стотине ископаних ровова, јуришали су на аеродром са северне стране. У 11 сати ноћу састали су се с осталим батаљонима у самом граду, када је престао и последњи отпор непријатеља.

Немачки гарнизон од 2000 војника уништен је до последњег човека.“ А. Ј.

РАТНИ ИЗВЕШТАЈ ВРХОВНОГ ШТАБА НОВ И ПОЈ за

2. XII 1944.

„У долини Западне Мораве борбе се све више појачавају и улазе у одлучујућу фазу. Немци се огорчено бране, али и поред тога наше јединице напредују и наносе непријатељу велике губитке. Вештим маневром наше су јединице пресекле комуникације Чачак—Гуча и Чачак—Пожега и на тај начин потпуно изоловале непријатељски гарнизон у Чачку, потом су изненадним чеоним нападом разбијене спољне одбране града и наше су јединице продрле у варош, где воде јаке уличне борбе. Најжешћи бојеви воде се око гробља и болнице. Одбијено је неколико непријатељских покушаја из Гуче да ослободе комуникацију и извуку опкољени гарнизон у Чачку...“

(„Борба“, „Политика“, 3. децембар 1944)

РАТНИ ИЗВЕШТАЈ ВРХОВНОГ ШТАБА НОВ И ПОЈ за

3. XII 1944.

„Наше јединице, после тродневне борбе, ослободиле су Чачак, уништивши цео опкољени непријатељски гарнизон. Падом овог важног саобраћајног чвора, отворене су све комуникације за брзо надирање наших јединица ка западу.

Код Гуче опкољена је једна непријатељска група, коју наше јединице уништавају.

На комуникацији Пожега — Ужице — Љубовија наше јединице врше непрекидне нападе. У току дана убијено је 215 Немаца и уништено 10 камиона. У селу Буар, северозападно од Ужица, спаљен је магацин муниције...“

(„Борба“, „Политика“, 4. децембар 1944)

Исти листови пишу да се у долини Западне Мораве воде жестоке борбе око саме Пожеге. Даље на југу борбе се воде и на прилазима Гучи (5. XII). У бројевима од 6. децембра истичу да је: „На сектору Западне Мораве брзим налетом наших јединица разбијена немачка одбрамбена линија на простору села Марковица — Дучаловићи — Лопаш и гонећи потучене Немце наше су јединице ослободиле Гучу, Ариље и Ивањицу. На овај начин наше јединице обухватају Пожегу и са југа, око које се све више стеже обруч. Брзо нади-

рање наших јединица ка овом сектору знатно успоравају минска поља, којима се Немци у последње време све више служе при одбрани. На сектору Ужице разбијена је једна већа немачка колона у селу Каран, убијено је 200 и рањен већи број Немаца..“

Ужице је ослобођено 16. децембра 1944. У долини Дрине окршаји су постали још жешћи и ушли су у одлучујућу фазу борбе с Немцима. Окупатор се нигде није осећао сигурним. Борци НОВЈ су успешно нападали непријатеља. Градови и села уз цео народ су масовно помагали борбу наше Народноослободилачке војске Југославије. Стварани су одбори за помоћ фронту, који су успешно све време борби за ослобођење Краљева, Чачка, Пожеге и Ужица помагали синове Србије, Црне Горе, Босанске Крајине, Далмације и Лике. Сви су они били јунаци и хероји који су јуришима разбијали камен и челик којим је непријатељ окивао Србију више од три године. Српски народ ту херојску борбу неће никад заборавити, он ће вечито чувати успомену на пале борце народноослободилачког рата и социјалистичке револуције. И овај научни скуп је прилика да се ода признање нашим јунацима који су се херојски борили на фронту и у позадини у такозваној Краљевачкој операцији у јесен 1944. године.

СИТУАЦИЈА НА ЈУГОСЛОВЕНСКОМ ФРОНТУ (ПРИЛОГ)

— НА СВИМ СЕКТОРИМА ЈЕДИНИЦЕ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ ВОЈСКЕ УСПЕШНО СПРЕЧАВАЈУ ИЗВЛАЧЕЊЕ НЕМАЧКИХ ДИВИЗИЈА ИЗ ЈУГОСЛАВИЈЕ —

„Ако погледамо југословенски фронт, онда нам он пружа слику по којој се разликује од евих садашњих ратних фронтова. То није једноставна линија, фронтом окренута према непријатељу, него дубока и широка еруптивна површина, на којој већ три и по године сагоревају крупне фашистичке хорде и банде њихових сателита. Па ни та слика са карте није довољно јасна. Треба осетити гнев и мржњу побуђеног народа, који са попаљеног огњишта, из сваког кланца и гудуре, са гробова своје најдраже деце, убија свирепе освајаче. Ако војник погледа југословенску борбену позорницу, онда ће видети многобројне опкољене непријатељске групације, дубоке продоре, велике обухвате, претањене комуникације, и његова професионална радозналост, пропраћена још и мржњом према фашизму, биће задовољена. Али није ни то све. Ни једна регуларна војска на свету не би могла створити овакву шаховску таблу. То је створио херој борац

— народ, који је го и бос, гладан и жедан прелазео ледене врлети Дурмитора, Бјелашнице, Триглава, газио валовиту Дрину и Неретву. Тако је изграђен борац који је прожет љубављу према своме народу, који је задивео све свајим прегалаштвом, одлучношћу и истрајношћу.

Пређимо на хладан војнички рачун. На нашем ратишту, овог тренутка, налазе се 24 немачке дивизије, 12 самосталних пукова, 20

самосталних батаљона, све с артиљеријом, тенковима и осталим борбеним средствима. Ако се ове самосталне формације претворе у дивизије, онда се њихов број пење на 30, не рачунајући издајничке банде Недића, Михаиловића, Павелића, Рупника, албанских квислинга, италијанских фашиста у западним деловима Словеније и Истре. У овом случају број непријатељских дивизија може се закључити на 40. Са том хордом наша војска води непрекидне, тешке и крваве борбе. На западном ратишту Немци имају 75, а на талијанском 30 дивизија. Из овог суморног прегледа јасно се може уочити улога наше армије у општој савезничкој стратегији. Она је важећа ратујућа сила, која удара на јужно, отворено и најосетљивије крило немачког Рајха. Њени предњи одреди држе област Соче и избили су у котлину горње Драве. Својим положајем она представља чврсту спону између панонске групације Црвене армије и савезничких снага у Италији. Те три армије, ешаловане по дубини, чине стратегијску целину. Црвена армија снажним продором кроз Београд и према Пешти разорила је и покренула цео немачки балкански фронт, раздрман под ударцима Народноослободилачке војске Југославије. Око њеног маља, управљеног на Пешту и Беч, окрећу се савезничке трупе на Балкану и у Италији, а Немци су натерани да својим јужним балканским крилом беже ка северозападу.

Наша армија у другом јуришном ешалону, с једне стране обезбеђује јужни бок ударног ваљка Црвене армије ка Пешти, а с друге пак стране угрожава на словенско-истарском оперативном подручју комуникације, које су од животне важности за немачку армију у Италији. То је учинило да немачки фронт у Италији постане анемичан и да тек бедно животари. Када наша армија јаче коракне према Караванки, онда ће и трећи савезнички ешалон у Италији добити бржи темпо преко тешког терена, и Немци ће се наћи пред катастрофом, јер би им за извлачење из Италије остали само уски планински превоји преко Понтеве и Бренера.

Посматрајући југословенско ратиште детаљније, видимо да постоје два оперативна сектора: а) чврсти стратегијски фронт у продужењу левог крила Црвене армије, који се протеже од Барање преко Срема, Дрине, Западне Мораве и Ибром до албанске границе у области Метохије, б) у унутрашњости земље низ покретних фронтова, који парализују и коче живот и операције фашистичких снага у дубокој позадини.

Успостављање стратегијског фронта од огромне је важности за нашу армију. Ми смо, први пут у овоме рату, добили стратегијску основицу, чије ћемо благодети искористити. Та основица обухвата насељене и богате пределе Војводине, Србије и Македоније. Мобилизација нових бораца и свих материјалних извора учиниће да наша армија добије јачу ударност и продорност. Наше досадашње најбољније питање — рањеници, формирањем позадинских установа и добијањем транспортних ваздухопловних средстава — потпуно је решено. Ни економски елементи неће више играти онако тешку улогу као у досадашњим нашим операцијама. Београд и Скопље су важни географско-стратејски чворови, преко којих је обезбеђена комуникациона веза са нашим савезницима, што је од огромне важности за успешно настављање рата.

Ова основица је одскачна даска за операције ка западу. Овде врше огромну улогу већ обезбеђени офанзивни мостобрани издвојени у Барањи и Срему на важним речним токовима. Већ сад се може рећи да је разбијена непријатељска одбрана на реци Сави и Драви. Операцијски правци више не воде преко тих река, него дуж њих. Немци су присиљени да успостављају одбране на отвореном, маневароком терену, где они, као малобројни и технички слабији, не могу доћи до изражаја.

*
* *

Преношењем операција из Скопске Котлине на терен Косова наше јединице обухватиле су у југозападној Србији Санцаку и Црној Гори јаку непријатељску групацију од 11 дивизија („Армео групе Е“, коју чине корпуси: 5 СС, 21 планински, 66. резервни, 91 тврђавски). Ова непријатељска групација већ је подељена на два дела: један од седам дивизија на сектору Ибра и Западне Мораве, а други од четири дивизије на сектору Љеш—Скадар—Подгорица—Даниловград. Северна група успела је да се пробије вишеградском комуникацијом и њени предњи делови допрли су до Сарајева. Али, њено пробијање тим правцем је врло ризично и отежано. Наше јединице непрестано руше комуникације, док друге нападају непријатељски фронт на моравско-ибарском сектору, не дозвољавајући да се непријатељ одвоји и у реду повуче. Друга група на сектору Подгорица одпочела је операције пробијања од Даниловграда преко Никшића ка западу. Пратићемо ове покрете. Напомињемо само огромне тешкоће овог планинског терена, порушене комуникације и тешке атмосферске прилике. На овом терену само су партизани могли успешно ратовати. Но често се догађало да разбијене немачке трупе буду отеране у шуму, где су постајале плен наше организоване позадине.

Уопште, пробијање ове немачке групације јесте очајнички корак немачког командовања. Ове трупе изгубиле су сваку ударну моћ, остале без комора и моторизације практично изгубиле комуникације — животни нерв за сваку регуларну армију. Тешко је замислити да тако јака група може брзо продефиловати преко једног слабог моста у Вишеграду и хладног кланца Дуга, западно од Никшића. Расути на комуникацијама, Немци су постали добар плен за наше јединице, које су се устремиле на уништавање живе силе. На ком ће сектору ова групација, као и остале немачке трупе у Југославији бити коначно опкољене и уништене — споредно је. Ко је будно пратио ток операција наше војске, могао је видети како су наше трупе дуж Вардара пресекле Немце на неколико групација, а затим уништиле једну за другом. То се сада догађа и на косовском и свим осталим секторима.

У Босни, Херцеговини, Лици и Хрватском Приморју, нарочито се жестоке борбе воде на комуникацијама Мостар—Сарајево—Брод, Книн—Бихаћ—Осијек, Сушак—Огулин—Карловац—Загреб. На сектору ових комуникација налазе се јединице Друге немачке оклопне армије, са корпусима: 15 планински, 9 СС и 69 резервним. Укупно 9 дивизија и свим Павелићевим, усташким и домобранским снагама,

појачаним сада и остацима Недићевог „Српског“, „Добровољачког“ корпуса. Сарајевску комуникацију непријатељ држи, да би обезбедио извлачење опкољене непријатељске групације с ибарског сектора, чијим би падом био потпуно опкољен већи део непријатељске балканске групације.

На словенско-истарском сектору, поред многобројних самосталних пукова, Немци држе четири дивизије (94. гренадирску, 237. гренадирску, 188. резервну и 438. територијалну). Све ове дивизије пред нашим нападима држе се дефанзивно у циљу обезбеђења комуникација. У томе не успевају, јер је саобраћај преко Словеније застао.

*

* *

По обавештајним подацима Немци утврђују и намеравају да пруже отпор на општој одбранбеној линији: Соча—Љубљана—Марибор—Ријека—Раб, држећи као предње одбрамбене тачке: Загреб, Карловац и Вараждин. Фашисти нарочито утврђују Загреб, желећи да га том великодушном одбраном униште. Ово су немачка планирања. Али они нису досад успели да одрже, до невероватних размера, у бетону и гвожђу, утврђене одбранбене линије, па неће ни ову, за коју немају снага. Немци рачунају да ће на ову линију поставити снаге које сада извлаче са југа наше земље. Ово је мало вероватно. Пре свега, и да се делом извуку, те групе нису способне ни за какву оперативну употребу. Оне имају борбени распоред на наведеној линији. Видећемо шта ће од тих група до тог времена и за тај задатак остати. Правци наших надирања кроз Барању и Словенију на западу отворени су. Ти су правци много краћи од праваца повлачења Немаца, чије се зачеље овог часа налази код Липљана на Косову. Мобилизација свих снага нашег народа за фронт учиниће правце нашег дејства краћим и слом немачке тираније бржим.“

ДОБРИВОЈЕ СЕКУЛОВИЋ МАЛИША, члан ратних МК СКОЈ-а
у Врњачкој Бањи и ОК СКОЈ-а Краљево

ОБНАВЉАЊЕ И ДЕЛАТНОСТ ОРГАНА НАРОДНЕ ВЛАСТИ И ОРГАНИЗАЦИЈА НОП-а НА ПОДРУЧЈУ ВРЊАЧКЕ БАЊЕ И МОБИЛИЗАЦИЈА БОРАЦА И ЈЕДИНИЦА НОВЈ

1.

Врњачка Бања слави 15. октобар као дан свога коначног ослобођења. Тога дана 1944. године, према казивању мештана, у Бању су ушли први извиђачки делови 6. српске бригаде НОВЈ. Истовремено у Бању су ушле и прве извиђачке јединице Црвене армије; оне су разоружавале разбијене четничке групе и појединце. Са тим оружјем наоружани су и први добровољни борци НОВЈ у Бањи (Божин Милинковић—Жуков, борап са Попинске реке 1941, па Мирко, син Луке Богларског, који је погинуо на Попинској реци и други).¹

Према званичним подацима — Операцијски дневник 2. пролетерске дивизије — Бања је ослобођена 17. октобра 1944. После жестоке борбе за Трстеник у току 16. октобра, непријатељске снаге су се убрзано повлачиле према Краљеву, па у Бањи није било отпора. У Бању је први ушао 1. батаљон 4. пролетерске црногорске бригаде, док су јединице 6. српске бригаде чистиле терен у рејону Врњачка Бања—Дубље—Липова.²

Одмах по ослобођењу, у Врњачку Бању су се сместили дивизијско санитетско прихватилиште и хируршка екипа. У помоћ су им притекли лекари Врњачке Бање. Штаб дивизије наредио је, 19. октобра, да се рањеници упућују у дивизијско превијалиште у Трстенику, док не буде организовано прихватање рањеника у Врњачкој Бањи. Штаб дивизије је одмах образовао Команду места, па њену Посадну чету (јачине 60 бораца), органе народне власти и друге установе.

2.

Штаб 2. пролетерске дивизије наредио је, 19. октобра, да у Врњачкој Бањи остане само један вод као посада, а да се све остале јединице убацују у борбу против непријатеља, који је организовано и уз огорчен отпор одступао према Краљеву. Немци су ноћу 18. октобра организовали спољну одбрану Краљева, која се на овом правцу протезала линијом Драгосињици—Врба—Ратина—Витановац.³

Штаб дивизије се смеистио у Бањи 21. октобра и из ње дуже време (до краја новембра) руководио операцијама према Краљеву. Тамо се убрзо преместило из Трстеника дивизијско превијалиште. Ускоро је у Бањи почео да ради официрски курс за командире чета ове дивизије.

У то време Бања је, захваљујући ентузијазму грађана, а нарочито лекара и медицинског особља, постала једна велика болница. Истовремено служила је јединицама НОВЈ и Црвене адмије као транзитна станица, преко које су нове јединице одлазиле на фронт према Краљеву, и овде се, у пролазу, одмарале и смењивале. Бања је била седиште важних војних команди. Све до краја новембра и ослобођења Краљева, у Бањи је врло као у кошници.

Тих дана је штаб дивизије наредио свом допунском батаљону да одмах по добијању наређења крене правцем: Ступањ—Трулеж (вероватно Тулеш у Жупи — нап. аут) — Руденице—Стублица—Попина—Врњачка Бања и да у току мрака успут прочисти терен. Батаљон је упозорен на опасност да упадне у какву четничку заседу. Поред хватања разбијених четника и Немаца, наређено је и проналажење сакривеног оружја.⁴

За то време Штаб 2. дивизије је у Врњачкој Бањи увећавио развијао свестране активности на успостављању народне власти, команде места, друштвено-политичких организација и организацију привредне активности. Задаци су били тим деликатнији што су у току 1943. године били ликвидирани партијска и скојевска организација, илегални НОО, и одбор НОФ-а масовним хапшењима и репресалијама од стране окупатора и квислинга. Ипак, многи су успели да преживе хапшења и логоре. Неки су већ раније успели да ступе у Јастребачки и друге партизанске одреде и бригаде. Поред њих, као ослонац у образовању свих тих органа, организација и установа били су чланови КПЈ и СКОЈ-а и други активисти и симпатизери НОП-а који су деловали илегално, или су се крили на терену, или су били присилно мобилисани у четнике, па су искористили прву прилику да добровољно пређу у јединице НОВЈ.

3.

Истражен је и познат велики број имена бораца који су појединачно или у групама добровољно ступили у НОВЈ. Међу њима посебно место заузима Душан Матовић из Драгосињаца, борац Драгосињачке чете Краљевачког НОП одреда, односно Врњачко-трстеничког НОП одреда из 1941. године, који је, после повлачења главнине снага за Санџак и Босну, остао као усамљени вук и под оружјем провео све време окупације на овом терену. Он је у јулу 1944. године пошао у Ибарску долину, у сусрет јединицама НОВЈ, које су долазиле из Црне Горе, повезао се са Ратком Драговићем и тамо сачекао Оперативну групу дивизија учествујући у борбама на Ибру и диверзијама.

Михајло Јоцић Берлинац, стари социјалиста, активиста НОП-а од 1941. године, добровољно је ступио у Команду подручја у Рибарској Бањи знатно пре ослобођења Бање и околине. Затим је са осло-

бодилачким јединицама дошао у Бању и ту остављен да ради на стварању органа народне власти.

У време док се 2. пролетерска дивизија налазила у Жупи и код Крушевца многи врњачки омладинци тражили су и налазили начина да јој крену у сусрет и ступе у НОВЈ. Тако су поступили Синиша Миковић (борац са Попине 1941), Милан Милосављевић, Блажо Булатовић и други. Ступивши у 2. дивизију у Жупи, они су распоређени у 6. српску бригаду, да би са њом касније ушли у Бању као ослободиоци. Многи су то учинили одмах после ослобођења Врњачке Бање.

Према непотпуним подацима, поред око 100 омладинаца из Врњачке Бање и околине, у јединице 2. пролетерске и других дивизија ступило је и око 50 омладинаца из избегличких догова. Међу добровољцима било је и млађих од 17 и старијих од 30 година (они који нису потпадали под мобилизацију), као и неколико десетина девојака и жена.

Славко Брашић, Милутин Филиповић, Рака Вукчевић и други су се међусобно повезали и тражили начина да ступе у НОВЈ, па су то учинили приликом ослобођења Бање. Међу овима је био и Милован Чеперковић, борац одреда из 1941. године. Добровољно су ступили у јединице 2. пролетерске дивизије или друге јединице и Сава Радовић, Душан Крунић, Загорка Крунић, Мирослав Беловић, Бранко Беловић, Боривоје Михаиловић, Сретен Николић, Милунка Бабић, Коста Грујовић, Миланка Костић, Милка Миленковић, Станојка Брђанин, Љубодраг Миковић, Рака Вукчевић, Реља Дреновак, Радош Пеции, Миле Лекић, Добрица Лекић, Добрила Петровић, Вера Богларски, Десанка Симоновић, Иванка Дабић, Бранко Дабић и други.⁵

4.

Четници су, почев од 1. септембра 1944. године, прогласили и вршили општу мобилизацију свег људства способног за војну службу. Међу присилно мобилисаним из Врњачке Бање и околине нашло се неколико стотина грађана, међу којима и неколико десетина чланова СКОЈ-а и антифашистичких омладинаца обухваћених ранијим организованим радом. Они су држани у четничком логору на Гочу, па у Штулцу; затим су их пребацили преко Западне Мораве у Јасику и Беле Воде.

Пред налетом јединица НОВЈ четничке јединице су се распадале, а ови омладинци су маеевно бежали — или својим кућама, или су пребегавали на страну јединица НОВЈ. Прва пребегавања су забележена за време борби на Копаонику. Тако је Живорад Касалица, са групом омладинаца из Грачаца, пребегао у 2. пролетерску дивизију, па касније значајно помогао јединицама НОВЈ у хватању веће групе четника који су се скривали на терену.

Друга маеевна група бегунаца из четничких јединица била је из многих села врњачке територије (као и из трстеничког, жичког, копаоничког и жупског среза); она се, избегавајући четничку мобилизацију, сакривала у шумама Гоча. Њима су се придруживали бегунци из четничких јединица и те групе стално су се увећавале.

Они су сами себе назвали „зеленим кадром“ (по шуми у којој су се сакривали) и чекали су прилику да се прикључе јединицама НОВЈ.

Међу „зеленокадровцима“ налазили су се оmlадинци из Грачаца, које су четници раније ухапсили: Милан Рсовац (сада мајор ЈНА у пензији), Живорад Атанасковић (сада потпуковник ЈНА), Бранислав Атанасковић, Јован Атанасковић, Жарко Дебељаковић и други. Међу њима су били и други припадници или симпатизери НОП-а, који су присилно мобилисани од четника, па су се после четничког пораза на Јеловој гори разбежали и прикључили „зеленом кадру“: Рајица Ђурчић, Деспот Ђуровић, Славко Ивановић, Љубиша Младеновић, Војислав Петрушић, Александар Ускоковић, Мића Голјић (из четника побегао са лаким митраљезом „шарац“, који је донео у партизане), Јездимир Дебељаковић, Драгиша Раичевић, Бранко Радовановић, Миласав Радовановић, Радивоје Петрашиновић, Срећко Росић Дуле (касније члан — делегат АСНОС-а), Жика Мајсторовић, Живадин Вучетић, Рајко Минић, Михаило Ђуровић, Душан Ђуровић, Рајко Ђошовић, Милош Рсовац, Сениша Ђурчић, Добросав Миковић, Владимир Крљар, Чедомир Плањанин, Стојадин Ђурковић, Љубомир Чоловић, Светолик Рсовац и други.

У време непријатељских офанзива четници су палили куће „зеленокадроваца“. Већина састава ових група је, приликом доласка јединица НОВЈ на овај терен (сви који су поименично наведени), ступила добровољно у партизане, други део је предао оружје и остао код својих кућа, па их је, већином, касније захватила мобилизација за НОВЈ, у чијем су се саставу борили у разним јединицама до краја рата и победе.⁶

Према сећањима учесника и савременика, 18. октобра 1944. године командант и политички комесар 2. пролетерске дивизије, Средоје Урошевић и Милинко Ђуровић, одржали су састанак са групом активиста и симпатизера НОП-а и иницирали потребу хитног формирања органа нове народне власти. За припреме избора органа народне власти задужени су Милорад Цинцовић, професор, симпатизер НОП-а, и Михајло Јоцић Берлинац, стари социјалиста и припадник НОП-а од 1941. године, а за Команду места — Славко Брашић, учесник НОР-а од 1941, члан КПЈ од августа 1942. године.⁷

Два дана касније, 20. октобра, у сали биоскопа „Европа“, истом оном у коме је изабран први НОО 1941. године, одржан је збор грађана Врњачке Бање и јавним гласањем изабран је Општински НОО Врњачке Бање и околине.⁸ Пошто су извршене потребне припреме, први састанак одбора у пуном саставу одржан је 28. октобра. У међувремену су одржавани ад хок састанци, договори, вршене припреме за поделу посла у одбору...

Био је то трећи по реду Општински народноослободилачки одбор Врњачке Бање и околине. Први је образован 5. октобра 1941. на слободној територији. Други, илегални НОО, у пролеће 1942. (престао је да ради у марту 1943. године). Овај нови, трећи по реду, Општински НОО није почињао из почетка — он је имао искуства, на која се могао да ослања.

Сутрадан, 21. октобра 1944. године у Врњачкој Бањи је образован и Месни НОО за ово место, Врњце и Штулац, чији је претседник постао Милан Вуковић.

У првим данима после ослобођења задатак оба НО одбора био је да координирају са јединицама НОВЈ и Црвене армије и Командом места о свим питањима од заједничког интереса, а пре свега за потребе фронта. Одбори су се нашли пред задацима да обезбеђују смештај и исхрану војске и грађана, да збрињавају избеглице и обављају друге послове. У томе су одбори имали свесрдну помоћ већине грађана. Својим пожртвовањем су се нарочито истицали становници околних села, који су долазили и до саме линије фронта доносећи борцима храну, извлачећи рањенике и друго.⁹

У Општинском НО одбору извршена је подела посла: председник Тома Рашковић руководио је и управним одсеком, одборник Илија Крстић — привредним одсеком, секретар Милорад Цинцковић — просветним одсеком, Миленко Јевтић — судским одсеком, Никола Џамић (учесник борбе на Попинској реци 1941. године, током окупације члан илегалне организације СКОЈ) — одсеком за обнову, Вукоје Милановић — одсеком за саобраћај, Василије Брћковић — одсеком за здравље, а Светомир Дивац и Јефтимије Ћирић били су задужени за сарадњу са јединицама НОВЈ.

На седници одржаној 28. октобра 1944. извршена је подела наведених задужења и конституисање одбора и у присуству представника пгтаба 2. пролетерске дивизије и Команде места расправљано о следећем:

— Први проблем је био снабдевање војске, због чега се морало приступити реквизицији. Констатовано је да је „досадашњи начин реквизије био неподесан, јер су грађани за сваку ситницу морали да трче у Општину“, па је речено да се од произвођача узимају намирницама, одбор је одлучио да пиљари не смеју куповати накуповину намирница.

— Ради регулисања правилног снабдевања грађана животним намирницама, одбор је одлучио да пиљари не смеју куповати намирнице на пијаци од сељака пре девет сати, тј. док се грађани индивидуално не енабеђу, чиме је спречавано „набијање цена“ од стране накупаца.

Због близине фронта и свега што је то за собом повлачило, у договору са Штабом дивизије, заведена је контрола и ограничење кретања. Улазак и излазак из Бање били су дозвољени до 18 часова.

У самом граду кретање је дозвољено до 21 часа, а Команда места и Посадна чета старали су се о извршавању ове одлуке.

7.

Општински НО одбор образовао је и Комисију за избеглице, која је добила задатак да испита материјално стање сваке избегличке породице и да у најскорије време о томе поднесе извештај, као и да установи списак најсиромашнијих избеглица којима је неопходна помоћ. Радило се о око 100 Словенаца прогнаних у Србију још 1941. године, као и око 700 Срба избеглица из разних крајева Југославије, смештених у Врњачкој Бањи и околним селима.

Већ 31. октобра одржан је први састанак Комисије за избеглице, коју су сачињавали: професор Митар Ковачевић, свештеник Јован Гајић, учитељ Чево Сеница и службеник Бошко Бркић. Пошто је Комисија конституисана, донела је закључак да се позову све избеглице да поднесу пријаве из којих ће се видети њихово материјално стање. Комисија је, потом, доделила материјалну помоћ најсиромашнијим избегличким породицама.¹⁰

У међувремену је, 22. октобра, образован и Општински НО одбор општине Грачац (тада у саставу жичког среза) од 15 чланова, са председником Вићенгијем Марковићем, столаром.¹¹ У складу са тадашњом административном поделом, образовани су месни-сеоски и општински одбори у другим деловима садашње територије општине Врњачка Бања, о чему, међутим, нема конкретних података, записа и докумената.

У НО одборима били су патриоти, помагачи и симпатизери НОП-а, чланови НОФ-а, УСАОЈ-а и АФЖ, чланови СКОЈ-а и ретки чланови КПЈ (крајем 1944. и почетком 1945. године било их је десетак), који су били главни носиоци активности. Њихова основна делатност била је усмерена на прикупљање хране за јединице НОВЈ, збрињавање породица бораца НОВЈ, сиромашних породица и избеглица, мобилизацију људства за НОВЈ, ангажовање превозних средстава, помоћ јединицама, а затим на обнову ратом опустошене привреде, оправку мостова и путева, обрада запуштених имања. ..

8.

Првог новембра одржана је прва седница Месног НО одбора Врњачке Бање. Овој и наредним седницама присуствовали су и представници месних-сеоских НО одбора села Врњци и Руђинци. Пошто се одбор конституисао, извршена је подела задатака — задужења појединих одборника. Следећа седница је одржана 29. новембра и била је посвећена проблему снабдевања грађана месом. Задужен је одборник који ће надгледати рад кланице, одређен је дежурни ветеринар, одлучено је да се коже шаљу у Трстеник и да градеки добошар о свему томе обавести грађанство.¹²

Из архивске грађе види се да је Срески НО одбор за Трстеник 12. новембра 1944. године наредио мобилизацију на територији среза и прописао начин пријављивања транспорта. Затим је овај одбор издао наредбу о забрани одласка у Бугарску (многи су то чинили ради набавке робе широке потрошње), о забрани породицама да посећују војнике у јединицама на фронту и допунским јединицама (у Крушевцу), што је била традиционална и честа појава у Србији. Општински НО одбори поднели су Среском одбору спискове одметника и дезертера. Према тим извештајима, у ерезу трстеничком пописан је 61 дезертер.

Четвртог децембра одржана је друга седница Општинског НО одбора Врњачке Бање. Поред осталог, председник одбора Милан Вукоевић информисао је одборнике о критици коју им је упutio политички комесар 2. пролетерске дивизије. Наиме, на једној конференцији у пгабу дивизије Ђуровић је замерио одборницима да не схватају довољно данашње прилике и ново време које долази, да не по-

клањају довољно пажње раду одбора, да га не помажу, већ се према томе раду односе пасивно.

Тим поводом је говорио и Михајло Јоцић Берлинац, који је поменуо амнестију коју је објавио Национални комитет народног ослобођења Југославије (НКОЈ), што ће, по његовим речима, разбити илузије непријатеља о разједињености народа Југославије. Затим је саслушан извештај социјалног референта и одлучено да се лекарска помоћ сваком болеснику указује бесплатно.

Одборник Радован Чеперковић је предложио да стражари при Команди места сами организују своју исхрану код својих кућа, а да само сиромашним војницима одбор даје следовање. Томе се спротивио секретар Цинцовић са образложењем да би се тиме нарушила војничка дисциплина и принцип једнакости међу борцима, мада су му били јасни социјални мотиви овог предлога. После дискусије, у којој су ставови били подељени, није ништа одлучено, већ је закључено да се о томе обавесте војне власти и затражи њихово мишљење.

На крају је одлучено да се отвори менза за сиромашне грађане Бање. Поднет је извештај о стању благајне и разрезу посебног доприноса за набавку намирница за грађанство. Допринос је разрезан у износу од 3,8 милиона динара, па је до тога тренутка било сакупљено 2,2 милиона и потрошено око два милиона динара. Решавано је и о висини таксе за кланицу, као и о броју службеника у Пошти које треба задржати, а које претходно треба проверити у погледу држања за време окупације.¹³

Наредних дана је Месни НО одбор Врњачке Бање радио на образовању и опремању централне војне болнице за око 1.000 рањеника и болесника, обезбеђивању транспортних средстава за војску, а Општински НО одбор се бавио увођењем плата за службенике одбора, регулисањем радног времена (до тада су сви радили бесплатно и без ограничења радног времена), избором чланова новог Народног суда (први је био образован устаничке 1941), чланова Здравственог одбора општине, издавањем објава за путовање грађана (дотле је објаве издавала Команда места), пружањем материјалне помоћи избеглицама, стањем у болници.¹⁴

За то време Комисија за избеглице је одржала неколико седница, на којима је решавала дневне потребе и проблеме избеглица. На седници од 11. новембра додељена је материјална помоћ породицама 16 избеглица, а 21. новембра одлучено је да се у Београд упути једна делегација која ће тамо затражити новчану помоћ од Повереништва за социјално старање Србије.

Путу ове делегације у Београд посвећена је била и четврта седница Комисије, 23. новембра 1944. године, као и следећа, пета седница, која је одржана четири дана касније. Поново је о путу делегације разговарано на седници Комисије 1. децембра, када је саопштено да је политички комесар 2. пролетерске дивизије написао писмо Окружном НО одбору крушевачког округа и Повереништву за социјално старање Србије.

Крајем децембра 1944. године ова комисија је расформирана, а бригу о бившим избеглицама преузео је Одсек за социјално старање Општинског НО одбора.¹⁵

У Врњачкој Бањи је од половине до краја новембра 1944. годрше био смегпген (у вили Теокаровић, данас „Копаоник“) и деловао и обновљени Окружни комитет КПЈ за округ краљевачки. (О томе постоји посебан реферат).

На оснивачкој скупштини АСНОС-а као делегати среза жичког, са терена садашње општине Врњачка Бања, учествовали су: Срећко Росић из Грачаца и Добросав Радоњић из Вранеша.¹⁶ (Нема података о евентуалном учешћу делегата из Врњачке Бање у делегацији крушевачког округа).

Већина делегата среза жичког окупила се у Врњачкој Бањи и из ње су пошли на заседање АСНОС-а. У Београду им се прикључило и неколико првобораца, који су се већ тамо налазили.

10.

Партијска организација КПЈ обновљена је одмах после ослобођења и образовања Команде места и почела при њој да ради. (Прва је образована 1939, па хапшењем била разбијена, друга по реду је формирана у марту 1941. године и престала је да ради повлачењем партизанских снага у јесен 1941, трећа по реду образована је у пролеће—лето 1942. када и Месни комитет КПЈ са ингеренцијама за читаву општину, а обуставили су активност услед провале и хапшења у марту 1943).

Крајем 1944. године у Бањи је деловало десетак чланова КПЈ, који су се налазили на руководећим дужностима у Команди места, органима народне власти, руководствима НОФ и омладине. Истовремено, један број људи овога краја примљен је у Партију или СКОЈ у оперативним јединицама, па ће тек њиховим повратком ове организације бити бројем и квалитетом значајно оснажене.

Крајем те године чланови Партије су били: Славко Брашић (секретар партијске организације у Команди места), Мата Павловић, комесар Команде места, Никола Џамић, одборник, Милорад Цинцовић, секретар Општинског НО одбора, др Радослав Видаковић, претседник НОФ-а, Зага Радосављевић, професор, и други чија имена нису прецизно могла бити установљена. Затим су у Посадној чети Команде места у Партију примљени: Милун Сарић (иначе секретар актива СКОЈ-а), Велимир Ганић, Жарко Дебелјаковић, Рајица Ђурчић и други, чија имена нису могла бити реконструисана.

У околним селима није било партијских организација, већ се у низу села налазио по један или два члана КПЈ: Предраг Чеперковић у Рсавцима, Владета Чеперковић у Станишинцима, Станимир Чајетинац (стриц народног хероја Миодрaга Чајетинца—Чајке) у Дубљу, Сава Ваљеревић и Миша Миковић у Новом Селу и други.¹⁷

11.

Организација и руководећи органи Народноослободилачког фронта (НОФ) у Врњачкој Бањи и околним селима формирани су почетком новембра 1944. године. Први претседник Општинског од-

бора НОФ-а био је др Радослав Видаковић (предратни симпатизер и помагач комуниста, сарадник НОП-а од 1941. године), а секретар Милорад Цинцовић. У Грачацу и другим селима ближе Краљеву (у саставу среза жичког) организација НОФ-а образована је почетком децембра 1944. године.

Основни задаци НОФ-а били су: разјашњавање суштине и циљева НОБ-е, улоге НОВЈ, карактера нове народне власти и НОФ-а као свенародне политичке организације под руководством КПЈ, као и раскринкавање четништва као носиоца издаје и братоубилачког рата, а избегличке владе у Лондону као покровитеља и потстрекача те штеточиноке активности четника.

Свакодневна политичка активност НОФ-а, као и органа народне власти, биле су одређене потребама војске и фронта. Тада су рођене крилатице: „Све за фронт — све за победу“ и „Све за фронт — сви на фронт“, које је НОФ истицао као своје програмске и акционе пароле. Политички радници, активисти и агитатори развијали су у масама патриотизам, из кога су се рађали борбено расположење, спремност на жртве, радни ентузијазам и такмичарски покрет.

Народноослободилачки фронт је организовао велике прославе и манифестације становника Бање и околине поводом 20. октобра — Дана ослобођења Београда, затим 7. новембра — Дана октобарске револуције. .. уз масовно учешће становништва.¹⁸

Прогоњене су одметничке банде Дуњца, Гочанина, Петрушића, Вучића, Рафајловића, Каравесовића и друге.

12.

Организација СКОЈ-а у Врњачкој Бањи, која је такође имала богату традицију, обновљена је у новембру 1944. Образовани су активисти СКОЈ-а у Команди места, у Посадној чети, Гимназији и Вечерњој продужној школи, међу радничком омладином и постепено у селима — Ново Село, Липова, Грачац и друга. Затим је организован актив СКОЈ-а келнерских радника, па у предузећима. Почео је и пријем скојеваца у Партију.

Организација УСАОС-а: активисти и руководства образовани су у Врњачкој Бањи и свим ослобођеним селима у току октобра и новембра 1944. УСАОС је одмах пришао организовању оних облика активности које су наметале потребе успешног вођења борбе. УСАОС се бринуо о рањеницима, помагао је болницама и санитетским јединицама НОВЈ, објашњавао потребу добровољног јављања у НОВЈ и одазивања мобилизацији када је ова проглашена, радио на одлучном чишћењу терена од четничких банди, на организовању добровољних радних бригада и акција и отклањању последица ратног разарања.

Организација УСАОС-а се ангажовала на свим актуелним политичким задацима у оквиру НОФ-а, а млади активисти су били најплемиенији агитатори и пропагандисти политике КПЈ. Организован на принципима сличним организацији СКОЈ-а, УСАОС је од СКОЈ-а прихватио етичке и моралне вредности и норме унутрашњег живота, активности и идеолошко-политичког образовања. На тај начин рађала се и стварала нова генерација омладинаца, достојна старијих

другова из НОБ-е, њен наследник и настављач револуционарних традиција.

Као нови и дотад непознати облик организовања омладине на најширој основи, нарочито на селу, УСАОС је врло брзо успео да задобије велику популарност, да афирмише младе људе, посебно омладинке, да им омогући испољавање стваралачких склоности и квалитета. СКОЈ и УСАОС су каналисали младалачки полет и немир младе генерације, усмеравајући њену енергију и способности према највишим интересима народних маса.

УСАОС је посебно међу сеоску омладину унео нове облике просветне, културне и забавне активности, који су били пријемчиви за младе, отварао им нове видике, развијао дух другарства и колективизма, јачао њихово самоуверење. Биле су то револуционарне промене, које су темељито измениле живот на селу.

УСАОС је, у то време, као основни критериј о опредељењу младих узимао став према четничким одметницима, а то је био и најважнији моменат који је одлучивао о њиховом пријему у СКОЈ. Ово је било тим важније што се у овом крају задржао приличан број четничких одметника, којима се оперативне јединице нису имале времена да баве, па су се одметници осилили и појачавали своја разорна дејства. Зато су СКОЈ и УСАОС као свој најважнији задатак схватили идејно-политичку и оружану борбу против четничких банди.

Идеолошко-политичко образовање младе генерације било је одговоран задатак, па су организовани: рад читалачких група, кружока и курсева, издавање зидних новина, аматерско-културно-уметничко друштво. Одржаване су честе и разнолике приредбе са програмом састављеним из рецитала (хорских рецитација), партизанских и револуционарних писама. У села су тада први пут дошле забавна музика и играчке.

Посебну пажњу СКОЈ и УСАОС су обрађали пионирској организацији. Прво је актив СКОЈ-а Команда места организовао Пионирски кутак у вили „Крин“, па Пионирски одред чији је руководилац био Радомир Чајетинац Челе (млађи брат народног хероја Чајке). Осниване су пионирске организације и одреди, почело је патриотско и политичко васпитавање најмлађих на традицијама пионира бораца НОВЈ. Пионирска организација у основним школама, као и УСАОС у средњим школама (по тадашњој подели), била је не само носилац културно-просветних и друштвено-политичких активности, већ и иницијатор и носилац такмичења у учењу, дисциплини, ваншколским активностима, посебно у просветној акцији у селима.

Било је то златно време омладине Србије, време које је дало хиљаде младих људи патриотски и социјалистички оријентисаних.¹⁹

13.

Први консултативни састанак у штабу 2. пролетерске дивизије одлучио је, поред осталог, и о формирању Команде места, што је поверено Славку Брашићу. Брашић је, познавајући људе у Бањи, у Команду места узео бивше борце са Попине из 1941, чланове СКОЈ-а и напредне омладинце, које је знао из времена окупације. Брашић

је постао командант места, дужност политичког комесара вршио је у прво време један друг из Политичког одељења дивизије, а касније је то био Мата Павловић.

За Команду места, а затим и њену Посадну чету, узети су: Милан Стојановић, Жика Топличкић, Драгослав Чеврек, Милорад Здравковић, Гвозден Терзић, Мирко Богларски, Лале Кушић, Мика Тодоровић, Пера Рафајловић, Душан Крунић, Воја Жерађанин, Миодраг Стојановић, Драгољуб Петровић, Драгутин Пантовић, Јован Јовић, као и припадници бивше борбене групе из Грачаца: Драгиша Раичевић, Жарко Дебељаковић, Рајица Ђурчић, Деспот Ђуровић и други.

Седиште Команде места било је у великој сали Купатила. Наоружање је добијено од 2. дивизије, чији је Штаб давао драгоцену упутства за рад Команде. Посадна чета формирана је до краја октобра 1944. и имала 60 бораца (касније је нарасла на 90 бораца) и била је наоружана са 18 пушкомитраљеза и 10 ручних аутомата совјетске израде. Командир Посадне чете био је Жика Топличкић.

Команда места је спроводила мобилизацију, организовала снабдевање и смештај штабова и јединица НОВЈ и Црвене армије, организовала прихват рањеника и болесника (у почетку у вили „Катунац“). Команда места је тесно сарађивала са Општинским и Месним НО одбором и одговарајућим одборима по селима. Све њене активности, до ослобођења Краљева, биле су првенствено подређене потребама фронта.

Команда места и њена посадна чета су, на захтев органа власти, поред друшх задатака, вршиле и контролу сече шуме, радиле на сузбијању шпекулације прехранбеним производима и другим потребама становништва, извршавале надзор над извршењем других обавеза и наредби органа народне власти.

После ослобођења Краљева и померања фронта даље на запад, одласком Штаба 2. пролетерске дивизије за Краљево, сву војну власт на терену преузела је Команда места.

Посадна чета Команде места је у Врњачкој Бањи и околини задобила у народу велики углед, јер се она јављала у улози чувара живота, безбедности и мира грађана, па су јој многи радо помагали. Таква њена активност, уз ангажовање и свесрдну помоћ становништва, натерала је четничке банде на пасивност и прикривање. То је био значајан допринос мирној и безбедној позадини јединица 2. пролетерске дивизије и других, које су држале фронт према Краљеву.²⁰

14.

Одмах по ослобођењу Врњачке Бање и околине, један број разбијених четника или оних који су добили такав задатак остао је у позадини јединица НОВЈ. Њихов циљ је био да ометају јединице НОВЈ делујући у њиховој позадини, да убијањем одборника и активиста уносе страх и терор, онемогућавају консолидацију народне власти, да врше саботаже... Сви они су се заносили наводним скорим доласком Енглеза и Американца, те могућношћу избијања сукоба између западних савезника и СССР-а, што је било сервирано из четничких, па и америчких обавештајних и пропагандних центара.

Главни терет борбе против одметника преузеле су Команда места и њена посадна чета у Врњачкој Бањи, затим Посадна или Потерна чета из Грачаца и друге. У току октобра, новембра и децембра 1944. године Посадна чета је имала неколико већих окршаја (олшту борбу у рејону Рашовке са групом одметника из Грачаца) и мноштво мањих акција, у којима је успевала да даље разбија четничке банде, убија их и заробљава.

Међутим, чета је имала превелику територију за своје ограничене могућности, па су јој прискакале у помоћ и оперативне јединице НОВЈ, прво један батаљон 4. пролетерске црногорске бригаде, затим 6. српска бригада, и касније 11. српска бригада, која је била смештена у Врњачкој Бањи.

Четничким одметницима на Гочу прикључио се и један број дезертера из јединица НОВЈ или оних који су избегавли војну обавезу и мобилизацију а под наговором својих рођака у четничким редовима, често немајући стварне разлоге да се плаше партизанске одмазде или суда. Тако се укупан број оних који су се крили по шуми попео на око 100 људи, који су појединачно или у мањим групама лутали шумама Гоча, вршили мање препаде и пљачке.²¹

15.

Један од видова четничке сарадње са немачким окупаторским јединицама била је и шпијунажа. Један број својих агената, врбованих из четничких или прочетничких редова, Немци су оставили у Врњачкој Бањи са задатком да им јављају податке о снази и распореду јединица НОВЈ. Такве шпијунске групе или појединци радили су све време трајања борби око Краљева.

На основу података немачких обавештајаца из Бање, Немци су били у могућности да из Краљева далекометном артиљеријом тучу и саму Врњачку Бању. Захваљујући прецизним подацима или случајем, немачке гранате су падале и на официрски курс 2. пролетерске дивизије, услед чега је било жртава. Војни органи су тада ухватили једног немачког шпијуна и судили му по кратком поступку.²²

16.

У току новембра почела је и редовна мобилизација за НОВЈ, проглашена наредбом Главног штаба НОВ и ПО Србије од 5. новембра 1944. Највећи део садашње територије општине Врњачке Бање био је већ ослобођен. По војно-територијалној подели овај терен потпадо је под надлежност Среске команде у Трстенику, односно Крушевачког војног подручја. Према подацима Војне области, Крушевачко војно подручје је од 15. новембра 1944. до 15. јануара 1945. мобилисало за НОВЈ 12.846. бораца и још 111 старијих годишта. Штаб 2. пролетерске дивизије 26. новембра је тражио од овог подручја 3.000 новомобилисаних бораца ради попуне својих јединица.

Мобилизацију у врњачком крају вршила је Среска команда у Трстенику, преко Команде места у Врњачкој Бањи и одговарајућих општинских и месних НО одбора. После ослобођења Краљева

(29. новембра) мобилизацију је вршила Команда места у Краљеву, која је унапред организована и припремљена за свој рад управо у Врњачкој Бањи још у време борби за Краљево. Тај други талас мобилизације захватио је села, односно сеоске општине Грачац, Вранеша, Вукушица и друге (тада у саставу среза жичког).

У току новембра и децембра 1944. са ове територије мобилисан је 891 борац годишта 1914—1927. (тј. од 30 до 17 година старости) и распоређен у четири дивизије НОВЈ: у 2. пролетерску дивизију (претежно 4. црногорску и 6. српску бригаду) — 276 бораца; у 6. личку дивизију — 168 бораца; у 5. крајишку дивизију — око 200 бораца и у 21. српску дивизију — око 200 бораца. Борци 2. пролетерске дивизије били су: из Подунавца — 46, Вранеша и Вукушице — 75 и Отрока — 155.

Укупно је са ове територије из појединих сеоских општина, односно садшњих месних заједница, мобилисано: из Врњачке Бање, Липове, Гоча и Станишинаца — 401 борац, из Врњаца и Штулца — 38, из Руђинаца — 46, из Новог Села и Рсаваца — 130, из Подунавца — 46, из Вранеша и Вукушице — 75, из Грачаца и Отрока — 155 бораца. Наравно, са оним који су добровољно ступили у јединице и овај број се увећава за свако село.^{2а}

17.

У борбама око Краљева погинули су следећи борци из Врњачке Бање и околине: Раде Илић, Милош Мићановић, Воја Радоњић и Бранко Стефановић. Као водичи јединица НОВЈ погинули су: Војислав Радоњић, Ракица Тодоровић и Александар Урошевић. А даље, у борбама за Чачак, па на Сремском фронту, на Дрини и у завршним операцијама погинуо је 121 борац из овог краја.

У време борби за ослобођење Врњачке Бање и Краљева у октобру и новембру 1944. погинули су као цивилне жртве рата (од немачких бомби, граната): Милош Жупац, Милутин Жупац, Михајло Митровић, Милан Бонцић, Милош Бонцић, Милун Дишовић, Милан Ивановић, Милорад Николић, Михајло Митровић, Радомир Ракић и Драгица Терзић.²⁴

18.

На крају, неке историјске аналогije:

У новембру 1915. године овим крајем се повлачила српска војска пред немачко-аустроугарско-бугарским агресорима на славни и легендарни пут преко Косова, Црне Горе и Албаније до Солунског фронта. У новембру 1941. борци Врњачко-трстеничког НОП одреда, у саставу Краљевачког НОП одреда, повлачили су се према Санџаку и Источној Босни да би ушли у састав Прве пролетерске бригаде и кренули, исто тако, легендарним маршевима борбе кроз све крајеве Југославије.

У октобру 1918, после три године окупације, прве извиђачке јединице ушле су у Врњачку Бању и огласиле ослобођење овога краја, Србије и Југославије. У октобру 1941. године ослободио је Врњачку Бању Врњачко-трстенички одред, ојачан и Драгосињачком четом

Краљевачког одреда. У октобру 1944, после три и по године окупације, поново су, овога пута партизански ослободиоци ушли у Бању, заједно са борцима Црвене армије и ослободили цео овај крај и највећи део Србије на путу коначног ослобођења Југославије.

У октобру 1941. Врњачко-трстенички НОП одред је бројао око 250 људи. Приближно толико је Врњачана ступило у 2. пролетерску дивизију октобра 1944. Врњачки борци су 1941. године око 40 дана, заједно са осталим партизанским одредима, опседали Краљево у току октобра и новембра. Нова опсада Краљева 1944. године од стране јединица НОВЈ и Црвене армије трајала је такођу 45 дана.

У октобру 1941. Врњачка Бања и околина биле су слободна територија на крајњем источном крилу Ужичке републике, радили су Народноослободилачки одбор и Војни суд, постојале су и радиле партијска и скојевска организација. После три године илегалног рада и великих страдања обновљени су органи народне власти, народни суд и друштвено-политичке организације.

Толико подударности да се човек и нехотице упита: да ли је реч само о случајности, коинциденцији или је у питању и постојање неких историјских предодређености и законитости?

НАПОМЕНЕ

1. Добривоје Секуловић—Малиша, „Врњачка Бања и околина у НОБ“, РО СУБНОР Србије, Београд, 1977, стр. 372—376 (сећања учесника и савременикаЈ).
2. „Четврта пролетерска (црногорска) бригада“, зборник сећања, ВИЗ, Београд, 1969.
3. Јован Вукотић, „Друга пролетерска дивизија“, ВИЗ, Београд, 1972.
4. Историјски архив Крушевац, фонд 2. пролетерске дивизије, док. 43/3.
5. На основу шире грађе за Хронику о Врњачкој Бањи у НОБ, код аутора.
6. Као под 1, стр. 369—371.
7. Изјава Лазара Радуновића, новинара из Врњачке Бање, аутору, 1972.
8. Изјава Томе Рашковића, првог председника Општинског НО одбора, архив ОО СУБНОР Врњачка Бања.
9. Књига записника Општинског НО одбора Врњачка Бања и књига записника Месног НОО, архива Скупштине општине Врњачка Бања.
10. Књига записника Општинског и Месног одбора за избеглице од 14. фебруара 1942. године до 24. октобра 1944. и Комисије за избеглице од 31. октобра 1944. до 24. децембра 1944. године, архив СО Врњачка Бања.
11. Као под 1, стр. 396.
12. Књига записника Месног НО одбора Врњачке Бање, СО Врњачка Бања.
13. Књига записника Општинског НОО, архив СО Врњачка Бања.
14. Као под 12.
15. Као под 10.
16. Као под 1. стр. 397.
17. Исто, стр. 397.
18. На основу сећања учесника и савременика, код аутора.
19. Исто, стр. 397—401.
20. Исто, стр. 385—388.
21. Исто, стр. 411—415.
22. На основу сећања бораца Треће српске ударне бригаде, код аутора.
23. Као под 1, стр. 383—385.
24. Исто, стр. 504.

РАДЕ ЈОВЕТИЋ, директор Сггомен-парка стрељаних у Краљеву

БОРЦИ ЦРВЕНЕ АРМИЈЕ ПАЛИ У БОРБАМА ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ КРАЉЕВА

Поред јединица НОВЈ, у борбама за ослобођење Краљева, у другој половини октобра и у току новембра 1944. године, учествовали су и борци Црвена армије: 52, 113. и 223. дивизије. Кретања и борбе тих јединица унеколико могу да се прате из докумената 2. пролетерске и 17. и 23. ударне дивизије и 4. пролетерске (црногорске) НОУ бригаде.

Изнећу и неке податке, ван ова два поменуца извора, који нису мање интересантни, а илуструју борбу јединица Црвене армије за ослобођење Краљева 1944. године. Ради се, наиме, о гробовима црвеноармејаца изгинулих на овом простору у другој половини октобра и у току новембра 1944. године. Подаци о њима налазе се у Историјском архиву у Краљеву¹ и сачињавају их две врсте записника и један упитник, а сви заједно садрже податке о броју гробова и посмртних остатака погинулих бораца Црвене армије, о ексхумацији и преносу њихових посмртних остатака и о заједничким гробницама црвеноармејаца.

Сви записници и упитник рађени су у 1962. години, од 25. јануара до 22. маја, у следећим местима: Ново Село, Подунавци, Доњи Грачац, Врба, Ратина, Ковачи, Чукојевац, Витковац, Витановац, Сирча и Трговиште.

Из записника је видљиво да је већина погинулих црвеноармејаца сахрањена, у заједничке гробнице, одмах после погибије. Затим, да су сахрањени без оружја и да се већини не знају имена, односно да је спискове са именима палих црвеноармејаца однела нека совјетска мисија, која је претходно посетила њихове гробове. Ипак, захваљујући мештанима Чукојевца, Новог Села и Доњег Грацаца, затим једном напису у локалном листу „Ибарске новости“ из 1967. године, позната су имена тринаесторице црвеноармејаца.

По ексхумацији палих црвеноармејаца њихови посмртни остаци пренети су у заједничку гробницу у Светозарево.

Записник „о броју гробова и посмртних остатака погинулих бораца...“ рађен је у наведеним селима, у назначено време, а подаци унети у њих потичу из сећања мештана. Само ови записници и садрже имена палих црвеноармејаца. У овим записницима наведен је, по изјавама мештана, и број палих, односно сахрањених црвеноар-

мејада, па се ти подаци разликују од оних утврђених каснијом ексхумацијом. Колико су ти подаци несигурни, говори и у записнику наведени податак да су мештани Доњег Грачаца изјавили да је у заједничкој гробници, у њиховом селу, сахрањено осам до дванесет палих бораца Црвене армије. По овим записницима, у свим наведеним местима, сахрањено је укупно 357 бораца Црвене армије.

Друга врста докумената су записници „о ексхумацији и преносу посмртних остатака бораца Совјетске армије“, рађени у наведеним местима од 17. до 21. маја 1962. По њима, ексхумирани су посмртни остаци 339 палих црвеноармејаца, положени су у лимене сандуке — по пет, и пренети у заједничку гробницу у Светозарево.

Трећа врста докумената су упитници „бр. 2 о заједничким гробницама црвеноармејаца..“, такође рађени од 17. до 21. маја 1962. у наведеним местима. По њима, број палих црвеноармејаца износи 340 бораца (од којих су четири официра, три подофицира, а остали војници). Значи: један више него по претходним записницима. Ова грешка се може схватити када се узме у обзир констатација из записника рађеног 25. јануара 1962. године у Врби: „Код погинулих црвеноармејаца било је и потпуно деформисаних лешева — без лобање, тако да се број не зна сигурно“.²

Значи, у борбама за ослобођење Краљево, у другој половини октобра и кроз цео новембар 1944. године пало је 339, односно 340 бораца Црвене армије. Сви су они пали у непосредној близини места, односно села, у којима су сахрањени. За два борца сахрањена у Ковачима треба напоменути да су пали на прилазима Ибарском мосту, у Рибници.

П Р И Л О З И

I

Записник о броју гробова и посмртних остатака бораца Црвене армије.

р. бр	Место	Датум (сачињавања записника)	Број сахрањених
1.	Ратина	25. 01. 1962.	36
2.	Подунавци	25. 01. 1962.	11
3.	Доњи Грачац	25. 01. 1962.	8 (12)
4.	Ковачи	25. 01. 1962.	
5.	Врба	25. 01. 1962.	156
6.	Чукојевац	29. 01. 1962.	3
7.	Витковац	29. 01. 1962.	7
8.	Витановац	29. 01. 1962.	59
9.	Ново Село	18. 05. 1962.	52
10.	Трговиште	20. 05. 1962.	19
11.	Сирча	22. 05. 1962.	4
Укупно:			357 (361)

II

Записник о ексхумацији и преносу посмртних остатака бораца
Совјетске армије.

Р. бр	Место	Датум (сачиња- вања записника)	Број са- храњених
1.	Ратина	19. 05. 1962.	35
2.	Подунавци	18. 05. 1962.	12
3.	Доњи Грачац	18. 05. 1962.	6
4.	Ковачи	19. 05. 1962.	2
5.	Врба	17. 05. 1962.	160
6.	Чукојевац	19. 05. 1962.	3
7.	Витковац	20. 05. 1962.	6
8.	Витановац	20. 05. 1962.	49
9.	Ново Село	18. 05. 1962.	53
10.	Трговиште	21. 05. 1962.	19
11.	Сирча	21. 05. 1962.	4
УКУПНО:			339

III

Упитник бр. 2 о заједничким гробницама црвеноармејаца

Р. бр.	Место	Датум (узимања података)	Гробница бр.	Број са- храњених
1.	Ратина	19. 05. 1962.	1	36
2.	Подунавци	18. 05. 1962.	1	12
3.	Доњи Грачац	18. 05. 1962.	1	5
4.	Ковачи	19. 05. 1962.	1	2
5.	Врба	17. 05. 1962.	1	44
	<i>tt</i>	<i>tt</i>	2	39
	<i>ff</i>	<i>tt</i>	3	38
	<i>ff</i>	<i>if</i>	4	16
	<i>»g</i>	<i>tf</i>	5	11
	<i>ff</i>	<i>tt</i>	6	13
6.	Чукојевац	20. 05. 1962.	1	3
7.	Витковац	20. 05. 1962.	1	7
8.	Витановац	20. 05. 1962.	1	48
9.	Ново Село	18. 05. 1962.	1	5
	<i>ff</i>	<i>tt</i>	2	10
	<i>ff</i>	<i>gg</i>	3	37
10.	Трговиште	21. 05. 1962.	1	13
	<i>tt</i>	<i>tt</i>	2	4
	<i>gg</i>	<i>tf</i>	3	2
11.	Сирча	21. 05. 1962.	1	4
УКУПНО:				349

IV

Позната имена палих црвеноармејаца и места у којима су били сахрањени:

1. Алексеј Црножуков Николовски, Ново Село
2. Иван Сапелин Васиљевич, Ново Село
3. Раменко Васиљев, Ново Село
4. Алексеј Николајев, Ново Село
5. Веселин Игњатович, Ново Село
6. Казанов Иванов, Ново Село
7. Иванко Семенов, Ново Село
8. Флор Киласкович, Ново Село
9. Русенко (или Руденко) Степанов, Ново Село
10. Тимошенко Васиљев, Ново Село
11. Похаренко Лев Петрович, Чукојевац
12. Фрол Терентјевич Бујлов, Чукојевац
13. Василиј Висарионович Шукрин, Доњи Грачац.

НАПОМЕНЕ

1. Фасцикла „Записници о ексхумацији лешева црвеноармејаца“, Историјски архив Краљево.
2. Ово сведочење мештана односи се на време сахрањивања: 1944. годину.

940.53(497.11) (093.2)

АНКА ПЕТРОВИЋ, историчар-архивиста,
Војноисторијски институт

**АРХИВСКИ ИЗВОРИ О БОРБАМА ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ
КРАЉЕВА И ЧАЧКА 1944. ГОДИНЕ**

Архив Војноисторијског института у Београду чува значајну архивску грађу о борбама на просторији Краљева и Чачка у периоду од 15. октобра до 15. децембра 1944. Ови документи представљају историјске изворе првога реда за објективан, научни приступ изучавању једне од највећих борби у Србији током 1944. године.

I АРХИВА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ РАТА

АРХИВСКА ГРАЂА ВРХОВНОГ ШТАБА НОВ И ПОЈ

Архивски фонд Врховног штаба НОВ и ПОЈ садржи значајне и основне историјске изворе о борбама за ослобођење Краљева и Чачка, који су настали у Врховном штабу на основу разрађене стратегије и тактике народноослободилачког рата и свестрано испланираних борбених дејстава у Србији.

Од докумената општег значаја, упућених већем броју штабова, о предузимању активности на широј територији истиче се наређење¹ од 9. октобра 1944. за рушење комуникација, од Краљева према Вишеграду и са Косова према Сарајеву, које представљају једине могуће правце одступања немачких окупатора. Развој ситуације на југословенском ратишту у првој половини октобра утицао је на одлуку² врховног команданта Јосипа Броза Тита да не прихвати предлог британских војних власти о бомбаровању Краљева, Приштине и других градова које ће ускоро ослободити јединице НОВЈ. Од грађе наредбодавног карактера у фонду Врховног штаба налази се наређење³ Главном штабу Србије од 27. октобра о предузимању енергичних напада на Краљево са упозорењем да је „задатак необично важан и хитан“, и од 20. новембра — да, у садејству са совјетским јединицама, испресецају и потом ликвидирају немачке снаге у захвату Ибра и Западне Мораве.

АРХИВСКА ГРАЂА ГЛАВНОГ ШТАБА НОВ И ПО СРБИЈЕ

На основу смерница и директива Врховног штаба НОВ и ПОЈ, Главни штаб НОВ и ПО Србије планирао је, руководио и усмеравао

потчињене снаге у току борбених дејстава за ослобођење просторије Краљева и Чачка у периоду од половине октобра до половине децембра 1944. Архивски фонд Главног штаба Србије садржи значајну документацију из наведеног периода, која по обиму и садржају даје елементе за анализе и закључке.

Грађа⁴ настала у току октобра садржи податке о кретању немачких јединица у долини Западне Мораве, усмеравању 2. пролетерске дивизије у правцу Краљева, а 23. дивизије и 1. југословенске бригаде према Чачку. Главни штаб Србије свакодневно је извештавао о борбама, садејству са јединицама Црвене армије, губицима. Према изворима, 31. октобра, 1. и 2. новембра дошло је до повлачења главнине 52. дивизије Црвене армије са сектора Краљева и Чачка на север. Тада су настали извештаји Врховном штабу да је совјетски корпус придодao 2. пролетерској дивизији два пука тешких бацача и пук противколских топова. Један број докумената⁵ односи се на покушаје успостављања координације и узајамног обавештавања са Штабом 2. бугарске армије о стању на фронту према Краљеву и Чачку, где су се непријатељске снаге добро утврдиле, упорно бране своје положаје и зато су операције добиле рововски карактер. Грађа садржи податке да се према договору команданта Главног штаба Србије и команданта 68. корпуса Црвене армије обустављају офанзивна дејства све док се не групишу јаче заједничке снаге.

Из прве половине новембра заокупљају пажњу извори⁶ о јачини немачких формација у људству и материјалу, мерама за уништење четничких банди и обезбеђењу позадине, о упућивању 25. дивизије на сектор Краљева. Значајан и користан извор представља извештај о распореду 233. дивизије Црвене армије на правцу Краљево — Трстеник, 93. дивизије код Чачка и Љига и 52. дивизије од Младеновца до Тополе. 18. новембра настао је извештај о договору са командом 68. совјетског корпуса да у вези постепеног извлачења непријатеља јаче активирају своје снаге код Краљева и Чачка.

У свакодневном извештавању треба издвојити изворе⁷ од 22. и 23. новембра — да су започеле операције 233. совјетске, 2. пролетерске и 25. дивизије за потпуно одсецање Краљева. Истовремено су делови 93. совјетске и 23. дивизије посели положаје за избијање на комуникацију Чачак — Пожега. Подаци о борбама за ослобођење Краљева садрже саопштење о прегледу ситуације на простору Ибар — Западна Морава. Општим нападом 2. пролетерске и 25. дивизије, уз садејство јединица Црвене армије, 28/29. новембра ослобођено је Краљево. Грађа садржи податке да је после жестоких уличних борби 2. децембра, од јединица 2. пролетерске и 17. дивизије, ослобођен Чачак. Операцијски дневник и извод из операцијског дневника, скупа са извештајем о овладавању простором западне Србије од Велике Мораве до Дрине, у периоду од 15. октобра до 15. децембра 1944. године, који садржи и преглед сопствених и непријатељских губитака и скица операција, представљају свеобухватне архивске изворе од изванредног значаја.

Фонд Главног штаба Србије садржи⁸ и документа о организацији културно-просветног и пропагандног рада у јединицама и на терену, сарадњи са представницима народне власти о повезивању са Краљевачким, Чачанским, Ужичким и Ибарским НОП одредима, који

добиају конкретне задатке о међусобној сарадњи, уништавању „заробљеног“ окупатора у долини Ибра, дејствима против домаћих издајника. Има података о непријатељским и сопственим губицима, бројном стању људства и наоружању потчињених јединица, скица груписања снага НОВЈ, Црвене армије, бугарских јединица Отечественог фронта и немачких окупаторских формација у Србији на дан 22. октобра. Знатан део документарног материјала односи се на непрекидно пробијање непријатељских снага долином Ибра.

АРХИВСКА ГРАЂА 14. КОРПУСА НОВЈ

Архивски фонд 14. корпуса НОВЈ садржи вредне историјске изворе о великим борбама за ослобођење територије Краљева и Чачка, долине река Ибра и Западне Мораве до половине децембра 1944. године. На овом простору 14. корпус дејствовао је под непосредном командом Главног штаба Србије као највећа оперативна јединица у саставу 23, 25. и 45. дивизија са придодатом 2. пролетерском и 17. дивизијом.

У грађи се налази неколико извештаја⁹ Штаба корпуса упућених Главном штабу НОВ и ПО Србије који су настали од 25. октобра до 4. новембра и односе се на покрет 23. дивизије на сектор Чачка и њеној недовољној борбеној спремности услед сталних маршева и борби. Према изворима, и поред наведених проблема, очигледни су успеси ове јединице, која је 31. октобра стигла на просторију Чачка. Задатак 23. дивизије да, у садејству са јединицама Црвене армије, угрози непријатељски гарнизон у Чачку, није био у потпуности извршен и Штаб 14. корпуса упутио је предлог да се појачају ови положаји једном совјетском и једном дивизијом НОВЈ. У току борби код Чачка 1. југословенска бригада^{9а} имала је велике губитке тако да је 7. новембра повучена из борбеног распореда. Развој ситуације налагао је да се затвори правац Ужице — Ваљево и прегрупишу снаге око Краљева. О томе податке садрже наређења Штаба 14. корпуса 2. пролетерској, 23, 25. и 45. дивизији да се темељито припреме за офанзиву, јер је непријатељ извршио пробој преко Ужичке Пожеге.

Грађа настала средином новембра 1944. пружа податке о потреби заједничких дејстава 2. пролетерске и 25. дивизије са јединицама Црвене армије на комуникацији јужно од Краљева и на линији Шумарице — Опланићи. Излаже распоред 23. дивизије северозападно и 17. дивизије источно од Чачка и непријатељских снага од Мојсиња до Видовског тунела. Од докумената упућених потчињеним јединицама, посебан значај има директива¹⁰ од 23. новембра да 2. пролетерска ангажује главнину снага на левој обали Ибра и нападне Краљево. О ситуацији на фронту од Краљева до Ужица податке¹¹ садрже извештаји Главном штабу Србије и обавештење 23. дивизији да нису обустављене операције на сектору Пожеге, јер је то врло важан простор за блокирање непријатељских снага. У грађи се налазе подаци да је 2. пролетерска дивизија прешла Ибар на комуникацији Краљево — Ушће, Немци улажу очајничке напоре да одрже саобраћај и извлачење својих јединица, а 25. дивизија упу-

ћена је на десну обалу Западне Мораве јужно од Краљева да са-
дејствује са 2. пролетерском дивизијом. Архивски фонд¹² 14. кор-
пуса садржи изворе о ситуацији на положајима 45. дивизије, почев
од наређења 23. новембра да интензивније ангажује своје снаге и
појачају сектор 14. српске бригаде, јер Немци одступају правцем
Краљево — Каона — Дубац — Ивањица.

У документима има података о борбама непосредно за Кра-
љево: 27. новембра вођена је огорчена борба, непријатељ је трпео
огромне губитке у људству и сви покушаји да се пробије на север
остали су без успеха. После ослобођења Краљева 25. дивизија ус-
мерена је у правцу Пожеге, а 2. пролетерска и 17. дивизија оријен-
тисане су према Чачку, који је ослобођен 2/3. децембра. О току бор-
би за Чачак веома је значајан оперативни извештај за период од 1.
до 6. децембра, где се, поред осталог наводи, да услед брзог налета
јединица НОВЈ, Немци нису успели да поруше електричну центра-
лу, већ само оба моста на Западној Морави.

АРХИВСКА ГРАЂА 2. ПРОЛЕТЕРСКЕ ДИВИЗИЈЕ

Научни приступ изучавању борбених дејстава 2. пролетерске
дивизије на простору Краљева и Чачка у току јесени 1944. године
условљава истраживање бројних архивских извора, насталих у Шта-
бу 2. пролетерске дивизије и на вези са вишим штабовима и потчи-
њеним јединицама.

Фонд садржи грађу у континуитету почев од извештаја¹³ да-
тираног 16. октобра да потчињене снаге усмере правац дејства доли-
ном Западне Мораве, нападну ширу просторију Краљева са циљем
да се пресече одступница задњих делова немачких јединица када
буду напуштале овај град. Извори настали од 26. до 31. октобра омо-
гућавају да се сагледа ситуација и предузму одговарајуће мере. Од-
лазак совјетских јединица на север условио је наређење потчињеним
бригадама да обуставе покрет за прелаз на леву обалу Ибра и да
преузму совјетске положаје, као и податке да су 4. пролетерској и
3. српској бригади придодати совјетски пукови. За заокружење си-
туације на сектору 2. пролетерске дивизије примарне¹⁴ изворе пред-
стављају извештаји Главном штабу НОВ и ПО Србије о одлагању
припремљене акције за ослобођење Краљева и о борбама на прилазу
Чачку. Дејства ове дивизије била су напорна и тешка, имала је
велики број избачених из строја, лоше време, несташицу одеће и
обуће.

Подаци¹⁵ о односу непријатељских снага од 14.000, које се стал-
но повећавају и бројног стања ове дивизије од 7.800 људи, представ-
љају битну карику у изучавању операцијских дејстава. 18. новем-
бра настали су извори о нападу совјетских снага према Мусиној Реци
и Чибуковцу и демонстративним нападима 2. пролетерске дивизије.
Наведени маневри резултат су договора штабова 14. корпуса и 223.
дивизије Црвене армије. Већина извештаја садржи податке о непре-
кидним колонама немачке моторизације која пролази долином Ибра
и очајничким напорима непријатеља да покрене на стотине заустав-
љених и артиљеријској ватри изложених својих возила.

Архивски фонд 2. пролетерске дивизије садржи грађу¹⁶ која се односи на основни задатак да овлада комуникацијом Краљево—Косовска Митровица и повеже се са совјетским јединицама. Документи приказују жестоке борбе 3. српске бригаде за одржавање успостављеног мостобрана на Ибру и великим губицима непријатеља. Коначно, 28. октобра послали су извештај да је непријатељска групација у Ибарској долини ликвидирана, а током два наредна дана известили су о ослобођењу Краљева и великим губицима које су нанели непријатељу.

Архивски фонд садржи директиву^{16®} Штабу 25. дивизије да, у вези дејства за ослобођење Чачка, избије на линији Лазац—Каона—Дубац и чисти терен од четника. У извештајима о борбама за Чачак налазе се подаци да је непријатељ порушио мостове на Западној Морави, али у журби није стигао да уништи електричну централу, као и губитке непријатеља у овим операцијама. У циљу комплетног истраживања на располагању је грађа настала у току борби у ближој и даљој околини Чачка у правцу Гуче, Марковице, Овчарско-кабларске клисуре и Пожеге, а за презентирање комплетне ситуације значајно је постојање операцијског дневника¹⁶⁶ и извода из операцијског дневника дивизије.

Мада је примарна одлика архивских извора излагање операцијских дејстава, могу се издвојити и друге теме: сарадња и садејство са совјетским снагама, успостављање везе и одређивање задатака суседним партизанским НОП одредима; мере за обезбеђење позадине, сарадња са представницима народне власти, нарочито у борби против четничког терористичког деловања на ослобођеној територији; проблематика снабдевања и велики недостатак одеће и обуће; примена тактике да се не јуриша на утврђене бункере, већ штеди људство и муниција.

АРХИВСКА ГРАЂА 3. СРПСКЕ УДАРНЕ БРИГАДЕ

У архивском фонду 3. српске бригаде налази се један број докумената о борбама за ослобођење Краљева и Чачка. Према изворима,¹⁷ 18. октобра, на почетку дејстава, бригада се сукобила са групом војника из 7. СС дивизије на правцу Чукојевац — Годачица, који су намеравали да туку совјетске јединице на Западној Морави. Грађа садржи податке о неефикасном нападу бригаде на непријатељске положаје услед изостајања планираног и договореног дејства совјетске артиљерије и пеопадиских јединица. Крајем октобра настао је извештај о непријатељским и сопственим губицима у људству и ратном плену за период од 16. до 30. октобра.

Документарни материјал¹⁸ садржи податке да је почетком новембра бригада дејствовала код Витковца, Витановца, Милавчића и Ушћа. О тешким, даноноћним борбама, на сектору Ибра треба истаћи извештај од 26. новембра — да су се размеетили на просторији Крушевица — Матаруге и посели положај на левој обали Ибра снагама два батаљона. Остали документи излажу чињенице о нападу на непријатеља на читавом сектору, посебно правцем Прогорелица — кота 529 — лева обала Ибра, о прецизној митраљеској ватри на не-

мачку колону која под заштитом магле пролази долином Ибра. Ситуацију и дејства на простору леве обале и форсирање Ибра презентирају извештаји бригаде и бојна релација са скицом терена.

3. Српска бригада активно је учествовала ^{18a} у борбама за ослобођење Чачка. У ослобођеном граду ангажована је на одржавању реда, сакупљању ратног плена, а 7. децембра врши припреме за учешће у првом дефилеу. Да би се комплетно спознала активност ове јединице, неопходан и вредан докуменат представља извод из операцијског дневника за период од 1. до 30. новембра и бојна релација за период од 1. до 7. децембра.

АРХИВСКА ГРАЂА 4. ПРОЛЕТЕРСКЕ ЦРНОГОРСKE БРИГАДЕ

Архивски фонд 4. црногорске бригаде садржи значајне податке о борбама на просторији Краљева и Чачка.

Извештај^{18b} од 17. октобра уводи у ситуацију на положају Падина — Лазови — Крња јела, где су се читавом дужином фронта водиле успешне борбе против Немаца и четника. Значајне податке садржи дакумент од 30. октобра — да је целокупни састав ангажован на положају Врба — Шумари, одакле непријатељ даноноћно покушава да их одбаци узастопним нападима. Читава бригада налазила се у стрељачком строју, батаљони су укупани у ровове и повезани међусобно, а предузели су мере за испитивање могућности форсирања Ибра. Операцијски извештај уобличава и заокружује целовитост грађе, јер обухвата дејства 4. црногорске бригаде од 7. до 28. октобра.

Ситуацију у првој половини новембра о тешком, исцрпљујућем рововском ратовању, уз непрекидно узнемиравање непријатељске артиљерије, а уз то без довољно хране, одеће и обуће, обрађују детаљни дневни извештаји.¹⁹ Извори садрже податке да су у неколико махова инсистирали да са рововског пређу на офанзивно ратовање, онемогуће противнику несметано кретање и заузимање положаја, тако да су од 13. новембра настале припреме и предузимање офанзивних дејстава. У интерпретираној грађи налазе се подаци о незадовољавајућим резултатима дуго очекиване офанзивне активности ове бригаде. Има података о понашању непријатеља, који руши мостове, пали вагоне у Краљеву и на прузи према Рашкој, уништава и друге објекте.

Фонд садржи изворе²⁰ о непосредним борбама за ослобођење Краљева 28. новембра, када је 1. батаљон форсирао Ибар и приморао непријатеља да се на брзину повуче и не испуни до краја своју намеру да попут варвара руши и разара град. Операцијски дневник садржи изворне податке за читав период дејстава према Краљеву, о ослобођењу овога града и покрету према Чачку, све до 1. децембра. Наређење од 3. и извештаји од 5. и 9. децембра основни су извор о поседању сектора Трнава — Виљуша — Жежевица — Вапа и потискивању непријатеља са овога простора.

АРХИВСКА ГРАЋА 6. СРПСКЕ УДАРНЕ БРИГАДЕ

Архивски извори²¹ настали до 10. новембра садрже податке о борбама на положају Врба — Ратина — Краљево, са запажањем о великој дрскости противника који прилази на 50 метара до ровова. О интензивним дејствима на правцу Шумари — Метикош — Рибница и од манастира Жича до Змајевца послат је извештај 7. новембра.

Штаб бригаде упутио је наређење²² батаљонима 17. новембра да смене снаге 4. пролетерске црногорске бригаде на Јасику (испод Метикоша) и скренуо пажњу да на положају не држе много бораца, повећавају будност, заседама парирају испадима непријатеља, који настоји да их што дуже задржи у рововима. Истовремено је настао извештај у коме се налазе подаци да је 6. српска бригада распоређена правцем Драгосињци — Метикош — Змајевац — Каменица. Извори настали 21. и 22. новембра односе се на покушај да бригада изврши форсирање Ибра и потом пресече комуникацију Краљево — Косовска Митровица. Због велике воде, задатак нису извршили и добијају наређење да се рокирају на простор Добре стране — Замчање. Према изворима, са новог положаја потпуно су блокирали непријатељу комуницирање од Маглича до Замчања, онеспособили пругу и нанели противнику велике губитке. Основни извор о дејствима у току завршних борби за ослобођење Краљева и преласку на леву обалу Ибра 28. новембра јесте операцијски дневник.

Архивска грађа²³ настала 29. и 30. новембра пружа податке о разбијању четника на правцу Атеница — Трнава — Рајац. Према извештају, био је то 2. четнички равнгорски корпус од 250—300 људи, који је намеравао да се пребаци у драгачевски срез. Бригада је активно дејствовала у борбама у непосредној околини Чачка, па грађа обавештава и садржи вредне изворе о врло оштрим борбама са Немцима приликом ослобађања Чачка.

Остали документи-⁴ из овога периода пружају разноврсне податке о начину уласка у град, где може бити затроване воде, минираних прилаза, као и о даљем наступању и борбама на правцу Риђаге — Паковраће — Ртари — Марковица и потискивању непријатеља према Лучанима.

Документарни материјал настао до половине децембра излаже ситуацију на терену од Чачка према Пожеги и даје податке о врло jakim борбама на падинама Крстаца, Лорета, Јелен Дола и Честоброднице.

Презентирана архивска грађа и целовит садржај операцијског дневника омогућавају научни приступ у изучавању овога периода о учешћу 6. српске бригаде у борбама за Краљево и Чачак.

АРХИВСКА ГРАЋА 17. УДАРНЕ ДИВИЗИЈЕ

Снаге 17. дивизије после ослобођења Крагујевца 20. октобра 1944. усмерене су на просторију Чачка, тако да већ 23. октобра Штаб дивизије наређује²⁵ 2. крајишкој бригади да, у садејству са једини-

цама 93. пешадијске дивизије Црвене армије, изврши напад на Чачак. Значајне изворе представљају извештаји Штабу 1. пролетерског корпуса да, у садејству са совјетским јединицама, води жестоке борбе на сектору Кнића и Чачка.

Стање до краја октобра интерпретирају извештаји²⁶ да 2. крајишка и 6. источно-босанска бригада држе положаје Благојевићи — Орловац — Старо Село — Буковац и Бреснички крш — Бумбарево Брдо — Главица, а 15. мајевичка бригада ускоро долази на сектор Кнић — Вучковица. Борбе су јаке и Немци се очајнички бране да би задржали своје положаје. Они настоје да по сваку цену задрже леву обалу Западне Мораве од Краљева до Чачка и на тај начин осигурају извлачење према западу. Штаб дивизије упутио је обавештење својим бригадама о формирању привремене оперативне групе од 17. и 23. дивизије и упозорио на ситуацију код Краљева и Чачка, која налаже да се не упуштају у одлучујуће нападе. У изворима се налазе подаци о ситуацији на фронту, сталним борбеним контактима са непријатељем, довлачењу нових непријатељских снага на линији Бресница — Гунцати — Лађевци и на Котленику, великој несташници муниције, дејству непријатељске артиљерије, јачини четничких снага крајем октобра на сектору Чачак — Пожега — Ивањица и друго.

Половином новембра настало је неколико докумената²⁷ о распореду сопствених снага правцем Ирижани — Благојевићи — Орловац — Бреснички крш — Бумбарево Брдо — Радмиловићи — Пајсијевић и 23. дивизије на положају Вранићи — Горња Горевница — Миоковци и код Косјерића. У изворима је приказан распоред совјетских јединица на сектору Прељине, правцем Трговиште — Витковац — Витановац, према Краљеву и Бумбаревом Брду, као и непријатеља на положајима: падине Котленика — Гунцати — Бресница — Бечањ — Мојсиње — Коњевићи — Љубић — Трбушани — Јелен До — Пријановићи.

Заповест²⁸ од 17. и наређење од 19. новембра односе се на активно дејство потчињених јединица на правцу Чачак — Мојсиње — Мрчајевци — Бресница — Гунцати са циљем да онемогуће противнику упућивање појачања према Краљеву и Ужичкој Пожеги. Документи приказују интензивно деловање 17. дивизије у протеривању непријатеља са западних падина Котленика и просторије села Лађевци, Тавник и Бресница. Заповест од 25. новембра настала је у вези смене 23. и 25. дивизије на положајима, јер оне одлазе на друге правце. Вредни извори о стању на широј просторији, од Краљева према Крагујевцу, налазе се у извештају 1. пролетерском корпусу да предузимају дејства бочно на непријатељску групацију у долини Западне Мораве. Постављено је и питање надлежности, јер је 17. дивизија истовремено добијала наређења од више команди.

Синхронизовано са ангажовањем 2. пролетерске и 25. дивизије на протеривању непријатеља из Краљева, 17. дивизија предузела²⁹ је општи напад од Лађеваца према Прељини у циљу избацивања и уништења непријатеља на Западној Морави. Фонд, такође, садржи податке о смени 23. и 45. дивизије на положајима са две бригаде и учешћу у директном нападу на Чачак са једном бригадом. Према изворима, одмах по ослобођењу Чачка 17. дивизија усмерава дејства

према Ужичкој Пожеги и Ужицу. Операцијски дневник 17. дивизије није сачуван, већ изводи из операцијског дневника за читав период борбених дејстава на просторији од Крагујевца према Чачку.

АРХИВСКА ГРАЋА 2. КРАЈИШКЕ УДАРНЕ БРИГАДЕ

Документи³⁰ настали 23. октобра и касније садрже податке о припремама и успостављању везе са јединицама 93. дивизије Црвене армије у циљу напада на Чачак. Борбе су отпочеле 26. октобра и према наређењу Штаба 2. крајишке бригаде батаљони су предузели дејства на одсеку Вучје главице, у Мојсињу и Мрчајевцима. Крајем октобра, после дејстава у којима су Немцима нанесени губици и заплењена муниција и други материјал, оцењено је да противник располаже веома јаким снагама. Батаљони су добили наређење да се укопају на положајима и повежу међусобно.

О јачини непријатељских јединица, о предузетој активности у циљу продора бригаде на леву обалу Западне Мораве, подаци се налазе у наређењу потчињеним батаљонима и извештају Штабу 17. дивизије да напад није успео, јер је противник јак, упоран и добро укопан.

Грађа³¹ настала од 1. до 4. новембра садржи податке о померању 2. крајишке бригаде на положај Прислоница — Горња Трепча — Остра да би се избегли губици од непријатељског тешког наоружања, о борбама на положајима Мојсиње — Илијак, код Видове и Видовског тунела, одржавању везе на левом крилу са 6. источно-босанском и на десном крилу са јединицама Црвене армије. По садржају интересантан је извештај који, поред оперативне проблематике, износи запажања о неким неправилностима у раду војно-позадинских власти на терену. У изворима насталим крајем новембра има података о активности на простору Ирижани — Солинци — Мрчајевци — Буковац, смањењу притиска на непријатеља, уз праћење фреквенције непријатељског саобраћаја од Краљева према Чачку и обратно, организовању интензивног политичког рада. ...

У фонду се налазе документи³² о смени 23. дивизије и јединица Црвене армије на положајима у Прељини, Љубићу, Ракови и Вранићима. У вези непосредних борби за ослобођење Краљева, настало је наређење потчињеним батаљонима да будно контролишу своје правце и одржавају свакодневни контакт са непријатељем на сектору Лађевци — Мрчајевци — Мојсиње.

Извод из операцијског дневника³³ интерпретира ситуацију на положајима према Чачку и Краљеву. Вредност овог документа потенцирана је за период када нема остале грађе, на пример од 5. до 10. новембра.

АРХИВСКА ГРАЋА 6. ИСТОЧНО-БОСАНСКЕ ПРОЛЕТЕРСКЕ БРИГАДЕ

Архивски извори³⁴ о борбама за ослобођење Чачка и шире околине према Краљеву датирају од 24. октобра када је издата заповест потчињеним јединицама за покрет на просторију Враћевшница — Баре.

Фонд садржи заповест од 26. октобра да отпочне општи напад у циљу ликвидирања непријатељског гарнизона у Чачку. Било је планирано да напад изведе у садејству са јединицама Црвене армије и 2. крајишком бригадом. Преглед ситуације на фронту налази се у обавештењу 2. крајишкој бригади да су предузели неколико енергичних напада на непријатеља у Бресници, Бумбаревом Брду и одбацили их на полазне положаје.

Штаб бригаде послао је извештај³⁵ 1. новембра претпостављеној команди да два батаљона одбијају нападе на положају Бумбареве Брдо — Бреснички крш — Попово брдо. Грађа настала до половине новембра указује на покушаје непријатеља да изврши пробој на појединим тачкама, садржи податке о смени батаљона на положајима у циљу одмора и сређивања, организацији војно-политичког рада и др. Ситуација је налагала да 6. источно-босанска поново поседне линију Пајсијевић — Кнић и крене у напад правцем Кобиља бара — Церје — Пилана — падине Котленика у садејству са суседним јединицама НОВЈ и Црвене армије. Документи³⁶ од 25. и 26. новембра повезани су са офанзивним деловањем бригаде према Мрчајевцима, Поповићима и Бумбаревом Брду, где је непријатељ располагао јачим наоружањем и утврђеним рововима. За дејства на простору Клик — Тавник — Вољавча — Томашевац — Бресница података има у неколико докумената, према којима се може закључити да су непријатељу нанесени велики губици, али напад није у потпуности успео због добро наоружаног противника који је поставио минска поља испред својих ровова.

Вредни су пажње заповест³⁷ од 30. новембра да у циљу заузимања Чачка дејствују лево од пута Мрчајевци — Чачак и извештаји да потискују непријатеља који пружа јак отпор код Горевнице. Истог дана ослободили су Мрчајевце, 1. и 3. батаљон задржали на простору Лађевци — Бресница — Мрчајевци са задатком да организују народну власт на терену, а са 2. и 4. батаљоном, продужили су према Чачку. Према изворима, 1. децембра 6. источно-босанска бригада наставља дејства и покрет на просторију Трбушани — Прањани, у правцу Косјерића и даље према Ужицу.

По својој тематици могу се издвојити документи³⁸ о појачаном терористичком деловању четника на ослобођеној територији, припремању атентата на припаднике НОВЈ и представнике народне власти, као и подаци о организовању народне власти на ослобођеној територији.

АРХИВСКА ГРАЂА 15. МАЈЕВИЧКЕ УДАРНЕ БРИГАДЕ

О дејству 15. мајевичке бригаде у току борби за ослобођење Чачка фонд садржи неколико докумената. То је извод из операцијског дневника³⁹ за период од 15. октобра до 30. октобра, који се делимично односи на борбе у правцу Краљева и Чачка, јер је ова бригада 30. октобра доспела на положај Кнић — Груза — Витковац.

Извештаји⁴⁰ настали 1. и 4. новембра садрже податке о распореду батаљона на простору Кнић, Жуне, Бумбареве Брдо, Груза,

Љубић, Витковац, Печеног и одржавању везе са 3. српском и 6. источно-босанском бригадом. Остала три документа садрже податке о распореду на положајима и извођењу операција 25. и 27. новембра када су постигли запажен успех на Бумбаревом брду.

АРХИВСКА ГРАЋА 23. УДАРНЕ ДИВИЗИЈЕ

Део архивског фонда 23. дивизије настао је у току борбених дејстава за ослобођење Чачка и територије која се простире од Чачка према Крагујевцу, Краљеву и Ужичкој Пожеги.

Наређење⁴¹ Штаба дивизије од 25. октобра садржи податке у вези првобитне одлуке виших команди да се ова дивизија ангажује на Краљеву. Међутим, наређење је стављено ван снаге и, према изворима, целокупни састав дивизије упућен је 29. октобра према Чачку са планом да се повеже са еуседним јединицама Црвене армије и предузме дејства у правцу Трбушани и Видовског тунела. Оперативна грађа настала после посета наређених локација обавештава о захватима на просторији Милићевци — Ракова — Горња Горевница, нападу на Љубић и распореду потчињених бригада: 1. југословенске око Љубића и Трбушана, 9. српске бригаде код Видовског тунела и Овчарско-кабларске клисуре, 7. српске бригаде у Љубићу и према Мрчајевцима. Наређења предвиђају подршку артиљерије и „каћуша“ суседних јединица.

Неколико докумената⁴² датираних 2. новембра садржи податке о великим борбама, да су се Немци пробали до Овчара, затим о примени тактике да се не дејствује фронтално, већ бочно мањим деловима батаљона. У току следећег дана 23. дивизија подноси извештај Штабу 14. корпуса о тешкој ситуацији на фронту и да није успео напад на линији Љубић — Трбушани — Видовски мост. У осталим изворима, поред података о интензивним борбама, прегледу ситуације, садејству са снагама Црвене армије на простору Чачка, нарочито са пешадијом, предложено је ојачање сектора јужно од Чачка још једном дивизијом НОВЈ и једном дивизијом Црвене армије.

У извештајима⁴³ о јачини немачких снага у Чачку и околини истиче се да је Немцима веома стало до комуникације Трбушани — Видовски тунел због обезбеђења својих колона и транспорта. Овај период 23. дивизија завршава подацима од 4. новембра о сопственим губицима у борбама код Чачка и импозантном цифром непријатељских губитака у људству.

Извори⁴⁴ настали у првој половини новембра излажу дејства бригада, повлачење са положаја и упућивање за Београд 1. јушлованске бригаде, обавештавају о врло јаким Немачким снагама код Љубића и Чачка и потреби појачања сопствених потенцијала. Из докумената сазнаје се да је непријатељ 11. новембра држао утврђен појас Мрчајевци — Мојсиње — Балуга — Коњевићи — Трбушани — Пријевор — Видовски тунел и даље према Овчару, Пожеги и Ужицу. Фонд садржи изворе о активности 23. дивизије на сектору Лорет — Гвоздац — Малињак и на саобраћајници Чачак — Пожега, која је за непријатеља веома важна и по цену великих жртава неће дозволити да се она затвори.

У току напада⁴⁵ на Чачак 23. дивизија усмерила је своје јединице према Каблару и Видовском тунелу, Пожеги и на правцу Прељина — Коњевићи. Грађа садржи податке о сарадњи са 93. дивизијом Црвене армије и 45. дивизијом НОВЈ у протеклом периоду, о предузетом нападу на добро утврђено непријатељско упориште на Каблару и потискивању Немаца од Видовског тунела.

Извештај од 3. децембра односи се на непосредан продор 9. српске бригаде у Чачак и дејство осталих јединица против Немаца који се убрзано повлаче. Фонд садржи преглед сопствених и непријатељских губитака од 29. новембра до 2. децембра.

У току борби за ослобођење Чачка настао је један број докумената⁴⁶ са подацима о сарадњи са Чачанским и Ужичким НОП одредом. Према изворима, они су добили задатак да организују позадински рад, дејствују против четничких група и петоколонаша, а поједини батаљони и чете укључивали су се у бригаде и учествовали у оперативним дејствима 23. дивизије. У грађи се налазе подаци о борбама против четника и безуспешном покушају у четничких вођа да преговарају и обезбеде своје позиције за крај рата. Заступљена је и документација обавештајног карактера о распореду окупатора и разбијених четничких јединица.

За комплексно и систематско истраживање на располагању су оперативни извештаји⁴⁷ за период од 15. октобра до 15. децембра, рекапитулација борби на сектору Чачак — Пожега и операцијски дневник.

АРХИВСКА ГРАЂА 7. СРПСКЕ УДАРНЕ БРИГАДЕ

У архивској грађи 7. српске бригаде налази се операцијски дневник⁴⁸ који представља основни архивски извор о ситуацији на фронту ове јединице, дејствима на простору Ракове, Чачка и код Каблара, о додељивању ЈБубићког батаљона Чачанског НОП одреда овој бригади и друге. Опширне обавештајне податке садржи извештај од 3. новембра о распореду непријатељских јединица у Мрчајевцима, Трепчи, Балуги, Јубићу и четничким групама на Јелици. Свакако је интересантан и документ о укупном бројном стању људства 7. српске бригаде на дан 24. октобра.

АРХИВСКА ГРАЂА 9. СРПСКЕ УДАРНЕ БРИГАДЕ

Девета српска бригада активно је учествовала у борбама на просторији Чачка и западно у правцу Пожеге и Ужица. У архивском фонду ове јединице налази се наређење⁴⁹ од 29. октобра за покрет и поседање положаја северозападно од Чачка и извори о ангажовању у тешким борбама против Немаца који су упорно бранили своју главну комуникацију за повлачење.

Већи број докумената⁵⁰ датиран је 1. новембра: извештаји 23. дивизији о одбијању свих напада код Пријевора са предлогом суседно⁵¹ јединици Црвене армије да заједнички дејствују против Немаца

код Видовског тунела. Истовремено су обавестили о ситуацији 14. српску бригаду и тражили да пребаци свој батаљон на Рујак ради међусобног повезивања. Архивска грађа 9. српске бригаде пружа податке о интензивним борбама код Видовског тунела и Пријевора, где су се смењивали успешни напади и наношење великих губитака противнику са повлачењем бригаде или задржавањем постојећих положаја.

У фонду се налазе документи⁵¹ о борбама на просторији Миоковаца и код Рујака, које су настављене до краја новембра, о покушајима да се непријатељ потисне са ове територије концентричним нападом, плановима непријатеља да одбаци 9. бригаду са линије Чачак — Трбушани — Пријевор како би растеретио свој правац повлачења. Извештај од 1. децембра представља значајно сведочанство о огорченим борбама за Рујак, коту 536 и Видовски тунел са изгледом да бригада овлада овим простором. Поред оних оперативне природе, у изворима⁵² се налазе и подаци различити по тематици: о заробљавању четничких група, садејству са совјетским јединицама, припремама и привременом уласку Чачанског НОП одреда у састав бригаде и оперативним задацима одреда. Често је покретан проблем несташице муниције, што је отежавало и смањивало ефекат дејстава.

Бојна релација⁵³ 9. српске бригаде о борбама на просторији Чачка са прегледом сопствених и непријатељских губитака, ратног плена и скицом операција, употпуњују и заокружују целокупан документарни материјал који се налази у архивском фонду ове бригаде.

АРХИВСКА ГРАЂА 14. СРПСКЕ УДАРНЕ БРИГАДЕ

Фонд 14. српске бригаде садржи архивску грађу о учешћу у борбама за ослобођење Чачка и простора према Пожеги, почев од наређења⁵⁴ 31. октобра потчињеним батаљонима да крену у Миоковце у циљу ликвидирања једне четничке бригаде. Следећи документ је наређење о садејству са 9. српском бригадом код Видовског тунела и са 1. југословенском код Љубића и Вранића.

О усмеравању према Западној Морави на комуникацију Краљево — Пожега фонд садржи неколико извештаја.⁵⁵ После 20. новембра настају извори о дејству ове бригаде на коти 766, засеку Грета у Папратишту, Табановићима, према Јелен Долу, на Гвоздацу и Ораовици. Положаји су прелазили из руку у руке, непријатељ је убацивао све нове и нове снаге, а стално присутни проблем несташице муниције претио је да угрози кокачан исход борбе, посебно у ситуацији када је садејство тешког оружја Црвене армије било минимално. Због овакве ситуације обавестили су 9. српску бригаду да су напустили положај на Греди. У грађи се налазе подаци да 14. српска бригада води непрекидне даноноћне борбе на положајима Лорет, Маљинак и Папратиште где непријатељ располаже са око 2.500 војника.

Извештај⁵⁶ од 26. новембра садржи драматичне податке о ситуацији: иако су одбијени жестоки јуриши непријатеља, бригада је принуђена да напусти своје положаје после повлачења јединица Цр-

вене армије и 20. српске бригаде. Уз све то, људство је преморено и муниција недостаје. Према изворима, у садејству са 20. српском бригадом борбе су настављене уз постепено слабљење жестине дејства. У документима⁵⁷ насталим крајем новембра и почетком децембра јављају се подаци о смиривању ситуације и повлачењу са положаја дела снага 14. српске бригаде у вези новог задатка — да дејствују у правцу Пожеге.

Повољна је околност што се у фонду 14. српске бригаде налазе⁵⁸ операцијски извештаји за период дејстава на просторији Чачак — Пожега, који у континуитету излажу читаву ситуацију.

1. ЈУГОСЛОВЕНСКА БРИГАДА НОВЈ ФОРМИРАНА У СССР-У

Архивски фонд 1. југословенске бригаде садржи грађу која извештава о учешћу ове јединице у борбама за ослобођење Чачка. То је наређење⁵⁹ да у садејству са 266. стрељачким пуком Црвене армије дејствује на терену Трбушани, кота 244, и спречи покушај Немаца да се пребаце на леву обалу Западне Мораве. Од 7. до 11. новембра настали су извештаји и записник о преузимању положаја од 51. стрељачког пука 93. дивизије Црвене армије и заповест да батальони поседну положај Прељина — Коњевићи и смене јединице Црвене армије на овом простору.

Значајни подаци налазе се у извештају упућеном Врховном штабу НОВ и ПОЈ о дејствима 1. југословенске бригаде од 30. октобра до 2. новембра на правцу Пријевор — Трбушани и на саобраћајници од Чачка до Видовског тунела. Операцијски дневник бригаде сачуван је за период дејства на просторији Чачка. Остала документација⁶⁰ садрже податке о бројном стању људства и наоружања бригаде, сопственим и непријатељским губицима у људству и материјалу.

АРХИВСКА ГРАЂА 25. ДИВИЗИЈЕ

Архивски фонд 25. дивизије садржи документа са подацима о учешћу у борбама за ослобођење Краљева и то од 11. новембра када је издата заповест да затворе правац од Краљева на линији⁶⁰ ЈУ држи 2. пролетерска дивизија.

Према изворима⁶¹ непосредна активност на фронту отпочела је 10. новембра. Две бригаде су поселе положај Витановац — Трговиште — Велика градина да би пресекле одступницу противнику на комуникацији Краљево — Чачак. Истовремено једном бригадом су остварили садејство са 2. пролетерском дивизијом и Црвеном армијом. Извештаји и наређења⁶² настали у почетној фази ангажовања на просторији Краљева излажу интензивне борбене контакте, сарадњу са 2. пролетерском дивизијом и јединицама Црвене армије. У документима налазе се подаци да је 25. дивизија 23. новембра наређењем Штаба 14. корпуса стављена у оперативном погледу под команду Штаба 2. пролетерске дивизије.

Од 25. новембра целокупном саставу дивизије, изузев 19. српске бригаде, упућена је заповест да се пребаце на десну обалу За-

падне Мораве и 18. српска бригада поседне просторију Грачац — Вукушица, а 16. српска Ново Село — Зимовник. Извори⁶³ настали 28. новембра садрже податке о жестоким борбама 19. српске бригаде на положају Добре стране — Церје и о маневру на комуникацији Краљево — Чачак са циљем да у котлини код Краљева униште што више непријатељских снага. Износе податке да непријатељ при одступању руши мостове на путевима, пругама, тунеле и оставља минска поља. Извршавајући постављене задатке дивизија је усмерила своје бригаде у правцу Чачка. У фонду се налазе извештаји, наређења и заповести о покрету после ослобођења Краљева правцем Лазац — Каона — Горњи Дубац у циљу чишћења терена од преосталих четничких група и садејству са 2. пролетерском дивизијом на комуникацији Краљево — Чачак.

У току борби за ослобођење Чачка 25. дивизија достигла је до Гуче и ослободила ово место.⁶⁴ Документи обавештавају о наступном маршу са линије Горачићи — Гуча према Овчару и задатку 19. српске бригаде да разбије и одбаци четничку групу код Дубца и Ивањице, а 18. српска бригада да пресече комуникацију Чачак — Пожега из правца Каоне. Оперативни извештај за период од 29. новембра до 4. децембра даје значајну синтезу покрета и операцијских ефеката. Фонд располаже документарним материјалом о тешким борбама на Клику, Крстацу и Караули, у којима су непријатељу нанесени знатни губици. Штабу 14. корпуса упућен је извештај 4. децембра о распореду бригада у селима Зеоке, Ртари, Гуча и Ивањица.

Архивски фонд садржи заповест⁶⁵ од 6. децембра о дејствима у циљу спречавања даљег надирања непријатеља правцем Крстац — Гуча. У вези тога 16. српска бригада усмерена је да делује правцем Крстац — Лиса — Гуча, 18. српска на просторији Марковица — Тијање — Ртари — Зеоке а 19. бригада да пресече комуникацију Ужице — Пожега. У документима⁶⁶ датираним до половине децембра налазе се подаци о тешким борбама и великим губицима потчињених снага на Крстацу и даљем наступању у правцу Пожеге. Као историјски извор значајан је операцијски извештај за период од 1. до 15. децембра, који заокружује и употпуњава осталу грађу о борбама 25. дивизије и потчињених бригада на просторији Краљева и Чачка. Вредност приказаних извора потенцирана је чињеницом што није сачувана архивска грађа 18. и 19. српске бригаде из састава ове дивизије о борбама за ослобођење Краљева и Чачка.

АРХИВСКА ГРАЂА 16. СРПСКЕ БРИГАДЕ

У архивском фонду 16. српске бригаде основни извор о учешћу ове јединице у борбама за ослобођење просторије Краљева и Чачка јесте операцијски дневник.⁶⁷ Према дневнику бригада се укључила у дејства 18. новембра и све до половине децембра ангажована је на правцу Краљево — Чачак — и даље према Пожеги.

АРХИВСКА ГРАЂА 19. СРПСКЕ БРИГАДЕ

О дејствима 19. српске бригаде у току борби за ослобођење Краљева и Чачка нема података оперативног карактера. Из наведе-

ног периода потиче извештај⁶⁸ помоћника политичког комесара, упућен ЦК КПЈ и ПК КП Србије, о политичком раду, морално-политичком стању, односу према новомобилисаним борцима.

АРХИВСКА ГРАЋА 45. ДИВИЗИЈЕ

Архивски извори 45. дивизије, настали у периоду новембар—децембар 1944. године, садрже податке о борбама за ослобођење простора северозападно од Чачка на правцу према Прањанима, Горњој и Доњој Добрињи.

Од јединица из састава 45. дивизије, дејства 20. српске бригаде од интереса су за изучавање теме о борбама за Чачак и ширу околину. У фонду 45. дивизије значајна је у првом реду заповест⁶⁹ од 17. новембра за садејство са јединицама Црвене армије и пресецање правца Ужице — Пожега, затим извештаји о тешким борбама 20. српске бригаде у току новембра код Бијеле стене, Стрмца и Пријановића. Штаб 45. дивизије послао је извештај 26. новембра 23. дивизији о распореду и активности својих бригада, од којих се посебно истиче 20. српска. Поред података обавештајног карактера о јачини, наоружању и непрекидном покрету непријатеља, има извештаја о борбама за поседање Малог и Великог Стрмца, успешном потискивању непријатеља који се огорчено брани.

Да би се употпунила сазнања и донели објективни критички закључци, неопходни су подаци из операцијског дневника⁷⁰ 45. дивизије и бојна релација за период од 15. новембра до 10. децембра.

АРХИВСКА ГРАЋА 20. СРПСКЕ БРИГАДЕ

Архивска грађа⁷¹ 20. српске бригаде, настала од 20. новембра 1944. године односи се на поседање и затварање правца Д. и Г. Добриња — Прањани. Све до краја новембра у наређењима и извештајима су подаци о дејствима на коси Мали и Велики Стрмац, на Белој стени, код Лорета, где је непријатељ испољио намеру да противнападима спречи избијање 20. српске бригаде на комуникацију Пожега — Ужице и на тај начин обезбеди извлачење својих трупа.

У документима⁷² која потичу из децембра изложени су подаци да ова бригада држи положај Бобија — Бела стена — Жудовина — Смишљај — Мали и Велики Стрмац, затим оперативни захват на Мандиној стени, Лорету, а нарочито жестоке борбе против непријатеља који настоји да овлада брдом Стрмац. Грађа излаже ситуацију на фронту, огорчене борбе са променљивим исходом, сарадњу са суседним јединицама Црвене армије и НОВЈ. Штабу 45. дивизије упутили су извештај 14. децембра да су по прикупљању својих снага у селу Думан пре два дана кренули на нову просторију. Поред интерпретиране грађе, за дејства 20. српске бригаде на простору северозападно од Чачка, податке садрже и операцијски дневник⁷³ и бојна релација са скицом дејстава.

II АРХИВА НЕМАЧКЕ ОКУПАТОРСКЕ ВОЈСКЕ

АРХИВСКА ГРАЋА КОМАНДЕ ЈУГОИСТОКА

У архивској грађи Команде Југоистока налазе се подаци о задацима немачке окупаторске војске на простору Краљева и Чачка у току јесени и зиме 1944. године у склопу општих ратних планова немачког Рајха на правцу који води са југа Балкана преко Македоније, Косова и Србије.

Директива⁷³³ Команданта Југоистока од 14. сктобра да Група армија „Е“ уложи крајње напоре и пооштри темпо покрета јасно показује какав је значај овај простор тада имао. Фонд садржи и неколико извештаја упућених Врховној команди Вермахта са подацима да је изузетно јак притисак непријатеља изражен на североисточном крилу Групе армија „Е“ у рејону Краљева и северозападно од овога простора.

АРХИВСКА ГРАЋА КОМАНДЕ ГРУПЕ АРМИЈА „Ф“

Архивска грађа Команде Групе армија „Ф“ садржи вредне изворе о борбама немачких окупатора на просторији Краљева и Чачка. То су углавном дневни оперативни извештаји, упућени Команди Вермахта и унесени у ратни дневник Команде Групе армија „Ф“, који износе објективно сву тежину ситуације на просторији Краљева и Чачка, главних тачака опасности услед надирања противника.

Документи⁷⁴ настали у другој половини октобра садрже податке о задацима Корпуса „Милер“ да у саставу Групе армија „Е“ обезбеди свој бок према северу и задржи Краљево. У извештајима датираним 25. и 27. октобра записано је да Корпус „Милер“ успешно брани мостобран код Краљева и води тешке али успешне борбе источно од Краљева и северно од Чачка. Према изворима Команде Групе армија „Ф“ очигледно је да се ситуација није побољшала у новембру, непрекидно су присутни подаци о многобројним нападима противника, одбијању продора северозападно од Чачка, прекиду напада јаких руских снага, знатном попуштању затегнутости и недовољно проученим намерама непријатеља на сектору Краљева и Чачка. Значајан је податак у извештају од 4. новембра да је 104. дивизија преузела команду над рејоном Чачка, где се после јаких борби и обостраних губитака стабилизује ситуација. За стање крајем новембра карактеристични су документи о запречавању комуникација долином Ибра услед чега је заштитница Групе армија „Е“ приморана да се насилно пробије на север и наређење Команди групе армија „Е“ да 104. ловачку дивизију повуче са просторије Чачка и упути на нове положаје.

Вредно је пажње и једино наређење⁷⁵ у овој скупини докумената од 12. новембра о преименовању Команде Корпуса „Милер“ у Команду 34. армијског корпуса за специјалну употребу. У извештајима од 28. новембра до 1. децембра изложено је стање у Краљеву, где су разорена железничка постројења и порушени важни објекти, дати су подаци о напуштању овога града и поседању нових локација

од стране 7. СС дивизије, 737. ловачког пука 117. дивизије и других јединица које су до тада браниле сектор Краљева.

Архивски фонд⁷⁶ Команде Групе армија „Ф“ садржи изворе од почетка децембра о ситуацији у долини Ибра после напуштања Краљева, јаком притиску непријатеља северно од пута Чачак — Ужице, локалном продору „банди“ на бочном запречном положају 34. армијског корпуса код Чачка.

АРХИВСКА ГРАЋА КОМАНДЕ ГРУПЕ АРМИЈА „Е“

Извори о борбама на просторији Краљева и Чачка обухваћени су углавном ратним дневником Команде Групе армија „Е“. То су наређења⁷⁷ и извештаји која садрже разноврсне информације о организацији командовања и потчињавању Команде Корпуса „Милер“ Команди Група армија „Е“ половином октобра. Један број докумената односи се на припреме за предстојеће тешке операције на сектору Краљева и Чачка. У вези тога организовано је пребацивање нових борацких трупа према Краљеву и извршена реорганизација 7. СС дивизије „Принц Еуген“.

Извештаји датирани 18. и 26. октобра исказују основну активност Команде Групе армија „Е“ на задатку да се на терену Хрватске организује одбрана југоисточних граница Рајха, што поставља императив да Корпус „Милер“ држи отворен пут „Ц“ од Краљева преко Чачка за Ужице. У вези предвиђеног концентричног напада јединица Црвене армије на мостобран Краљево у грађи се налазе подаци о престројавању сопствених јединица и затварању комуникације према линији Чачак — Ужице. Директива од 5. новембра указује да и поред предузетих припрема, најважнији задатак и даље остаје повлачење — за 34. армијски корпус правцем Краљево — Ужице — Зворник.

На основу општег увида у фонд^{77а} Команде Групе армија „Е“ могу се издвојити и неке тематске целине, на пример, документи који се односе на разарање и уништавање железничког возног парка, аеродрома и свих постројења у Краљеву и рушење пруге Косовска Митровица — Краљево. Другу целину чине прегледи формацијског стања, локације и бројног стања јединица 34. армијског корпуса.

О задацима оперативног карактера податке^{77б} садржи заповест од 15. новембра да 34. армијски корпус брани мостобран код Краљева до доласка 91. армијског корпуса и потом предузме извлачење према Зворнику и Вишеграду. Документи настали од 24. до 29. новембра излажу стање у току напуштања Краљева. Услед неповољне ситуације код 2. оклопне армије и притиска непријатељских снага у рејону Рогачице, постављен је захтев 34. армијском корпусу да повлачење убрза свим средствима и најкасније до 1. децембра поседну теснац источно од Ужичке Пожеге.

Команда Групе армија „Е“ упутила је извештај Команданту Југоистока 29. новембра а да је Краљево плански напуштено, а 737. пешадијски пук је достигао Чачак.

Основна карактеристика и вредност архивске грађе Команде 34. армијског корпуса произилази из чињенице да је овај корпус био највиша операцијско-тактичка јединица која је непосредно командовала дивизијама, пуковима, борбеним групама и осталим јединицама ангажованим на простору Краљева и Чачка у току јесени 1944. године.

Почетак борбених дејстава везан је за заповест⁷⁹ од 13. октобра да потчињене снаге предузму одбрану територије западно од Велике Мораве и обезбеђење комуникације од Крагујевца и Крушевца према Краљеву. Одмах су уследили извештаји Команди Групе армија „Е“ о дејствима Борбене групе „Фишер“ на правцу Трстеник — Краљево, код Мојеиња, Борбене групе „Зонтаг“ код Коњевића, на коти, 366, коти 337, североисточно од Чачка, дејству код Пријевора. Грађа обилује дневним извештајима и дневницима догађаја о покретима, стању на комуникацијама, дејству авијације, сопственим и непријатељским губицима. По прегледности истичу се извештаји од 26. октобра са подацима о ситуацији на фронту 7. СС дивизије „Принц Еуген“ источно од линије Краљево — Витановац, код Борбене групе „Фишер“ на простору Мојсиње — Прељина и Групе „Зонтаг“ на терену североисточно од Чачка, затим о плановима и командном месту корпуса. Извештај од 31. октобра приказује борбена дејства 7. СС дивизије на простору Трешњари — Крушевица — Витановац, Групе „Фишер“ код Бумбаревог Брда и Мојсиња и Групе „Зонтаг“ код Врањића, Пријевора и Чачка.

Архивски фонд 34. армијског корпуса садржи знатну скупину документарног материјала за период новембар—почетак децембра, чији је настанак везан за непрекидне измене ситуације на положајима дивизија и борбених група код Краљева и Чачка. Највише има операцијских дневних извештаја који прате збивања на свим деловима широког оперативног подручја од Краљева до Чачка. Борбена заповест⁸⁰ Команде 34. армијског корпуса од 5. новембра даје иницијативу за одбрану одсека Западне Мораве од Краљева до Чачка и обезбеђење комуницирања ка Ужицу. Фонд обилује извештајима о дејствима 7. СС дивизије код Врбе, Трговишта, у долини Ибра, Борбене групе „Фишер“ код Бреснице, Остре, Трепче, 104. ловачке дивизије код Чачка, Рујака итд. Илустрације ради, ситуација 13. новембра према извештају је следећа: 7. СС дивизија потиснула је непријатеља из Метикоша, Група „Фишер“ неутралисала је противника код Прељине и Бумбаревог Брда, а 104. дивизија води борбе на сектору Врањића. У фонду има података обавештајног карактера о распореду јединица Црвене армије и НОВЈ.

Један број докумената, почев од 18. новембра, када је настала заповест Команде корпуса односи се на планирање, одређивање редоследа и друга питања везана за повлачење, у правцу Ужица. Предвиђено је рушење аеродрома у Краљеву, као и других важних објеката. У свим документима присутна је журба, сазнање о безизлазној ситуацији у каквој може само непријатељ да се нађе у покореној земљи.

Корпусна заповест⁸¹ 25. новембра регулише дефинитивно повлачење и напуштање положаја Краљево — Чачак, које треба да отпочне 27, и то у пет етапа. Последњи извештај о напуштању просторије Краљева и Чачка послат је 4. децембра Команди Групе армија „Е“.

У фонду 34. армијског корпуса, за читав период дејства на овом простору, могу се издвојити неке посебне тематске целине докумената: графички прикази потчињености јединица 34. армијског корпуса све до нивоа чете; секције са уцртаним положајима сопствених и непријатељских снага; прегледи формација корпуса са непосредно потчињеним снагама, борбеним групама и територијалним јединицама; формација 7. СС дивизије и њена борбена вредност; бројно стање 34. армијског корпуса и друго.

АРХИВСКА ГРАЋА 7. СС ДИВИЗИЈЕ „ПРИНЦ ЕУГЕН“

Архивски фонд 7. СС дивизије садржи бројне дневне извештаје,⁸² упућене 34. армијском корпусу, о дејствима на простору јужно од Западне Мораве у правцу Краљева и касније према Чачку, почев од 25. октобра до половине децембра. Приказани су покрети и дејства сопствених трупа у долини Товарнице, код Врбе, Метикоша, Ратине и Цветака, затим дејства непријатељских снага, посебно артиљерије и појава „каћуша“. У грађи^{8*} се налазе подаци о великим тешкоћама у саобраћају на правцу Краљево — Чачак око 25. новембра, о рушењу важних постројења у Краљеву и напуштању овога града. Заповести, наређења и извештаји команде 14. СС пука из састава 7. СС дивизије приказује ситуацију на просторији Чачка и даље у правцу Ужица. Значајан је као извор извештај Команде 7. СС дивизије о саставу сопствених снага, покретљивости трупа и категорији борбене вредности.

АРХИВСКА ГРАЋА 104. ЛОВАЧКЕ ДИВИЗИЈЕ

Архивска грађа⁸⁴ 104. ловачке дивизије садржи податке да је дивизија по наређењу преузела одсек западно од Прелјине од Борбене групе „Зонтаг“. Због тога су потчињене снаге ове групе предузеле напад за обезбеђење комуникације Прелјина — Пожега.

Документи настали у току новембра садрже податке о борбама слабијег или јачег интензитета у рејону Вранића и Прелјине. Највећи део грађе је оперативног карактера о свакодневним борбама на Рујаку^у код Чачка, Тучкова, итд. У извештајима од 23. и 25. новембра приказана је ситуација на сектору Грета и припрема линије главног отпора са тежиштем у рејону Лорета, као и заузимање доминирајућих висова у рејону Лорета. Касније грађа садржи план⁸⁵ повлачења јединица по утврђеним интервалима, заповест од 28. новембра о повлачењу на нове положаје источно од Пожеге и одлагање повлачења за 24 сата.

Поред грађе оперативног карактера, у фонду се налази и скупина значајних докумената: графички приказ организације и сас-

тава потчињених снага, односно њихово ангажовање на фронту код Чачка са распоредом снага, седмодневне извештаје о борбеној јачини и саставу 104. дивизије, секцију са уцртаним положајима дивизије, преглед сопствених и непријатељских губитака, ратни дневник 654. артиљеријског пука и друго.

АРХИВСКА ГРАЋА БОРБЕНЕ ГРУПЕ „ФИШЕР“ (Рхзсher)

Према изворима⁸⁶ Борбена група „Фишер“ налазила се 20. октобра на просторији Кнића, северозападно од пута Крагујевац — Краљево у покрету према Чачку. Извештај од 25. октобра садржи податке о тешком сукобу Групе са противником северно од Мојсиња, када су били принуђени да ангажују и сопствене резерве. Крајем октобра непријатељ је вршио јак притисак на линију Бумбарево Брдо — Бресница. У току новембра свакодневно долазило је до већих или мањих сукоба, гако да је у борби код села Гунцата јединица Црвене армије била принуђена да напусти положај. У току борби код Прељине, Мојсиња и на другим положајима било је често изражено дејство сопствене или непријатељске артиљерије.

Грађа⁸⁷ садржи податке о планском повлачењу Групе „Фишер“ на нову линију и сукобима са противником код Мрчајеваца. Поред интерпретиране грађе која се односи на борбена дејства у фонду се налазе и документи другачије садржине — бројна стања и наоружање потчињених јединица крајем октобра, подаци о сопственим губицима 27. октобра и други.

АРХИВСКА ГРАЋА БОРБЕНЕ ГРУПЕ „БУРГЕМАЈСТЕР“ (Вигsete151;er)

Документи⁸⁸ Борбене групе „Бургемајстер“ садрже податке о борбама против снага Црвене армије и јединица НОВЈ на просторији од Трстеника до Краљева. Извештаји настали 19. и 20. октобра представљају значајан извор о тешкој ситуацији услед синхронизованог напада удруженог непријатеља као и о противнападима Борбене групе „Бургемајстер“ на линији Вранеша — Подунавци код Врбе и Ратине. Према посебном извештају, у овим борбама 2. батаљон је претрпео велике губитке, тако да је у 5. чети остало само 10—15 људи. О жестоком нападу противника на положаје 3. батаљона 724. пука и 1. батаљона 524. пука подаци се налазе у извештају од 23. октобра.

АРХИВСКА ГРАЋА БОРБЕНЕ ГРУПЕ „ЗОНТАГ“ (5опп*ад)

Документи⁸⁹ Борбене групе „Зонтаг“ настали у октобру садрже податке о ангажовању на простору северно од Чачка и намери да уз појачање једном тенковском четом заузму коту 337. Грађа исказује сву забуну и страх услед појаве „каћуша“ и тенкова и велику опасност која прети од непријатеља гарнизону Чачак. Извештаји датирани почетком новембра излажу ситуацију у рејону Милићеваца, Вранића, Видовског тунела, Рујака.

Део грађе садржи податке о сопственим и непријатељским гу-бицима, прегледе потчињених јединица и друге.

ОСТАЛА АРХИВСКА ГРАЂА

Архивски извори⁹⁰ о борбеним дејствима на просторији Краљева и Чачка садрже и неке мање групе докумената 1. брдске дивизије, 11. ваздухопловно-пољске дивизије, 2. пука Руског заштитног корпуса и др. То су углавном дневни оперативни извештаји о распореду, јачини и извођењу дејстава.

У току истраживачког рада корисно је консултовати и збирку⁹¹ ратних заробљеника, активних припадника немачких формација које су дејствовале на овом простору.

III АРХИВА ЧЕТНИЧКИХ ЈЕДИНИЦА

Када су снаге НОВЈ отпочеле операције за ослобођење Србије у јесен 1944. године, четничке јединице на просторији Краљева и Чачка узалудно су покушавале да им пружи отпор, одрже се на овој територији, а истовремено да се командантима јединица Црвене армије прикажу као родољуби и борци против фашизма. Општа карактеристика фондова тзв. југословенске војске у отаџбини — да нису комплетно сачувани — одражава се и на изворе о активности четника у току борби за ослобођење Краљева и Чачка.

Следећи формацију ових јединица потребно је, пре свега, сагледати документа ШТАБА ВРХОВНЕ КОМАНДЕ,⁹² која 23. септембра позива све четнике и цео равногорски покрет у борбу против партизана. Дража Михаиловић истовремено обећава искрцавање западних савезника, што треба да учврсти поверење у Врховну команду и Централни национални комитет. Упућен је и меморандум команданту Савезничких трупа у Средоземљу о војно-политичкој ситуацији у Југославији са предлогом да се сви четници ставе под његову команду. Што се пак тиче јединица Црвене армије, почетком октобра Врховна команда инсистира да избегавају сукобе и развијају пријатељске односе, али већ средином октобра мења се став и Дража Михаиловић наређује својим јединицама да не дозволе да их Руси разоружају.

ПРЕДСТАВНИК ИСТАКНУТОГ ДЕЛА ВРХОВНЕ КОМАНДЕ,⁹³ Захарије Остојић, својим депешама на вези са Дражом Михаиловићем, Драгославом Рачићем, Драгутином Кесеровићем и другим четничким командантима, исказује општу ситуацију, присутне жеље да се западни савезници искрцају и да савезници реше питање четника на предстојећој конференцији у Москви. Истовремено пажљиво прати догађаје на просторији Крушевац — Краљево — Чачак и став Руса према четницима, изражавајући наду да ће се односи повољно развијати. Према изворима, 23. октобра Остојић извештава Дражу Михаиловића да се Рачић налази на просторији Чачак —

Ариље — Сјеница — Ивањица и има око 15.000 четника, а 10. новембра да је Раковић морао побећи од Руса и креће за Санцак.

ШТАБ КОМАНДЕ СРБИЈЕ⁹⁴ у својој грађи садржи наређење Драже Михаиловића од 9. октобра да се четничке јединице у Србији стављају под команду генерала Мирослава Трифуновића, који има задатак да овлада тереном југозападне Србије и повеже се са четничким снагама у Санцаку и Босни. У вези наступања снага Црвене армије Командант Србије наређује 31. октобра да четници избегавају сукобе, не нападају комунизам, већ само поступке партизана. У овом моменту Немце третирају као највеће непријатеље.

ШТАБ 4. ГРУПЕ ЈУРИШНИХ КОРПУСА,⁹⁵ под командом Драгослава Рачића, упутио је меморандум Дражи Михаиловићу у току септембра 1944. године о критичном војно-политичком положају са предлогом да покушају да поврате свој углед код савезника, а уколико то не успе, да се потпуно ослоне на Немце. Остала грађа се односи на распоред и дејства јединица 4. групе јуришних корпуса на сектору Краљево — Ивањица — Гуча — Пожега, укључујући и Чачак. Према директиви од 16. октобра трупе Шумадијске групе корпуса и Корпуса Српске државне страже имају задатак да спрече пробој немачких трупа из Краљева у Чачак. Истовремено се на основу ситуације указује и на потребу за усмеравање четничких јединица са ове територије према Вишеграду.

КОМАНДА РАСИНСКО-ТОПЛИЧКЕ ГРУПЕ КОРПУСА⁹⁶ у свом фонду садржи депеше о односима са јединицама Црвене армије, односно неуспелом покушају споразумевања и повлачењу сопствених снага према Плевљу, Пријеполу и даље у Санцак.

КОМАНДА ШУМАДИЈСКЕ ГРУПЕ КОРПУСА⁹⁷ садржи архивску грађу о организовању напада на Краљево средином октобра од стране четника и Српске државне страже и припремама да се дочекају јединице Црвене армије са изрежираним изразима пријатељства. У вези директиве Штаба 4. групе јуришних корпуса издали су 19. октобра наређење да се потчињене јединице групишу код села Врдила како би се реализовала одлука Врховне команде да се четничке снаге пребаце из Србије на Црногорско приморје.

ШТАБ 1. ЈУРИШНОГ КОРПУСА⁹⁸ садржи грађу о борбама коју су водиле потчињене јединице, односно 2. јуришна бригада, за ослобођење Чачка од немачког окупатора и то скупа са јединицама Црвене армије. Има података о споразуму од 19. октобра са командантом 129. пука Црвене армије потпуковником Гodelшином и начелником штаба 93. дивизије Црвене армије пуковником Белом о заједничким борбама. Поред података о покушају да реализују ову сарадњу, очигледно су и изрази страха да их Руси не разоружају. Посебно је интересантно службено саопштење од 20. новембра које је издао Штаб 1. јуришног корпуса поводом потписивања споразума са представницима Црвене армије о заједничкој борби за заузимање Чачка, као и о неуспеху овог споразума и прекиду сарадње.

Да би се заокружили изложени извори и подаци од значаја је да се као посебна целина⁹⁹ сагледа група четничких докумената која се односи на општу ситуацију у околини Краљева и Чачка.

НАПОМЕНЕ

1. Архив Војноисторијског института (АВИИ), Архива народноослободилачког рата (НОР), к. 15, рег. бр. 40—1/1.
2. АВИИ, НОР, к. 26, рег. бр. 12/10—13 (Војноисторијски институт, „Зорник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије“, Београд, 1981, Т. I, књ. 14, стр. 300); рег. бр. 13—2/13 (36. Т. I, књ. 14, д. 340).
3. АВИИ, НОР, к. 26, рег. бр. 10/3—8; к. 184, рег. бр. 20—11/1 (36. Т. I, књ. 14, д. 375); рег. бр. 20—11/1; к. 394, рег. бр. 21—67/2 (36. Т. II, књ. 14, д. 358).
4. АВИИ, НОР, к. 26, рег. бр. 2/1—9, рег. бр. 2/9—9, рег. бр. 7/13—8, к. 181, рег. бр. 5—6, рег. бр. 43—3 (36. Т. I, књ. 14, д. 137); к. 182, рег. бр. 20—3 (36. Т. I, књ. 14, д. 52); рег. бр. 30—1 (36. Т. I, књ. 14, д. 116); к. 184, рег. бр. 24—25/1, рег. бр. 24—26/1, рег. бр. 24—28/1, рег. бр. 24—29/1, рег. бр. 24—30/1, к. 631, рег. бр. 1—4/5, рег. бр. 2—19/5, рег. бр. 2—20/5, рег. бр. 2—22/5, к. 735, рег. бр. 5—27/4, рег. бр. 5—29/4, рег. бр. 5—30/4, рег. бр. 5—31/4, рег. бр. 5—32/4.
5. АВИИ, НОР, к. 26, рег. бр. 2/4—9; к. 181, рег. бр. 47—3, рег. бр. 48—3, к. 184, рег. бр. 12—5/1, рег. бр. 12—6/1, рег. бр. 24—35/1, к. 631, рег. бр. 1—7/5.
6. АВИИ, НОР, к. 26, рег. бр. 2/14—9, рег. бр. 2/20—9, рег. бр. 2/23—9, рег. бр. 2—27/9, рег. бр. 2—47/9, рег. бр. 2—47/9, рег. бр. 2/49—9, к. 182, рег. бр. 1—2 (36. Т. I, књ. 15, д. 35), рег. бр. 39—1 (36. Т. I, књ. 14, д. 167), рег. бр. 52—1 (36. Т. I, књ. 15, д. 22), к. 183, рег. бр. 39—2, к. 184, рег. бр. 12—6/1, рег. бр. 12—11/1, рег. бр. 16—6/1, рег. бр. 24—37/1, рег. бр. 24—38/1, рег. бр. 38—13/1, к. 631, рег. бр. 2—15/5, к. 733, рег. бр. 21—1 (36. Т. I, књ. 14, д. 194), к. 735, рег. бр. 5—33/4, к. 1067, рег. бр. 53—1 (36. Т. I, књ. 14, д. 190).
7. АВИИ, НОР, к. 15, рег. бр. 1—3 (36. I, књ. 15, д. 180); к. 26, рег. бр. 2—41/9, к. 181, рег. бр. 8—6 (36. Т. I, књ. 14, д. 199, књ. 15, д. 170), рег. бр. 57—3, (36. Т. I, књ. 15, д. 51), к. 182, рег. бр. 20—2 (36. Т. I, књ. 91) рег. бр. 24—2 (36. Т. I, књ. 15, д. 122) рег. бр. 32—2 (36. Т. I, књ. 15, д. 138), рег. бр. 33—2 (36. Т. I, књ. 14, д. 199, књ. 15, д. 170), к. 183, рег. бр. 42—2.
8. АВИИ, НОР, к. 26, рег. бр. 2—7/9, рег. бр. 2—60/9, к. 181, рег. бр. 5—6, рег. бр. 54—3, к. 182, рег. бр. 44—1 (36. Т. I, књ. 15, д. 27), к. 184, рег. бр. 16—15/1, рег. бр. 24—36/1, рег. бр. 38—21/1, 631, рег. бр. 2—4, к. 734, рег. бр. 8—9, к. 1329, рег. бр. 1—7/4.
- 9\ АВИИ, НОР, к. 182, рег. бр. 7—2 (36. Т. I, књ. 15, д. 36), к. 194, рег. бр. 14—9/1, рег. бр. 14—10/1, рег. бр. 14—13/1, рег. бр. 26—8/1, к. 631, рег. бр. 1—24/5, рег. бр. 2—13/5, рег. бр. 6—1 (36. Т. I, књ. 15, д. 23), к. 733, рег. бр. 11/5—5, к. 1089, рег. бр. 12—2 (36. Т. I, књ. 14, д. 197).
9. АВИИ, НОР, к. 184, рег. бр. 14—1/1, рег. бр. 14—9/1, рег. бр. 1—28/25, к. 631, рег. бр. 4—1, рег. бр. 1—5; рег. бр. 1—26/5, рег. бр. 3—1 (36. Т. I, књ. 14, д. 147), рег. бр. 2—10/5, рег. бр. 2—12/5.
10. АВИИ, НОР, к. 184, рег. бр. 26—10/1, рег. бр. 26—12/1, рег. бр. 32—8/1, к. 735, рег. бр. 1—4, к. 1089, рег. бр. 23—2 (36. Т. I, књ. 15, д. 54).
11. АВИИ, НОР, к. 182, рег. бр. 10—2 (36. Т. I, књ. 15, д. 52), рег. бр. II—2 (36. Т. I, књ. 15, д. 60), рег. бр. 13—2, к. 184, рег. бр. 26—12/1, рег. бр. 32—11/1, к. 732А, рег. бр. 51—3, к. 1067, рег. бр. 59—1 (36. Т. I, књ. 15, д. 53), к. 1089, рег. бр. 25—2, рег. бр. 27—2 (36. Т. I, књ. 15, д. 65).
12. АВИИ, НОР, к. 182, рег. бр. 15—2, рег. бр. 17—2, рег. бр. 19—2, рег. бр. 22—2, рег. бр. 34—2, (36. Т. I, књ. 15, д. 146), к. 184, рег. бр. 14—16/1, рег. бр. 14—17/1, рег. бр. 26—11/1, рег. бр. 26—12/1, к. 982, рег. бр. 11—5, (36. Т. I, књ. 15, д. 105).
13. АВИИ, НОР, к. 732А, рег. бр. 38—3 (36. Т. I, књ. 14, д. 7), рег. бр. 46—3» (36. Т. I, књ. 14, д. 119), рег. бр. 47—3, (36. Т. I, књ. 14, д. 143), рег. бр. 48—3, к. 733, рег. бр. 1—1, рег. бр. 50—6, рег. бр. 4—1, (36. Т. I, књ. 14, д. 177), Рег. бр. 10/23—5, к. 734, рег. бр. 50—60, к. 735, рег. бр. 3—4, рег. бр. 3—22/4, рег. бр. 4—25/4, рег. бр. 4—26/4, к. 737, рег. бр. 8—2.
14. АВИИ, НОР, к. 732А, рег. бр. 38—4 (36. Т. I, књ. 14, д. 160), рег. бр. 39—4, к. 733, рег. бр. 5—1, рег. бр. 7—1, рег. бр. 5—4, к. 735, рег. бр. 10/1, рег. бр. 11—2 (36. Т. I, књ. 15, д. 37).

15. К. 732А, рег. бр. 37—4, рег. бр. 40—4, (36. Т. I, кн. рег. 15, д. 45), рег. бр. 51—4, к. 733, рег. бр. 8—1, рег. бр. 9—1, рег. бр. 3—4, (36. Т. I, кн. 15, д. 31), рег. бр. 12—1, рег. бр. 13—1 (36. Т. I, кн. 15, д. 43), рег. бр. 2—4, к. 735, рег. бр. 4—29/4, рег. бр. 4—30/4.
16. АВИИ, НОР, к. 184, рег. бр. 35—16/1, рег. бр. 35—18/1, к. 732А, рег. бр. 42—4; к. 733, рег. бр. 11—1, рег. бр. 15—1, рег. бр. 4—4, (36. Т. I, кн. 15, д. 55) рег. бр. 16—1, к. 735, рег. бр. 4—31/4, рег. бр. 4—32/4, к. 1089, рег. бр. 28—2 (36. Т. I, кн. 15, д. 84) рег. бр. 26—2 (36. Т. I, кн. 15, д. 66).
- 16а. АВИИ, НОР, к. 184, рег. бр. 35—21/1, рег. бр. 35—21/1, рег. бр. 35—24/1, рег. бр. 35—25/1, рег. бр. 35—26/1, к. 732А, рег. бр. 43—4, (36. Т. I, кн. 15, д. 131), к. 733, рег. бр. 7—4, рег. бр. 20—1, (36. Т. I, кн. 15, д. 95), рег. бр. 23—1 (36. Т. I, кн. 15, д. 106), к. 1089, рег. бр. 31—1, к. 733, рег. бр. 19—1 (36. Т. I, кн. 15, д. 92), к. 1089, рег. бр. 35—2 (36. Т. I, кн. 15, д. 130).
166. АВИИ, НОР, к. 182, рег. бр. 50—2, к. 184, рег. бр. 35—27/1, рег. бр. 35—28/1, к. 732А, рег. бр. 44—3, рег. бр. 45—3 (36. Т. I, кн. 14, д. 118), рег. бр. 47—4, к. 733, рег. бр. 2—1, рег. бр. 14—1 (36. Т. I, кн. 15, д. 44), к. 734, рег. бр. 54—6, к. 735, рег. бр. 1—2 (36. Т. I, кн. 14, д. 200, кн. 15, д. 204), рег. бр. 3—3, рег. бр. 4—21/4, рег. бр. 4—30/4.
17. АВИИ, НОР, к. 373, рег. бр. 45—3, (36. Т. I, кн. 14, д. 39), рег. бр. 46—3 (36. Т. I, кн. 14, д. 73), рег. бр. 47—3 (36. Т. I, кн. 14, д. 88), рег. бр. 1—4 (36. Т. I, кн. 14, д. 98), рег. бр. 2—4 (36. Т. I, кн. 14, д. 108), рег. бр. 3—4 (36. Т. I, кн. 14, д. 128), рег. бр. 4—4 (36. Т. I, кн. 14, д. 138), рег. бр. 5—4, рег. бр. 7—4 (36. Т. I, кн. 14, д. 150).
18. АВИИ, НОР, к. 1732, рег. бр. 42—4, к. 737, рег. бр. 15—2, рег. бр. 8—4, рег. бр. 9—4, рег. бр. 10—4, рег. бр. 11—4, 14—4, рег. бр. 15—4 (36. Т. I, кн. 15, д. 75), рег. бр. 16—4, рег. бр. 17—4 (36. Т. I, кн. 15, д. 93), рег. бр. 12—4 (36. Т. I, кн. 14, д. 186), рег. бр. 13—4.
- 18а. АВИИ, НОР, к. 737, рег. бр. 2—4, рег. бр. 18—4, рег. бр. 19—4, (36. Т. I, кн. 15, д. 116), рег. бр. 20—4 (36. Т. I, кн. 15, д. 125), рег. бр. 21—6.
186. АВИИ, НОР, к. 738, рег. бр. 1—2, рег. бр. 30—3, рег. бр. 31—3, (36. Т. I, кн. 14, д. 130), рег. бр. 32—3 (36. Т. I, кн. 147 д. 144) рег. бр., 33—3 (36. Т. I, кн. 14, д. 161).
19. АВИИ, НОР, к. 738, рег. бр. 2—2, рег. бр. 3—2, рег. бр. 4—2, рег. бр. 34—3, (36. Т. I, кн. 14, д. 169), рег. бр. 35—3 (36. Т. I, кн. 14, д. 174), рег. бр. 36—3 (36. Т. I, кн. 14, д. 178), рег. бр. 37—3, рег. бр. 38—3, рег. бр. 39—3, (36. Т. I, кн. 14, д. 187), рег. бр. 40—3 (36. Т. X, кн. 14, д. 198), рег. бр. 41—3, (36. Т. I, кн. 15, д. 2) рег. бр. 42—3, рег. бр. 43—3, рег. бр. 44—3, рег. бр. 45—3, рег. бр. 46—3, рег. бр. 47—3, рег. бр. 48—3, рег. бр. 49—3.
20. АВИИ, НОР, к. 738, рег. бр. 5—2, рег. бр. 50—2, рег. бр. 50—3, рег. бр. 51—3, рег. бр. 52—3, рег. бр. 53—3, рег. бр. (36. Т. I, кн. 16, д. 107), рег. бр. 54—3, рег. бр. 55—3.
21. АВИИ, НОР, к. 738, рег. бр. 27—2 (36. Т. I, кн. 14, д. 183), рег. бр. 25—10, рег. бр. 26—10, рег. бр. 27—10, рег. бр. 28—10, рег. бр. 29—10.
22. АВИИ, НОР, к. 738, рег. бр. 13—1, рег. бр. 12—9, рег. бр. 13—9, рег. бр. 14—9, рег. бр. 15—9, рег. бр. 16—9, рег. бр. 24—10, рег. бр. 30—10, рег. бр. 31—10, рег. бр. 32—10, рег. бр. 33—10, рег. бр. 34—10, рег. бр. 35—10, рег. бр. 36—10, рег. бр. 37—10, рег. бр. 37—10 (36. Т. I, кн. 15, д. 61), рег. бр. 38—10.
23. АВИИ, НОР, к. 738, рег. бр. 17—9, рег. бр. 18—9, рег. бр. 19—9, рег. бр. 20—9, рег. бр. 21—9, рег. бр. 29—9, рег. бр. 39—10, рег. бр. 40—10 (36. Т. I, кн. 15, д. 117), рег. бр. 41—10.
24. АВИИ, НОР, к. 738, рег. бр. 22—9, рег. бр. 24—9, рег. бр. 25—9, рег. бр. 26—9, рег. бр. 42—10 (36. Т. I, кн. 15, д. 140), рег. бр. 43—10, рег. бр. 44—10.
25. АВИИ, НОР, к. 394, рег. бр. 22/22—2, к. 982, рег. бр. 52—1 (36. Т. I, кн. 14, д. 101).
26. АВИИ, НОР, к. 182, рег. бр. 50—1 (36. Т. I, кн. 15, д. 3), рег. бр. 56—1, рег. бр. 59—1, к. 394, рег. бр. 22/23—2, к. 982, рег. бр. 4/11—7, рег. бр. 4/3—7, рег. бр. 23—3 (36. Т. I, кн. 14, д. 126), рег. бр. 24—3, рег. бр. 29—3, к. 1Ц67, рег. бр. 54—1.
27. АВИИ, НОР, к. 982, рег. бр. 4/2—7, рег. бр. 4/3—7, рег. бр. 4—7/7, рег. бр. 4/5—7, рег. бр. 5—4, (36. Т. I, кн. 15, д. 19), к. 981, рег. бр. 2—2, к. 982, рег. бр. 42-4 Г36. Т. I, кн. 15, д. 11).

28. АВИИ, НОР, к. 182, рег. бр. 9—2, к. 982, рег. бр. 11—4, (36. Т. I, кн. 15, д. 46), к. 982, рег. бр. 5—2, (36. Т. I, кн. 5, д. 32), рег. бр. 6—2 (36. Т. I кн. 15, д. 67), к. 982, рег. бр. 4—2, к. 987, рег. бр. 34—3 (36. Т. I, кн. 15, д. 24).
29. АВИИ, НОР, к. 271, рег. бр. 19—1, рег. бр. 20—4, (36. Т. I, кн. 15, д. 181), к. 982, рег. бр. 1—4 (36. Т. I, кн. 14, д. 151) рег. бр. 4/9—7, рег. бр. 4/10—7, рег. бр. 6—4, (36. Т. I, кн. 15, д. 20), рег. бр. 9—2 (36. Т. I, кн. 15, д. 96), к. 987, рег. бр. 12—4, к. 994, рег. бр. 10—4.
30. АВИИ, НОР, к. 987, рег. бр. 21—3, рег. бр. 22—3, рег. бр. 23—3, рег. бр. 24—3, рег. бр. 25—3, рег. бр. 9—6, (36. Т. I, кн. 14, д. 156).
31. АВИИ, НОР, к. 987, рег. бр. 26—3, рег. бр. 3—4, (36. Т. I, кн. 15, д. 76), рег. бр. 4—4, рег. бр. 14—6, рег. бр. 15—6, рег. бр. 16—6, (36. Т. I, кн. 14, д. 170), рег. бр. 17—6, рег. бр. 18—6.
32. АВИИ, НОР, к. 987, рег. бр. 34—3 (36. Т. I, кн. 15, д. 29), рег. бр. 1—4, рег. бр. 5—4, рег. бр. 6—4, рег. бр. 7—4, рег. бр. 8—4, рег. бр. 10—4, рег. бр. 11—4, (36. Т. I, кн. 15, д. 109), рег. бр. 15—4, рег. бр. 21—6.
33. АВИИ, НОР, к. 987, рег. бр. 13—4, рег. бр. 13—6, рег. бр. 19—6, (36. Т. I, кн. 15, д. 14), рег. бр. 22—6, (36. Т. I, кн. 15, д. 97), рег. бр. 24—6 (36. Т. I, кн. 15, д. 177).
34. АВИИ, НОР, к. 987, рег. бр. 10—6 (36. Т. I, кн. 14, д. 132), к. 989, рег. бр. 27—4, рег. бр. 28—4, (36. Т. I, кн. 14, д. 121), рег. бр. 31—4, рег. бр. 20—6, рег. бр. 21—6 (36. Т. I, кн. 14, д. 140).
35. АВИИ, НОР, к. 989, рег. бр. 36—4, рег. бр. 37—4, рег. бр. 3,9—4, рег. бр. 43—4, рег. бр. 44—4, (36. Т. I, кн. 15, д. 42), рег. бр. 45—4, рег. бр. 22—6, рег. бр. 23—6, рег. бр. 24—6.
36. АВИИ, НОР, к. 989, рег. бр. 2—5, рег. бр. 5—5, (36. Т. I, кн. 15, д. 88), рег. бр. 26—6, (36. Т. I, кн. 15, д. 68), рег. бр. 27—6 (36. Т. I, кн. 15, д. 77), рег. бр. 28—6, (36. Т. I, кн. 15, д. 85), рег. бр. 30—6 (36. Т. I, кн. 15, д. 94), к. 991, рег. бр. 1/10—5.
37. АВИИ, НОР, к. 989, рег. бр. 6—5 (36. Т. I, кн. 15, д. 99), рег. бр. 8—5, (36. Т. I, кн. 15, д. 110), рег. бр. 9—5, рег. бр. 31—6 (36. Т. I, кн. 15, д. 98), рег. бр. 32—6.
38. АВИИ, НОР, к. 989, рег. бр. 38—4, рег. бр. 5—5, рег. бр. 19—9.
39. АВИИ, НОР, к. 993, рег. бр. 6—3.
40. АВИИ, НОР, к. 993, рег. бр. 7—3, рег. бр. 8—3, рег. бр. 9—3, рег. бр. 10—3 (36. Т. I, кн. 15, д. 69), рег. бр. 11—3 (36. Т. I, кн. 15, д. 86).
41. АВИИ, НОР, к. 790А, рег. бр. 11—2, к. 1074, рег. бр. 6—3, рег. бр. 14—2/3, рег. бр. 15—3, рег. бр. 16—3, рег. бр. 17—3.
42. АВИИ, НОР, к. 631, рег. бр. 1—25/5, к. 1067, рег. бр. 47—1, (36. Т. I, кн. 14, д. 164), к. 1068, рег. бр. 3—7/6, рег. бр. 3—9/6, рег. бр. 3—11/6, к. 1074, рег. бр. 22—3, рег. бр. 23—3.
43. АВИИ, НОР, к. 1067, рег. бр. 48—3, к. 1068, рег. бр. 2—6, рег. бр. 3—10/6, рег. бр. 3—12/6, рег. бр. 4—1/6, рег. бр. 4—6, к. 1074, рег. бр. 27—3, рег. бр. 49—3, рег. бр. 50—1, рег. бр. 51—2, рег. бр. 52—1, рег. бр. 54—3 (36. Т. I, кн. 15, д. 48) рег. бр. 56/1, рег. бр. 17—8, к. 1068 рег. бр. 2—6, рег. бр. 4—2/6, рег. бр. 4—5/6, к. 1074, рег. бр. 32—3, рег. бр. 40—3.
44. АВИИ, НОР, к. 182, рег. бр. 57—1, к. 790А, рег. бр. 13—2, к. 1067, Т. I, кн. 15, д. 48) рег. бр. 56/1, рег. бр. 17—8, к. 1068 рег. бр. 2—6, рег. бр. 4—2/6, рег. бр. 4—5/6, к. 1074, рег. бр. 32—3, рег. бр. 40—3.
45. АВИИ, НОР, к. 182, рег. бр. 18—1, к. 1067, рег. бр. 2—2, рег. бр. 3—2 (36. Т. I, кн. 15, д. 100), рег. бр. 4—2 (36. Т. I, кн. 15, д. 101), рег. бр. 55—3 (36. Т. I, кн. 15, д. 113), к. 1068, рег. бр. 4—23/6, рег. бр. 4—24/6, рег. бр. 4—25/6, к. 1074, рег. бр. 42—3, рег. бр. 45—3, рег. бр. 1—4, (36. Т. I, кн. 15, д. 112).
46. АВИИ, НОР, к. 182, рег. бр. 49—1, к. 631, рег. бр. 4—3, рег. бр. 9—3, к. 790А, рег. бр. 10—2, к. 1067, рег. бр. 49—1 (36. Т. I, кн. 14, д. 171), рег. бр. 51—3, (36. Т. I, кн. 15, д. 6), к. 1071, рег. бр. 16—2, к. 1074, рег. бр. 28—3).
47. АВИИ, НОР, к. 1067, рег. бр. 45—3 (36. Т. I, кн. 14, д. 180), рег. бр. 58—3, (36. Т. I, кн. 15, д. 178), рег. бр. 59—3, к. 1069, рег. бр. 18—2, рег. бр. 3—5.
48. АВИИ, НОР, к. 1067, рег. бр. 13—8, рег. бр. 6—2, рег. бр. 1—5.
49. АВИИ, НОР, к. 1071, рег. бр. 46—1, рег. бр. 55—1, рег. бр. 57—1, рег. бр. 59—1, рег. бр. 5—2, рег. бр. 7—5, рег. бр. 8—5, рег. бр. 9—5, рег. бр. 1—6 (36. Т. I, кн. 14, д. 157), рег. бр. 16—6.
50. АВИИ, НОР, к. 1071, рег. бр. 3—6, рег. бр. 4—6, рег. бр. 7—6, рег. бр. 8—6, рег. бр. 46—4/6, к. 1071А, рег. бр. 17—5, рег. бр. 18—5.

51. АВИИ, НОР, к. 1071, рег. бр. 8—2, рег. бр. 36—2, рег. бр. 30—2, рег. бр. 12—5, рег. бр. 26—6, рег. бр. 34—6, рег. бр. 10—7.
52. АВИИ, НОР, к. 1071, рег. бр. 28—2, рег. бр. 40—2, рег. бр. 11—5, рег. бр. 15—6, рег. бр. 22—6, рег. бр. 11—7.
53. АВИИ, НОР, к. 1073, рег. бр. 1—2.
54. АВИИ, НОР, к. 1074, рег. бр. 18—1/3, рег. бр. 19—3.
55. АВИИ, НОР, к. 1074, рег. бр. 12—5, рег. бр. 13—5, рег. бр. 15—5, рег. бр. 17—5, рег. бр. 18—5, рег. бр. 20—5, рег. бр. 21—5, рег. бр. 22—5, (36. Т. I, кн. 15, д. 47), рег. бр. 24—5, рег. бр. 26—5, (36. Т. I, кн. 15, д. 63), рег. бр. 28—5, рег. бр. 35—5, рег. бр. 52—5.
56. АВИИ, НОР, к. 1074, рег. бр. 29—5 (36. Т. I, кн. 15, д. 80).
57. АВИИ, НОР, к. 1074, рег. бр. 46—3, рег. бр. 2—4, рег. бр. 27—5, (36. Т. I, кн. 15, д. 70), рег. бр. 32—5, рег. бр. 33—5, (36. Т. I, кн. 15, д. 89), рег. бр. 34—5, рег. бр. 36—5.
58. АВИИ, НОР, к. 1074, рег. бр. 28—5, рег. бр. 31—5, рег. бр. 35—5, (36. Т. I, кн. 15, д. 102), рег. бр. 47—5 (36. Т. I, кн. 15, д. 173).
59. АВИИ, НОР, к. 790А, рег. бр. 8—2, рег. бр. 11—2, рег. бр. 13—2, рег. бр. 14—2, рег. бр. 6—3, (36. Т. I, кн. 14, д. 172), рег. бр. 11—3, рег. бр. 22—3.
60. АВИИ, НОР, к. 790А, рег. бр. 7—3, рег. бр. 8—3, рег. бр. 9—3, рег. бр. 10—3, рег. бр. 12—3, рег. бр. 13—3.
61. АВИИ, НОР, к. 184, рег. бр. 50/1, рег. бр. 32—52/1, к. 1089, рег. бр. 13—2 (36. Т. I, кн. 15, д. 4), рег. бр. 15—2, рег. бр. 17—2 (36. Т. I, кн. 15, д. 34).
62. АВИИ, НОР, к. 184, рег. бр. 32—53/1, рег. бр. 32—53/1, к. 1089, рег. бр. 20—2, рег. бр. 21—2, рег. бр. 24—2, рег. бр. 27—3/2, рег. бр. 15—3, (36. Т. I, кн. 15, д. 64).
63. АВИИ, НОР, к. 184, рег. бр. 32—54/1, рег. бр. 32—58/1, рег. бр. к. 1089, рег. бр. 29—2, рег. бр. 30—2, рег. бр. 31—2.
64. АВИИ, НОР, к. 184, рег. бр. 32—56/1, к. 1089, рег. бр. 14—3, (36. Т. I, кн. 15, д. 119), рег. бр. 16—3 (36. Т. I, кн. 15, д. 135), рег. бр. 33—2 (36. Т. I, кн. 15, д. 128).
65. АВИИ, НОР, к. 184, рег. бр. 32—57/1, рег. бр. 32—58/1, к. 1089, рег. бр. 36—2.
66. АВИИ, НОР, к. 184, рег. бр. 32—60/1, к. 631, рег. бр. 31—3, к. 1089, рег. бр. 34—2 (36. Т. I, кн. 15, д. 136), рег. бр. 38—2, рег. бр. 39—2, рег. бр. 17—3.
67. АВИИ, НОР, к. 1092, рег. бр. 28—3.
68. АВИИ, НОР, к. 1094, рег. бр. 5—5.
69. АВИИ, НОР, к. 184, рег. бр. 5—1, рег. бр. 26—15/1, рег. бр. 26—16/1, рег. бр. 26—17/1, рег. бр. 26—19/1, рег. бр. 26—22/1, к. 631, рег. бр. 11—3, к. 1329, рег. бр. 5—1, (36. Т. I, кн. 15, д. 25), рег. бр. 8—2, (36. Т. I, кн. 15, д. 83), рег. бр. 1—3/4.
70. АВИИ, НОР, к. 1329, рег. бр. 6—2, рег. бр. 13—2, рег. бр. 1—5/4.
71. АВИИ, НОР, к. 1335, рег. бр. 13—1, рег. бр. 14—1, рег. бр. 15—1, рег. бр. 16—1, рег. бр. 17—1, рег. бр. 18—1, рег. бр. 38—2, рег. бр. 39—2, рег. бр. 40—2.
72. АВИИ, НОР, к. 1335, рег. бр. 19—1, рег. бр. 41—2, рег. бр. 42—2, рег. бр. 43—2, рег. бр. 44—2, рег. бр. 45—2, рег. бр. 46—2, рег. бр. 47—2, рег. бр. 48—2.
- 72а. Архив војноисторијског инситтута (АВИИ), Немачка Архива (НА) НАВ—Т—311, Ф. 187/215—16, Ф. 194/674—76, (36. Т. XIII, кн. 4, д. 163), 703—04 (36. Т. XII, кн. 4, д. 165), 703—04, 442—43.
73. АВИИ, НОР, к. 1335, рег. бр. 37—2, рег. бр. 56—2, рег. бр. 3—7/3.
74. АВИИ, НА НАВ—Т—311, Ф. 190/763—1007, Ф. 191/—278, (36. Т. I кн. 4, стр. 989, 994, 999, 1000, 1002, 1008, 1012, 1015, 1030, 1034, 1048, 1068, 107С 1072, 1074, 1076, 1085, 1087), Ф. 194/778—800, 1164.
75. АВИИ, НА, НАВ—Т—311. Ф. 191/000415—422, 000432^*38, Ф. 194/93; 1201—1203.
76. АВИИ, НА, НАВ—Т—311, Ф. 190/736—1007, Ф. 191/191—278, (36. Т. кн. 4, стр. 1081, 1087), Ф. 191/000445—447, 000449—451.
77. АВИИ, НА, НАВ—Т—311, Ф. 185/658—800 (36. Т. XII, кн. 4, стр. 1001 1152, 1156, 1160, 1163, 1164, 1169, 1171, 1172), Ф. 187/212—213. (36. Т. I, кн. - д. 164), Ф. 184/613—616.

77а. АВИИ, НА, НАВ—Т—311, Ф. 185/658—800, Ф. 184/521, 355, 376—37, (36. Т. XII, књ. 4, д. 174), Т—314, Ф. 850/558—59.

77б. АВИИ, НА, НАВ—Т—311, Ф. 184/392—393, 198, 93, Ф. 850/624, 625, 662—3, Ф. 185/11455, Ф. 194/1199—1200.

78. 12. 11. 1944. Корпус „Милер“ преименован у 34. АК за специјалну употребу, АВИИ, НА, Т—311, Ф. 194/937, Ф. 185/314—315.

79. АВИИ, НА, НАВ—Т—314, Ф. 849/737—39 (36. Т. XII, књ. 4, д. 152), 643, 142, 274, 211, 213, 187, 188, 127, Ф. 850/28, Ф. 850/37—38.

80. АВИИ, НА> НАВ—Т—314, Ф. 850/116—118Ј 580—581, 609, 614, 616, 470—473, 57—60, 87, 100, Ф. 848/1241—42, Ф. 850/130, 348, 322, 321, Ф. 848/1101, 1106.

81. АВИИ, НА, НАВ—Т—314, Ф. 850/659—660, 1036—37, 1070—71, 138—139 (36. Т. XII, књ. 4, д. 170), 41—42, 90—93, 784—87, Т—311, Ф. 185/386—388, 389, 1308, Ф. 850/135, Ф. 185/1208, 1321 (36. Т. XII, књ. 4, д. 169, део).

82. АВИИ, НА, НАВ—Т—314, Ф. 849/224, 234, 145, 980. Ф. 849/1294, 1160, 1125, Ф. 184/677—78.

83. АВИИ, НА, НАВ—Т—314, Ф. 850/699, 1020, 1000, 1339—40.

84. АВИИ, НА, НАВ—Т—314, Ф. 848/10001, 1177, 1183—84 1026, 1245—46, 1257—58, 1291, 1286—87, 1200—01, Ф. 850/531—32, 119—125, 848.

85. АВИИ, НА, НАВ—Т—314, Ф. 850/797, 789—96, 788, 733—36, 176—78, Ф. 848/1173—74, к. 13, рег. бр. 3—9.

86. АВИИ, НА, НАВ—Т—314, Ф. 849/507, 508—09, 229—230, 82—83, Ф. 848/995, 997—998, 1180—82.

87. АВИИ, НА, НАВ—Т—314, Ф. 850/758—759, Ф. 849/283—84, Ф. 848/962, 59.

88. АВИИ, НА, НАВ—Т—314, Ф. 849/605, 609, 494—495, 444, 447, 304.

89. АВИИ, НА, НАВ—Н—Т—314, Ф. 849/269—97, 302—303, 220—221, 222—223, 217, 164—65, 155, Ф. 850/40, Ф. 848/986—87, 996.

90. АВИИ, НА, НАВ—Т—314, Ф. 849/251, 277, 84—85, Ф. 850/451—452, Ф. 849/1185, 1175—76, 1212—13, Ф. 849—740, 109—114, 375, 896—897.

91. АВИИ, НА, к. 70, рег. бр. 1—2, к. 70—А/Па, рег. бр. 1—3, рег. бр. 2—3, к. 70, рег. бр. 1—1, к. 71, рег. бр. 24—2, к. 73, рег. бр. 49—2, к. 77, рег. бр. 11—5, к. 31, рег. бр. 1—1.

92. Архив Војноисторијског института (АВИИ), четничка архива (ЧА), к.

26, рег. бр. 18/3, рег. бр. 20/3, рег. бр. 21/3, к. 33, рег. бр. 36/5, р е г. бр. 39/5, к. 14, рег. бр. 48/2, депеше бр. 643, 640, 646 (36. Т. XIV, књ. 4, д. 93), к. 20, рег. бр. 31/1 (36. Т. XIV, књ. 4, д. 100).

93. АВИИ, ЧА, к. 280, рег. бр. 61/1, депеша бр. 520, 521, 525 (36. Т. XIV, књ. 4, д. 92), к. 281, рег. бр. 3/1, депеше бр. 540, 557, 559, 560, 561, 566, 598 (36. Т. XIV, к. 4, д. 133), к. 281, рег. бр. 5/1, депеше бр. 1123, 1113, (36. Т. XIV, к. 4, д. 133), к. 281, рег. бр. 5/1, депеше бр. 1123, 1113, (36. Т. XIV, књ. 4, д. 137).

93а. 9. X 1944. године у Москви је почела конференција представника СССР-а, САД и Велике Британије о послератном уређењу Европе, подели интересних сфера на Балкану и др.

94. АВИИ, ЧА, к. 95, рег. бр. 17/5 (36.

94а. АВИИ, ЧА, к. 14, рег. бр. 42/1—2, к. 278, рег. бр. 18/1—94, к. 33, рег. бр. 41/5, к. 21, рег. бр. 36/3, (36. Т. XIV, књ. 4, д. 94).

95. АВИИ, ЧА, к. 77, рег. бр. 17/5 (36. Т. XIV, к. 4, д. 74), рег. бр. 15/4, (36. Т. XIV, к. 4, д. 83), рег. бр. 18/4 (36. Т. XIV, књ. 4, д. 85), к. 278, рег. бр. 18/1—94, к. 29, рег. бр. 35/1, к. 281, рег. бр. 5/1, депеше, бр. 1096, 1097, 1099, 1109 (36. Т. XIV, књ. 4, д. 137).

96. АВИИ, ЧА, к. 278, рег. бр. 18/1, к. 81, рег. бр. 20/5, (36. Т. XIV, књ. 4, д. 188).

97. АВИИ, ЧА, к. 33, рег. бр. 37/5, рег. бр. 40—5, рег. бр. 42—5, к. 118, рег. бр. 11/7.

98. АВИИ, ЧА, к. 23, рег. бр. 42/3, к. 26, рег. бр. 23/3, рег. бр. 24/3, рег. бр. 25/3, рег. бр. 18/6, к. 110, рег. бр. 14/7, к. 127, рег. бр. 27—1, рег. бр. 28—1, рег. бр. 29—1, рег. бр. 30—1.

99. АВИИ, ЧА, к. 26, рег. бр. 19/3, рег. бр. 22/3, рег. бр. 23/3, рег. бр. 32/3, рег. бр. 34/3, рег. бр. 37/3, рег. бр. 42/3, рег. бр. 43/3, рег. бр. 45/3, рег. бр. 48/3, рег. бр. 49/3, рег. бр. 50/3, к. 127, рег. бр. 31/1, рег. бр. 40/8, рег. бр. 41/8, к. 128, рег. бр. 24/4—1.

РАДИВОЈЕ ЈОВАНОВИЋ БРАДОЊА (I)

Изнео бих своја -сећања и размишљања о овом војном подухвату, чији је саставни део ослобођење Краљева и Чачка. Ослонио сам се на сећања, како због тога што лично нисам имао време-на за реконструкцију, тако нарочито због тога што су ме, иначе, веома добар преглед докумената као и веома добре реконструкције које су многи другови урадили за овај скуп уверили да између мојих сећања и тих докумената и реконструкције нема неких нарочитих противуречности. Шта више, многих момената у документима и реконструкцијама нема који су од не мале важности, а мени су остали у сећању.

После ослобођења Београда 14. корпус је добио задатак да држи фронт од Косовске Митровице до Вишеграда са циљем да спречи непријатељске офанзивне подухвате према Београду и правцима који воде ка њему са те просторије. То значи да се при постављању таквог задатка полазило од процене да на тој територији непријатељ располаже са офанзивним могућностима, и да има интереса да их употреби. И чак да је вероватноћа такве употребе врло велика. На основу такве процене корпусу је формулисан дефанзивни задатак. У целини гледано сматрало се да смо ми на тој просторији у дефанзивној, а непријатељ у офанзивној ситуацији.

До доласка 14. корпуса на тој просторији су се налазиле 2. пролетерска и 17. ударна дивизија (2. дивизија на правцу Трстеник—Краљево, а 17. дивизија на левој обали Западне Мораве од Краљева до Чачка). Такође се са истим задатком налазио и 68. корпус Црвене армије, са једном дивизијом код Краљева (заједно са нашом 2. дивизијом), а друга његова дивизија код Чачка према љубићким положајима. Трећа његова дивизија налазила се у резерви.

Када је 14. корпусу додељен нови задатак, онда су му у оперативном погледу потчињене 2. пролетерска и 17. ударна дивизија. То је, пак, значило да је у суштини дефанзиван карактер ангажовања наших снага још више изражен. Но у исто време то значи да су само појачане могућности за офанзивније тактичко дејство. У складу са Тим задатком је извршено и ангажовање наших снага. Задаци и распоред 2. пролетерске и 17. ударне дивизије остали су углавном исти, а 23. дивизија добила је задатак да брани правац Чачак—Горњи Милановац и са тамошњом дивизијом Црвене армије стварно је сачињавала једну оперативну групу супротстављену непријатељској чачанској групи. Кад је каоније стигла и 25. дивизија

добила је задатак да брани прааац Краљево—Крагујевац. Била је еупротетављена немачкој — краљевачкој групи, па је етога дефакто са 2. пролетерском и дивизијом Црвене армије (код Краљева) такође представљала једну оперативну групу, а 45. дивизија се још налазила у источној Србији, односно у долини Велике Мораве. Треба рећи да су све дивизије 14. корпуса, такође у ходу, попуњене нормалном мобилизацијом без икаквих тешкоћа. Корпусна војна област била је добро организована и врло добро је функционисала. Али било је годишта која нису прошла кроз нормалну обуку. Колико се сећам, радило се о већини мобилисаних. Такав прилаз условио је наш политички угао гледања. Искуства су била тешка. Одмах да кажем да нисам ни приближно познавао јачину непријатељских снага, њихове намере и планове, дакле оно што је најцелисходније за ангажовање сопствених снага. Оно је извршено на основу добијеног задатка, али првенствено проценом географског елемента. Ја бих то назвао географским ратовањем, које је иначе наша традиционална болест. Она произилази из запостављања најважнијег елемента ситуације, тј. непријатељских снага. Такав угао гледања или је последица или условљава слабу војну обавештајну службу. А њен значај скоро је немогуће пренагласити.

Данас је јасно да се правцем Косовска Митровица—Краљево—Ужице повлачила главна колона Групе армија „Е“, пошто јој је претходно пресечен моравски правац који је иначе имао далеко веће капацитете. Ово пресецање наступило је као резултат пораза немачке Армијске групе „Србија“, која је иначе била у саставу Групе армија „Ф“. После пресецања моравског правца остала су још два правца повлачења према северу, преко територије Србије:

- 1) Долином Ибра и Западне Мораве ка Вишеграду,
- 2) Правац преко Новог Пазара, Сјенице и Пријеполја. Овај правац је иначе изузетно малог капацитета. Требало би прорачунати тадашње капацитете свих тих правца ради извођења прецизнијих закључака.

Укупна ситуација на источно-европском ратишту, а нарочито на његовом јужном крилу у нашој земљи, није била за Немце офанзивна него дефанзивна. Непосредна битка за саму Немачку имПеративно је наметала још израженије тежиште у груписању обостраних снага. Група армија „Е“ се налазила у изразитој дефанзивној ситуацији како због своје тренутне географске локације, тако нарочито што је озбиљно закаснила са повлачењем. (То закашњење тек чека на потпуно објашњење). Стога се нашла у врло критичкој ситуацији и наметало јој се да што пре спашава живу главу. Данас знамо да се она грчевито држала тога циља. А да је благовремено повучена, јужно крило немачког фронта било би знатно ојачано. У сваком случају створена је врло повољна ситуација која је нудила могућност за доношење тешких удара и самим тим озбиљног слабљења немачког јужног крила. Основни закључак би био да се Група армија „Е“ није налазила у офанзивној него у врло дефанзивној ситуацији. Према томе, ми смо се објективно налазили у офанзивној ситуацији према њој.

У исто време неопходно је закључити у каквој смо се оитуацији налазили према Групи армија Ф која се налазила на сремском, славонском и подравском правцу. Она се такође налазила у дефанзивној ситуацији, коју је иначе отежавао и географски моменат, тј. потреба форсирања Дунава и врло уски сремски правац између Саве и Дунава, који је за њу у тој ситуацији имао карактер оперативног ћорсокака. Иначе нека већа противофанзива на бок и позадину Црвене армије у сектору Групе армије „Ф“ из многих разлога није била могућа. Но ни наше снаге нису се могле налазити из разних разлога у офанзивној ситуацији према Групи армија „Ф“. Првенствено због односа снага у наоружању, обучености, равном терену и немачкој благовременој организацији позиционе одбране. То би био нови квалитет ратовања, за који наше снаге нису имале велике могућности. Дакле, ми смо се према тој групи налазили у дефанзивној ситуацији. Значи, била је пат позиција, тј. и ми и Немци у дефанзивној ситуацији. Такво стање нам је дозвољавало да се према тој групи бранимо са релативно малим снагама.

У целини, према Групи армија „Ф“ налазили смо се у дефанзивној, а према Групи армија „Е“ у офанзивној ситуацији. Међутим, ангажовање наших снага базирало се на обрнутој претпоставци. Нашим снагама пружала се могућност да се офанзивно ангажују према Групи армија „Е“. На еремском, славонском и подравском правцу оне су врло дуго времена могле само да штите леви бок и позадину Црвене армије. Неки офанзивни задатак објективно није био могућ. Пошто до офанзивног ангажовања главнине југословенских снага против Групе армија „Е“ није дошло, требало би путем историјских истраживања утврдити могуће ефекте такве одлуке. Но, априори је сигурно да би у том случају јужно немачко крило било ослабљено, а наш допринос ситуацији код суседних савезничких снага, готову код Црвене армије знатно већи. Но, и поред тога наше снаге су везивале ове две групе армија. Услед тога је Црвена армија добила могућност концентрације свих својих снага директно према Немачкој. У противном би она морала да продужи своје лево крило и да на њему ангажује крупне снаге. И у овом погледу је потребан прецизнији прорачун. У крајњој линији и ми смо могли чекати, као и неки други, да се Немци сами повуку. То не би био сувише велики временски период. А какве би последице биле по савезнике?

Упркос формулисаном дефанзивном задатку Корпуса, после краћег времена дошао сам до закључка да су немачке а не наше снаге у дефанзивној ситуацији. До таквог закључка није било тешко доћи, јер је било очигледно да је њима искључиво стало до тога да што пре умакну. Овај закључак није био резултат познавања укупне југословенске ситуације, него само стања у рејону корпуса. Овакву процену је одлучно прихватио и командант Главног штаба НОВ и ПО за Србију Коча Поповић, под чијом командом је био и овај корпус. Последица тога је била да емо ја и генерал Шкодунович, командант 68. корпуса Црвене армије, отпочели разговоре, о офанзивном подухвату против немачке групације на овој просторији, пошто се и он претходно сагласио са карактером ситуације.

Основна његова замисао састојала се у потреби да се изврши удар само у рејону Ужичке Пожеге, са циљем да се ту пресече немачка одступница. Потом би се организовала одбрана и Немци натерали на повлачење правцем Нови Пазар—Сјеница—Пријепоље. Ја сам пак сматрао да је истовремено потребан удар и у рејону Краљева. По мојој процени Шкодуновичева замисао била је у суштини дефанзивног карактера. Немци су и у случају успеха могли концентрисати снаге и отворити пут кроз такву одбрану. Уствари и његова и моја замисао била је тренутна импровизација а на бази оскудних података о тој групацији. Јер и да смо све расположиве снаге у том тренутку концентрисали у рејону Пожеге, не би успели. Ми смо за одлучну офанзиву за ову групацију располагали недовољним снагама. Такође смо изгубили велико време у дефанзиви које је за Немце било од драгоценог, тј. одлучујућег значаја за извлачење.

Успешно пресецање повлачења Групе армија „Е” западноморавским правцем условљавао је друкчији концепт читаве операције за коначно ослобођење Србије. Прва етапа такве операције требало је да буде пресецање моравског, а друга етапа западноморавског правца. Уместо тога друга етапа операције био је Београд, који би иначе могао бити само саставни део једне или друге етапе.

Шкодунович је, као и ја, располагао недовољним подацима о Немцима, па је сматрао да је за удар код Пожеге довољна једна његова дивизија, она која се налазила код Чачка. Од нас је једино тражио да јој наша 23. дивизија штити леви бок од правца Каблара. Накнадно смо одредили још 45. дивизију на његово десно крило. Тако је ова оперативна групација за удар у рејону Пожеге имала три дивизије. Ја сам од 23. и 45. дивизије формирао нашу оперативну групу под командом команданта 23. дивизије. Ова наша група је врло успешно садејствовала дивизији Црвене армије. Чак је 23. дивизија, штитећи њен леви бок, морала да има теже борбе. Иначе, ја нисам имао никакво одређеније мишљење о перспективи овог удара. Колико се сећам, пре сам био нешто већи оптимиста него пессимиста. Но, показало се да је ова групација била слаба за такав задатак, с обзиром на јачину немачких снага у том рејону. Тај удар, како се то данас може проценити, објективно није имао шансе за успех.

За удар код Краљева формирао сам оперативну групу од 2. пролетерске и 25. дивизије. Руси се нису сагласили да њихова дивизија која се ту налазила учествује у удару. Пристали су само да она својом артиљеријом изврши артиљеријску припрему напада. Ни данас не знам чиме су се руководили за такав став. Извршење овог удара није било ни у каквој колизији са ударом код Пожеге, а у случају успеха обезбеђивало нам је пуну иницијативу. Не знам, или тачније речено, данас се не сећам зашто је Шкодунович инсистирао само на удару код Пожеге, пошто од нас није тражио никакве нове допунске снаге, поготову не оне које се налазе код Краљева. Размимоилажење између нас двојице решио је Коча Поповић, на једном састанку у штабу корпуса. Тада је Шкодунович пристао на два удара.

Команданту наше оперативне групе дао сам само замисео удара и оријентационо време његовог почетка. Све остало је било у његовој надлежности. А 17. ударна дивизија служила је као ослонац за ова два удара са израженијим тежиштем код Чачка, због одласка 23. и дивизије Црвене армије у реон Пожеге.

Чињеница је да је наш удар успео, а Шкодуновичев није. Разлоге за његов неуспех сам већ изнео. Ми смо, пак, успели, пре свега зато што се у време удара у том рејону створила за нас врло повољна ситуација. Немци су баш тада напуштали Краљево. Због те чињенице не треба потцењивати напоре 2. пролетерске и 25. дивизије. Немци су у рејону Краљева морали да бране одступницу, а познато је каквог је карактера такав задатак. Поготово кад се има у виду да се то одиграло у саставу две реке и једном граду у њиховом захвату. Стога је удар наше групе био и компликован и тежак.

Према томе ослобођење Краљева и Чачка је последица нашег удара у рејону Краљева. Но, целовит подухват садржи оба наведена удара чији је циљ био да се пресеке немачка одступница овим правцем. Тај циљ није постигнут, већ само убрзано повлачење немачких снага према Вишеграду. Резултат ових напора су били не мали губици са обе стране. Те губитке треба озбиљно истражити и тек на основу тога употпунити закључке.

Поставља се питање места и улога овог подухвата? Као што је већ речено, било би логично да један целовит подухват за пресецање одступнице Групи армија Е кроз Србију обухвати како пресецање моравског тако и западноморавског правца. У том случају би овладавањем моравским правцем била прва, а западноморавским правцем друга етапа операције. На основу таквог концепта би Четврти мотомеханизовани корпус Црвене армије, тј. покретна група Трећег украјинског фронта, уместо на Београд, требало да буде упућена у долину Западне Мораве, тј. у рејон Краљева. Вероватно је да ни команда Трећег украјинског фронта није увиђала шансу која се пружала за уништење Групе армија „Е”. Изгледа да је она била обузета циљем да се што пре нађе у Мађарској. Може се лако закључити да се у Југославији Толбухин бринуо искључиво за обезбеђење свог левог крила и позадине. То је био и основни задатак 68. корпуса. Претпостављам, а то треба истражити, да је Врховна команда Црвене армије утицала у том смислу на наше врховно командовање.

Но, и поред таквих претходних кретања, могло би се сматрати да је овај наш подухват на западноморавском правцу завршен, тј. трећа етапа операције за коначно ослобођење Србије, односно пресецања одступнице Групи армија Е преко њене територије. Но, можда ће то за неке аналитичаре бити дилема коју треба још разјаснити. Чињеница је да је операција за коначно ослобођење Србије завршена формирањем подравског, оремског, источnobосанског фронта, као и ослобођењем ове просторије и Косова. Од тада се улази у посебну фазу рата, чији је основни циљ био коначно ослобођење осталог дела земље. Сматрам да укупни закључак може бити да се пружала велика шанса за врло тешке ударе по Групи армија Е. Постојала је и вероватноћа њеног уништења. У том циљу требало је

ангажовати главне снаге НОВЈ, како из источног тако и из западног дела земље.

Употребљавао сам термин „операција за коначно ослобођење Србије“, мада је уобичајени термин „Београдска операција“. То треба разјаснити, поготову кад ее има у виду да се термин „Београдска операција“ употребљава за различите садржаје. Један садржај се налази у књизи „Београдска операција“, коју су радили наши и совјетски војни историчари предвођени тадашњим начелницима генералштабова Хамовићем и Бирјузовим. Њен садржај јесте операција за коначно ослобођење Србије. Други садржај је у књизи која се такође зове „Београдска операција“, иначе произашла са тзв. Округлог стола, 18. октобра 1984. године. Њен садржај је сведен само на борбу за ослобођење самог Београда, тј. са немачком групом која се у њему бранила. Ко је онда у праву? Све зависи од одговора на питање места и улоге Београда, тј. да ли је Београд, односно немачке снаге које су се браниле у њему, целовити оперативни објекат или бар главни војни и политички циљ операције?

Као што се зна, на територији Србије Немци су планирали одбрамбену операцију чији је циљ био да омогући извлачење Групе армија Е моравским правцем. У том циљу је формирана армијска група звана „Србија“, у саставу Групе армија „Ф“. Повлачење западноморавским правцем испало је цретежно у надлежности Групе армија „Е“. У сваком случају борба за моравски правац створила је извесно време и за организацију одбране на западноморавском правцу. Но, стварно немачко гледиште о међузависности борбе на ова два правца тек треба истражити.

Као што је и напред речено, подухват против немачке београдске групе из већ наведених разлога не може се третирати као операција. Он је само део операције, односно њена друга етапа. Међутим, на поменутом Округлом столу изнето је тврђење да је управо то садржај операције. А на тој основи је Округли сто и конципиран. Тада је дошло и до ограђивања од става наших и совјетских војних историчара који су за садржај те операције прихватили коначно ослобођење Србије. Чак се тврди да можда Совјетима одговара да се то третира као операција, а нама не одговара. То је очигледно увођење волунтаристичких критеријума. Операција је ипак објективна катешрија и немогуће је да исти подухват за неког буде операција, а да за другог не буде. Све у свему Београд, односно немачка група која се бранила у њему, није могао бити целовит нити главни војни циљ. То је био само један елеменат борбеног поретка, па према томе ту се одиграла само једна етапа операције. Ту заблуду, уколико је само заблуда, треба у историјском интересу констатовати.

Да ли се Београд може и због чега третирати као главни политички циљ те операције, па да она бар по том основу добије таква атрибут? То би могло бити у случају да се у овој операцији одиграо одлучујући политички удар у Србији између НОП-а и српске реакције, првенствено четништва Драже Михаиловића. Притом би у оквиру таквог суда заузимање Београда од једне или друге стране имало одлучујући значај. Но неће бити тешко доказати да четништво у Србији у суштини и није било политички већ само војни

објекат. Оно је у Србији (упркос значајној подршци Немаца) било врло слаба снага. Имало је само једну маневарску групу од 10.000 четника. То је према величини Србије исувише мала снага. И неспособна за неке политичке циљеве. Ово поготово кад се има у виду да се четнички покрет у Србији одавно налазио у политичкој дефанзиви. То је чињеница фундаменталног карактера. Чак и да су Немци били у ситуацији да им препусте Београд, он би за њих био мишоловка. Но, они о томе нису размишљали. Прецизније познавање политичких кретања у Србији наметнуло је закључак да ту четништво никада није ни било доминантна снага. О нешто озбиљнијој снази четништва се може говорити у периоду од почетка устанка па до ступања у рат против НОП-а, почетком новембра 1941. године. Треба приметити да је оно у највећем делу рата било озбиљнија снага у многим другим крајевима земље. Треба нарочито истаћи чињеницу (која као да до досада није имала никакву историјску вредност) да је у том новембарском сукобу 1941. године четништво у Србији било врло тешко поражено. Тако тежак пораз четништва у Србији у првом судару логично је био одраз како војних тако и политичких снага НОП-а и четништва. Ни политички ни војни аналитичари нису до сада посветили дужну пажњу овом првом судару, па је његов значај остао непознат.

КОЧА ЈОНЧИЋ (I)

Није уобичајено да историчар-политиколог отвара војна питања, али то чиним овом приликом с обзиром да сам био ратник на овим просторима 1941. године и у току четири године рата, и да сам на прошлом скупу у Краљеву 1981. године, поводом 40. годишњице устанка, врло много посветио пажње и априлском рату 1941. године на овом подручју у коме је, и по оценама у реферату који је овде дао друг Горски, Краљево, из дубоке позадине југословенског командовања и ратних планова, наједанред дошло у први план, после разбијања 5. армије ЈВ, и то на правцу главног удара снага Немачке из Бугарске, које су имале задатак да продру уз Западну Мораву ка Босни, а уз Ибар да продру иза леђа 3. армији, односно Трећој групи армија, која се повлачила из Македоније и са Косова.

Мислим да са војно-тактичког становишта, а можда и географског, могу да се поставе нека питања и концепцијски. Колико сам изучавао ово питање (а доста сам изучио грађе и литературе у припремама за овај скуп, не само за своју тему), у првој фази пробоја Црвене армије на тло Југославије и спајања јединица ЦА и НОВЈ крајем септембра и почетком октобра, била је остављена цела једна дивизија НОВЈ, и то елитна дивизија — 2. пролетерска, на простору између река Јужне Мораве, Западне Мораве и Ибра — да делује „партизански”¹¹, као самостална јединица, непосредно подчињена ГШ-у НОВ и ПО Србије, и да тиме помогне и борбу 14. и 13. корпуса и ЦА у продору ка Великој и Јужној Морави, па и 1. пролетерског корпуса у продору ка Београду.

Међутим, када се дошло у другој фази до Краљева, цео овај део западне обале, леве обале Ибра, од Краљева до Рогозне, до оне окуке Ибра код Косовске Митровице ка Проклетијама, остао је потпуно без дејства наших снага, макар у партизанском смислу. Такође, на сектору Краљево—Чачак—Ужице, цела десна, јужна обала Западне Мораве, укључујући и онај лакат Мораве — Моравицу, био је скоро остао без наших, нарочито јачих и искуснијих снага.

Ја уважавам чињеницу да су нарочито у почетку дејстава на овом простору биле свега две дивизије (2. и 17.) НОВЈ, али већ од 30. октобра, доласком 23. дивизије, дејствују три дивизије, поред снага ЦА, а касније још две — 25. и 45. дивизија. Постављам стога питање: није ли могло да се комбинује нешто у овој другој фази, слично оном у првој фази, да се нека јединица, чак цела бригада или Ибарски одред, пребаци преко Ибра на такав задатак? Наводим за пример Ибарски одред, који је изврсно партизански деловао у подручју Ибра на простору Копаоника. Има доста података о томе — ноћу је рушио Немцима мостове и пропусти на путевима, нападао железничку пругу и превртао возове. Он остаје у целини, иако је имао четири батаљона, на источној страни Ибра. Да ли је могло макар два батаљона, ако не и цео одред да се пребаци на тај задатак? Од Крцуна Радуловића, команданта одреда, сазнао сам (присутан је овде и Рајко Вујанац, он то добро зна) да је у одреду било људи који су још 1943. године обнављали одред на Голији. Познали су тај терен, имали су изврсне везе са народом, лако су могли да се одрже партизански, да је цео тај одред пребачен на западну обалу Ибра. Да ли је могао тамо више да наноси штете Немцима, да успорава извлачење њихових снага?

Краљевачки, па и Чачански одред у свом новом саставу, такође нису довољно искоришћени за овај задатак, а чини ми се ни касније Ужички одред. Сви су са главнином снага, (сем Краљевачког који је био малобројнији и неискуснији) углавном остали северно од Западне Мораве и Ћетиње. Радован М. Маринковић у свом раду за овај скуп није довољно истакао чињеницу да се Чачански одред једини у овом делу Србије одржао цело време рата. Међутим, када је Прва шумадијска бригада кренула новембра 1943. године ка Лиму, скоро цео одред је укључен у бригаду. Он се тек обновио уочи ових борби и остаје цео на терену северно од Западне Мораве, где је било довољно и наших и снага ЦА. А могао је да се пребаци јужно од Мораве ослонцем не само на Овчар и Јелицу, већ заједно са Краљевачким одредом и на Троглав и Чемерно и друге планине, скроз до позадине 37. санџачке дивизије, која је деловала на комуникацији Нови Пазар—Сјеница—Пријепоље. Могао је ипак да са те стране Немцима наноси губитке. Зато што ни једна наша јединица није прешла на ту страну, 2. равногорски корпус злогласног Предрага Раковића деловао је на тој територији, заробљавао је војнике из руског белогардејског корпуса и предавао их је Црвеноармејцима као Немце. О« у извештају каже да је заробио 300 Немаца, а из података које износи у својој књизи о четницима Јозо Томашевић, ради се о белогардејцима. Мислим да је могло да се, можда, растерети, рецимо, чак и 4. црногорска бригада или њено лево крило — два батаљо-

на 6. српске бригаде и да се упуте на овај задатак. Међутим, они су се поставили под Столове, заломили до Матарушке Бање, а цела греда Столова остала им је незапоседнута. Сва је срећа што Немци нису од Ушћа, односно Полумира, изашли на Столове и дошли им изнад главе. Вероватно су нека бочна обезбеђења истурали. Немци оријентити врло мале снаге — једну борбену групу („Шолц“), око десет хиљада људи, на простору од око 100—150 километара, од Краљева до Копаоника, и врло успешно обезбеђују своју источну страну у повлачењу, јер нема на том простору наших снага које би их угрожавале. Добро би било да то продубимо (волео бих кад би било аргумената да нисам у праву). Можда је могао макар један батаљон да се одвоји и пребаци на тај велики простор, то су планине Студена и Жељин, њихови огранци ка Ибру, изврсни терени, ако пође јача немачка снага да имају безбедно залеђе. Међутим, ни једна наша јединица не делује на простору Ибарског одреда који је био на Копаонику, непосредно под командом Главног штаба за Србију, до јединица 2. дивизије које су биле у селима око Краљева.

Овим питањем просто сам хтео да добронамерно провоцирам присутне — да сада продубљујемо нека питања на овом скупу, која су у глобалним темама само покренута, и да их дубље сагледамо, ако не данас, макар ће неке историчаре то подстаћи на даље проучавање.

Друго је питање односа живе силе, квалитета живе силе и наше и немачке. Изучавајући грађу за свој рад, ја сам видео да су Немци, вероватно због продора Црвене армије на Балкан, али и због продора наших пролетерских и ударних јединица из Босне и Црне Горе у Србију, такође пребацили неке своје елитне јединице; на пример, 7. СС дивизију, Групу „Фишер“, 1. брдску дивизију, 117. (некадашња 717) дивизију (из Грчке, која је била у Србији 1941), 118. ловачку (некадашњу 718) дивизију и др. Стациониране су на овом подручју врло јаке снаге. То су биле прекаљене, веома добро наоружане јединице. Насупрот њима, наше јединице биле су или скоро формиране или у борбеном погледу врло разводњене огромним приливом нових бораца, потпуно неискусних у борбама (на пример, 25. и 45. дивизија, па и 23. и чак 17. дивизија, 6. српска бригада). Да ли су те јединице биле кадре да се супротставе Немцима док се не прекале, не наоружају?

Треће питање односи се на питање које је поставио и Венцеслав Глишић — да ли се само 60.00 војника Лерове Групе армија повлачило преко Краљева. Шездесет хиљада војника имао је само Милеров корпус, који је обезбеђивао извлачење тих снага, а ми треба стварно да продубимо да ли су и оне друге јединице, које су биле у пролазу, биле укључене у ову цифру Милеровог корпуса (оне које је Милер имао право успут да задржава када наше јединице врше јаче цротивнапале), а знатан део немачких снага се туда повлачио.

Хтео бих да се укључим у ову дискусију која је врло интересантно покренута и да покушам одговорити зашто се све овако догађало.

Пошао бих од онога о чему су већ неки другови говорили, од планирања операција у Србији. Када је стратегијска иницијатива савезника, источних савезника (Руси, Југословени па и Бугари), обухватила и Југославију, требало је почети од планирања. Изгледа да су читаву операцију у Србији планирали Руси. Наш Врховни штаб није учествовао у планирању те операције, што је по мом мишљењу велика грешка, јер је једна ствар за Црвену армију Група армија „Е”, а друга је ствар за Југославију. То је други однос. Врло је важно за Југославију где Групу армија „Е“ уништити. Да ли је уништити у повлачењу, у развученој колони овде, или прикупљену и организовану у Хрватској итд.

За совјетску армију је то мање важно. Наравно, и њима је важно да је черупамо овде и да она буде што слабија при коначном обрачуна. Због тога сматрам да није смело доћи до планирања ове читаве операције без учешћа Врховног штаба. Руководити — то значи предвиђати, без предвиђања нема ни руковођења, ни планирања операција. Руси су једноставно направили план, како су већ ратовали, с циљем да у другој етапи операције избију у Ибарску и Западно-моравску долину и униште Групу армија „Е“. Зато су планирали и снаге. Зна се куд су које снаге ишле, шта за Београд, шта на југ итд.

При том, руско командовање придаје велику улогу и значај бугарској 2. армији која има четири пешадијске дивизије, једну коњичку дивизију и једну тенковску бригаду. У свом плану Руси процењују да ће они са тим бугарским снагама и нашим 13. корпусом претрчати Косово и сести у Косовску Митровицу, пресецајући Лерову групу на два дела — онај што је доле у Македонији и овај што је горе. А да ће они са својим 68. корпусом, нашим 14. корпусом и нашим 17. и 2. пролетерском дивизијом заузети Чачак, евентуално и Краљево и тако извршити свој коначни циљ. Међутим, мислим да је била велика илузија да ће бугарска армија, која је до пре месец дана судејствовала са Немцима и ратовала овде — била окупатор, да се сложи да заузме К. Митровицу. Као што знате, 24. дивизија је замало заузела К. Митровицу, али је бугарска армија са којом је садејствовала остала позади, тако да се дивизија једва ишчупала из врло тешке ситуације. Дакле, Бугари нису ни имали намеру да озбиљно ратују. Руско командовање њима до те мере верује да не шаљу чак ни једну своју јединицу са њима да их бар истинито обавештава шта се тамо догађа. Падом Ниша и Крушевца Немци су били изненађени, нашавши се у врло тешкој ситуацији. Време од 15. октобра до почетка новембра је било више но повољна прилика да се избије у Ибарско-моравску долину, и сече Лерова колона на делове и уништи, јер је иста, у том периоду, била неспремна да се озбиљније и организовано супротстави. О томе обилато говоре доступна немачка документа из тог периода. Неангажовање, нарочито бугарске армије, а и осталих у критичком моменту, даје Леровој

групи време и проетор да се концентрише и организује за извлачење. Треба рећи да због немања заједничког савезничког штаба, који би на време планирао и изводио операцију о којој говоримо, могло се догодити да се бугарска армија не ангажује у критично време по Немце према К. Митровици, а да преко руског командовања најављује, још крајем октобра, избијање својих јединица пред Краљево ради замене 52. дивизије ЦА. Очито се радило о самохвалисавим лажним обавештењима, којима су Руси веровали. И могло се догодити да после ослобођења Крушевца према Краљеву, чији правац брани група „Бургемајстер“ јачине свега 809 војника и 183 подофицира и официра, буду оријентисане две дивизије: 52. ЦА и 2. НОВЈ. Касније оно што се догађало, није могло да накнади пропуштено, јер је тада јединствена прилика била да се уништи Лерова група.

Мислим да у историји има мало таквих примера да се једна тако велика групација налази тако развучена и у тако тешкој ситуацији. Има овде и мишљења, неки другови у рефератима сматрају, да је Лерова група нешто неуништиво, свеже, борбено до те мере да јој не може нико ништа и то све под утиском оних наших непланираних и неблаговремених чукарања са њима. Мислим да је Лерова групација у први мах изненађена и такорећи затечена била у безизлазној ситуацији, била је јабука у нашем грлу, али да је нажалост ми нисмо умели прогутати. Ево само да вам наведем један податак.

Седма СС дивизија је елитна дивизија „Принц Еуген“, у коју се Хитлер заклињао и слао је где год му је било најпотребније, а од 1. до 28. октобра има 2.600 дезертираних, по њиховом признању. Међу њима 50 официра и 150 подофицира. Остало су војници (када кажу Немци за нестале војнике „нестали“, то су за мене — дезертирили). Они у својим извештајима то пишу. Према томе они су били гњила крушка, али благодарећи и недостатку благовремене и целисходне организованости савезника, Лерова група се успела извући.

Навешћу још једно питање које проистиче из овог — око планирања. У Југославији се налазе три суверене армије: руска, југословенска и бугарска. Командовање јединицама, изузев усмених договора, било је засебно, без заједничких заповести и наређења — свако је командовао својим трупама.

Навешћу најочигледнији пример те недовољне координације. Многи наводе да је 223. стрељачка дивизија ушла у Крушевац. Није она, него је 52. дивизија, под командом генерала Миљајева ушла у Крушевац и остала 15 дана на Краљевачком фронту — до 31. октобра.

Та 52. дивизија није припадала 68. корпусу, него је припадала 64. корпусу, али су Руси њу послали као појачање, јер је она била мотомеханизована дивизија. Имала је „каћуше“, имала је самохотке, тешке бацаче, артиљерију и моторизовану пешадију. Имала је улогу ударне јединице, тако да је она била послата на овај правац да одигра улогу ударне мотомеханизоване јединице, као што је 4. корпус ЦА то имао према Београду. Али нажалост, ова дивизија то није могла да уради. Тако се и могло догодити да 2. пролетерска дивизија ратује по Жупи месец и по дана са четницима и Немцима и има везе са Главним штабом за Србију, а ми не знамо да 52. дивизија ЦА

креће према Крушевцу. То се само може десити код оваквог командовања. То је један велики разлог нецелисходног дејства. Како садејствујемо са 52. дивизијом? Ја и комесар смо били у Крушевцу и после заузимања Крушевца треба снаге да се оријентишу према Крагујевцу, Краљево. Миљајев каже: „Ми ћемо нашу дивизију да упутимо и да заузмемо Краљево, а и ваша је дивизија ту па нека буду њене јединице десно и лево од нас, једним делом снага. Када дођете пред Краљево, треба да форсирасте Ибар и да не дозволите да се извуче нешто из Краљева“ (када они буду ударили и заузели Краљево).

Ми стварно поверујемо, нисмо имали разлога да не верујемо, руском команданту. Што каже друг Брадоња: о противнику нисмо баш много знали, па ни о Леровој групи. Ми смо претпостављали да Руси имају бољу обавештајну службу; они су је и имали, они су вероватно више знали. Њихово планирање је било такво да ако успеју тај напад добро да изведу, онда је добро, а ако не успеју, и онда су они свој задатак обавили, јер ће са нама штитити свој леви бок. Као што видите, они су се тако и постављали; са севера једна дивизија према Чачку од Г. Милановца и друга од Крагујевца према Краљеву, а ова 52. дивизија до 31. октобра на нашем фронту — са истока. У моменту када смо ми најзад у штабу дивизије видели да овако ратовање ничему не води, да ми ту једино обезбеђујемо да Немци не зађу позади Русима па да угрозе њихове артиљеријске положаје, Немци су, добивши у времену, организовали солидну позициону одбрану према Савезницима.

Немци су имали врло интересантну одбрамбену тактику у околини Краљева. Они су одређивали коју ће тачку да држе, према томе који непријатељ напада ту тачку. Ако напада непријатељ који је наоружан тешком артиљеријом, тешком техником која има домет до 15 км, ту тачку су држали на одстојању од главних комуникација и Краљева. Тако су, рецимо, на овом фронту где сам ја био, биле две такве тачке које нисмо никако могли да заузмемо: село Врба на правцу Крушевац—Краљево и Витановац на правцу Крагујевац — Краљево.

Али, они су наше партизанске јединице, које нису имале ту технику, на положајима где није ни могла да дође та техника до изражаја, припуштали на 3—4 км до Краљева; па су обезбедили само путеве, тако да је интересантан фронт био ту. Рецимо, према Краљеву фронт је био од Врбе па до Краљева дуж пута. Бочно окренут према путу. Од Витановца према Краљеву преко Шумарица опет су положаји окренути према том путу, они држе тај пут, да се Руси не примакну Краљеву са својом тешком техником. Дакле, држали су нас на том растојању. То се исто догађало и са јединицама 17, 23. и осталих наших дивизија.

У другој фази организоване одбране Немаца, од 1. новембра, када су се они сконцентрисали и обезбедили повлачење, већ је било касно да се учини нешто озбиљније. Ми смо покушавали: дошла је 23, па 25. дивизија, али нисмо могли да се пребацимо на другу страну Ибра и да активирамо и тај део фронта, мада смо имали савршене шансе у теснацима: имамо онај теснац доле Качанички, па

Ибарски, па Овчарско-кабларски теснац; могли смо да пошаљемо на стотине диверзаната да то руше. Могли смо да тражимо и авијацију да се то поруши. Дакле, да више не говорим о сјајним могућностима да се то питање тако реши.

Желим да кажем још нешто о улози 2. пролетерске дивизије по доласку у Србију.

Прво, за ослобођење Србије пре ове операције о којој говоримо, била је операција разбијања четника на Копаонику. То је била врло важна операција за Србију, па и за Југославију. Јер, четничка групација Драже Михаиловића, у том моменту када су формиране наше дивизије на југу Србије, видела је велику опасност од тих дивизија — да сада Србија не плане и не крене у ослободилачку борбу.

Они су мобилисали све што су могли у Србији и кренули су на ту групацију да је униште, на југу Србије. Као што знате, имали су и неких почетних успеха, али је била мудра и паметна одлука Врховног штаба да хитно упуту на Копаоник три дивизије из Црне Горе, мада нису биле још завршиле чишћење и уништавање једне непријатељске групације око Андријевице. Када су те дивизије кренуле ка Копаонику и избиле на њега, ова четничка групација попустила је с притиском према дивизијама на југу Србије и кренула према нама на Копаоник и ту доживела своје коначно разбијање. Мислим да је ту у Србији четнички покрет војнички био потпуно разбијен. У разбијању учествује и 2. пролетерска дивизија.

После тога, када наше снаге одлазе једне на исток а друге према Београду, остаје празан простор Жупе, Јастрепца, Краљева и западноморавски, у коме је остављена само 2. пролетерска дивизија, и она има врло важан задатак. Четници, видевиши да је остао празан простор окупљају се и покушавају да ураде што више могу на својој консолидацији. У року од месец и по дана 2. пролетерска дивизија водила је велике борбе са четницима, који су заједно са Немцима изводили операције према нама, не би ли успели да нас разбију. Прво су ударили на 6. српску бригаду јер је она била тек формирана и успевају да је разбију и пребаце на Јастребац, али се она брзо окупља и после се врло добро бори. Благодарети 4. црногорској и 3. српској бригади, јер то су биле пролетерске јединице, врло јаке, чврсте, непоколебљиве, ми четнике разбијамо чак и на Темнићу, а не само у Жупи. Превасходно, то је била више политичка функција разбијања четничког покрета у том подручју. Четничка тактика је изгледа била да са Немцима заједнички дејствују против нас — да нас задрже што даље од Крушевца, да би они могли да наследе Крушевац од Немаца и истовремено да дочекају 52. дивизију у Крушевцу. Овим објашњавам како се то догодило да они дочекају 52. дивизију у Крушевцу. Док смо се ми борили са њима окол и са овим Немцима који су наступали према Трстенику, они су сачекали Русе. Наша дивизија је имала јако важну функцију, то је и војничка и политичка функција да разбије четнички покрет у том делу Србије.

Друга војничка функција 2. дивизије била је да држи отвореном Жупу, за евентуално избијање наших снага у Ибарску кли-

суру, што се нажалост није десило, а што је могло да буде — чак да 2. дивизија иде на Ибар, а не да иде према Краљеву. То би било много целисходније, али код једног благовременог планирања.

БЛАЖО. С. ЈАНКОВИЋ (I)

Желим да напоменем да мијесам знао до сада да је наше лоше командовање на правцу Краљева (мислим на командовање штаба 14. корпуса и 2. пролетерске дивизије) дејствовало искључиво по плановима штаба јединица Црвене армије, што нас је коштало веома много жртава. У то вријеме сам командовао јединицама 4. пролетерске бригаде, односно групом бригада које су дејствовале узводно десном обалом Западне Мораве, наравно са осматрачнице из стрељачких стројева, у непосредном додиру са црвеноармејцима. За то вријеме сам имао доста тешкоћа око организације садејства са јединицама Црвене армије, као и са нашим командовањем (мислим на штаб 2. пролетерске дивизије и штаб 14. корпуса) који су редовно каснили, мијењали олако наређења, што нама није било јасно. Као командант бригаде и групе бригада на том правцу, рачунао сам да се моја бригада и група бригада налазе на главном правцу, од чијег исхода зависи читава операција, у чему и леже наши успјеси.

Није случајно што је 2. пролетерска дивизија, која је имала веома искусан борацки и старешински састав, остављена на том терену. Ту се не бих сложио са Јончићем. Није тачно да је наша дивизија остављена на том терену да дејствује партизански. Напротив, она је сваког дана морала дејствовати фронтално, то јест морала је имати сигурну позадину. Морала је бранити територију од Јастрепца и Копаоника до Крушевца и Трстеника. То није партизанско ратовање; напротив, то је црва фронтална борба. Тако смо морали дејствовати зато што нам је тако наређено.

У процени о командовању нијесам могао претпоставити да је командовање 2. пролетерске дивизије, а поготову 14. корпуса било толико немоћно да се није могло одупријети совјетском командовању. Међутим, од тих штабова, поготово од штаба 2. пролетерске дивизије био сам стално онемогућен да ма коју одлуку спроведем у дјело. Ми смо предлагали много боља решења од оних која су, са одстојања од 20 километара, стизала од њих. Да су се наши предлози усвајали, нас који смо ситуацију пратили из ровова јединица првог борбеног ешалона, не би се дале онолике жртве. Знали смо и умјели наћи боља и паметнија решења. Могли смо се пребацити преко Ибра, на простор Троглава, Чемерна, Јелице, Голије и Ивањице. За све то је криво слабо командовање, нарочито штаба 14. корпуса, чија су се наређења морала извршавати. Ето, ту су коријени свих неуспјеха у овој операцији која је дуго трајала, а не у слабостима стратегијске процјене, како би то данас хтјели да прикажу ондашњи команданти 2. пролетерске дивизије и 14. корпуса. То је недопустиво, да не кажем и неморално, прво што нијесу у праву,

и друго што би своје незнање и пропусти хтјели да пребаце на другога, на чему им најозбиљније замјерам.

На крају морам казати да ми је све од ослобођења Крушевца (15. октобра 1944. године) до прије неколико дана било нејасно, како ми је штаб 2. пролетерске дивизије могао издати наређење да са 4. пролетерском црногорском и 6. српском бригадом приђем ослобођењу Крушевца 14. октобра са почетком напада у 16 часова, а црвеноармејци су заједно са Кесеровићем стигли у град без борбе око 12 часова истог дана и одржали говоре народу на тргу (испред Споменика ослободиоцима). То се види из извештаја Кесеровића Дражи Михаиловићу. У том извештају се каже да су се 13. октобра у Ћићевцу Кесеровићеве представници срели са генералом Миљајевим, командантом 52. дивизије Црвене армије, и споразумијели да 14. октобра Кесеровић пошаље свога делегата у Варварин ради договора о заједничком наступању ка Крушевцу. Тако је Кесеровић уз помоћ Црвене армије стигао у центар града око 12 часова, и тога дана је одржао народу говор. Са Кесеровићем је ишао онај потпуковник којег Кесеровић назива шефом колоне. Тај као и други поступци Црвене армије на западно-моравском правцу нису нам били јасни све док се нисмо упознали, прије десетак дана, са Кесеровићевим извештајем, и све до тада сам предпостављао да је штаб дивизије, односно корпуса то тако регулисао. То је све рађено иза и по нашим леђима.

Наше јединице, у то вријеме, тачно по наређењу су поступиле и то: 6. српска бригада нападала је долином Расине ка Крушевцу, а 4. пролетерска црногорска према Лазарици и Стопањи. Тек ујутро 15. октобра, у селу Пепељевцу срео сам се са оним потпуковником Црвене армије, који је претходног дана заједно са Кесеровићем код споменика у центру Крушевца говорио народу, што је била тешка, да не кажем и неопростива грешка према нашој борби и нашем народу. Тај потпуковник је био омањег раста, кочоперан, надувен и јако хладан. Био је активни официр. Није прихватао моју радост при сусрету, нити одушевљење бораца и народа. Већ тада видио сам да није све онако како сам ја до тада замишљао. Мислио сам: кад се сретнемо са Црвеном армијом читав свијет је наш. Међутим, црвеноармејци се нијесу тако осјећали; напротив, њима је било све равно. Тада нијесам знао да су црвеноармејци заједно са Кесеровићем и четницима дошли у Крушевац, као ни да су црвеноармејци омогућили Кесеровићу да одступи из града, што се види из Кесеровићевог извештаја Дражи Михаиловићу; као и то да је он дуже време био одвојен од главнине четничких снага које су одступале према Гочу и Столовима, гдје се он послје више дана спојио са тим снагама.

Будући да је у првој половини септембра 1944. године из 4. пролетерске црногорске бригаде прекомандован њен дотадашњи политички комесар Милија Станишић, дужност политичког комесара преузео је привремено Радован Радовић, партијски руководиоц у бригади. Тако смо послје сусрета са потпуковником Црвене армије У Пепељевцу Радован и ја 15. октобра стигли у Крушевац. Навече истог дана нас двојица смо у хотелу „Париз“ имали сусрет и разгова-

рали са командантом 52. дивизије Црвене армије генералом Миљајевим. Он нас је одмах питао: „Чиме ви располагате“ (мислећи на бројно стање наших јединица) „и кога представљате?“ Ми смо му одговорили да представљамо све и да нае има таман толико колико је потребно. Затим нам је Миљајев казао да ми немамо нити 5.000 војника на том правцу, а да четници имају више од 80.000 и да они желе да заједно са њима наставе борбу против Нијемаца. Све то што смо чули и доживјели за та два дана, било нам је нејасно и никако нијесмо могли то схватити. Но и поред тога наставили смо заједничке борбе према Трстенику, већ навече 15. октобра. Четврта пролетерска црногорска и 6. српска бригада узводно десном обалом Западне Мораве, а лијевом наступала је 3. ударна српска бригада. По средини поредка 2. пролетерске дивизије, комуникацијом ка Трстенику наступале су јединице 52. дивизије са ојачањима. Но и за вријеме тих борби имали смо прилично тешкоћа од стране Црвене армије, првенствено њених официра.

У ослобођеном Трстенику поново смо се срели са оним потпуковником са којим смо ее срели у Пепељевцу и са једним пуковником са којим смо се срели у Крушевцу и имали тешких неспоразума и препирки. Заиста тај пуковник је био веома задрт и неразуман човек, са којим се нормално није могло разговарати, ради чега смо морали прибјећи сили и тако га уразумити. Ови официри су у својим штабовима имали четничке официре, послате од стране Кесеровића, са којима су се стално консултовали (тачно онако како Кесеровић извјештава Михаиловића). Одмах смо блокирали те штабове црвеноармејских јединица са којима су ее кретали четници и на тај начин смо их изоловали од народа и наше војске и онемогућили даљу сарадњу четника и црвеноармеј аца на том правцу. Затим смо наставили наступање у истом поретку према Краљеву. Но и поред тога што смо при штабовима руских, односно наших јединица, имали официре за координацију, нијесмо могли успоставити пуно садејство.

Даље, тих дана смо добили наређење од Главног штаба за Србију да у селу Вранешима предамо бивше црвеноармејце, које су наше јединице ослободиле од Нијемаца и четника по Црној Гори и Србији, који су се до тада храбро борили и гинули у нашим редовима. Ту у Вранешима смо их предавали. Један обијесни официр црвеноармејац направио је чудо. На очиглед свију нас је једног од тих црвеноармејаца заклао. Ти и други акти, а највише садејство које никада нијесмо могли остварити како смо се унапријед договорили, све је то међу нама стварало тешку атмосферу. Договоримо се о акцији, ми пођемо у напад, истуримо оба крила, а црвеноармејци дејствују са раније посједнутих положаја и то само артиљеријом. Не бих желио да ме схватите да ту помоћ подцењујем. Напротив, нарочито дејства „каћуша“ и авијације била су јако ефикасна, али не и довољна, што нас је излагало великим ризицима у којима смо трпјели огромне губитке.

МИЛАДИН ИВАНОВИЋ

Ја сам написао реферат о дејствима 23. НОУ дивизије у току новембра 1944. године на простору Чачак — Пожега и предао га Организационом одбору научног скупа, па не бих о њему говорио. Навео бих само да је из 23. дивизије, управо само из њених 7, 9. и

14. бригаде у времену тих борби избачено из строја: 171 погинулих, 441 рањених и 17 несталих бораца, док је 1. југословенска бригада, која је била под командом штаба 23. дивизије у кратком року, управо за 4—5 дана њених борби у рејону Чачка имала: 147 погинулих, 330 рањених и 72 нестала борца. Према томе укупно у дивизији: 318 погинулих, 771 рањен и 89 несталих бораца.

Средоје Урошевић је у својој дискусији рекао, ако сам добро схватио, да наши, мислио је на Врховни штаб, нијесу планирали те операције у долини Западне Мораве и Ибра, него углавном Руси. Можда би томе у прилог ишла и формулација у заповијести Врховног штаба за покрет 23. дивизије према Крагујевцу, односно према Чачку: „Ваша дивизија има задатак да у садејству са совјетским трупaма учествује у операцијама у долини Западне Мораве и Ибра...“ Другим ријечима, да садејствујемо; може да значи као споредне снаге — да садејствујемо јединицама совјетске армије. Међутим, ако се анализира њихово понашање тих дана у борбама и у садејству са нашим јединицама, бар ту око Чачка, не би се тако што могло рећи; не бар на простору гдје су биле јединице 23. дивизије. Наиме, не би се могло рећи да су свесрдно настојале на ликвидацији њемачких снага у долини Западне Мораве, него више као да им је задатак био чување праваца према Београду. Бар на простору гдје су биле јединице 23. дивизије, њихови 266. и 51. пук нијесу се нешто нарочито ангажовали, а још мање у садејству са нашим јединицама, иако су се наши штабови бригада са штабовима њихових пукова често договарали о заједничким акцијама у којима они најчешће нијесу били онолико активни колико и наше јединице, управо онолико колико су требале да буду активне.

Совјетска 93. дивизија је раније стигла на простор око Чачка него наша 23. дивизија и ја сам 29. или 30. октобра био код команданта 93. дивизије у Горњем Милановцу ради упознавања са ситуацијом на простору Чачка. те ради договора о заједничким дејствима. Није ме срдечно дочекао. Напротив — туђе. Том приликом, између осталогa, рекао ми је: „Знате, ми смо овде склопили споразум са четницима за заједничку борбу. . .“ Мене је то изненадило и озлоједило, те сам му доста тврдо одговорио: „Какав споразум са четницима? Никаквог споразума са четницима не може бити! Четници још од 1941. године заједно са Њемцима против нас ратују и са нама нема споразума. Ви сте овдје да нам помогнете у војним дејствима, а не да водите политику. Политика је наша ствар. И са четницима нема споразума“. Одговорио ми је: „Знате, њих има овде 8.000 па ћемо прво Њемце да ликвидирамо а онда и њих, четнике“.

— Ни говора. Нека их има и 80.000, са њима нема споразума, ни ми ни ви.

Иза тога смо послали нашу 14. бригаду у с. Горња Горевница, гдје је била нека четничка бригада, те их је разјурила и 70 заробила.

Под командом штаба 23. НОУ дивизије била је и 1. југословенска бригада, која је формирана у Совјетском Савезу јуна 1944. године од припадника домобранске легије Независне Државе Хрватске, заробљених на источном фронту од јединица Совјетске армије. Њен командант је био потпуковник Месић. Био сам у њиховом штабу, 1. новембра 1944. године, у сеоској кући на једној коси у с. Миоковци. С обзиром да су по први пут у саставу наше дивизије, хтио сам да их упознам и да видим како раде и како ратују. Тог дана дошао је и Радивоје Јовановић Брадоња, командант 14. корпуса. Ситна кишица непрекидно ромиња; ја сједим до прозора и неодређено кроз прозор гледам. У једном моменту видим да командант 93. дивизије и један његов официр са три четника са великим брадуринама и са 3—4 млађа човјека иду према нама. Радивоје и ја истрчасмо из куће и кад се та група са четницима примаче на непуних десетак корака, Радивоје их оштро упита: „Шта ћете ви овде?“ Хитро извади пиштољ, па и ја чим видјех њега. Запуцасмо ка њима. Неки од њих падоше, други су успјели да побјегну преко неких тараба. На саслушању се утврдило да су ти младићи из четничке омладинске организације, да је неки штаб совјетске јединице склопио споразум са њима-четницима и да су тога дана ишли код нас са командантом 93. совјетске дивизије да и са нама склопе споразум.

Што се тиче мишљења да ли смо могли да ликвидирамо њемачке снаге на простору Чачка, сматрам да са снагама са којима смо располагали на простору Чачка, то нијесмо могли урадити. Прво, Њемци су на простору Чачка били многобројнији од наше двије дивизије — совјетске 93. и наше 23. дивизије, а уз то наша је дивизија у том премину била попуњена са преко 50% нових мобилисаних неуких младића, који нијесу знали ни да рукују с пушком. Друш, Њемци су бар од наше 23. дивизије били далеко боље наоружани и са тенковима и топовима. Треће, Њемцима је било животно питање, управо бити или не бити, да се пробију црета Ужицу и Босни, те су њихове јединице морале да се упорно бране и да настојавају са пробијањем колико год се ми упињали да их ликвидирамо и спријечимо им пробој иако су имали доста велике жртве. Ми се заиста нијесмо штедјели у напорима, крварили смо жестоко и тукли се за сваки правац и за сваку чуку и заиста ништа више нијесмо могли учинити него смо учинили.

Наша 14. бригада дејствовала је на одвојеном простору — код Пожеге и такви су јој услови били да је имала виталнија борбена дејства него 7. и 9. бригада које су биле на простору сјеверно од Чачка. Скоро да су више времена биле у стању позиционог ратовања — свакако врло активног. Њемачке снаге су од Краљева стално придолазиле у Чачак, те је он био главни центар на широкој просторији Чачка, одакле су требале да се према Ужицу и Босну пробију све снаге Групе армија „Е”. Зато су простор око Чачка по сваку цијену бранили. Отуда њихова жилава борба и јако утврђивање, са бројним и jakim оружјем на положајима сјеверно од Чачка испод јединица 7. и 9. бригаде са циљем одбране жељезничке пруге: Ча-

чак — Видовски тунел — Овчарско-кабларска клисура као и брдо Љубић као доминантни положај изнад Чачка, кога су њемачке снаге морале жестоко да бране све до повлачења задњих јединица група армија „Е“ са сектора Краљево—Чачак. Због тога јединице 7. и 9. бригаде са класичним пјешадијским оружјем нијесу могле најурити Њемце са доминантних и добро уређених за одбрану положаја. Узроци томе били су, поред осталих, и недостатак тенковских снага и артиљерије у 23. НОУ дивизији, којима би се могла неутралисати активност њемачке артиљерије и паралисати њихова одбрана у рововима на положајима које су посједовали. Поред тога, слабо садејство између наших и совјетских јединица и необједињено командовање такође је имало веома негативног утицаја на успјех непосредно око Чачка, те заиста нијесмо могли и веће успјехе постићи него смо постигли. Хвала.

ДУШАН ДОЗЕТ

Подстакнут сам укупним данашњим радом, а нарочито оним дискусијама, које оспоравају концентрацију завршних операција, да изнесем своје мишљење.

По мом мишљењу, идеја маневра наших завршних операција у облику двоструког крилног обухвата била је врло реална, што не значи да не може бити и провокативна тема за расправу. Међутим, интересно је да неке дискусије не полазе од укупног исхода, иако је управо примењени маневар завршних операција на крају рата довео до коначне војне победе. Он је, дакле, у пракси потврђен као успешан. Глобална концепција и коначни исход оспоравају се из два посебна угла.

Прво, постављено је питање да ли је маневар десним крилом кроз панонско-славонску равницу изазвао превише тешкоћа, превелике губитке, реорганизацију оружаних снага усред рата, промену начина ратовања, губитак темпа и замаха операције. Друго, постављено је питање да ли су главној идеји жртвоване операције на помоћном правцу, кроз средиште земље, услед чега су све оне имале половичан војнички уопех. Као пример је навођена краљевачка операција, а сличан пример могла би бити и сарајевска операција.

Понекад изгледа да се веома једноставно могу пронаћи докази за тезу да је било могуће оваку појединачну операцију у средишту земље довести до победе уништавајућег, или барем разорног исхода по непријатеља, а затим, кумулацијом резултата, остварити укупан стратегијоки циљ ослобођења земље, лакшим, природнијим начинима и у духу нашег модела ратовања.

Можда тако изгледа не само понекад, него и увек када се из угла појединачних операција настоји видети целина. Наравно, нико не може оспорити вредност индуктивног метода и ја сам заиста далеко од тога да доведем у питање расправу такве врсте. Зато сматрам да су преподневне расправе биле изузетно значајне, па сам, прочитавши реферат друга Средоја Урошевића, осетио потребу да

му искрено саопштим слагање са критичким начином отварања питања у расправи. При томе остајем, али желим да издвојим само два питања о којима имам другачије мишљење, а и то сам другу Средоју рекао, јер желим да останем другарски фер, и према команданту у рату и према референту у миру.

Прво централно питање је оцена Лерове групе — њеног броја, њене борбене снаге, њених војних могућности, или, што је само друга страна истог тог питања, наших могућности да спречимо њено извлачење из средишта земље и да је разбијемо или чак уништимо. Чињеница је да је у једном периоду поредак те групе био веома издужен, истањен и плитак и да је пружао шансе да груписањем наших главних снага, у групу у узастопним операцијама темељено растројимо. Међутим, могуће је доказати емпиријски, на основу нашег ранијег искуства са немачком оружаном силом, да то не би било трајно нити коначно решење. Леру би пошло за руком да прегруписањем снага и интензивирањем ратног напора битно умањи учинак наших операција. Обрачун са Лером претворио би се, по мом дубоком уверењу, у тешко рвање и изнуравање. Неизвесност таквог обрачуна поставља и питање не би ли се тај обрачун претворио у фронтално потискивање немачких снага све до западне границе, право у наручје западних савезника.

Укратко, чини ми се да Лера не смемо подценити.

Друго, завршне операције имале су наглашену међународну војно-политичку димензију. Њима се решавало питање нове Југославије као независне самосталне социјалистичке земље у интегралном обиму са Трстом и Корушком, и то у тренутку када земља није још имала међународно признање и када је постало сасвим јасно да га за зеленим столом добити не може, већ само у беспопштем рату.

Мислим да се међународно признање једноставно није могло стећи у Ибарској долини. Београд се императивно наметао као први али и најважнији корак на том путу. Из тог угла гледано, београдска операција је за нас имала прворазредан стратегијски међународни значај. Јесте имала жртвене јарце и у краљевачкој и у сарајевској операцији, иако не у потпуности, јер су оне, ипак, на крају биле и војни и политички успеси. Али, то је, у крајњој линији, био израз укупних односа на југословенском ратишту. Ми нисмо могли бити довољно јаки на помоћном правцу.

Чим је тај први корак у београдској операцији учињен, идеја се морала доследно развијати до краја. Одвајање снага из Београда у центар земље вероватно би значило губљење времена, али би сасвим сигурно значило одустајање од стратегијске идеје обухвата. Мислим да се двоструки обухват одлучно наметао. Он се десним крилом насланао на совјетски фронт, и оперативно и логистички, што је била изразита, али и особена предност. Особена првенствено због тога што совјетску армију нисмо морали пуштати да садејствује у дубини територије, већ на њеној периферији, и то не трајно, већ само привремено. Та особеност истовремено је била и најављени модел за поступање и са другим савезницима ако се њихово садејство не би могло избећи.

Немачки противудар код Будимпеште успорио је и совјетски и наш продор на Запад и ставио нас пред огромне тешкоће у Срему. Међутим, не верујем да се такав ратни процес могао поуздано предвидети.

На крају, стратегијском маневру клешта ми смо прибегли на крају рата, а тај маневар је био главна ознака другог светског рата. Мислим да је у завршним операцијама управо то био изузетан домет наше ратне вештине. Она је тако на велика врата ушла на светску сцену и на тој сцени је оставила видљив траг. При томе, успешно је комбиновала модерна фронтална дејства читавих корпусних састава у позадини непријатеља. Лер је на крају, ипак, ухваћен. То се није догодило ни у Србији, ни у Босни, већ у Словенији. Поред Лера, ухватили смо и Трст и Корушку, што је био израз наше идеје и наше енаге, али је то у том тренутку, па и касније, прелазило наше међународне могућности.

Чини ми се да је цео циклус и научних скупова о завршним операцијама, па већ до сада и наш скуп, доприне обogaћивању наше ратне вештине, а не само историје НОР-а, при чему је неке њене ставове и оопорио, што је, мислим, веома добро. Али мислим да је потврдио оправданост замисли наше операције за коначно ослобођење земље.

ЉУБИВОЈЕ ПАЈОВИЋ (I)

Армијска група „Е“ (Група армија „Е“ — је погрешан превод) је била састављена од корпуса и самосталних дивизија и других јединица и бројала је у Грчкој 350.000 људи. На Криту су оставили 20.000 људи да се предаду Енглезима, без метка. У Скадру 5.000 рањеника.

Од тих осталих 325.000 војника и официра Армијска група „Е“ је извела преко Дрине у Босну, на наш југословенски фронт, 300.000 војника. Те снаге су маршовале у две главне колоне. Једна вардарско-моравском долином, па је била пресечена у рејону између Ниша и Београда, заправо у рејону Ниша и кретала се низ Ибар и друга, мања колона ишла је кроз Албанију на Скадар, па је имала задатак да дође у рејон Мостара, да би извршила једну стратегијску замисао немачке Врховне команде. Значи, од 300.000 војника овим правцем се повлачило најмање 200.000 војника.

У рејону Краљева су се налазила три дивизијока штаба на фронту према нашим дивизијама и један корпусни штаб. Са око 20 до 30 генералштабних официра високог образовања и са штабовима, штапским официрима и осталим — обавештајним, позадинским

и другим официрима, били су у неупоредивој предности у смислу образовног, стручног квалитета. Занат је занат.

Ја бих овде пре свега истакао обученост. Обученост немачке војске је била на нивоу другог светског рата, у чему ми њима нисмо били равни.

Трећи елемент јесте наоружање и опрема. Ради илустрације да вам кажем само да је на овом фронту, на фронту 2. пролетерске дивизије, 17. дивизије и 23. дивизије било 50 батаљона. Чачанским путем, јужно од 3. Мораве кретало се још најмање 20 батаљона у сваком тренутку. Према томе, нисмо имали реалних услова да то узмемо као залогај.

Хтео бих још да истакнем чињеницу да, осим совјетских јединица, нисмо имали своју артиљерију. Само је 17. дивизија, према извештају Главног штаба, имала 7 топова и то је заплењено од Немаца код Крагујевца. Ту је употребљавано на фронту 6. пролетерске источно-босанске бригаде. Не рачунајући совјетске јединице.

Још једна напомена о совјетским јединицама и њиховом задатку. Они су имали задатак да обезбеде леви, јужни бок Трећег украјинског фронта и нису имали никаквих амбиција које смо ми испред себе могли да постављамо. Они нису хтели да енергичније ангажују своје јединице. То се видело и у покушају оне операције одсецања немачке групе око Краљева и Чачка — Бумбарово Брдо — Лађевци — Мрчајевци, са севера и 2. пролетерске дивизије преко Матаруга на Муеину реку, са југа.

Укупно били смо неравноправни. Такорећи у свакој тачки. Могу да кажем још и то да смо и у погледу обуће, одеће и исхране били исто тако неравноправни у односу на немачку војску. Из свега овога, из свих ових напомена о којима сам ја овде говорио, требало би извући некакве оперативне и тактичке закључке који би могли да имају великог интереса за обуку и васпитање и територијалне одбране наших јединица и Југословенске народне армије.

РАДИБОЈЕ ЈОВАНОВИЋ БРАДОЊА (II)

Желим да изнесем своју примедбу поводом дискусије Душана Дозета. Ја не могу да схватим како би се могао један велики и озбиљан пораз Групе армија „Е” узети као нека отежавајућа околност за даљи развој нашег рата. Тим пре, што би се та операција одиграла једно пола године пре завршетка рата. Сасвим је сигурно да би озбиљан пораз Групе армија „Е” јако ослабио немачко јужно крило и створио даље услове за даљи успешнији наставак рата. То би био

страшан, крупан корак. Не знам, нити сам прочитао, да је Врховни штаб у новембру 1944. године, планирао неку операцију окружења. Ја колико знам тај план је створен накнадно. Он је створен тек у току операције.

Према томе, не ради се о томе да би се тиме тај план прејудицирао, тј. план окружења у завршетку операције. Што се тиче међународног признања, нас су признали после Другог заседања АВНОЈ-а. Велико признање добили би уништењем Групе армија „Е”. Од тога би много више зависио наш углед у иностранству, него што смо заузели Београд. Тако да мислим да се може потпуно поставити под знак питања ово Дозетово мишљење.

Друго, што се тиче излагања друга Миладина Ивановића, читав проблем односа Руса и четника је стварно у оно време био озбиљан политички проблем и њему тако треба и приступити. Ја сам исто добијао неке податке да се такве појаве дешавају и то је указивало да се ради о једном озбиљном политичком питању. Са 23. дивизијом сам дошао увече у Горњи Милановац, ја сам се тамо са-стао са Милошем Минићем, који ме је обавестио о оваквој једној појави (колико је тачна, колико није, ја кажем шта је он мени рекао)

— да наступа један батаљон Црвене армије у средини, лево батаљон 17. дивизије, а десно батаљон четника. Питам га: „Шта си ти радио“? Он каже: „Две ствари: разговарао сам са командантом руске дивизије и он ми је рекао да су они у грађанском рату тако радили.“ „Сарађујемо са свим групама против једне, па кад њу уништимо, онда са преосталим — са једном против друге и тако даље.“ Питам га: „Јеси ли обавестио некога?“ Каже: „Јесам, писао сам ЦК-у КПЈ, пре десетак дана и нисам добио никакав одговор.“ Кажем: „Добро, онда ћу ја то да рашчистим.“ И одмах сам написао наређење свим дивизијама да пуцају у четнике чим их виде. Претпостављам да је то наређење и добијено. Сачувано је. То наређење је добила и 23. дивизија.

ДИМИТРИЈЕ ПИСКОВИЋ (1)

Тачно је све оно што се тиче одеће, обуће и наоружања. Постављам једно питање: која је била перспектива наше армије, са ким мора да се удружи да би постигла веће резултате, да иде ка бржем ослобођењу земље? Логична је перспектива — совјетска армија која је у то време била искрен савезник. Совјетска армија је ратовала око Београда и ишла даље. Сасвим је разумљиво што је наш Врховни штаб, с обзиром и на ту чињеницу, одредио свој главни правац да се иде с београдском операцијом. То је једно.

Друго, стално се говорило да је Србија четничка, да је Београд четнички, да су четници главна снага у Србији. Шта треба да учинимо да што пре разбијемо ту илузију, ту стварност? Који је то правац који нам омогућава да то брзо учинимо. Чини ми се да је са те тачке гледишта требало ићи на Београд.

Београд је главни фад Србије. Ослобођењем Београда Србија постаје партизанска; ослобођењем Београда, у неку руку, и Југославија постаје народноослободилачка снага. Са те тачке гледишта мислим да је био исправан правац, главни правац према Београду. Ја ћу имати другу дискусију поводом 25. дивизије.

СРЕДОЈЕ УРОШЕВИЋ (II)

Само да кажем нешто о улози Друге дивизије по доласку у Србију.

Прво, да је у Србији за њено ослобођење, пре ове организације о којој говоримо, била операција разбијања четника на Копеонику. То је била врло важна операција за Србију, па и за Југославију. Јер, четничка групација Драже Михаиловића у том моменту када су формиране наше дивизије на југу, видела је велику опаоност од тих дивизија — да сада Србија не плане и не крене у ослободилачку борбу.

Они су мобилисали све што су могли у Србији и кренули су на ту групацију да је униште на југу Србије. Као што знате, имали су и неких почетних успеха, али једна мудра и паметна одлука Врховног штаба — да упути хитно три дивизије из Црне Горе које нису биле још завршиле чишћење и уништавање једне непријатељске групације око Андријевице на Копеоник. Када су те дивизије кренуле ка Копеонику и избиле на њега, ова четничка групација попустила је према овим дивизијама које је хтела да ликвидира и кренула је на Копеоник и ту доживела своје коначно разбијање. Мислим да је ту у Србији четнички покрет војнички био потпуно разбијен. У разбијању учествује и Друга пролетерска дивизија.

После тога, када наше снаге одлазе једне на Исток, друге према Београду, остаје празан простор Жупе, Јастрепца, Краљева и Западноморавоки у коме остаје сама. Друга пролетерска дивизија и има врло важан задатак. Четници, видевши да је остао празан простор, они се окупљају и покушавају да ураде што више могу. У року од месец и по дана Друга пролетерска дивизија водила је велике борбе са четницима који су заједно са Немцима изводили ове операције према нама не би ли успели да нас разбију. Прво су ударили на Шесту српску бригаду, јер је она била тек формирана и успевају да је разбију и пребаце на Јастребац, али се она брзо окупља и после се врло добро бори. Благодарећи 4. и 3. српској, јер то су биле пролетерске јединице врло јаке, чврсте, непоколебљиве, и ми их разбијамо чак и на Темнићу, а не само у Жупи. То је била више политичка функција разбијања четничког покрета у том подручју.

Друга војничка је била да држи отвореним Жупу за евентуално избијање наших снага у Ибарску клисуру, што нажалост се није догодило, а што је могло да буде чак да Друга дивизија иде на Ибар, а не да иде према Краљеву. То би било много целисходније али код једног благовременог планирања.

Ову краљевачко-чачанску операцију ја сам схватио тако да је наш циљ да што више узнемиравамо и нападамо, и успоравамо снаге Лерове групе која се пробијала кроз Србију. То је потврдио, колико се сећам, и Коча Поповић када нас је посетио у Врњачкој Бањи. Наше снаге, оне које су биле, нијесу могле на друго претендовати, па да смо довукли и јаче снаге, ако их је било (то сада не могу да процењујем). С обзиром како су наше јединице биле наоружане, са каквом тдхником, ми апсолутно нисмо могли у Ибарској клисури да претендујемо на уништење Лерове групе. То је била, пре свега, врло искусна, добро организована и технички добро опремљена армија. Она је сигурно у исхрани имала тешкоћа. Али, у поређењу са нама, апсолутно у сваком погледу, она је имала предности. Исто тако, имали смо задатак у овој операцији да што више активирамо становништво, партијске организације, друге друштвене организације, Народни фронт, женску организацију, омладину; да успоставимо на територији коју поседујемо онакве услове какве смо успостављали свуда тамо где смо имали слободну територију. Мислим, у том погледу, да је Друга пролетерска, а мислим и остале дивизије, извршила сјајно задатак.

Да ли смо могли без боље технике уништити Лерову групу, то је велики знак питања.

Друго, мени се поставља питање да ли смо ми могли очекивати да Врховни штаб издејствује, поред оних снага које нам је дао Толбухин у Београдској операцији и оних дивизија које су овде учествовале, и друге снаге Црвене армије? Да ли смо могли очекивати и да ли би совјетска влада и совјетски генералштаб то дозволио?

Према томе, дубиозно је питање да ли би нам они дали снаге да уништавамо и ову групу. То би било и у њиховом интересу, не би се појавили тамо према Бечу, Пешти итд. Тако да се то питање озбиљно поставља. Својим снагама нијесмо могли то учинити. Црвена армија није била спремна. Поставља се питање данас, да ли смо могли и један и други задатак извршити, ослободити Београд и уништити Лерову групу. По мом мишљењу то се није могло.

Када се војнички посматра, можда је сигурно било пробитачније концентрисати се за уништење Лерове групе. Али, са гледишта општег и међународног, и унутра-југословенског, нема предности нико више од Београда. То је питање престижа и унутар земље и у свету, јер тада су се врло значајне борбе водиле на међународном плану — да се ипак поврати краљ, да се направи компромис са избегличком владом преко Шубашића итд. Тада имати Београд, то значи имати Србију, то значи, у основи својој, да имамо побједу. У том погледу мислим да не може имати никако примедбе са гледишта

стратејско-политичког у првом реду, више него војничког; не може се никако замерити што смо концентрисали главне снаге да што пре ослободимо Београд.

Што се тиче даљег планирања, да ли онакав, у почетку, Сремски фронт и некакве претензије за офанзивнија дејства, мислим да је то погрешно. Концентрација снага тамо могла је да буде мало и плића и ређа, јер снаге Немци нису имали да би поново извршили неку офанзиву за повратак у Београд. То је моје мишљење.

Следећа ствар о којој сам хтео да кажем (што је и Сређе је изванредно подвукао) — долазак оперативне групе (дивизија која се онда називала Пека Дапчевића) — 2, 5. и 17. источно-босанске, ја мислим да је једна од изванредних операција. Али, наше тешкоће су биле и преко Санџака.

Оне муслиманске и балистичке снаге нису биле такве да би нам омеле продор. Али, са страна су нас стално узнемиравали, тако да смо морали мање групе да издвајамо и да терамо те групе. Па онда форсирање Ибра, који је на свим газним местима имао утврђене бункере са Власовцима унутра, тако да смо имали губитака. Погинуо нам је командир пратеће чете код Ушћа. Тако да смо ту имали доста жилаву борбу. Када говоримо о четничким снагама, радило се у тој борби на Копаонику ко ће кога. За длаку се могло десити да нас одбаце са Копаоника. Али, захваљујући упорности наших бораца и добром командовању, успели смо да им задамо врло тежак ударац и то је други најтежи ударац, после разбијања четника на Неретви, разбијање четника у Србији.

То је била и са гледишта политичког и војног веома значајна победа. Ми их нисмо уништили, али смо их разбили тако да смо после могли да вршимо друге задатке и да их уништавамо даље као мање групе.

Зашто се сада поставља питање — четнички Београд, Србија четничка, итд? Просто то треба бриовати из нашег речника. Нити је Београд икада био четнички, нити је иједан наш крај био сасвим четнички. Тамо где је и било одсуство наших војних снага, онда је јасно да су превладавале четничке. Овде у Србији имали смо недићевце, имали смо Љотићевце и имали смо четнике. Не може се говорити да нису имали утицаја у Србији, од новембра месеца 1941. године па све до 1944. године. Према томе, имали су и они своје снаге, имали су утицај.

Да вам предочим само неколико конкретних података.

Овде је изнето да су два црвеноармејца на падинама Гоча обешена. Вероватно да су се они напили, можда и насрнули на неку жену итд. Али није то случајно да су се ту нашли и они елементи који уместо да пријаве те црвеноармејце, обесили су их. То значи, другим речима, било је ту још четничких снага. Разбијени четници на Копаонику распршили су се по групама, мањим и већим, па су

нападали наше мање групе по Жупи александровачкој, тако да Ми-лија Станишић замало са једном групом није био заробљен и то у време када смо ми имали Крушевац у својим рукама, што значи — било је четника.

Ја бих говорио о још једном питању. Овде се доста критике изложило на сарадњу са дивизијама Црвене армије које су биле на овом подручју. Што се тиче нас, и мог гледања, ми смо врло добро сарађивали са дивизијом Миљајева. Они су први ушли у Крушевац. Повезали су се раније (као што знате), са четницима. Али, чим смо ми дошли, чим смо им објаснили ко су четници, ко смо ми партизани, више се четници никада нису појавили.

Ми смо тада имали друге неке незгоде са њима. Била је ту заплена, овде у овом рејону, једна композиција жита, пшенице. Кажу они да је то њихов плен. Ми њима кажемо: „Како може бити ваш плен кад је југословенска пшеница?“. Разговарали смо. Кажу: „Па ми смо то заузели“. Али сте заузели југословенско, >то је било поробљено. Према томе, ми прихватамо само солуцију да то жито, што је заробљено, заједнички трошимо, као што смо и савезници. Генерал Миљајев је прихватио.

Следећа је ствар, у односу на тврдњу да је била слаба сарадња са Црвеном армијом. Што се тиче Миљајева, један пук био је у Вранешима, који је тукао Краљево. То је планирано из Штаба дивизије, у договору са генералом Миљајевим и његовим штабом. Према томе, било је сарадње, али да ли је свуда било такве сарадње, то је друго питање.

Што се тиче Краљева, и Миљајев да се још више zaloжио, мислим да није било услова да га заузмемо.

Сада бих хтео о Другој пролетерској дивизији само пар речи. Друга пролетерска дивизија извршила је, крајем 1943. и почетком 1944. године, упад у Србију. Ја то карактеришем као једно насилно извиђање. Дошла је до Ивањице. Имала је тада борбе са четницима, са Бугарима, са Немцима, па је морала да се повуче. Па је онда касније заједно са 5. крајишком дивизијом поново продрла и долазила до Ушћа, па изнад Ушћа, па до Ваљева. Опет смо морали да одступимо преко Таре и даље преко Златара за Црну Гору. И трећи пут Друга пролетерска иде преко Копаоника и као српска дивизија претежно, она је продрла са ове друге две дивизије и заиста учинила врло много, по мом уверењу. Имала је доста озбиљан израстао кадар, имала је једну снажну културно-просветну екипу, имала је добре политичке комесаре батаљона, чета, тако да је на овом терену за време бављења, од Крушевца до Краљева, учинила велику помоћ свим партијским организацијама, омладинским организацијама, тако да је почео овај крај да живи оним животом како је почео 1941. године око Ужица и даље тамо, и како смо на ослобођеним територијама у Босни и другим крајевима живели. Та њена улога није довољно осветљена. Читао сам Брајовићев реферат — мало је о томе речено. Ја нисам писао нити сам све материјале прочитао, али настојаћу, ако стигнем и ако ме здравље послужи, да дадем неки прилог.

Дозволите да подсетим да је друг Тито на Другом заседању АВНОЈ-а у Јајцу рекао: „Довиђења у Београду“. Мислим да је та његова мисао, те његове речи значиле су да Народноослободилачка војска Југославије и њене јединице треба што пре да ослободе главни град Југославије. Те његове речи су се обистиниле. Стога, битка за Београд је била јако значајна, историјска, о томе је доста говорено. Мислим да су те оцене већ потврђене у многим радовима.

Ево из којих разлога. Не треба говорити шта је значио (већ је било речи о томе, друг Писковић је говорио и Милинко Ђуровић), какав је био и међународни и унутрашњи политички значај ослобођења Београда.

Чији је био Београд? Познато је да су претходнице у Београд убачене далеко раније са радиостаницом, да су се омладинци са оружјем придружили борцима и црвеноармејцима, а знате да је и друг Тито дао директиву да наше јединице прве морају да уђу у Београд, пре Руса. Постоје документи. Држимо се докумената.

Шта је значило за борце на фронту широм Југославије ослобођење Београда, о томе постоје бројни документи из Радио Југославије, касније из наших средстава информисања: „Политике“, „Борбе“, Радио Београда и других средстава информисања широм земље, који су излазили у ослобођеним местима и градовима, а и на окупираној територији. Познат је Титов говор на Бањици 27. октобра 1944. године, пред стројем бригада, његов историјски значај.

Још да вас подсетим на то да је од 8. до 12. новембра 1944. одржана Скупштина АСНОСА. О њеном историјском значају мислим да ни учесницима рата, ни учесницима овог скупа не би требало шире говорити. Даље, одржана је Конференција Народног фронта Србије. Одржана је Конференција Уједињеног савеза антифашистичке омладине Србије на којој је друг Тито иступао.

Даље, у Београд долазе ЦК КПЈ, Покрајински комитет КПЈ за Србију, ЦК СКОЈ-а, УСАОЈ, Национални комитет — Влада. У Београду се већ 27. новембра, док се још води борба за ослобођење Краљева и Чачка, појављује директива, писмо, да се приступи припремама за оснивање Комунистичке партије Србије. Била је идеја, као што знате, да се то уради у Топлици. Тито је рекао: „Не, сачекајте да се ослободи и Београд, биће далеко значајније да конгрес одржимо у Београду, али пре тога треба одржати Скупштину АСНОСА“. Одржан је низ других скупова. У Београду је било могуће организовати не само позадински рад, него и болнице. Не треба говорити какав је значај имао Београд за прихватање рањеника итд.

Дакле, тај политички рад био је веома значајан, за читаву земљу, за међународне односе такође. Низ докумената из штампе, из архива говоре о великом значају ослобођења главног града и његовом доприносу за ослобођење Југославије. То је познато и мислим да нико то не може да побие; то је историјска чињеница која за-
*Р*ђУЈе пажњу. То је уосталом записано у свим нашим књигама и историјама — значај ослобођења главног града, и Србије, и Југославије.

Када говоримо о групи армије Е, сигурно је да њу треба сагледавати са аспекта процена Врховног штаба. То значи са аспекта целокупног југословенског ратишта. Ако тако поставимо питање, онда би одговор гласио: група армије Е броји око 300.000, а тада се на територији Југославије налази око 700.000 непријатељских војника.

Група армије Е има овде неколико корпуса, а поред тога су у саставу Друге оклопне армије: 15. корпус, 5. корпус и 69. корпус. У саставу Групе армија Ц у Истри и словеначком приморју је 97. корпус, затим јединице у саставу НДХ, укупно оружаних снага око 200.000 итд.

Према томе, Група армија „Е” када су била као целина оних снага које се налазе у Југославији, то је друга ствар. Да ли је против ове групе армије Е могло да се ангажује нешто више снага? Погледајмо. Ту је 68. совјетски и наш 14. корпус. На Косову су 13. корпус и 2. бугарска армија. Доле у Македонији су два корпуса НОВЈ и исто тако, делови две бугарске армије. Ако се поставља питање шта раде 3. и 2. корпус НОВЈ, Врховни штаб сасвим диригује и усмерава те снаге. Ево, на пример, 9. октобра, још Београд није ослобођен, упућује се штабу 3. ударног корпуса наређење: „да би се спречило бекство немачких трупа којима је одсечена одступница преко Београда на запад да се на вашем сектору поруше све комуникације које из Србије воде преко ваше територије”; па онда наређује: „пут Зворник—Тузла—Добој, мост у Зворнику треба солидно порушити... пут Зворник—Дрињача—Власеница—Соколац—Романија—Сарајево“, „пут Вишеграда—Пале“ итд. Следи исто тако 14. октобра наређење 37. дивизији да и она напада непријатеља и руши комуникације.

Следи затим, 15. октобра, 2. ударном корпусу исто тако наређење: „Настојмо да у реону Санцака и Црне Горе одсенео одступницу крупних немачких снага из Косова и Албаније” итд. И тако следе наређења из којих се види (она су у том II, књига 14) да је Врховни штаб сасвим усмеравао снаге. Да додам да је 21. немачки корпус у Црној Гори од стране 3. корпуса НОВЈ окружен и 22. немачка дивизија, која се повлачила преко Санцака. Када је стигла близу Вишеграда, морала је да се усмери доле да би помогла деблокирање тог корпуса. Ја као историчар када гледам документа и не добијам утисак да се није одозго све знало и дириговало. Друга је ствар колико се могло остварити, то је већ ту речено, а да ли смо могли ми претпоставити да може главни удар 3. украјинског фронта бити са 4. механизованим корпусом, са 170 тенкова, овде овим правцем, а не горе, где се налази још 2. украјински фронт? Скупа: 3. и 2. украјински фронт имају основни задатак да ослободе Београд, да крену према Будимпешти и Бечу, те је јасно, да ту не би могло доћи у обзир такво преусмеравање снага. Можемо ми размишљати, само чињенице су ту. Према томе, имамо документа, имамо чињенице.

Прво, Урошевића и Ђуровића желио бих да подсјетим на још неке крупне акције које се односе на разбијање четника, а то су борбе у другој половини септембра 1944. године, када је 4. пролетерска црногорска, ојачана са једним батаљоном 3. ударне српске бригаде, форсирала Западну Мораву на одсијеку Стопања — Трстеник (искључно) и разбиле су четничку групацију у Темнићу, коју је Кесеровић припремао за дејства у Александровачкој жупи. Четврта пролетерска црногорска и дјелови 3. ударне српске бригаде успјели су да форсирају Западну Мораву, да разбију четнике и да им више од 3.000 присилно мобилисаних сељака приђе.

Даље, замолио бих професионалне историчаре, у првом реду војна лица која се баве проучавањем историје НОБ-е и револуције, да овом саставу овдје изложе шта се друг Тито договорио у Москви, као и шта се договорио са маршалом Толбухином, командантом 3. украјинског фронта Црвене армије, па да онда дискутујемо о томе што се прво морало урадити, јер све остало је произвољно нагађање. Детаље тих договора не знам, али знам да је у то вријеме било једино цјелисходно оно што је Тито наређивао.

Даље, нијесу биле мале борбе почетком августа 1944. године приликом нашег другог продора у Србију. Командир пратеће чете 4. пролетерске црногорске бригаде, Симо Ш. Симоновић, капетан, није погинуо априла на Ушћу, како то Милинко Ђуровић рече, већ почетком августа на одсијеку комуникација Дрен—Лепосавићи, као и 23 борца из састава 4. пролетерске црногорске бригаде. Ибар су у то вријеме и на том одсијеку браниле јаке њемачке снаге; затим снаге из састава РЗК (бјелогардејци, који нијесу напустили положаје ни у најкритичнијим часовима). Међутим, наша бригада, 2. дивизија и Оперативна група дивизија у потпуности су извршиле постављени задатак.

Казао бих још нешто и о садејству. Желим да истакнем да командант и комесар 2. дивизије нијесу за цијело вријеме борби од Крушевца до Краљева стизали у борбени поредак јединица које су више од мјесеца и по на том правцу непрестано водиле борбу, све до ослобођења Краљева. Тако да они не могу о садејству говорити тачно, јер не знају како је било. Без обзира што Средоје Урошевић каже да су имали истурено командно мјесто у селу Вранеша, они никада нијесу пошли из Врњачке Бање, док су чланови политодјела дивизије Калезић, Јањић и други стално били са јединицама на ватреној линији. Јединице 52. дивизије ЦА су добијале наређења од Миљајева из Трстеника, а ми од штаба дивизије из Врњачке Бање. Ето, одатле потичу многе тешкоће и неспоразуми при извођењу акција. О томе овдје не бих желио дуже да говорим. Можда, као што ми нијесмо могли схватити метод ратовања црвеноармејаца, тако ни они нијесу могли да схвате наш метод. Сигурно им је било несхватљиво да наша 2—3 батаљона у току напада избију чак у Рибницу, а њихови батаљони, између и поред нас, и не крену. Наши се врате до зоре на полазне положаје, а руски батаљони се, уз велике муке и уз огромне губитке, једва врате сутрадан иза поло-

жаја са којих су пошли у напад. Но и та школа се морала учити и добро платити, као и свака друга.

САВА ТРИКИЋ (I)

У вези са овим делом дискусије само неколико питања. Прво, из дискусије коју сам пажљиво слушао добија се утисак да је наша оцена да су четници претрпели коначан пораз на Копаонику. Ја сам учесник у тим борбама и сматрам да је исправније рећи да су они претрпели врло тежак пораз. Наиме, ја сам прочитао документацију нашу, њемачку и четничку о борбама на Ибру и Копаонику (пишући монографије 6. пролетерске источнобосанске бригаде са којом сам тада командовао) и сматрам да су четници главни пораз претрпели на Јеловој гори, после чега се више никада нису опоравили. Ја сам сасма намјерно то проучавао зато што се о том питању међу нама борцима бригада и дивизија које су учествовале у тим борбама појављују различита мишљења и тумачења.

Да ли сам у праву или нисам, то не могу да тврдим, само то је моје дубоко убеђење, а вероватно ће историчари казати праву реч о томе. Јер концентрациј а четничких снага на Јеловој гори није била ништа мања него ли она на Копаонику. Сем тога, они су са Копаоника извукли своје непотучене снаге. Успели су чак да изврше противудар, па су нас потисли преко Александровачке жупе према Куршумлији, па смо се отуда једва извукли и сва је срећа што је друг Пеко Дапчевић наредио правовремено противудар и разбио четнике, али не и уништио. То је једно питање.

Друго, овде се дискутује о могућности уништења њемачке Групе армија „Е” у рејону Ибарске и Западноморавске долине. Ја ипак мислим да се ова тврдња заснива на бази претпоставки и мислим да се не може бранити, а ево зашто. Ја сам схватио да је договор друга Тита, када је био у Москви, па и после, у штабу Украјинског фронта био такав да је главни и основни наш задатак заузети Београд и да снаге Црвене армије у што јачем саставу учествују у ослобођењу Београда, као што је то и учињено са Четвртим мотомеханизованим корпусом Црвене армије. Сем тога, договор је био да се одмах после ослобођења Београда снаге Црвене армије оријентишу према северу, односно према Будимпешти, јер је тамо ситуација била тежа, тамо су снаге оба украјинска фронта биле задржане.

С друге стране, говорити о томе да се ова Група армија или главнина њених снага уништи у току септембра, па чак и октобра, мислим да је нереално, јер су се те снаге још увек повлачиле и главнина тих снага се налазила дубоко у Македонији и на Косову. Према томе, то је исто тако претпоставка. Наиме, када је чело колоне те Групе армија избило код Краљева, већ је била прошла половина октобра. Према томе, нису се те снаге могле уништити у периоду о коме је било ријечи у дискусији. То је бар по мојој оцјени.

Треће питање се односи на оно о чему је говорио друг Пајевић. Он је поред осталог говорио да су недићевци, односно четници и Њемци били надмоћнији у сваком погледу. Ја могу то прихватити,

сем у погледу исхране и морала наших бораца. Био сам учесник у тим борбама и могу сасма одговорно да тврдим, да нигде у нашој ратној пракси, бар моја бригада којом сам командовао, па и батаљон раније, није била боље храњена него што је то у Александровачкој жупи и на терену Груже. Нама је основни проблем био и у једном и другом рејону како и на који начин та огромна материјална средства исхране, па и она која смо добијали редовним путем преко претпостављених команди, рационално подијелити и искористити, а не да остајемо гладни и томе слично. Ово поткрепљујем и чињеницом да су људи из Груже пратили моју 6. пролетерску бригаду са натовареним старим дотрајалим камионима, па чак и на воловским колима, храном и одећом, не само до Пожеге, Косјерића Ваљева или Бијелине, него чак до Дравограда. У чланку у коме сам описао борбе моје бригаде говорио сам о једној карикатури која је изишла у бригадном листу у коме стоји један напис где пише „северни пол“, под тим написом стоји војник, стражар са пушком о рамену. Њему прилази један Шумадинац, бркалија са торбом о рамену и пита га: „Је ли овуда прошла Шеста пролетерска?“. Ово није искарикирано, ово је права истина. Према томе, не би се сложио са другом Пајовићем да је био гладан или да су наше бригаде биле гладне. Говорим са становишта своје бригаде.

Не ради се само о исхрани, него се ради и о топлим домовима, ради се о снабдевању одећом, обућом, итд, итд. И ретко сам где наишао на такав пример сарадње, другарства и јединства народа и армије, као што сам то у та два региона и у мом рођеном Дрвару. Мислим на онај дочек пролетерских бригада у Босанској крајини 1942. године.

И још једно питање. У неким срединама злуреди појединци кажу „Србија је четничка“. То би било исто као кад би неко рекао „Хрватска је усташка“. Могу да вам кажем да је то мени као пред-ратном комунисти, руководиоцу у току па и после рата, а нарочито после рата, страшно сметало и смета ми то и данас. Мислим да је то теорија оних политичких снага у нашој земљи које кажу: „Што слабија Србија, то јача Југославија“. То су пароле оних снага које хоће да разбију Југославију. То је апсурд. Ево, чим то поткрепљујем.

Колико се сећам, једном приликом послје рата другарица Дара Јенековић интервјуисала је друга Тита и поред осталог питала га: „Како је дошло до тога и шта вас је навело да се одлучите да идете у рејон Ваљева и Србије 1941? Зашто нисте отишли негде у Босну, или у неки други крај?“. Он јој је, колико се сећам, рекао: „Знали смо ми да је раднички покрет у Србији био јачи Јнего и у једној нашој покрајини пре рата. Знали смо да је српски народ слободарски народ и да је вјековима водио борбу за свој опстанак, и да ће српски народ прихватити позив Комунистичке партије и кренути на устанак и помоћи нам да победимо не само окупатора него и домаће издајнике“ итд. И још нешто у прилог овој тврдњи. Ја сам имао част да будем командант Прве босанско-херцеговачке дивизије Корпуса народне одбране Југославије (која је после преименована у Трећу) која је покривала територију, у прво време, Босне и Хер-

цеговине, а после тога и Црне Горе. Она је у свом саставу једно вријеме имала 7 бригада. Њен задатак био је да се бори против контрареволуције, односно усташа и четника. И чини ми се, ако ме памћење није изневерило, да смо ми далеко дуже и већих окршаја и борби имали на територији Босне и Херцеговине и са усташама, а посебно са четницима, него што је друг Никола Љубичић који је у то вријеме био командант дивизије Народне одбране, имао овде у Србији са четницима. Да је Србија била четничка, сигурно би се та организација, како је и покушала убацавањем падобранаца, и одржала у Србији, али то није могла, захваљујући чињеници што су у Србији постојале још од раније револуционарне традиције, демократски и раднички покрет итд. Према томе, овој теорији по мом дубоком убеђењу треба се супротставити свим силама и разбијати је, јер је она апсолутно неодржива.

ЉУБИВОЈЕ ПАЈОВИЋ (II)

Хтео бих, ако ме је друг Трикић погрешно разумео, да утврдимо да међу нама није уопште спорно да је народ Груже, и не само Груже, примио нас одлично. Међутим, остаје трајно у документима податак да немамо обуће, војничке обуће и одеће (и моја је бригада ишла на Сремски фронт са пола босих), а свака част 6. бригади ако се обула у Гружи. Колико знам о исхрани, онда се ја извињавам, што се исхране тиче. Тај део повлачим.

Хтео бих овде да кажем неколико речи о овом спорном питању Београда, о операцијама 3. украјинског фронта и договору Тита и Толбухина. Колико се сада зна, Тито и Толбухин су се састали два пута. Једном у Румунији и други пут у Срему. По неким последњим подацима и истраживањима, први састанак је био у Румунији, односно у Белој Цркви, а други је био у Срему, негде око Батајнице, после ослобођења Београда. Основни правац напада 3. украјинског фронта, са становишта европске стратегије је био Будимпешта — Беч. Ово што је направљен заокрет совјетских снага у Бутарску и Југославију, искључиво је стратегијски оријентисан као помоћ нама. То је углавном борба за освајање власти, да комунисти дођу на власт у Југославији. Какви су споразуми све у том погледу били између великих — Черчила, Рузвелта и Стаљина, не бих овде говорио.

Ја сам навео само податке да се ради о обезбеђењу јужног бока 3. украјинског фронта и распоред совјетских јединица је такав. Они су имали само по једну дивизију овде. Они су стога претпостављали како ће да реагира Лер са својих 300.000 људи. То није за занемаривање.

Друго питање о четницима, Србији и 300.000 заробљених војника и официра са територије Србије у немачким заробљеничким логорима. Исто тако то представља један део оперативне и стратегијске ситуације у Србији тада.

Прича о четничкој Србији има само онолико смисла што је то била законита војска једне законите владе, са којом ми нисмо

могли да успоставимо сарадњу у борби против окупатора — јер то је кључно и основно питање било. Они су ишли на сарадњу са др-ним ђаволом, само да не дођу комунисти. Желим да то једностав-није кажем. После састанка Недића и Драже, ту код Ражане, 12. или 13. августа 1944. године, све четничке и квислиншке снаге у Србији стављене су под команду Драже Михајловића, а он их је ставио под команду генерала Трифуновића и ту су формирали је-дан српски корпус у Јагодини (данашњем Светозареву). Одатле су они покушали да преговарају са Цафер Девом, да се иде преко Ал-баније ка Енглежима. Немци су те преговоре осујетили. Немци су их усмерили на простор Чајниче—Рудо. Касније све то што се догађало са њима знамо.

У вези са захтевом Недића који је био код немачког коман-данта, који је о томе реферисао Хитлеру (и о томе постоји запис-ник), негде 22. или 23. августа 1944. године и он је рекао: „Не мо-же се Србима дати оружје“. Према томе, то је став хитлеровске Не-мачке, и сваке Немачке, ја верујем.

Треће питање — о недостатку наших оперативних јединица, дивизија и више у рејону Проклетије, Дурмитор, Копаоник, нека бу-де тамо негде Пљевља, Дрина. Немамо ту снага осим 37. дивизију. Ми смо објективно овде имали једну групацију око 30.000 четника, који су се оријентисали горе и онај Ђуришићев корпус од 10.000 у Црној Гори. То је укупно 40.000 војника који богзна како нису били наоружани. Нису им Немци дали, нису веровали ни нама ни њима. Према томе, да и то ставимо као чињеницу историјску. Не бих о овоме више говорио.

КОЧА ЈОНЧИЋ (II)

Желим да и ја изнесем своје мишљење о овој теми о чет-ницима. Мислим да је третирање тог питања отишло у другом прав-цу, од оног како га је Брадоња јутрос поставио. Сматрам да је Бра-доња поставио питање, за мене као историчара и ратника од Србије до Далмације, на неприхватљив начин. Он је поставио тезу да, ево, у Србији четници нису били најгори, да су били гори у другим кра-јевима. Ми, партизани из Србије, који смо прошли скроз до Лике (ја сам имао прилику да ратујем 1944. године са попом Ђурићем по Динари), имамо комплетније искуство о делатности четника, и ван Србије. Мислим да нема уопште ни једне четничке групације, сем Павла Ђуришића, да је дошла из Босне, Црне Горе, Херцеговине итд. у Србију, да помаже српским четницима, зато што нису били кадри да се сами боре, чак и против оваквих већих оперативних групација НОВЈ 1944. године. Али је чињеница да су четници из Србије долазили, ако се не варам, и у борбе на Неретви. На Лим јесу. Према томе, слажемо се с тиме што се тврди да је реакција у Србији била врло јака (без обзира на то што Пајовић каже да је било много људи у заробљеништву — било их је пар стотина хи-љада). Реакција непријатеља у Србији после устанка 1941. и Ужич-

ке републике, контрареволуција је била веома велика, али мислим, када се хоће објективно да анализира четништво у Југославији, не може се то парцијално посматрати само према личном уверењу, него треба темељито литературу изучавати.

Јер, продор 2. и 5. дивизије, у тадашњој њиховој снази, марта—маја 1944. године ка Ибру (о чему су говорили и Сређоје Урошевић и Милинко Ђуровић) био је веома значајан. Ушће је било ослобођено (западни део Ушћа, на левој обали Ибра), па и нека села надомак Краљеву (ја сам о томе писао 1966. године). Међутим, основна ударна снага коју су Немци употребили да потисну те две дивизије били су четници. Не могу да кажем напамет, али радило се о десетак четничких корпуса. Па онда спречавање покушаја продора тих дивизија према Повлену и Маљену. Немци су држали комуникације — Немци, љотићевци, недићевци — држали су по сваку цену комуникацију Краљево—Рашка—Косовска Митровица. Бугаре су такође бацали у борбу. Ја не подцењујем све те друге снаге, само хоћу да нагласим да су на планинским пределима западне Србије бацали у борбу све могуће четничке корпусе и они су се тукли. Али (мислим на оно што је рекао о тим борбама Благоје Нешковић, навео сам у свом реферату), ту су четници претрпели не само војнички пораз него и политички пораз, јер су они мобилисани четници, у тим корпусима, који су бежали кућама, долазили у своја села и говорили да иде „страшна снага“ (партизанска) — „Хоћемо ли моћи одолети?!“ итд.

Мислим да у та питања треба да улазимо далеко дубље, са далеко више анализе. Иначе, мислим да нико овде није поставио тезу — да ли је Србија четничка или не. Да се позовем на онај извештај хроничара-аналитичара у Београду, кога сам цитирао делимично у реферату — он каже: огромна већина становника Београда је дочекала ослобођење најрадосније, али да не заборавимо да је и највећа концентрација српске реакције, у виду врхова грађанских партија и свих оних који су сарађивали са окупатором, била у Београду. Он зато и упозорава да је веома тешко дати једну свестрану анализу слојевитости Београда. Мислим стога да било какво упрошћавање ствари води необјективности.

РАДИВОЈЕ ЈОВАНОВИЋ—БРАДОЊА (III)

Ја мислим да је мене Коча Јончић погрешно разумео. Моја основна теза била је о томе колико су јаке реакционарне снаге у српском народу уопште и шта је историја у том погледу показала. Јер, суштина проблема је управо у томе. Да ли су најјаче реакционарне снаге у овој земљи историјски узев биле у српском народу. Као што сви знамо наше друштвене науке и наш политички покрет никада нису задовољавајуће изучили структуру појединих нација, те, да се тачно одреди које су то, и какве и колико снажне у тој националној структури поједине и реакционарне и прогресивне снаге. Доста је то рађено уопштено, и чак испадају нације сличне као јаје

јајету, отприлике као да су из епрувете изашле, као што их је Маркс анализирао.

Овде смо на Балкану имали један специфичан историјски развој који је јако утицао да су структуре појединих нација врло различите. Имали смо и разноврсне друштвене, економске формације, или мешавине разно-разних друштвено-економских формација, које су такође утицале на националну структуру, односно на однос прогресивних и реакционарних снага у појединим нацијама.

И на крају крајева, ако узмемо праксу као критеријум истине, онда треба поћи од праксе па да се види, да се цени шта је шта. Ја сам поставио питање снаге четничког покрета (као што знате, у различитим крајевима је била различита), а не да су четници овде или онде били бољи или гори. Друго, на оваквим скуповима када дискутујемо, ми разговарамо зато да дођемо до једне истине.

Ја не тражим ни од кога да прихвати оно што мислим и што кажем. Треба да мислимо о стварима и да испитујемо и да дођемо на крају крајева до закључка шта је шта. То као методолошки приступ.

САВА ТРИКИЋ. (II)

Хтео бих само да нагласим да су успеси које су постигле наше јединице, поготову 17. дивизије, резултат темељитих припрема нашег борачког и старешинског кадра пре поласка у Србију. Те припреме биле су планске, организоване и свестране на војничком, политичком и идеолошком плану, што је допринело да смо извојевали такве победе.

Мислим да је питање моралног фактора у свим рефератима које сам прочитао недовољно обрађено. То би требало мало темељитије истаћи.

Даље, сматрам да би требало неке ствари у појединим материјалима исправити. На пример, ради се о томе да у реферату друга Иветића стоји да је 51. пук 93. дивизије Црвене армије нападао на правцу Бумбарево Брдо—Бресница. Мислим да је тај податак нетачан, иако постоји докуменат да је то било. Наиме, та наредба, односно заповест, уопште није извршена. Тамо је дејствовао у првој фази, и то тек од 1. новембра, један батаљон 51. пука који је у садејству са 6. пролетерском извео један противнапад на Немце и више није учествовао. После борбе повучен је источно од села Гунцати.

Исто тако, није тачан податак да је у другом нападу, крајем новембра, учествовао један пук Црвене армије на томе правцу. Ту је учествовао само један батаљон првог пука 223. дивизије Црвене армије, и пошто је извршен противнапад и он је повучен. Такође, није тачно да је 6. бригада нападала на правцу Гружа—Витановац, према Чачку. Штаб дивизије издао је заповест 6. бригади да напада на том правцу. Међутим, она је, с обзиром на ситуацију, отишла на сасвим други правац.

Такође није тачно да је 3. батаљон 6. пролетерске бригаде заробио грбичког попа са пет четника на Руднику, него је то учинио

2. батаљон. О томе постоје писмена документа у Војноисторијском институту у Београду.

Рекао бих нешто о мобилизацији бораца. Мислим да је сувише пренаглашена мобилизација бораца у овој фази краљевачко-чачанске операције. То не стоји. Могу вам сасвим отворено рећи и са пуно одговорности да је само 6. пролетерска бригада добила 473 бораца из рејона Крагујевца који су били добровољци. Њих нико није мобилисао. То су били омладинци, ђаци и радници. Међу њима је било и неколико чланова Комунистичке партије и СКОЈ-а. Примера ради, било је само 16 другова који су протерани од стране балиста

1941. године са Косова. То су они наши предратни досељеници из Крајине и Лике, младићи, деца који су одмах пришли јединицама наше бригаде (један од њих је и друг Бјелић који нам је послао поздравно писмо јуче). Или пак, само са терена Груже, односно садашње општине Кнић у бригаду је ступио 631 борац. То је било пре него што је почела мобилизација. Напомињем да су то били претежно млади људи, испод 20 година. О томе и о тим људима могу се видети подаци у монографији Шесте пролетерске бригаде у којој има и списак свих бораца. У монографији се види територијална попуна, старосна структура, национални и социјални састав, школска спрема, број погинулих и тако даље. Хоћу да кажем да не би било добро да то остане овако како то у овим неким материјалима пише, зато што сматрам да су преко три четвртине тих бораца били добровољци.

Даље, говори се о дезертерству. Стоји чињеница да је било дезертерства, али врло мало. У извештајима које сам потписивао после противнапада Немаца, стоји да нам је неколико бораца побегло са положаја. Ми смо одмах по кратком поступку писали извештаје о дезертирању бораца. Међутим, сутрадан до зоре или наредног дана ти су се борци враћали сами у јединицу. То бежање је било последица страха и неискства. Они су били млади, а старешине јединица нису биле у стању да их чврсто држе у својим рукама итд.

Посебно желим да истакнем да и поред свих успеха нисмо успели добро организовати садејство између бригада у оквиру дивизије и са суседима. Постоји неколико докумената у којима је Штаб 6. бригаде инсистирао на далеко бољем садејству и друкчијем начину борбе, али ту нисмо до краја успели. Истакао бих један позитиван пример. На предлог Штаба 6. пролетерске бригаде, 2. крајишка и 6. пролетерска бригада извршиле су један снажан противнапад између Мрчајеваца и Бреснице; пресекли су пут, заузели раскрсницу, потерали артиљерију и тенкове непријатеља и нанели Немцима озбиљне губитке. Сем тога и други предлог за концентричан напад на Котленик у садејству са левим суседом у поновном нападу није усвојен, већ су јединице водиле фронталне борбе што није дало добре резултате. Треба имати у виду да је 17. дивизија била развучена на 20, а у последње време на пуних 30 километара и онако фронталним дејством, са онаквим саставом јединица какав је био, поготову наоружањем, у борби против далеко наоружанијег непријатеља, нисмо могли очекивати боље резултате. Но све у свему,

ја мислим да је 6. бригада а и 17. дивизија као целина, са успехом извршила постављени задатак.

Др ДУШАН НИКОЛИЋ

Готово подесетодневно борављење јединица НОВЈ на положајима око Краљева, а посебно Црвене армије, имало је итекаког одјека у рејону који је још релативно био далеко од тих јединица. Очекивало се по народном расположењу и политичкој клими, која је наступила после продора оперативних група дивизија у Србији, да партизанске снаге и Црвена армија поготову, врло брзо могу — највише за пет или седам дана — бити ту. Међутим, дуже борављење у околини Краљева имало је извесних и негативних последица на ово о чему говорим. Сматрало се тада да би била довољна једна партизанска чета, а батаљон поготову, да у овом залеђу где никаквог практично озбиљнијег непријатеља није било, направи ршум за та два месеца колико се борило око Краљева. Јер, познато је да је једна извиђачка десетина 17. ударне дивизије дошла у село Буковицу у Надибру на свега 11 км од Краљева и разбила читав један четнички омладински батаљон без иједног погинулог.

Тада су успаничени четници, читава бригада, прешли Западну Мораву и говорили: „Грдна партизанска војска стигла у Буковицу! Бежите, не зна се ко ће остати жив!“

РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ

Желим да кажем и нешто о теми која је у радовима за овај скуп некако измицала нашој пажњи. Наиме, врло мало смо говорили о злочинима Немаца у овом периоду. Злочинима над цивилним становништвом. Овде су, на овом скупу, у неким радовима, поменути примери Бреснице. Указано је на злочине Немаца, али подаци углавном нису тачни. Највише сам се јавио због тога да се они исправе.

Постоји оригиналан списак стрељаних у Бресници и Бечњу, састављен 15. јануара 1945. године. Ја сам тај списак сравнио са протоколом умрлих цркве бресничке. Број жртава мањи је него што се помиње у неким радовима за овај научни скуп. Наиме, стрељања у Бресници и Бечњу трајала су 27. октобра, 4, 5. и 28. новембра. Највише грађана стрељано је у ноћи између 28. и 29. новембра (дана када су се немачке јединице повукле из горњег дела села Бреснице). Тада су уморени сви грађани који су нађени код својих кућа, изузев једног (Радивоја Јанковића). Укупно је стрељан 181 грађанин. Ови немачки злочини су карактеристични. У Бресници и Бечњу, поред осталих, стрељано је: седморо деце млађе од три године; шесторо деце између четири и шест година; шеснаесторо деце основношколског узраста; дванаесторо деце између 12 и 15 година;

22 младића и девојке старијих од 16 а млађих од 20 година. Остали су били старији. Неки су имали и преко 70 година.

Мислим да је интересно питање које је Коча Јончић јуче поставио: због чега Чачански одред није прешао на другу обалу Западне Мораве? Мислим да је друг Средоје Урошевић углавном дао одговор на то питање, јер је Чачански одред нарастао у време када се практично није могло прећи преко Мораве. Међутим, ту има још једна врло значајна појединост. Наиме, одред је био под великим утицајем и окружног партијског руководства, а Окружни комитет КПЈ је у то време био углавном у Горњем Милановцу, и у ширем рејону Горњег Милановца.

ЂУРА ЗЛАТКОВИЋ

И поред напретка у истраживању и обради наше борбене прошлости, остаје утисак да су нека, доста важна питања занемарена. Овом приликом навешћу само два:

Прво, да је фактор морала наших бораца био најубојитије оружје за непријатеља. Ово тим више ако се има у виду социјални састав младића и девојака који нису прошли кроз регрутне комисије, нити кроз касарне и наставне полигоне. На челу јединица нису били кадрови из војних школа и академија; у њиховој позадини није било фабрика за производњу, нити магацина за уредно снабдевање — све је недостајало, а они су ипак били чврсто опредељени да се боре и гину за домовину, слободу и људску правду. Морал је био основна мотивација за борбу противу бројчано јачих и далеко боље опремљених непријатељских снага.

Друго, позната је чињеница да су жене Југославије у НОР-у узеле масовно учешће, да су се исказивале и потврђивале. Оне су као борци, као болничарке, или као партијско-политички радници, у многим случајевима као организатори устанка, са положајима официра и генерала, или звањима народних хероја одиграле историјску улогу и заслужиле да се њихова улога снажније афирмише. То би, поред осталог, било од користи за будуће генерације, посебно у припреми општенародне одбране и друштвене самозаштите.

ПЕТАР МИЛАШИНОВИЋ БАНЕ

(I)

Услед болести нисам могао да обрадим најављену тему. Стога желим у дискусији само да назначим неке битне чињенице о развоју и разбијању четништва на подручју Краљева и Чачка 1944. године.

У покушају да лоцирам те снаге стартујем од повлачења партизанских снага из Србије, односно од састанка Драже Михаиловића са његовим официрима на Равној Гори 30. новембра 1941. године. На том скупу, тада су се четници оријентисали да чисте позадину после проласка Немаца и завршетка немачких операција

113. и 342. дивизије, те делова 717. дивизије. Љубићки четнички одред на челу с Раковићем послат је са Равне Горе са задатком да се легализује код Немаца, да би његови четници примали плату. У исто време од ДМ имао је наређење Ст. пов. бр. 184 од 30. новембра, којим је одређен за команданта Љубићке бригаде ЈВУО. Практично, значи имао је два легалитета. Повезавши се са Марисавом Петровићем, командантом Љотићевског одреда, почело је то четничко чишћење позадине на овом подручју.

Зашто сам се баш определио за Раковића? Он је касније одређен за команданта 2. равнорског корпуса (љубићки, трнавски и жички срез са градовима Краљево и Чачак). О чишћењу терена: располаже се подацима за округ Чачак (четири среза, плус град). Погинуло је у другом светском рату око 4.642 становника, од којих: у борби — 1.365, стрељали Немци — 1.145, стрељали Бугари — 165, убили четници 571. Ако бројци људи које су убили четници додамо и побијене у логорима — око 634 (571 + 634 = 1.205) које су четници такође предали Немцима, онда се види учинак Раковића. За предале партизане четници су добијали новац, муницију, опрему и сл.

Негде крајем 1942. године формиран је 2. равнорски корпус који је обухватио срезове: љубићки, трнавски и жички. У то време Раковић одржава врло интензивне везе са Немцима у Чачку. Након наводног „преласка у илегалност“, Раковић уговара и одржава састанке са к-том места у Г. Милановцу поручником Кригером. Тај Кригер се касније, са Раковићевом објавом, појављује у Модричи ради везе. Раковић је био остао овде око Чачка. То је вероватно нека обавештајна веза.

Друго питање, које сам желео да обрадим је одлука Врховног штаба НОВ и ПОЈ о преношењу тежишта дејстава НОВЈ у источне пределе Југославије. На основу тога, Дража Михаиловић ствара своју стратегију о одбрани Србије и развоју четништва на осталим просторима Југославије.

Након те одлуке Дража је наредио мобилизацију 2. равнорског корпуса и стварање летећег расинског корпуса, који су упућени према Лиму, у време после IV а пре V непријатељске офанзиве. У тим дејствима 2. равнорски корпус добио је похвалу од ДМ за војнички ред, дисциплину итд. Упоредо са тим четници врше „чишћење“ територије. Ликвидиран је ОК КПЈ за Чачак; нанети осетни губици Чачанском НОП одреду у Остри итд.

Крајем 1943. год. у западној Србији (на Тари и Златибору) појавиле су се 2. пролетерска и 5. ударна дивизија НОВЈ. Тада су из Србије отишле 1. шумадијска и 1. јужноморавска бригада. Ободом територије жичког среза прошла је 1. јужноморавска бригада. Водила је краћу борбу на Гледићу са 1. жичком четничком бригадом. Иначе, по претходном наређењу о мобилизацији свих наоружаних четничких снага, издатом поводом приближавања јединица НОВЈ Црној Гори и Санџаку, јединицама 2. равнорског корпуса била је намењена улога приправности за дејство зависно од ситуације. Раковић је издао заповест за борбу против 1. јужноморавске бригаде која није реализована. Наиме, бригада је преко Рудника избила до Даросаве, па је затим поред Косјерића избила код Старог Брода и пребацила се преко Дрине.

У зиму 1943/1944. године настаје период интензивних покушаја четника ДМ да ликвидирају жариште устанка на југу Србије. Од 11. новембра 1943. до 20. марта 1944. вођено је око 20 већих борби. Убијено је око 994 четника, 110 рањено и 297 заробљено. Властити губици су 79 погинулих и 129 рањених партизана.

О борбама 1944. године почињем маневром 2. равногорског корпуса ка Ивањици против 2. пролетерске дивизије. Затим долазе борбе против Морачине групе (2. пролетерска и 5. ударна дивизија НОВЈ). Ту долазе борбе на Троглаву, Студеници, око Каоне, затим око Субјела и др.

Затим долази формирање 4. групе јуришних корпуса. Од делова 2. и 1. равногорског корпуса формиран је 1. јуришни корпус. Друли је био од „горске гарде“ итд. Та група је (почела да се концентрише према Лиму. Међутим, 21. дивизија је избила на Копаоник, па је Дража, по захтеву Немаца, преоријентисао 4. групу јуришних корпуса на Копаоник (Писмо ДМ од 12. јула 1944. упућено Остојићу). Тако је 4. група јуришних корпуса учествовала у Топличко-јабланичкој операцији (по немачком операције: Трумпф и Кераус). Након завршетка те офанзиве 2. августа, јединице 4. групе јуришних корпуса хитно су извуче(не из борбе. Кретале су се ка Копаонику према свом првобитном задатку, за дејство у Црној Гори и Санџаку.

Међутим, стигла је Ударна група дивизија (2, 5. и 17) и у времену 6—8. августа разбијен је 1. јуришни корпус. У његовом извештају стоји: прикупили смо до 1.200, а за преосталих 1.000 не знамо где су. Сада догађаји почињу да се одвијају далеко брже. За 1. септембар Дража Михаиловић проглашава општу мобилизацију. Немам податке о току мобилизације у окрузима Краљево и Чачак. Има сведочења о четничком омладинском корпусу (око 2—3.000 младих, прво у Лађевцима, па у Милавчићима). Чекали су оружје које је Недић требало да исходује од Немаца, после састанка у Ражани. Иначе, ток те мобилизације види се можда из примера да је извиђачки вод 15. мајевичке бригаде у с. Буковици заробио стотинак тих мобилисаних — наводних четника.

Разбијена на Копаонику, 4. група јуришних корпуса посела леву обалу Западне Мораве од Витановца ка Трстенику и Крушевцу, са задатком спречити продор Ударне групе дивизија у Шумадију. Онда долази покушај противудара ка Жупи и Брусу. Карактеристично је да у том четничком подухвату не учествује 2. јуришни корпус („горска гарда“ Калабића). Њима се тада компликовала ситуација на Космају. Тих дана формирана је 2. шумадијска НОБригада у дубокој позадини четничких снага које су „браниле“ границе Србије. Тако је 2. јуришни корпус преусмерен са једног важног задатка на други.

Даље, имамо борбе против 1. пролетерског корпуса НОВЈ. Четници са Западне Мораве кренули су преко Чачка и Пожеге. Уз пут прикључио им се новоформирани 6. јуришни корпус, односно западноморавска група бригада (која је попуњавала празнину насталу одласком делова 1. и 2. равногорског корпуса у 1. јуришни корпус). Дошло је до борбе на Јеловој гори. Зна се шта је тамо било и како су четници настрадали. Истина, има оцена да су више настрадали

на Копаонику него на Јеловој гори. Међутим, последице пораза на Јеловој гори су кудикамо веће. Дража Михаиловић са ВК и ЦНК једва је 11. септембра побегао од 3. личке бригаде. На Равној гори заплена је архива. ЧВК и ЦНК прихватили су љотићевци у Дивцима. Но Дража се није задржао у Мачви, већ 20. септембра ЧВК и ЦНК побегли су преко Дрине у Семберију. Тада настаје кукњава свих четничких команданата — зашто је напуштена Србија?

Након пораза код Јелове горе делови 1. јуришног корпуса нису отишли са Рачићем у Поцерину и Мачву. Вратили су се у рејон Чачка. Ту се Раковић не упушта ни у једну озбиљну битку. Ради стари посао, „чисти“ оно што може иза Немаца.

Након пораза на Церу и Иверку, четници под командом Рачића групишу се ка Београду. У време 5—8. октобра превезени су из Рипња до Краљева. Са жел. станице Краљево иду пешке у шири рејон Чачка. Ствара се једна већа групација четника. Из тога слеђује одлука о повлачењу четника према Санџаку и даље ка црногорском приморју, ради наводног спајања са Савезницима.

Овде је интересно питање овог 1. јуришног, односно 1. и 2. равнорског корпуса (3. Вучковић је био послат у Италију у неку политичку мисију). Раковић, као командант свих тих снага остаје око Чачка. На неки начин успео је да склопи споразум са Русима о заједничком дејству. Касније се жали команданту 93. стрељачке дивизије, оптужујући партизане — па и Русе, да се не придржавају споразума. У овом времену у дневнику Владе Јовановића, окружног начелника, кога је поставио Раковић, налазимо податак да је наређен напад четника на Немце. Но, неискусни четници брзо су одустали. То питање покушао је да разјасни Јозо Томашевић у књизи „Четници“, али није успео до краја. Изгледа да о томе морам још да трагам.

За све време борби око Краљева и Чачка, само две бригаде извештавају о једновременом нападу Немаца и четника. Постоји Раковићева заповест за напад на Чачак. Она није реализована. Нисам у том погледу нашао никакве извештаје. Има један други интересантан податак — то су преговори Штаба Чачанског одреда на челу са командантом 17. дивизије пуковником Глигом Мандићем. Наводи се да је то било 28. новембра. Чини ми се да је тај датум лоше лоциран. Нормалније је да се то десило раније. Када? То је записано у Чачанској хронологији по сећањима Драгана Ћировића. Ниоам стигао да питам Драгана Ивановића, пошто је и он учесник у тим преговорима. То морам још трагати.

У време борби за ослобођење Краљева и Чачка Раковића нема у борби. Раковић је погинуо 25. децембра (после ослобођења Чачка). Непосредно пред ослобођење делови 25. дивизије имали су борбу у Гучи, а 6. српска бригада (из 2. прол. дивизије) водила је борбу против четника код Лознице. Ту се вероватно распао корпус и настаје лутање Раковића. Чекали су га да се придружи црногорским четницима, но његове јединице су биле разбијене. Дража наводи да је извршавао врло важну функцију. Но то спада у дејства 2. српске бригаде КНОЈ-а (Ваљевска бригада КНОЈ).

ДИМИТРИЈЕ ПИСКОВИЋ (II)

Ја бих нешто говорио о дејству 25. дивизије и њених бригада — 16, 18. и 19. у Драгачеву.

По наређењу штаба 14. корпуса дивизија је кренула у Гучу, односно у Драгачево. Нешто бих рекао о Драгачеву. У устанку 1941. читав тај драгачевски крај масовно се дигао на устанак. Уосталом, као и сви крајеви дуж западноморавске котлине, односно чачанског и краљевачког краја. Драгачево је дало чувени Драгачевски батаљон, који је 1941. године прогонио заједно са другим јединицама четнике на Равну гору и натерали су Дражу Михајловића да дође на састанак са другом Титом. Драгачевски батаљон у борбама око Краљева такође се истакао и учествовао је у упаду у Краљево 1941. године.

Како је непријатељ бранио Драгачево 1944. године? Немци су посели греду која се зове Крстац: то је наставак овчарске клисуре, Овчара. То је једна коса која испред себе има реку Бјелицу, а иза себе Моравицу. Одличан је терен за одбрану. Дакле, Немци су се утврдили на тој греди Крстац (највећа висина је била 625 и пада до 500 метара). Даље, четници су држали, по мом виђењу, као заштитни одред положаје од Каоне преко Гуче, да би били као предстража Немцима. Такође су четници држали десно положаје према Ивањици, тако да је, по мом гледању, то била координирана одбрана Драгачева.

Како се поставила 25. дивизија? Осамнаеста бригада је ишла право на Гучу, као претходница. Наишла је на четнике код села Гуче, било је око 500 четника и бригада их је разбила на парампарчад. Убијено је 28 четника, заробљено 12. Ту смо заробили један аутобус (отада је наш штаб дивизије ишао аутобусом).

Затим је 18. бригада била веза са 2. пролетерском дивизијом, на десном крилу 25. дивизије. На левом крилу је била 19. бригада, са главнином у Гучи, где је био и штаб дивизије. Када смо ослободили Гучу, читав тај народ је дошао у Гучу, било је велико славље, а наш комесар Милојица Пантелић направио је једну велику бину, окићену ћилимом, цвећем и одржао одличан говор.

Шеснаеста и 18. бригада су ишле на те положаје на Крстацу. Од 2. до 11. децембра водила се жестока борба. Зашто су Немци бранили тај положај? То је јасно. Није се на тај начин могла обићи овчарско-кабларска клисура. На том делу постоје два пута којим се може обићи овчарско-кабларска клисура. Први је: Чачак—Марковица—Лучани, а други Чачак—Гуча—Лучани. То је с једне стране. С друге стране то је одбрана Пожеге, да се брзо не упадне у долину Моравице. Борба је била врло жестока, тако да су 5. децембра Немци извршили један испад, напад на наше бригаде и 16. бригада се повукла доста, али се углавном повукла и 18. делимично, да би Штаб дивизије поново консолидовао положај. Сви чланови Штаба дивизије разишли су се по бригадама. Одржали састанке, подigli морал. Поново све наше бригаде крећу у напад, тако да је негде 11. децембра дивизија збрисала Немце са положаја Крстаца, врло јаког положаја, са важним задатком. Рачуна се, по неким показатељима, да је цео комплетан немачки пук био на тим положајима. У целини

узеу, у краљевачко-чачанској операцији 25. дивизија је имала око 150 мртвих. Не треба се чудити том великом броју. Дивизија је била мобилисала нове борце (о чему је говорио и Сава Трикић). Ту је било младих бораца, који нису дотле водили борбе са Немцима и када су видели толике немачке униформе, чизме, и доживели страشان напад, то је деловало и на нас старе борце, а камоли на њих. Али, врло брзо су се повратили, тако да смо коначно освојили тај положај.

Затим је дивизија, како је наређено, негде 12. децембра, после подне, упала у Пожегу.

СТАНИСЛАВ ПИШЧЕВИЋ

Непосредни разлог за ову моју дискусију је један *став* у реферату друга Златковића — „Седма српска бригада у борби за ослобођење Чачка“ (стр. 14, пасус 4. рукописа).

Овај пасус сам изабрао за дискусију, прво зато што је то једини пасус, једино место, у свим рефератима где се помиње санитетска служба уопште. Разлог за то је вероватно у општој концепцији и замисли скупа о писању реферата.

Други разлог што сам овај став узео је што има шире значење и не осврће се само на 7. бригаду. Тај пасус гласи овако: „Санитетско обезбеђење било је посебан проблем због недостатка стручног санитетског кадра, недостатка лекова, инструменрата, болничких постеља, смештајног простора и друго“. Прелазим оно што би могло да се односи на бригу, па ми даје могућност да ја о томе нешто и шире говорим и у односу на друге јединице.

Наиме, ова оцена о санитетском обезбеђењу је сувише преоштра, мало паушална. Стање у санитетској служби, организација, санитетска служба у целини и оно обезбеђење које је вршено тада — не би поднело овако оштру оцену. Ова оцена би можда стајала раније, негде за јуни месец 1944. године, када су осниване дивизије и када се наводи у извештајима, рецимо др Рада Милутиновића који је онда вршио дужност начелника Санитета Главног штаба Србије, да ни у једној бригади нема доктора. Или могла би стајати ова оцена и негде из почетка јула месеца када др Дулић, начелник Санитета Главног штаба Србије, извештава да у свим јединицама под командом Главног штаба Србије има само 9 лекара.

Међутим, већ у извештају др Дулића од 1. X 1944. године стоји да у јединицама под командом Главног штаба Србије има 100 лекара. У неким јединицама има их чак и доста. Примера ради, 27. XII штаб 14. корпуса извештава да све бригаде (наводи 23, 24, 25. и 45. дивизију) имају лекара. Има и јединица као што је била 16. бригада 25. дивизије, која 29. XI 1944. године, у време о коме се разговара, има у бригади 4 лекара (једног у бригадном санитету, а од четири батаљона, три батаљона имају свог лекара). Укупно та бригада је тада имала 78 санитетских лица. Напомињем да већ тада, у време када су се одвијале ове операције, ми санитетског кадра у 23, 25. и 45. а такође и у 2. и 17. дивизији имамо довољно. Није то било изобиље, али је ипак довољно стручних кадрова. Говорим о лекари-

ма. Има и болничара. И у септембру и касније раде санитетске школе и при 14. и 13. корпусу и при Главном штабу Србије, које избацују по 100 до 200 болничара свака два до три месеца, а свака дивизијска болница има своју школу, курсеве, тако да није требало да буде оскудевања ни у болничарима. Пример 16. бригаде: она има четног болничара у чети и у сваком воду има по два болничара који су дошли са курсева.

Поред тога и организационо ове јединице су биле добро санитетски постављене. Наиме, 23. 25. и 45 дивизија већ су прешле фазу реорганизације санитета по Статуту санитетске службе из 1942. године. Већ су биле формиране у свим дивизијама дивизијске болнице и бригадне болнице. У дивизијама имамо по два квалификована хирурга, који оформљавају по две хируршке екипе.

Што се тиче лекова у ово доба не оскудевамо у лековима, нарочито у завојима и материјалу. Доста примамо од савезника, то се преко складишта 14. корпуса у Крагујевцу шаље јединицама. Неке од ових јединица доста су заграбиле материјала од Бугара приликом њихове капитулације. Почиње да ради и наша производња завојног материјала, тако да се не може рећи да смо ми имали оскудице. Није се преливало, али смо имали завојног материјала довољно.

Међутим, вероватно у овим завршним операцијама било је и недостатака у санитетској служби. Било је оскудице. Ако нечега није било довољно, то су добра транспортна средства за евакуацију рањеника. Ево примера: у реферату о 7. бригади пише: „Имамо 90 коња и шездесет товарних, али су сви заузети за кухињу и за бацање“. Према томе, не види се да је уопште било неког транспорта за евакуацију рањеника. Било је нечега, али то није обрађено. Не види се како је тај транспорт ишао, где су ишли рањеници и како су превожени.

Други проблем са којим би тада требало да се сукоби, односно да га савлада санитетска служба ове групације — ја бих то назвао: санитетска служба 14. корпуса. Имала је свога начелника санитета; имала је корпусну болницу, имала је дивизијске болнице итд.

У овим рефератима недостају прецизније цифре колико је било санитетских губитака. Поједини писци реферата су само ради илустрације набацили бројеве о рањеницима. Неко је то извео детаљније и педантно обрадио број рањеника. У реферату Гојка Вујићића који смо добили такође има недостатака. Тим цифрама које су дате о броју рањеника, за који се овде каже да је око 3.195, треба додати и број болесника. И то су санитетски губици, и ти људи испадају из строја. Колико је било болесника, ја могу илустровати на примеру 23. дивизије за време 1. до 15. новембра. Та дивизија шаље извештај Главном штабу Србије да је у том времену у бригадним болницама и дивизијским болницама лежало 647 рањеника и 258 болесника, тј. 28,5 процената у односу на рањенике. И у другим дивизијама је било болесника, тј. када се све то сабере могло је бити око 4.000 санитетских губитака у овом периоду, рачунајући рањенике и болеснике. Овде нису урачунати погинули: када би се и они урачунали, онда би ова групација имала 7% губитака за 40 дана.

Команданти нека процењују да ли су то велики губици или нису. Међутим, што се тиче ових 4.000 рањеника и болесника, ако се узме као глобална цифра, онда је то веома замашан посао који је санитетска служба требало да обави за 40 дана. Изнети рањенике са бојног поља, довести их до бригадних болница, довести до хирурга у дивизијским болницама, пребацити их у корпусне болнице, у Крагујевац и друга места, све је то посао који је захтевао једну добру организацију санитетског обезбеђења, а која мени овде, када читам ове реферате, недостаје. Према томе, моја је примедба и предлог да би овај зборник требало, поред оваквих реферата који су квалитетни, да има нешто из онога што ми данас зовемо позадинско обезбеђење ових операција. Ја инсистирам да се то зове санитетско обезбеђење. Било је ту сигурно и непланског рада и пропуста, али и добре организације. Из реферата не видимо ни једно ни друго. Да наведем један лош пример. Врховни штаб са потписом Гојка Николиша 15. новембра упозорава Главни штаб Србије, санитет Србије, на неорганизованост у погледу санитетског обезбеђења и евакуације рањеника, и поред осталог тражи да се позове на најстрожију одговорност референт санитета 23. дивизије због неодговорног слања рањеника у београдске болнице. Није ово карактеристично, али хоћу да кажем да је било и тога. Ја могу само да саопштим овоме скупу да Санитетска управа ради на једном пројекту који се зове „Историја санитетске службе народноослободилачког рата у Југославији 1941—1945. године“. У тој историји која ће бити доста велика, има и поглавље које ће се звати „Развој и рад санитетске службе на територији Србије“, коју ја пишем. У једном ограниченом броју страница као што се историје пишу, и ова операција имаће своје место.

СРЕДОЈЕ УРОШЕВИЋ (III)

Ја се још једном јављам за дискусију, и надам се да ће то бити последњи пут, из два разлога. Пошто је разматрање реферата, војни део реферата, при крају, не би требало да остане утисак (ја сам бар такав утисак стекао) да се са снагама са којима се располагало на овом делу фронта: Косово—Ибарока долина—Краљево, није могло више урадити. То је једно питање. Друго, разлог је тај што се из излагања неких другова на мој реферат и на моје дискусије стекао утисак да ја заговарам тобож (измишљена теза), решење против Лерове групе које је довело у питање малтене Југославију, а напомињало се ослобођење Београда, па Трст, не знам Истра итд. Због тога дозволите да би се до краја разјаснили, нарочито ради другова из Армије који се баве изучавањем операција, да изнесем једну своју варијанту решења са снагама са којима се располагало у овој операцији па нека другови који се интересују размотре да ли је могла, да ли је била реална таква варијанта решења у том периоду.

Укратко, разуме се, планирање је морало бити благовремено (требало је, значи, и командовање да се обезбеди јединствено). Могло се још око 14. октобра, када су Немци, према подацима, имали

свега око шеснаест хиљада војника у моравском базену, у том периоду када се ослобађају Крушевац и Крагујевац, планирати друкчије правце за 17. и 2. пролетерску дивизију које су биле најближе: да 2. пролетерска дивизија не иде од Крушевца према Краљеву, према оној немачкој групи (не знам како се звала), која је била врло мала. Дакле 2. пролетерска дивизија је могла одмах да иде да запоседа Ибарску долину (сада не елаборирам где, пошто не треба сада да се улази у детаље, али ово је идеја), а да 17. дивизија одмах када се ослободи Крагујевац исто тако форсира Западну Мораву и пређе у рејон Драгачева. Да 37. дивизија такође приђе ту негде и да све те снаге буду под командом једног нашег штаба корпуса. Све совјетске јединице које су биле опредељене из 57. армије (68. и 64. корпус) да извршавају свој задатак, да иду према Чачку и Краљеву, с тим да једна дивизија обавезно иде са бугарском армијом и да бугарска армија буде под командом једног мешовитог штаба, којим би командовао вероватно неки совјетски официр. Да се активирају бугарске снаге од почетка са тенковском бригадом на том правцу. То је тај период, то су те снаге које су биле нама на располагању. Да 23. и 25. дивизија у једном планираном року (ја не знам колико су оне биле заузете) дођу на овај фронт Западно-моравске долине, вероватно зависно од ситуације, у помоћ совјетским корпусима, а дивизије 13. корпуса да учествују тамо где су и биле. Ја мислим да се благовремено то планирало и да смо тада снаге Лерове армије исекли, ту на неколико делова, да би таква једна операција дала резултате са којима би се прославила и наша армија. Ми смо рат добили. Нико никога сада овде не критикује или оптужује због изгубљеног рата, него да видимо да ли су могућности биле да још једну славну победу наша армија носи на својој застави. Нека другови размишљају о томе, ја сам свој допринос дао.

СЕКУЛАЈОКСИМОВИЋ

Ја бих хтео у вези са овом дискусијом генерала Пишчевића да додам неколико речи, да бисте имали отприлике оријентацију када је у питању управо ова армијска група која се извлачила из Грчке. То је једна комплексна тема. То је тема о којој ми доста знамо, али сигурно још не толико да бисмо и праву оцену о тој групи могли сада у овом тренутку да дамо.

Ви сте чули јуче како је др Венцеслав Глишић рекао да је он управо и истраживао у Фрајбургу у Немачкој архиву о овој групи. Он је дошао до многих сазнања. Он ће та документа ускоро и добити. у нашем Војно-историјском институту постоји велика количина ове грађе, али верујте од ње је један врло мали део преведен. Према томе, ту грађу нисмо имали комплексну, добили смо је из Вашингтона, добијамо је још увек из Фрајбурга. Та грађа, значи, још увек је остала недовољно преведена. Један део који је преведен у основи даје могућности да се о тој армијској групи и говори. Међутим, постоји интересовање, Војно-историјски институт је чак имао на уму да овакву једну тему, када је у питању та армијска

група која се извлачила из Грчке, комплексно разматра, од њеног уласка из Грчке на тле Југославије до изласка из наше земље, односно до њеног краха на крају рата. Према томе, та тема је у жижи интересовања и стручних лица, војних историчара и других наравно. Било је чак и мишљења да ту тему, упланирамо у један плански рад, на коме би се системски радило. Било је и предлога од неких другова генерала који су желели да се можда о тој групи прошири и овај ваш скуп, који захвата краљевачко подручје и Чачак, па да се шире разматра можда и питање Косова и даље извлачење према Сарајеву. За то сигурно сада није била прилика, с обзиром на време које је стајало на располагању, па је и остављено да се о томе размисли и дефинитивно донесе одлука да ли ће можда у наредној години или можда нешто касније о томе комплексно да буде један посебан научни скуп, а вероватно и нека монографија.

Ја бих хтео само нешто да кажем када је у питању ова тема. Можда би било интереса, многи овде знају, неки сигурно нису у току, да преведемо ту грађу, па бих вам само неколико ствари прочитао из оног што је већ преведено — шта, рецимо, у дневнику немачке Врховне команде кажу сами Немци. Нећу бити дуг, већ врло кратак, са неколико података. Имам овде конкретно за неке, готово за све јединице које су биле у мостобрану у Краљеву, комплетну анализу: колико људи, колико официра, подофицира, оружја, какве врсте. То донекле даје слику каква је била снага тих немачких јединица, које су браниле сектор краљевачког и чачанског округа.

Само неколико ствари. У ратном дневнику (у тому IV, књига 1), у поглављу где се говори о великом повлачењу са југоистока, према казивању команданта Југоистока каже се дословце овако (преведено је): „Дана 15. октобра 1944. пао је Ниш, а 20. X 1944. у непријатељске руке пао је и Београд. Руси се налазе западно од долине Мораве на главном путу од Крагујевца према Београду. Бугарска војска надире од Ниша према југу и југоистоку (мисли се према Косову), а сопствене јединице под командом војног заповедника, које су на источној граници Србије (значи онај део тамо где је Штетнер био, Шненебургер), пружале су отпор до крајњих граница. Разбијене су, из комуникација потиснуте у непроходне планине где су губитком многих возила и тешког наоружања покушавале да се пробију према Западу. Од тог тренутка, била је Група армија Е стварно одсечена. Једина комуникација која је стајала на располагању водила је од Скопља, преко Митровице, Краљева, Ужица за Сарајево, али на њеној последњој трећини била је поседнута јаким бандама“. (Ту о свим тим снагама сада они детаљније говоре). Даље каже: „За ту комуникацију следећих недеља водила се уствари одлучујућа битка. Генерал пуковник Лер ни једног тренутка није сумњао да би губитком назначене комуникације и њене кључне тачке Краљево судбина потчињеног немачког људства била запечаћена. Јер, повлачење у албанско-црногорске планине изгледало је за гро јединица погибелно, с обзиром на приближавање зиме“. Стога они пребацују из Солуна неке јединице и довлаче ове разбијене делове 7. СС дивизије које су се пребациле после извлачења из Ниша преко Јастрепца и Крушевца, доле ка Ушћу, у Ибарску долину. Сада настаје она драма, битка

која траје све до краја новембра и првих дана децембра. У закључку кажу, на крају: „22. октобра почела је битка за Краљево. Данима се таласала тамо и амо и своју кулминацију достигла руским покушајем обухвата преко Чачка који је још брзим проширивањем сопственог таквог фронта могао да се парира. .. Међутим, исти се завршио 2. децембра чистом одбрамбеном победом уз огромне губитке непријатеља. Комуникација, преко Краљева, остала је у нашим рукама“.

Као што видите, у самом ратном дневнику немачке Врховне команде стоје подаци за сваки дан, чак готово и из часа у час, како се та ситуација одвијала. О томе треба сигурно много детаљније говорити. Колега Мирчегић је у свом раду назвао тему „Мостобран“, мада и тај термин треба условно прихватити; шта значи то, када ми војници анализирамо термин „мостобран“, да ли је то у правом смислу био мостобран? Овде можемо рећи да су Немци пре свега за те одбрамбене битке које су водили узимали као условно тај термин „мостобран“ и они га у својим документима као таквог не третирају, према томе није то суштинско питање. Битно, суштина је оно што се збило око тога и крајњи исход.

Међутим, грађа о којој сам ја говорио, сигурно да ће нам пружити много више шанси да сагледамо комплетно читаву ову ситуацију која је била са том Групом армија Е, јер она је врло интересантна.

КОЧА ЈОНЧИЋ (III)

Користим ситуацију у вези излагања Секуле Јоксимовића да дам један предлог, пошто је он на дужности заменика начелника Војно-историјског института, а присутан је и начелник, друг Урош Костић. У припремама за скуп ми смо учинили заједно са њима један користан напор — направили смо ову књигу документационе грађе — регеста. Покушали смо да направимо и другу књигу документационе грађе: превода немачких докумената, кроз сарадњу три учесника — Војноисторијског института и архива Чачка и Краљева, с тим да сваки од њих плати по једну трећину, а добију цео превод. Нажалост, због временског теснаца нисмо у томе успели. Био се покварио апарат за читање микрофилмова, тако да преводилац, потпуковник Коста Павловић, није могао да благовремено обави посао. Ми и даље остајемо код тог предлога. Молимо да они то подрже, јер би тиме и Војно-историјски институт са ангажовањем свега једне трећине средстава добио целокупан превод. Предлажемо да се уопште настави сарадња у превођењу немачких докумената на тим принципима. То би био драгоцен допринос нашој историографији.

БОГДАН КОРИЋАНАЦ

Рекао бих нешто у вези са рефератима који се односе на борбе за Краљево — како на прилазима Краљеву, тако и борбе за сам

град. Извињавам се што моја дискусија неће бити допринос разјашњавању одређених питања, него више молба да се објасни нешто што није довољно обрађено.

Прво, чини ми се да недостаје нешто више података о борбама 4. пролетерске црногорске бригаде у самом Краљеву: који су батаљони учествовали у нападу (по могућству којим правцима); о немачким снагама које су браниле град, обострани губици, итд, итд.

Друго, констатована је чињеница да дејства јединица Црвене Армије можемо пратити по документима штабова јединица које су водиле борбе на правцу према Краљеву, а нарочито по документима и рефератима које су поднели овом скупу другови из Штаба 2. пролетерске дивизије и 4. пролетерске црногорске бригаде. Ми по тим документима можемо да пратимо борбена дејства јединица Црвене армије до одређене линије. Можда нисам довољно прецизан: то је приближно линија Врба — Врпска ада и даље, по дубини. Даље, међутим, настаје мала празнина: не видимо које су јединице и са којег правца учествовале непосредно у борбама за само ослобођење Краљева (места прелаза Ибра и Западне Мораве, којим правцем, којим снагама итд).

Недостатак ових података може понекога, као и мене пре више година, да доведе у велику заблуду. Наиме, знао сам да су борбе за ослобођење Краљева водиле углавном јединице 2. пролетерске дивизије, поготово 4. пролетерска црногорска бригада. Међутим, пре него што сам сазнао каква је била стварна улога (мислим у детаљима) ових јединица, прочитао сам документ у коме стоји да командант 1041. стрељачког пука Црвене Армије предаје град Краљево другу Блажу Јанковићу, команданту 4. пролетерске бригаде (не знам да ли друг Јанковић располаже тим документом). Због тога сам очекивао да ће друг Јанковић рећи нешто о том документу, јер тај документ наводи на криви закључак. Наиме, по документу испада да је 1041. стрељачки пук ослободио Краљево и сада, изволите друже Јанковићу, ослобођени град, а ми одосмо даље. Мислим да ово довољно илуструје колико су нам потребни ближи подаци о учешћу јединица Црвене армије у борбама за непосредно ослобођење самог града Краљева.

Да закључим: мислим да документ о којем је реч може и друге истраживаче, који не познају детаље о борбама за ослобођење Краљева, да наведе на криви закључак, као што се то, у једном моменту, десило и мени.

ГОЈКО ВУЛИЧИЋ

Прво, неки другови су поставили питање наших и непријатељских губитака. До тачних и прецизних бројних показатеља обостраних губитака скоро је немогуће доћи, а укупна бројна стања људских и материјалних губитака се, наиме, морају везивати за податке из наших (јединица НОВЈ) и немачких докумената који још иису сви преведени, па онда се дође до релативно прецизног стања.

Друго, желим да укажем на једну грешку која се данас логички јавила у „Политици“, у којој је извештавано о овом скупу. Ради се о податку да је, између осталог, у борбама за ослобођење Краљева и Чачка било око 8.000 четника на страни непријатеља. У мом реферату, а како сам сазнао и из разговора са појединим друговима, стоји следеће: осим наведених немачких јединица било је и неколико група домаћих издајника: четника, недићеваца и љотићеваца. Четници Кесеровића, Калабића и неки сремски одред под командом генерала Ђурића *заједно* су имали око 8.000 људи. Већи део је кренуо у правцу Црне Горе. Из тог разлога се рачуна да је на простору Краљево — Чачак у периоду о којем говоримо, односно од 2. октобра до половине децембра било око 2.500 — 3.000 *домаћих издајника*. Зато бих молио да се и овај мој податак, ако није тачан, као и онај од 8.000, ако је тачан — исправе.

НАПОМЕНА УРЕДНИКА: Податак о 8.000 четника на простору Краљева потиче из обавештења Обавештајног центра Ибарског партизанског одреда (стр. пов. бр. од 17. X 1944) упућеног штабовима батаљона Одрода. У њему је наведено:

„У Краљеву се концентришу јаче групе четника. Бројно стање им је око 8.000. Ради се о групи корпуса капетана Рачића... Циљ: сачекати ту ситуацију, а онда ако Црвена армија уђе у Београд, поћи на југ и доћи у везу са савезничком Енглеском.

Кретање ове групе је већ почело 16-ог. Једна колона од око 500 четника прошла је возом кроз Рашку у правцу К. Митровице...“ (Архив Завода за историју Косова, ИПО, 21/63, 1156).

Према извештају немачке обавештајне службе 1с од 13. 11. 1944. године: „3. Извиђање тајне војне полиције (ГФП) о ситуацији код банди (четници) показало је да Дража Михајловић повлачи своје трупе у рејон Пљевља и да жели да поседне црногорски простор. Само група Раковић остаје у рејону тужно од Чачка (Ариље — Ивањица)“, (НАВ-Н-Т-314, Ф-850/10).

ДИВНА МИРКОВИЋ—ЛЕБЛ

Оно што нисам написала у тексту, а треба констатовати на основу изложеног, је следеће: није тачно да је организација СКОЈ-а у Краљеву хапшењем руководства, крајем 1942. и почетком 1943. године, престала да постоји, као што то произилази из публикације — радне верзије рада Младена Стојановића (објављене у гештетнер-техници у Краљеву пре 25 година) и студије Борковићеве о СКОЈ-у у Србији.

Иако без руководства, упркос репресалијама које су трајале у свим ратним годинама, СКОЈ у Краљеву се одржао и деловао како су његови чланови знали и умели уз повремену помоћ из студеничког среза. У лето и јесен 1944. та организација је послала тридесетак одличних чланова у партизанске одреде, Нишки, Расински и Ибарски, односно у јединице НОВЈ и бар још толико омладине. Већина њих су одмах дошли на руководеће положаје, било на терену, било у јединицама.

У часу ослобођења града, та организација је била, упркос младости и неискуству својих чланова, важан извор кадрова за органе друштвено-политичких организација, јединице народне одбране и оживљавање културно-просветног и уметничког живота у граду, а посебно за маоовну мобилизацију омладине у радне чете и бригаде.

У првом месецу по ослобођењу града бројни састав организације и руководства се стално мењао. Део чланова СКОЈ-а се враћао у град, а примљено је и доста нових, који су под утицајем СКОЈ-а сазревали у току претходних година. Већ тог првог месеца по ослобођењу града у граду је омладина масовно организована и ангажована на задацима које је поставио Први конгрес УСАОС-а. Омладински активисти нису били ни бројно ни квалитетно досегли ниво који је СКОЈ у Краљеву имао 1941. године, али су то успешно надокнађивали неописивим активизмом и прегалаштвом.

Др МИЛАН НЕДЕЉКОВИЋ

Нисам стигао да урадим реферат, па ћу изнети само укратко основне податке о стању и збивањима у Крушевцу у време када су трајале борбе за ослобођење Краљева и Чачка.

Да бисмо могли да дамо иоле какав такав одговор на то питање, треба ући шире у специфичну политичку ситуацију Крушевца и крушевачког краја 1944. године. Ту има неких елемената. Ја сам доста докумената већ имао у рукама. Произилази да је рад омладине био интензиван (о томе је и другарица Мирковић говорила за подручје Краљева); затим да је деловање јужно-моравских бригада на том терену такође имало врло позитиван утицај; да је Расински партизански одред такође испољавао веома значајне активности, све до расформирања 22. маја 1944. године; да је расположење у народу у крушевачком крају било све повољније, односно борбени морал је добијао све шире размере; затим да је приликом расформирања Расинског партизанског одреда, 22. маја, формирана команда крушевачког војног подручја са седиштем у Рибици. Рибарска бања је такође играла врло значајну улогу у том периоду, у 1944. години, посебно у другој половини 1944. године, затим су формиране команде места у великом броју села.

Команда крушевачког подручја вршила је војну власт на својој територији. Из садржаја њеног рада се види да је то: снабдевање војних јединица, прикупљање података о непријатељу, затим ислеђивање над кривцима и предузимање других мера.

Крајем маја 1944. године Окружни комитет КПЈ Крушевац одржао је саветовање коме је присуствовао и друг Петар Стамболић. Вршена је анализа војно-политичке ситуације и, наравно, утврђиване су мере које је требало предузети.

Приликом формирања Окружног одбора, 22. маја, одржана је конференција одборника појединих народноослободилачких одбора сва три среза: моравског, расинског и крушевачког. Изабран је први Окружни народноослободилачки одбор од седам чланова.

Затим су формирани неки срески народноослободилачки одбори. Врло значајан податак за јачање борбеног морала, јесте сељење технике из земунице на Јастрепцу, 27. маја. Такође је локација село Рлице.

Даље, у Рлици је такође формирана скојевска школа. Њен руководилац је био Слободан Глигоријевић Ајга. Трајала је 15 дана, имала је првих 20 ученика и тачно постоји програм — шта су они изучавали и како је вршен избор.

Даље, 15. августа одржан је састанак Скружног комитета КПЈ, такође је била анализирана ситуација и предузимане су одређене мере. Био је један покушај напада на аеродром у Крушевцу 22. августа; није дао неке значјније војне, али је дао политичке резултате.

Такође, стално трају борбе са четницима. Овде је већ помнут тај податак: после пораза четника на Копаонику, њихова локација је била лева обала Западне Мораве. Међутим, они нису били само ту; они су деловали у Жупи, на подручју Великог Шиљеговца, и то врло активно и у великом броју.

Ослобођење Крушевца, било је овде речи, је такође интересно питање. Крушевац су држали Немци и четници. Број четника је био велики. Кесеровић је био командант. Око Крушевца је био прстен, односно биле су партизанске јединице, неке су се кретале од Жупе до топличког краја. Али десило се то да је Кесеровић био тај који се нашао у Крушевцу и он је први предузео мере и акције; има података да је почео да разоружава Немце. Било је ту и жртава четника, помиње се податак од 23, није битно. Такође је формиран одбор за дочек Руса. Тачан је и овај податак који је овде изнет да је он одржао говор. Држао је говор и амерички изасланик Крамерс (чини ми се — није битно), који је био у мисији код Кесеровића; говорио је и један совјетски пуковник. То је било на тераси хотела „Париз“ (кога сада тамо више нема).

Такође је Кесеровић имао састанак са генералом Миљајевим. Помиње се један податак, ја сада не знам колико је тачан, узимам га доста са резервом, да је он том приликом изјавио да има под оружјем 120.000 војника. У 17 часова истог дана, имао је састанак са Миљајевим, такође у хотелу „Париз“. Међутим, нешто му је постало сумњиво и онда каже да је преко ШС-а или на други начин избегао, односно изашао, покупио је свој штаб и побегао преко Мачковца и још неких села, касније преко Станишинаца. Дакле, он је, чини ми се, 17. октобра напустио округ крушевачки, отишао за Пријепоље, а онда отуда вратио Томашевића, са шест бораца и једним телефонистом, са задатком да се лоцирају на Копаонику, да одатле прикупе четнике који су остали.

Отварају се школе, организују се алфабетски течајеви. Организована је борба против остатака четника. Јављају се добровољци за одлазак на Сремски фронт. Основан је орган унутрашњих послова. Са наоружаним бандама обрачунавају се органи безбедности, ОЗН-а, затим новоформирана народна милиција итд. Има доста података о томе.

И на крају да кажем само неколико речи о лечењу рањеника у Крушевцу после ослобођења Крушевца.

У граду се приступа 15. октобра 1944. године формирању позадинских војних болница које су смештене у зградама хотела „Париз“ и „Европа“ и у згради бившег окружног начелства. Део болнице налазио се у кругу крушевачке касарне (тамо је била и пре тога), а затим болница за инфективне и заразне болести у једној згради у близини хотела „Европа“ (и данас та зграда постоји, то је зграда данашње радне организације „Црвена звезда“).

У ослобођеном Крушевцу су се налазиле следеће санитетске јединице: војна болница 2. пролетерске дивизије, војна болница Команде војног подручја у Крушевцу, и војна болница касније нишке области (Број три — како се звала). У време Сремског фронта велики број бораца ту је био лечен. Постоје детаљни спискови о томе који су борци умрли, по месецима, како се то дешавало.

Крајем децембра 1944. године војна болница 2. пролетерске дивизије налазила се у Буковици, у Јабланици, а после ослобођења Крушевца, пребачена је у Крушевац. Одмах после ослобођења предузимане су мере да се обезбеди 5.000 кревета и ту се сада ангажују све друштвено-политичке организације, посебно АФЖ.

Неко је то поменуо и то је врло важно да се истражује, да се цени, да се вреднује — допринос жена укупним активностима у НОР-у и револуцији, а посебно у позадинском раду. С обзиром на чињеницу да је велики број припадника бивше југословенске војске и са овог терена био у немачком заробљеништву, а велики број је био укључен у народноослободилачку борбу, према томе, велики део посла су носиле жене. Постоји доста података о томе које су то све активности оне предузимале: у неговању рањеника и др. Дакле, има много података из којих се види да су жене и омладина у ствари највећи терет тог посла носиле и то врло успешно.

После ослобођења Краљева и Чачка болница 2. пролетерске дивизије је отишла даље, односно отишла је за својом јединицом и 15. децембра из Крушевца је пресељена у Чачак.

Војна болница Команде војног округа у Крушевцу формирана је у октобру 1944. године. У њој су лечени војни обвезници од инфективних болести, а када је постојала могућност лечена су и цивилна лица, у неким случајевима и непријатељски војници. Болница се налазила у згради трговачке академије, то је данас Дом омладине у Крушевцу, то је једна велика зграда. Она је расформирана 22. јуна 1945. године када је укинута и Команда војног округа у Крушевцу.

И на крају, да закључим: има података — неке треба још проверити, да се покаже да је ова девиза (да је тако условно назовемо): „Све за фронт, све за победу“ у Крушевцу реализована на задовољавајући начин, односно да је то у значајној мери, одлучујућој мери, допринело да се први и најтежи проблеми после ослобођења успешно решавају. Такође то подручје игра улогу позадине не само за време ових операција, него и за време Сремског фронта, јер је велики део бораца (тачно се знају локације из којих делова Срема) лечен у болници која је била у Крушевцу.

КОЧА ЈОНЧИЋ (IV)

Врњачка Бања (желим да унесем своју допуну) била је у то врјејме међупростор између Краљева и Крушевца, јер је по пред-ратној административно-територијалној подели била у трстеничком срезу, а по организацији КПЈ и НОБ-е припала је била, са околним селима, краљевачком округу. У устанку 1941. године исто је била у саставу краљевачког НОП-а.

У моменту ослобађања овог подручја — 1944. године — још је није третирао Крушевац у свом саставу, јер је био у њој смештен штаб 2. дивизије и Окружни комитет КПЈ за Краљево, рачунало се да и даље припада краљевачком округу, а краљевачки окружни комитет, и сам још у формирању и заузет проблемима обнављања КПЈ и НОП-а на још неослобођеним подручјима жичког и студеничког среза, изгледа да јој није посвећивао пажњу као свом подручју. Она се фактички тек у децембру враћа у састав трстеничког среза и улази у крушевачки округ. Тако да нико (гледао сам податке) из Врњачке Бање изгледа није послат као делегат, у саставу делегација било ког округа, на заседање ВАСНОС-а. То је просто један међупростор и међувреме у коме је Врњачка Бања била остала мало по страни. Зато они немају податке о збивањима у Бањи у овом периоду. Све је подређено делатности војних јединица. Мислим, кад друг Пишчевић буде радио свој прилог о санитетској служби, треба да пише детаљније и о Врњачкој Бањи, уколико буде имао података. Колико ја знам, била је смештена у Бањи велика болница Друге дивизије.

ПЕТАР МИЛАШИНОВИЋ—БАНЕ | (II)

Говорићу о две ствари:

Прво, о појму мобилизације. Ми смо у рату тај појам користили врло често. Мобилисали смо сељаке за путовође, да носе рањенике итд. Сада, на овом скупу, често користимо појам мобилизације. Зна се да је ВАСНОС прогласила мобилизацију у Србији. Стога ми се чини да у многим овим написима, овим нашим материјалима, треба користити појам добровољне мобилизације, у духу онога што су говорили Радован М. Маринковић и Трикић. Значи, био је много већи број добровољаца него што ми то наводимо. Наши написи се некако свде под исто. Мени се чини да, ипак, то није исто. Јер, о правој мобилизацији може се говорити тек од Прогласа ВАСНОС-а. Све што се до тада догађало било је нешто друго. Иначе, познато је, Срби су увек извршавали захтеве војних органа.

Друго, хтео сам нешто рећи о обнављању Краљевачког НОП одреда. Наиме, друг Николић је доста рекао о томе, поменуо је и 1942. годину. Из тог периода постоји велики број директива, писама и упутстава ПК КПЈ за Србију, у којима је постављен задатак да се обнови Краљевачки одред. Међутим, међу малобројним члановима Партије било је опортунизма; у партијском руководству га није било. Највероватније због тога, у новембру 1942. године из Краљева

је изашла само омладинска десетина, затим два друга са Гоча (из групе која је горе била успоставила пункт), а изашла је и група од четворо из Врњачке Бање. На Гочу нас је прихватила 2. чета Расинског НОП одреда под командом Миодрага Чајетинца Чајке.

Ја ово говорим и стога што Благоје Богавац, пишући у реферату о том времену, помиње задатак за обнављање Одред, али не помиње и резултате тога рада. Јер, ако је Миша Лековић написао књигу о 1942. години као преломној за западне делове Југославије, верујте, она је то била и овде, код нас у Србији.

Иначе, могу да кажем, ако то смем себи дозволити, да се ондашње Окружно партијско повереништво састојало од релативно младих чланова Партије. Другарица Олга Милутиновић, секретар, била је студент медицине. Могла је да има 21—22 године, односно годину-две партијског стс.жа. И већина нас других били смо по годину-две у Партији. Значи, нисмо имали довољно искуства у организацији и спровођењу илегалног рада. Стога је онај удар полиције крајем 1942. године био тако поразан за целу организацију (Партије и омладине). Морам да кажем, да су се другови у затвору јуначки држали. Читао сам нека саслушања. Говорили су само оно што је непријатељ нашао у заплењеним документима-архиви. Неискусне Олга и Зора носиле су са собом целу архиву Повереништва. Иследници су вадиле питања из те архиве: ту се морало одговарати.

Морао бих, и дужан сам да изнесем још један податак. Он вероватно не постоји у документима, али мени је познат. Негде марта—априла 1944. године, пре формирања 21. српске дивизије, тадашњи командант ГШ НОВ и ПО за Србију друг Петар Стамболић позвао је Николу Бугарчића и упутио га да се нађе уз крушевачки ОК КПЈ. Наговестио му је да ће после извесног времена (кад добро сагледа рад ОК КПЈ за Крушевац) бити упућен према Краљеву. Не знам зашто та замисао није реализована. Драги Стаменковић пренео је Бугарчићу да се врати назад. Одређен је за обавештајног официра 21. дивизије. То једино могу да расветле Пера Стамболић или Драги Стаменковић. Мислим, свакако треба разговарати са Бугарчићем и Стамболићем па утврдити зашто то није реализовано.

Можда је ово питање у вези са преношењем послова на тај нови Окружни комитет за срезове у долини Ибра, или нешто у том смислу. У сваком случају мислим да је то интересантна информација.

ЉУБИВОЈЕ ПАЈОВИЋ (III)

У наставку дискусије поново су образлагана питања могућности уништења немачке армијске групе.

Пошто су два ратна команданта овде заступали тезу која има елементе, ослања се на нека документа — да је било некаквих услова за једну такву операцију, сматрам да има озбиљног интереса да Војно-историјски институт у Београду прикупи сву релевантну грађу која се односи на ово, па макар се она не налазила само сада

у архиву, него да прикупи ону другу која се још може на неком другом месту наћи да би се ово питање расветлило.

Мени је ова теза ратних команданата 14. корпуса друга Брандоње и друга Средоја Урошевића сасвим разумљива. Она може да буде и на први поглед реална. Колико сада ја знам ситуацију, мислим да се све ово догађало у периоду планирања неколико операција (одмах и да набројим: Београдска, Нишка, онда је то операција 1. пролетерског корпуса — улазак у Србију, то је операција доласка армијске групе, заправо три дивизије у Србију): то је, значи, септембар—октобар. У зборнику ове архивске грађе стоји да је Врховни штаб тога октобра први пут указао на ово питање. Због тога може и да се стекне утисак да Врховни штаб томе питању није поклонио одговарајућу пажњу.

При томе бих хтео да кажем да је врховни командант, друг Тито, био тада у Совјетском Савезу. У том међувремену, Врховни штаб је остао на Вису, у Србији се налазио Главни штаб Србије који је био ангажован двема операцијама: прихвата совјетских јединица у Источној Србији, а затим Нишком операцијом и Београдском операцијом. У светлу свих тих догађаја треба видети ову могућност. Колико је она реална била, с обзиром на одређени опортунизам и неактивност три бугарске армије које су требале да учествују у томе. Да видимо шта су урадили окупатори и квислинзи; њихово место и улогу да би оправдали, односно доказали могућности или немогућности извођења једне овакве операције.

Др ЈАРОСЛАВ ДАШИЋ

Ја имам неке примедбе и сугестије на рад другова Милићевића и Човића.

Треба истаћи у вези са овом табелом да се у фуснотама не наводи извор података, односно које су податке одакле користили. Има индиција да су користили мој реферат. Мислим да је часно и поштено да се на њега и позову. Није ништа лоше ако су га користили, али је ред да се позову, ако јесу; ако нису, нека наведу извор података одакле су их користили.

Друга ствар по мени је битнија. Ради се о следећем:

Овде се на стр. 8. говори о овим вредностима. Ове прорачунате вредности се не могу прихватити. Пошто се уже бавим овом проблематиком, овај прорачун не одговара стварности. Прво што су ове цене и ови износи у табели у Недићевом новцу. Ми смо Недићев новац заменили са осталих још шест врста новца у Југославији крајем априла и трајала је замена до јула месеца 1945. године и тада је емитовано и пуштено у течај око шест — седам милијарди динара Демократске Федеративне Југославије.

Тада је учињен покушај да се успостави вредност динара на нивоу 1939. године, али је касније привредним и монетарним кретањима дошло до инфлације о којој се није тада много писало и већ иза 1950, односно почетком педесетих година, ми већ имамо паритет 300 динара за један долар, односно шест пута већи него 1945.

године, када је утврђен паритет 50 динара према долару; односно покушано да се успостави паритет из 1933. године, али реално то је брзо девалвирано. Због тога је после и дошло до неколико девалвација динара. Затим долар је изгубио своју вредност са 35 долара за једну унцу злата и данас је то 350 долара за једну унцу злата. Мислим да ово овако не може да остане. Ја бих предложио друговима да то измене; да сведу то на реалне вредности преко злата и долара и укомпонују оно што се збило од тада до данас, да би могли да прикажу реалну данашњу вредност доприноса народа жичког краја за помоћ НОБ у исхрани. Мислим да је ова моја сугестија утолико значајнија што би то довело на праву меру, односно били би реални у приказивању стварног доприноса народа овог краја.

РАДМИЛА ПРНИЋ—КОЧОВИЋ

Осећам се обавезном да нешто додам у вези реферата друга Богавца, који говори о раду Окружног комитета у Краљеву у време од повлачења наших јединица 1941. до борби за ослобођење Краљева 1944. године. Тај период, како ми се чини, није довољно расветљен; нису до краја објективно сагледани отежавајући услови у којима је радила партијска организација у Краљеву, а има и неоправданих губитака.

Како је познато, након одлуке о дизању устанка, готово цео Окружни комитет Краљева на челу са другом Драгославом Богавцем прешао је у село Рибницу и одатле је руководио припремама за устанак. Активност Окружног комитета у Рибници из тог периода је добро сагледана, нарочито у реферату друга Милашиновића, кога је поднео на симпозијуму 1981. године.

Олга Милутиновић, која је била упућена у Краљево да руководи скојевском организацијом, долази у Рибницу и прикључује се Окружном комитету и његовим активностима на терену, што је било фатално за њен даљи рад у Краљеву.

Била сам у том периоду курир Окружног комитета и познато ми је како је био тежак и сам њен повратак и смештај у Краљево.

Након одлуке о повлачењу, Окружни комитет је одлучио да се извесан број комуниста врати кућама и да настави са радом. Био је то разумљив али и превелик ризик, који је невољно али без поговора прихваћен. Пошто је другарица Олга раније прешла у град, мене је Окружни комитет задужио да је обавестим о повлачењу и да јој пренесем директиву да преузме руковођење Окружним комитетом и да га попуни новим члановима. Обећана је накнадна веза, која нажалост није никада са те стране успостављена.

Олга није радо примила директиву Окружног комитета. Није познавала кадрове у граду; није била припремљена за тако сложене задатке. Остала је сама пошто је Станко Кошанин одбио сарадњу (то је друг који је био и раније у Окружном комитету).

Први рад на повезивању комуниста који су се вратили из одреда, онемогућен је великим хапшењем крајем 1941. године. Она је

радила самоиницијативно и покушавала да се повеже, да добије везу са друге стране, тако да се стално борила да успостави везу са Покрајинским комитетом. Нажалост, то јој није одмах полазило за руком и негде у пролеће 1942. године успостављена је веза. Она је добила директиву да образује Окружни комитет, да то буде повереништво (сада више није комитет) и да у то повереништво уђу Тома и Љубинка Шутић, а касније и друг Миланко.

Иако се радило под невиђеним терором, повереништво је успело да обнови многе организације; формира активе по селима; обнови и ојача скојевску организацију.

Након успешне акције у јесен 1942. године на растурању прогласа поводом празника Октобарске револуције, поново је дошло до провале и хапшења. Ухапшени су Шутић и Миланко, а пошто су сломили Шутића, дошло је до масовног хапшења и обезглављивања организације. То је већ и познато.

У то повереништво је упућена мало касније и Зора Обрадовић. Тада су њих две углавном највише руководиле. Олга и Зора су се привремено склониле после хапшења, али су ускоро и оне ухапшене, са архивом и списковима итд. Након тога, настала су даља хапшења преко 100 чланова Партије и СКОЈ-а.

Партијска организација у Краљеву била је готово уништена.

Хтела бих да напоменем да многи чланови Партије, нарочито у околини Краљева нису ухапшени након Олгиног хапшења, међу којима сам и ја, иако сам у контакту са њом била све до њеног хапшења. То ме уверава да од Олге нису изнудили признања за која су сигурно имали интереса. То желим да нагласим.

Комунисти који су преживели и запамтили терор, нису клонули духом. Међусобно су се повезивали, информисали у Градској болници, тада старој Краљевачкој болници у којој је радио и скојевац Љубинко Ђорђевић. Он је у болници радио као лекарски помоћник. Упевамо да склонимо 1942. године и друга Ратка Кочовића (Олга је имала неку везу тамо), који је дошао из логора. Љубинко је одмах са Ратком некако организовао и све те болничаре и неког доктора Попова, који је био ту хирург. Они су некакав актив ту организовали. Тај актив није био никада званично основан. Они су приликом бомбардовања Краљева од стране савезника организовали, пошто су четници евакуисали краљевачку болницу и преселили у село Сирчу, да болничари не иду са четницима, да се склањају, и у томе се и успело. Тај Попов, ми мислимо да је био симпатизер и тада се изјаснио да он не жели да иде у четнике и да не жели да служи четницима. Он је тражио везу и рекао је да би он могао да пренесе доста санитетског и другог материјала који је њему потребан. Тако се 1944. године и Ратко Кочовић, пошто су га мало припремили да може да хода, договорио са тим доктором и доктор је на коњима из села Сирче, натовареним са материјалом, пошао у партизане. Они су се прикључили некој јединици. Тако да рад тих група у Краљеву није престао хапшењем и нестанком партијских организација и Окружног повереништва 1942. године. Мислим да је остало доста комуниста и доста скојеваца у Краљеву који су касније одмах организовали и болницу, и санитетску службу, та-

ко да нашим јединицама није представљало тешкоће приликом уласка у Краљево.

Комунисти су заједно са својим народом жељно дочекали наше јединице које су ослободиле Краљево; без тешкоћа су формирали партизански одреди; успешно је вршена организација појединих јединица, није било отпора при прикупљању хране.

Хоћу да нагласим да је Олга Милутиновић са неискуством за тако велике задатке које је примила на себе, ипак нешто урадила и самоиницијативно, а доласком другарице Зоре Обрадовић (из ПК су јавили да шаљу другарицу Зору као помоћ, али да не руководи) тај рад је знатно појачан.

РАДИВОЈЕ ЈОВАНОВИЋ—БРАДОЊА (IV)

Мислим да ми не можемо, разматрајући овај проблем, извући права искуства без врло солидног критичког односа. Исто као што мислим да нема прогреса на било којим секторима друштвеног живота ако нема максималног критичког односа. Следећи корак је да постоје снаге који су у стању да резултате критичког односа материјализују.

Ако се тај критички однос гуши, то је онда најбољи знак да једно друштво улази у стагнацију, регрес, ствара се једно реакционарно стање. Има разлике између критизерског и критичког односа, јер критички однос служи за то да се извуку основна искуства и пронађу основни путеви прогреса.

Мислим да од тога нико не може бити изузет. Кад се ради о нашој прошлости, критичкој анализи треба да буду подвргнути сви, од Врховног штаба и од врховног команданта па до доле. На крају крајева и врховни командант је постојао ради борбе, ради народа.

Према томе, гушење било каквог критичког односа, од врховног команданта па надаље, мислим да је потпуно један реакционаран став. И не служи ни најмање ономе што се често говори, „делу друга Тита“. Како ћемо да га користимо ако не изаберемо оно што је прогресивно и одвојимо од онога што није? Да се разумемо што се тиче самог приступа. Зашто неко даје томе нека политикантска објашњења, то је друга ствар.

Друго, у вези дискусије друга Писковића и друга заменика начелника Историјског института.

Ако се уопште погледа на структуру ове дискусије, мислим да је подцењен непријатељ, а поготову да је подцењена позадина. Ако се подцењују поједине компоненте операције, онда се ту, по мом мишљењу, ствара једна методологија, ствара се помало непотпуни ратнички менталитет, који не може да да потпуне, одговарајуће резултате. Стога мислим да је, рецимо у погледу непријатеља заменик начелника изнео драгоцене податке. Ако нисмо знали о томе за време рата, бар сада можемо сазнати веома много и на тај начин можемо до краја проверити оно што смо мислили. Ја, на при-

мер, мислим да ови подаци које је он изнео потврђују у великој мери став неколицине нас, односно процену ситуације.

Ми смо формирали корпусну област која је постала база и за снабдевање, за мобилизацију, а и за ликвидацију преосталих четничких група. Том корпусном области је руководио генерал Радован Петровић јако добро, и мислим да би био добро да се он укључи у овај рад.

Ми смо разрадили у штабу корпуса детаљну формацију корпусне војне области и позадине, не само позадине корпуса, него и позадине дивизија.

Зато бих се заиста потпуно сложио са свим тим факторима. Свему што је утицало на укупан однос снага, требало би дати сразмерно место. Да структура студија и анализа буде адекватна оном месту и улози коју сви ти елементи и ситуације имају у формирању односа војних снага.

Сада бих само нешто додао у вези овог што је друг Богавац рекао, то ме је подстакло. Долажење у дефанзивну ситуацију на овој бившој слободној територији 1941. године. Мислим да то није довољно изучено, нити су приближно извучена искуства.

Могу да кажем да се однос политичких снага у народу на бившој слободној територији после њеног пада није променио, чак да се мењао у нашу корист. Онда се поставља питање шта се то догодило. Ту се изменио однос организованих политичких снага. Страховито се изменио. Ми имамо ту једну појаву у току рата у читавој Србији, а нарочито је она овде изражена, једна страшна разлика између политичког потенцијала и између организованих политичких снага. Ја лично мислим да та истраживања треба упутити у том правцу да би ми разумели оно што се догодило и да бисмо извукли искуство.

Рецимо узмите баш ово време о коме говоримо, јавља се армија добровољаца. Добро би било ако би се прецизније предузело истраживање, па да се утврди колико је стварно добровољаца било. То је једна појава која сама по себи говори о односу политичких снага какав је био у том тренутку. Међутим, ево какав је био однос снага у време сукоба са четништвом 1941. године. Ми смо потукли четништво у том првом судару 1941. године. Шта та чињеница сама по себи говори? Говори о односу политичких и војних снага који до сада није анализиран. После пада слободне територије остала је ваљевска група која се четири месеца тукла са главнином непријатеља у читавој Србији. И то говори о односу снага.

А ми смо тамо на читавој ваљевској територији имали само једну партијску организацију и то у Ваљеву. Не бих улазио даље у то због чега и зашто, углавном упућујем на то да се то заиста слично догодило и овде или на другим местима у огромној мери. Треба да се види шта се стварно догодило, није ли дошло до промена односа снага у народу и у којој мери, наравно код којих слојева итд.

На слободној територији непријатељ је спровео један од најстрашнијих терора у Југославији, посебно у западној Србији и Шумадији. Да су имали повољан однос политичких снага, они такав

терор не би примењивали. Они су уствари терором желели да измене однос политичких снага у народним масама. Јер, када се прибегава таквом масовном терору? Само у таквим случајевима. На крају крајева они нису будале, да кољу ради клања, као што је било у НДХ, јер тамо је била политика геноцида, него је овај терор овде био смишљен на то да измени однос политичких снага, а често је достигао карактер усташког терора у НДХ.

Рецимо, 1943. је у Шумадији по 50—100 људи заклано само у једном селу. Зашто је примењен тај терор?

Само бих хтео толико да кажем у вези овог излагања друга Богавца.

ДРАГОСЛАВ ПЕТРОВИЋ—ГОРСКИ

У разним радовима у другим регионима поводом неких сличних оваквих симпозијума види се и тачан и организован непријатељ, па и непријатељска обавештајна и контраобавештајна служба, односно њихов систем у једном региону.

У нашим радовима, поред дивних података о непријатељу, његовом броју, организованости, не види се непријатељска организована служба, обавештајна и контраобавештајна, конкретно: Гестапо, Абвер, руководиоци исте; љотићевска обавештајна и контраобавештајна служба; недићевска, четничка итд, са свим именима и презименима и њиховом организацијом и шемом. То овде, изгледа, нама, на нашем симпозијуму недостаје.

ОДГОВОР ПРЕСЕДАВАЈУЋЕГ: Захваљујем другу Горском, али морам одмах да одговорим. Покушавали смо да нађемо референта за ова питања, али нисмо могли у томе успети. Ниједан скуп није никада одговорио на сва питања. Слажем се са предлогом друга Горскога, ако будемо могли, да накнадно нађемо аутора да то обради.

САВА ТРИКИЋ (III)

Ја мислим да треба бити истрајан у обради деловања обавештајних служби. Ту има почетних елемената. Има један докуменат који говори о томе како су Немци организовали тројке и упућивали их у нашу позадину. Ја сам о томе нешто и прочитао, само нисам обрађивао, пошто ми то није била тема. Ми смо трагали горе све до Рудника и до Враћевшнице за тим тројкама, хватали их и прогонили. Оне су слале Немцима неке податке о нама, али нису ти подаци били веродостојни. Према подацима тих тројки, наше јединице и штабови добијали су друга имена и друга бројна стања итд. Предлажем да се то темељито испита и провјери, јер би тада била далеко потпунија слика.

Желео бих такође да истакнем чињеницу да су она два батаљона Црвене армије која су у два наврата садејствовала са нашом 15. мајевичком бригадом одлучно дејствовали, а штабови добро сарађивали, за разлику од неких других јединица, као што сам чуо у дискусији.

ВЛАДИМИР БЕРЕЖНОВ:

Желео бих укратко нешто да кажем о неким питањима о којима је било речи јутрос и данас поподне.

Било је речи о цивилним жртвама за време рата, конкретно у с. Бресници. У Краљеву је месеца октобра 1941. године стрељано око шест хиљада људи. Међутим, у току 1943. и 1944. године у Краљеву је по групама стрељано још укупно 1050 људи. С обзиром да је Краљево било седиште недићевског округа и области, то су тада овде стрељани људи и из Чачка, Гуче, Горњег Милановца и других места.

Било је речи око састава Окружног повереништва КПЈ за округ краљевачки. Речено је да је Зора Обрадовић — Илић била члан тог Поверенства, што није тачно. Она је из Београда послата у Краљево да би се ту склонила од хапшења. Овде ју је прихватила Олга Милутиновић, тада секретар Окружног поверенства, и њих две су се заједно скривале од полиције.

Било је речи и око формирања народне власти у Краљеву, па, је речено да су за 15 дана по ослобођењу овог града формирани сви органи народне власти. Први сачувани записник Среског народноослободилачког одбора потиче од 19. фебруара 1945. године, што говори да није могуће да су за 15 дана формирани сви органи народне власти.

Нешто бих рекао о Матарушкој Бањи. У овој Бањи је постојао дом Српске избегличке деце, где је било смештено око 800 деце. У Матарушкој Бањи су наизменично биле смештене јединице 3. српске и 4. црногорске пролетерске бригаде. Био сам присутан када је у Бању, вероватно грешком, дошла једна мања немачка јединица. Тада су се борци и старешине јединица НОВЈ повукли без борбе, да би поштедели децу, јер би иста могла да страдају уколико би дошло до борбе са Немцима.

Било је речи и око штампе. Речено је да је први пут опширно писано о ослобођењу Краљева у „Борби“. Међутим, најопширније је писано у листу „Млади борац“. Десетак страница је у „Младом борцу“ написано о борбама за ослобођење Краљева.

МИЛИНКО ЂУРОВИЋ (III)

Другови, на крају овог нашег скупа стекао сам утисак да је ово врло богат скуп. Мени се посебно свиђа чињеница што је рађено и на основу документације и на основу сећања. Та сећања као

илустрације могу бити тако функционално корисна да чак надомашују и ту документацију која никада није потпуна, нити довољно изучена, нити довољно сређена, као што је речено.

Једино бих могао да додам да има неких ствари за које би стварно требало на неки начин извршити напор да се допуне. Наиме, наше позадинске организације, и на терену и позадинске организације оперативних јединица, нису довољно обрађене, нити је н>ихова функција довољно истакнута. У постојећим рефератима мислим да то треба допунити. Организација КПЈ у јединицама је радила изванредно, а радила је такође и на политичком и идејном плану, користећи и своја искуства и преносећи то на одборе који су овде били у току формирани. Такође санитетска служба, пошто смо имали великих губитака, сматрам да заслужује јако много да се допуни, јер је то била једна од врло значајних функција — да рањенике лечи и да их поново враћа у борбу. То није довољно истичано.

Исто тако културни, политички, просветни рад, па чак и забавни рад, такође није ни додирнут, а било је приредби врло значајних. У постојећим рефератима требало би то некако обрадити, јер би правили грешку према тим људима који су на тим пословима радили и тиме допринели борби која је вођена.

Није истакнуто такође, чини ми се, и ово питање: какав је био карактер нашега рата у тој ситуацији. Јер, као што је познато ми смо водили по двоструким циљевима наш рат. Један је циљ да истерамо окупатора, други је циљ: социјалистичка револуција. Ту нота није довољно подвучена, какав је степен био наших активности, нашег рада у том периоду, у односу на контрареволуцију, противу четника, какве су наше борбе биле у војничком погледу и у погледу окупатора. Није довољно истакнуто и у том погледу би требало у постојећим рефератима а можда и посебан реферат, да се дадне, степену ваше борбе за социјалистичку револуцију и у односу на контрареволуцију, њене снаге у том периоду и њене могућности и отпоре који су у том погледу давани.

Следећа ствар је питање рада на овоме већ датом. Чини ми се да је врло значајно, иако је овде било и добро је што је било различитих мишљења и у погледу планирања операција и у погледу њиховог извођења. Треба да се чују сва мишљења. Само на супротним мишљењима може се извући један користан закључак, корисне синтезе како је стварно било. Треба поћи од тога да критике у командовању, критике у планирању, у извођењу треба да буду доследно спроведене и обухваћене било да се тиче и Врховног штаба, Главног штаба, штабова корпуса, дивизија, бригада, батаљона итд.

Ако хоћемо да будемо научни скуп, без обзира колико има супротности у гледањима на поједина питања, било у ком правцу, треба све то да уђе, јер ово није дефинитивна историја за ово подручје, нити за све јединице које су ту учествовале у том периоду, него је ово материјал за једну синтезу. То бих такође молио, јер у супротном не би били доследни научном методу обраде историје народноослободилачког рата.

То **мислим**, другови, да морамо до краја поштовати. Што значи, другим речима, добићемо дискусије, сви ће добити, имају реферате, нека их обраде у оној мери како они сматрају да треба дорадити. Ја верујем да ће Организациони одбор и они који су директно задужени у том смислу и радити.

Што се тиче питања — какав је смисао имала операција Краљево — Чачак, смисао је био, и циљ операције сигурно, то је доста добро рашчишћено, да се уништи делом, и да се успори покрет јединица ове немачке групе армија. Али каква је била функција ове у односу на Београдску операцију? Ја мислим да је функција ових наших јединица била и обезбеђење успеха Београдске операције. Међутим, на симпозијуму у Београду то такорећи није ни поменуто. То питање још није рашчишћено. Она је имала главну функцију уништавања снага које се повлаче из Грчке, али истовремено кроз те задатке она је имала и функцију даљег обезбеђења Београдске операције, једног од главних задатака у том периоду.

РЕГИСТРИ

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Да би олакшали читаоцима коришћење регистара, дајемо следеће уводне напомене, објашњења и упутства.

1. РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА

Регистар је сређен по азбучном реду одредница, по презимену и имену личности. За странце наведена су имена према изговору у ћирилици, с тим што су за припаднике немачких јединица наведена у заградама и имена у оригиналу, латиницом, уколико се пишу друкчије. За припаднике јединица Црвене Армије наведена су имена у нашој транскрипцији, без писмена којих нема у српском ћирилском писму.

Уз лична, навођена су и партизанска имена, као и партијски и други надимци по којима су те личности познате.

Уредништво регистра је настојало, кад год је то било могуће, да прибави и допуни податке ради потпуне идентификације сваке личности. У мањем броју случајева, уколико се за неке личности нису могла открити пуна имена, наведено је само име или презиме, или иницијали, како је поступио поједини аутор, уз објашњење у заградама — којој је формацији личност припадала, или други ближи податак. Такође, поштовани су изговори имена у појединим наречјима (Сава — Саво, Сима — Симо и слично).

За удате жене, које се помињу у прилозима по тадашњим девојачким презименима, навођена су и њихова каснија брачна презимена.

За неке личности појављују се извесне разлике у презимену или имену код појединих аутора, или је дошло до погрешака услед непрецизности аутора, или грешака дактилографа, или словослагача, па су у регистру наведена оба имена, с тим што је оно нетачно стављено у заграду — да би се знало да се подаци односе на исту личност. Уколико је остала неизвесност, односно сумња у погледу тачности, у заградама је, уз име, стављен знак питања.

Уредништво се извињава уколико нису уочене или нису могле бити отклоњене све непотпуности или нетачности.

2. РЕГИСТАР ГЕОГРАФСКИХ НАЗИВА И ПОЈМОВА

Регистар је сређен по азбучном реду. Обухваћена су имена, односно називи свих насељених места, река, планина, планинских масива, врхова и слично. Такође су обухваћени називи ужих и ширих географских подручја — рејона, крајева, покрајина, земаља и називи држава.

Називи административно-територијалних јединица (срезава, округа и слично) обухваћени су у предметно-тематском регистру.

Уколико су аутори употребљавали неке одомаћене, а незваничне називе, они су писани малим словом (доња, горња Гружа).

Називи насељених места су навођени према званичном називу утврђеном у Именику насељених места у СФРЈ (НИУ „Службени лист СФРЈ“, Бео-

град, 1985) и у Именику места РІР Србије („Службени сласник СРС", Београд, 1952). Уколико се ради о мањим местима, засеонима и слично, којих нема у Именику, као и о називима планина, река и слично, узети су називи из топографских карата или уобичајени називи у тим местима, а коришћен је и Регистар географских назива у Хронологији ОБНЈ (ВИИ, Београд, 1964). У неким случајевима, кад постоје разлике у називима између званично утврђеног у Именику, оног у картама или уобичајеног у народу, наведено је, уз оно званично, и оно друго у заградама (на пример: Жуње и Зуне, Миоковци и Мијоковци и слично). Где нису могли бити проверени, односно утврђени називи које су наводили неки аутори, у загради је стављен знак питања.

3. РЕГИСТАР ПРЕДМЕТНО-ТЕМАТСКИ

Регистар је у основи срећен по азбучном реду, сем неких неопходних одступања, да би се постигла боља прегледност.

Због сложености овог регистра, сачињена је посебна шема, у којој су основни појмови срећени по азбучном реду одредница, а у колико има у неким од њих више пододредница, оне су такође срећене по азбучном реду, а само изузетно, где је то било неопходно, по другим критеријима (хронолошком, хијерархијском или нумеричком код једншца, и слично).

Најобимнији и најсложенији део овог регистра представљају одреднице о војним јединицама, командама, штабовима и службама. Такође, појмови, односно називи војних јединица, команди и служби, и због саме своје природе, захтевали су комбиновање азбучног и других критерија. Стога је уведена заједничка, групна одредница, под словом — В: „Војне јединице, команде, штабови, установе, службе". Унутар ње срећене су, такође сложене, одреднице по земљама којима одређене формације припадају, обележене римским бројевима: I — Албанске, II — Бугарске, III — Краљевине Југославије, IV — Народноослободилачке војске Југославије, V — Недићеве Србије, VI — Независне Државе Хрватске, VII — Немачког Рајха, VIII — Савезничке (западних савезника), IX — Црвене Армије, X — Четничке („ЈВО"). Унутар тих формација одреднице јединица команди и других појмова су такође срећене, у принципу, по азбучном реду, уз нека мања одступања. На пример, уколико су називи јединица означени бројевима, одреднице су срећене по нумеричком принципу, од I. па даље. Код јединица НОВЈ, Немачког Рајха и ЈДА, због великог броја одредница, уведена је и унутрашња подела на: а) Више команде и штабове; б) Јединице (трупе) и ц) Територијално-позадинске органе, установе и јединице. При томе, одреднице виших команди и штабова срећене су по хијерархијском редоследу (на пример: врховни, виши, па нижи штаб). Одреднице јединица срећене су углавном по азбучном реду уз комбиновање нумеричког критерија. Одреднице територијално-позадинских органа и јединица срећене су комбиновано — азбучно и хијерархијски.

Одреднице тематских појмова су срећене по азбучном реду.

Код неких формација било је и одступања, због специфичности.

Тако код одредница о бугарским јединицама извршена је допунска подела по хронолошко-историјском критерију, услед промена у карактеру тих формација на: а) непријатељске и б) савезничке — народноослободилачке, односно отечественофронтовске.

Код јединица НОВЈ, као и већине других (сем немачких) нису исказивани батаљони и чете у посебним одредницама, ради уштеде у простору, и зато што су углавном деловали у саставу својих бригада и одреда, одн. чете V' саставу батаљона, па се увидом у те одреднице могу пронаћи и подаци о батаљонима и четама.

Најсложеније је било питање сређивања одредница о немачким јединицама, не само у погледу њиховог укупног броја, већ и зато што су, у специфичној ситуацији извлачења кроз релативно дуги коридор уз борбе, те јединице често пребациване из једног састава у други или су образоване и од више разнородних јединица оперативне, борбене групе, на различитом нивоу: батаљона, пукова, дивизија па и корпуса. Оне су обично носиле називе по својим оперативним командантима. Стога су приказане у заједничкој, по-

себној одредници: Оперативне, борбене групе. Из истих разлога, због великог броја самосталних јединица, или ван својих основних формација, приказани су и самостални батаљони, дивизиони и сл.

Регистар јединица Црвене армије рађен је, у основи, према радовима аутора који су користили доступне изворе, углавном извештаје јединица НОВЈ у време борби, објављене у Зборницима докумената НОР-а, јер се још не располаже изворима из архива ЦА. Међутим, у прилогу Г. Вујичића о прегледу јединица које су учествовале у овим борбама коришћени су и новији подаци — монографски радови совјетских аутора (до неких је дошао тек при коначном редиговању прилога, после скупа). Стога је дошло до разлика у приказивању формацијског састава неких дивизија (93), односно навођењу различитих назива пукова у њеном саставу. Није се успело открити (а није била ни сврха па ни могућност овог скупа) како је дошло до тих разлика (можда је било и различитог обележавања нумеричког назива пукова у време борби из разлога конспирације и дезинформације непријатеља). Због одсуства извора, најчешће су код ЦА навођене дивизије које су дејствовале, ређе пукови и ниже јединице.

Регистар четничких јединица такође садржи извесне непрецизности, непотпуности, па и нетачности. До неких је дошло услед непрецизности аутора. Друге су настале и услед промена у формацијама тзв. ЈВО, од лета 1944, у време продора оперативних група дивизија НОВЈ у Србију, образовањем тзв. јуришних корпуса и група јуришних корпуса од разних делова дотадашњих равнорских корпуса и других четничких јединица, па није увек било лако ни утврдити о којој се четничкој јединици ради.

Називи јединица у основи су навођени према Регистру војних јединица, установа и појмова у Хронологији ослободилачке борбе народа Југославије 1941—1945 (ВИИ, Београд, 1964). Уколико неке јединице нису тамо поменуте, узимани су називи према цитирању аутора или из других извора. Међутим, пошто су борбе трајале пуна два месеца, а неке јединице се временски помињу и пре тог периода, долазило је у неким случајевима и до промена у њиховим називима, формацијским саставима и сл. Стога је, где год је било то могуће, указивано на те промене. На пример, бригадама су навођени допунски називи (пролетерске, ударне) према стању у време борби. Дивизијама и корпусима су обележавани званични називи са арапском бројком, а у заградама допунски, незванични, а уобичајени (српске и слично).

Посебну тешкоћу при изради регистра представљала је непрецизност неких аутора у навођењу назива јединица, нарочито непријатељских. Стога, кад год је било могуће одредити на коју се јединицу податак односи, обележавана је страница у тој одредници. Међутим, где је то ипак било немогуће, подагак је уношен у пододредницу „опште”. Негде то није било могуће ни ауторима, на пример код навођења немачког корпуса који организује одбрану на престорији Краљево—Чачак, а који у том периоду мења званични назив: „Милеров” у „34. армијски”. Такође постоје велике непрецизности у навођењу немачких команди за Југоисток стога што неки аутори нису имали у виду промене до којих је дошло у лето 1943, пред капитулацију Италије, реорганизацијом немачких формација и преименовањем дотадашње Команде Југоистока у Вишу команду Југоистока и др. (види прилог К. Јончића, стр. 22). Стога се при изучавању грађе морају имати у виду све сродне одреднице овог појма. Сличне непрецизности се јављају и код употребе назива немачких команди и команданата у Србији.

Поједини аутори су непрецизно или непреведено употребљавали називе неких немачких јединица за посебну намену (на пример: *ЈангсЕбзсШгеп* батаљони — за обезбеђење објеката). Стога, где год је могло да се утврди, стављен је преведени назив, а у загради изворни назив, у неколико случајева и шира објашњења у фуснотама.

Код неких немачких јединица употребљавани су двојни називи: пионирске и инжињеријске јединице.

Такође, треба имати у виду да су поједини аутори веома непрецизно и нетачно употребљавали називе албанских непријатељских јединица: окупационих — фашистичке Велике Албаније, фашистичке милиције (вулнетари) и националистичких (балисти).

Код неких јединица НОВЈ није било могуће прецизно утврдити састав и зато што су у периоду борби биле тек у формирању, па су странице навођене у заједничкој одредници, на пример КНОЈ.

Код територијално-посадних органа и јединица НОВЈ нису посебно навођене команде места по селима и мањим местима, јер су имале углавном епизодну и привремену улогу. Оне се ипак могу сагледати коришћењем географског регистра — по називима места у којима су постојале, уколико су помињане. Посебне одреднице имају само команде места у градовима.

Неке одреднице су дате у оквиру заједничких општих назива и тема: аеродроми, декларације, директивна писма, историографија, конференције, конгреси, мобилизација, терор, штампа и друго.

Посебно су приказана подручја територијално-управних јединица: округа и срезова (општине тада још нису успостављене као управне јединице, већ се бирају месни и градски НОО). Унутар ових јединица односно на том принципу уређене су и одреднице КПЈ, СКОЈ-а, органа нове власти. Где није било могуће тачно утврдити на коју се одредницу односи податак, услед непрецизности аутора, странице су наведене код ширег, заједничког појма.

Због ограничености простора и опасности од расплињавања нису регистрована уопштена помињања неких појмова или ако су узгредно помињана у оквиру другог појма (на пример: НОП, КПЈ, окупатори, четници и сл.).

У погледу тематских одредница треба, такође, имати у виду неке особености. Неки појмови, мада везани за војне јединице, стављени су мимо приказа њихових састава, јер се ради о дејствима, понекад и заједничким (на пример, НОВЈ и ЦА) или супротстављеним (у сукобу са непријатељским јединицама). Стога су дати под заједничком одредницом: операције, или: планови и мере.

Неки географски појмови су обухваћени одредницама и у овом регистру, кад је требало да се евидентира нека посебна ситуација везана за то подручје, земљу и сл. (на пример Балкан, Србија — војнополитичка ситуација, Бугарска, Италија, Румунија — капитулација и сл.).

Уредништво

А

Абрамовић Милан: 89, 130
 Аврамовић Добрица: 481, 482
 Адамич Луј: 30
 Адамовић В. Влада: 358
 Адамовић Драгомир: 321
 Ајхер (Ejcher): 144
 Азабагић Ферид: 444
 Акименко А. З.: 87
 Аксентијевић Момир: 476
 Алексић, десетар: 278
 Алексић Богдан: 322
 Алексић Божидар — Глуви: 278, 279
 Алексић Д. Боривоје: 184
 Алексић Ж. Бранислав: 183
 Алексић Илија: 486
 Андријевић Радомир: 467
 Андрић Драгољуб: 485
 Андрић Живко: 294
 Андрић Јован: 337
 Андрић М.: 284
 Андрић Радојица: 474
 Андрић Станимир: 468
 Анђелић Анђелко: 131
 Анђелић Мило: 467
 Анђелковић Боривоје: 321
 Анђелковић Велислав: 479
 Анђелковић Љубиша: 384, 389, 393, 445
 Анђелковић Урош: 395
 Анић Никола: 150, 151
 Антенштајнер (Antenstajner): 115, 140
 Антуновић Риста: 53
 Асановић Лата: 257
 Атанасковић Бранислав: 515
 Атанасковић Живорад: 515
 Атанасковић Јован: 515
 Аћимовић Недељко: 435, 436
 Ашић Драгослав: 481
 Ашоф (AkšohM): 100

Б

Бабић Веслин: 484
 Бабић Драгутин: 443
 Бабић Милунка: 450, 514
 Бабовић Исидор: 484
 Бабовић М. Милован: 343
 Бабовић Спасенија: 37, 52
 Бабовић М. Стана: 343

Бадер Паул: 115
 Бајагић Александар: 343
 Бајић Владимир: 298
 Бајић Вуко: 184
 Бајић Урош: 282
 Бакарић др Владимир: 37
 Бакић Милош: 113, 221, 360, 369
 Балашов Семенович Димитриј: 152
 Бановић Александар: 441, 449,
 Бановић Душанка: 450
 Бановић Олга: 294
 Банчић Никола: 279
 Бараћ Ј. Радомир: 257
 Барехтаревећ Грујо: 342
 Бартман (Barthmann): 139, 141, 144
 Басарић Бранко: 450
 Батало Љубица: 450
 Баћовић Петар-Орфеј: 267
 Бахрић Брано: 337
 Башић Ибро: 323
 Бегећ Хасан: 323
 Беговић Божидар: 133, 134, 183, 254
 Беговић Драган: 449
 Бејли (Bailey З. У.): 29, 32
 Белић Живко: 436
 Беловић Бранко: 514
 Беловић Мирослав: 514
 Беме (Böhme) Франц: 117
 Бережнов Владимир: 621
 Бергман (Bergmann): 141
 Берлин (Berlin): 139, 141, 143
 Билич Амет: 321
 Бинш (Bensch): 144
 Бирјузов С. С.: 564
 Биркер: 108
 Бјелетић Добросав: 6
 Бјелић Бранко: 298, 595
 Благојевић Божидар: 257
 Благојевић Воја: 456
 Благојевић Милоје: 396
 Благојевић Миодраг: 322, 329
 Благојевић Раде: 396
 Благојевић Рака: 279
 Блажић М. Радић: 257
 Богавац Благоје: 389, 390, 392, 396, 397, 411, 416, 417, 439, 441, 469, 479, 614, 616, 620
 Богавац Велимир: 440, 441, 445
 Богавац Петар: 514
 Богавац Драгослав: 412, 421

Богавац Милена: 443
 Богавац Петар: 455
 Богдановић Драгутин: 358
 Богдановић Миодраг: 324
 Богдановић Храпе: 415
 Богићевић Живан: 402, 408
 Богићевић Млаћен: 400
 Богларски Вера: 514
 Богларски Лука: 512
 Богларски Мирко: 512, 522
 Богосављевић Драгиша: 480
 Божиновић Ратка: 449
 Божовић Деса: 440, 450, 453
 Божовић Борђе: 441
 Божовић Саша: 155
 Божовић Светолик: 403
 Бојовић М. Божидар: 184
 Бојовић Мићун: 486
 Бојовић М. Младен: 184, 471, 481, 482
 Бојовић Рада: 449, 451, 456
 Бокан Едуард: 331
 Бонџић Милан: 524
 Бонџић Милош: 524
 Борковић Милан: 51, 52, 609
 Бороцки Јулија: 357
 Бошковић Бранко: 466, 467
 Бошковић Владимир: 486, 487
 Бошковић Живадин: 321
 Бошковић др. Михаило: 479
 Бошковић Сретен: 482
 Бошњаковић Милан: 327
 Брајмајер (Brelmajer): 143
 Брајовић Бошко: 133, 183, 184, 256, 258, 585
 Браловић Момчило: 323
 Бранковић Милан: 323
 Брашић Славко: 514, 515, 519, 521
 Брћанин Станојка: 514
 Брћовић Василије: 516
 Бркић Бошко: 517
 Бркић Вељко Миша: 400, 470
 Броз Јосип — Тито: 10, 23, 24, 30, 32, 34, 36—38, 40, 41, 43, 45, 51, 52, 54, 57, 59—60, 62, 64, 94, 96, 189, 202, 206, 224, 261, 320, 339, 476, 477, 531, 586, 588, 590, 591, 601, 618
 Брозовић Драгутин: 442
 Броћић Раденко: 406, 469, 478
 Броћић Дамљан: 484
 Брунер (Brunner): 144
 Бубнов М. И.: 136
 Бугарчић Василије: 475
 Бугарчић Емилија: 475
 Бугарчић Љубиша: 392, 397, 409
 Бугарчић Милић: 478, 484
 Бугарчић Милутин: 484
 Бугарчић Никола: 416, 418, 614
 Бугарчић Тихомир: 484
 Бујлов Терентјевич Фрол: 529
 Бујаковић Мирко: 132
 Буковић Живота — Пикавац: 392, 397, 445
 Булатовић Блажо: 514

Булатовић Зарија: 485
 Булатовић З. Петар: 184
 Бургемајстер (Burgemeister): 88, 139, 142
 Буревић Мито: 380, 393, 396, 443
 Бурић Радомир: 134
 Бутин В.: 136

В

Вајић Зора: 442,
 Вајић Саво Миленко: 382, 386, 393, 394, 415, 417, 420, 429, 430, 434, 435, 437, 440, 441, 444, 447, 451
 Вајкс Максимилијан (Neischk Maximilian, Гђгг уоп): 22, 27, 41, 58, 83, 113
 Вајс (Vais): 143
 Валд ОУУаМ): 138
 Вальаревић Сава: 465, 519
 Василијевић др Јелисавета: 485
 Василић Витомир: 409
 Василић Миломир: 406
 Васиљев Раменко: 529
 Васиљевић М. Гвозден: 358
 Васиљевић Драгољуб: 321
 Васиљевић Милош: 480
 Васиљевић Раденко: 295
 Васић Милорад: 385, 431, 433, 444, 445
 Васовић Бранко: 404
 Васовић Васо: 485
 Васовић Вуко: 183
 Васовић Милка: 443
 Вејагић Стојан: 358
 Векер (Vesker?): 152
 Велебит Влатко: 54
 Велић Драгомир: 405
 Величковић Михаило: 328
 Вељковић Радомир: 279
 Веселиновић Емилија: 289
 Весковић Жарко: 332
 Весовић Миљојко: 395
 Виганд (Meßap<1): 115, 142
 Вигњевић Дмитар: 337
 Видаковић др Радослав: 519, 520
 Видовић Војин: 132
 Видовић И. Миленко: 184
 Вилимоновић Бранко: 468
 Вилимоновић Вукашин: 416, 461, 468
 Вилотијевић — Ристовић Дана: 440, 449, 456
 Вилотијевић Слободан: 484
 Вилсон (MГГзоп Т. V/.): 32
 Виријевић Мартин: 375
 Вистефелд (MГГиз^eИ): 115, 138, 140, 142
 Висхој (Mezhen): 115, 138, 140, 143
 Висхен: 115
 Витас Душан: 131
 Вишњић Петар: 86, 88, 466
 Властелица Добросав: 483
 Властелица Миодраг: 475
 Влаховић Драго: 343
 Војводић Тодор — Бедо: 155

Војновић Душан: 450
 Војновић Стево: 150
 Волф (ШоВД): 144
 Врачар Никола: 133
 Вујанац Љубинко: 467
 Вујанац Рајко: 371, 382, 394, 413, 415,
 417, 420, 423, 429, 430, 434, 435, 437,
 440, 445, 449, 453, 454, 566
 Вујанац Смиља: 467
 Вујичић Вера: 475
 Вујичић Гојко: 129, 608
 Вујичић Лепша: 441, 444
 Вујовић Александар Лексо: 483, 484
 Вујовић Дарко: 443
 Вујовић Миливоје — Циго: 473, 475
 Вујовић Олга: 484
 Вујовић Радиша: 485
 Вујовић Радомир: 131
 Вујовић Славка: 479
 Вукадиновић М. Живојин: 358
 Вукадиновић Милорад: 183
 Вукајловић Рака: 440, 441
 Вукановић Добрашин: 257
 Вукашевић Миле: 183
 Вукмановић Светозар Темпо: 24
 Вуковић Јово: 150, 151
 Вуковић Милан: 515
 Вуковић С. Милован: 343
 Вуковић М. Новица: 184
 Вукојевић Петар Перица: 293—294,
 299, 263
 Вукојчић Радован: 43
 Вукомановић Милисав: 332
 Вукосављевић Васо: 416, 437, 461
 Вукосављевић Драган: 322
 Вукосавчевић Вуле: 443
 Вукославчевић Урош: 184
 Вукотић Јован: 525
 Вуксановић Т. Милорад: 184
 Вуксановић Миодраг: 480
 Вулетић С. Бранко: 343
 Вуловић Витомир: 484
 Вуловић Никола: 484
 Вукчевић Рака: 514
 Вукчевић Саво: 89, 130
 Вучелић Видак: 257
 Вученић Драго: 278
 Вучетић Живадин: 515
 Вучетић Милован: 278
 Вучетић Миодраг: 279
 Вучетић Радивоје: 279
 Вучетић Сибин: 461
 Вучинић Драгутин: 444
 Вучинић З. Милутин: 183
 Вучић Милутин: 520
 Вучићевић Љубисав: 289
 Вучковић Звонко: 600
 Вучковић Живојин: 443
 Вучић Драгољуб: 443
 Вучковић Љубо: 89
 Вучковић Милентије: 468

Г

Гавриловић Владета: 481
 Гавриловић Живадин: 288
 Гавриловић Загорка: 450
 Гавриловић др Милан: 45
 Гавриловић Мићун: 476
 Гавриловић Михајло: 133
 Гавриловић Петар: 394
 Гавриловић Раша: 476
 Гаген, Н. А.: 87
 Гагић С. Сафет: 343
 Гајић Јован: 517
 Гајтановић Бошко: 467
 Ганић Велимир: 519
 Гардашевић Милан: 440
 Гвозденовић др Драгутин: 416
 Гвозденовић Јарослав: 413
 Гвозденовић Миле: 416, 437, 467
 Гвозденовић Тома: 467
 Герхард (OerhagJ): 143
 Гинић Димитрије: 449
 Главоњић Емилија: 450
 Гледић Милан — Мане: 473, 475
 Глигоријевић Иван — Цина: 113, 221,
 361, 369, 409
 Глигоријевић Слободан Ајга: 611
 Глигоријевић Мика: 352
 Глишић др Венцеслав: 91, 567, 605
 Глишић Миодраг: 404
 Глишић Симеун: 486
 Говедарица Добривоје: 476
 Гогин Пашага: 322
 Годић Милован: 321
 Гојковић Богдан: 479, 481
 Гољић Мића: 515
 Гончин Милорад: 203, 324
 Гордић Никола Срђа: 466
 Гочанин Драго: 520
 Гошовић Гојко: 431
 Грабовски Радица: 451, 456,
 Граф (CraH): 144
 Грахман Лотар (Crahtapn 1.o1:har):
 117
 Грбац Карло: 131
 Грковић Живота: 402
 Грковић Милорад — Миња: 473
 Грковић Раденко: 400, 406
 Грковић Радован: 486, 487
 Грот (Oro1h): 88, 143
 Грубор Душан: 450
 Грујић Андрија: 481
 Грујић Вера: 442, 450, 453
 Грујић Вукота: 184
 Грујовић Адам: 484
 Грујовић Коста: 514
 Гум (Cитт): 138, 143
 Гусман (Cиззтапн): 139
 Гутић Мирко: 150, 151

Д

Дабих Бранко: 514
 Дабих Иванка: 514
 Дамјановић Милош: 396
 Дамљановић Велисав: 480
 Дамљановић Драгомир: 420
 Дамљановић Жарко: 279
 Дамљановић Петар: 480
 Дамљановић Сретен: 479, 480, 486
 Даниел (Ваше1): 141, 144
 Даничић Александар: 467
 Дапчевић Пеко: 86, 189, 336, 372, 387, 584, 589
 Даунер (Баипег): 114, 139, 142
 Дачовић Љубомир: 482
 Дашић др Јарослав: 488
 Дебељак Станоје: 443
 Дебељаковић Жарко: 515, 519, 522
 Дебељаковић Јездимир: 515
 Делетић Александар: 343
 Делетић Слободан: 343
 Делић Асим: 312, 323
 Денш феџвџи: 143
 Деспотовић Витомир: 467
 Дивац Светомир: 516
 Дивљаниковић Владимир: 443
 Димитријевић М. Александар: 257
 Димитријевић Димитрије Мита: 449
 Димитријевић Драган: 324
 Димитријевић Љубица: 449
 Димитријевић Б. Никола: 358
 Динић Драгољуб: 322
 Дишовић Милун: 524
 Добрковић Т. Блажо: 343
 Добрковић Стево: 155
 Довијанић Радмила: 474
 Дозет Душан: 577, 580, 581
 Дојч (Беи^зсџ): 142
 Домановић Драгољуб Анинац: 402, 408
 Домановић Радивоје: 322
 Домановић Сава: 279
 Дорнер фогнер: 116, 141, 144
 Достанић Борисав: 484
 Достанић Милорад: 469, 470, 486
 Драгањац Борђе: 443
 Драгићевић Драго: 479
 Драговић Васо: 183
 Драгутиновић Здравко: 483, 485
 Дравовић Велимир: 467
 Дражовић Ратко: 48, 371, 413, 414, 415, 417, 420, 423, 437, 440, 469, 513
 Драшковић Димитрије: 443
 Дреер фгећег): 138, 140, 143
 Дреновак Реља: 514
 Дрљачић Војислав: 131
 Дрљевић Миливоје Мићака: 131, 362
 Дрљевић Саво: 51, 86
 Дугалић Милисав: 468
 Дугалић Милутин: 468
 Дугалић Момчило: 416
 Дујановић др Петар: 480
 Дукађинац Ризван: 322

Дугоња Урош: 443
 Дугоњић Рато: 53
 Дукић др Душан: 20
 Дукић Буро: 413
 Дукић Михаило — Миша: 387, 396, 431
 Дукић Симо: 416
 Дулетић В. Јово: 343
 Дулић др Војислав: 602
 Дуњац Милош — Миша: 520

Б

Бекић Рајица: 295
 Берић Петар: 257
 Бермановић Раде: 295
 Билас Милован: 37
 Бокић Милутин: 294
 Бокић Новак: 294
 Боковић Андрија: 474
 Боковић Видосав: 322
 Боковић Милан: 441
 Боковић Милица — Шиша: 433
 Боковић Михаило: 484
 Боковић Радисав: 468
 Борђевић Александар: 484
 Борђевић М. Андрија: 358
 Борђевић Богосав: 321
 Борђевић Божида: 133
 Борђевић др Вићентије: 497, 586
 Борђевић Властимир Слободан: 400, 402
 Борђевић Војислав: 294
 Борђевић Драгослав: 475
 Борђевић Јелена: 402
 Борђевић Јованка Бечлика: 442, 456
 Борђевић Лазар: 480
 Борђевић Љубинко: 617
 Борђевић Милош: 257
 Борђевић Ж. Обрен (Обрад): 401, 473
 Борђевић В. Рајко: 257
 Борић Милица: 322
 Бошовић Рајко: 515
 Бубањук Даница: 449
 Букановић Н. Гавро: 343
 Бујић Момчило: 592
 Букић Алекса: 132
 Букић Бранко: 288
 Букић Динка: 357
 Букнић Витомир: 321
 Буковић Јелица: 456
 Бураковић Богосав: 321
 Буракић Радмила: 474
 Буран И. Божо: 257
 Буран Буро: 257
 Бурановић Илија: 279
 Бурашковић Ј. Велимир: 343
 Бурашковић Вукоје: 343
 Бурђевић Вера: 473
 Бурђевић Костадин: 323
 Бурђевић Миленко: 480, 486
 Бурђевић Милутин: 288

Бурић Живка — Жижа: 399, 402, 407,
409, 470, 486
Бурић Љубодраг: 53
Бурић Милисав Павле: 469, 473
Бурић Мирослав: 288, 609
Бурић Радомир: 134, 183, 456
Буришић Павле: 27, 52, 592
Бурковић Стојадин: 515
Буровић Војо: 183
Буровић Деспот: 515, 522
Буровић Душан: 515
Буровић Љубиша: 400
Буровић Милинко: 130, 155, 515, 517,
583, 586, 588, 593, 621
Буровић Милош: 461
Буровић Мићо: 183
Буровић Михаило: 515
Буровић Никола: 403, 404, 409
Буровић Радојица Радојко: 132

Е

Ердмансдорф (Erdmannsdarf): 104

Ж

Жардин Звонко: 299
Жарковић Милан: 359
Жданов Иванович Владимир: 87
Жерађанин Воја: 522
Живановић Алекса: 323
Живановић Маријан: 289
Живковић-Бабић Адам: 399, 408, 440
Живковић Миодраг: 479
Живковић Митрован: 496
Живковић Ненад: 184
Живковић Радисав: 321
Живковић Радован: 323
Живковић Слободан: 359
Жугић Стојан: 183
Жујовић Сретен: 52, 53
Жупац Милош: 524
Жупац Милутин: 524
Жупник Леополд: 444

З

Закић Милија: 376
Зајденфаден (Seidenfaden): 144
Залатић (или Златић) Хасо: 332
Зандмејер (Sandmeyer): 143
Затежић Радомир: 403
Зах Мирослав: 441, 443
Звиздић Хасан: 55
Звицер Р. Радоје: 183
Згоњанин Милан: 298
Здравковић Милорад: 522
Здравковић Мирко: 485
Зеленика Душан: 323
Зечевих Драгослав: 380, 384, 385, 396,
440, 443
Зечевих Милорад: 485
Зечевих Момир: 385, 395

Зечевих Радослав: 380, 383, 385, 393
Зеџ Мирко: 132
Зеџ Радован: 483, 485
Златичанин Новак: 443
Златковић Бұра: 113, 131, 221, 349, 360,
369, 597, 602
Зомер (боттер): 144
Зонтаг (Зоп(а\$)): 143
Зорић Раде: 89, 130
Зрнић Бранко: 298
Зуцовић Добривоје: 443

И

Иванов Казанов (?): 529
Ивановић Бошко: 132
Ивановић Драгослав: 402, 600
Ивановић Љубисав: 404
Ивановић Миладин: 37, 88, 130, 206,
575
Ивановић Милан: 524
Ивановић Милојко: 467
Ивановић инж. Момчило: 441
Ивановић Радисав: 467
Ивановић Славко: 515
Иветић Велимир: 185, 594
Ивковић Вукосав: 359
Идн Антони (Eclen An1ony Koher!): 29
Игњатовић Веселин: 529
Илимарковић Радоје: 343
Илић Адам: 294
Илић Алексије: 323
Илић Павле Вељко: 53
Илић Војимир: 409
Илић С. Драгољуб: 279
Илић Живота: 332
Илић Момчило: 294
Илић Раде: 524
Илић Лазар: 132
Иштвановић Мика: 450, 453, 456

Ј

Јаковљевић Здравко — Буцко: 472,
473, 475
Јаковљевић Лазар: 323
ЈаковљевеиН Милутин: 408, 469, 477
Јанић Александар: 6
Јанић Б. Гојко: 343
Јанић П. Драгутин: 359
Јанић Тихомир: 155, 254
Јанићијевић Б. Борисав: 359
Јанићијевић Тадија: 321
Јанке (Јапке): 143
Јанковић Блажо: 130, 133, 150, 151,
169, 183, 240, 251, 254, 255, 256, 338,
505, 572, 588, 608
Јанковић Душан: 183
Јанковић Живота: 323
Јанковић М. Јован: 343
Јанковић Љубица: 357, 359
Јанковић Љубомирка: 485
Јанковић Т. Паун: 359

Јанковић Радивоје: 596
 Јанковић Радисав: 324
 Јанковић Радослав: 395
 Јанковић М. Чедомир: 343
 Јанузовић Тешо: 312, 323
 Јањић Василије: 483
 Јањић Владимир — Владе: 472, 483, 486
 Јарић Гавро: 293
 Јаснић Дража: 416, 461
 Јаћовић Лазар: 467
 Јауковић Спасо: 484
 Јауковић Р. Томаш: 343
 Јашовић Вукадин — Вуле: 382, 394, 429, 434, 447
 Јеврић М. Владимир: 183
 Јевтић Миленко: 516
 Јевремовић Славко: 468
 Јевтовић Милоје: 486
 Јевтовић Милорад: 472, 475
 Јевтовић Радовин: 470
 Јевтовић Радомир: 288
 Јевтовић Тихомир: 482
 Једњак Љубица: 450
 Јелинић инж. Мила: 441
 Јелић Михаило — Мика: 132, 139
 Јелић Радослав: 183
 Јеличић Божо: 337
 Јеличић Живота: 333
 Јелчић Јела: 352, 357
 Јемуовић Раде: 420
 Јемуовић Цана: 420
 Јанековић Дара: 590
 Јеремић Божидар: 324
 Јеремић Владислав: 322
 Јеремић Живомир — Моделар: 133
 Јеремић Миодраг: 482
 Јовановић Арса: 38, 53
 Јовановић Велисав: 484
 Јовановић Влада: 600
 Јовановић Војин: 131
 Јовановић Вукосава: 357, 359
 Јовановић Добривоје: 294
 Јовановић Добрила: 420
 Јовановић Драган: 322
 Јовановић Драгиша — Кекерез: 401, 402
 Јовановић Драгутин: 482
 Јовановић Душан: 322
 Јовановић Драгић: 294
 Јовановић др Жарко: 457
 Јовановић Љубо: 323
 Јовановић Мија: 460
 Јовановић Мијат: 395, 434, 441
 Јовановић Миленко — 'Пида: 470, 473
 Јовановић Милован: 329
 Јовановић Милосав: 343
 Јовановић Петроније — Перо: 207
 Јовановић Радивоје — Брадоња: 37, 121, 129, 559, 570, 576, 580, 592, 593, 615, 618
 Јовановић Радован: 469, 471

Јовановић Радомир: 485
 Јовановић Радослав: 323
 Јовановић Станислав: 323
 Јовановић Стојадин: 321
 Јовановић Трајко: 132
 Јованчевић Милорад: 183
 Јованчић Петроније: 132
 Јовашевић Владан: 475
 Јовашевић Грујица: 476
 Јовашевић Радован: 486
 Јевтовић Радивоје: 526
 Јовић Јован: 522
 Јовић Ј. Радомир: 257
 Јовићевић Ј. Љубомир: 183
 Јовићевић Никола: 442, 454, 456
 Јовићевић Павле: 371
 Јовичић Владимир: 324
 Јовичић Душан: 416, 420, 437, 475, 479
 Јовичић Љубица: 442, 476
 Јововић Бранко: 480
 Јововић Вукосав: 429, 431
 Јововић Радомир: 442
 Јодл: 92
 Јокић Симо: 184
 Јоковић Анђа: 416, 461
 Јоковић Михаило: 486
 Јоковић Радисав: 480
 Јоксимовић Секула: 150, 151, 152, 605, 607
 Јолић Стојадин: 323
 Јоловић Борче: 443
 Јоловић Милорад: 388, 389, 396, 435, 440, 441
 Јонић К. Боривоје: 267
 Јончић др Коча: 22, 55, 393, 422, 433, 565, 592, 593, 597, 607, 613
 Јончић Милица: 453
 Јосиповић Срба: 36, 51, 53
 Јосивљевић — Кнежевић Косовка: 380, 383, 393
 Јосивљевић Новак: 380, 383, 384, 393
 Јосиф митрополит: 46
 Јосифовић Стефанка: 448, 449
 Јоцић Александар: 288, 448
 Јоцић Михаило — Берлинац: 513, 515, 518
 Јоцовић Божидар: 441, 442, 444, 450, 453, 454, 456
 Јунг: 115
 Јунузовић Ахмет: 322

К

Кајзер (Ke15er): 115, 137, 140, 142
 Кајтел (KeHe1 'Ш1he1r): 22
 Калабић Никола: 146, 466, 599
 Калајџић Радмила — Цица: 442, 456
 Калбицер (Ка.Љкхег): 144
 Калезић Мирко: 155, 588
 Калугеровић Влајко: 486
 Камницорац Миљко: 443
 Камхи Самуел — Петко: 327, 337

Кандић Милорад: 183, 343
 Кановић Миша: 453
 Каноника (Сапошса): 144
 Кантар Милан — Мићо: 321
 Капетановић Дервиш: 329, 337
 Капетановић Живота: 402
 Капларевић Војимир: 484
 Капларевић Радош: 395
 Каравесовић Рафаило — Фифа: 520
 Караћорчевић Петар: 24, 28—30, 32, 42, 51, 52, 54
 Каран Душан: 450, 456
 Караичић Недељко: 52
 Карановић Владо — Каран: 134, 337
 Карапавловић Дмитар: 403
 Караџић Миодраг: 467
 Кардељ Едвард: 37
 Карић Радослав: 505
 Карић Фадила: 321
 Касалица Живорад: 514
 Касалица Чедомир: 416
 Кастратовић Михаило: 343
 Катанић Властимир: 482
 Катанић Милентије: 443
 Катић Влајко: 294
 Катић Марко: 294
 Кесеровић Драгутин: 43, 146, 155, 169, 170, 172, 174, 184, 266, 267, 551, 573, 574, 611
 Кеџман Јован: 131
 Кеџман Симеун: 131, 298
 Кецојевић А. Миленко: 184
 Кизоров, П. А.: 136
 Кијац Саво: 279
 Киласкович Флор: 529
 Киш (Kjzsch): 115, 138, 140, 142
 Кикел (Kikel): 138, 142
 Клисарић Емилија: 475
 Кнежевић Борисав: 279
 Кнежевић Бранислав: 479
 Кнежевић Б. Данило: 184
 Кнежевић Добрица: 380, 383—385, 388, 393, 395, 443
 Кнежевић Драгослав: 482, 486
 Кнежевић Душан: 420
 Кнежевић Јанко: 380, 383, 384, 387, 393
 Кнежевић Косовка (види: Јосифљевић — Кнежевић Косовка)
 Кнежевић М. Михаило: 257
 Кнежевић Новак: 393
 Кнежевић Петар: 298
 Кнежевић Радивој — Ратко (Рацо): 336
 Ковачевић Драгољуб: 322
 Ковачевић Митар: 517
 Козлов, М. Ф.: 136
 Кокарев, А. П.: 136
 Кокерт (КоскеЛ): 115, 138, 140, 142
 Колаковић Нико: 321
 Коматина Марко: 343
 Коматина Радомир: 443
 Коминац Војислав: 468

Константиновић Константин: 485
 Корач Владо: 450
 Корач Божићар — Аца: 133
 Корен Рудолф: 413
 Корићанац Богдан: 607
 Кост (Ко51): 115, 138, 140, 143
 Костадиновић П. Милан: 359
 Костић Владимир: 183
 Костић Војислав: 257
 Костић Љубиша: 278
 Костић Миланка: 514
 Костић Урош: 6, 607
 Котарац Стојан: 321
 Котуровић Никола: 467
 Кочовић Ратко: 440, 617
 Кошанин Станко: 412, 413, 421, 616
 Кошиќапа М. Госпава: 343
 Кравић Салих: 322
 Кравцов, И. К.: 87, 136
 Краговић Хранислав: 420
 Крајишник Мехо: 322
 Крамер (Кгатег ЕПзшоГШ): 172, 611
 Крбавац Васо: 321
 Кретић (Крстић ?) Милорад: 329
 Крецуљ Спасоје: 294
 Кривокапић Радован: 251, 507
 Кривокућа Велиша: 485
 Кривокућа Добрила: 472
 Кривокућа Момчило: 441, 472
 Кригер (Кпе8ег): 598
 Крилов Иван: 134, 298
 Крљар Владимир: 515
 Кромбохлц (Кготћћок): 143
 Крсмановић Љубисав: 321
 Крсмановић Радослав: 294
 Крстић Илија: 515
 Крунић Душан: 514, 522
 Крунић Загорка: 514
 Крунић Михајло: 322
 Крупеж Слободан: 486
 Крушевац Вукашин: 467
 Кубурић Митар: 337
 Кузмановић Новка: 449
 Кујунџић Лазар: 482
 Кујунџић Милун: 482
 Кујунџић Секула: 481, 482, 486, 487
 Кукољ М. Никола: 184
 Кукољ Урош: 89, 130, 230, 237
 Кулић М. Вељко: 257
 Кум Ото (Китт Оио): 101, 104, 115, 142, 153
 Кушић Ина: 440, 444
 Кушић Лале: 522
 Кушић Раде: 470, 476

Л

Лавренчић Радмило: 392, 397, 450
 Лазаревић Богољуб: 473
 Лазаревић Борко: 443
 Лазаревић С. Добривоје: 183, 184
 Лазаревић Драгиша: 288
 Лазаревић Драгош: 441, 443

Лазаревић Миладин: 323
 Лазаревић Миломир: 409
 Лазаревић Милорад: 484, 485
 Лазаревић Петар: 323
 Лазаревић Радивоје: 288
 Лазих Гордана: 473
 Лазих Нада: 448, 456
 Лазовић Драгомир: 288, 323
 Лазовић В. Јован: 343, 450
 Лајшић Рајко: 298
 Лакићевић Вучета: 343
 Лангер (Langer): 100, 114
 Лант (Landt): 139, 141, 144
 Ланц Хуберт (Lanz): 114
 Лападатовић П. Сима: 359
 Лашић Душан: 321
 Левајац Миле: 279
 Левајац (Левајац ?) Миодраг: 270
 Лекић Добрица: 514
 Лекић Миле: 514
 Лекић Момир: 416
 Лековић Воја: 53
 Лековић Миша: 614
 Лер Александар (Lohr Alexander): 23
 77, 93, 94, 98, 106, 114, 115, 158, 159
 224, 578, 579, 591, 606
 Лесић Велимир — Леса: 337
 Лешевић Александар: 383
 Лешевић Радосав — Пинци: 380, 383,
 393, 394
 Ливхонци Божидар: 321
 Линднер (Lindner): 144
 Лилица Мирко: 444
 Личина М. Фериз: 343
 Лишанин Драган: 484
 Локобауер Јосип — Буш: 296
 Лончаревић Буро: 132, 344
 Лудвигер фон Хартвиг (Ludwiger): 81.
 89, 143
 Лукин Лазо: 322
 Лукић Војин — Војкан: 298
 Лукић Живота: 294, 321
 Лукић Костадин: 407, 470, 479, 480,
 486, 487
 Лукић Лазар: 289
 Лукић Љубомир: 321
 Лукић Милсав: 470
 Лукић Ј. Мирослав: 257
 Лукић Реља: 134, 295
 Луковић Жика: 443
 Луковић Милан: 294
 Луковић Милован: 294
 Луковић Олга: 442, 453
 Луковић Стојан: 443
 Лучић Боле: 183
 Лучић Илија: 298

Љ

Љотић Димитрије: 35
 Љубић Стојадина: 357
 Љубичић Никола: 51, 591
 Љубичић Радоје: 155

М

Мађаревић Предраг: 289
 Мајер (Mayer): 115, 138, 141, 144
 Мајкић Душан: 323
 Мајсторовић Жика: 515
 Мајсторовић Милован: 440
 Мајсторовић Милош: 409
 Мајсторовић Милун: 396
 Мајсторовић Мићун: 476
 Макивић Милан: 298
 Макмилан (Macmillan) Харолд: 32
 Маклин Фицрој (Maclean Fitzroy):
 20—31
 Максимовић Душан: 443
 Максимовић Јован: 115
 Максимовић Радомир: 289
 Максимовић Рајица: 482, 486
 Максимовић Стојадина: 420
 Малобабић Митар: 184
 Мамула Бранко: 6
 Мандић Глигорије — Глиго: 131, 150,
 151, 203, 205, 211, 299, 318, 320, 600
 Мандић Раденко: 382, 394, 486, 487
 Мандоковић Бранислав: 322
 Манојловић Витомир: 322
 Манојловић Љубивоје: 289
 Манојловић Милош: 130, 155
 Манојловић Недељко: 130
 Маравић Љубица: 442
 Мардич (Marditsch): 115, 140, 143
 Маринковић Видоје: 323
 Маринковић Живота: 443
 Маринковић Маринко: 289, 398
 Маринковић М. Радован: 398, 408,
 409, 566, 596, 613
 Мариновић Вељко: 132
 Мариновић Драгиша: 484
 Мариновић Петар: 475
 Марић Катица: 384
 Марић Мика: 449
 Марић Миљивоје: 484, 492
 Маричић Радосав: 416
 Марјановић Војислав: 323
 Марјановић Живан: 322
 Марковић Божа: 441, 442, 444, 449,
 453
 Марковић Вићентије: 517
 Марковић Драгољуб: 321, 327
 Марковић Драгослав: 482
 Марковић Жика: 21
 Марковић Јелица: 456
 Марковић Михаило: 467
 Марковић Милан: 359, 403
 Марковић Милован: 413, 471, 481, 482
 Марковић Милојко: 484
 Марковић Миљко: 323
 Марковић Мима: 413
 Марковић Мирко: 323
 Марковић Миша: 465
 Марковић Мома: 36—38, 48, 52, 53,
 54, 87
 Марковић Новак: 467

- Марковић Павле: 333
 Марковић Рајица: 294
 Марковић Рајко: 343
 Марковић Рако: 443
 Маркс Карл: 594
 Мартиновић Драгиња — Драга: 441, 456
 Марчетић Бранко: 298
 Масинг (Мазшид): 145
 Матејић Чедомир: 323
 Матијевић Дринка: 443
 Матић П. Драгомир: 257
 Матић Невенка: 449
 Матић Цвјетин: 333
 Матковић Добрица: 486, 487
 Матовић Душан: 513
 Матовић М. Раде: 257
 Матовић М. Радосав: 184
 Мачкић Олга: 449, 450
 Мадаревић Радосав: 409, 469, 477, 496
 Мек Даул (Mc Bodaell, Koher* H.): 42
 Меренберг (CgoJ on Merenher§): 144
 Месић Марко: 132, 206, 348, 576
 Мијаиловић Војислав: 484
 Мијаиловић Милорад: 294
 Мијатовић Радослав: 323
 Мијовић Миодраг: 323
 Мијовић Чедо: 432
 Микић Видан: 279
 Миклавчић Милорад: 337
 Миковић др Божа: 357
 Миковић Добросав: 515
 Миковић Љубодраг: 514
 Миковић Миша: 519
 Миковић Сениша: 514
 Миладиновић Светислав: 113
 Миладиновић Славко: 360, 369
 Миланко Стеван: 413, 448, 617
 Милановић Вукоје: 516
 Милановић Јела: 456
 Милановић Миодраг: 327
 Милановић М. Радомир: 343
 Милановић Славко: 332
 Милачић С. Милан: 343
 Милашиновић Петар — Бане: 382, 394, 597, 6113, 616
 Милекић Властимир: 475
 Миленковић Божин — Жуков: 512
 Миленковић Милка: 514
 Миленовић Бранислава: 357
 Милер (Mилег ШПchehn ПнесМch): 68, 71, 72, 74, 77, 84, 85, 88, 89, 99, 100, 109, 114, 567
 Милетић Бранислав: 449
 Миливојевић Милосав: 289
 Милијановић Драгољуб — Муља: 396
 Милић Сведе: 461
 Милићевић Љубомир: 431
 Милићевић Мирко: 241, 385—386, 387, 388, 427, 435, 437, 389, 390, 396—397, 40—44, 615
 Милићевић Жика: 440
 Милићевић Раде: 416
 Миличевић Добривоје: 279
 Миличић Миливоје: 443
 Миловановић Богдан: 322
 Миловановић Војислав: 480
 Миловановић Драгољуб: 323
 Миловановић Драгомир — Шиља: 384, 395
 Миловановић Душан: 322
 Миловановић Милентије: 479, 480
 Миловановић Милић: 322
 Миловић Живадин: 467
 Милојевић Драга: 476, 486
 Милојевић Милоје: 37
 Милојевић Радисав: 479, 480
 Милојица Гојко: 298
 Миловић Јанко — Сердар: 421
 Милорадовић Милан: 289
 Милосављевић Даница: 444
 Милосављевић Душан: 476, 484
 Милосављевић Љубинка: 36, 51, 52, 53
 Милосављевић Милан: 289, 514
 Милосављевић Милосав: 51, 53, 87, 486, 487
 Милосављевић Стојан: 343
 Милошевић Александар: 486
 Милошевић Бошко: 486
 Милошевић Васо: 289
 Милошевић Драгомир: 442
 Милошевић Живадин: 395
 Милошевић — Крчо: 388, 389, 396
 Милошевић Милош: 476
 Милошевић Миодраг: 294
 Милошевић Михаило: 486
 Милошевић Момир: 467
 Милошевић Сима: 431
 Милошевић Срећко: 486, 487
 Милошевић Чедомир: 329
 Милутиновић Војислав: 481
 Милутиновић Иван: 37
 Милутиновић В. Јордан: 257
 Милутиновић Милосав: 475
 Милутиновић Обрен: 322
 Милутиновић Олга — Дебела: 380, 381, 383, 384, 393, 412, 414, 421, 614, 616, 618, 621
 Милутиновић др Раде: 602
 Миљајев: 136, 162, 173, 178, 241, 242, 273, 567, 570, 574, 585, 588
 Миљанић др Гојко: 118
 Миљевић Бранко: 399, 404, 407, 470
 Миљевић Илија: 460
 Миљевић Милош: 460
 Миљевић Ј. Момчило: 257
 Миљковић Предраг: 474
 Миљковић Сава: 476
 Миљковић Чедо: 468
 Минић Драган: 289
 Минић Драгомир: 478, 484
 Минић Милка: 304, 469, 476, 487

Минић Милош: 53, 55, 225, 400, 407,
 469, 471, 473, 478, 480, 486, 487, 581
 Минић Рајко: 515
 Минојевић Милка: 357
 Минцнер (Мипгнер): 139, 141, 144, 145
 Мирковић Алекса: 450
 Мирковић Велимир: 443
 Мирковић — Лебл Дивна: 384, 395,
 440, 448, 449, 450, 453, 454, 473, 609,
 610
 Мирковић Душан: 450
 Мирковић Зора: 450
 Мирковић Милета: 323
 Мирковић Миодраг: 321
 Мировић Драгиша: 289
 Мирчевић Ж. Драгољуб: 96, 113, 114.
 607
 Митић Владета — Тујан: 450
 Митић Јован — Борђе: 131, 365
 Митровић Богосав — Шумар: 133,
 276
 Митровић Бора: 357
 Митровић Вукашин: 467
 Митровић Душан: 479
 Митровић Жарко: 294, 321
 Митровић Јова: 440, 450, 453
 Митровић Михајло: 456, 524
 Митровић Митра: 53
 Митровић Чедо: 394
 Михаиловић Дража: 24, 26, 29, 30, 32
 38, 40—44, 51, 52, 54, 63, 265, 267,
 273, 458, 509, 552, 553, 564, 573, 574
 592, 598, 599, 600, 601, 609
 Михајловић Боривоје: 514
 Михајловић Живорад: 333, 467
 Михајловић Љубиша: 443
 Михајловић Милија: 323
 Мићановић Милош: 257, 524
 Мићовић В. Васо: 343
 Мишовић др Драгиша: 380, 394
 Мишовић Мијалко: 483
 Младеновић Љубиша: 515
 Младеновић Милентије: 442
 Младеновић (четн. кидт): 146
 Младеновић Света: 485
 Молотов, Вјачеслав Михајлович: 54
 Мословарић М. Димитрије: 183
 Мрђа Никола: 298
 Мршовић Михаило: 396
 Мршовић Обрад: 396
 Мујкић Божидар: 323
 Мутаповић Драгослав: 486, 487
 Мухамеђанов, лШ: 137

Н

Нађи (Каџу): 115, 138, 141, 142
 Ноје (Мапе): 139, 144

Неговановић Мирослав: 321

Недељковић др Милан: 6, 11, 610

Недељковић Радисав: 49, 407, 469,
 471, 476, 478, 480, 486, 487

Недељковић Радисав — Раја: 87, 129

Недељковић Стеван: 479

Недић Божидар: 486, 487

Недић Бока: 183, 256

Недић Милан: 23, 24, 26, 27, 35, 41,
 42, 467, 509, 592

Недић Радмила — Мима: 476

Недовић Светислав: 484

Ненадовић Александар: 474

Неоричић Милијан: 53

Нешић Душан: 294

Нешковић др Благоје — Михајло: 36,
 37, 48, 52, 53, 54

Нешковић Мирољуб: 472

Никитовић Радован: 183

Никодијевић ЈБубица: 420, 440, 441,
 443

Николајев Алексеј: 529

Николајевић Бошко: 416, 437, 461

Николић, поп: 289

Николић Бранко — Медоња: 394, 448

Николић Весо: 443

Николић Дмитар: 481, 482

Николић Драгољуб: 400

Николић др Душан: 379, 596, 613

Николић Живојин — Брка: 150

Николић Јаков: 483

Николић — Милошевић Јела: 380,
 383, 384, 393

Николић Љубиша: 289

Николић Миладин: 396

Николић Милорад: 524

Николић Милосав: 322

Николић Мица: 155

Николић Момчило: 451

Николић Петар: 393, 456

Николић Радисав: 324

Николић Радован: 321

Николић Радослав: 322

Николић Сретен: 514

Николић Станојка — Цина: 470, 473

Никшић Владимир: 408, 409

Николиш др Гојко: 604

Никшић Милорад: 474

Нићифоровић Миливоје: 432

Ничић Д. Боривоје: 343

Новаковић Боривоје: 322

Новаковић Т. Борђе: 359

Новаковић Косана: 476

Новаковић Милосав: 480

Новаковић Раде: 485

Новаковић Славиша: 470, 479

Новаковић Славко — Шекац: 448

Новаковић Чедомир: 289

Нојбахер (Меиџасчер Негтапп): 27,
 41, 42

Нојман (Меитапп): 115, 137, 140, 142

О

Обрадовић — Илић Т. Зора: 383, 384,
 394, 413, 414, 614, 618, 621

Обрадовић Илија: 443
 Обрадовић Лорета: 506
 Обрадовић Милорад: 486
 Обрадовић Никола: 299
 Обрадовић Обрад: 403
 Обрадовић Селимир — Бурзо: 394, 449
 Обреновић Братислав: 472, 475
 Обреновић Миодраг: 475
 Обућина Драгослав: 420, 444
 Огњановић Олга: 449, 450
 Огњеновић Љ. Златко — Зоне: 257
 Одић Славко: 152
 Орландић Н. Владо: 257
 Осмокровић Бурина: 442
 Остојић Гојко: 384, 386—389, 392, 395, 420, 431, 435, 440
 Остојић Захарије: 551, 599
 Остојић Милан: 480
 Оташевић Р. Божо: 343
 Отовић Р. Милосав: 184

П

Павелић др Анте: 509
 Павићевић Светолик: 289
 Павковић Душан: 133
 Павловић Константин Коста: 152, 607
 Павловић Илија: 480
 Павловић Љубинко: 402
 Павловић Мата: 519, 522
 Павловић Предраг: 233
 Павловић Радомир: 322
 Павловић Слободан: 323
 Пајић Жарко: 443
 Пајић Љубинко: 484
 Пајкић Драгутин: 322
 Пајковић Крунислав: 257
 Пајовић Љубивоје: 579, 590—592, 614
 Пајтин Катица: 456
 Палтрињери Марко: 442
 Панић Владислав: 279
 Панић Живко: 294
 Пантелић Милојица: 89, 113, 130, 150, 151, 223, 408, 409, 470, 601
 Пантелић Милорад: 481, 482
 Пантелић Станоје: 484
 Пантић Миле: 426, 438
 Пантић Милунка: 449
 Пантовић Драгутин: 522
 Пантовић Чедомир: 467
 Панца Младен: 299
 Париповић Сретен: 484
 Пархов (Рагшош): 144
 Пауновић Гвозден: 421
 Пауновић Драгољуб Чича: 461
 Пауновић Душан: 484
 Пауновић Станимир: 408
 Пауновић Чедомир: 322

Пашић Милутин: 468
 Пејица Страхиња: 484
 Пејовић Зорка: 183
 Пендић Тадија: 467
 Пендић Тихомир: 467
 Пендић Шумар (шумар?): 467
 Пенезић Слободан: 53
 Перазић К. Иво: 257
 Пергер (Perger): 116, 141, 144
 Перера Давид — Дуле: 337
 Перић Пери: 337
 Перишић Лена: 449, 456
 Перишић Милорад: 482
 Перовић Г. Благо: 184
 Перовић Веселин: 486
 Перошевић Добривоје: 483
 Перошевић Драган: 475
 Перунички Ружица: 483
 Перунички Секула: 448
 Петковић Бранка: 394
 Петковић С. Миливоје: 359
 Петковић Раденко: 295
 Петовар Руди: 203, 204
 Петрашиновић Радивоје: 515
 Петричевић Весо: 183
 Петровић Александар — Саша: 394
 Петровић Анка: 531
 Петровић Божидар: 359
 Петровић Братиша: 279
 Петровић Веселин: 343
 Петровић Душан Шане: 53
 Петровић Димитрије: 442
 Петровић Добрила: 514
 Петровић Драгичић (?): 443
 Петровић Драгиша: 486
 Петровић Драгољуб: 522
 Петровић Драгослав — Горски: 13. 620
 Петровић Живко: 480
 Петровић Марисав: 433, 447, 598
 Петровић Милан: * 321
 Петровић Милена: 473, 474
 Петровић Миленко: 289
 Петровић Милисав: 484
 Петровић Миљана: 476, 479, 486
 Петровић Миљко — Рижа: 441
 Петровић Неранца: 471
 Петровић Радован: 442, 619, 322
 Петровић Ратко: 472
 Петровић Светислав: 481, 482, 486
 Петровић Славко: 435, 438, 442, 451, 452, 456
 Петровић Тихомир: 321
 Петронијевић Борисав: 322
 Петрушић Војислав: 515
 Петрушић Борће: 520
 Пецић Радош: 514
 Пешић Александар: 359

* У списку погинулих бораца 2. крај. бригаде налази се, на истој — 321. стр. три пута: Петровић Милан (р. бр.: 11, 36, 40). Изгледа да се под бр. 11. и 40. ради о истој личности. Није могло бити проверено.

Пешић Деса: 152, 371, 426, 467, 468
 Пешић Борђе: 385, 388, 395
 Пешић Јосиф: 468
 Пешић Никола: 385, 395, 397
 Пешић Ранко: 380, 381, 384—389, 392,
 393, 395—397, 420, 434, 435, 440, 441,
 443
 Пешовић Милунка: 402—404
 Пететић Велимир: 42
 Писковић Димитрије Трнавац: 132,
 230, 581, 586, 601, 618
 Пишчевић др Станислав: 602, 603, 605
 Плазинић Јован: 396
 Планојевић Јарослав: 468
 Планојевић Милутин: 416, 461
 Планојевић Милева: 470, 486, 487
 Плањанин Чедомир: 515
 Плева (Решеа): 115, 140, 142
 Покимица Душан: 467
 Попов др.: 617
 Попов (РороН): 141, 145
 Поповић (четн. кап.): 178
 Поповић Божо: 321
 Поповић Борка: 442, 456
 Поповић Ј. Веселин: 343
 Поповић Војо: 88, 130
 Поповић Драгомир: 480, 486
 Поповић Б. Борђије: 343, 381, 394
 Поповић Коча: 37, 53, 87, 94, 210, 561,
 583

Поповић ЈЈепа: 456
 Поповић Милентије: 53
 Поповић Првослав: 358
 Поповић Радован: 337
 Поповић Сава: 443
 Поповић Станка: 485
 Поповић Томанија: 450
 Потребнић Јован: 442, 443
 Похаренко Лев: 529
 Поштић Бисенија: 479, 481, 482
 Пражић Петар: 420, 440
 Прашчевић Видак: 343
 Предић Стојан: 131
 Прелић Будимир: 484
 Прибаковић Љубиша: 441
 Прибићевић Адам: 33
 Приморац Рудолф: 53, 87
 Пришлин Игор Марјан: 132, 348
 Прилић-Кочовић Рада: 616
 Продановић Љубодраг: 289
 Прокић Р. Велимир: 279
 Прокић Милан: 321
 Протић Саво: 478—480, 486—488
 Прохаска Микица: 442, 453, 456
 Пузиревски: 254
 Пурић Божидар: 30, 31
 Пурић Милош: 480, 486
 Пушењак Марјан: 257

Р

Рабрен Љубо: 184
 Рабеновић Драгољуб: 469, 473

Рабеновић Радул: 484
 Раденковић Боровоје: 183
 Радивојевић Живомир: 295
 Радиновић М. Димитрије: 343
 Радисављевић Александар: 295
 Радкин, Н. П.: 136
 Радовановић Бранко: 515
 Радовановић Даринка: 480
 Радовановић Коста: 322
 Радовановић Милан: 155
 Радовановић Миленко: 403
 Радовановић Милисав: 515
 Радовановић Миодраг Корчагин: 469
 Радовановић Момо: 436, 438, 452
 Радовановић Момчило: 451, 456
 Радовановић Стеван: 267
 Радовановић (четн. кндт): 146
 Радовић Момчило: 416, 437, 440, 443,
 445, 476
 Радовић Огњен: 484
 Радовић Радован: 133, 173, 178, 183,
 251, 254, 256, 273
 Радовић Сава: 514
 Радмиловић Миливоје: 484
 Радоичић Љубо: 257
 Радоичић Сава—Фећа: 51
 Радојевић Драшко: 322
 Радојевић Живојин: 483
 Радојевић Милета: 475
 Радојевић Миливојка: 473
 Радојевић Петроније: 486
 Радојевић Радоје — Циго: 472
 Радојичић Драшко: 323
 Радојичић Душан — Срећко: 399, 407,
 486, 487
 Радоњић (четн. кндт): 178
 Радоњић Војислав Воја: 524
 Радоњић Добросав: 416, 437, 443, 461
 Радоњић Живадин: 295
 Радоњић Петар: 467
 Радосављевић Борислав: 295
 Радосављевић Димитрије: 478, 479
 Радосављевић Добровоје Боби: 53
 Радосављевић Зага: 519
 Радосављевић-Јовановић Јела: 440,
 449, 453, 456
 Радосављевић Љубица: 443
 Радосављевић Љубо: 484
 Радосављевић Миодраг: 443
 Радосављевић Славко: 352
 Радуловић Миладин: 425, 566
 Радуновић Васко: 393
 Радуновић Лазар: 525
 Раичевић Драгиша: 515, 522
 Раичковић Р. Владо: 184
 Рајић Миливоје: 289
 Рајковић Р. Велимир: 184
 Рајковић Н. Митар: 257
 Рајковић Радоје: 333
 Рајовић Василије: 483
 Рајсдорф (K.e1\$8c1oг1): 144
 Ракановић Милоје: 482

Ракетић Милан: 323
 Ракић Бранко: 483
 Ракић Миодраг: 279
 Ракић Олга: 450
 Ракић Радомир: 524
 Ракић Стево: 333
 Ракићевих Мара: 442, 453, 454
 Раковић Марко: 323
 Раковић Милосав: 333
 Раковић Предраг: 43, 396, 408, 466, 553, 598, 600
 Раковић Ружица: 456
 Ранковић Александар: 37, 52, 417
 Распоповић Мир: 134, 183
 Ратковић Миодраг (?): 42
 Рау (Rau): 140, 143
 Рафаилович Милош: 479
 Рафаилович Пера: 522
 Рафаилович Радојица: 520
 Рацић Сава: 482
 Рацковић Радош: 408
 Рачић Драгослав: 43, 146, 261, 466, 551, 553, 600
 Рашић Душан: 444, 484
 Рашковић Тома: 516, 525
 Ребер (Reber): 145
 Рибентроп (Ribbentrop Joachim von): 27
 Ризнић Миле: 394
 Рисимовић Владимир: 475
 Рисимовић Драгоје: 483
 Ристановић Мирослав: 481, 482
 Ристић Душан: 416, 418, 437, 439, 440
 Ристић Живадин: 332
 Ристић Миладин: 331
 Ристић Милутин: 132
 Ристић Петар: 442
 Ристић М. Радомир: 359
 Ристић Татјана: 475
 Ристовић Добрица: 416, 417, 440
 Ристовић Мирко: 444, 479, 480
 Рихдберг Шмит Ерих (Richdberg Sch-midt Erich): 91, 107
 Рогоза, С. Ф.: 136
 Родић Славољуб: 467
 Ројтер (Reuter): 115, 138, 144
 Роксантић Милутин: 228
 Рољевих М. Јаков: 184
 Росић Срећко: 416, 437, 461 515
 Рсовац Милан: 515
 Рсовац Милош: 515
 Рсовац Светолик: 515
 Рудњанин Благо је: 420, 413
 Рудњанин Милутин: 443
 Ружојчић Миленко: 325
 Рузвелт (Roosevelt, F. D.): 92, 591
 Ружић Јован: 443
 Румел (Rummel): 143
 Руменић Војин: 397
 Рупник Леон: 509
 Руштић Душан: 467

С

Савић Александар: 484, 485
 Савић Бранка: 52, 54
 Савић Драго: 321
 Савић Душан: 298
 Савић Загорка: 473, 475
 Савић Јанићије: 451, 453, 454, 456
 Савић Павле: 52, 54
 Савић Радослав: 449
 Савковић Алекса: 132
 Савковић Светислав — Јоца: 132
 Сагистов, А. Г.: 137
 Саличев: 43
 Салевић Стеван: 475
 Самарцић Јово: 254
 Санковић С. Миле: 183
 Сапелин, Иван Васиљевич: 529
 Сарачевић Хајрудин — Брано: 329, 337
 Сарић Милун: 519
 Сарић Миодраг: 451, 456
 Секлер Драгомир: 468
 Секулић Александар: 467
 Секулић Војин: 89, 130, 183
 Секулић Светислав: 467
 Секулић Добривоје Малиша: 449, 466, 468, 512, 525
 Секуловић Рајко: 337
 Селаковић Надежда: 475
 Селанић Радомир: 289
 Семјонов (Семенов) Иванко: 529
 Сеница Чев: 517
 Сеулић Милан: 289
 Сибиновић Радивоје: 431
 Сиглер (Siegler, Frhr von): 116
 Симић Аца — Крашшник: 470
 Симић Драгиша: 289
 Симић Р. Љубомир: 257
 Симић Милица: 442
 Симић Милош: 420, 442
 Симић Михајло: 442, 451, 454, 456
 Симић Тихомир: 321
 Симовић Милан Зека: 416
 Симовић Милован: 400
 Симовић Симо: 440
 Симоновић Десанка: 514
 Симоновић Димитрије: 416, 437
 Симоновић Ш. Симо: 588
 Симун (Шимун?) Стеван: 257
 Славковић Драгомир: 486
 Слијепчевић Саво: 293
 Слијепчевић Славојка: 357
 Словнић Милош: 475
 Смиљаковић Будимир: 289
 Смирнов: 405
 Совић Душан: 298
 Сојић Милорад: 337
 Соковић Вукајло: 460
 Соколић Глигорије: 279
 Соколовић Ј. Милорад: 359
 Солујић Гвозден: 322

Солујић Драгојле: 322
 Софијанић Ратко: 37, 51
 Спалевић Миливоје: 343
 Спасић Владимир: 485
 Спасић Миодраг: 279
 Спасојевић Драгутин: 484
 Спасојевић Мила: 485
 Спирковски Ацо: 6, 9
 Сретеновић др Борислав: 416, 437, 440, 443
 Сретеновић Бранислав: 480
 Сретеновић Милета — Шоро: 406, 470, 472, 473, 479
 Сретеновић Пантелија: 404
 Срећковић Драгољуб: 295
 Срећковић Живко: 322
 Срећковић Милорад: 479
 Срећковић Радивоје: 467
 Стаљин, Јосиф Висарионович: 54, 202, 591
 Стамболић Петар: 36, 52, 53, 610, 614
 Стаменковић Драги: 52, 456, 614
 Стаменковић Борђе: 279
 Стаморан Војо: 421
 Станаревић Матија: 322
 Станимировић Милош: 132
 Станисављевић Вита: 443
 Станић Драгутин: 134, 298
 Станић Радован: 322
 Станишић Бране: 416, 461
 Станишић Милија: 183, 573, 585
 Станковић Божидар: 279
 Станковић Данило: 322
 Станковић Живан: 323
 Станковић др Синиша: 417
 Станојевић Борисав: 443
 Станчић Радомир: 467
 Станчић Милутин: 420, 453
 Старчевић Љубиша: 470, 476, 479, 480, 486
 Старчевић Милка: 442
 Старчевић Павле: 475
 Стевановић Драгиша: 322
 Стевановић Миленко: 321
 Стевановић Јтазар: 343
 Стевановић З. Милош: 257
 Стевановић Саво: 482
 Степановић Русенко: 529
 Степовић Мирослав: 323
 Стерђевић Саво: 436
 Стефановић Бранко: 524
 Стефановић Јован: 257
 Стефановић Јоца: 480
 Стесановић М. Љубивоје: 279
 Стефановић Милутин: 467
 Стефановић Момчило: 52, 54
 Стефановић Радослав — Бабовац: 380, 384, 390, 391, 393, 396
 Стефановић Светислав-Бећа: 53
 Стивенсон (Stevenson, Ralf C. Skrine): 29, 30, 32, 51
 Стољковић С. Вукосав: 257
 Стојаковић Миленко: 131, 134, 327, 337

Стојановић Војислав: 279
 Стојановић Душко: 394
 Стојановић Љубомир: 359
 Стојановић Милан: 522
 Стојановић Миодраг: 522
 Стојановић Младен: 422, 609
 Стојиљковић Чедомир: 322
 Стојић Бошко: 483
 Стојковић Брано: 337
 Стошић Радован: 322
 Страхинић Велимир: 279
 Стрезоски Владо: 268, 284
 Стрејкић Миодраг: 322
 Суботић Вукашин: 134
 Суботић Драгољуб: 142
 Сукау (Sukka): 142
 Суменић Бошко: 321

Т

Тадић Александар: 271
 Тадић О. Арсеније: 257
 Танасијевић Милорад: 475
 Танасијевић Танасије: 389
 Танасковић Рајко: 88, 130
 Тарана Чедо: 450
 Таталовић Никола: 443
 Татарац Светислав: 87, 129
 Теодосић Живота: 322
 Теофиловић Радомир: 445
 Терзић Гвозден: 522
 Терзић Драгица: 524
 Терзић Жико: 475
 Терзић Милош: 289
 Терзић Никола: 485
 Терзић Светолик: 485
 Терзић Симеон — Сића: 384, 395
 Тешић Александар: 404
 Тимотијевић Бошко: 456
 Тимотијевић Вера: 442
 Тимотијевић Влада: 443
 Тимошенко Васиљев: 527
 Тиосављевић Милован: 479, 481
 Тодорић Милинко: 385, 397
 Тодоровић Алекса: 472, 478, 481, 482, 484
 Тодоровић Александар: 485
 Тодоровић Коста: 289
 Тодоровић Марко: 183
 Тодоровић Мијалко: 53, 86, 395
 Тодоровић Мика: 522
 Тодоровић Милан: 409
 Тодоровић Ракица: 524
 Тодосијевић Миодраг: 442
 Тодосијевић Роса: 454
 Толбухин, Иванович Фјодор: 43, 44, 87, 224, 563, 583, 588, 591
 Томашевић Јозо (Tomasevich Joso): 51, 52, 54, 150, 152, 566, 600
 Томашевић Стојан: 279, 611
 Томић др Александар: 442
 Томић Деса: 456
 Томовић Превислав: 480

Топаловић Живко: 33, 42
 Топличић Жика: 522
 Тороман Војимир: 471
 Тошић Војислав: 295
 Тошић Добрица: 443
 Тошић Драган: 451, 456
 Тошић Милан: 467
 Тошић Милорад: 467
 Тошић Станиша: 467
 Тошовић Недељко: 131
 Трајковић Велимир Вељо: 483
 Трајковић Никола: 475
 Требаљевић Ј. Борђије: 257
 Трикић Сава: 134, 203, 204, 285, 297,
 589, 594, 602, 613, 620
 Трипковић Благомир: 404
 Трипковић Владимир: 360
 Трипковић Гвозден: 409
 Трипковић Љубица: 472
 Трифуновић Илија: 394
 Трифуновић Р. Љубомир: 183
 Трифуновић Милош: 31
 Трифуновић Т. Мирослав: 267, 270,
 553, 592
 Трифуновић Светислав: 371, 416, 423,
 440, 441, 445, 461, 469, 471
 Тринавац Милојко: 399
 Труел (Truöl): 115, 141, 144

R

Бендић Драгиша: 484
 Нетковић Вујадин: 420
 Бетковић Дука: 436
 Бетковић Зора: 442
 Бетковић Јасна: 442
 Бетковић Симо: 485
 Бирић Јефтимије: 516
 Бирић Живан: 332
 Бирић Радомир: 478, 479, 481, 482
 Бирјаковић Милојко: 484, 486, 487
 Бирковић Саво: 406, 450
 Бировић Драган: 402, 405, 406, 409, 472
 Босић Драги: 400
 Босић Живорад: 398, 399, 400, 406, 408,
 409
 Босић Чедомир: 360
 Еосић Милија: 330
 Буковић Здравко: 133
 Бурчић Брана: 375, 376, 413
 Бурчић Мијаило: 484
 Бурчић Рајица: 515, 519, 522
 Бурчић Сениша: 515
 Бусловић Будимир: 408
 Бусловић Љубиша: 402
 Нусловић Чедомир: 486

У

Улићевић Б. Бранко: 257
 Урошевић Александар: 524
 Урошевић Драгослав: 479
 Урошевић Живадин: 295

Урошевић Живорад: 289
 Урошевић Милан: 295
 Урошевић Миле: 257
 Урошевић Милован: 295
 Урошевић Миљко: 481, 482
 Урошевић Олга: 476
 Урошевић Сређе: 130, 154, 155, 182,
 282, 390, 486, 487, 515, 568, 577, 578
 582, 588, 592, 597, 604, 615
 Ускоковић Александар: 515
 Ускоковић М. Драгица: 184

Ф

Фајдић Шабан: 336
 Фегтле (Vögtle): (138 ?), 101, 139
 Фелбер Густав: 22, 27, 87
 Ферхатбег Драга: 55
 Филиповић Крсто — Гроф: 432
 Филиповић Милутин: 514
 Фицтум Јозеф (Fitzthum Josef): 106,
 116, 144
 Фишер Адолф (Fischer): 67, 73, 82, 88,
 89, 104, 114, 143, 337
 Фотић Константин: 52
 Франк (Francck): 115, 138, 140, 142, 145
 Франке (Francke): 116, 138, 141, 143
 Фројдел (Freudei): 144

X

Хадзон (Hudson, Duan T. Bill): 29
 Хајдуковић Драгица: 257
 Хајнце (Heintze): 116, 138, 141, 143
 Хамовић Раде: 564
 Хан (Hahn): 142, 144
 Ханке (Haneke): 115, 138, 141, 142
 Харт (Hardt): 88, 114, 143
 Хаузер: 104
 Хаџиаметовић Асим: 55
 Хаџисаковић Займ: 321
 Хеберлајн (Heberlein): 143
 Хеникер Џон. (Hennicker John): 29
 Хенинг Ханс: 114
 Херман (Hörmann): 115, 140, 143, 144
 Хинић Божо: 337
 Хитлер Адолф: 22, 23, 27, 41, 58, 92, 110,
 569
 Хнилицка Карл: 91
 Ходиго Игнац: 321
 Холц (Holz): 141, 143
 Хорват Радосија: 485
 Хорстман (Horstmann): 144
 Хофман (Hoffmann): 143
 Хрвачевић Милован: 134
 Хурем Ресим: 117
 Хуберт Ланц: 114

Ц

Цајзиг (Zeisig): 144
 Царевић Младен: 480
 Цветић Радомир: 374

Цветичанин Миле: 441, 442, 444
 Цветковић Душан: 485
 Цвијовић Милорад: 403
 Церовина Миленко: 450
 Цесаревић Јордан: 323
 Цинцовић Милорад: 515, 516, 518, 519,
 520
 Цолић др Младенко: 56, 587
 Црвенчанин Божа: 485
 Црковић Александар: 321

Ч

Чајетинац Миодраг — Чајка: 382, 394,
 614
 Чајетинац Радомир: 521
 Чајетинац Станимир: 465, 519
 Чалић Јосип: 394
 Чангаловић Мирослав: 449, 452, 456
 Чворовић Милоранка: 472
 Чеврек Драгослав: 522
 Чејван Идриз: 134, 298
 Чекеревац Илија: 474
 Чеперковић Владета: 465
 Чеперксвић Милован: 514
 Чеперковић Предраг: 465, 519
 Чеперковић Радован: 518
 Черножуков, Алексеј Николовски:
 529
 Черчил Винстон (Churchill Winston):
 28—33, 29, 30, 31, 32, 33, 40, 52, 54,
 92, 591
 Четргов Николајевић Александар:
 254
 Чикириз Драгиша: 484
 Читлучанин Раденко: 467
 Читлучанин Рајко: 467
 Чобелић Р. Радош: 257
 Човић Петар: 427, 435, 436, 438, 440,
 441, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 456,
 615
 Чоловић Љубомир: 515
 Чоловић Радисав — Чоле: 380, 393
 Чолић Милић: 398
 Чомагић Витомир: 467
 Чорбић Недељко: 467
 Чудић Драгољуб: 321
 Чупка Стјепан: 294

Чучковић Милан: 435, 467
 Чучук П. Шпиро: 257

П

Цамић Никола: 516, 519
 Цафер Дева: 55, 592
 Целебидић Милован: 21, 113
 Цодић Радич: 375

Ш

Шалабашић Божо: 279
 Шалинић Љубица: 456
 Шара С. Симо: 343
 Шахбаз Салих: 183
 Шарчевић Љубо: 480
 Шарчевић Тихомир: 54
 Шебалин (Schebalin): 141, 144
 Шекуларац М. Машан: 184
 Шел (Schell): 141, 144
 Шелте (Schelte): 116, 141, 144
 Шкитић Милорад: 481, 482, 486
 Шнекенбургер (Schneckenburger): 68,
 69, 606
 Шкодунович, Н. Н.: 87, 136, 562, 563
 Шлимбах (Schilümbach): 144
 Шојерлен Хајн (Scheuerten): 84, 90
 Шолц Ерих (Scholtz Erich): 84, 93, 100,
 101, 104, 114
 Шошкић Видо: 134, 183, 256
 Шошкић Љ. Комнен — Којо: 343
 Шрајбер (Schreiber): 116, 138, 141, 144
 Штајф (Steif): 144
 Штанец Саша: 254
 Штендер (Stender): 116, 141, 144, 606
 Штер (Sterr): 144
 Штеркер (Stärker) Рудолф: 42
 Штетнер (Stettner): 68, 114, 362
 Штиковац Јован: 322
 Шћекић П. Вучко: 257
 Шћекић М. Машан: 257
 Шћеловић Радивоје: 467
 Шубашић др Иван: 31—33, 37, 40, 41,
 44, 45, 54, 57, 583
 Шубашић Марко: 133
 Шустер Волдан (Schuster Woldan):
 101
 Шукрија Али: 415, 424, 426
 Шукрин Василиј: 529
 Шутић Љубинка: 383, 394, 413, 414, 617
 Шутић Тома: 380, 383, 393, 413, 617

РЕГИСТАР ГЕОГРАФСКИХ НАЗИВА И ПОЈМОВА

А

Адрани: 79, 97, 192, 248, 431, 442, 443,
464, 489, 491
Албанија: 15, 58, 69, 71, 81, 82, 86, 87,
97, 106, 116, 524, 579, 587
Александровац: 169, 173, 183, 260, 279,
328, 376
Алексинац: 137, 321—323
Алжир: 32
Андријевица: 18, 21, 98, 582
Аранђеловац: 65, 290, 294
Ариље: 82, 109, 212, 223, 229, 261, 341,
497, 507, 553, 609
Атеница: 81, 193, 338, 409, 472, 484, 486,
537
Атина: 62, 87
Аустрија: 15, 58, 112
Африка: 22, 92, 435

Б

Ба: 26, 457, 489, 494
Бабушница: 358, 359
Бадањ: 462, 467
Бајина Башта: 5, 19, 81, 82, 159, 194,
233, 294, 309, 310, 311, 312, 317, 325,
335, 336, 340, 341, 504
Балкан: 21, 22, 23, 24, 33, 34, 40, 58, 61,
63, 92, 97, 158, 159, 163, 258, 291, 325,
498, 505, 509, 547, 567, 594
Балуга: 282, 308, 309, 338, 541, 542
Балчак: 279
Балџевац: 17, 47, 332, 390, 423, 426, 549,
461, 463, 489
Больковац: 332
Банат: 62, 65, 69, 70, 87
Бановина: 79
Бањани: 485, 489, 494
Бања Лука: 321
Бањца: 338, 393, 413, 421, 451, 456,
586
Бањска: 17
Барања: 86, 509, 510, 511
Бапско Поље: 272, 380, 384, 389, 396, 443
Баре: 191, 208, 285, 289, 327, 349, 363,
539
Бари: 32, 37, 53, 54
Батајница: 591
Батина: 91

Баточина: 290, 323, 429
Бачка: 86
Башка — Ба: 489
Бегово Брдо: 171
Белановица: 495, 496
Бела Паланка: 62, 63, 68, 92
Бела Стена: 47, 546
Бела Црква: 70, 591
Беле Воде: 174, 269, 514
Бели Поток: 206
Бело Брдо: 374, 376, 377
Бело Поље: 374, 407, 489, 494
Белушић: 73
Београд: 15, 18, 19, 22, 36, 37, 41, 44,
45, 46, 49—51, 54, 58, 60—62, 64—68,
70—72, 84, 86—88, 91—93, 96—98, 110,
113—115, 118—120, 127, 136, 150, 151,
154, 155, 157—159, 165, 203, 224, 233,
237, 260, 262, 279, 284, 283, 286, 297,
298, 299, 316, 318, 321—323, 525, 541,
559, 562—569, 571, 575, 578—587, 589,
593, 595, 600, 604, 606, 614
Беоце: 373, 378, 393, 416, 424, 426, 459,
462, 476, 489, 623
Беоцин: 294, 467
Беране (Иванград): 17, 21, 59, 60, 98,
336
Берановац: 17, 181, 242, 244, 245, 248,
249, 259
Берлин: 27
Берово: 62
Бершићи: 335, 399
Бетина: 331
Беч: 63, 509, 583, 587, 591
Бечањ: 77, 187, 288, 291, 299, 301, 303,
307, 317, 328, 333, 482, 538, 596
Бијељина: 235, 294, 295, 296, 333, 590
Билећа: 289
Биљановац: 489
Биниће: 462, 467
Биоска: 106, 310, 341
Биоч: 255
Бистрица: 376, 489
Битољ: 21, 97, 333
Бихаћ: 323, 510
Бјеловар: 296
Бјеловешац: 79
Благојевићи: 188, 301, 305, 336, 538
Блажево: 374, 377
Бобија: 79, 212, 366, 546
Богдање: 174, 175, 269

Богетићи: 18
 Богићевићи: 229
 Богутовац: 17, 49, 109, 166, 248, 276,
 277, 388—39, 390, 496, 397, 431, 435,
 442, 464, 489
 Болиновац (Белановце): 279
 Бољевац: 66—68, 137, 237
 Бор: 66, 67, 136, 137, 358
 Борча: 201, 272, 274, 275, 295
 Борчани: 377
 Босанска Градишка: 321—322
 Босански Нови: 323
 Босна: 13—15, 19, 25, 34, 36, 37, 43, 44,
 51—53, 57—60, 69, 84, 85, 92, 95, 108,
 118, 152, 169, 211, 233, 236, 318, 330,
 337, 338, 362, 414, 442, 444, 492, 510,
 513, 524, 553, 565, 567, 576, 579, 585,
 590, 591, 592
 Бошњаци: 317, 339
 Брајићи: 402, 485
 Брајковићи: 319
 Бранетићи (Горњи): 398, 399
 Братљево: 489
 Братунац: 294
 Брвеник: 424, 426, 462
 Брвеница: 424, 459, 467
 Брђани: 221, 299, 307, 310, 352, 356, 404,
 482, 486, 489, 492
 Брђанија: 180, 181, 245, 260, 274
 Брезна: 226, 335, 480, 486, 489, 494
 Брезова: 489
 Брезовица: 72, 171—177
 Бресник: 47, 464
 Бреснички крш: 73, 288—290, 301, 305,
 327, 329, 331, 538
 Бресница: 75—80, 103, 107, 109, 109,
 186—188, 192, 193, 226, 286, 288, 291,
 292, 299, 301—305, 328, 332, 333, 349,
 489, 501, 502, 538, 549, 551, 594—596,
 621
 Брестовац: 279
 Брза Паланка: 61, 87, 137
 Брод: 77, 159, 160, 510
 Брчко: 81, 86, 145, 296
 Брус: 14, 17, 183, 260, 376, 599
 Брусница: 489, 494
 Брце (?): 333
 Буар: 507
 Бубе: 372
 Бугарска: 33, 56, 58, 61—66, 87, 92, 96,
 136, 158, 517, 565, 591
 Бугојно: 255
 Будимпешта: 63, 127, 452, 579, 587, 589,
 591
 Бујановац: 62, 69, 84
 Бујмир (Моравски): 279
 Буковац: 186—189, 300—307, 317, 331,
 332, 538, 539
 Буковик: 186, 340
 Буковица: 170, 171, 443, 464, 596, 599,

Бумбарево Брдо: 73, 127, 186—193, 226,
 243—291, 295, 296, 301, 305, 326—333,
 349, 362, 500, 538, 540, 541, 549, 551,
 580, 594
 Бучје: 171, 172, 175, 182, 183

В

Ваљево: 19, 54, 65, 75, 76, 81, 89, 101,
 102, 115, 121—124, 127, 154, 190, 211,
 212, 215, 233, 235, 283, 289, 294, 310—
 313, 319, 321—323, 329, 335—339, 353,
 356, 366, 400, 533, 585, 590, 619
 Варварин: 234, 573
 Варда: 82, 212, 293, 295, 310, 312, 319,
 323, 335, 339
 Вареш: 294
 Вапа: 230, 536
 Вашингтон: 52, 167, 605
 Велереч: 399, 401, 402, 467, 480, 486
 Велес: 84, 158
 Велика градина: 164
 Велика Дренова: 174
 Велика Морава: 63—69, 84, 87, 119,
 136, 155, 157, 169, 170, 268, 298, 532,
 565
 Велика Плана: 67, 83, 136, 212, 321
 Велики врх: 75
 Велики Мокри Луг: 362
 Велико Орашје: 67
 Велико поље: 214, 215
 Велико Градиште: 321—324
 Видин: 136
 Видова: 74, 75, 103, 188, 302, 303, 307,
 318, 321, 349, 350, 539
 Видовача: 279
 Видовски тунел: 189, 207—211, 214—
 220, 302, 303, 321, 344, 345, 350, 354, 355,
 363, 366—369, 403, 404, 533, 539, 541—
 544, 551, 577
 Виљуша: 280, 282, 338, 486, 536
 Вионица: 372, 389
 Вирово: 229, 484, 486
 Вјетерник: 18
 Висибаба: 339
 Вис: 31, 32, 36—39, 53, 54, 57, 64, 615
 Витановац: 17, 18, 72—77, 89, 103, 137,
 158, 163, 164, 175, 178—180, 190, 226,
 243, 245, 259, 270—275, 462, 464, 489,
 491, 526, 527, 528
 Витковац: 75, 137, 158, 188, 190, 226,
 270, 326, 431, 443, 463, 489, 526—528,
 535, 538, 540, 541
 Вича: 489
 Вишеград: 14, 18—21, 25, 59, 69—71,
 74, 77, 81—86, 90, 94, 96, 98, 99, 101,
 103, 111, 115, 118, 122, 124, 154, 159,
 191, 194, 211, 212, 223, 224, 229, 235,
 263, 264, 286, 296, 309, 311, 335,
 340—342, 353, 366, 415, 491, 499, 500,
 510, 531, 548, 560, 563, 587
 Власеница: 82, 587

Властотинци: 68, 69
 Војводина: 57, 85, 86, 88, 224, 413, 473
 Војвода Степа: 424, 429, 432, 450
 Вољавча: 186, 226, 286, 290, 328, 384
 Вранеша: 75, 158, 161, 165, 176, 179—181, 242, 243, 247, 254, 416, 437, 442, 443, 461, 463, 464, 467, 489, 491, 505, 524, 551, 574, 585, 585
 Вранићи: 75, 193, 208, 210, 299, 302, 307, 308, 323, 344, 346, 350, 357, 363, 364, 402, 409, 538
 Врановина: 338
 Врањани: 107, 480
 Врање: 68, 69, 93, 224
 Враћевшница: 191, 285, 289, 295, 327, 489, 494, 539, 620
 Врачево: 376, 425, 426, 459
 Врба: 48, 72—79, 89, 103, 158, 161, 164—166, 176, 179—181, 226, 241—250, 253, 256, 258, 260, 272, 274, 516, 437, 442, 443, 461—464, 479, 489, 491, 506, 512, 526—528, 536, 537, 549—551, 570, 608
 Врбница: 169
 Врдила: 262, 278, 396, 397, 437, 442, 443, 460, 464, 489, 491, 533
 Врчани: 219, 354, 484, 486
 Врњачка Бања: 23, 47, 50, 52, 72, 136, 157, 161, 165, 169—180, 249, 260, 339, 382, 411—418, 421, 433, 435—437, 440, 446, 449, 450, 453, 457, 463—465, 512—520, 523—525, 583, 588, 613, 614
 Вршац: 70
 Вујетинци: 226
 Вујан: 18
 Вујин камен: 366
 Вукања: 329
 Вукосављевиће: 372
 Вукушица: 177, 242, 247, 248, 254, 463, 467, 524, 545
 Вучак: 170, 171, 340
 Вучја главица: 186, 299, 301, 304, 305, 307, 317
 Вучковица: 226, 286, 326, 327, 538

Г

Гаглово: 171
 Гари: 170, 171, 183
 Главица: 73, 298, 538
 Гламочко поље: 53
 Гледић: 489, 491
 Гледићке планине: 13, 176, 444, 445, 464
 Глободер: 171
 Глог: 273, 311, 319
 Глумач: 78, 339, 340
 Ѓњилане: 69, 84, 498
 Годечево: 310
 Годачица: 269, 270, 442—444, 463, 489, 491, 535

Годовик: 81, 282
 Гоћево: 319
 Гојна Гора: 214, 309, 310, 335, 402, 403
 Гокчаница: 442, 463, 489
 Голетар: 75, 176, 181, 245
 Голија: 13, 17, 19, 47, 48, 59, 341, 342, 372, 377, 425, 504, 572
 Головоде: 171
 Голубац: 171
 Голубовац: 172, 183
 Горажде: 71, 118, 146
 Горачићи: 229, 484, 489, 545
 Горичани: 489
 Горјани: 83, 231, 339, 340
 Горња Горевица (Горијевница): 78, 208—211, 219, 307—309, 323, 350, 351, 362—365, 369, 402, 404, 471, 479, 482, 489, 538, 541, 576
 Горња Пешчаница: 279
 Горња Треча: 189, 299, 304, 306, 321—322, 535
 Горњи Бранетићи: 470, 476, 479, 480, 485, 486, 489, 494
 Горњи Дубац: 489, 545
 Горњи Милановац: 18, 65, 75, 76, 120—122, 127, 135, 136, 162, 186, 191, 206, 207, 209, 213, 217, 221, 225, 285, 286—290, 294, 299, 303, 307, 310, 312, 322—323, 333, 337, 342, 344, 350, 352, 356, 397—400, 404, 406, 470, 477, 479—481, 486—489, 493, 494, 559, 570, 575, 597, 598, 621
 Горњи Ступац (Стубањ ?): 279
 Готовац: 259, 276
 Гоч: 13—19, 49, 171, 172, 175, 178, 181, 243, 381, 382, 394, 441, 461, 463, 465, 514, 524, 573, 614
 Граб: 340, 475, 489
 Грабовац: 158, 177, 226, 269
 Грабовица: 480, 481
 Градац: 245, 424, 549, 461, 462, 489
 Гради: 248
 Градина: 177, 263, 340
 Граница (Границе): 282, 338
 Грачац: 158, 161, 177—179, 248, 416, 437, 443, 461, 463, 489, 514, 517, 520—529, 545
 Грдица: 464
 Гружа: 72, 76, 136, 137, 188, 189, 192, 226, 270, 272, 275, 285—287, 295, 326, 349, 417, 431, 462, 463, 540, 590, 591, 594, 595
 Гружанска долина: 13
 Грчка: 5, 14—20, 23, 50, 56, 58, 61—64, 66, 68—71, 86, 91—93, 96, 97, 100, 102, 110, 116, 118, 158—160, 163, 169, 223, 264, 272, 291, 349, 359, 403, 415, 432—535, 579, 605, 606, 623
 Гувниште: 375, 377
 Гунцати: 73, 78, 186, 188, 190, 286, 288—290, 295, 305, 327, 331, 501, 538, 551, 594

Гуча: 18, 43, 47, 79, 81, 82, 225—229, 282, 397, 406, 409, 433, 475, 477, 479, 484, 486, 492, 497, 507, 535, 545, 553, 600, 601, 621

Д

Далмација: 62, 110, 295, 508, 592
Дебело брдо: 166
Дедевци: 276, 390, 396
Дели Јован: 237
Дервента: 321, 332
Десимировац: 327, 330
Дљин: 229, 489
Добој: 72, 81, 337, 587
Добрава: 373
Добрача: 289
Добри До: 504
Добриња (Г., С. или Доња): 354, 366, 368, 369, 403
Добродо: 339
Добре стране: 80, 83, 164, 248, 431, 432, 537
Добрун: 25, 82, 83, 106, 110
Добруца: 64
Доња Горевница (Горијевница): 188, 303, 332, 333, 403, 404, 481, 482
Доња Краварница: 489
Доња Трепча: 18, 300, 321—322, 326, 331, 333, 403, 404, 408, 409, 471, 481, 486, 489
Доњи Бранетићи: 402, 470
Доњи Милановац: 61, 136, 224, 237, 355
Драва: 86, 509, 510
Дравоград: 296, 590
Драгачево: 13, 164, 230, 232, 472, 477, 601, 605
Драгосињици: 6, 89, 164, 166, 175, 176, 179, 226, 242, 247, 259, 276, 279, 416, 437, 442, 453, 461, 462, 464, 489, 491, 512, 513, 537
Дражинићи: 424
Дракчићи: 464
Дрвар: 34, 51, 295, 590
Дренова: 269, 350, 480
Дрмановина: 293
Дрина: 5, 14, 25, 26, 46, 51, 59, 60, 71—74, 77, 81, 85, 92, 96, 101, 103, 105—108, 113, 118, 120, 126, 129, 169, 221, 232—235, 268, 282, 291, 294, 305, 310, 312, 319, 336, 365, 366, 508, 509, 532, 579, 592, 598, 600
Дрињача: 77, 587
Дружетићи: 335, 400
Дуб: 82, 106, 293, 294, 309—312, 317, 335, 336
Дубац (Горњи и Доњи): 534, 535, 545
Дубље: 163, 176, 177, 245, 246, 275, 465, 512, 519
Дуга Пољана: 18, 20

Дунав: 58, 61, 63, 65, 66, 69, 70, 87, 97, 119, 136, 227, 237, 561
Дупци: 283, 335, 336
Дучаловићи: 484, 489, 507
Душковци: 309, 310, 335

Б

Баково: 489
Бердап: 69
Бетиња: 46, 118, 122, 126, 566
Бунис: 170
Бурђево: 331
Буринци: 349

Е

Европа: 22, 27, 30, 33—35, 92, 159, 163, 227, 263
Егејско море: 15, 87, 97, 224
Египат: 51
Елбасан: 21, 97
Ерчега: 489
Енглеска (В. Британија): 24, 26—32, 52

Ж

Жабаре: 171, 177
Жагубица: 159
Жељин: 13—19, 49, 171, 172, 175, 394, 567
Живинице: 322
Жича: 180, 181, 249, 276, 416, 433, 437, 442, 451, 452, 461, 464, 489, 491, 506, 537
Жуње (Жуне): 75, 189—191, 326, 327, 540
Жупа: 154—156, 182, 336, 382, 394, 514, 571, 582, 585, 588—590, 599, 611
Жупања: 296

З

Заблаће: 81, 230, 338, 489
Заглавак: 323—324
Загреб: 150, 321, 352, 510
Зајечар: 65, 66, 68, 114, 237, 362
Заклопача: 180, 181, 245, 256, 260, 274
Замчање: 80, 164, 227, 248, 276, 277, 537
Западна Морава: 5, 13, 15—19, 46, 48, 49, 59, 61—64, 66, 69, 71, 74—81, 83—85, 88, 98, 100, 103, 108—110, 113, 118—122, 125—129, 136, 137, 156—161, 164, 169—180, 182, 183, 186, 188, 192, 194, 206, 215—220, 223—227, 229, 233—236, 240, 243—246, 249—253, 258, 259, 267—273, 280, 281, 285—292, 295, 298, 299, 303—309, 316, 325, 326, 331—333, 338, 339, 349, 350, 362, 390, 393, 405, 431, 433, 434, 444, 446, 492, 497, 500—510, 514, 531—535, 538, 539, 543, 544, 549, 550, 559, 560, 563—566, 572—575, 588, 596—605, 608, 611

Зарево: 524
 Зарожје: 235
 Засеље: 235, 338
 Збојште: 83
 Звечан: 13, 16, 104
 Зворник: 5, 59, 72, 76, 77, 81, 86, 101,
 106, 109, 124, 191, 211, 235, 236, 295,
 296, 548, 587
 Зелена бара: 186, 299, 304
 Земуп: 17, 294
 Зеке: 545
 Зимовник: 545
 Златибор: 34, 47, 49, 59, 60, 388, 598
 Змајевац: 166, 245, 247, 259, 436, 537

И

Ибар: 5, 13—21, 34, 46—49, 59—61, 64,
 69, 78—80, 83—85, 90, 98, 103, 107—109,
 113, 118, 120, 121—129, 154, 155, 162,
 164, 165, 169, 175, 176, 181, 206, 224,
 233, 235, 240—242, 245—252, 258, 259,
 260, 262, 268, 275—278, 285, 286, 290,
 291, 337, 341, 350, 362, 372, 373, 375,
 377, 378, 386, 411, 414, 415, 428, 429,
 434, 435, 463, 501—509, 513, 531,
 532—537, 547, 549, 560, 565—567, 570,
 572, 575, 579, 582, 584, 588, 589, 593,
 608
 Ибарски Колашин: 426
 Ивиград: 293
 Ивановићи: 339
 Ивањица: 79, 81, 122, 154, 211, 223, 229,
 261, 283, 341, 433, 459, 579, 489, 497,
 503, 504, 507, 534, 538, 545, 553, 572,
 585, 599, 601, 609
 Илијак: 186, 187, 300—305, 307, 322, 331,
 332, 539
 Прижани: 305—307, 538, 539 |

Ј

Јабланица: 227, 299, 403, 432, 512
 Јабучевац: 360
 Јавор: 59
 Јаворак: 255
 Јагодина (Светозарево): 76, 88, 119,
 136, 211, 233, 234, 290, 353, 358, 526,
 527, 592
 Јадранско море (Јадран): 15, 24, 42,
 44, 375
 Јакаљ: 76, 235
 Јанчићи: 215, 403, 404
 Јањина: 87, 158
 Јарандо: 17, 47
 Јарушине: 298
 Јарчујак: 464
 Јасик: 176, 179—181, 246, 248, 249
 Јасика: 171, 174, 243, 269, 354, 514
 Јастребац: 16, 49, 66, 68, 155, 156, 173,
 382, 415, 431, 461, 571, 572, 582, 606,
 611

Јежевица: 81, 211, 215, 273, 280, 338,
 342, 369, 489, 536
 Јездина: 489
 Јездиновац: 319
 Јелен До: 78, 107, 216—218, 342, 367
 368, 537, 538, 542
 Јелица: 17, 19, 49, 79, 81, 388, 542, 566,
 572
 Јелова гора: 42, 82, 293, 309—312, 317,
 319, 323, 335, 338, 339, 388, 589, 599, 600
 Јеловик: 310—312, 323
 Јеринин град: 158, 269
 Јовац: 17
 Јошаничка Бања: 14, 17, 376, 623, 489
 Југ Богданавац: 69
 Југославија: 5, 6, 9—11, 21, 23, 26—45,
 51, 52, 54, 56—58, 61, 63, 86—91, 112,
 114, 120, 121, 127, 136, 137, 145, 172,
 173, 224, 233, 253, 258, 266, 267, 295,
 296, 317, 319, 463, 497, 524, 525, 552,
 563, 565, 568, 569, 582, 587, 591, 593,
 598, 604, 606, 615, 619

К

Каблар: 13, 82, 109, 125, 209—211, 219,
 318, 354—359, 403—405, 542, 562
 Кадињача: 263, 295, 311, 319, 339, 340
 Казновиће: 375, 376, 425, 426
 Каиро: 24, 29
 Каленић (Каленићи): 338, 339
 Калиманићи: 398, 399
 Кална: 68
 Колобака (Грчка): 158
 Кањижа: 70
 Каменица (код Краљева): 78, 166, 226,
 247, 416, 429, 441, 442, 463, 489, 491,
 537
 Каменица (код Ужица): 302, 303, 309,
 310, 329, 333, 339, 340, 354, 400, 401,
 404, 504
 Камењани: 463
 Камицора: 248, 441
 Каона: 18, 47, 80, 81, 125, 166, 227—229,
 251, 276, 489, 503, 534, 535, 545, 599,
 601
 Каоник: 171, 279
 Капиција: 171
 Каран: 339, 366, 504, 508
 Караула: 545
 Карановац: 15, 16
 Касабаца (Касабаћ): 279
 Катрга: 433
 Качулице: 484
 Кијевчиће: 377
 Кикинда: 70
 Кладово: 62, 87, 92, 137
 Клатичево: 481, 489, 494
 Клик: 77, 226, 545
 Клисурса: 62, 92
 Клокочевац: 237, 238
 Кнежевићи: 311
 Книн: 267, 510

Киш: 14, 15, 18, 19, 72, 73, 75, 119,
 120, 127, 136, 186, 188—193, 240, 270,
 285—291, 295, 323—327, 428, 538, 540,
 551, 595
 Књажевац: 63, 66, 68
 Кованлук: 181, 244, 245, 247, 249, 250,
 272
 Ковачи: 74, 103, 164, 240, 526, 527
 Ковиле: 489
 Ковин: 70
 Колац: 181
 Колашин: 255, 371, 414, 459
 Колубара: 59, 63, 75, 235
 Конарево: 248, 250, 276, 396, 397, 431,
 443, 460, 489, 491
 Кондер: 82, 235, 310, 311, 319, 323
 Коњевини: 107, 193, 209, 308, 333, 409,
 538, 541, 542, 544, 549
 Коњин: 255
 Комови: 18
 Копаоник: 13—19, 42, 48, 59, 60, 63,
 106, 119, 154, 173, 260, 285, 372—378,
 387, 394, 396, 414, 415, 417, 428—435,
 451, 463, 472, 498, 501, 502, 514, 566,
 567, 571, 572, 582, 584, 585, 589, 592,
 599, 600, 611
 Корићани: 73
 Корлаће: 17
 Косјерић: 41, 63, 76, 81, 89, 121, 190,
 211, 212, 215, 234, 285, 293, 294, 309—
 312, 318, 335, 336, 353, 354, 362, 366,
 403, 538, 590, 598
 Космај: 65, 428, 599
 Космет: 371
 Косовица: 489
 Косово: 5, 14, 15, 18, 20, 61, 64, 69, 71,
 84, 86, 91, 103, 104, 111, 116, 118,
 119, 151, 152, 169, 233, 240, 268, 279,
 286, 374, 378, 425, 428, 430—432, 498,
 500, 511, 524, 531, 547, 563, 565, 568,
 587, 589, 595, 604, 606, 609
 Косово Поље: 159, 160, 224, 432
 Косовска (Титова) Митровица: 16—21,
 55, 74, 77, 84, 85, 90, 92, 93, 98, 99,
 158, 163, 241, 247, 248, 276, 277, 371,
 375, 394, 411, 429—432, 449, 461, 505,
 535, 537, 548, 559, 560, 566, 568, 569,
 593, 606, 609
 Костајница: 323
 Костићи (?): 311
 Костојевићи: 310, 311
 Котарино брдо: 186, 189, 299, 302
 Котленик: 15, 18, 74, 75—79, 103, 107,
 162, 186, 190, 192, 193, 250, 259, 285—
 289, 299, 326, 327, 331, 332, 349, 502,
 538, 595
 Котор Варош: 321
 Котража: 489
 Коштунићи: 403, 470, 480, 485, 486, 489,
 494
 Крагујевац: 15—19, 63—76, 84—85, 88,
 93, 94, 97, 98, 110, 120, 121, 127, 136,

137, 158, 160—162, 174, 185, 188, 189,
 194, 195, 206, 212—213, 221, 224,
 239, 240, 247, 251, 252, 258, 261, 268,
 274, 283, 285, 286, 288, 290, 294, 297—
 299, 308, 313, 316, 321—332, 337, 341,
 342, 344, 349, 362, 401, 406, 411, 431,
 444, 449, 451, 538—541, 549, 551, 560,
 570, 575, 580, 595, 603, 605, 606
 Крајина: 66, 595
 Крајова: 43, 64, 68
 Краљевачки округ: (види: Предметно-
 тематски регистар — Б. Остали
 појмови: окрузи)
 Краљево: 5—7, 9—12, 14—21, 23, 43,
 47, 50, 55, 56, 61, 63, 64, 66, 68—80,
 84—86, 88, 89, 91—96, 98, 99, 101—113,
 115, 116, 118—120, 123, 124, 126, 128,
 129, 135—137, 140, 146—148, 150, 152,
 157—167, 169, 171, 172, 174, 183,
 185—194, 202, 204, 206, 211, 217, 219,
 223, 224, 226—229, 233, 234, 239—256,
 258—279, 283, 285—287, 291, 292, 298,
 300, 303, 305, 306, 308, 312, 313, 316,
 321, 325, 326, 328, 331—333, 337, 338,
 349, 354, 362, 373, 375, 379—385, 388,
 390—393, 395, 396, 403, 411—419,
 426—438, 441—450, 452, 459, 461, 463—
 465, 470, 476, 479, 486, 488, 489, 491, 492,
 496—500, 502—506, 508, 512, 513, 520,
 522, 524, 526, 531—541, 544—550, 552,
 553, 559, 560, 562, 563, 565—570, 572,
 574, 577, 579, 580, 582, 585—589, 593,
 596—601, 604—610, 612—617, 721, 623
 Кремна: 83, 90, 110, 231, 263, 264, 310,
 340
 Криваја: 337
 Крива Река: 376
 Кривель: 358
 Крижевци: 296
 Крит: 87, 97, 113, 115, 579
 Крња јела: 176, 536
 Крстати лаз: 372
 Крстац: 81—83, 109, 229—231, 376, 537,
 545, 601
 Крупањ: 5, 59, 81, 83, 220, 336
 Крушевац: 5, 6, 15—17, 43, 61, 63, 66,
 70—72, 88, 93, 94, 98—100, 113, 114,
 136, 155—158, 160, 162, 169—177, 183,
 184, 223, 224, 247, 248, 250, 251, 255,
 260, 261, 267, 268, 273, 274, 320, 322, 339,
 382, 390, 411, 415, 437, 535, 549, 552,
 568—574, 585, 588, 599, 605, 606,
 610—613
 Крушевица: 77, 181, 227, 240, 241, 260,
 277, 418, 514, 517, 623
 Крушевље: 310, 311
 Крушчица: 310
 Крф: 158
 Кукићи: 282
 Куљин: 174
 Кукс: 18, 21, 97
 Кулиновци: 193, 308

Куманово: 68, 69
Кумодраж: 206, 349
Купрес: 255
Купи: 182
Куршумлија: 69, 93, 260, 289
Кутлово: 185, 191, 327
Кучево: 66, 67, 137, 238
Кушићи: 489

Л

Лаћевци: 79, 190, 192, 226, 287, 288,
291, 308, 442, 443, 450, 455, 464, 489,
500, 517, 539, 580, 599
Лазаревац: 65, 294, 295, 323—324, 337
Лазарица: 170, 171, 573
Лазац: 433, 489, 535, 545
Лазови: 176, 177, 536
Лајковац: 324
Лапово: 18—20, 349, 430
Латковац (Сатковац?): 324
Лепосавић: 299, 373, 375—377, 425, 434,
588
Лерос (Грчка): 113
Лесковац: 63, 64, 68, 69, 114, 115, 224
Лелићи: 79
Леушићи: 470, 476, 477, 479, 480, 485,
486
Лешак: 373, 434
Лешево: 425
Лешница: 296
Лим: 14, 34, 47, 57, 59, 60, 98, 118, 129,
262, 377, 566, 598, 599
Липова: 176, 177, 467, 512, 520, 524
Липовац: 169, 171
Лиса: 283, 489, 545
Лисина: 374, 376
Лозна: 177, 480
Лозница: 81, 82, 220, 235, 289, 296, 312,
336, 356, 600
Лозно: 463, 468
Лозовик: 179, 358
Лојаник: 240, 241
Локвице: 373
Лондон: 24, 30, 32, 520
Лопатница: 277, 278, 390
Лопаш: 172, 228, 507
Лорет: 82, 110, 215—219, 338, 353,
366—368, 502, 537, 541, 543, 546, 550
Лочевци: 399
Лужница (Лужнице): 330, 360
Лукавац: (код Крушевца): 170, 171
Лукавац (источна Босна): 322
Луњевица: 239, 303, 479, 486
Лучани: 322, 537, 601

Љ

Љештанско: 310,
Љиг: 26, 76, 121, 127, 234, 295, 321—322,
337, 532
Љубање: 212

Љубић: 76, 77, 94, 136, 137, 193, 207,
208, 281—283, 292, 306—309, 323, 339,
344, 345, 350—352, 354, 359, 362, 363,
369, 400, 402, 403, 409, 479, 481, 489, 538
541, 542, 543, 577
Љубовија: 5, 76, 80—83, 86, 96, 103,
107, 108, 121, 215, 233—235, 319, 340,
356, 504, 507
Љутице: 335, 342
Љутовница: 399, 486

М

Маглич (Маглић): 80, 121, 164, 247, 248,
276, 453, 537
Маћарска: 15, 84, 110, 233, 432, 543
Мазгит: 373
Мајдан: 479, 481, 486, 589, 494
Мајданпек: 66, 238
Мајдево: 375—377
Македонија: 5, 24, 46, 50, 53, 57, 58, 61,
62, 64, 71, 86, 91, 96, 99, 100, 106,
111, 169, 204, 272, 349, 430, 547, 565,
568, 587, 589
Макочево брдо: 366
Мала Борча: 75, 226
Малињак: 217, 218, 367, 368, 541
Малси: 13, 59, 63, 285, 342, 400, 598
Марино брдо: 89, 164, 186, 226, 286,
290, 349
Марковац: 67, 159, 279
Мачковац: 170, 601
Марковица: 228, 507, 535, 545, 601
Марково брдо: 75, 103, 288, 289, 340
Матаруге: 17, 80, 166, 229, 250, 258,
276, 277, 460, 491, 502, 535, 566, 580
621
Матарушка Бања: 47, 50, 76, 164—166,
241, 245, 247, 249—251, 259, 262, 276,
277, 382, 386, 392, 397, 414, 416, 423,
428, 429, 431, 435, 437, 442, 443, 449,
453, 460, 461, 489, 567
Мачкат: 212
Меднтеран: 22
Медведник: 59
Медвећа: 72, 174, 289
Мезграја: 177
Мердаре: 91, 94
Мерћез: 374
Метикош (Метикоши): 160, 180, 240,
244, 245, 247, 249, 259, 260, 421, 436,
537, 549, 550
Метохија: 24, 70, 84, 86, 91, 111, 119,
151, 152, 240, 374, 378, 498
М. Црнокоса: 79
Мијајловац: 269
Милатовићи: 82, 336, 339, 340, 484
Мијатово: 212
Милавчићи: 226, 271, 273, 275, 535, 599
Милаковац: 180, 464
Милићево Село: 81

Милићевци: 207, 209, 344, 348, 349, 356,
 363, 404, 409, 482, 489, 541, 551
 Миличевци (види Милићевци)
 Милочај (Милочаји): 74, 103, 108, 164,
 272, 431, 442, 443, 464, 489, 491
 Милошев до: 18, 20
 Миљаковина: 70, 504
 Миљковица (види Миљаковина)
 Миоковци: 77, 78, 207—209, 307, 309,
 350, 363, 364, 402, 482, 489, 538, 543
 Мионица: 319
 Миросалци: 489
 Митровица (Косовска или Сремска?):
 119
 Мироч: 137, 237
 Младеновац: 70, 127, 162, 206, 321—322,
 329, 337, 349, 362, 526
 Мланча: 489
 Мојсиње: 75, 77, 78, 80, 81, 103, 109,
 186—188, 192, 193, 287, 292, 299—308,
 317, 322, 331—333, 349, 481, 489, 501,
 533, 538, 539, 541, 549, 551
 Мокри Луг (Мали или Велики): 206
 Моравица: 566, 601
 Моравиште: 171
 Москва: 43, 54, 64, 261, 589
 Мостар: 18, 21, 97, 158, 510, 579
 Мрамор: 69, 374
 Мрмош: 185
 Мрсаћ: 17, 395, 396, 442, 443, 464, 489,
 491
 Мрчајевци: 18, 78, 80, 81, 109, 136, 186—
 188, 193, 272, 279, 282, 285—292, 299—
 306, 308, 316, 317, 332, 489, 538, 539,
 541, 542, 580, 595
 Мршинци: 395, 400
 Мудраковац: 170
 Мусина Река: 79, 164, 248, 276, 279, 534,
 580
 Мушићи: 335

Н

Надибар: 13, 379, 384, 386, 388, 390—392,
 417, 430, 431, 435, 437, 439, 444, 446,
 460, 463, 596
 Напуљ: 30, 32, 40
 Наталинци: 329
 Наупаре: 171
 Неваде: 399, 400, 402, 486
 Неготин: 61, 66, 136, 137, 237
 Неготино: 97
 Негришори: 228,
 Независна Држава Хрватска: 35, 620
 Немачка: 22, 34, 56, 58, 64, 72, 112,
 446, 560, 592
 Николићи: 207, 209, 348
 Никољача: 426
 Никшић: 18, 84, 158, 510
 Ниш: 15, 17, 61, 63, 64, 66, 68, 69, 92
 93, 96—98—105, 113, 152, 158, 159,
 224, 268, 279, 318, 321, 336, 360, 374, 390
 394, 445, 568, 579, 606

Нишка Бања: 75
 Нова Варош: 122
 Нова Топола: 279
 Нови Пазар: 17, 18, 20, 48, 55, 83, 84
 90, 94, 99, 101, 103, 158, 375, 377, 376!
 431, 461, 498, 502—504, 560, 562, 566
 Ново Село: 158, 176, 178—180, 276, 376,
 425, 463, 465, 467, 519, 520, 524—529,
 545
 Нормандија: 34, 56

О

Обешењак: 177—179
 Обилић: 17
 Обилићево: 170—173
 Обрадовићи: 209, 344, 348
 Обрва: 442, 450, 464, 489
 Обреновац: 60
 Овсиште: 185, 285, 298
 Овчар: 13, 49, 81, 82, 109, 125, 318, 541,
 545, 566, 601
 Овчарско-кабларска клисура: 13, 78,
 81, 120, 123, 125, 159, 160, 189, 194,
 207, 209—211, 214, 228, 229, 306, 341,
 350, 354, 363, 365, 403, 502, 503, 535,
 541, 571, 577
 Одеовиће (Одојевиће?): 425
 Озорци: 319
 Олимп: 158
 Опаленик: 489
 Опланићи: 77, 78, 176, 250, 533
 Ораовица: 543
 Орловац: 186, 188, 189, 301, 302, 304,
 305, 307, 538
 Орфано (Грчка): 62
 Осаоница: 177
 Осечина: 295, 296, 312
 Осијек: 322
 Остатија: 489
 Остра: 73, 186, 189, 192, 301, 302, 304,
 331, 332, 421, 470, 489, 539, 549, 598
 Островица: 209, 210, 354
 Отроци: 463, 467, 524
 Оџаци: 176, 245, 246, 275, 332

П

Павлица: 479, 489
 Падина: 536
 Пајсијевићи: 75, 190, 192, 289, 326,
 327, 598
 Пакошница (Пакашница): 170
 Паковраће: 302, 484, 489, 537
 Пакрац: 321
 Пале: 70
 Палез: 72, 176, 177
 Палестина: 51
 Панчево: 70, 249, 395
 I [ПТТ.РПНТТ* 171
 Напратиште: 78, 215, 366, 367, 403, 543
 Параћин: 43, 65, 67, 68, 75, 76, 119,
 136, 211, 234

Паруновац: 279
 Пасјак: 171, 172
 Пепељевац: 171, 173, 177, 574
 Петровац: 65, 66, 119, 136, 362
 Петровград (Зрењанин): 70
 Петровићи: 339, 340
 Пећ: 18, 21, 71, 98, 135, 372
 Пецка: 234
 Печеног: 226, 445, 463, 541
 Пирот: 87
 Пискања: 489
 Плана: 489
 Планојевићи: 468
 Плешин: 375, 463
 Пљевља: 20, 21, 25, 59, 98, 553, 592, 609
 Повија: 18
 Повљен: 63, 593
 Подгорица (Титоград): 18, 21, 97, 510
 Подибар: 13, 446
 Подови: 177
 Подриње: 15
 Подујево: 69, 84, 498
 Подунавље: 34, 118, 127
 Подунавци: 48, 158, 176—180, 243, 442
 443, 455, 463, 467, 489, 491, 524,
 526—528, 551
 Пожаревац: 65, 67, 68, 76, 119, 229
 237—239, 323, 358
 Пожега (ужичка): 5, 14, 15, 18, 63, 69
 76, 78—86, 89, 91, 96, 98, 103, 106,
 107—113, 120—122, 128, 133, 169, 192,
 194, 206, 209, 211—220, 223, 228—236,
 263, 282, 305, 306, 310, 319, 323, 325,
 332, 333, 335, 338—340, 353, 354, 355,
 362, 364—369, 400, 403, 470, 486, 498,
 499, 502—504, 507, 532, 534, 537—548
 550, 553, 562, 563, 575, 576, 590, 602
 Полошница: 319
 Полумир: 17, 567
 Пољска: 54
 Пометеник: 20
 Поморавље: 13—15, 19, 20, 63, 64, 84,
 155
 Пониковица: 78, 82, 107, 110, 339, 340
 Понишавље: 63
 Попина: 513, 521
 Поповићи: 79, 192, 248, 250, 272, 276
 Попово брдо: 186, 288, 291, 301, 305,
 327, 328, 331
 Посавина: 19
 Поскурице: 330
 Поцесје: 462, 467
 Почковина: 172
 Почепиња: 107
 Прањани: 78, 189, 209, 214, 218, 221.
 293, 302, 303, 309, 310, 335, 363, 399,
 400, 402—404, 471, 480, 485, 489, 494,
 546
 Прахово: 136, 137, 237, 238
 Превалац: 18
 Прељина: 17, 18, 75, 103, 186, 189, 190,
 191, 193, 207—211, 285—292, 299—307

316, 317, 321—322, 349, 350, 399, 400,
 403, 409, 471, 483, 486, 489, 538, 539,
 542, 544, 549, 550
 Преполац: 91, 94
 Претоке: 286, 295
 Прибој: 83, 90, 211
 Придворица: 489
 Призрен: 18, 21, 97, 98
 Пријановићи: 77, 79, 107, 339, 538, 546
 Пријевор: 75, 78, 107, 136, 137, 207—210,
 309, 318, 344, 345, 350, 351, 362—364,
 409, 481, 482, 486, 489, 541—543, 549
 Приједор: 323
 Пријепоље: 14, 18, 20, 25, 51, 84, 94,
 103, 158, 500, 502, 553, 560, 562, 566,
 511
 Прилике: 489
 Прилипац: 489
 Прислонница: 189, 286, 299, 304, 400,
 402, 404, 408, 409, 471, 476, 479, 481,
 482, 486, 489, 492, 539
 Притоке (Претоке): 288
 Приштина: 17, 84, 98, 99, 106, 115, 151,
 152, 159, 467
 Прогорелица: 166, 248—250, 262, 277,
 390, 535
 Проклетије: 14, 592
 Прокупље: 54, 68, 69, 84, 279, 416
 Пчиња: 61

P

Раваница: 176, 178, 226, 269, 463
 Равна Гора: 338, 597, 598, 601
 Равна Дубрава: 68
 Равна планина: 14, 17, 19
 Равниште: 177
 Равњак: 171
 Радевци: 279
 Радманово: 374
 Радмиловићи: 189, 328, 538
 Радојевићи: 279, 311
 Радочело: 13, 17, 19, 47, 461
 Радловићи: 207, 209, 348
 Ражањ: 295
 Ражана: 41, 319, 592
 Разбојна: 169
 Рај: 177
 Рајац: 437
 Рајх: (види и: Немачка): 19, 23, 113,
 159, 265, 509, 547
 Ракова: 207, 208, 219, 299, 307, 350,
 352, 357—359, 402, 409, 482, 486, 539,
 541, 542
 Ралетићи: 79
 Рамаћа: 289
 Расадник: 336, 340
 Расина: 155, 156, 170, 171, 175, 182, 227,
 573
 Ратина: 17, 73, 158, 161, 175, 176, 180,
 181, 226, 243, 246, 247, 259, 260, 430, 442
 443, 462, 464, 489, 512, 526—528, 537,
 550, 551

Ратковић: 73
 Рача: 289, 290, 320, 333
 Рашка: 5, 17, 18, 21, 47, 52, 54, 69, 75,
 79, 80, 83—85, 90, 94, 98, 99, 101,
 103, 113, 135, 247, 249, 277, 278, 373—
 378, 386, 391, 417, 419, 421, 429, 430,
 449, 453, 461, 489, 500, 502, 503, 536,
 593, 609
 Рвати: 525, 426, 463, 468
 Рготина: 65, 66
 Реновица: 71
 Ресник: 330, 333, 337
 Ржана: 374
 Рибарска Бања: 513, 610
 Рибашевина: 235, 338, 339
 Рибник: 72, 171, 174, 176
 Рибница: 79, 167, 180, 181, 244, 246,
 248, 249, 251, 260, 277, 394, 416, 431,
 435, 437, 442, 443, 453—455, 461, 464,
 489, 491, 527, 537, 588, 610, 616
 Рибаге: 537
 Риљац: 270
 Рим: 34, 56
 Рлица: 611
 Рогатица: 21, 71, 72, 74, 98, 108, 296, 321
 Рогача: 229, 475
 Рогачица: 76, 77, 81, 82, 215, 234, 235,
 293, 294, 309—312, 319, 504, 548
 Рогс: 81
 Рогови: 175
 Рогозна: 13, 48, 58, 376, 502, 566
 Рогојевац: 185, 285
 Родос (Грчка): 113
 Рожаје: 183
 Романџа: 70, 295, 335, 587
 Росићи: 319
 Рошевићи: 17, 18, 47, 166, 276, 390,
 397, 437, 442, 460, 464, 489
 Рошци: 409, 489
 Рсавци: 463, 465, 467, 519, 524
 Ртари: 229, 484, 537, 545
 Руда Буква: 311, 319
 Руденица: 513
 Рудник: 13, 191, 192, 289, 454, 473, 494,
 594, 620
 Рудница: 373—376, 425, 489
 Рудно: 371, 459, 461, 463, 468, 489
 Рудо Поље: 15
 Руђинци: 463, 467, 517, 524
 Рујак: 543
 Румунија: 18, 33, 42, 56, 61—63, 66, 87
 92, 158, 591

C

Сава: 63, 66, 84, 105, 169, 349, 510, 561
 Савинац: 486, 489, 494
 САД: 26
 Саковићи: 374
 Самала (Саманле): 250, 279, 379, 386
 388, 393, 395—397, 431, 435, 442, 464, 489

Сански Мост: 317, 321—323
 Саница: 14, 15, 24, 26, 27, 36, 37, 47,
 48, 52, 54, 57—62, 69—71, 83, 85, 98,
 125, 146, 154, 268, 379, 414, 430, 442,
 498, 504, 510, 553, 584, 587, 598—600
 Саовци: 177
 Сарајево: 17, 21, 70—72, 77, 84—86, 92,
 93, 98, 100, 106, 159, 224, 235, 261, 264,
 268, 335, 395, 510, 531, 587, 606
 Сатковац (види: Латковац)
 Сврачковци: 399, 409, 489, 494
 Себимиље: 462, 467
 Севојно: 263, 340
 Сељанци (Сељанце): 374
 Семетеш: 462, 467
 Синошевићи: 480
 Сирча: 16, 77, 176, 226, 272, 273, 442,
 443, 450, 452, 464, 489, 491, 526—528,
 617
 Сисак: 321
 Сјеница: 14, 17, 18, 20, 55, 71, 83, 84,
 90, 94, 103, 261, 498, 502, 504, 553,
 560, 562, 566
 Скадар: 18, 21, 84, 97, 158, 510, 579
 Скопље: 15, 17—19, 66, 69, 84, 92, 93,
 96, 97, 99, 100, 115, 158, 159, 224, 500,
 509, 606
 Скопска Црна Гора: 61
 Славонија: 118
 Слатина: 109, 166, 171, 177, 373, 376,
 472, 489
 Словенија: 57, 86, 160, 313, 509, 511
 Словењ Градец: 296
 Смедерево: 67, 313, 321, 324, 327
 Смедеревска Паланка: 67, 212, 395
 Совјетски Савез: 23, 120, 200, 221, 252
 253, 344, 362, 366, 576
 Соколац: 82, 86
 Соко Бања: 68, 327
 Соколићи: 400, 402
 Солун: 22, 23, 62, 87, 88, 93, 100, 104,
 224, 606
 Солинац: 304, 306, 539
 Солинци (види: Солинац): 539
 Сопот: 288, 289, 295, 322, 360
 Србија: 5, 10, 11, 14, 15, 17—48, 51—66,
 68, 70, 81, 83—88, 91, 96, 98, 106, 110,
 11, 118, 119, 129, 136, 137, 145, 152,
 154—159, 160, 163, 169, 194, 195, 197,
 200, 224, 227, 233, 237, 240, 258, 260,
 264, 266, 268, 291, 298, 312—314, 325,
 329, 331, 334, 336, 337, 341, 356, 357,
 360, 371, 372, 379, 386, 411, 414, 457,
 461, 497, 502, 504, 508, 510, 516, 524,
 525, 531, 532, 547, 553, 560, 563—568,
 571, 574, 579, 581, 583—592, 596, 597,
 599, 600, 606, 613, 615, 619
 Србица: 288
 Средње брдо: 79
 Срезојевици: 402, 404
 Срем: 25, 84, 86, 89, 115, 233, 235, 349,
 509, 510, 579, 591, 620

Сталаћ: 61, 63, 66, 68, 136, 156, 183, 430
 Станишинци: 463, 465, 519, 524, 511
 Стануловиће: 372, 377, 426
 Станчићи: 280, 292, 309, 471, 481, 486
 Стара Пазова: 289, 322
 Стари Влах: 14, 18
 Стари Трг: 74, 77, 93, 94, 99
 Старо Село: 528
 Степановићи: 319
 Степојевац: 65
 Столац: 97
 Столови: 14, 17—19, 49, 165, 171, 172,
 175, 176, 243, 245, 252, 461, 502, 567,
 573
 Стопања: 170, 171, 173, 575, 588
 Страгари: 185, 269, 285
 Стрмац: 546
 Струга: 21, 97
 Субал: 179, 270, 442, 443, 4«
 464, 489, 491
 Сублица: 513
 Студена: 14, 17—19, 359, 567
 Студеница: 376, 423, 461, 489, 590
 Субјел: 310, 335, 599
 Суботица: 70
 Суворбор: 13, 295, 400
 Суво рудиште: 17, 501

Т

Табановићи: 215, 216, 218, 282, 366, 368,
 543
 Тавник: 77, 79, 192, 285—288, 291, 295,
 384, 441—443, 464, 489, 491, 538
 Таково: 335, 399, 477, 489, 493, 494
 Тара: 212, 285, 598
 Тврдићи: 82, 83, 110, 339, 340
 Текија: 171
 Темнић: 156, 571, 582, 588
 Теочин: 335, 402, 404, 406, 470, 485, 486,
 489, 494
 Тијање: 484, 486, 489, 545
 Тимок: 119
 Тивоце: 374
 Тирана: 21, 87, 97
 Тоболац: 171
 Товарица: 161, 162, 181, 550
 Товрљане: 227
 Томашевац: 328
 Топоница: 201, 288, 295
 Топлица: 54, 59, 227, 278, 295, 377, 431,
 432, 586
 Топола: 70, 159, 162, 185, 285, 287, 289,
 298, 299, 313, 321—324, 326, 329, 362,
 401, 532
 Травник: 294, 323
 Трбушани: 94, 207, 208, 210, 219, 309,
 318, 338, 344—347, 350—352, 362, 363,
 365, 404, 482, 538, 541, 543, 544
 Трбушница: 312, 404
 Трговиште: 76, 79, 89, 164, 190, 192, 193
 226, 248, 276, 307, 526—528, 538, 544
 549

Требиње: 18, 21, 97, 158
 Треботин: 171, 183
 Трепча: 17, 73, 371, 492, 542, 549
 Трешњари: 75, 77, 180, 181, 240—242,
 245, 259, 549
 Трнава: 338, 340, 489, 536, 537
 Трновача: 181, 254
 Трноваче: 67
 Троглав: 17—19, 47, 566, 572, 599
 Трстеник: 63, 70—75, 98, 136, 156—158,
 161, 163, 169—183, 245—249,
 275, 278, 288, 289, 339, 394, 412, 415
 418, 449, 457, 504, 512, 513, 617, 523,
 532, 549, 551, 559, 571, 572, 574, 588,
 599
 Трудово: 171
 Тузла: 81, 321, 337, 587
 Тулеж: 169
 Тупајићи: 293
 Тупачићи (Тупајићи?): 310
 Турн Северин: 61, 64
 Турска: 15, 58
 Тутин: 322
 Тучково: 78, 110, 215, 216, 218, 354, 366,
 367, 550

И

Пава: 75, 176, 179, 180, 225, 243, 245,
 246
 Бићевац: 170, 573
 Куприја: 76, 119, 211

У

Уб: 65
 Увац: 98
 Угљаревац: 285, 298
 Угљарево: 164, 270
 Угриновци: 404
 Удовичићи: 229
 Ужице: 5, 14, 15, 17—19, 21, 47, 69,
 71, 73, 76—86, 91, 92, 95, 96, 98,
 100—115, 120, 122, 128, 133, 158, 159,
 169, 190—194, 211, 212, 215—220, 223,
 228, 229, 231, 233, 234, 246, 261, 263,
 264, 280, 282, 288, 290, 294, 309—312,
 317, 319, 325, 335—342, 354, 365, 366,
 368, 369, 403, 415, 431, 461, 464, 491,
 496, 499—504, 507, 508, 533, 538, 541,
 545—550, 560, 566, 576, 585, 606
 Ужичка Пожега (види: Пожега)
 Умка: 282
 Урошевац: 21, 98—101, 116
 Урошевица: 269
 Ушће: 17, 47, 77, 79, 80, 100, 166, 376,
 386, 388, 423, 426, 461, 463, 468, 489,
 533, 535, 567, 584, 585, 588, 593, 606

Ф

Фоча: 118, 146
Фрајбург: 92, 605
Француска: 34, 56

Х

Херцеговина: 18, 51, 52, 57, 58, 105,
510, 590—592
Хрватска: 45, 46, 57, 58, 152, 159, 160,
568

Ц

Царево Село: 62, 69
Цветке: 442, 443, 464, 489, 491, 550
Цер: 595, 600
Церак: 248
Церје: 80, 247, 276, 293, 310, 311, 319,
463, 468, 545
Церовак: 276
Церован: 330
Црепуљник: 371
Црнајка: 237
Црна Гора: 14, 15, 18, 24, 27, 36, 51,
53, 54, 57—62, 69, 81, 82, 85, 86, 118,
154, 195, 200, 273, 371, 414, 426, 459,
508, 510, 513, 524, 567, 571, 574, 582,
585, 587, 591, 592, 598, 599, 609
Црна Трава: 360
Црни врх: 176, 293, 311, 319
Црнишава: 174, 176

Ч

Чаири: 177
Чајетина: 47, 310, 341
Чајниче: 146, 592
Чакор: 14, 18, 285
Чачак: 5—7, 9—16, 18—21, 43, 47, 56,
66, 68—77, 79—81, 84—86, 89, 91—96,
98, 101—103, 105—107, 109—111, 113,
118—124, 126—129, 135, 136, 146, 147,
150, 152, 157, 159, 160, 162—164, 166,
167, 169, 176, 183, 185—194, 202, 204,
206—212, 214—220, 223, 226, 228, 229,
233, 234, 240, 246, 249—251, 256, 261,

263, 266, 268, 272, 278—288, 290—293,
298—300, 303, 305—309, 312, 316, 317,
321, 325, 326, 328, 331—333, 338—341,
344—346, 349, 350, 352, 354, 356, 362
—366, 369, 381, 384, 385, 388, 394, 396,
398, 400, 402—409, 411, 430, 431, 433,
438, 444, 446, 454, 459, 470, 472, 473,
476, 479, 481, 483, 484, 486, 488—490,
495—500, 503, 504, 507, 508, 524, 531
—552, 559, 562, 563, 566, 568, 570,
575—577, 580, 594, 597—602, 605—612,
621, 623

Чачански округ (види: Предметно-те-
матски регистар: окрузи)
Чемерница: 103, 164, 208, 214, 242, 245,
273, 274, 308, 347, 363, 364, 365, 402
Чемерно: 13, 17, 19, 47, 49, 341, 342,
566, 572
Чемерње: 75
Честобродица: 7, 82, 211, 215, 219, 220,
235, 339, 366, 369, 537
Честобродички теснац: 76
Чибуковац: 279, 534
Чикаго: 52
Читлук: 170, 171, 173
Чукојевац: 75, 164, 176, 179, 245, 248,
252, 269, 270, 271, 272, 442, 443, 462,
464, 479, 489, 491, 526—529, 535
Чумић: 185, 285, 298, 329

Ш

Шабан: 60, 66, 98, 296
Шашиловац: 269
Швајцарска: 30
Шебеци: 351, 353
Шилопај: 409
Шипачина: 501
Штимље: 18, 21, 97
Штитари: 335, 336, 339, 340
Штубик: 65, 66
Штулац: 163, 177, 245, 246, 275, 463, 514,
515, 524
Шумадија: 36, 49, 59, 60, 63, 196, 295,
313, 599, 620
Шумари: 180, 181, 240, 242, 244, 249,
250, 260, 274, 536, 537
Шумарице: 77, 78, 163, 226, 242, 245,
272—274, 502, 533, 570

РЕГИСТАР
ПРЕДМЕТНО—ТЕМАТСКИ

А

- Аеродроми (војни): 17
— Краљево: 17, 77, 99, 107
— Крушевац: 611
— Приштина: 17, 99, 115
— Прељина: 17
— Сарајево: 17
— Скопље: 17
Албанске војне јединице (види: Војне јединице... Албанске)
Амбасадор (посланик):
— В. Британије (при Влади Кр. Југ.): 29, 51
— Кр. Југославије (у САД): 52
Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије (АВНОЈ): 22, 28, 32, 56, 200, 202, 315, 416, 464
Антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије (АСНОС): 38, 44, 54, 416—417, 421, 437, 461, 464, 469, 489, 495, 586
— делегати из краљевачког округа: 416, 417, 437, 461, 515, 519, 613
— делегати из чачанског округа: 486, 487
Априлски рат (1941): 50, 565
Асошијетед Прес: 30
Антифашистички фронт жена (АФЖ): 39, 50, 442, 460, 463, 466, 470, 476, 496, 513, 597, 612
Аустро-турски ратови: 15

Б

- База НОВЈ (у Барију): 35, 39
Балкан (војнополитичка ситуација 1944): 18, 21, 22—24, 33—34, 58—61, 91—95
Београдска операција (види: Операције — Београдска)
Болнице (види: Војне јединице... НОВЈ — Санитетска служба)
Борбе за ослобођење Србије (у ХуШ. XIX веку): 15
Британија (В. Британија): 27—33
— Влада: 24, 27, 28—31, 54
— МИП: 29, 31, 32
Бугарска (војна ситуација, капитулација): 33, 61, 64, 242, 243

Бугарске окупационе јединице (види: Војне јединице... Бугарске)

В

- Ваздушни мост (за пребацивање у Србију): 35, 39, 53, 54
Велика антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије (ВАСНОС) (види: АСНОС)
„Великосрпска федерација" (1944): 27
Влада Краљевине Југославије (види: Краљевина Југославија — Влада)
Вишки споразум (види: Споразум Тито — Шубашић)
Вис (збивања):
— прелазак руководећих органа НОП-а (јун 1944): 35, 37, 57, 64
— састанци органа НОП Југославије и Србије: 36—39, 53—54

ВОЈНЕ ЈЕДИНИЦЕ, КОМАНДЕ, ШТАБОВИ, УСТАНОВЕ, СЛУЖБЕ

І — АЛБАНСКЕ

- Фашистичке Албаније (окупаторске): 20, 58, 84, 509
Националистичке (балисти и други): 20, 84, 94, 374—375
Фашистичке милиције (вулнетари): 27

ІІ — БУГАРСКЕ

- а) Окупаторске (уопште): 26—27, 91, 452
— 1. окупациони корпус (у Србији): 58, 60, 466
— 5. армија (у Македонији): 58
б) Отечественофронтоске (уопште): 64, 91, 104, 504, 568—569, 587, 605, 606, 615
— 1. армија: 64
— 2. армија: 64, 68—69, 91, 93—95, 528, 568
— 4. армија: 64
— 2. коњичка дивизија: 69, 568
— 6. пешадијска дивизија: 69
— тенковска бригада: 69, 568

III — КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

- аеродроми: 17
- складишта: 17

IV — НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ ВОЈСКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ (НОВЈ)

- опште: 9, 11, 16, 17, 20, 40, 56, 148, 258—262, 264—265, 565, 586

а) Више команде и штабови

Врховни штаб НОВЈ (НОВ и ПОЈ): 23, 24, 35, 51, 57, 59, 70, 74, 76, 79, 81, 86, 107, 110, 118, 120—147, 154, 163, 204—206, 209—210, 242, 252, 263, 277, 283, 291, 316—317, 344, 362, 370, 374, 381, 464, 497—504, 507, 531—532, 544, 568, 571, 575, 581—583, 587, 598, 615, 618

Врховни командант: 37, 59, 60, 63—65, 71, 96, 339, 618

Главни штаб НОВ и ПО Србије: 24, 36—38, 53, 57, 60—62, 68, 74—75, 79, 81, 82, 94, 96, 106, 118—120, 122, 123, 125, 156, 157, 161, 163, 189—194, 201, 204—206, 210—211, 213, 214, 217, 219, 221, 226, 227, 233, 240, 242, 249, 252, 254, 277—281, 283, 312, 314, 329, 341, 351, 362, 366, 372, 374, 377, 378, 407, 432, 463, 523, 531—534, 561, 565, 567, 569, 574, 580, 602, 603, 614, 615

Главни штаб НОВ и ПО Македоније: 57

б) Јединице

Армијске групе:

- Прва армијска група дивизија: 60, 64, 68, 83, 86, 297, 298
- Друга (јужна) армијска група дивизија: 81, 89, 130, 339

Армије

- 1-ва: 317
- 2-га: 130, 317
- 3-ћа: 317

Бригаде

- Артиљеријска — 2. пролетерске дивизије: 130
- Артиљеријска — 17. НОУ дивизије: 131
- 2. артиљеријска — 14. корпуса: 130
- 1. југословенска (из СССР-а): 75, 76, 89, 120, 127, 130, 132, 146—147, 157, 163, 207—209, 220—221, 344, 350, 351, 360, 362—364, 404, 409, 530, 533, 541, 543, 544, 575, 576

- 1. јужноморавска: 36, 133, 598
- 1. пролетерска: 25, 38, 255, 412, 418, 524
- 1. шумадијска: 36, 133, 566, 598
- 2. крајишка ударна: 73, 75, 82, 131, 134, 185—195, 203, 205, 219, 225, 285—288, 290, 294, 298—314, 316—317, 319—321, 324, 328, 331, 335, 354, 358, 361, 537—541, 595
- 2. пролетерска: 25, 38, 51, 155, 399, 406
- 2. шумадијска: 57, 599
- 3. личка: 600
- 3. српска ударна (пролетерска): 75—76, 80—82, 131, 133, 155—158, 161, 163, 165—166, 170, 171, 178—180, 227, 245—250, 253, 262, 263, 268, 270—284, 292, 326, 341—342, 391, 405, 534—536, 541, 571, 574, 582, 588, 621
- 4. јужноморавска: 134
- 4. пролетерска црногорска: 75, 80, 83, 131, 133, 150, 151, 155—158, 163, 165—166, 169—172, 174—183, 240—251, 253—256, 258—264, 266, 279, 338—340, 342—343, 392, 436, 452, 505—507, 512, 523, 525, 526, 534, 536—537, 566, 571—574, 582, 588, 608, 621
- 6. источnobосанска пролетерска: 73, 75, 82, 88, 131, 134, 185—195, 198, 201, 203, 205, 285—297, 300—301, 305—306, 308, 311, 316, 317, 319, 325, 327, 331—333, 401, 450, 538—540, 580, 589, 590, 594, 595, 596
- 6. косовскометохијска: 135
- 6. српска ударна: 75, 81—83, 131, 134, 155—158, 163, 166, 169—172, 174, 177—182, 241—247, 249—250, 255—256, 258, 263, 277, 279—280, 339—342, 395, 436, 450, 453, 512, 514, 523, 524, 537, 567, 571, 573, 574, 582, 600
- 7. српска ударна: 75, 113, 130—131, 206—210, 212, 214, 219—221, 316, 349—361, 363, 365, 369, 370, 541—542, 575—577, 602, 603
- 8. војвођанска ударна: 70
- 8. српска: 83
- 9. српска ударна: 75, 113, 130—131, 207—210, 212, 214, 218—221, 227, 345, 347, 350, 354—355, 361, 363, 365, 368, 369, 370, 403, 409, 541—543, 575—577
- 11. српска: 280—282, 523
- 12. војвођанска ударна: 70
- 14. српска ударна: 75—76, 113, 130—131, 207—212, 215—221, 346—348, 350, 353—354, 360, 362—370, 402, 404, 541—543, 575, 576,
- 15. мајевичка ударна: 75, 82, 131, 134, 185, 189—194, 2C1, 203, 205, 274, 286, 289—290, 292—293, 305—308, 316, 319, 325—328, 331—337, 341, 538, 540, 599, 621

- 16. српска ударна: 76, 82—83, 130, 132, 164, 226—231, 248, 277, 545, 601, 602
- 18. српска: 76, 80, 82—83, 130, 132, 164, 226—231, 246, 248, 277, 545, 601
- 19. српска: 76, 80, 82, 130, 132, 164, 166, 226—227, 229, 231, 247—248, 545, 601
- 20. српска: 76, 109, 113, 130, 132, 215, 218—219, 234—235, 368, 369, 544, 546
- 23. српска: 76, 82, 130, 133, 226, 234
- 24. српска ударна: 76, 82, 130, 133, 319
- 28. српска: 256, 338, 341

Дивизије

- 1. пролетерска: 25, 57, 59—60, 65
- 2. пролетерска: 5, 15, 25, 34, 35, 51, 59, 61, 66, 68, 69, 71—76, 78—83, 89, 96, 119—122, 124, 126—128, 129—130, 133, 135—137, 146—147, 149, 151, 154—157, 159—164, 169—171, 175, 178—179, 182—183, 193—194, 220—221, 224, 227—229, 231, 241—242, 244—249, 251—252, 254—255, 261, 263, 268—269, 271—283, 292, 326, 328, 333, 338—342, 386, 390—391, 415, 417, 419, 436, 452, 462—463, 467, 512—516, 518, 521—525, 526, 532—535, 538, 544—545, 598—599, 601, 602, 605, 608, 612, 613
- 3. ударна: 133
- 4. (крајишка) ударна: 317
- 5. (крајишка) ударна: 25, 34, 35, 59—60, 65, 154, 298, 317, 398, 416, 463, 524, 584, 585, 593, 598—599
- 6. пролетерска (личка) „Никола Тесла“: 57, 59, 60, 65
- 11. (крајишка) ударна: 59, 60, 66, 318
- 16. (војвођанска) ударна: 25, 59, 60, 66
- 17. (источнобосанска) ударна: 5, 15, 35, 59—60, 65, 67, 69, 71—76, 78—79, 81—82, 88, 89, 96—98, 107, 119—121, 124, 126—128, 129—131, 135—136, 146, 147, 149—151, 185—195, 201—205, 211, 224—225, 229, 235, 252, 263, 273, 285, 287—289, 292—295, 297—301, 303—312, 314, 318—320, 325—327, 329, 331, 333, 335—336, 341, 350—351, 354, 400, 401, 406, 526, 532—534, 537—539, 596, 600, 602, 605
- 21. (српска) ударна: 25, 57, 60, 65, 155, 225, 283, 298, 399, 401, 463, 524, 599, 614
- 22. (српска): 25, 57, 61, 69, 83, 150
- 23. (српска) ударна: 5, 25, 57, 61, 66—67, 74—76, 78, 81, 83, 88, 89, 96, 107, 109, 119—120, 124, 126—128, 130—131, 135, 146—147, 149, 157, 163, 188—190, 193—194, 204, 206—214, 216—217,

- 219—221, 224—225, 234—235, 252, 282, 303, 305—307, 316—317, 320, 328, 338, 344—346, 349—354, 356—357, 360, 362—369, 402—405, 449, 526, 532—533, 538—539,
- 24. (српска): 25, 57, 61, 66, 68, 69, 212, 374, 568, 602
- 25. (српска): 5, 25, 57, 61, 66, 76, 78—83, 89, 96, 108, 113, 119—122, 124—126, 128, 130, 132, 135, 146—147, 149—151, 163—164, 166, 192—193, 223—224, 226—232, 237—239, 245—248, 250—252, 275, 278—279, 282, 338, 340, 532—535, 538, 559, 562, 566, 567, 570, 582, 600—603, 605
- 27. (босанска) ударна: 318
- 28. (славонска) ударна: 59, 60, 66, 79, 81, 220, 356
- 36. (војвођанска) ударна: 59, 60, 66
- 37. (санџачка) ударна: 66, 71, 83, 90, 125, 587
- 45. (српска): 5, 61, 66—69, 76, 78—79, 81—83, 96, 107—109, 117, 119—121, 124, 126, 127, 132—133, 135, 146—149—150, 194, 211, 215, 217, 219, 224, 233—236, 252, 277, 294, 309, 317, 335, 339, 353, 368, 533—534, 538, 542, 544, 560, 562, 566, 567, 602—603
- 46. (српска): 61, 66, 69
- 47. (српска): 61, 66, 69, 256, 338, 341

Дивизијске оперативне групе

- ОГД: 2. пролетерска, 5. ударна: 25, 34—36, 47
- ОГД: 2. пролетерска, 5. и 17. ударна: 35, 48, 57, 59, 60, 63
- ОГД: 5. и 17. ударна, 21. (српска ударна): 49

Корпуси

- 1. пролетерски: 24, 25, 36, 49, 53, 57, 59, 63, 65, 75, 89, 119, 185, 189, 299, 400, 401, 505, 538, 599, 615
- 2. ударни: 24, 53, 54, 57, 59, 71, 83, 118, 587
- 3. ударни (и. босански ударни): 25, 36, 57, 59, 70, 71, 318, 587
- 12. ударни: 36, 57, 59, 60, 63, 66
- 13. (српски): 36, 60—61, 63—66, 68, 69, 83, 115, 119, 565, 568, 587, 603, 605
- 14. (српски): 5, 15, 36, 60—61, 63—69, 74, 77, 79—81, 85, 87, 96, 114, 119—128, 129—135, 145, 156, 163—164, 188—189, 191, 193—194, 202—203, 210—213, 215, 217, 219—221, 224—226, 230, 233, 235, 240, 245, 247, 252, 275, 282, 303, 305—306, 317, 319, 351, 353, 365—367, 533—534, 541, 544, 545, 559—562, 565, 568, 572, 576, 587, 601—603, 615
- Народне одбране (КНОЈ): 135, 136, 404, 407, 420, 590, 591, 600

Одреди — партизански

- 1. јужноморавски: 134
- 2. јужноморавски: 131
- 2. санџачки: 83
- 5. банатски: 70
- Белоцрквански: 70
- Бољевачки: 133
- Врњачко-трстенички: 412, 513, 524, 525
- Вршачки: 70
- Дурмиторски: 133
- Зајечарски: 131
- Ибарски: 5, 15, 48—49, 76—79, 83, 119, 122, 129, 135, 146—148, 151, 225, 371—378, 396, 414, 426, 432, 435, 436, 449—450, 452, 461—463, 532, 566, 567, 609
- Ибарско-моравички: 48, 135, 371—372, 396, 423, 460
- Јастребачки: 132
- Југословенски самостални (из СС-СР-а): 132
- Комски: 133
- Копаннички: 47, 151, 381—382, 389, 394, 412, 413, 424
- Космајски: 57
- Ловћенски: 133
- Краљевачки (1941): 379, 385, 393, 394, 396, 412, 513, 524
- Краљевачки (1944): 5, 15, 47, 49, 76, 79, 119, 122, 127, 129, 135, 161, 225, 248, 250, 256, 259, 381—397, 413, 415, 418—420, 437, 439—440, 461, 462, 613—614, 532
- Мајевички: 134
- Милешевски: 83
- Нишки: 131—132, 449, 609
- Панчевачки: 70
- Расински: 132, 382, 394, 449, 609, 610, 613
- Сјенички: 83
- Суботички: 70
- Топлички: 132
- Ужички: 5, 15, 76, 119, 122, 127, 129, 135, 212, 215, 225, 263, 283, 339, 340, 342, 366, 532, 540, 560
- Чачански: 5, 15, 47, 76, 119, 122, 127, 129, 135, 209, 214—217, 225, 259, 351, 367, 368, 380—382, 385, 393, 395, 397, 398—409, 469, 470, 532, 542, 543, 566, 597—598, 600, 601
- Шаљски: 151

Оперативни штаб за Босанску крајину: 317

Оперативни штаб за Косово и Метохију: 119, 135, 374, 378

Ратно ваздухопловство:

- 1. ловачка ескадрила: 58

Санитетска служба

Стратегијска групација НОВЈ за продор у Србију: 60

Санитетска служба

- опште: 357, 406, 512, 513, 602—604, 622

- болнице: 207—208, 227, 316, 399, 406, 512, 513, 518, 603—604, 611—613

Стратегијска групација НОВЈ за продор у Србију: 60, 478

в) Територијални (позадински) органи, јединице, службе

- опште: 622

Војна област 14. корпуса: 523, 619

Војна подручја:

- Крагујевачко: 494
- Крушевачко: 523, 610, 612
- Чачанско: 398, 401, 406, 470, 479

Команде места:

- Врњачка Бања: 512, 515, 516, 519, 521, 522
- Горњи Милановац: 470
- Краљево: 440, 444, 445, 455, 524
- Трстеник: 523
- Чачак: 494

Посадни батаљон Команде места Краљево: 392, 395, 420, 539, 442—443, 445

V — НЕДИБЕВЕ СРБИЈЕ

- опште: 23, 41, 58, 62, 87, 99, 164, 252, 373, 375, 609, 620

Љотићеви добровољачки одреди: 372, 375, 433, 598

Национална служба (рада): 450

Српска гранична стража: 41

Српска државна стража: 41, 46, 58, 379

Српски добровољачки корпус: 41, 58, 145, 511

VI — НЕЗАВИСНЕ ДРЖАВЕ ХРВАТСКЕ

- опште: 58, 587

Домобранска легија (на Источном фронту): 221

VII — НЕМАЧКОГ РАЈХА

а) Више команде и штабови

Врховна команда оружаних снага
(ОКТЛГ): 22, 58—61, 96, 97

Врховна команда Копнене војске
(ОКН): 92, 96, 110, 606

Виша команда Југоистока (од јула
1943): 22

Врховни заповедник (командант) Ју-
гоистока: 41, 58—61, 70, 77, 83, 96—
99, 113

Команда Југоистока: 22, 23, 51, 52,
60, 68, 69, 84, 158, 159, 351, 547

Војни (војноуправни) командант Ју-
гоистока: 17, 19—22, 41, 58—61, 67,
73, 96—99, 101, 102, 105, 108, 110—112,
114, 606

Начелник штаба Команде Југоистока:
109

Команда ваздухопловства Југоистока:
98, 99, 100, 253

Адмирал Егеја: 97, 100

Командујући генерал и заповедник
Србије: 18, 22

Војни (војноуправни) командант Ср-
бије: 58, 62, 145

б) Војне јединице

Армије

— 2. оклопна: 58, 62, 77, 87, 96, 101,
105, 107, 108, 110, 158, 159, 510

Армијске групе — Групе армија

— Армијска група „Србија”: 17, 20,
62, 64, 66—68, 84, 87, 99, 112, 145, 159,
560, 564

— Група армија „Е”: 5, 9, 13—15, 17—
21, 22, 56, 58, 61—64, 66, 68, 69, 71—74,
76—77, 80, 84—87, 91—95, 96—115,
118—119, 157—159, 166, 169, 175, 176,
191, 192, 210, 211, 214, 215, 223, 224,
234, 240, 250, 264, 268, 291, 325, 365,
402, 510, 547—548, 550, 560—564, 567
—570, 576—581, 583, 587, 589, 591,
605—607, 614, 623

— Група армија „Ф”: 15, 22, 58, 110,
267, 547—548, 560, 561, 564

— Група армија „Ц” (Италија): 58,
587

— Група армија „Центар” (Украјина):
58

Бригаде

— 92. моторизована: 67, 70, 87
— 967. тврђавска: 80, 87, 107

Дивизије

— 1. брдска: 62, 66—67, 77, 88, 98, 104,
106—108, 114—116, 137, 140, 142, 143
159, 318, 326—327, 331, 337, 556, 567

— 4. СС полицијаска моторизована:
62, 70, 87

— 7. СС „Принц Еуген: 51, 62, 66—67,
69, 71, 74, 77, 80—83, 88, 89, 93, 98
101, 103—106, 108—109, 114—116, 135
137, 139—140, 142, 143, 147, 148, 152
159, 161, 164, 166, 251, 263, 270, 291,
293, 319, 326, 332, 337, 339, 340, 341,
374, 535, 548—550, 567, 569, 606

— 11. ваздухопловна пољска: 62, 77,
80—82, 89, 106—108, 117, 142, 152, 552

— 21. СС „Скендерберг”: 58, 77, 106,
108, 116, 142

— 22. пешадијска: 62, 87, 88, 90, 93, 587

— 41. тврђавска: 87, 88, 90, 101, 104

— 71. пешадијска: 58

— 97. пешадијска: 72

— 104. ловачка: 71, 74, 75, 80—83, 87,
89, 93, 101, 102, 104—107, 109, 110,
115, 116, 137—139, 141—144, 147, 148,
161, 207, 209, 215, 221, 280—282, 291,
293, 349, 366, 403, 547, 549—551

— 113. пешадијска: 598

— 117. ловачка: 62, 67, 70—72, 77, 80—
81, 87—89, 103—109, 114—116, 137—
140, 142—143, 159, 164, 318, 548, 576

— 118. ловачка: 62, 87, 567

— 133. тврђавска пешадијска: 115

— 181. пешадијска: 72, 81—82, 87—89,
100, 104, 110, 116, 137—139, 141, 143,
159, 221

— 188. резервна брдска: 58

— 189. пешадијска (?): 114

— 237. пешадијска: 58

— 297. пешадијска: 81—82, 87—89, 104,
110, 115, 137—140, 142, 159, 169, 287

— 342. пешадијска: 598

— 369. легионарска: 337

— 438. за нарочиту употребу: 58

— 717. пешадијска (касније: 117. ло-
вачка): 598

— Јуришна (?) „Родос”: 62, 87, 88, 93

Обавештајне службе

— Абвер: 620

Оперативне борбене групе

— Бједов: 84

— Бургемајстер (ВигҒete18<:er): 72, 82,
88, 98, 102, 109, 114, 139, 147, 148,
157—162, 164, 280, 315, 551, 569

— Векер (ДУескег): 152, 166

— Витман: 66

— Волдан (види: Шустер-волдан)

— Граф: 116, 144

— Грот: 66, 88, 143, 186, 318
 — Даунер: 88, 114, 139, 147, 148
 — Дојч (BenIzch): 88
 — Зонтаг (ZonIaš): 74—75, 88, 147, 148, 187, 207, 317, 549—551
 — Јунг: П5
 — Лангер: 84, 93, 100, 114
 — Лани: 99, 114
 — Линг: 114
 — Лудвигер (Глн^шјеер): 109
 — Скендербег: 80—82, 107, 116
 — Фегтле (УбвИе): 101, 139
 — Фицтум (ШгШш): 89, 106, 116, 142, 144
 — Фишер (Pischer): 51, 66—67, 72—75, 80, 82, 88, 98, 101, 103—105, 109, 114, 143, 147, 148, 186—188, 190, 192, 286, 291, 301—302, 316, 318, 326, 327, 337, 549, 551, 567
 — Франк (Ргапск): 67
 — Харт: 72, 80, 82, 83, 88, 98, 107, 110, 114, 147, 148, 339
 — Шојерлен (8cheerIen): 83, 84, 90, 94, 103, 211
 — Шолц (8choIc): 90, 100, 101, 104, 567
 — Шпрајбер (8chreher): 211
 — Штајхер (бMcher): 218
 — Штефан: (84erhan): 217
 — Шустер-Волдан (Зшиз(ег-Уоисап): 90, 101, 103

Корпуси (армијски)

— 5. СС: 510, 587
 — 15. армијски: 267, 587
 — 18. брдски: 101
 — 21. брдски: 80, 87, 97, 100, 108, 510, 587
 — 22. брдски: 87, 90, 97, 102, 224
 — Милеров: 5, 20, 68, 71, 72, 74, 77, 84, 93, 98—105, 111, 114, 126, 137, 152, 157, 159, 161, 166, 186, 191—193, 224, 233, 234, 286, 547
 — 34. армијски (за нарочиту употребу): 5, 19, 20, 74, 77, 79—81, 84—86, 89, 90, 103—109, 11, 114, 119—127, 135, 141, 142, 152, 268, 287, 291, 547—550
 — 66. резервни: 510
 — 68. армијски: 87, 97, 108, 224
 — 69.: 587
 — 91. армијски: 77, 80, 83, 90, 97, 103, 104, 106—110, 224, 510, 548
 — 97. армијски: 58, 112, 587
 — Руски заштитни (РЗК): 20, 58, 71, 99, 101, 137, 141, 144, 169, 373, 374—376, 391, 588

Корпусне групе

— генерала Шнекенбургера (Зшпеск-еппиг(ег): 68, 69, 606
 — генерала Штетнера (31eIper): 68, 69, 98, 114, 115, 606

Пукови

— 1. Бранденбург: 62, 66, 70
 — 2. Бранденбург: 66
 — 2. Векер (104. л. д.): 104
 — 2. РЗК: 552
 — 4. Бранденбург: 67
 — 4. РЗК: 139, 141, 144, 145
 — 7. артиљеријски: 115, 140, 143, 159
 — 7. СС инжењеријски: 140
 — 13. СС: 88, 101, 103, 115, 137, 140, 142, 159, 164
 — 14. СС: 66, 67, 72, 82, 103, 114, 115, 138, 140, 143, 159, 164, 190, 191, 263, 293, 317, 318, 326, 328, 332, 337, 339, 341, 550
 — 16. гренадирски: 101
 — 37. противавионски: 20, 98
 — 58. противавионски: 80, 107, 145
 — 67. за обезбеђење (1_апс1е38чин;2еп)*: 82, 109, 293
 — 79. брдски артиљериски: 143
 — 81. за обезбеђење: 144
 — 87. за обезбеђење: 80, 107
 — 99. гренадирски ловачки: 66, 115, 138, 140, 143, 318, 331
 — 133.: 104
 — 222. артиљеријски: 110, 116, 138, 141, 143
 — 297. артиљеријски: 110, 115, 138, 141, 144, 152
 — 359. гренадирски: 88, 101, 114, 116, 138, 141, 318
 — 373. ловачки: 139
 — 440. пешадијски: 88
 — 522. гренадирски пешад.: 110, 114, 115, 138—140, 142
 — 524. пешадијски: 88, 110, 114, 115, 138, 139, 141, 142, 159, 227, 288, 551
 — 592. за обезбеђење: 88
 — 654. артиљеријски: 103, 116, 141, 144, 152, 207, 551
 — 670. артиљеријски: 115, 138, 140, 142
 — 724. ловачки: 83, 94, 101, 103, 110, 115, 138, 141, 144, 152, 207, 318, 551, 107, 114, 115, 138, 140, 143, 164, 318
 — 779. арг. за нарочиту употребу: 139, 144

* „Земаљски стрелци" — батаљони при војноуправним позадинским органима за обезбеђење индустријских и других значајних објеката и одржавање реда и мира (види: В. Терзић, „Слом Краљевине Југославије", II, стр. 613, нап. 29).

- 891. противавионски: 98
- дивизије „Скендербег”: 144

Ратно ваздухопловство (дејства): 113, 253

Самостални батаљони

- Алармни, Ниш: 139, 141
- 3. кавкаски („Бергман”): 141, 144
- 7. — везе: 115, 159
- 7. пионирски (инж.): 115, 142, 159
- 11. пионирски (инж.): 152
- 12. тенковски, за нарочиту употребу: 77, 106, 137, 139, 141, 144, 159, 288, 318
- 21. СС допунски: 101
- 79. артиљеријски: 115, 138, 140
- 79. допунски: 115, 138, 140, 143
- 86. десантни инж.: 144
- 104. пионирски (инж.): 101, 116, 141, 144, 152
- 104. извиђачки (види: дивизиони)
- 104. противоклопни (види: дивизиони)
- 117. инжињеријски: 115, 140, 143
- 359. гренадирски: 88, 143
- 447. (448?) за обезбеђење (ландесшпицен): 143
- 501. жандармеријски: 106
- 592. за обезбеђење: 88, 137, 139, 141, 144, 318
- 602. (609-?) морнарички, за осигурање: 88, 145
- 605. морнарички, за осигурање: 144
- 609. морнарички, за осигурање: 682
- 696. војне (пољске) жандармерије: 137, 139, 141, 144
- 724. ловачки: 88
- 803. за обезбеђење: 88, 98, 137, 139, 141, 143, 156
- 845. немачко-арабијски пешад.: 144
- 880. за обезбеђење (ландесшпицен): 141, 143
- 977. за обезбеђење: 88, 137, 139, 141, 145
- 920. ваздушнодесантни: 103
- 1001. тврђавски: 103, 137, 139, 141, 144, 207
- 1010. тврђавски: 144
- 1012. тврђавски: 88, 137, 139, 141, 144, 318
- морнарички (у борб. гр. Фишер): 143

* ГизШег’ батШоп, буквално: батаљон стрелаца, стрелачки батаљон (Енциклопед. немачко-српскохрв. речник, С. Ристић—Ј. Кангрга, Београд, 1936, стр. 597). Овај батаљон је припадао Дивизији „Родос”; појављује као једини у формацијама немачких јединица на тлу Југославије, у повлачењу. Вероватно је имао посебну намену.

** Није јасно да ли се ради о противавионском или противартиљеријском (обалском?), јер се помиње батерија тешких топова.

- полицијски (жандармер. ?) маршевски: 103, 144
- физиљирски*: 106

Самостални дивизиони:

- 54. извиђачки: 115, 138, 140
- 104. извиђачки: 116, 141, 144
- 104. противоклопни: 101, 102, 110, 116, 138, 141, 144
- 271. противавионски арт.:** 139, 144
- 308. противавионски арт.:** 144
- 609. противавион. морнарички: 104, 143
- 639. самостални артиљер.: 80, 107
- 829. противавионски: 143

Остале јединице:

- 779. моторизовани артиљер. штаб: 139
- 6. тврђавски инжињеријски штаб: 144
- 468. оклопна извиђачка чета: 143
- Командант одбране Краљева: 139, 143

в) Територијално-позадинске команде и јединице

Корпусна област 18 (Аустрија): 58
Обласна (Фелд) командантура Крушевац: 99
Команда посаде Крита: 97
Командант војног округа Краљево: 139

VIII — САВЕЗНИЧКЕ (ЗАПАДНИХ САВЕЗНИКА)

- опште: 23, 24, 33—34
- Англоамеричке снаге у Италији: 56
- Ваздухопловство: 21, 39
- учешће у ваздушном мосту (за пребацивање кадрова у Србију): 34, 39, 53, 54
- операција „Ка(луеек)” („недеља пацова”): 21
- Обавештајне службе: 27—29, 52
- Центар обавештајних стратешких служби за Блиски Исток: 29

IX — ЦРВЕНЕ АРМИЈЕ

— Опште: 9, 11, 17, 18, 23, 24, 33, 36, 39, 40, 42—44, 56, 58, 61—64, 125, 127, 148, 156, 157, 162, 226, 227, 240—243, 252, 254, 259, 264, 265, 285, 287, 298, 300—302, 306, 307, 316, 327, 344, 402, 409, 522, 532, 533, 539—541, 546, 559—563, 565, 567, 572—575, 579, 583—585, 606—607, 608, 621

а) Више команде, штабови

Врховна команда: 64, 563, 583

Фронтови

— 2. украјински: 61, 64—65, 69, 86, 87, 587
— 3. украјински: 61, 64—66, 68, 83—84, 86, 87, 92, 169, 224, 563, 568, 587, 591

б) Јединице

Армије

— 5. ваздухопловна: 65
— 17. ваздухопловна: 64
— 46. (2. укр. фронта): 65, 69, 70, 87
— 57. (3. укр. фронта): 64—68, 71, 87, 98, 118, 120, 136, 169, 605

Бригаде

— 5. самостална гардијска моторизована: 64, 67

Дивизије

— 19. гардијска стрељачка: 65, 68
— 52. стрељачка: 5, 43, 65, 71—74, 88, 119—121, 126, 129, 136, 137, 152, 156, 157, 160—162, 165, 170, 173, 175, 177—179, 241, 243, 286, 512, 526, 538, 560, 569—571, 573, 574, 588, 612
— 73. гардијска стрељачка: 65, 67, 88
— 74. стрељачка: 65
— 93. стрељачка „Мирогорска”: 9, 15, 43, 65, 72, 73, 75—76, 79, 88, 89, 107, 119, 120, 129, 136, 162, 186, 187, 191, 209, 210, 215, 216, 218, 299, 300, 305, 325, 328, 344, 348, 350, 354, 362, 363, 365—369, 404—406, 409, 532, 538, 539, 544, 553, 575, 576, 594
— 109. гардијска стрељачка: 70
— 113. стрељачка: 5, 65, 67, 71—73, 88, 125, 127, 129, 136—137, 268, 530
— 223. стрељачка: 5, 15, 65, 68, 75, 76, 78—80, 88, 89, 119, 120, 127, 129, 136,

137, 162, 164, 192, 243—245, 268, 269, 271 * 272, 278, 350, 436, 526, 532, 534, 569, 594

— 233. стрељачка: 65
— 236. стрељачка: 64, 67
— 299. стрељачка: 65
— ловачка арт. противтенковска: 65

Дунавска речна флотила Црноморске флоте: 64

Корпуси

— 4. гаријски механизовани: 64, 65, 67, 87, 563, 587, 589
— 10. гардијски стрељачки: 65, 70
— 31. гардијски стрељачки: 70
— 37. стрељачки: 70
— 64. стрељачки: 5, 64, 65, 68, 69, 71, 73, 87, 88, 94, 129, 136, 169, 173, 175, 268, 569, 605
— 68. стрељачки: 5, 64—69, 71—73, 75, 76, 78, 79, 85, 87—89, 94, 98, 119—121, 125, 127, 129, 136, 162, 169, 191, 194, 202, 210, 215, 224, 243, 247, 366, 532, 554, 561, 563, 568, 569, 587, 605
— 75. стрељачки: 64, 65, 68, 87

Пукови:

— 51. стрељачки: 73, 75, 88, 107, 136, 208, 210, 299, 305, 350, 351, 353, 358, 544, 575, 594
— 129. стрељачки: 136, 557
— 188. допунски: 137
— 226. стрељачки: 76
— 233. стрељачки: 136
— 266. стрељачки: 76, 207, 208, 210, 211, 344—346, 350, 352, 358, 360, 363—366, 544, 575
— 429. стрељачки: 136
— 431. стрељачки: 136
— 524. (?) стрељачки: 75
— 529. минобацачки: 136
— 1028. артиљеријски: 136
— 1037. стрељачки: 137
— 1039. стрељачки: 137
— 1041. стрељачки: 75, 76, 137, 164, 166, 243, 248—250, 254, 608

Остале јединице

— 1. гардијски утврђени рејон: 64
— ваздухопловне јединице (дејства): 69, 364

**X — ЧЕТНИЧКЕ — „ЈУГОСЛОВЕН-
СКЕ ВОЈСКЕ У ОТАЏБИНИ”
(ДМ-ЈВуО)**

— опште: 145, 154, 252, 265, 267, 457,
597—600

Врховна команда ЈВуО (ДМ): 26, 29,
31, 43, 265, 458, 466, 552, 600

Командант Србије (Трифунковић): 553

Четничке снаге у Србији — опште:

48, 58, 60, 62—63, 466, 609, 611

Бригаде

— Грузанска: 445

— Дежевска: 374, 425

— 1. жичка: 444, 445, 598

— 3. жичка: 384, 386, 389, 393, 396, 445

— Ибарска: 372, 460

— Колашинска: 372, 460

— Љубићка: 598

— 2. студеничка: 459

Корпуси*

— 1. јуришни: 466, 553, 599

— 2. јуришни: 43, 385, 388, 390, 404,
408, 466, 547, 598—599, 600, 609

— 2. косовски: 20, 21, 373, 459

— 1. равногорски: 402, 553, 599

— 2. равногорски: 547, 566, 598, 599,
609

— Јаворски: 371, 374, 425, 458, 459,
466

— Јастребачки: 169

— Моравски: 169

— Расински (Кесеровићев): 43, 146,
598, 609, 611

— Трстенички: 164

— 6. јуришни (западноморавска гру-
па бригада): 599

Групе корпуса

— 4. група јуришних корпуса (Рачи-
ћева): 146, 466, 553, 599, 609

— Расинско-топличка (Кесеровићева):
63, 553

— Шумадијска: 553

Љубићки четнички одред: 598

Црногорски здружени одред: 27, 52

ВОЈНЕ МИСИЈЕ

Британске (Енглеске, код НОВЈ): 24,
27—29, 31

Британске (Енглеске, код ЈВуО ДМ):
24, 27, 31

Америчке (код ЈВуО ДМ): 31, 41, 42,
611

НКОЈ (НОВЈ, у В. Британији): 54

Војни суд НОВЈ (за суђење ратним
злочинцима, Краљево—Чачак): 444

Г

Гестапо: 46, 385, 433, 449, 451, 620

Главни народноослободилачки одбор
Србије (види: АСНОС)

Група војнополитичких руководи-
лаца упућена у Србију (1943): 25, 51

Грчка — војнополитичка ситуација
(септ. 1944): 14, 15, 18, 19, 22

Густавова линија: 56

Д

Декларације

— Владе др И. Шубашића: 32, 41, 43,
62

— Председника НКОЈ Тита: 41, 62

Директива бр. 48 Вође Рајха: 22

Директивна писма органа НОП Ју-
гославије НОП-у Србије: 24, 25

— ВШ и ЦК КПЈ С. Вукмановићу
Темпу: 24

Директивна писма ВК ЈВуО (ДМ)

— „Апел слободном свету”: 51

— Распис „Свима”: 26

— Циркуларно писмо: 43

Ж

Железнице — обнова (Краљево): 440,
441, 442

— Железничка бригада: 440, 441

З

Западноморавско-ибарско подручје:
13, 14

„Збор” (види: Љотићевци)

„Зелени кадар”: 388, 389, 396, 435, 514,
515

„Земаљско веће за Србију” (види:
АСНОС)

Злочини окупатора и домаћих издај-
ника (види: Терор...)

И

Италија — капитулација: 22, 23, 24,
27

Називе појединих корпуса аутори нису прецизно разграничавали, због
пролсна које су настале у лето 1944. реорганизовањем једног броја тзв. равно-
горских корпуса у јуришне. Слично је и са групама корпуса.

Избегличка влада (види: Краљевина Југославија, Влада у избеглиштву)
Избеглице у Србији: 45, 514, 518, 525
Избеглички домови
— у Врњачкој Бањи: 47, 514
— у Матарушкој Бањи: 47, 386, 414, 415, 423, 428, 435, 449, 450, 453, 460, 461, 621
Исељеништво из Југославије (Србије): 30
— избегли српски политичари (види: Политичке странке у Србији)
Историографија о извлачењу Групе армија „Е“
— југословенска: 91, 92, 117, 457, 605—607, 618—619, 622
— немачка (аустријска): 91, 111, 112, 114, 116, 117, 605—606
— совјетска: 564

Ј

ЈНОФ (види: Народноослободилачки фронт)
Југославија (види: Краљевина Ј., Федеративна, Нова Ј.)
Југословенска краљевска влада (види: Краљевина Ј., Влада)
Југословенски национални комитет
— у Лондону: 30
— у Швајцарској: 30
Југословенско ратиште: 56, 57, 110, 258, 509

К

Католичка црква: 46
Квислиншка управа у Србији (види: Недићева Србија)

КОМУНИСТИЧКА ПАРТИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ (КПЈ)

— опште: 9, 195—198, 228, 230, 260, 290, 313—314, 317
ЦК (и Политбиро): 23, 24, 35—38, 52, 205, 230, 231, 263, 320, 381, 417, 546, 581, 585
ПК КПЈ за Србију: 34—43, 48, 50—53, 266, 371, 380—383, 389, 411—417, 424, 426, 461, 546, 585, 613, 617
Обласни комитет КПЈ за Космет: 371, 432
Окружни комитети и организације
— Краљева: 50, 55, 380, 381, 389, 391, 393, 394, 396, 411—422, 429, 437—439, 440, 448—453, 460, 461, 463, 465, 469, 513, 519, 613, 616—618
— Крушевца: 610—611, 614
— Чачка: 49, 50, 55, 225, 380, 385, 400—402, 407, 408, 419, 469—473, 477, 597, 598, 613

— за Рашку: 50, 371, 415, 424, 426, 430, 432, 435, 437, 453, 461
— за Ниш: 449
Окружна повереништва
— за Краљево: 380—384, 389, 393, 394, 411, 413, 414, 423, 614, 617, 621
— за Ибарску долину: 50, 414, 424, 449, 451
Српски комитети (повереништва) и организације
— драгачевски срез: 472, 475
— жички срез: 418, 420, 421—435, 440, 441—446, 453
— љубићки срез: 400, 421, 471
— студенички срез: 382, 383, 413—414, 416, 417, 420, 421, 423, 449—450
— таковски срез: 470
— трнавски срез: 472—474
— трстенички срез: 418, 421
Градски комитети
— за Краљево: 441—444
— за Чачак: 472

Партијско-политичка делатност у НОВЈ: 195, 258, 315, 597, 622
„Конгрес за Србију“ (види: АСНОС, Федерална Србија — процес конституисања)
Конгрес — оснивачки КПЈ за Србију: 38
Конгрес четничког покрета у селу Ба: 26, 458
Конференције међународне
— Московска: 26, 54
— Техеранска: 28

Краљевина Југославија

— Краљ: 24, 27—29, 30, 31, 42, 51, 52, 54
— Влада: 27
— Влада у избеглиштву: 24, 27—29, 31, 35, 57
— Влада др И. Шубашића: 31, 32, 37, 40, 52

Краљево

— географски положај и значај: 13, 15—20
— мостобран за извлачење Групе армија „Е“: 70—74, 77, 80, 84, 85, 92—96, 98—104, 106—108, 110—113, 159—167, 223, 562—563
Културно-просветна делатност у јединицама НОВЈ: 50, 227, 315, 622

Љ

Љотићевци (види и: Терор окупатора и издајника): 258

М

- Мобилизација
 — у НОВЈ: 372, 377, 463, 467, 523, 560
 — у Недићеве и четничке јединице:
 41, 63, 459—461, 467
 Московска конференција (види: Конференције)
 Муслиманска фашистичка милиција:
 27, 55, 375
 Народноослободилачки одбори (и други органи нове власти)
 — опште: 225, 253, 255, 295
 — у краљевачком округу: 395, 418—420, 424, 425, 427—438, 440—447, 460—468, 488, 490—491, 512, 513, 515—519, 525, 621
 — у крушевачком округу: 518, 610—612
 — у чачанском округу: 338, 399, 406, 407, 409, 470, 471, 477—487, 488—496
 Народноослободилачки покрет у Србији — општи развој
 — опште: 11, 23—28, 34—39, 40—44, 46—49, 57, 224, 258, 261, 264, 266, 565, 579
 Народноослободилачки рат: 10, 11, 227, 622
 Народноослободилачки фронт (ЈНОФ, НОФ) — опште: 38, 46
 — у краљевачком округу: 442, 445, 446, 460, 464, 466, 513, 519—520
 — у чачанском округу: 470, 475
 Национални комитет ослобођења Југославије (НКОЈ): 30—33, 35, 56, 200, 212, 253
 „Национални фронт”: 27
 Недићева Србија
 — Влада народног спаса: 379
 — Проглашење опште мобилизације: 41
 — Сарадња са четницима ДМ: 23, 41
 — Среско начелство у Краљеву: 451
 Независна Држава Хрватска: 58
 Нова Југославија (види: Федеративна Ј.)

Њ

„Њујорк Тајмс”: 30

О

- Одељење заштите народа (ОЗНА): 53—54, 441, 455, 611
 Окрузи
 — ваљевски: 619
 — краљевачки: 6, 11, 22, 46—50, 55, 225, 411—422,

429, 457, 463—466, 469, 478, 479, 606, 613
 — крушевачки: 610—612
 — чачански: 6, 11, 22, 43, 46—50, 398—409, 477—479, 606

Операције

- за ослобођење Србије: 5, 10, 14, 56, 64—70, 563—564
 — Андријевачка: 60, 582
 — Београдска: 5, 15, 19, 64—68, 71, 150, 152, 154, 261, 362, 370, 564, 578, 583, 623
 „Драуфгенгер” (немачка на Косову?): 116
 — Дурмиторска: 60
 — Дринска: 76—77, 81—83, 86, 341
 — ИЗарско-западноморавска: 5, 10, 11, 13, 19, 56, 69—86, 223—227, 229, 231, 559, 563, 566—567
 — у источној Србији: 64—69
 — Нишка: 15, 19, 68, 69, 92—93, 97, 234
 — за ослобођење Крагујевца: 15, 19, 68, 70—73
 — Топличко-јабланичка (против НОВЈ): 60, 227, 599
 Организација ТОТ: 105, 111, 450

П

- Планови и мере за ослобођење Србије
 — замисао и мере ВШ НОВЈ и ЦК КПЈ: 22, 23—25, 34—38, 59, 63, 86, 110, 598, 604, 615
 — мере органа НОП Србије: 34, 36, 38
 — преношење дејстава НОВЈ у Србију: 22, 23—25, 33—39, 60—63, 571, 582, 615
 — противмере немачких органа и команди: 22, 23, 27, 40, 41, 47, 58—62, 66—69, 87
 — противмере домаћих издајника и четника: 23—24, 26—27, 34, 40—42, 47, 62, 63, 598
 — планови и мере западних савезника: 21, 23, 24, 27—33, 51
 — планови и мере избегличке владе: 24, 27, 28, 31, 32
 — заједнички план и мере ВШ НОВЈ и Команде ЦА за операције у Србији: 64—70, 561—564, 568, 569, 572, 575, 577—580, 583
 — обострани планови и мере у вези са извлачењем Групе армија „Е” кроз Србију: 68—69, 70—73, 77—83, 86, 92—95, 96—98, 110, 111, 157—165, 223—224, 375, 259—564—570, 578—587, 604—606, 623
 Политичке (грађанске) странке у Србији: 33, 45

- избегли српски политичари и НОП: 30, 32, 33, 42, 45, 54
- Пожаревачки мир (1718): 15
- Привреда у НОР-у (губици, обнова и помоћ фронту)
- краљевачки округ: 427—430, 615—616
- чачански округ: 481—486, 489—496

Р

- Радио-Женева: 30
- Радио-станица „Демократска Југославија”: 51
- Радио-станица „Слободна Југославија”: 497
- Румунија-капитулација: 18, 33, 61

С

- Савезници и признање Нове Југославије
- западни: 23, 24, 26—34, 40—42, 51
- СССР: 42, 43
- Савез комунистичке омладине Југославије (СКОЈ)
- опште: 195, 197, 230, 317, 329, 585, 595
- ПК и делатност у Србији: 49, 290, 313, 314, 453
- у краљевачком округу: 380, 393—395, 397, 413, 420, 422, 423^26, 440, 448-456, 460, 463—465, 513, 520—521, 609, 610, 617
- у крушевачком округу: 611
- у чачанском округу: 398, 407, 469, 471—475
- Састанак Тито—Черчил: 30, 32, 40
- Селаштво у НОР-у: 379—397, 457—486
- Силе осовине: 30
- Специјална полиција: 46, 433, 448, 451
- Споразум Владе СССР и НКОЈ: 43, 64, 261
- Споразум Тито — Шубашић: 41—42, 44 44 44 47

- на Вису: 31—32, 43, 57, 62
- у Београду: 44, 54
- Србија — војнополитичка ситуација: 22, 32—33, 34—39, 40—46, 56—63, 386—387

- Сремски фронт: по, 611, 612
- Српска народна одбрана (у Америци):

- Српска православна црква: 46
- „Српски национални фронт”: 27, 41
- Срезови:

- дежевски: 415, 423
- драгачевски: 386, 475, 484, 488—489, 491—492, 496, 598, 601
- жички: 47—49, 379—381, 383—388, 392—394, 411, 414-415, 419-420, 423, 427—447, 461, 464, 488-491, 496, 514, 517, 520, 524, 598

- жупски: 514
- качерски: 488, 494, 496
- копаонички: 514
- косовскомитровички: 415, 423
- крушевачки: 610
- љубићки: 389, 400, 406—409, 470—471, 473, 474, 478, 481, 482, 488—489, 492, 496, 598
- моравички: 488—489, 496
- моравски: 610
- расински: 610
- студенички: 47—50, 54, 55, 152, 371, 386, 394, 411, 413, 415, 420, 422, 423—426, 453, 459—461, 488-489, 496, 609
- таковски: 47—49, 406, 407, 409, 470, 473, 478—481, 488, 489, 493, 496, 598
- трнавски: 49, 380, 389, 472, 474, 483, 488, 489, 492, 496, 598
- трстенички: 465, 514—517, 613

- Терор окупатора и издајника у Србији: 617, 619, 620, 621

- Бугара: 298
- Немаца: 258, 596—598
- недићеваца и љотићеваца: 379, 433, 457, 717, 621
- четника: 379, 385, 387, 390, 396, 415, 433, 450, 451, 457, 458, 464, 465, 467, 515, 522, 523, 598

- Техеранска конференција (види: Конференције)

- Трепча: 17, 371

У

- Уједињени савез антифашистичке омладине Србије (УСАОС)
- опште: 39, 50, 201, 453, 454, 456, 463, 473, 585
- у краљевачком округу: 425, 441—442, 448—456, 464—465, 520—521
- у чачанском округу: 470, 473—475

Ф

- Федеративна (Нова) Југославија — питање међународног признања: 27—33, 56

- Федерална Србија
- процес конституисања: 36—39, 44, 54, 416
- органи власти: 398

Х

- Хрватска селачка странка (ХСС): 33

Ц

- Циркуларно писмо ПК КПЈ за Србију (1944): 39

Ч

Четнички покрет Драже Михаиловића

- опште: 21, 24, 30, 252
- V Србији: 32, 41—44, 47—49, 228, 261, 266, 269, 458—462, 514, 564, 565, 571, 581, 582, 584, 588, 589, 591—593, 596, 597—600
- јединице и штабови (види: Војне јединице... Четници)
- односи и везе са западним савезницима: 33, 40, 42
- повезивање са јединицама Црвене армије: 42—44, 170, 172—174, 261, 266, 267, 401, 408, 573—576, 581, 596—600
- Резолуција ЦНК (јуна 1944): 33
- сарадња са окупаторима у Србији: 21, 23, 26, 27, 30, 34, 35, 40—43, 46, 47, 54, 62, 71, 72, 80, 83, 99, 267, 353, 362, 375—377, 379, 401, 402, 415, 458, 459, 523, 571, 598, 601, 611

— сарадња са органима Недићеве Србије: 41, 47, 62, 63, 450, 451, 598

— Централни национални комитет: 26, 33, 51, 600

Чачански округ (види: Окрузи — Чачански)

Ш

Штампа — о борбама у западној Србији: 457

— окупаторска и издајничка: 457

— савезничка: 29—30

— „Борба”: 147, 370, 497, 500—505, 507, 621

— „Глас”: 497, 499, 501

— „Млади борац”: 456, 621

— „Политика”: 147, 370, 464, 497—505, 507

— „Слободни глас”: 409, 496

— Танјуг: 497

СКРАБЕНИЦЕ

АВНОЈ	— Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије
АС	— Архив Србије
АСНОС	— Антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије
АФЖ	— Антифашистички фронт жена
ВИИ	— Војноисторијски институт
ВАСНОС	— Велика антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије
ВШ	— Врховни штаб
ВК	— Врховна команда
ГНООС	— Главни народноослободилачки одбор Србије
ДМ	— Дража Михаиловић
ИА	— Историјски архив
ЈНА	— Југословенска народна армија
ЈНОФ	— Јединствени народноослободилачки фронт
КПЈ	— Комунистичка партија Југославије
МИП	— Министарство спољних послова
МК	— Месни комитет
НКОЈ	— Национални комитет ослобођења Југославије
НОБ	— Народноослободилачка борба
НОВ и ПОЈ	— Народноослободилачка војска и партизански одреди Југославије
НОВЈ	— Народноослободилачка војска Југославије
НОП	— Народноослободилачки покрет
НОО	— Народноослободилачки одбор
НОПО	— Народноослободилачки партизански одред
НОР	— Народноослободилачки рат
НОУ	— Народноослободилачка ударна (бригада, дивизија)
ОГД	— Оперативна група дивизија
ОК	— Окружни комитет
ОбК	— Обласни комитет
ПК	— Покрајински комитет
ПК КПЈС	— Покрајински комитет Комунистичке партије Југославије за Србију
СДК	— Српски добровољачки корпус
СДС	— Српска добровољачка стража
СГС	— Српска гранична стража
СК	— Савез комуниста или: Српски комитет
СКОЈ	— Савез комунистичке омладине Југославије
СПЦ	— Српска православна црква
СССР	— Савез Совјетских Социјалистичких Република
УСАОЈ	— Уједињени савез антифашистичке омладине Југославије
УСАОС	— Уједињени савез антифашистичке омладине Србије
ЦА	— Црвена армија
ЦК	— Централни комитет
ЦНК	— Централни национални комитет

Напомена: Сем ових најчешће употребљаваних скраћеница, поједини аутори су употребљавали и друге, стим што су при првој употреби целог пазира д^ли и скраћеницу.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

В конце 1944. года в рамках операций окончательного освобождения Сербии и Югославии, войска Народно-освободительной армии Югославии в содействии с войсками Красной Армии сражались в одной из величайших битв Второй мировой войны на территории Сербии против основных сил немецкой Группы армий „Е“, в то время самой сильной немецкой военной группировки сил на Балканах, которая отступала из Греции, через Македонию и Косово в направлении Боснии. Бои велись на территории Юго-западной и Центральной Сербии, в бассейнах рек Ибра, Западной Моравы, Джетињы и среднего течения Дрины, от Крушевца и Рашки, через Кральево, Чачак, Пожегу и Ужице до Вишеграда, Байной Башты, Любовии и Зворника. Бои продолжались свыше двух месяцев (с 14 октября до 20 декабря). Эти сражения наряду с боями за освобождение Белграда, являются самыми значительными и самыми продолжительными военными событиями на территории Сербии в 1944 году. В боях участвовало около 140—150 тысяч человек с обеих сторон (около 60 000 бойцов Народно-освободительной армии Югославии, около 30—40 000 бойцов Красной Армии и около 60—70 000 солдат немецкой армии). В боях приняли участие: 5 дивизий Народно-освободительной армии Югославии (2-я пролетарская; 17-я восточно-боснийская ударная; 23-я сербская ударная; 25-я и 45-я сербская дивизии) под командованием Штаба 14-го корпуса и Главного штаба Народно-освободительной армии Сербии; 4 дивизии (52-я, 93-я, 113-я и 223-я) Красной Армии, усиленные бронированными и артиллерийскими частями, из состава 64 и 68 корпусов 57-ой армии Третьего Украинского фронта, против главных сил семи немецких дивизий (Гой горной, 7-ой СС, „Принц Еуген“, 11-ой полевой военно-воздушного флота, 104-й истребительной, 117-й истребительной, 181-й и 297-й мотострелковой, а также и частей СС „Скендерберг“ дивизии и Русского оборонительного корпуса, усиленных одним танковым батальоном, многочисленными артиллерийскими частями, частями из крепостей, инженерными, полицейскими и другими частями Группы армий „Е“, которые отступали в этом направлении под командованием Штаба 34-го армейского корпуса и самого командующего Группой армий генерала Александра Лера. Под командованием и в содействии с немецкими войсками находились и многочисленные подразделения местных предателей — недичевцы, льётичевцы и четники. Немецкие командиры были вынуждены уничтожить в Ибарском ущелье большое количество железнодорожных составов, транспортных средств, тяжёлого во-

оружения и прочей военной техники, которую не могли вытащить при прорыве на северо-запад. На основании имеющихся данных, обе стороны имели больше тысяч мёртвых и раненых, а победоносные войска Народноосвободительной армии Югославии и Красной Армии захватили большие трофеи и взяли в плен около двух тысяч немецких солдат. В боях сражались и военно-воздушные силы обеих сторон. Истощённые немецкие войска, которые были особенно необходимы для водения боёв в северо-западной Югославии и на фронтах под Будапештом и Веной, подходили с опозданием и в значительной степени были негодны к дальнейшему использованию в военных операциях.

Наряду с боями велась интенсивная политическая работа в освобождённых и неосвобождённых районах а также работы по установлению новой народной власти и восстановлению условий для жизни в опустошённых районах.

Этим событием было посвящено научное совещание, состоявшееся в Кральеве 25—27 ноября 1986 года по поводу отмечания столетия до дня этих сражений. На нём приняли участие командующие частями Народно-освободительной армии Югославии, участвующие и руководители Народно-освободительного движения округов Крушеваца, Кральева и Чачка, на территории которых велись бои, а также и часть ученых, публицистов и других исследователей. С вводными докладами выступало трое референтов, а также поднесено 37 письменных работ и сообщений и сделан пересмотр (регеста) 1078 документов, относящихся к этим боям. Все эти сведения находятся в сборнике работ, а также выборочный материал из дискуссий совещания. В приложении имеются: именной, географический и предметно-тематический регистры, а также топографическая карта (трёхцветная) территории Центральной и Западной Сербии, от Великой Моравы до Дрины, на которой велись бои.

Редакционная коллегия

ZUSAMMENFASSUNG

Ende 1944 führten Einheiten der jugoslawischen Volksbefreiungsmarmee unter Mitwirkung der Einheiten der Roten Armee im Rahmen der Operationen für endliche Befreiung von Serbien und Jugoslawien einen der größten Schlachte des Zweiten Weltkrieges auf dem Boden Serbiens gegen den Hauptteil der deutschen »E«-Armeeegruppe, der damals stärksten deutschen Armeeegruppe auf dem Balkan, der sich aus Griechenland über Mazedonien und Kosovo nach Bosnien zurückzog. Schlachte wurden auf dem Raum des südwestlichen und zentralen Serbiens, an Zusammenflüssen der Flüsse Ibar, Zapadna Morava, Djetinja und im Mittelauf des Flusses Drina, von Krusevac und Raska, über Kraljevo, Cacak, Pozega und Uzice bis Visegrad, Bajina Basta, Ljubovija und Zvornik geführt. Diese Schlachte stellen, neben den Ope-

rationen für Befreiung der Stadt Beograd, die größten und längsten Kriegereignisse im Jahre 1944 auf dem Boden Serbiens dar. Sie dauerten mehr als 2 Monate, vom 14. Oktober bis zum 20. Dezember. An den Schlachten nahmen insgesamt etwa 150 000 — 160 000 Leute, und zwar etwa 60 000 Angehörige der jugoslawischen Volksbefreiungsarmee, etwa 30 000 — 40 000 Angehörige der Roten Armee und etwa 60 — 70 000 Angehörige der deutschen Armee teil. Fünf Divisionen der jugoslawischen Volksbefreiungsarmee: die zweite Proletarier-, die 17. ostbosnische Stoß-, die 23. serbische Stoß- und die 25. und 45. serbische Division unter dem Kommando des Stabs des 14. Korps und des Hauptstabs der serbischen Volksbefreiungsarmee, außerdem 4 Divisionen der Roten Armee (die 52-ste, die 93-ste, die 113-te und die 223-ste) verstärkt durch Panzer- und Artillerieeinheiten des 64. und 68. Korps der 57. Armee der 3. Ukraine-Front nahmen an den Schiächten gegen den Hauptteil der 7 deutschen Divisionen teil (die 1. Gebirgs-, die 7. SS-Division »Prinz Eugen«, die 11. Luftwaffe-Felddivision, die 104. Jagd-, die 117. Jagd-, die 181. und 297. Infanterie-Division), sowie Anteile des 21. SS-Korps »Skenderbeg« und des Russischen Schutzkorps, verstärkt durch einen Panzerwagen-Bataillon, zahlreiche Artillerie-, Festungswerks-, Ingenieur-, Polizei- und andere Einheiten aus der »E«-Armeegruppe, die in dieser Richtung unter dem Kommando des Stabs des 34. Armeekorps und des Kommandeurs der Armeegruppe, Herrn Alexander Leer selbst, zurückzogen. Unter dem Kommando und in der Mitwirkung der deutschen Einheiten waren auch wenige Einheiten von den Vaterlandsverrättern: Nedic- und Ljotic-Anhängern und Tschetniks. An den Schiächten nahm beidenseitig auch Luftwaffe teil. Deutsche Kommandeure waren dazu gezwungen, im Engpaß von Ibar zahlreiche Züge, Kraftfahrzeuge, schwere Waffen und andere Ausrüstungen zu vernichten, die sie beim Durchstoß nach Nordwesten nicht retten konnten. Nach verfügbaren Angaben hatten die beiden Seiten mehrere Tausende von Toten und Verletzten. Siegereinheiten der jugoslawischen Volksbefreiungsarmee und der Roten Armee haben große Beute eingezogen und ein paar Tausende deutscher Soldaten gefangen genommen.

Entkräftete deutsche Einheiten, die für Schiächte im nordwestlichen Jugoslawien und auf Fronten um Budapest und Wien unbedingt notwendig waren, trafen mit Verspätung ein und waren für weitere Tätigkeiten bedeutend unfähig gemacht.

Gleichzeitig mit den Schiächten wurde auch intensive politische Tätigkeit in frei und nicht frei gewordenen Gebieten, an Herstellung der neuen Volksherrschaft und Konsolidierung der Lebensbedingungen im durch Krieg verwüsteten Gebiet durchgeführt.

Dem 40-jährigen Jubiläum dieser Schiächte war auch wissenschaftliches Treffen vom 25. — 27. November 1986 in Kraljevo gewidmet. Daran haben die sich an den Schiächten beteiligten Kommandeure der militärischen Einheiten der Volksbefreiungsarmee Jugoslawiens, Führer der Volksbefreiungsbewegung der Bezirke von Krusevac, Kraljevo und Cacak, wo Schiächte stattgefunden waren, sowie viele Wissenschaftler, Publizisten und andere Forscher teilgenommen. Es wurden 3 Einleitungsreferate und 37 schriftliche Arbeiten und Berichte vorgelegt. Eine Uebersicht über 1078 diese Schiächte betreffenden Unter-

lagen ist aufgenommen. Sammelnschrift der Arbeiten enthält alle Angaben, sowie die Auswahl aus Diskussionen von dem o. a. Treffen. In der Anlage sind: Namen-, geographisches und gegenstandsbezogenes Verzeichnis, sowie dreifarbig topographische Karte (1:200 000) des zentralen und Westserbien-Gebiets, von dem Fluß! Veliika Morava bis Drina, in dem Schlachte geführt worden sind.

SUMMARY

At the end of 1944, the military units of the People's Army of Yugoslavia, operating together with The Red Army, fought one of the greatest battles in World War II on the territory of Serbia, within the operations for the final liberation of Serbia and Yugoslavia. That was the battle against the main force of German Army Group »E«, the strongest German army group in the Balkans, that was retreating from Greece, across Macedonia and Kosovo, towards Bosnia. The battles were fought on the territory of southwest and central Serbia, in the river basins of the Ibar, the West Morava, the Betinja and the central part of the Drina; from Krusevac and Raska, through Kraljevo, Cacak, Pozega and Uzice up to Visegrad, Bajina Basta, Ljubovija and Zvornik. Besides the operations for the liberation of Belgrade, these battles represent the largest and the longest war operations on the territory of Serbia in 1944. They lasted more than two months (from 14th October to 20th December). About 140—150 thousand people altogether took part in them (about 60 thousand from the PLA of Yugoslavia, 30—40 thousand from the Red Army, and about 60—70 thousand from the German army). The following units took part in the battles: 5 divisions of the PLA of Yugoslavia (2nd Proletarian division, 17th EAST Bosnian striking division, 23rd Serbian striking division, 25th and 45th divisions) under the command of the Headquarters of 14th Corps and the Supreme Command of the PLA of Serbia; 4 divisions of the Red Army (52nd, 93rd, 113th and 223rd), supported by armoured and artillery units from 64 and 68 Corps of the 57th army of 3rd Ukrainian front — against the main forces of the 7 German divisions (1st mountain division, 7th SS »Prince Eugen« division, 11th airforce field division, 104th fighter plane division, 181st and 297th infantry divisions, as well as some parts of 21st SS »Skenderbeg« division and the Russian protective corps, supported by one tank battalion, numerous artillery, fortification, engineering, police and other units of Army Group »E«, that were retreating along this direction, under the command of the Headquarters of 34th army corps and the Commander-in-Chief of the Army Group, general Alexander Leer personally. Some units of home traitors — like those who supported the ideas of Nedec, Ljotic and Cetniks — cooperated with the Germans and fought under their direct command. Airforce units took part in the battles on both sides. In the Ibar gorge, the German commanders were forced to destroy a great number of trains, motor vehicles, heavy weapons and other war materiel which they could not transport successfully during their breakthrough

towards northwest. According to the available data, there were several thousand dead and wounded on both sides. The victorious military units of PLA of Yugoslavia and the Red Army captured several thousand German soldiers and seized a large quantity of material means. The Exhausted German units, that were badly needed for the fights in the northwest Yugoslavia and on the fronts near Budapest and Vienna, were almost disabled for further fighting and couldn't get there on time.

Very dynamic political activities were developing parallelly with the fights on the liberated and occupied territories. They were directed to the establishment of new people's government and to the consolidation of living conditions on the territories devastated by the war.

The scientific meeting in Kraljevo held from 25th to 27th November 1986, on the 40th anniversary, was dedicated to those fights. The participants were the officers of the PLA of Yugoslavia who took part in the fights, the chiefs of the People's Liberation Movement for the Krusevac, Kraljevo and Cacak areas, where the fights were taking place, as well as number of scientists and other research workers. Three introductory reports and thirty seven papers were presented at the meeting. A survey of 1078 documents, refering to those fights, was made. A collectively published work contains all this material as well as a number of selected extracts from the speeches made there. Here enclosed are: the geographical index, the index of names, the index of subjects and a topographic map (1:200 000 in colour) of the central and western Serbia, from the river Morava up to the Drina, where the battles were being fought.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	5
ПОЗДРАВИ	9

I

УВОДНИ РЕФЕРАТИ

Драгослав Петровић-Горски, ВОЈНО СТРАТЕГИЈСКИ ПОЛОЖАЈ КРАЉЕ- ЉЕВА И ШИРЕГ ЗАПАДНОМОРАВСКО-ИБАРСКОГ ПОДРУЧЈА СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА КРАЉЕВАЧКУ ОПЕРАЦИЈУ 1944. — —	13
Др Коча Јончић, ВОЈНО-ПОЛИТИЧКА СИТУАЦИЈА У СРБИЈИ У ВРЕМЕ БОРБИ ЗА КОНАЧНО ОСЛОБОБЕЊЕ ЗЕМЉЕ 1944. ГОДИНЕ (С ПО- СЕБНИМ ОСВРТОМ НА КРАЉЕВАЧКИ И ЧАЧАНСКИ ОКРУГ) —	22
Др Младенко Цолић, ПРЕГЛЕД БОРБЕНИХ ДЕЈСТАВА ЗА ОСЛОБОБЕЊЕ СРБИЈЕ СА ТЕЖИШТЕМ НА БОРБАМА ЗА ОСЛОБОБЕЊЕ ПОД- РУЧЈА КРАЉЕВА И ЧАЧКА И ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ У ДРУГОЈ ПО- ЛОВИНИ 1944. ГОДИНЕ — — — — —	56

II

БОРБЕНА ДЕЈСТВА ЈЕДИНИЦА НОВЈ

Др Венцеслав Глишић, ПРИЛОГ ИЗУЧАВАЊУ ПОВЛАЧЕЊА ГРУПЕ АР- МИЈА „Е“ ИБАРСКО-ЗАПАДНОМОРАВСКИМ ПРАВЦЕМ 1944. ГОД. 91	
Драгољуб Мирчетић, НЕМАЧКИ МОСТОБРАН-КРАЉЕВО — — — —	96
Др Гојко Миљанић, РУКОВОБЕЊЕ И КОМАНДОВАЊЕ БОРБЕНИМ ДЕЈ- СТВИМА 14. КОРПУСА НОВЈ У ДОЛИНИ ИБРА И ЗАПАДНЕ МО- РАВЕ У ЈЕСЕН 1944. ГОДИНЕ — — — —	118
Гојко Вујичић, ПРЕГЛЕД ЈЕДИНИЦА И ОБОСТРАНИХ ГУБИТАКА У БОРБАМА ЗА ОСЛОБОБЕЊЕ КРАЉЕВА И ЧАЧКА — — — —	129
Средоје Урошевић, ДРУГА ПРОЛЕТЕРСКА ДИВИЗИЈА-ОПЕРАЦИЈЕ У ЖУПСКО-ЗАПАДНОМОРАВСКО-ИБАРСКОМ БАСЕНУ — — — —	154
Блашко С. Јанковић, ОСЛОБОБЕЊЕ КРУШЕВЦА, ТРСТЕНИКА И ВРЊА- ЧКЕ БАЊЕ И ПРОДОР КА КРАЉЕВУ — — — — —	169
Велимир Иветић, БОРБЕНА ДЕЈСТВА И ПОЛИТИЧКИ РАД 17. НОУ ДИ- ВИЗИЈЕ НА ПРАВЦУ КРАЉЕВО—ЧАЧАК 1944. — — — — —	185
Миладин Ивановић, ДВАДЕСЕТ ТРЕБА НОУ ДИВИЗИЈА У БОРБАМА НА ПРОСТОРУ ЧАЧАК—ПОЖЕГА, НОВЕМБРА 1944. ГОДИНЕ —	206
Милојица Пантелић, 25. СРПСКА НОУ ДИВИЗИЈА У ЗАПАДНОМОРАВ- СКОЈ ОПЕРАЦИЈИ — — — — —	223
Лредраг Павловић, ДЕЈСТВА 45. СРПСКЕ ДИВИЗИЈЕ НА ПРОСТОРУ ЗА- ПАДНЕ МОРАВЕ И ДРИНЕ — — — — —	233
Урош Кукољ, САДЕЈСТВО У БОРБАМА 25. СРПСКЕ ДИВИЗИЈЕ И ЈЕДИ- НИЦА ЦРВЕНЕ АРМИЈЕ 1944. ГОДИНЕ У СРБИЈИ — — — —	237

Блажо С. Јанковић, ОСЛОБОБЕЊЕ КРАЈЕВА —————	240
Бошко Брајовић, НЕКА ЗАПАЖАЊА О ДЕЈСТВИМА 4. ПРОЛЕТЕРСКЕ ЦРНОГОРСKE БРИГАДЕ И ПАРТИЈСКО-ПОЛИТИЧКОЈ АКТИВНО- СТИ У БОРБАМА ЗА ОСЛОБОБЕЊЕ КРАЈЕВА И ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ	258
Владо Стрезовски, ДЕЈСТВА ТРЕБЕ СРПСКЕ УДАРНЕ БРИГАДЕ У БОР- БАМА ЗА ОСЛОБОБЕЊЕ КРАЈЕВА И ЧАЧКА ———	268
Сава Трикић, ШЕСТА ИСТОЧНОБОСАНСКА ПРОЛЕТЕРСКА БРИГАДА У БОРБАМА ЗА ОСЛОБОБЕЊЕ КРАЈЕВА, ЧАЧКА И ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ	285
Симеун Кеџман, ДЕЈСТВА ДРУГЕ КРАЈИШКЕ БРИГАДЕ У БОРБАМА ЗА ОСЛОБОБЕЊЕ КРАЈЕВА, ЧАЧКА И ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ 1944. ГОД.	298
Миленко Ружојичић, ПЕТНАЕСТА МАЈЕВИЧКА БРИГАДА У БОРБАМА ЗА ОСЛОБОБЕЊЕ КРАЈЕВА И ЧАЧКА И НА ПРОСТОРУ УЖИЦЕ — БАЈИНА БАШТА ——— ——— ——— ——— ——— ——— ———	325
Блажо С. Јанковић, ДЕЈСТВА 4. ПРОЛЕТЕРСКЕ ЦРНОГОРСKE БРИГАДЕ У ОСЛОБОБЕЊУ ПОЖЕГЕ ИУЖИЦА И У БОРБАМА БАЧЕТНИ- ЦИМА НА РАВНОЈ ГОРИ ——— ——— ———	338
ИЗВЕШТАЈ ШТАБА 1. САМОСТАЛНЕ БРИГАДЕ НОВЈ О БОРБАМА КОД ЧАЧКА ——— ——— ——— ——— ——— ——— ——— ——— ———	344
Бура Златковић, СЕДМА СРПСКА БРИГАДА У БОРБАМА ЗА ОСЛОБОБЕ- ЊЕ ЧАЧКА ——— ——— ——— ——— ——— ——— ——— ——— ———	349
Миливоје Дрљевић, ЧЕТРНАЕСТА СРПСКА НОВ БРИГАДА НА ПРОСТО- РУ ЧАЧАК—ПОЖЕГА—КОСЈЕРИБ, НОВЕМБРА И ДЕЦЕМБРА 1944. ГОДИНЕ————— ——— ——— ——— ——— ——— ——— ——— ———	362
Светислав Трифуновић, Ратко Дражовић, Рајко Вујанац, ОБНОВА ИБАР- СКОГ ПАРТИЗАНСКОГ ОДРЕДА И БОРБЕ ЗА ОСЛОБОБЕЊЕ ИБАР- СКЕ ДОЛИНЕ 1944. ГОДИНЕ ——— ——— ——— ——— ——— ——— ———	371
Др Душан Николић, ОБНАВЉАЊЕ КРАЈЕВАЧКОГ НОП ОДРЕДА „ЈО- ВАН КУРСУЛА" 1944. ГОДИНЕ И ЊЕГОВА ДЕЈСТВА ——— ——— ———	379
Радован М. Маринковић, ДЕЈСТВА ЧАЧАНСКОГ НОП ОДРЕДА „ДР ДРА- ГИША МИШОВИЋ" У БОРБАМА ЗА КОНАЧНО ОСЛОБОБЕЊЕ ЧА- ЧАНСКОГ КРАЈА ——— ——— ——— ——— ——— ——— ——— ——— ———	398

III

ДЕЛАТНОСТ ОРГАНА И ОРГАНИЗАЦИЈА НОП-а

Благоје Богавац, УЛОГА ОК КПЈ ЗА КРАЈЕВО У РАЗВИТКУ НОП-а И ДЕ- ЛАТНОСТ У ВРЕМЕ ЗАВРШНИХ БОРБИ ЗА ОСЛОБОБЕЊЕ КРА- ЈЕВАЧКОГ ОКРУГА ——— ——— ——— ——— ——— ——— ——— ——— ———	411
Светислав Трифуновић, Ратко Дражовић, Рајко Вујанац, НАРОДНООСЛО- БОДИЛАЧКИ ПОКРЕТ И НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКА БОРБА У ИБАРСКОЈ ДОЛИНИ ——— ——— ——— ——— ——— ——— ——— ——— ———	423
Мирко Милићевић—Петар Човић, РАЗВОЈ НОП И НОБ У КРАЈЕВУ И СРЕЗУ ЖИЧКОМ ОД ЛЕТА 1943. ДО ОСЛОБОБЕЊА НОВЕМБРА 1944. И КОНСТИТУИСАЊЕ ОРГАНА НОВЕ ВЛАСТИ ——— ——— ——— ——— ——— ——— ———	427
Дивна Мирковић—Лебл, ОБНОВА И ОСНИВАЊЕ УСАОС-а У КРАЈЕ- ВУ 1944. ——— ——— ——— ——— ——— ——— ——— ——— ——— ———	448
Др Жарко Јовановић, СЕЉАШТВООКОЛИНЕ КРАЈЕВА УБОРБИ ЗА ОСЛОБОБЕЊЕ ——— ——— ——— ——— ——— ——— ——— ——— ———	457
Милутин Јаковљевић—Радош Ж. Мацаревић, РАД КПЈ И ОСНИВАЊЕ АНТИФАШИСТИЧКИХ ОРГАНИЗАЦИЈА У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ 1944. ГОДИНЕ ——— ——— ——— ——— ——— ——— ——— ——— ———	469

Милутин Јаковљевић—Радос Ж. Мацаревић, СТВАРАЊЕ НАРОДНЕ ВЛАСТИ V ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ КРАЈЕМ 1944. ГОДИНЕ — — — —	477
Др Јарослав Дашић, НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ОДБОРИ У СНАБДЕВАЊУ ЈЕДИНИЦА НОВЈ И ЦРВЕНЕ АРМИЈЕ V ТОКУ БОРБИ ЗА КОНАЧНО ОСЛОБОБЕЊЕ КРАЉЕВА И ЧАЧКА 1944. ГОДИНЕ —	488
Др Вићентије Борчевић, БОРБЕ ЗА ОСЛОБОБЕЊЕ КРАЉЕВА И ЧАЧКА 1944. ГОДИНЕ У СРЕДСТВИМА ЈАВНОГ ИНФОРМИСАЊА — —	497
Добривоје Секуловић Малиша, ОБНАВЉАЊЕ И ДЕЛАТНОСТ ОРГАНА НАРОДНЕ ВЛАСТИ И ОРГАНИЗАЦИЈА НОП-а НА ПОДРУЧЈУ ВРЊАЧКЕ БАЊЕ И МОБИЛИЗАЦИЈА БОРАЦА И ЈЕДИНИЦА НОВЈ 512	
Раде Јоветић, БОРЦИ ЦРВЕНЕ АРМИЈЕ ПАЛИ У БОРБАМА ЗА ОСЛОБОБЕЊЕ КРАЉЕВА — — — — — — — — — —	526

IV

ПРЕГЛЕД АРХИВСКИХ ИЗВОРА

Анка Петровић, АРХИВСКИ ИЗВОРИ О БОРБАМА ЗА ОСЛОБОБЕЊЕ КРАЉЕВА И ЧАЧКА 1944. ГОДИНЕ — — — — —	5д
ИЗБОР ИЗ ДИСКУСИЈЕ — — — — —	559

ИСПРАВКЕ

Страна став	ред	Стоји	Треба	
41	1 одозго	4 одозго	12—13. августа	20. августа
42	2 одозго	8 одозго	Штеркером	Штрекером
52	■ — напомене : 40, 46, 45	1 испред речи „Б. и П. Савић" треба додати име аутора: Момчило Стефановић (допуна у регистру 1. имена је унета)		
53	■ — напомена	51, ред 2.	одоздо — после цифре	268 додати цифру 273
55	1 одозго	2 одозго	Аћим	Асим
90	— напомена	72, ред 2. с	щозго Волдау	Волдан
115	— напомена	51 ред 4 ох	юз го: Wischen	Wiesheu
143		6 одоздо	Вi 1зхо j	Висхоj
189		3 одоздо	52	68
204	— напомена	39	52	68
227	2 одозго	4/5 одозго	Крушевца	Крушевица
268, 269, 271, 272	— свуда	уместо: 223. дивизија	ставити 52. дивизија	
293	2 одозго	5 одоздо	Кондир	Кондер
362	4 одозго	1 одозго	Ивана	Јована
416	2 одозго	3 одоздо	Ристић	Рисговић
465	3 одозго	3 одозго	Рсовцима	Рсавцима
505	3 одоздо	1 одозго	Велич	Велић
512	1 одозго	2 одоздо	Милинковић	Миленковић
529		2 одозго	Цернижуков	Черножуков
539	4 одоздо	4 одоздо	Солинци	Солинац
590	1 одоздо	2 одозго	Јенековић	Јанековић
606		17 одоздо	Штенебургер	Шнекенбургер

**БОРБЕ СА ГЛАВНИНОМ НЕМАЧКЕ ГРУПЕ АРМИЈА „Е“
У ОСЛОБАБАЊУ ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ 1944. ГОДИНЕ**
Зборник радова са научног скупа, одржаног у Краљеву
26 — 27. новембра 1986. године
Прво издање

Тираж: 1.500 примерака
Обим: 42,5 штампарских табака
Штампање завршено у децембру 1990.

С1Р — Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

940.53 (497.11) (082)

БОРБЕ са главнином немачке Групе армија „Е“ на ибарско-западноморавском правцу у ослобађању Западне Србије 1944. године : зборник радова научног скупа одржаног у Краљеву 26—27. новембра 1986. године / [главни уредник Коча Јончић]. — Београд : Војноисторијски институт ЈНА : Едиција „Србија у рату и револуцији 1941—1945“ ; Краљево : Историјски архив : Међуопштински одбор СУБНОР региона ; Чачак : Међуопштински историјски архив, 1990 (Чачак : Литопатир). — 680 стр. ; 24 ст

Тираж 1500. — Белешке уз текст. — Регистри. — Кегјите; 2и5аттеп1а55ип§; биттагу.

1. Јончић, Коча

а) Народноослободилачка борба 1941—1945 — Србија, западна — Зборници б) Србија, западна — Ослобођење 1944 — Зборници